

„MAGYAROKNAK ELEIRŐL”

*Ünnepi tanulmányok
a hatvan esztendő
Makk Ferenc tiszteletére*

SZEGED 2000

„MAGYAROKNAK ELEIRŐL”

„MAGYAROKNAK ELEIRŐL”

ÜNNEPI TANULMÁNYOK
A HATVAN ESZTENDŐS
MAKK FERENC
TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE
PITI FERENC

SZERKESZTŐTÁRS
SZABADOS GYÖRGY

SZEGEDI KÖZÉPKORÁSZ MŰHELY
SZEGED • 2000

A kötet megjelenését támogatta:

**Arany János Közalapítvány a Tudományért, Ránki György Szakkuratórium
Baja Város Önkormányzata
Csongrád Megyei Közgyűlés
Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodája
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
Szegedi Tudományegyetem Rektora**

©PITI FERENC

©SZERZŐK

ISBN 963 482 500 1

Mahé Trenc

TARTALOM

Köszöntő	11
Tabula Gratulatoria	15
ALMÁSI TIBOR: A vasvári káptalan 1328-ban átírt oklevelei	19
BENKŐ LORÁND: Castrum Borssed zouolvn	39
BERTA ÁRPÁD: Béka és boka	57
BERTÉNYI IVÁN: Az országbírói intézmény és a „királyi különös jelenlét” bíróságának kialakulása a XIV. században	71
BLAZOVICH LÁSZLÓ: Városi plébániák az Alföldön a XIV–XVI. században	83
BORSA IVÁN: A hiteleshelyekről	99
CSUKOVITS ENIKŐ: Családi viszonyok a középkorvégi Magyarországon ..	107
ENGEL PÁL: Az Aba nemzetség Alattyáni-ága	127
ÉRSZEGI GÉZA: Romana urna tegier... ..	137
— FONT MÁRTA: „Gesta Danielis regis”	149
GALAMB GYÖRGY: A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez	165
GALÁNTAI ERZSÉBET: Ludovicus Tubero leírása Szelim szultán jelleméről és haláláról	183
— GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: A magyarországi keresztény egyházszervezés forráskritikájához	187
— H. TÓTH IMRE: Kódexbejegyzések Simeon bolgár uralkodó korából	197
HAJDÚ MIHÁLY: Keresztnevek az Anjou-kori Oklevéltár első kötetében ..	209
HAJNÓCZI GÁBOR: Ars és éthosz. Etikai kérdések Alberti korai művészetelméletében	217
KIS PÉTER: Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében	225

KISS ANDREA: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról	249
KISS GERGELY: „Teuzo sancte Romane Ecclesie legatus... Teuzo cardinalis” (Adalékok az I. László-kori pápai–magyar kapcsolatok történetéhez)	265
KOVÁCS LÁSZLÓ: A kora Árpád-kori (1000–1141) pénzmellékletadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben	277
KÓFALVI TAMÁS: Pécsvárad nevééről, különös tekintettel a konvent hiteleshelyi gyakorlatára	287
KRISTÓ GYULA: Szent István pécsváradai oklevéléről	307
KUBINYI ANDRÁS: Werbőczy és Pásztó	323
KURECSKÓ MIHÁLY: A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége a kezdetektől 1269-ig	329
MAROSI ERNŐ: „Quam qui vidit, testimonium veritatis verborum nostrorum perhibet”. Megjegyzések Szent István székesfehérvári prépostsági templomának képehez elbeszélő forrásainkban	349
MEZŐ ANDRÁS: A középkori templomneveink kutatásának néhány problémája	365
NÉMETH PÉTER: Ismeretlen Szatmár megyei falvak a középkorból	381
OLAJOS TERÉZ: Megjegyzések a korai szlávok bizánci inváziójának kronológiájához	393
ORBÁN IMRE: Antiochiai Margit, a sárkány és a szülő nők	401
PETROVICS ISTVÁN: Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen	421
PITI FERENC: „Keresztúton” (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában)	435
ROKAY PÉTER: Bot és Saul	451
SEBŐK FERENC: Új szempontok a mohácsi csata megítéléséhez	457
SZABADOS GYÖRGY: Egy elmaradt keresztes hadjáratról. Magyar– szentszéki kapcsolatok 1198–1204 között	473
SZABÓ JÓZSEF: A török hódoltság néprajzi emlékei a földrajzi nevekben ..	493
SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Paralipomena Avarica	505
SZÁNTÓ RICHÁRD: Az angol–magyar kapcsolatok néhány vonatkozása az 1390-es évek közepén	515

SZEGFŰ LÁSZLÓ: Messze volt-e Makó Jeruzsálemtől? (Gondolatok Makó város címeréről)	537
TEKE ZSUZSA: Firenze külpolitikája és Zsigmond (1409–1437)	559
THOROCZKAY GÁBOR: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István- legenda datálásának kérdéséhez	569
TÓTH ENDRE: A magyar koronázási jogar	593
TÓTH ILDIKÓ: Káptalan a déli határszélén. (A boszniai székeskáptalan területi hatóköre a XIV. század közepéig)	617
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Szövetség vagy vazallitás? (Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz)	637
TRINGLI ISTVÁN: Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye	655
VESZPRÉMY LÁSZLÓ: „Latrunculi, cursatores, hussarones”. Megjegyzések Kézai latinságához	673
WEISZ BOGLÁRKA: Zsidók a budai jogkönyvben	681
ZIMONYI ISTVÁN: Volgai bolgárok és a volgai út	695
ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok követői	703
MAKK FERENC szakirodalmi munkássága	715

KÖSZÖNTŐ

Makk Ferenc életpályájának hatvanadik mérföldkövéhez érkezett. A tevékeny ember ilyenkor úgy tekint vissza eddigi alkotásaira, hogy a számvetésből az elkövetkező esztendőik munkájához merítsen erőt. Makk professzor urat pályatársak és tanítványok tisztelete övezi, s ez a tisztelet és nagyrabecsülés most ünnepi tanulmánykötetben öltött testet. Illő és méltó, hogy először az Ünnevelt gazdag és sokoldalú életútjának egy-egy fontos állomását idézzük fel.

Makk Ferenc 1940. december 1-jén született Baján, és ugyanott szerzett 1959-ben jeles érettségi bizonyítványt a III. Béla Gimnáziumban. (Jelképértékű, hogy a patinás középiskola egykori diákja a névadó király korának legjobb ismerőjévé vált.) A József Attila Tudományegyetemen 1964-ben történelem – latin, 1966-ban ógörög szakon szerzett tanári diplomát. A hazai felsőoktatásban 1965 óta megszakítás nélkül vesz részt – töretlen hűséggel a szegedi egyetem iránt. 1983-ig a Klasszika–Filológia Tanszéken tanított, 1972-től adjunktusként, 1979-től docensként, s az évek során ógörög–latin nyelvi képzettsége, filológiai felkészültsége, az egyetemi kutatás és oktatás gyakorlata a középkori magyar és bizánci történelem, illetve azok forrásainak egyik legismertebb kutatójává tette. 1981-től két évig a Bizantinológiai és Középlatin Filológiai Tanszéki Csoport irányítója volt. Egy évig a Középkori Magyar Történeti Tanszéken dolgozik, 1984 óta pedig az általa alapított Történeti Segédtudományok Tanszék vezetője, 1991-től mint egyetemi tanár. Az eltelt 35 évben latin, görög, történelem, medievisztika szakos, valamint doktorandusz hallgatónak tartott számtalan előadást és szemináriumot a legváltozatosabb témakörökben, az ókortudománytól a középkori magyar történelemig.

Makk Ferenc kutató tudósi tevékenységét is az egyetemes és nemzeti művelődés szolgálatába állította, már oly időktől fogva, amikor az antik műveltség, illetve a magyarság régmúltja a hivatalos kultúrpolitika „tűrt” kategóriájába soroltatott. Előbbit, az antikot Sallustius-kötete példázza, utóbbihoz, a nemzetihez itt

és most elég tudományos fokozatait felsorolni. Egyetemi doktori értekezését 1970 során „Kálmán utódai és Bizánc”, kandidátusi disszertációját 1978-ban „Magyar–bizánci kapcsolatok a XII. században” címmel védte meg (ez utóbbi angol nyelvű változata, az 1989-ben kiadott „The Árpáds and the Comneni” a nemzetközi medievisztika és bizantinológia elismerését váltotta ki). Akadémiai doktorrá 1991-ben avatták a „Magyar külpolitika 896–1196” közötti történetének úttörő szintéziséért (e kéziratból két kiadást is megért könyv született).

Makk professzor szakirodalmi tevékenysége hűen tükröződik közel kétszáz tételes szakmai bibliográfiájában. Ebből a gazdag képből három fő terület: a magyar középkor, a történeti segédtudományok köre, valamint a bizantinológia bontakozik ki, méghozzá nem elkülönülten, hanem egymással szerencsés, termékeny kölcsönhatásban.

Makk Ferenc ízig-vérig egyetemi tanár – a szó legnemesebb értelmében. Szakfolyóiratokban, könyveiben közzétett tudományos eredményeit rendre megosztja népes hallgatóságával – nem egyszer már a téma publikálása előtt. Tudós tanári/tanár tudósi kettős elkötelezettségére vall, hogy talán leginkább látogatott főkéllégiuma ugyanazt a címet viseli, mint tanulmánykötete, illetve annak névadó írása. „A turulmadártól a kettőskeresztig” vezeti el hallgatóit és olvasóit az Árpádok idejében, a honszerző nagyfejedelemtől III. Béla királyig. A 896-tól 1196-ig terjedő korban különös kutató figyelemmel illeti az általa „egy érdekes évszázad”-nak nevezett időszak krónikáját: Makk Ferenc a legtöbbet teszi a méltatlanul elfeledett XII. század megismertetéséért – nagy gonddal jegyzetelt tanulmányaiban, népszerűsítő előadásaiban, valamint nemrég megjelent korszakmonográfiájában egyaránt.

Személyiségének, elkötelezettségének jelentős szerepe van a középkortudomány utánpótlásának megteremtésében és kinevelésében. Lendületes, érzékeltes előadásmódja sok hallgatót ösztönzött a magyar régmúlt iránti komoly érdeklődésre. A bölcsészkar törzsképzésbe illeszkedő medievisztika minor szak, valamint az országban először Szegeden akkreditált medievisztika PhD-képzés egyik alapítója és tevékeny részese a kezdetektől fogva. Mindezeket tekintve nem meglepő, hogy kiérdemelt elismerései – „Kiváló munkáért” (1982), „Kiváló Pedagógus” (1989) állami kitüntetés – mellett 1995-ben szűkebb hazájának „lakói”, a bölcsészettudományi kar történész hallgatói az év tanárává választották.

Kutatói és oktatói tevékenysége mellett fogyhatatlannak látszó energiával vett és vesz részt a tudományos és felsőoktatási közéletben, nagy horderejű vállalkozá-

sok szervezésében is: a kari Acta Historica szerkesztőbizottságának tagja, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, az egyetemi Történelem Habilitációs Szakbizottság, a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Szakbizottságának elnöke, számos tudományos társulat tagja, a Szegedi Középkorász Műhely egyik alapítója, az Anjou-kori Oklevéltár-sorozat, illetve az MTA nívódíjával kitüntetett Korai Magyar Történeti Lexikon egyik szerkesztője. Volt tudományos dékánhelyettes a JATE Bölcsészettudományi Karán, éveken keresztül kivette részét a kari és az egyetemi tanács munkájából, tagja volt az MTA Történettudományi Bizottságának, valamint a legnagyobb múltra visszatekintő magyar történettudományi szakfolyóirat, a Századok szerkesztőbizottságának is.

Az európai keresztény Magyar Állam ezredéves ünnepe szerencsésen esik egybe Makk professzor jubileumával. A Magyar Millennium történeti emlékeztét új életre hívó erőfeszítés legszorgosabb résztvevői között tarthatjuk számon őt, mint pl. „Az államalapítás korának írott forrásai” című hiánypótló gyűjtemény közreműködőjét (az Altaichi Évkönyv magyar vonatkozású feljegyzéseinek máig legbővebb fordítása Tőle származik), az első ezredforduló Európáját bemutató tanulmánykötet társszerkesztőjét, illetve társszerzőjét, vagy a Magyar Történelmi Társulat Szent István életművére emlékező konferenciájának tevékeny szervezőjét, előadóját.

Kimagasló oktatói, kutatói, közéleti tevékenysége és eredményei, szakmai elismertsége mellett természetesen méltatni kell magát az Embert is, akinek nehéz időkben is meglevő vitalitása, tanítványai, kollégái felé forduló törődése, segítőkészsége kedves színfoltja az egyetem életének.

Makk Ferenc igen sokat tett a magyar medievisztikáért és felsőoktatásért. Barátai, kollégái, tanítványai, tisztelői e kötetbe megírt tanulmányukkal szeretnének neki őszinte köszönetet mondani mindenért, 60. születésnapja alkalmából a lehető legjobbakat kívánni, és remélni: Makk professzor urat munkakedve, egészsége még évtizedeken keresztül töretlen lendülettel vezeti életpályáján, hogy általa még minél többet tudhassunk meg a „Magyaroknak eleiről”.

Szeged, 2000. december 1.

Piti Ferenc

Szabados György

TABULA GRATULATORIA

BÁLINT CSANÁD, az MTA Régészeti Intézetének igazgatója, Budapest
BARTHA LÁSZLÓ, Szeged Megyei Jogú Város polgármestere, Szeged
CSERNUS SÁNDOR egyetemi docens, a párizsi Magyar Intézet igazgatója,
Szeged–Párizs
DÁVID TAMÁS, Libellus '99 KFT, Szeged
DÉR TERÉZIA egyetemi adjunktus, Szeged
DRASKÓCZY ISTVÁN egyetemi docens, Budapest
FARKAS CSABA főlevéltáros, Szeged
FODOR ISTVÁN egyetemi docens, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes
főigazgatója, Szeged–Budapest
FRANK JÓZSEF, a Csongrád Megyei Közgyűlés elnöke, Szeged
GÁLFFY LÁSZLÓ történész, Szeged
GÉCZI LAJOS főlevéltáros, Szeged
GEDAI ISTVÁN, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatója,
Budapest
GLATZ FERENC akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke,
Budapest
HOMONNAI SAROLTA tudományos segédmunkatárs, Szeged
HUNYADI ZSOLT egyetemi tanársegéd, Szeged
J. NAGY LÁSZLÓ tanszék- és intézetvezető egyetemi tanár, Szeged
JAKÓ ZSIGMOND akadémikus, Kolozsvár
KISS LAJOS akadémikus, Budapest
KOSÁRY DOMOKOS akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke,
Budapest
KOSZTA LÁSZLÓ egyetemi docens, Szeged
KOVÁCSNÉ PIHURIK JUDIT egyetemi adjunktus, Szeged
LASZLOVSZKY JÓZSEF tanszékvezető egyetemi docens, Budapest

LOVAG ZSUZSA, az Iparművészeti Múzeum főigazgatója, Budapest
 MARJANUCZ LÁSZLÓ tanszékvezető egyetemi docens, Szeged
 MÁRTON ALFRÉD egyetemi tanársegéd, Szeged
 MÉSZÁROS F. ISTVÁN egyetemi adjunktus, Szeged–Budapest
 MÉSZÁROS REZSŐ egyetemi tanár, a Szegedi Tudományegyetem rektora,
 Szeged
 NÉMETH MIKLÓS egyetemi tanársegéd, Szeged
 PAPP SÁNDOR egyetemi adjunktus, tanszékvezető, Szeged–Budapest
 POLGÁR SZABOLCS tudományos segédmunkatárs, Szeged
 REGÉNYI KUND történész, Budapest–Szeged
 RIGÓNÉ PÉTER IRÉN egyetemi adjunktus, Szeged
 RÓNA-TAS ANDRÁS akadémikus, egyetemi tanár, Budapest–Szeged
 SERFŐZŐ ZOLTÁN egyetemi adjunktus, Szeged
 SOLYMOSI FRIGYES akadémikus, a Szegedi Akadémiai Bizottság elnöke,
 Szeged
 SOLYMOSI LÁSZLÓ tanszékvezető egyetemi tanár, Budapest–Debrecen
 SZ. JÓNÁS ILONA egyetemi tanár, Budapest
 SZÁSZ GÉZA egyetemi adjunktus, Szeged
 SZÖRÉNYI LÁSZLÓ egyetemi tanár, az MTA Irodalomtudományi Intézetének
 igazgatója, Budapest–Szeged
 Szegedi Tudományegyetem középkortörténeti doktori programjának
 hallgatói, Szeged
 Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézetének oktatói, kutatói, Szeged
 Szegedi Tudományegyetem Történeti Irodájának dolgozói, Szeged
 Szegedi Tudományegyetem Történeti Szakkönyvtárának munkatársai, Szeged
 SZÉLL PÉTER polgármester, Baja
 SZOVÁK KORNÉL tanszékvezető egyetemi docens, Budapest–Piliscsaba
 SZUROMI PÁL művészettörténész, Szeged
 VÁSÁRY ISTVÁN egyetemi tanár, Budapest

TANULMÁNYOK

ALMÁSI TIBOR

A vasvári káptalan 1328-ban átírt oklevelei

Az „Anjou-kori oklevéltár”-sorozat 1328. évet feldolgozó XII. kötetének szembetűnő sajátossága, hogy az ezen esztendőből fennmaradt oklevelek több mint egyhatodát a vasvári káptalan állította ki. Az oklevélkiadás intenzitásának ilyen mérvű – kétségtelenül időlegesen érvényesülő – felerősödése mögött rendkívüli ok áll, mégpedig a vasvári káptalan második pecsétcseréje.¹ Az első pecsétváltásra valószínűleg 1257 körül, míg a másodikra 1327 folyamán került sor.² Sajnos az új pecsét használatbavételének okát nem lehet pontosan megjelölni. A körülményekből leginkább valamilyen rendellenesség, illetve visszaélés megtörténte gyanakodhatunk. Legnyomósabb érvként az hozható fel emellett, hogy a királyi parancs nyomán feltűnő gyorsasággal került sor a káptalan megelőző pecsétje alatt kiadott okmányok átírására. A régi oklevelek birtokosai valósággal megrohamozták a káptalant; szembetűnően igen sürgető volt számukra, hogy irataik átíratásával gondoskodjanak jogaik hathatós megőrzéséről. A királyi rendelet szövege nem ismert, tényét az átírások szövegeinek utalása bizonyítja. Az átíratatás uralkodói utasítása, valamint a káptalanhoz folyamodók tömegének három és fél hónapon át megfigyelhető nagy hulláma alapján olyan feltételezést is megkockáztathatunk, hogy a királyi utasítás valamilyen formában kitért a régi pecsét hatályának megvonására.

---

¹ A vasvári káptalan korai történetével és hiteleshelyi működésével kapcsolatos főbb ismereteket I. DESICS IGNÁC: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan története főbb vonásaiban. In: A szombathelyi egyházmegye története II. Szerk. GÉFIN GY. Szombathely 1929. 301–332.; SILL FERENC: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. In: Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv. I. Szombathely 1976.; UŐ.: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve. Szombathely 1977. 211–216.; KÓTA PÉTER: A vasvári káptalan korai oklevelei. Egy formulagyűjtemény. Levéltári Szemle 1987/4. 17–29.

² KÓTA P.: i.m. 24.

A ránk maradt 1328. évi, döntő többségükben pontos napi dátummal ismert átírások mind február 13. és május 29. közé esnek, így túl azon, hogy ebből jól mérhető az írószerev háruló feladat roppant súlya, még feltűnőbbnek mutatkozik a megjelölt időszak összes fennmaradt magyarországi oklevelén belül a vasvári káptalani okmányok kiugróan magas aránya (33%). Az ekképp megújított iratok eredeti keletkezési idejének szélső pontjait egy 1263. évi, illetve egy 1326. december 7-i oklevél jelenti, tehát e hosszú terminus a második vasvári hiteleshelyi pecsét közel teljes használati idejét felöleli. A káptalan 1327-ben kelt iratairól viszont 1328-ból egyetlen egy átírást sem ismerünk, így azután igazán sajnálatos körülménynek kell tartanunk, hogy az 1327-es keletű oklevelek egyikén sem maradt fenn a pecsét, amiként azt is, hogy amikor a káptalan 1341-ben átírta egyik 1327. évi pátensét, az átíró keretben semmit sem szólt a bemutatott okmány pecsétjéről.³ Mindebből kitetszik, hogy 1326. december 7-ig még a régi pecsét volt használatban, és valamikor 1327 folyamán, legkésőbb 1328 elején került sor a hiteleshelyi pecsét cseréjére. Az oklevelek átírására vonatkozó királyi rendelet kiadását a február 13-tól megragadható következmény – az átírások megindulása – alapján ugyancsak legkésőbb 1327/1328 fordulójára lehet tenni.

A vasvári káptalan korai okleveleinek ismerete szempontjából hallatlan jelentősége van az 1328-as tömeges átírásnak. Tudjuk, hogy az 1311-ben esett pusztítás nyomán a vasvári egyház és vele együtt levéltára is elhamvadt a rávetett tűzben.⁴ A megsemmisült korai iratok tekintélyes része tehát elsősorban annak köszönheti fennmaradását, hogy az oklevelekkel rendelkezők 1328-ban megújították régi irataik érvényét. Az eddigiekben e nagy jelentőségű átírás pontos számszerű adatait nélkülölte a kutatás, jobb híján több tucatnyira becsülte. A kérdés áttekintését főleg az nehezítette, hogy a vasvári káptalan iratkibocsátásának teljességét feltáró forrásfeldolgozás nem készült, ráadásul a sokféle kiadvány vegyes publikációinak átfogását kedvezőtlenül befolyásolja, hogy éppen a

³ Anjou-kori oklevéltár XI. 1327. Szerk. ALMÁSI TIBOR. Budapest–Szeged 1996. (a továbbiakban: Anjou-oklt. XI.) 21., 349., 425., 481. számok. Természetesen ettől függetlenül, ha 1327-ben használatban volt még a régi pecsét, nem lehet kizárni, hogy ilyen oklevélről is készült átírás, ám az nem maradt ránk. Az 1341-ben átírt 1327. évi oklevelet l. Anjou-oklt. XI. 349. sz.

⁴ Anjou-kori okmánytár I. Szerk. NAGY IMRE, NAGY GYULA. Bp. 1878. 226.

kérdésszerű időszakokra esik az Árpád- és Anjou-kor határa, amely jobbra határpont a forráskiadásokban is. Bizonyos tekintetben a nyugat-magyarországi iratanyagot feltáró burgenlandi okmánytár⁵ jelenti a kivételt, hiszen eddig megjelent négy kötete a szóban forgó korszak egészét átfogja, s szép számmal hozza a vasvári káptalani okleveleket is, bár a mostani vizsgálat eredménye szerint itt sincs szó teljességről.

Az előzőeket meghaladó, valóban teljes gyűjtőkör elérésére az 1328. évi magyarországi levéltári anyag rendszeres feldolgozása kínált lehetőséget, minthogy elvben valamennyi felderíthető vasvári káptalani átírásnak szerepelnie kell benne.⁶ Az így összegyűlt irattömeg kezelését, áttekintését legfeljebb az nehezíti, hogy az átírás különböző napokon történt és az átírási sorrend természetesen nem illeszkedik a bemutatott oklevelek időrendjéhez. Mindazonáltal a feldolgozás után könnyűszerrel összeállíthatóvá vált az 1263 és 1326 közötti időszak átírt vasvári oklevelek regisztere, amely mind a bemutatott régi, mind az 1328-ban átírtak legfőbb, a további kutatások igényeit szolgáló adatait tartalmazza, egyben pedig megteremti a konkordanciát a mérvadó forráspublikációkkal. Noha jelen munka fő célja ezen összeállítás elkészítése volt, a feldolgozott adatok összesítése kapcsán mégis érdemes néhány megállapítást rögzíteni.

A vasvári káptalan 97 oklevél kiadójaként tűnik fel 1328-ban, amelyből az év folyamán készített átírások száma 83. Mivel öt esetben olyan tartalmi átírások tartották fenn az 1328-beli megújítás emlékét, ahol csupán évjelölés szerepel, így elvileg nem zárható ki, hogy ezek elkészülte kívül esett a február 13. és május 29. közötti terminuson. Az ötből kétszer viszont a tartalmi átírást adó oklevél szövege említi az új pecsét használatának tényét,⁷ két ízben pedig arra van utalás, hogy az átírás a király parancsa nyomán készült,⁸ ezért nagy a valószínűsége, hogy végeredményben ezen iratok közül is legalább négy a többi 78 okmány

---

⁵ HANS WAGNER-IRMTRAUT LINDECK-POZZA: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-IV. Graz-Köln-Wien 1955-1985. (a továbbiakban: Bgl.)

⁶ Anjou-kori oklevéltár XII. 1328. Szerk. ALMÁSI TIBOR. (megjelenés előtt)

⁷ L. az oklevéljegyzékben a 67. és 81. számú iratokat.

⁸ L. az oklevéljegyzékben a 26. és 37. számú iratokat.

sorába illeszthető.⁹ Egyetlen nélkülöz csak minden emellett szóló támpontot, bár kizáró mozzanat sem hozható fel.¹⁰ A régi példányok 63 esetben ma már nem állnak rendelkezésünkre, tehát igen tekintélyes az a mennyiség, amelynek ismerete az 1328. évi átírásnak köszönhető. Az eddig legteljesebbnek tekinthető forrásközlésben, a burgenlandi okmánytárban 15 régi irat regisztrálatlan a maga helyén, míg az 1328-ból való oklevelek közül 18 átírás regisztrálása hiányzik. Az átírt diplomatikai kútfők kapcsán fontos megjegyezni, hogy az Árpád- és az Anjou-koriak száma gyakorlatilag megegyezik. Az 1328. évi átírások időbeli megoszlása a következő: február 13-ról 2, március 3-ról 1, március 6-ról 5, március 13-ról 1, április 3-ról 1, április 10-ről 43, április 17-ről 1, május 1-jéről 1, május 8-ról 2, május 11-ről 4, május 12-ről 3, május 19-ről 4, május 29-ről 10, napi keltezés nélkül pedig 5 oklevél maradt fenn.

Az alábbi oklevéljegyzék 166 oklevélre vonatkozóan tartalmazza az azonosításukhoz szükséges legfontosabb információkat. A tételek rendezésének alapja az átírt oklevél keletkezési ideje. Az iratok tartalmát illetően csak tárgymegjelölő megfogalmazásra törekedtünk és nem teljes regesztá elkészítésére, hiszen minden esetben megtalálhatók a további utalások azon forrásfeldolgozások megfelelő helyeire, amelyek regesztát vagy szöveggözlést tartalmaznak, illetve további eligazítást adnak a levéltári és könyvészeti adatok vonatkozásában. Az egyes tételekhez mindig két oklevél, az átírt és az átíró irat azonosítási adatai tartoznak a szóban forgó okmány tartalmának megjelölése után. Az átírt oklevelet illető információk ( ) között szerepelnek. Első helyen az eredeti példányra (E.:) vonatkozó utalás áll; megléte esetén levéltári jelzetét közölve, hiányakor pedig a példány elenyészését jelezve. Ezt követi a főbb feldolgozásokban fellelhető regisztrálás

⁹ Nem tekinthető perdöntő ellenérvnek az sem, hogy a két oklevélről (26., 37. számok) tartalmi átírást adó, Szécsi Miklós országbírótól származó oklevélben (Dl. 1379.) szerepel egy olyan mozzanat is – nevezetesen, hogy a káptalan királyi parancsra a sekrestyéből előkeresve adta ki 1328-ban az átírt okleveleket –, amely eltér a többi átírás keretszövegében foglaltaktól. Mivel 1293-ból és 1298-ból való iratokról van szó, az 1311. évi tűz után erős a bizonytalansága, hogy ezek példányai valóban fellelhetők voltak a sekrestyében. Legalább ennyire jogos lehet annak felvetése is, hogy az 1328-ból való átírásokban olvasható királyi parancsból kiindulva a tartalmi átírás szövegzője élt kiegészítőleg azzal a szokványos fordulattal, hogy a király parancsára a sekrestyéből előkeresvén adták ki a megújított okmányokat.

¹⁰ L. az oklevéljegyzékben az 50. számú iratot.

tételszáma. Ha az irat regisztrálatlan, úgy ismert kiadására (K.:) utaló információ kapcsolódik a közléshez. Az átiró oklevelek azonosítási adatai [ ] között állnak. Első helyre az átirás ideje, majd az okmányt bemutató kérelmező neve szerepel. Ezt a fennmaradásra vonatkozó információ követi. Ha átirásról (Á.:), tartalmi átirásról (Tá.:), vagy másolatról (Má.:) van szó, annak ideje is ott áll a levéltári jelzet előtt. Végezetül a nagy forráskiadványokban található regisztrálásuk (R.:) tételszáma következik. Mivel az átirókeret szinte tökéletesen sablonszerű volt – érdemi eltérés a méltóságnévsorok megléte vagy hiánya tekintetében van –, ezért valamennyi tétel egységes mondatíndítás után értendő, nevezetesen: „A vasvári Szent Mihály arkangyal-egyház káptalanja átirja ...”

1. **1263. aug. 16-án** kiadott zárt oklevelét, amely a vasvári vár Owad-i vár-jobbágai között, ill. Romanus és fia: Barnabás között létrejött megegyezést foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. I. 426.)

[1328. ápr. 10. Owad-i Kwnth fia János kérésére. E.: Dl. 58012.; R.: Bgl. IV. 21.; Anjou-oklt. XII. 168.]

2. **1270. máj. 1-jén** kiadott privilégiumát, amely a Tyak nb.-ek birtokosztályát foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 271–272. I. 547a. szám)

[1328. máj. 29. Jaak nembéli János fia: János kérésére. Á. (1338. okt. 1.): Dl. 50463., Df. 261581.; R.: Bgl. IV. 76.; Anjou-oklt. XII. 289.]

3. **1274. jún. 3-án** kiadott zárt oklevelét, amely révén Druzlaus fia: Druzlou ~ Duruzlou egy Rum-i földrészt az Apathunkaya-i nemeseknek adományozott.

(E.-je nincs meg. Vö.: Bgl. II. 77.)

[1328. ápr. 10. Theuteus-i Pál fia: János kérésére. E.: Dl. 49549. R.: Bgl. IV. 22.; Anjou-oklt. XII. 169.]

4. **1275-ben** kiadott privilégiumát, amely szerint Beke fiai: Saulus és Sampson emberölési ügyben mentesítést szereztek.

(E.: Dl. 91126. Vö.: Bgl. II. 121.)

[1328. máj. 11. Arpas-i Saulus fia Dénes kérésére. E.: Dl. 91233.; R.: Bgl. IV. 64.; Anjou-oklt. XII. 256.]

5. 1275-ben kiadott privilégiumát, amely Perezteg birtoknak Adorján fia: János, ill. Tamás fiai: Jakab és Izsák között történt megosztását foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja; K.: HO. VII. 155–156.)

[1328. máj. 29. Bukud-i Adorján fia: Péter kérésére. E.: Dl. 40533. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 290.]

6. 1276. okt. 6-án kiadott privilégiumát, amely egy Dereske-i földrész adás-vétele tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 130.)

[1328. máj. 11. Saar-i Marcellus fia: Miklós kérésére. E.: Df. 282054. R.: Bgl. IV. 63.; Anjou-oklt. XII. 257.]

7. 1276-ban kiadott privilégiumát, amely átírva magában foglalta [V.] István király (H) 1271. aug. 25-én kelt privilegiális oklevelét Thynch fiai: Bud, Tivadar és Abraank, Ierse falubeli várszolgák királyi serviens-szé emelkedéséről.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. V. István oklevelét l. Reg. Arp. 2104.)

[1328. márc. 13. Ierse-i Bud fiai: István és János kérésére. E.: 40520. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 124.]

8. 1277-ben kiadott privilégiumát, amely révén Purbuse-i Jakab leánya: Balsam eladott egy földrészt Surk-i Duruzlaus fiának: Duruzlaus mr.-nek.

(E.: Dl. 49591. Vö. Bgl. II. 151.)

[1328. ápr. 10. Rüm-i Duruzlaus fia: Gergely kérésére. E.: Dl. 49592. R.: Bgl. IV. 23.; Anjou-oklt. XII. 170.]

9. 1278-ban kiadott privilégiumát, amely szerint Dyriske (Dereske)-i Synik (Stynik) fia: Sixtus Dyriske föld fele részét az oklevélben foglalt határok között 12 M.-ért eladta Nadasd-i Wytemir (Wytemer) fiának: Imrének.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 175.)

[1328. ápr. 10. Nadasd nb. Domokos fiai: János és István kérésére. Á. (1514. máj. 6.): Df. 282116. R.: Bgl. IV. 24.; Anjou-oklt. XII. 171.]

10. 1279-ben kiadott privilégiumát, amely révén Jaak nb. Chepanus birtokaiból adományt tett Jaak nb. János és Jakab javára.

(E.: Dl. 40150. Vö. Bgl. II. 191.)

[1328. ápr. 10. Jaak nb. Márton fia Jakab kérésére. E.-je elkallódott. K.: HO. IV. 138.; R.: Bgl. 25.; Anjou-oklt. XII. 172.]

11. 1279-ben kiadott privilégiumát, amely Herricus néhai bán fiainak: Miklós bánnak és János mr.-nek birtokaikon történt osztozását foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 193. és Bgl. IV. 57.)

[1328. máj. 1. Miklós néhai nádor fia: Kokas (dict.) Miklós mr. kérésére. E.: Df. 262247. R.: Bgl. IV. 57.; Anjou-oklt. XII. 236.]

12. 1281. [szept. 3. u.] kiadott privilégiumát, amely Herman, Heren, Beseneu, Bogad és Kulked predium-ok felosztása tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 208.)

[1328. ápr. 10. Herman-i Ratoldus fia: Miklós kérésére. E.: Dl. 58011. R.: Bgl. IV. 27.; Anjou-oklt. XII. 173.]

13. 1281-ben kiadott privilégiumát, amelyben Duruzmath-i István özvegye, Geredul mentesítette férje frater-ét, Herricus fiát: Ruhtuc-ot hitbérének és jegyajándékainak kiadása alól.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 210.)

[1328. ápr. 10. Miklós szombathelyi plébános kérésére. E.-je elkallódott; K.: HO. III. 33.; R.: Bgl. IV. 26.; Anjou-oklt. XII. 174.]

14. 1282-ben kiadott privilégiumát, amely révén Marcellus fia: Marcellus és Kald-i András fia: Seueredus egy Gulach-i földrészt megvásárolt Telekus-i Herbordus fiától.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 224.)

[1328. máj. 29. Kald-i Seueredus fia: László kérésére. E.: Dl. 1137. R.: Bgl. IV. 77.; Anjou-oklt. XII. 291.]

15. 1283-ban kiadott privilégiumát, amely révén Nadasd nb. Chapow fiától: András c.-től részint adományképpen, részint vétellel földrészekhez jutott Diagna földből.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 243.)

[1328. ápr. 10. Hydweg-i Endere fia: András c. kérésére. Á. (1400. márc. 28.): Dl. 92140. R.: Bgl. IV. 29.; Anjou-oklt. XII. 175.]

16. 1283-ban kiadott privilégiumát, amely Zyk, Kukmer és Zecheud birtokokkal kapcsolatban a Tylay-i, ill. a Zecheud-i nemesek között létrejött egyezséget foglalta magában.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 241.)

[1328. ápr. 10. Zecheud-i Tristianus fia: András kérésére. E.: Dl. 40526. R.: Bgl. IV. 28. Anjou-oklt. XII. 176.]

17. 1283-ban kiadott privilégiumát, amely szerint Zerche-i Jurk leánya, a Zala menti Szt.-Kereszt-beli (de iuxta Zala, de S. Cruce) Márk fiának, Mártonnak az özvegye, Curustuna asszony, valamint az ugyanonnan való Purtubar fia: Egyed, továbbá Chatar-i Benedek fia: Bithulou ~ Buthulou, miután átvettek a kápt. előtt 3,5 M.-t a Zala mentéről ugyanonnan való (de eadem iuxta Zala) Och fiától: Itemerius-tól, azon követeléseik alól, amelyeket részben Curustuna hitbére és jegyajándékai iránt, részben Egyed nővérének, Moch asszonynak a hitbére iránt, részben pedig a Buthulou hitvesét, Yese-t illető leánynegyed iránt támasztottak, mentesítették a nevezett Egyedet [!] [Á: Itemerius-t].

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja.)

[1328. ápr. 10. Az oklevélnyerő ismeretlen. Tá. (1375. máj. 20.): Df. 268248. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. 177.]

18. 1283-ban kiadott privilégiumát, amely Sar-i Marcellus fiát: Marcellus-t mentesítette hitbér és jegyajándék kiadásának kötelezettsége alól.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 242.)

[1328. máj. 29. Sar-i Marcellus fia Miklós kérésére. E.: Dl. 91235. R.: Bgl. IV. 78.; Anjou-oklt. XII. 292.]

19. 1286-ban kiadott privilégiumát, amely egy Duruske-i fél birtokrész adásvétele tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 287.)

[1328. máj. 12. Duruske-i Domokos fia: János kérésére. E.: Df. 282055. R.: Bgl. IV. 68.; Anjou-oklt. XII. 264.]

20. 1288-ban kiadott zárt oklevelét, amely a Tristianus, ill. Zecheud-i Adorján, Sándor és Miklós között eszközölt birtokmegosztást foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 303.)

[1328. ápr. 10. Scechewd-i Tristianus fia: András kérésére. Á. (1343. aug. 18.): Dl. 40918. R.: Bgl. IV. 30.; Anjou-oklt. XII. 178.]

21. 1289-ben kiadott privilégiumát, amely révén Saar-i Péter fiai: Márton és Ehelleus egy Saar-i földrészt vétellel megszerezték.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 315.)

[1328. márc. 6. Saar-melléki Ehelleus c. fia: Miklós mr. kérésére. E.: Dl. 91226. K.: Bgl. IV. 12.; R.: Anjou-okt. XII. 109.]

22. 1291. jún. 24-én kiadott zárt oklevelét, amely szerint Mykou hitvese, Erzsébet mentesítette Aclyp fiait: Pétert és Pált hitbérének és jegyajándékának követelése alól.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 341.)

[1328. ápr. 10. Owad-i Vinchlou kérésére. E.: Dl. 66409. R.: Bgl. nem regisztrálja.; Anjou-okt. XII. 179.]

23. 1291-ben kiadott privilégiumát, amely révén Frosinna nemes asszony eladta Dorzmoth-i örökrészt Chemethey-i Rempe c. fiának: Sándor c.-nek.

(E.: Dl. 61158. Vö. Bgl. II. 380.)

[1328. ápr. 10. Chemetey-i Sándor fia: Mihály kérésére. E.: Dl. 61176. R.: Bgl. IV. 31. szám; Anjou-okt. XII. 180.]

24. 1292. szept. 7-én kiadott zárt oklevelét, amely a nevezett András c. és Duruske-i Jakab fia: Miklós c. között Duruske föld megosztása körüli viszályt lezáró egyezség tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 390.)

[1328. ápr. 3. Hydweg-i Endere fia András c. kérésére. E.: Df. 282058. R.: Bgl. IV. 19.; Anjou-okt. XII. 156.]

25. 1292-ben kiadott privilégiumát, amely az Itimerius fia: Péter c. és az Ozkou-i Markys c. között létrejött egyezséget foglalta írásba.

(E.: Dl. 91139. Vö. Bgl. II. 395.)

[1328. ápr. 10. Makua-i Péter fia: Peteu mr. kérésére. Á. (1378. jún. 29.): Dl. 1355. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-okt. XII. 181.]

26. 1293. máj. 24-én kiadott privilégiumát, amely révén Nadasd-i Itimerius fia: Imre c. és fiai: Domokos és Imre Ozkow-i birtokrészüket 8 M.-ért eladták Makwa-i Itimerius fiának: Péter c.-nek.

(E.: Bgl. szerint ŠŮA. Esterházy cs. cseszneki ágának lt. 21. 29. Vö. Bgl. II. 401.)

[1328. Az oklevélynyerő ismeretlen. Tá. (1381. máj. 24.): Dl. 1379. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 514.]

27. 1293. jún. 29-én kiadott nyílt oklevelét, amely révén Nadasd-i Chopou fia: András c. fiai elzálogosították Munurowsd föld harmadát Nadasd-i Imre c. fiainak.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 403.)

[1328. ápr. 10. Nadasd-i Domokos fiainak: Jánosnak és Istvánnak a kérésére. E.-je megsemmisült. K.: HO. IV. 140–141.; R.: Bgl. IV. 33.; Anjou-oklt. XII. 182.]

28. 1293. nov. 18-án kiadott nyílt oklevelét, amely szerint Munorosd-i birtokrészük átengedésével Nadasd-i András c. fiai egyezségre jutottak Nadasd-i Lőrinc fiával: Mark-kal.

(E.: Dl. 91140. Vö. Bgl. II. 407.)

[1328. ápr. 10. Nadasd-i Domokos fiainak: Jánosnak és Istvánnak a kérésére. E.-je megsemmisült. K.: HO. IV. 139.; R.: Bgl. IV. 32.; Anjou-oklt. XII. 183.]

29. 1293-ban kiadott privilégiumát, amely Munurousd föld harmadrészének adásvétele tárgyában kelt.

(Eredetije nincs meg. Vö. Bgl. II. 409.)

[1328. ápr. 10. Nadasd-i Domokos fiainak: Jánosnak és Istvánnak a kérésére. E.-je megsemmisült. K.: HO. III. 95.; R.: Bgl. IV. 34.; Anjou-oklt. XII. 184.]

30. 1293-ban kiadott privilégiumát, amely a Byr-i Márton fiai, ill. Ibor fia: Miklós c. közötti viszálykodást lezáró egyezséget foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja.)

[1328. máj. 12. Byr-i Miklós fia: János kérésére. Á. (1407. aug. 22.): Df. 253231. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 265.]

31. 1293-ban kiadott privilégiumát, amely szerint András c. és fiai: András, László és Dénes a zálogból ki nem váltott Dereske birtokukat eladták Itemerius fiának: Imre c.-nek és fiainak: Domokosnak és Imrének.

(E.: Df. 282046. Vö. Bgl. II. 410.)

[1328. máj. 19. Nadasd nb. Dereske-i János és István kérésére. E.: Dl. 37371., Df. 259110. R.: Bgl. IV. 71.; Anjou-oklt. XII. 271.]

32. 1293-ban kiadott privilégiumát, amely Gulach föld harmadának adásvétele tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 415.)

[1328. máj. 29. Kald-i Scueredus fia: László mr. kérésére. E.: Dl. 99912. R.: Bgl. IV. 79.; Anjou-oklt. XII. 293.]

33. 1295. okt. 26-án kiadott nyílt oklevelét, amely Monorous birtok harmadának adásvétele tárgyában kelt.

(E.: Dl. 86878. Vö. Bgl. II. 424.)

[1328. máj. 8. Nadasd-i Domokos fiai: János és István kérésére. E.: Df. 282085. R.: Bgl. IV. 60.; Anjou-oklt. XII. 250.]

34. 1296-ban kiadott oklevelét, amely révén Zelusta-i János özvegye és fiai eladták Zelusta-i földjüket Wez (dict.) Miklós c.-nek.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 435.)

[1328. máj. 29. Zyluagy-i Vernhardus fia: Miklós kérésére. E.: Dl. 40536. R.: Bgl. IV. 80.; Anjou-oklt. XII. 294.]

35. 1297. febr. 9-én kiadott privilégiumát, amely Monorousd birtok Maralch birtok mellett fekvő harmadának adásvétele tárgyában kelt.

(E.: Df. 282083. Vö. Bgl. II. 438.)

[1328. ápr. 10. Nadasd-i Domokos fiai: János és István kérésére. E.-je megsemmisült. K.: HO. III. 96.; R.: Bgl. IV. 35.; Anjou-oklt. XII. 185.]

36. 1297. máj. 25-én kiadott nyílt oklevelét, amely révén egyezséget kötve egyik részről Byhk-i Dorozlaus mr. és fiai, továbbá peres társaik, a másik részről pedig Gely-i Roxa fiai: March és István, valamint peres társaik lezárták összes viszályukat és perüket.

(E.-je felderítetlen. Bgl. nem regisztrálja.)

[1328. ápr. 10. Az oklevélnyerő ismeretlen. Á. (1425. jún. 25.): Dl. 43637.; R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 186.]

37. 1298-ban kiadott privilégiumát, amely révén Makwa-i Chama fia: Márton Ozkow-i birtokrészét 6 M.-ért eladta Péter c. fiainak: Bálintnak, Benedeknek és Péternek.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. II. 461.)

[1328. Az oklevélynyerő ismeretlen. Tá. (1381. máj. 24.): Dl. 1379. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 515.]

38. 1300-ban kiadott privilégiumát, amely szerint Makua-i Chama fia: Márton leányát, Jolenth-et férjhez adva, Makua-i birtokának felét és egy malomhelyet vejének, Kuchk-i Jakab fiának: Miklósnak adományozott.

(E.: Dl. 91146. Vö. Bgl. II. 477.)

[1328. ápr. 10. Miklós fia: Domokos és hitvese, Jolynth kérésére. E.: Dl. 1583. R.: Bgl. IV. 36.; Anjou-oklt. XII. 187.]

39. 1301. okt. 4-én kiadott privilégiumát, amely Palan-i nemesek egyezségét, ill. birtokaikon való megosztozását foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 4.; Anjou-oklt. I. 79.)

[1328. ápr. 10. Palan-i Besc fia: Pál kérésére. E.: Dl. 67923. R.: Bgl. IV. 37.; Anjou-oklt. XII. 188.]

40. 1307. febr. 22-én kiadott oklevelét, amely egy meggyesi föld körüli viszály ügyében kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 55.; Anjou-oklt. II. 127.)

[1328. ápr. 10. Meggyesi Márton kérésére. Má.: Bgl. III. hivatkozása szerint VAML. Metales 1. n. 2. R.: Bgl. IV. 38.; Anjou-oklt. XII. 189.]

41. 1307-ben kiadott privilégiumát, amely 2 ekényi Kulked-i birtok adásvétele tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 59.; Anjou-oklt. II. 292.)

[1328. ápr. 10. Kulked-i Bertalan fia: János kérésére. Á. (1438. okt. 3.): Dl. 1715. R.: Bgl. IV. 39.; Anjou-oklt. XII. 190.]

42. 1308-ban kiadott oklevelét, amely révén Duruzlaus fiai adományként Gykinus birtok tulajdonába jutottak.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 69.; Anjou-oklt. II. 543.)

[1328. ápr. 10. Rum-i Duruzlaus fia: Gergely kérésére. E.: Dl. 49665. R.: Bgl. IV. 40.; Anjou-oklt. XII. 191.]

43. 1308-ban kiadott nyílt oklevelét, amely Barrabashyda föld adásvétele tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. II. 543.)

[1328. máj. 29. Gurle nb. Pousa fia János fia: István kérésére. Á. (1393. ápr. 10.): Dl. 30593. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 295.]

44. 1309. jún. 30-án (?) kiadott zárt oklevelét, amely szerint Themerd-i Péter Themerd birtokának felét leányával, Klárával együtt odaadta vejének, Herman-i Baldinus c. fiának: Baldinus-nak.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 80. – júl. 7-i napi dátummal; Anjou-oklt. II. 681. – jún. 30-i napi dátummal.)

[1328. máj. 29. Baldinus fia: János kérésére. E.: Dl. 86316. R.: Bgl. IV. 81.; Anjou-oklt. XII. 296.]

45. 1309. júl. 6-án kiadott nyílt oklevelét, amely egy, a Gyngus folyón álló malom telkének, ill. a hozzá tartozó földnek az adásvétele tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 79.; Anjou-oklt. II. 690. szám)

[1328. ápr. 10., szombathelyi Zeuke (dict.) Péter kérésére. E.: Dl. 40524. R.: Bgl. IV. 41.; Anjou-oklt. XII. 192.]

46. 1309-ben kiadott privilégiumát, amely szerint Nadasd-i Domokos özvegye, Erzsébet elégtételhez jutván felmenti Domokos más asszonytól született fiait hitbérének és jegyajándékának követelése alól.

(E.: Df. 282050. Vö.: Bgl. III. 86.; Anjou-oklt. II. 809.)

[1328. ápr. 10. Nadasd-i Domokos fiainak: Jánosnak és Istvánnak a kérésére. E.: Df. 282051. R.: Bgl. IV. 42.; Anjou-oklt. XII. 193.]

47. 1309-ben kiadott privilégiumát, amely révén Themerd-i Lukács és testvére egy földrészhez jutottak Pethlend birtokon.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 84.; Anjou-oklt. II. 807.)

[1328. ápr. 10. Themerd-i Lukács fia: Zewke (dict.) Péter kérésére. Á. (1464. dec. 13.): Dl. 45135. R.: Bgl. IV. 43.; Anjou-oklt. XII. 194.]

48. 1311-ben kiadott privilégiumát, amely Pecel birtok eladományozásának tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. III. 203.)

[1328. ápr. 10. Pechul-i Ivanka fia: János kérésére. E.: Dl. 1793. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 195.]

49. 1311-ben kiadott oklevelét, amely révén Olad-i György és fiai Olad birtokuk fele részét átadták Bychou mr.-nek és fiainak.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 106.; Anjou-oklt. III. 204.)

[1328. máj. 19. Ouar-i Bychou mr. fia: Rouoz (dict.) Miklós kérésére. E.-je Bgl. szerint ŠÚA. Esterházy cs. lt.-ában 74. 1. R.: Bgl. IV. 72.; Anjou-oklt. XII. 272.]

50. 1311-ben kiadott privilégiumát, amely révén Chafurd-i Pál fiai: Elleus, Berreck és Severedus örök jogon eladták Dobrongonuzfolu és Dobronuigryz földjeiket Kukchk-i János és Dénes mr.-eknek.

(E.: Dl. 99884. Bgl. nem regisztrálja.; Vö. Anjou-oklt. III. 202.)

[1328. Az oklevélnyerő ismeretlen. Tá.: (1358. aug. 10.) Dl. 68234. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 516.]

51. 1312-ben kiadott privilégiumát, amely szerint Kald-i Marcellus c. fiai: Miklós és Imre Saar-i birtokukat átadták Kuchk-i Sándor fia: Sándor c.-nek.

(E.: Dl. 91170. Vö. Bgl. III. 119.; Anjou-oklt. III. 430.)

[1328. márc. 6. Ehelleus fia: Miklós mr. kérésére. E.: Dl. 91227. R.: Bgl. IV. 13.; Anjou-oklt. XII. 110.]

52. 1313. máj. 21-én kiadott privilégiumát, amely ugyanezen kápt.-nak az 1313. máj. 5-én kibocsátott – a Kwchk-i Sándor c. fia: Sándor c., ill. Marcellus c. fiai: Miklós és Imre között létrejött egyezséget rögzítő – nyílt oklevelét foglalta átírva magában.

(E.: Dl. 91172. Vö. Bgl. III. 127.; Anjou-oklt. III. 516.)

[1328. márc. 6. Saar-melléki Ehelleus c. fia: Miklós mr. kérésére. E.: Dl. 91228. R.: Bgl. IV. 14.; Anjou-oklt. XII. 111.]

53. 1313-ban kiadott privilégiumát, amely révén Vilmarus fia: Bertalan vasvári villicus vétellel birtokrészekhez jutott Kulked birtokon.

(E.: Dl. 105788. Vö. Bgl. III. 143.)

[1328. ápr. 10. Kulked-i Bertalan fia: János kérésére. Á. (1422. okt. 28.): Dl. 105789. R.: Bgl. IV. 44.; Anjou-oklt. XII. 196.]

54. 1314. jún. 6-án kiadott zárt oklevelét, amely a Cristoson fiai, ill. Paris fiai közötti viszálykodást lezáró egyezés tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 151.; Anjou-oklt. III. 758.)

[1328. máj. 12. Kald-i Imre fia: Imre mr. kérésére. E.: Df. 281368. R.: Bgl. IV. 69.; Anjou-oklt. XII. 266.]

55. 1314. [aug. 22. u.] kiadott privilégiumát, amely a Saar birtok felosztásáról, ill. bizonyos földdarabok cseréjéről 1314. aug. 22-én ugyanezen kápt.-nál kelt oklevélnek a privilegiális megerősítését tartalmazta.

(E.: Dl. 91222. Vö. Bgl. III. 162.; Anjou-oklt. III. 821., 822.)

[1328. ápr. 10. Saar-melléki Ehelleus fia: Miklós mr. kérésére. E.: Dl. 91230. R.: Bgl. IV. 45.; Anjou-oklt. XII. 197.]

56. 1314-ben kiadott privilégiumát, amelyben ugyanezen kápt. részint átírta saját 1309. évi keletű privilegiális oklevelét (l. fentebb a 47. szám alatt), részint írásba foglalta egy földrész átengedését Péter apja és annak testvére javára.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 160.; Anjou-oklt. III. 875.)

[1328. ápr. 10. Themerd-i Lukács fia: Zewke (dict.) Péter kérésére. Á. (1464. dec. 13.): Dl. 45135. R.: Bgl. IV. 43.; Anjou-oklt. XII. 198.]

57. 1314-ben kiadott privilégiumát, amely Pogh-i vagy Mendzenth-i András mr. fiai: János és András mr.-ek birtokának a környékbeli nemesek földjeitől való elhatárolását foglalta írásba.

(E.: Dl. 91182. Vö.: Bgl. III. 161.; Anjou-oklt. III. 876.)

[1328. ápr. 17., vasvári András fia: János mr. kérésére. E.: Dl. 40528. R.: Bgl. IV. 55.; Anjou-oklt. XII. 220.]

58. 1315. márc. 30-án kiadott zárt oklevelét, amely a Korrardus-földe-beli nemesek birtokaikon történt osztozását foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 168.; Anjou-oklt. IV. 47.)

[1328. máj. 19. Korrardus-földe-beli Gude fia: Mihály kérésére. Á. (1357. máj. 19.): Dl. 91498. R.: Bgl. IV. 73.; Anjou-oklt. XII. 273.]

59. 1315. ápr. 18-án kiadott nyílt oklevelét, amely szerint András, ill. Fiche fia: Sebeuk az oklevélben foglalt határok között megosztottak Secheud nevű birtokaikon.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. IV. 57.)

[1328. ápr. 10. Szecheud-i Christianus fia: András kérésére. Má. (1758. febr. 26.): Df. 250545. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 199.]

60. 1315. máj. 6-án kiadott nyílt oklevelét, amely átírva magában foglalta Miklós királyi tárnokmr.-nek 1313. dec. 13-án kelt nyílt oklevelét a Paris fiai között történt birtokmegosztásról.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 169.; Anjou-oklt. IV. 66.)

[1328. máj. 8. Kald-i Paris fia: Egyed kérésére. E.: Dl. 40530. R.: Bgl. IV. 59.; Anjou-oklt. XII. 251.]

61. 1317. okt. 13-án kiadott zárt oklevelét, amely révén Pogh-i Ramacha fia: Omodeus 16 hold földjét és egy kaszálót elzálogosított Pogh-i Venchezlaus-nak, ill. fiainak: Kelemennek és Opour-nak.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 189.; Anjou-oklt. IV. 593.)

[1328. máj. 29. Pogh-i Vynchlou fia: Kelemen kérésére. E.: Dl. 40535. R.: Bgl. IV. 82.; Anjou-oklt. XII. 297.]

62. 1319-ben kiadott privilégiumát, amely Kamanaty és Gely birtokok cseréje tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 235.; Anjou-oklt. V. 664.)

[1328. ápr. 10. Gely-i Jakab fia: Miklós kérésére. Á.: Dl. 41106. R.: Bgl. IV. 46.; Anjou-oklt. XII. 200.]

63. 1310-ben [? 1319-ben (?)] kelt oklevelét, amely privilegiálisan átírva ugyanezen kápt.-nak egy 1319. ápr. 13-án [? 1309. ápr. 23-án] Heymffeuoldew birtok és Halogh föld harmada eladományozásáról kiadott oklevelét foglalta magában.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. V. 665.)

[1328. ápr. 10. Swran-i Ayakas (dict.) Miklós fia: János kérésére. Á. (1498. márc. 29.): Dl. 885. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 201.]

64. 1321. nov. 23-án kiadott nyílt oklevelét, amely Saar-i Ehelleus fia: Miklós mr. között és Saar-melléki (de iuxta Saar) László fia: András, valamint annak uterinus frater-ei és rokonai között létrejött egyezséget foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 254.)

[1328. márc. 6. Saar-i Ehelleus fia Miklós mr. kérésére. E.: Dl. 91229. R.: Bgl. IV. 15.; Anjou-oklt. XII. 112.]

65. 1321-ben kiadott privilégiumát, amely révén Jaak nb. Iwan fia: Mártonnak az özvegye, Margit, 50 M.-t kézhez véve mentesítette Márton testvéreit, Jakabot és Pált, hitbérének és jegyajándékainak kiadása alól.

(E.: Dl. 40402. Vö. Bgl. III. 258.)

[1328. febr. 13. Jaak nb. Iwan fia: Jakab kérésére. E.: Dl. 40519. R.: Bgl. IV. 7.; Anjou-oklt. XII. 65.]

66. 1321-ben kiadott privilégiumát, amely egyrészt a Jaak-i Szt. György-monostor apátja, Jakab testvér és konventje, másrészt pedig a Kázmér fiai: Varda és Chepanus között létrejött birtokcsere tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 257.)

[1328. ápr. 10. Bugud-i Kázmér fia: Varda c. kérésére. E.: Df. 209129. R.: Bgl. IV. 47.; Anjou-oklt. XII. 202.]

67. 1322-ben kiadott oklevelét, amely révén Kopach-i Pousa fia: Mokus ~ Mowkus c. özvegye, Erzsébet Horrow, Zychyn és Chazthkopach birtokokat eladta Bok fiának: Jakabnak és Cheth fiának: Miklósnak.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 273.)

[1328. Az oklevélnyerő ismeretlen. Tá. (1346. máj. 12.): Dl. 91370. R.: Bgl. IV. 48.; Anjou-oklt. XII. 517.]

68. 1323. márc. 21-én kiadott zárt oklevelét, amely révén Pogh-i Salamon fia: Peteu egy telkét elcserélte Kelemennel és frater-eivel azok 2 hold rétjéért.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 279.; Anjou-oklt. VII. 76.)

[1328. máj. 29. Pogh-i Vynchlou fia: Kelemen kérésére. E.: Dl. 40534. R.: Bgl. IV. 83.; Anjou-oklt. XII. 298.]

69. 1323. jún. 26-án kiadott zárt oklevelét, amely Wosper-i Mihály fiát: Tamást mentesítette hitbér és jegyajándék kiadásának kötelezettsége alól.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 295.; Anjou-oklt. VII. 315.)

[1328. máj. 19. Wosper-i István kérésére. E.: Dl. 91234. R.: Bgl. IV. 74.; Anjou-oklt. XII. 274.]

70. 1324. febr. 22-én kiadott zárt oklevelét, amely szerint Owad-i Acleep fia Péter özvegye, Erzsébet mentesítette férje rokonait hitbérének és jegyajándékának kiadása alól.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. VIII. 78.)

[1328. ápr. 10. Owad-i Pál fia: Winchlou kérésére. E.: Dl. 66410. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 203.]

71. 1324. máj. 6-án kiadott privilégiumát, amely révén Orhman fia: Orhman eladott egy Orhmanfelde-i földrészt vejének, Besenew (dict.) Péter fia: Imrének, ill. Imre testvéreinek.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. VIII. 227.)

[1328. márc. 3. Besenew (dict.) Péter fia: Imre kérésére. Á. (1352. máj. 28.): Dl. 2243. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 105.]

72. 1325. máj. 16-án kiadott privilégiumát, amely átírva magában foglalta ugyanezen kápt.-nak 1287-ben, a Chob-i és Bogud-i nemesek birtokcseréjéről kibocsátott privilégiumát.

(Eredetije nincs meg. Bgl. nem regisztrálja. Vö. Anjou-oklt. IX. 196.)

[1328. ápr. 10. Reznec-i Herbordus fia: Herbordus kérésére. E.: Dl. 40523. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 204.]

73. [1325.] júl. 7-én kiadott oklevelét, amelyben a kápt. jelentést tett [I.] Károly királynak (H) az 1325. jún. 23-án kelt – az átírt oklevélbe belefoglalt – királyi parancs végrehajtásáról.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 369.; Anjou-oklt. IX. 307.)

[1328. ápr. 10. Reznec-i Herbordus fia: Herbordus kérésére. E.: Dl. 2303. R.: Bgl. IV. 49.; Anjou-oklt. XII. 205.]

74. 1326. márc. 10-én kiadott nyílt oklevelét, amely a Nadasd-i László fia: János, ill. a Kázmér fia: Chepanus között fennforgó viszály rendezését foglalta írásba.

(E.: Df. 257265. Bgl. nem regisztrálja.)

[1328. ápr. 10. Buguth-i Kázmér fia: Varda c. kérésére. E.: Df. 257266. R.: Bgl. nem regisztrálja; Anjou-oklt. XII. 206.]

75. 1326. aug. 14-én kiadott nyílt oklevelét, amely a Makwa-i Péter fia: Petew, ill. Jolenth és első házasságából származó fia: Domokos között létrejött egyezséget foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 405.)

[1328. ápr. 10. Miklós fia: Domokos és hitvесе, Jolenth kérésére. E.: Dl. 91232. R.: Bgl. IV. 50. Anjou-oklt. XII. 207.]

76. 1326. okt. 18-án kiadott privilégiumát, amely a Magar Zeleste-i nemesek, ill. Jaak nb. Iwan fiai között Nemeth Zeleste birtok körül támadt viszály rendezésekor létrejött egyezséget foglalta írásba.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 411.)

[1328. febr. 13. Jaak nb. Iwan fia: Jakab kérésére. E.: Dl. 40518. R.: Bgl. IV. 8.; Anjou-oklt. XII. 66.]

77. 1326. okt. 25-én kiadott nyílt oklevelét, amely szerint Nadasd nb. Domokos fiai: Lőrinc, János és István Tuskand-i birtokrészüket egy telekkel együtt odaadták Zurchuk-i Lőrinc c.-nek és Mihálynak, cserében az utóbbiak Dyruske-i telkéért és az ahhoz tartozó szántóföldért.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 412.)

[1328. ápr. 10. Zurchuk-i Eleek fia Lőrinc fia: Mihály kérésére. E.: Df. 282038. R.: Bgl. IV. 51.; Anjou-oklt. XII. 208.]

78. 1326. nov. 8-án kiadott nyílt oklevelét, amely Gelse birtok hj.-ának, s Magar (dict.) Pál mr. részére történt iktatásának tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 416.)

[1328. ápr. 10. Nadasd-i Domokos fiai: János és István kérésére. E.: Df. 282079. R.: Bgl. IV. 53.; Anjou-oklt. XII. 209.]

79. 1326. nov. 8-án kiadott nyílt oklevelét, amely Kysmakwa birtok hj.-ának, s Magar (dict.) Pál mr. részére történt iktatásának tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 417.)

[1328. ápr. 10. Makva-i Péter fia: Petew mr. kérésére. E.: Df. 262267. R.: Bgl. IV. 52.; Anjou-oklt. XII. 210.]

80. 1326. dec. 7-én kiadott privilégiumát, amely révén Kwchk-i Sándor c. országbíró Myhalfelde nevű birtokát Ehelleus fiainak adományozta.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 420.)

[1328. márc. 6. Saar-melléki Ehelleus c. fia: Miklós mr. kérésére. E.: Dl. 91225. R.: Bgl. IV. 16.; Anjou-oklt. XII. 113.]

81. 1326-ban kiadott oklevelét, amely révén Horrowfelde-i Cheth fia: Miklós és Bok fia: Jakab Horrowfelde-i földrészüket két telekkel együtt átruházták Peturke fiára: Bertalanra, valamint Peturnye fiára: Jánosra.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. 425.)

[1328. Az oklevélnyerő ismeretlen. Tá. (1346. máj. 12.): Dl. 91370. R.: Bgl. IV. 361.; Anjou-oklt. XII. 518.]

82. Évi kelet nélkül, a böjtközép utáni 4. napon kiadott oklevelét, amely Keled fiának: Keled-nek Cheery-i Tamással és Kondran fiával: Istvánnal szembeni tartozása tárgyában kelt.

(E.-je nincs meg. Vö. Bgl. III. Függelék, II. 51a. 1267–1273. közötti évekre helyezve.)

[1328. máj. 11. Chery-i István fiainak: Miklósnak és Jánosnak kérésére. E.: Df. 281367. R.: Bgl. IV. 65.; Anjou-oklt. XII. 258.]

83. Évi kelet nélkül, szept. 15. u. kiadott zárt oklevelét, amely révén a kápt. jelentette Miklósnak, a királyi udvar albírájának (viceiudex aule regie), hogy parancsának eleget téve tanúul adta emberét, Jakab Telekus-i papot Sixtus királyi ember mellé, akik kimenvén Jowan és Bereck Kutus nevű birtokára, elkülönítették azt Kaluz fiának: Kaluz-nak a földjétől, nagyságát 12 ekealjban állapítva meg; és bár Kaluz tagadta, hogy a nevezettek ott földdel rendelkeznének, Ponca főesp., Fábián fia: Andornicus, Posa fia: Benedek, valamint még mások Bereck, Iwan és Kaluz nemzetségéből az ellenkezőjét állították.

(E.-je nincs meg. Bgl. nem regisztrálja.)

[1328. máj. 11. Kutus-i Guke sponsus-ának, Barana-i Rennoldus fiának: Imre mr.-nek kérésére. E.: Dl. 2479. R.: Bgl. IV. 66.; Anjou-oklt. XII. 259.]

BENKŐ LORÁND

Castrum Borssed zouolvn

1. Anonymus gesztája 34. *capitulum*ának legnagyobb részét Bönger fia Bors vezér Garam menti ténykedésének szenteli. A személyéhez kapcsolt cselekmények sora a fejezet végén így zárul le: „*maxima(m) municionem de lapidib(us) facere p[re]cepit. q[uo]d n(un)c castrum Borssed zouolvn uocatuR.*”

A P. magiszter változatos helynévi tipológiájában is különleges struktúrájú megnevezés R. Zovolyon > Zólyom utótagjával most nem kívánnék foglalkozni, mert túlfeszítené mondanivalóm kereteit; bár megjegyzem, hogy világos etimonja – < szláv *Zvolen* ’kiválasztott’ < szláv *zvoliti* < *izvoliti* ’kiválaszt’¹ – mellett mind a névadás szláv–magyar viszonylata, mind a helynév eredeti jelentésköre további elemzésre is rászorulna. Tárgyalni kívánom viszont a teljes helynév szerkezeti problematikáját és benne különösképpen az előtag mibenlétét, annál is inkább, mert szorosabban vett nyelvészeti–névtani vonatkozásain túl történeti tanulságokkal is szolgál.

2. A *Borssed* megfejtésére több kísérlet történt. Szabó Károly említi először, hogy a *Borssed* másolási hiba Borsod helyett, nyilván a Bors vezér nevével való kapcsolatra gondolva.² Pais Dezső előbb átveszi ezt a magyarázatot, hozzáfűzve, hogy a név összefügg a várrom melletti Borsuva erdő nevével, amely ’Bors-é’ jelentésű.³ Később viszont már kétségét nyilvánítja a másolási hibáról, mivel a helynévi szerkezet ’Borsod Zólyoma’-féle jelentését nem tartja érthetőnek, csak egy ’Bors Zólyomá’-t, akkor viszont ’Borsu Zovolon’ alaknak kellene

¹ Vö.: MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925. (MELICH: HonfMg.) 354.; KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988. (KISS: FNESz.) II. 808.

² SZABÓ KÁROLY: I. Béla király névtelen jegyzője... Pest 1860. 40.

³ PAIS-DEZSŐ: Magyar Anonymus. Bp. 1926. (PAIS: MAn.) 108., 150. Vö. még: Scriptorum rerum Hungaricarum. Ed. EMERICUS SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–1938. (SRH.) I. 76.

szerepelnie.⁴ A tőle jelzett nehézségek miatt Pais utóbb – fönntartva az íráshiba lehetőségét – új magyarázattal áll elő, a *Borssed* utótagjában a latin *sed* kötőszót látva, amely szerinte megkülönböztető szerepű Anonymusnál a másik Bors-vár (*castrum Borsu* = Bars) ellenében.⁵ Györffy György előbb szintén Borsod-Zólyom váráról beszél,⁶ később azonban Pais vélekedésével ellentétben a Bors-séd 'Bors-patak' értelmezést tartja helyesnek, a Zólyom-várnál délről torkolló patak felső ága Borsuva, illetőleg Burzovo nevére utalva.⁷

3. A Zólyom név hiteles forrásból először Anonymusnál kerül elő. A XIII. századi oklevelekben legtöbbször csak a pusztá alapnév szerepel úgy, hogy az általa jelölt objektum minősége sincs kitéve; ezek az adatok jórészt vagy a várra, vagy a területre (erdőbirtokra) vonatkozhatnak. A zólyomi ispán első említése 1222-ből való: „*Detricus, comes de Zvolum*”,⁸ az azonban sem itt, sem számos későbbi adatban nem állapítható meg, hogy a várnak vagy a királyi erdőgazdaságnak a vezetőjéről van-e szó.⁹ Királyi birtokként először 1232-ben szerepel: „*predium nostrum de Zoulum*.”¹⁰ Várára való kifejezett utalást először 1254-ből találhatunk: „*servientiis Castri Zolyom*.”¹¹ Ugyancsak 1254-ből ismert első helységnévi előfordulása: „*de villa Zolon*.”¹² A Zólyom mint me-

⁴ Magyar Nyelv (MNY.) 1928. 115.

⁵ SRH. I. 76.; MNY. 1937. 278.

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (GYÖRFFY) I. 414., 415.

⁷ Archeologiai Értesítő 1970: 228.; GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus Gesta Hungarorum. Magyar Helikon. Bp. 1977.² (GYÖRFFY: AnGH.) 142.

⁸ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislava 1971. (CDES.) 205.

⁹ Vö. még: MÁLYUSZ ELEMÉR: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. (MÁLYUSZ: Turóc m.) 5–6., 8–9.; KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (KRISTÓ: Várm.) 378. Az erdőispánság vezetőjének megjelölésére l. még: 1229: „*Detrici, procuratoris de Zoulum*”: CDES. I. 120.

¹⁰ CDES. I. 280.

¹¹ Codex diplomaticus Hungariae... Op. GEORGII FEJÉR. Pest 1829–1844. (CD.) III. 2. 229. Vö. még: MÁLYUSZ: Turóc m. 5.; KRISTÓ: Várm. 378–379.

¹² CD. IV. 2. 213.

gyenév 1279-ben jön elő: „*Comitatui [= -us] de Zolum*”.¹³ Mindezekben az alapnév mellett szereplő latin megjelölések inkább pontosítások, és nem a név szerves tartozékai. Teljesen szemben áll viszont velük a Magiszter *Borssed Zovolon*-ja, ahol a *Borssed* „szabályos” névelem. Rögtön hozzá kell tenni, hogy az egész névegyüttes mint helynévtípus is meglehetősen szokatlan, az anonymusi helynévtipológiában páratlan; nemcsak a zólyomi vár megnevezésére, hanem a Zólyom név semelyik más előfordulásával kapcsolatban sem szerepel többé. Ez a körülmény önmagában is sejteti, hogy itt P. mesternek valami különleges jellegű és szándékú kiemeléséről, hely-jellemzéséről van szó.

A *Borssed* előtag egyébként az összetett helynévben minősítő jelzői szerepű, és a szövegösszefüggésből kitetszően szembeállító szerepe van. A Névtelen ugyanis a 34. *capitulumban* kétszer is szerepelteti az erdőterület, erdőbirtok megnevezését: „*in siluam zovolon*” és „*ad siluam zovolon*”, sőt ennek második előfordulása azonos mondatban szerepel „*castrum Borssed zovolon*”-jával, ahol a *Borssed* egyúttal az előbbi nevekkal való szembenállást is kifejezi. Igen ám, de erre teljesen elég volna maga a *castrum Zovolon* is, mint ahogy ezt a Mester teljes következetességgel szokta csinálni például a személy- és várnév-szembenállások esetében: *zobolfu* – „*cast(ru)m zobolfu*” (21.), *thofu* – „*castrum thofu*” (21.), *ohtum* – „*cast(ru)m ohtu(m)*” (11.), *Borfu* – „*castrum borfu*” (34.) stb.; vö. még: „*turzol miles cumanu(s)*” (15.) – „*de monte t(ur)zol*” (16.), „*sepel magistrum agafonum*” (44.) – „*ad insulam sepel*” (50.) stb. Ez a tény is jelzi, hogy Anonymusnak itt a *Borssed* megjelöléssel különleges céljai voltak.

Annak a várnak az egykori létében, amelyet P. mester *Borssed Zovolon*-ként emleget, kételkedni nem lehet, ismerve a Magiszter ebbéli nagy pontosságát. A helyét teljes biztossággal meg lehet jelölni, romjai ma is jól láthatók. Zólyom városától délnyugatra fekszik, a Garam nyugatra forduló kanyarulatánál, ahol a folyó fölveszi a Szalatna ~ Slatina nagypatakot, és völgye igen erősen beszűkül. Itt, a Garam balpartján van a *Pustý Hrad* nevű hegy, amelynek

¹³ CD. V. 2. 545.

tetején és oldalán a vár hosszasan elterül.¹⁴ Megjegyzendő, hogy Pais tévesen adja meg e vár helyét Zólyomtól keletre.¹⁵ Ugyancsak ide kívánczik annak kiemelése, hogy az anonymusi vár nem azonos a Zólyom peremén jelenleg látható hatalmas négyszögletű várpalotával, ezt a XIV. század közepén építették, majd a XVI. században kapta mai formáját. Anonymus *Borssed Zovolon*-jának építési kora nem ismeretes, az azonban bizonyos, hogy a Magiszter idején működő vár volt, alkalmasint az óriási kiterjedésű királyi erdőbirtok központjaként is funkcionálva. 1237-től egyre több oklevelet dátumoznak 'Zólyom' keltezéssel,¹⁶ amely körülmény fontos hiteleshelyi működésről tanúskodik; valószínűbb, hogy ez a funkció inkább a várhoz kapcsolódik, mint a helységhez.

Hogy P. mester a Garam szorosában levő várban megfordult-e, arról legfőbb sejtéseink lehetnek. Mint arra máshol alkalmam lesz rámutatni, a Nyitra vára ellen felvonuló had útvonalának feltűnően pontos leírása valószínűleg azt jelzi, hogy a garamszentbenedeki bencés apátságban személyesen ismerős volt, ami gyanút adhat arra, hogy *Borssed Zovolon*-ban is járhatott, vagy arról legalább megbízhatóan tájékoztató ismereteket szerezhette. Ha a jelzett hiteleshelyi működés az első ismert zólyomi oklevél kiállításánál pár évtizeddel korábban már megkezdődött vagy szervezése megindult, a Magiszter közvetlen ismereteinek gyanúját erősítheti.

4. Annak ellenére, hogy Anonymus a szóban levő várat *Borssed zovolvn*-nak titulálta, a névadási módok általános tanúsága, meg persze a konkrét adatok vallomása alapján teljesen bizonyos, hogy annak neve „közönségesen” csak 'Zólyom' (egykori kiejtésben *Zovolyon* és *Zólyon*) lehetett. Mi lehet akkor ez a *Borssed* jelző?

¹⁴ Az itt végzett legújabb ásatások leírását, a vár alaprajzával l. VÁCLAV HANULIAK: *Archeologia Historica*. Bratislava 1999. 351–361., Benkő Elek szíves közvetítéséért köszönet. L. még Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 1994. 747.

¹⁵ PAIS: MAn. 150.

¹⁶ Árpádkori új okmánytár I–XII. Pest 1860–1864. (ÁÚO.) VII. 32., 33.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN. Bp. 1923–1961. (KritJegyz.) I. 191., 196. stb.

A válaszban mindenképpen az írott alakból kell kiindulni. Hogy a *Borsséd* formát nem lehet a geszta másolójának tévedéseként tekinteni, azt több körülmény is nyilvánvalóvá teszi. Általánosságban az, hogy az eredetibb 'Borsod' alak *Borsséd*-dé rontásának nem lehet sem technikai, sem lélektani oka, nem is illik bele az íráshibák szokványos típusaiba. Közelebbről és konkrétan pedig az, hogy a geszta ránk maradt kéziratának nagy többségükben igen valószínűen a másolótól származó tévesztései – mint ezt nemrégiben részletesen kimutattam¹⁷ – más hibatípusokban tömörülnek, ilyesféle hírül sincs közöttük. A kéziratban egyébként is kevés a tulajdonnevekben előforduló gemináta-betű, s az is minden esetben hosszan ejtett mássalhangzót jelöl: *Billa* (57.), *pannonia* (51.) stb.; *r* + *ss* betűkapcsolat nem is volna kiejthető. A Magiszter és másolója az igen sokszor, különféle névalakulatokban előforduló 'Bors'-féle neveket mindig egy *s*-sel írja: *Bors*, *Borsod*, *Borsona*; e névben *ss* betűkapcsolat megjelenése a geszta írásrendszerét tekintve egyszerűen elképzelhetetlen. Íráshibáról tehát a *Borsséd*-ben – mint azt már Pais is helyesen sejtette – szó sem lehet. Az *ss*-nek itt két külön hangot kell jelölnie!

Márpedig nem férhet kétség hozzá, hogy a *Borsséd*-ben P. mester a *Bors* nevet jelenítette meg, nemcsak általános névadási szokásai jegyében, hanem a szövegben hangsúlyozottan kiemelve történetbeli hősének, Borsnak e vár építésében alapvető, személyes szerepét. Ebből következik, hogy a második *s*-nek a 'Bors'-hoz mint névelemhez nincs semmi lexikai köze, az már az új névszegmentum írásképeinek kezdőbetűje. Ez a második névelem pedig nem lehet más, mint ómagyar *séd* 'patak' szavunk, miként azt utóbb Györffy is helyesen észlelte. A *Borsséd* írott alak tehát 'Bors-séd'-nek olvasandó, s második elemének a névbeli létét több tényező igazolhatja. Várneveink víznévi kapcsolatai – objektív, várépítési okokból – igen erősek, e tény a víznév-tipológiában nemcsak a magyarból, hanem más nyelvekből jól ismeretes. A *séd* pedig egyike legrégebb vízrajzi közneveinknek, még ha etimonja ismeretlen is,¹⁸ l.

¹⁷ Magyar Nyelvjárások 1999. 73–78.

¹⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1967–1984. (TESz.) III. 506.; Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Herausg. LORÁND BENKŐ. Bp. 1993–1997. (EWUng.) II. 1313.

már az 1086-i oklevél hiteles részében: „*ad fontem, qui nominatur Tuhut sedu*”,¹⁹ vö. még uo.: „*ad portum Tugut*”, „*ad puteum Tuhut*.” Hogy a *Borssed*-ben nem lehet más szó, azt az is tanúsítja, hogy az ómagyarban a *séd*-nek egyszótagúsága ellenére nincs homonimája.

Anonymus ’Bors-séd’-je, tehát a maga helyén, a gesztában a történetből következő, a névadást saját tartalmával magyarázó, logikus névalakulat. Hogy hogyan, miért kerülhetett P. mester tollára, arra alább visszatérek. Az azonban teljesen más kérdés, lehetett-e a szóban levő vár mellett ’Bors-séd’, azaz Bors nevű személyről, pontosabban Bors honfoglaló vezérről elnevezett patak, ’Bors patakja’? Akik – mint láttuk – a Magiszter *Borssed*-jét magyarázni próbálták, és benne Bors vezér nevét megtalálni vélték, két dologra támaszkodtak. Egyrészt általában az anonymusi elbeszélésnek történeti hűségére, különösen pedig a Mesternek a névadás körülményeit kimondottan felfedő sorai valószínű voltára. Másrészt a vár környékén még egy Borsova-féle helynévnek a kimutathatóságára és létével egyúttal ’Bors-séd’-et igazoló szerepére. Sajnos, egyik kritériumnak sincs még csak csekélyke bizonyító ereje sem.

Bors személyének léte, honfoglaló hadakat vezérlő volta, a Garam menti – későbbi Bars megyei – foglalásban tanúsított hősi tettei, róla itt honfoglaláskori helyek elnevezése csupán P. mester szép meséjének elemei, de nem hiteles történeti tények.²⁰ Arról még ejtek szót a következőkben, hogy Anonymus történetében Bors vezér és Bars vára névadásbeli összekötéséhez is bőven férhetnek kétségek történeti és névtani szempontból egyaránt. De persze ilyen kapcsolat a Garam völgye felsőbb, zártabb zólyomi vidékének X. századi etnikai, nyelvi, névadási viszonyait tekintve még akkor is erősen anakronisztikus jellegű volna, ha egyébként a Magiszter kitűnő földrajzi ismereteivel és stratégiai érzékével valóban jól átgondoltan Bars felől szállatta meg a honfoglaló hadakkal Zólyomot.²¹

¹⁹ *Diplomata Hungarica antiquissima*. Praef. GEORGIUS GYÖRFFY. I. Bp. 1992. (DHA.) 250.

²⁰ Bors hasonló szerepének névtani hiteltelenségéről a Felső-Tisza-vidéki Borsova várnévvvel kapcsolatban másutt részletesen írtam: *Nyelv-stílus-irodalom*. Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Bp. 1998. 62–67.

²¹ MÁLYUSZ: Turóc m. 4.; KRISTÓ: Várm. 377–378.

Szabó Károly nyomán Pais a vár Bors-ról való elnevezését azzal támogatta meg, hogy mellette Borsuva 'Bors-é' nevű erdőrészt van.²² Ilyen nevű erdőnek azonban sem írott forrásban, sem térképen semmi nyoma. Talán a Zólyomtól közvetlenül északra fekvő Borova hora hegy és fürdőhely, vagy a Zólyomtól jóval délebbre levő Burzova patak lett itt „erdősítve” névanalógia felhozásának kedvéért. Györffy a 'Bors-séd' „megfelelőjeként” azt hozta föl, hogy „a Zólyom-várnál délről torkolló patak felső ága Borsuva nevet viselt”.²³ Egy nagyon kis patak régebbi térképeken szerepel ugyan, ha nem is Borsuva, de Bursova (!) néven, újabb magyar és csehszlovák-szlovák térképeken mai, nyilván helyi értékű neve azonban Burzovo.²⁴ Ennek névtanilag nem lehet köze semmiféle Bors személyhez. Legalább ekkora baj, hogy ez a Burzovo nem a várnál van. A vár mellett ugyanis délről a Nyeresznyica ~ Neresnica nevű, a régi megye legdélibb részén, Tótpelsőcnél (Pliešovce) eredő nagypatak folyik a Garamba, a Burzovo pedig innen délebbre, mégpedig a jobbpartról mint mellékvíz csatlakozik a Nyeresznyicához.

5. Bár a fentiek semmit sem bizonyítanak a mellett, hogy Zólyom régi vára a valóságban valaha Bors vezér nevét viselte volna, Anonymus e nevet mégis ráragasztotta a várra. Hogy ezt miért, hogyan tette, azt a „Gesta Hungarorum” Bors-történeteinek csak az egész komplexuma, illetőleg a Magiszter korának kérdéskörébe vágó viszonyai magyarázhatják.

Mint ismeretes, Anonymus úgy formálta meg gesztájának szövegét, hogy abból saját kora számos nemzetségének ősi foglалású birtokjogai kiderüljenek.²⁵ E jogok igazolására egyrészt honfoglaló hőseinek olyan nevet adott, amely valamelyik magyar nemzetséghez kapcsolta őket, sőt nemzetségi hovatartozásukat nemegyszer konkrétan feltüntette; másrészt a honfoglaló harcokban kitűnt személyeinek Árpáddal nagy földet adományoztatott ott, ahol saját kora nemzetségeinek birtokai voltak, sőt a kapott földön többnyire várat

---

²² PAIS: MAn. 150.

²³ GYÖRFFY: AnGH. 142.

²⁴ L. pl. legújabban: Stivnické vrcly. Bratislava 1974. (térkép)

²⁵ L. pl.: GYÖRNY JÁNOS: Gesta rerum-gesta nobilium. Bp. 1948. 99. kk.; GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. (GYÖRFFY: Rejtély) 16., 107. stb.

építtetett velük, névadóként is szerepeltetve őket. A Bors-kérdéssel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy az adományozottak között feltűnő nagy számban, sőt a többséget képviselve vannak a Magisztertől *cumani*-ként szerepeltetett személyek: voltaképpen ilyen Csepel kivételével minden „kun”, de még róla is szigetet nevezett el a Mester. A XII–XIII. század fordulója körüli évtizedek okleveleiből tetten érhető, hogy tolla alatt több, saját korabeli személy neve elevenedik honfoglaló vezér nevévé: például Szemere semptei *comesé*,²⁶ Velek „*Aux*”-é,²⁷ Ketel Komárom környéki birtokosé,²⁸ Edemen *comesé*²⁹ stb. Anonymus mint kancellista ezek legtöbbjét személyesen ismerhette.³⁰

Árpád mindegyik vezére közül kiemelt szerepet visz a gesztában Bors. Alakjának, tevékenységének jellemzésére a Névtelen ezeket említi: *cumanus*, a hét „kun” vezér egyikének, Bungerenek a fia (10.); apja révén nagy földet kap Tapolcától a Sajóig (31.); egy személyben vezet kétszer is sereget, szemben a honfoglaló hadak élén rendszerint párosan vagy éppen hármásával álló többi vezetővel (18., 34.); nagyon erős seregek vezére (18., 34.); két helyen, a Sajó-Boldva vidékén, valamint a Zólyom-erdőben hódítja, szervezi meg és fogja munkára a föld népét (18., 34.); három (!) várat épít föl: Borsodot, Barsot és Borsséd-Zólyomot, szemben a csupán egy várat építő vagy kapó többi vezetővel (18., 34.); az országhatárok kijelölésének, védelmi akadályok építésének fő megbízottja: Borsodból és Barsból e célból kel útra (18., 34., 57.); Borsodban ispáni rangot kap Árpádtól, ilyen tisztségen rajta kívül csak rokona (!), Velek részesül Szarámban (18., vö. 52.), valamint a Garam menti hódításban vezértársa (!), Hoba (37.); egyedül ő szervez megyét, Borsodot Győr (=

²⁶ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: III. Béla király oklevelci. Bp. 1900. 28.

²⁷ Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. NAGY IMRE. Sopron 1889–1891. (SoprOkI.) I. 15.

²⁸ ÁÚO. VII. 180.

²⁹ ÁÚO. XII. 680.; vö. még Regestrum Varadiense... Ed. JOANNIS KARÁCSONYI et SAMUELIS BOROVSZKY. Bp. 1903. 125.

³⁰ L.: GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 99. kk.; GYÖRFFY: Rcjrtély 24., 46., 59., 106., 108. stb.; ifj. HORVÁTH JÁNOS: Irodalomtörténeti Közlemények (IrtörtK.) 1966. 43–46.

Diósgyőr) és Borsod várából (31.); a magyarság egyik ősi eredetmondájának, a csodaszarvas űzésének reminiszenciájaként szarvasüldözés és -elejtés után érkezik oda, ahol majd Bars várát felépíti (34.). Nincs még egy szereplője a gesztának, aki ilyen sokrétű tevékenységet folytatott volna, és főként több szerepben is ennyire kivételes beállítást kapott volna a Magisztertől!

A XII–XIII. század fordulója körüli évtizedekben élt a kor nevezetes személyisége: Bors ispán, a király rokona, Domonkos bán fia, a Miskolc-nemzetség tagja; vö. pl.: II. Endre oklevelében, 1225: „*noster cognatus et in omnibus semper fidelis Bors comes*”;³¹ +1237 [1240 k.]: „*Bors comes de genere Myskouch*”.³² Tevékenysége mindenekelőtt a Kedhel → Borsmonostora ~ Heiligenkreuz melletti Babaduri-i → Szent Márton hegyi cisztercita, Miskolc-nemzetségi monostor körül forgott, de sok más helyen volt még birtoka; az oklevelek sokszor szólnak hatalmaskodásáról, mohóságáról, pápai vizsgálat is folyt ellene.³³ Meg kell jegyezni, hogy ez a „mi” Bors *comes*ünk természetesen nem azonos azzal a Bors *comesszel*, aki a XIV. századi krónikakompozíció szerint az 1128 körüli trónviszályokban játszott szerepet.³⁴

A későbbben élt Bors ispánt Anonymus kétségtelenül közelről ismerte.³⁵ Ennek feltevésére – kortársi voltukon túl – alapot ad egyfelől a Magiszter kancellista volta, ebből következő széles ismeretségi köre a nemzetségeket, nemzetségfőket illetően, másfelől Bors közéleti szerepe, birtokainak sokasága, földje például Esztergom vidékén, *curia*ja a városban stb.³⁶ E tekintetben érde-

³¹ SoprOkl. I. 10.

³² ÁÚO. XI. 299.

³³ Bors ispán dolgairól l. bővebben: KOVÁCS IGNÁCZ: A borsmonostori apátság története. Sopron 1910. (KOVÁCS: Borsm. tört.) passim; SZENTPÉTERY IMRE: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Bp. 1916. (SZENTPÉTERY: Borsm. okl.) passim. Vö. még KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900–1901. (KARÁCSONYI: MNemz.) II. 364–366.

³⁴ L. SRH. I. 444. A korai Bors *comes* kérdésre l. MAKK FERENC: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XL. 37–38.

³⁵ GYÖRFFY: Rejtély 59. és 103. is biztosnak tekinti a két személy viszonyát; l. még ifj. HORVÁTH JÁNOS: IrtörtK. 1966. 43–46.

³⁶ L. KOVÁCS: Borsm. tört. 35–36.

mes figyelni azokra a XIII. század első évtizedeiből származó oklevélhamisítványokra is, amelyek III. Béla, főleg II. Endre kancelláriájában sorozatban készültek Domonkos bán, méginkább Bors ispán birtokjogainak bizonyítására.³⁷ Abbéli gyanúmat, hogy ezen oklevélhamisításokhoz P. mesternek valamiféle köze lehetett, más alkalommal talán lesz még módom előadni. Anonymusnak Bors családja más tagjait érintő „Gesta Hungarorum”-beli kitételeire l. még alább.

Borsék és Anonymus viszonya fölveti annak lehetőségét, sőt valószínűségét, hogy a Magiszter a maga eszközeivel segítette az ispán birtoklásainak, illetve birtokaspirációinak bizonyítását. Hogy Borsnak voltak ilyen irányban kevésbé jogos törekvései is, arra példa lehet az az 1237-re hamisan, de 1240 körül már valóban keltezett végrendelet-féléje, amelyben a főember borsodi, Sajó menti (!) helységeket hagyott a borsmonostori apátságra, mégpedig olyanokat, amelyeknek – az e vonatkozásban feltehetően bizonytalan jogi viszonyok miatt – a monostor sohasem volt birtokában, s így a végrendelet koncepciók rendeltetésűnek látszik.³⁸

Nincs tehát abban semmi rendkívüli, hogy a Névtelen kortársát, Bors ispánt eleveníti meg a honszerző „kun” Bors vezér alakjában, vele az ispán ősi birtoklási, foglalási jogait ugyanúgy illesztve bele gesztájába az írás elhithető, hitelesítő erejével, mint tette azt a többi honfoglaló nemzetséggel, illetőleg azok tagjaival. Sőt az lenne a meglepő, ha a köztük bizton meglevő személyes kapcsolatokat tekintve éppen Bors ispánnak ne tette volna meg ezt a szíves-séget. Hogy a Borsékkal való viszonya ez irányban vezette tollát, arra fontos tanúságtételnek látszik, hogy ugyanezt tette Bors ispán apósával, Velekkel is. Velek leánya, Anna volt Bors ispán első felesége, vö. 1225: „*post mortem uxoris comitis B(ors) filie ducis Velek*”; „*Ego Anna, Vxor Bors Comit*is”.³⁹ Így mintegy

³⁷ L. SZENTPÉTERY: Borsm. okl. 109–110., 113–121.

³⁸ L. SZENTPÉTERY: Borsm. okl. 65–66.

³⁹ SoprOkl. I. 15.; CD. III. 2. 269.

családi láncolatban kötődnek össze a Magiszter szolgálattételei.⁴⁰ A geszta meséjében Velek szintén fontos személyiség: alakját külön kiemeli, hogy több helyen is vitézkedik, de főként Ménmarót megrendszabályozásában (20., 50–52.); hogy leánykérő szerepet teljesít a fejedelmi ház számára (52.); hogy Borson (!) és Hobán kívül csak ő kap ispánságot Árpádtól (51.); hogy leszármazottját, Torda-t név szerint prezentálja (19.). Torda püspök személye a családi szálak továbbszövésén túl azért jelentős még az ügyben, mert a Magiszter történetiszövésebe szervesen, mintegy külön megemlékezésre méltó szereplőként tűnik elő. Személyiségének ez a sajátos színre hozatala szintén az érzelmi vonzódás jelzéseként fogható föl a Bors-család irányában. De arra nem látok elegendő okot, hogy a szoros ismereti, esetleg érdekbeli viszonyok kifejeződésén túlmenően Anonymus éppen sajátmagát rejtette volna el Torda püspök alakja mögött – mint azt ifj. Horváth János gondolta.⁴¹

Hogy Béla király jegyzője Bors vezér honfoglaló szerepét miért kötötte kifejezetten két vidékhez, Borsodhoz, és a Garam mentéhez, annak céljaiban az előbbiekből következő, saját korabeli konkrét adottságokkal is megalapozott okai voltak. Sommásan kifejezve: e vidékeken találta meg – alkalmasint itt kereste tudatosan – a megfelelő fogódzókat szándéka realizálásához, ezeket felhasználva e két helyen tudta és akarta Bors ősi foglaló jussát kidomborítani.

Karácsonyi szerint a Miskolc-nemzetségnek Borsodban volt az eredeti fészke;⁴² Györffy e nemzetséget nem tartja ezen a tájon ősfoglalónak, szerinte csak Borsod vára első ispánjának névadó szerepe érvényesült e dologban.⁴³ Véleményem az, hogy – az Örsúr-nemzetség korai borsodi szerepe ellenére – Karácsonyi járt közelebb a valósághoz, de az ügyben elsőrendűen nem is ez a lényeges, hanem az, hogy Anonymus korában a Miskolc-nemzetségnek s benne a Borsoknak igen erős hagyományai lehettek Borsodban, és ezeket Bors

---

⁴⁰ GYÖRFFY: Rejtély 40. és 47. szintén rámutat Velek különleges szerepére P. mester ismeretkörében. Vö. még: ifj. HORVÁTH JÁNOS: IrtörtK. 1966. 49–51.; FEHÉRTÓI KATALIN: MNy. 1993. 326. kk.

⁴¹ L. ifj. HORVÁTH JÁNOS: IrtörtK. 1966. 48. kk.

⁴² KARÁCSONYI: MNemz. II. 365.

⁴³ GYÖRFFY I. 737.

ispán szívesen vezette vissza minél messzebb időig. Mindenesetre e hagyományt a Miskolc-nemzetség több ágának itteni birtoklása, valamint a Miskolc és Borsod helynevek akkori jól ismertségének tanúságtevő ereje is megalapozta; l. +1194 [1230 k.]: „*castrum Borsod*”;⁴⁴ 1225: *Myschouch*.⁴⁵ Annak gesztabeli megörökítése, hogy Bors vezér építette fel Borsod várát és gyűjtötte össze az ottani lakosokat (18.), valószínűleg nem független Bors ispánnak a már említett +1234 [1240 k.]-i, visszakeltetett oklevélből kitűnő birtokigényétől; az örökség bizonyításának célpontjai: „*Wodna, Twan, Hyrnouch et Karachenfolou; et partem tributi de ponte, qui est super aquam Soyov*”;⁴⁶ tudniillik mindezek közvetlenül Borsod várától nyugatra fekszenek, a Sajó völgyében.

Bors vezér Garam-menti foglalásának megálmodásában is igen jelentős szerepe volt Anonymus nevek iránti nagy érzékenységének és azok ügyes felhasználásának. Számára nagyon jól jött Bars várának neve, melyet a labiális *a* hang akkori *o*-s jelölésére alapozva könnyedén azonosíthatott a Bors személynévvel. Találékonyága mögött azonban nemcsak történeti hitelesség nincs, hanem az ötlet, melyet aztán a modern filológiában tudományos bizonyosságnak vettek, névtanilag sem áll szilárd lábakon. E származtatás lehetőségét ugyan nem lehet teljesen kizárni,⁴⁷ de ellene számos, itt nem részletezhető tényező szól, például a Bars helynévnek a régi Borcs ~ Barcs személy- és helynevekhez viszonyulásának tisztázatlansága, egy 'Bors' típusú névstruktúrában az *o* nyíltabbá válásának súlyos hangtörténeti akadályai, a Bars helynév korai német Bersenburg megfelelőjében az első *e*-nek eredeti magyar *a*-ra való visszamenése stb. Továbbá a Garam mentén nagy valószínűséggel járatos Magiszter ismerhetett itt Bors nevű személyeket, ami nem üres feltevés, hiszen a XIII. századi oklevelek tanúsága szerint Bars megye területén több Bors nevű

⁴⁴ GYÖRFFY I. 761.

⁴⁵ GYÖRFFY I. 788.

⁴⁶ Urkundenbuch des Burgenlandes ... I-IV. Graz-Köln-Wien 1955-1985. I. 106.

⁴⁷ Vö. MELICH: HonfMg. 361.; KISS: FNEsz. I. 172.

birtokos élt,⁴⁸ s még ha ezek jó része a Bés-nemzetségben⁴⁹ és a század második feléből mutatható is ki, a nevek családi öröklésének ismert ténye a Bors személynév itteni korábbi divatját bőven alátámaszthatja. Végül a Miskolc-nemzetség Garam-völgyi birtokairól az anonymusi időknél későbből adatok vannak,⁵⁰ s ha e birtoklás előzményeiről a Magiszternek volt tudomása, akkor itt is van egy olyan szál, amellyel Bors vezért mint hódítót Barshoz köthette.

Mindezen körülmények számbavétele az egyik oldalról rávilágít arra, hogy P. mester Árpád alvezérei közül miért éppen Borsot viszi külön kiemelt szerepekben a Garamhoz, a másik oldalról elvezet oda, hogy meséjében a Garam völgyében hódító Bors vezér személye mögött szintén saját kora Bors-családjának, közelebbről Bors ispánnak megörökítési szándéka áll, akárcsak az iránta érzett tiszteletből, de esetleg birtokjogi igazolás végett is. Bors ispán szerepének az ügybe való belejátszásáról azért nem lehet sok kétségünk, mert Anonymus teljesen világosan megmondja, hogy a Barsban hódító Bors azonos a Borsodban foglalóval, ez utóbbi pedig – mint láttuk – Bors ispán honfoglalás-kori előképe. Bors vezér anonymusi alakja azonban persze a Garam-völgyi eseményekben csak a képzelet szülötte, nem történeti valóság, így akár mint honfoglaló, akár mint e vidéken ősfoglaló nem vehető számításba. Ezért eléggé kétségesnek látszik Györffynek az a tézise, hogy „Bars megye volt Bors nemzetségének eredeti szállásterülete és Bars vára volt Bors vezér (nemzetségfő) székhelye.”⁵¹

Anonymusnak a borsodi utáni második, barsi–garami Bors-története nem fejeződik be a folyó alsó völgyszakaszának a meghódításával. Bors vezért és seregét tovább viszi a Garam mentén észak felé, a Zólyom-erdőbe és abban 'Borsséd-Zovolyon' várig. Nagyon valószínűen feltehető garamszentbenedeki

⁴⁸ L. pl.: ÁÚO. VII. 129., IX. 405.; GYÖRFFY I. 439., 452., 463., 469., 485. stb. Vö. még: WERTNER MÓR: Turul 1904. 68–71.

⁴⁹ Vö. GYÖRFFY I. 415. Sem Bors-nemzetségnek, sem a Bés-nemzetség helyébe léptetett Miskolc-Bés nemzetségnek a feltevésére nem látok elegendő alapot.

⁵⁰ GYÖRFFY I. 474., 484.

⁵¹ GYÖRFFY I. 415.

látogatása alkalmával – mint már említettem – vagy maga járta be az utat egészen Zólyomig, vagy pontos értesülést kapott az útszakasz további jellemzőiről, mindenekelőtt a zólyomi erdőgazdaságról, továbbá Zólyom váráról.

Érdekes és jellemző, hogy ezen az útvonalon is vannak „Bors-nyomok” a XIII. század első feléből. Észak-Barsban, már a *Silva Zovolyon* területén, Zólyomtól nyugatra feküdt a Garam mellett Revistye. Úgy látszik, hogy ezen a helyen a délebbre, a Garam menti Váradon – melyet a Magiszter is megemleget gesztájában (!) – és Türen birtokos Bés-nemzetségbeli Borsoknak birtokszerzési szándékaik lehettek. Bors ~ Borcs fia (testvére?) Leusták ispán 1228-ban meg is vásárolta Revistyét; vö. pl.: „*Leustachis comite, filio Borch ... terram Ryuchka nomine et terram nomine Bela*”; „*Leustachii emptoris et fratris eius Borch ... apud torrentem Bela*”.⁵² Nem lehetetlen, hogy P. mester ez ügyben is „felszedett” saját korából valamit Bors-történetéhez.

6. Bors vezér történetét azzal az aktussal zárja le a Névtelen fantáziája, hogy hőstét a barsi hódítás végén egészen Zólyom váráig viszi el, s az ott látott vagy legalább hírből ismert várat megteszi Bors immár harmadik építményének, felruházva ezt is a vezér nevével. A valóságban 'Zovolyon' nevű vár tehát kifejezetten Bors vezér kedvéért, „művi” módon kapta meg P. mestertől 'Borsséd' jelzőjét, amelyben a 'Bors' elem mellett a 'séd' elem funkcionálisan csak járulékclem. Következésképpen az egész, különlegesen ritka halmozásos 'Borsséd Zovolyon' névalakulat egyértelműen a Bors személynév kiemelése jegyében született meg. Hogy aztán hősének Zólyom váráig való vitelével és itt helynévadási szerep felruházásával a messzi földre eljutó, nagy hódítás dicsőségének megörökítésén kívül, ezen keresztül Bors ispán irányában a tiszteleten, hálán, illetőleg őse ilyen nagy területi távlatokat átfogó szerepének felidézésén kívül volt-e még a Magiszternek egyéb különleges, például valamiféle érdekérvényesítési szándéka, arra a még a XIII. század elején is nagyon periferikus helyzetű zólyomi vidékre való tekintettel már csak a találgatás szintjén lehetne válaszolni.

⁵² CDES. I. 247. *Bela* Revistye mellett feküdt: GYÖRFFY I. 433.; vö. még uo. 469. L. még: KARÁCSONYI: MNemz. I. 240–241.; WERTNER MÓR: Turul 1904. 68–71.

De ha a vár nevében magának a 'Bors' elemnek a szerepére a Bors-történet idevágó, lezáró szakasza feleletet is ad, a 'séd'-nek a várnévbe kerülése még magyarázatra szorulna. A 'Borsséd'-be az író által tendenciózusan bevitt *Bors*-on kívül látszólag az üres, funkciótlan *séd*-re is van a Mester szemszögéből némileg logikus – és tudatos helynévalkotást feltételező – válasz. Az tudniillik, hogy a helynévbe a személynévi előtag magában állásának (*Bors-Zovolyon) kiküszöbölésére szinte szükségszerűen be kellett illesztenie még valami, kifejezetten helyjelölő tartalmú szót, mivel nem hagyhatta számításán kívül, hogy egy éppen előzőleg leírt, Bors építette várnak: Bars várának már adott egy – szerinte – 'Bors' nevet. Mégis, ismerve, hogy Anonymus még személynéveket sem szokott légből kapottan előhívni, hiszen a szereplők névhiánya esetén legfölből létrehozta őket helynevekből, helyneveket pedig különös gondossággal, szinte filologikus hűséggel ír le, az az érzésem, hogy a 'Borsséd'-et is valamely ottani, valóságos helynév, közelebből víznév alapján keltette életre. Mégpedig olyan víznévből kiindulva, amelyben hősének, Borsnak a nevét meg tudta találni, s amelyet történetébe alkalmas módon, a névi hitelességen csorbát alig ejtve be tudott építeni. Ilyesféle fogásokkal a Mester másutt is él, hiszen például Ungvárnak Hungvár (*Castrum Hung*) nevet ad (13.) avégett, hogy a 'magyar' népnév (szerinte eredetileg *Hunguarius*) helységnévben is megjelenjék. De „csinált” helynév – egyébként reális névi alapon – van nála még jónéhány: a Nagyszigetet *Insula Sepel*-lé alakítja (51.) a Csepel helységnév és az abból létrehozott Csepel kun lovászmester kedvéért; a Ladán-rév-et is *Portus ladeus*-ként jeleníti meg (20.), mert Sajó(lád)-dal összekombinálja stb.⁵³

Persze azt sem lehet teljesen kizárni, hogy egy szláv Bôrova-féle pataknévben (= 'Bór-víz, Bór-patak') vélt fölfedezni egy 'Borsséd'-dé tehető magyar 'Bórséd'-et, a szláv *-ova* víznévképzőt a magyarba – ott nem lévén külön víznévképző – a *séd* utótaggal téve át. A zólyomi területen Bôrova pataknév lehetett éppen elég (l. alább a *bôr* szerepét a környék szláv helynévadásában), s a Névtelennek sem kellett az efféle áttételhez valami nagy szláv nyelvi tudás. Csekélykével egyébként rendelkezhetett is; vö. „*castrum*

⁵³ L. BENKŐ LORÁND: Névteni Értesítő 1999. 19. kk.

fortissimum de terra. q(uo)d nominauer(un)t fclauī se(cun)d(um) suu(m) surungrad.” (40.)

Nézetem szerint P. magiszter 'Bors-séd'-je mégis inkább egy magyar '*Bór-séd' pataknév alapján állhatott elő, mely a valóságban persze aligha volt Zólyom régi vára elnevezésének valamiféle előtag-eleme, de amely nevet valahonnan a vár környékéről ismerhetett, róla onnan értesülést szerezhetett. Hogy a 'Bór-séd' víznév a vár környékén meglehetett, az nemcsak a furcsa 'Borsséd Zovolyon' névalakulat előtagjának magyarázati kényszere. A régi magyar *séd* elemről már volt szó, a *bór* pedig több más homonim társával együtt szintén megvolt az ómagyarban. A mi számunkra e homonimák közül a 'fenyő' jelentésű a fontos; l. pl.: 1262/1612: „*Sub arbore Borffu*”, 1269/1290: „*ad duas arbores nyrfa et borfu*”, 1372: „*ad arborem Borfencu*”⁵⁴ stb.; *bór* ~ *búr* ~ *buor* alakban ma is él mint nyugati palóc (!) – Nyitra, Bars, Hont megyei – tájszó.⁵⁵ a magyarban korai átvétel a szlovákból: < szlovák *bór* 'erdei fenyő' < ószláv *borŭ* 'ua.'⁵⁶ A vele képzett helynevek az egykori Zólyom-erdő későbbi mai területén sűrűn előfordulnak, főként víznévként és víznévből másodlagosan lett helységnévként: Borove (Liptó m.), Borova mocsár (R. Turóc m.), Borovce (R. Nyitra m.) stb.⁵⁷ Még lényegesebb, hogy ez a *bór* ~ *búr* Zólyom szorosabb környékén is számos, régi és újabb, szlovák és magyar helynévben felbukkan: Zólyomtól nyugatra: 1228: „*Brisneborod*”,⁵⁸ Zólyom város északi peremén: Borova hora hegy és forrás (fürdő); Zólyomtól délre: 1275: „*fluvius Bur*”, *Burwelge*, 1291: „*fons Bury*”, 1337: „*aqua Bori*”;⁵⁹ 1245: *Burfen* helység, +1135/1566: *Bory* helység (az utóbbiak neve ma: Búrpaták, valamint Borfő = Kálnaborfő ~ Brňhovec és Bori ~ Bory helységek a R.

⁵⁴ Magyar oklevél-szótár. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Bp. 1902–1906. (Oklsz.) 86–87.

⁵⁵ L. pl. Új magyar tájszótár I. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp. 1979. 546., 636.

⁵⁶ Magyar etymologiai szótár I–II. Írta GOMBÓCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS. Bp. 1914–1943. I. 125.; KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. 100.; TESz. I. 342.; EWUng. I. 125.; ugyanc többől: boróka, borovicska.

⁵⁷ L. pl.: KARÁCSONYI JÁNOS: MNy. 1908. 354.; GYÖRFFY IV. 358.; Magyarország történeti helységnévtára. Liptó megye. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY, SZAKSZÓNE SIN ARANKA. Bp. 1994. 46.

⁵⁸ CDES. I. 247.

⁵⁹ BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 95.

Hont megyében⁶⁰). A 'Bórséd' régi magyar fél és teljes szinonimáira l. még pl.: 1312: *Burpathaka*, 1390: *Borpatak*; 1360: *Fenevpatak*, 1373: *Fenyvespataka* stb.⁶¹ Meg kell még jegyezni, hogy a víznevekben szereplő 'bór' és 'fenyő' szinonimitására éppen a borsmonostori apátság alapítólevelében is található példa: +1075/+1217: „*rivuli nomine Feniosaunicza*”.⁶² A *séd*-re pedig a zólyomi *praedium* területéről is van adat: 1234: *Sydsir*.⁶³

Egy korai 'Borséd' pataknev Zólyomnál azért sem volna meglepő, mert az egykori erdőuraldom, erdőispánság területén a XIII. században már jócskán van magyar helynévadás; l. pl.: 1250: „*ad locum, qui Hassagh dicitur*”, „*caput Egur nuncupatum*”, „*de Egurfev*”;⁶⁴ 1263: „*montem planum Meztelenhegy*”;⁶⁵ 1295: „*locum Zarazpotok*”;⁶⁶ stb. A régi zólyomi várat három nagy folyóvíz környezi: a Garam, a Szalatna és a Nyeresznyica. Ezek régi, ismert adataik mellett már csak azért sem lehetnek azonosak a 'Borséd'-del, mert az 'séd' eleme miatt náluk sokkal kisebb víz lehetett. A Burzovo patak (l. előbb) meg helyzete, valamint más etimonja miatt nem jöhet e tekintetben számításba. Talán a nagy méretű Pustý Hrad várhegyről lejövvő vagy annak közelében folyó kis patakról lehet inkább szó, melynek nevét rég elmoshatta az idő, feljegyzésre meg Anonymus 'Borsséd'-dé alakításán kívül nem is igen juthatott, amennyiben a Magiszter valóban ebbe vitte bele kedvenc Bors vezérének nevét. Mindez a behelyettesítési lehetőség azonban már csak ráadás, nem érinti a Bors-kérdés lényegét.

⁶⁰ GYÖRFFY IV. 180., 181.; vö. még KISS: FNESz. I. 239., 673.

⁶¹ OklSz. 753–757., 241.

⁶² DHA. 213.

⁶³ CD. III. 2. 402.

⁶⁴ CD. IV. 2. 60–61.

⁶⁵ CD. IV. 3. 143.

⁶⁶ KritJegyz. II. 4. 145.

BERTA ÁRPÁD

Béka és boka^{*}

A TESz.¹ a „valószínűleg ótörök eredetű” elemek között tartja számon a magyar *béka* szót, s utal arra, hogy a magyarba került **baka* átadó alak a törökben „feltehetőleg hangutánzó eredetű, a béka brekegését adja vissza”. Az első szótagi *a > é* változást a szóban, a toldalékos formákban bekövetkezett elhasonulással magyarázzák a szótár szerkesztői.

A TESz. fontosabb megállapításaival egyetérthetünk: a *béka* szó korai török jövevényszavaink közé tartozik, s rekonstruált török átadó alakja **baka* lehetett. Az is bizonyosnak látszik, hogy a török szó hangutánzó eredetű volt. Mint oly sokszor, ezúttal is tisztázatlan azonban a magyarba került török szó törökségi háttere, bizonytalanok a szó etimológiai részletei. Ezek tisztázása azért is fontos, mert máig megválaszolatlan az a turkológiai irodalomban felmerült kérdés, hogy van-e etimológiai kapcsolat a török eredetű *béka*, s a szintén török eredetű *boka* szavunk etimonjai között.²

---

^{*} Lehet, hogy az itt közölt cikk tematikusan és formailag nem szervesen kapcsolódik a Makk Ferenc professzor urat köszöntő írások gyűjteményéhez. Bízom benne, hogy az ünnepelt elnézi nekem, hogy egy, a nyelvészeti turkológia témakörébe sorolható írással jelentkezem az őt köszöntő kötetben.

¹ TESz I. 269b–270a.

² Ezzel kapcsolatban I. CLAUSEN török etimológiai szótárát (316b–317a.: D *bakāriṅk*), ahol a szerző Kāš. *bakāyāḱ* ‘the part within the cloven hoof of any animal with cloven hooves, and one half of a cloven hoof, ‘the frog in a horse’s foot’ adatát denominális névszónak, a *bakā* ‘the frog’ (Cl. 311b–312a.) származékának tartja. Etimológiai ötletével nem áll egyedül, Kāšgari szótárának legújabb kiadásában Dankoff és Kelly szintén összekapcsolják a ‘béka’ s a ‘boka’ jelentésű szavakat. Ez a magyarázat voltaképpen egy ritka, történeti **+NAk* képzővel számol. Ezzel kapcsolatban I. CLAUSEN szótárának szuffixum-listáját, ahol a szerző (xli) éppen erre az adatra alapozva különít el egy **+NAk* diminutív képzőt.

A *boka* szót a TESz.³ ótörök eredetű szavaink közé utalja, s egy **bakay* ‘(birka, marha) bokacsontja’ átalakult alakból magyarázza. Az etimon törökségi háttérrel is homályos.

Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a török oldalon összefügghetnek-e egymással a ‘béka’ és a ‘patások bokacsontja’ jelentésű adatok, csakis a török adatok áttekintése és etimológiájuk feltárása után lehet esélyünk.

A magyar *béka* szó török etimonja

A *bakā* ‘béka’ szót Clauson⁴ tőszóként tünteti fel. Sevortjan⁵ felveti, hogy a ‘béka’ jelentésű szóban több olyan török nyelv is intervokális *-k-*t mutat, ahol egy történeti **-k-* szabályosan *-ğ-*-vé gyengült volna. Helyes megállapításából ugyanakkor nem vonja le azt a kínálkozó következtetést, hogy ezen nyelvi adatok egy egykori szóbelseji **-kk-* geminátóra utalnak. Mindazonáltal – fűzi hozzá első gondolatához – vannak adatok szóbelseji *-ğ-*-vel is, és az adatok összességükben arról tanúskodhatnak, hogy az első szótagi magánhangzó eredetileg hosszú volt. Sevortjan ezek után⁶ – furcsa módon – végül is egy **bak* szótövből indul ki, mely nézete szerint a tör. nyj. *bağ* alakban meg is őrződött. Ennek a rekonstruált hangutánzó eredetű nominális bázisnak lenne – Sevortjan szerint – származéka a tör. nyj. *bağcık* ‘teknős’, de végső fokon azok az alakok is, melyek közvetlenül egy – a **bak* bázis alapján keletkezett – igei **bak-* primér törevezethetők vissza. Ezek között a származékok között említi Sevortjan a tör. nyj. *bağak* ‘vízi teknős’, *bağarcık* ‘tenős’ valamint az ojr. *pağan* (< *pağ-an*) ‘béka’ alakokat, de itt lenne a helye a török nyelvek jó részében kimutatható *baka* szónak is, mely Sevortjan szerint *-A* képzős származék.

Sevortjan véleménye, hogy a *bakā* szó deverbális származék lehet, helyesnek tűnik. A kiinduló bázis – s ebben is igaza van Sevortjannak, s a korábbi iroda-

---

³ TESz. I. 327a.

⁴ CLAUSON 311b–312a.

⁵ SEVORTJAN 1978. 40.

⁶ Uő. 41.

lomban ennek megfelelően érvelő kutatóknak⁷ – egy hangutánzó eredetű **bāk-* ‘brekeg’ ige lehet, Sevortjannal szemben: hosszú vokálissal. (Hogy ez az ige tényleg rendelkezett-e egy nominális előképpel, vagy sem ill. volt-e a török nyelvekben egykor egy ezzel az igével homofón nominális bázis, vagy sem, nem tudnám eldönteni.)

A törökségben elterjedt *baka* szó ennek a hangutánzós eredetű **bāk-* ‘brekeg’ igeének lehet a *-gA* képzős⁸ származéka. A **bāk-gA* ‘béka’ szó fonetikai viselkedése nem meglepő. A morfémahatáron kialakuló **-kk-* gemináta a nyelvek egy részében viszonylag korán *-k*-vá egyszerűsödött, majd a *-k-* *-g*-vé gyengült, másutt a gemináta hosszabban megmaradt, s később már nem volt lehetőség a hosszú gutturális gyengülésére, mindössze lerövidülése következett be.

A modern török adatok:

O: *bağā* ‘obšcee nazvanie ljagušek i čerepah’ (tör), *baya* id. (az), cf. *kurbā* ‘ljaguška, žaba’ (gag), *baqa* id. (tkm. dial),⁹ cf. *gurbāga* ‘ljaguška’ (tkm);¹⁰ K:¹¹

⁷ L. uo.

⁸ A már az ótörök korban sem produktív *-gA* képzőről ERDAL 1991. 376–382. A *-gA* képző intranszitiv és tranzitiv igei bázisokból egyaránt ágenseket jelölő névszókat képez, s az ótörök korpuszban vannak a *-gA* képzős származékok között olyanok is, melyek hangutánzós eredetű igei bázisokhoz járulnak (vö. Erdal anyagában: *kükrä-gā* ‘thuder(ing)’, *kaldur-ga* ‘rustling’).

⁹ Ha hiteles Sevortjan tkm. nyelvjárási adata, két – a türkméntől idegen – sajátosságot is mutat: az első szótagi magánhangzó lerövidülését, s ezzel valószínűleg összefüggően azt, hogy a történeti **-kk-* nem gyöngült *-g*-vé, csak *-k*-vá rövidült.

¹⁰ Az oguz adatok alapján a szóbelseji mássalhangzó – föltéve, hogy az első szótagi vokális eredetileg hosszú volt – lehetett hosszú **-kk-* (< **-kg-*), de rövid **-k-* is. Rövid magánhangzó után a **-kk-* az oguz nyelvekben – az azéri nyelv kivételével, az esetek többségében – lerövidül, de nem gyengül *-g*-vé: vö. pl. ‘kettő’ (Cl. 100b–101a.: *ëkkī*): *iki* (tör), *iki* (az), *iki* (gag), *iki* (tkm); ‘kilenc’ (Cl. 474b.: *tokküz*): *dokuz* (tör), *doğğuz* (az), *dokuz* (gag), *dokuz* (tkm); ‘tövis’ (Cl. 483b–484a.: *tikān* (d-) crasis of **tikgān* ‘thorn’): *diken* (tör), *tikan* (az), *tiken* (gag), *tiken* (tkm); ‘mozsár’ (Cl. 805b.: *sokū* < *sokgū*): *sokī* (tkm); ‘nyolc’ (Cl. 823b.: *säkkiz*): *sekiz* (tör), *säkkiz* (az), *sekiz* (gag), *sekiz* (tkm); ‘szegély’ (Cl. 898a.: *yakā*, helyesen **yak-gā*): *yaka* ‘vorotnik’ (tör), *yaxa* (az), *yaka* (gag), *yaka* (tkm); ‘föfelé’ (Cl. 906b–907a.: *yokarū* crasis of **yokgarū*): *yukari* ‘verh’ (tör), *yuxari* (az), *yukari* (gag), *yokari* (tkm).

¹¹ A szóbelseji **-kk-*-t tartalmazó – többségükben a 10. jegyzetben is felsorolt – adatok viselkedésére a kipsak nyelvekben ld. ‘kettő’: *ike* (tat), *ike* (bšk), *ëki* (nog), *ëki* (kar. t, h, k), *iki* (kar. h), *yeki* (kzk), *ëki* / *yeki* (kcalp); *ëki* (kirg), *ëki* (kr-tat), *ëki* (kmk); *ëki* (krč-balk); ‘kilenc’: *tugiz* (tat), *tugiz*

baka 'ljaguška; zapor, derevjannyj zasov (dveri); basovaja klaviša; balansir (prisposoblenie na mel'nice)' (tat),¹² *baqa* 'ljaguška; ulitka' (bšk),¹³ *baka* 'ljaguška' (nog), *bağa* 'ljaguška, žaba; ulitka' (kar. h, t), *baqa* id. (kar. k), *baqa* 'ljaguška; nizkoroslyj' (kzk), *baqa* 'ljaguška' (kcalp), *baka* 'ljaguška; (übertr.) suhoparyj čelovek; čelovek (hudoj) kak palka' (kirg);¹⁴ *baqa* 'ljaguška; ljagušačij' (kr-tat); *baqa* 'ljaguška' (kmk); *maqa* (krč-balk); *pağa*, *mağa*, *maqa*, *basca* 'ljaguška' (szib-tat);

(bšk), *toğiz* (nog), *toğuz* (kar. t, h), *dokuz* (kar. k), *toğiz* (kzk); *toğuz* / *toğiz* / *toğuz* / *toğis* / *toqquz* (kcalp), *toğuz* (kirg), *doğuz* (kr-tat); *toğuz* (kmk); *toğuz* (krč-balk); 'tövis': *tiğänäk* 'repejnik; ternovnik' (tat), *tikän* 'koljučki' (bšk), – (nog), *dikän* '(bot.) čertopoloh' / *tëğenäk* 'tern; šip, koljučka' (kar.k), *t'eg'an'ak* 'čertopoloh, koljučka; ternic' (kar. t), *tëğenäk* 'ternovnik, koljučka, šip, ternii' (kar. h, k); *tiken* = *tikenek* 'koljučka, šipy' (kzk); *tiken* (kcalp); *tiken* / *tikenek* 'koljučka' (kirg), *tiken* 'koljučka, šip' (kr-tat); 'mozsár': vö. – (tat), – (bšk), *sokki* 'udary, poboí, izbienie' (nog), – (kar), *sogqi* '(ust.) oružie; palica; poboí; (peren.) udar, otpor' (kzk); – (kcalp); *soku* 'stupa (derevjannaja)' (kirg); – (kr-tat); – (kmk); – (krč-balk); 'nyolc': *sigez* (tat), *higed* (bšk), *segiz* (nog), *segiz* ' (kar. t), *sëgiz* (kar. h), *sëkiz* (kar. k), *segiz* (kzk); *säkkiz* / *segiz* (kcalp); *segiz* (kirg); *sekiz* (kr-tat); *segiz* (kmk); *segiz* (krč-balk); 'szegély': *yaka* (tat), *yağa* (bšk), *yaga* (nog), *yağa* 'bereg, kraj' (kar. h, k), *yaga* 'vorotnik' (kar. k), *yaka* 'vorotnik' (kar. h), *jağa* 'vorotnik; bereg (*reki, ozera, morja*)' (kzk), *džağa* / *žağa* 'vorotnik, šivorot' [l. ugyanakkor kcalp. *džağa* / *žağa* / *yağa* / *džağa* 'bereg'] (kcalp), *jaka* 'vorotnik; kraj, bereg' (kirg), *yaga* id. (kr-tat), *yağa* 'vorot, vorotnik; bereg, kraj' (kmk), *džağa* id. (krč-blk); 'föfelfé': *yugari* (tat), *yuğari* (bšk), – (nog), *yoğari* (kar. t, h, k); *joğari* (kzk), *džoğari* / *džoğari* (kcalp), *joğoru* = *jogor* = (južn.) *jokoru* (kirg); – (kr-tat); – (kmk); – (krč-blk); 'gyékény' (Cl. 913a.: *yigän* (? or *yegän*) 'a rush' ... perhaps a crasis of *yiggän): *jikän* '(bot.) rogoz' (tat), *yekän* (bšk), *yeken* '(knizn. bot) osoka' (nog), – (kar); *jeken* / *jigän* '(bot.) osoka' (kzk), *džekin* / *džekken* '(bot.) kuga' (kcalp); *jeken* 'rogoz, sitnik, kuga (*bolotnoe rastenie*)' (kirg); – (kr-tat), – (kmk); *džegen* 'rogoža' (krč-blk). A kipszak nyelvekben mutatózó képviselvek jóval tarkább képet mutatnak mint az oguz nyelvi formák. A kérdés részletes kibontására egy másik – az eredeti török gemináták sorsát bemutató – cikkben kívánok a közljövőben vállalkozni.

¹² Vö. még: *bakilda* 'kvakat'; *krjakat*; (*peren.*) *galdet* (tat); *bakildik* 'kvakuška' (tat); *ba-ka-ka*, *bakakak* (hangutánzó) 'bakalarniñ tavišni törlečä üzgärtep bakildau avazin belderä' (TTAS).

¹³ Vö. még: *bağıldağ* '(közny.) kvakuška (*o ljaguške*)' (bšk), *bağılda* 'kvakat', *krjakat* (bšk).

¹⁴ Bár Judahin külön szócikkben adja meg, valószínűleg ide tartozik: *baka* II 'šip na kotorom vraščactsja verhnij mel'ničnyj žernov'.

Sz:¹⁵ *baka* (ojr); *bā / paga* (ojrTuba); *paga / baka* (ojrKmd);¹⁶ *paga* (tuv); *pağa / pağa-palčax* (hak); T:¹⁷ *pağa* 'ljaguška' (özb); *baqa, paqa* 'ljaguška' (nujg), *paqa*

¹⁵ A történeti *-kk- sorsához a szibériai török nyelvekben ld. 'kettő': *éki* (ojr), *éki* (ojrTuba), *éki* (ojrKmd), *iyi* (tuv), *iki* (hak); 'kilenc': *togus* (ojr); *togus* (ojrTuba); *togus* (ojrKmd); *tos* (tuv), *toğis* (hak); 'tövis': – (ojr); – (ojrTuba); – (ojrKmd); – (tuv), *tigemek* 'šipovnik; koljučka, šip; (sag.) tcrnovnik' (hak); 'mozsár': *soki* 'stupa, stupka' (ojr); *soki* 'stupka' (ojrTuba); *soko* (ojrKmd); – (tuv); cf. *soğax* 'stupka, stupa' (hak); 'nyolc': *segis* (ojr); *segis* (ojrTuba); cf. *segizen* 'vosem' desjat' (ojrKmd); *ses* (tuv), *sigis* (hak); 'szegély': *d'aka / d'aki* 'vorotnik; doha; kraj, storona, bereg' (ojr); *d'aka* (ojrTuba); *d'aka / d'aga* 'vorotnik' (ojrKmd); – (tuv); *čağa* 'pojas (štanov); kraj, gran' (hak); 'fölfelc': – (ojr); – (ojrTuba); (ojrKmd); – (tuv); *čogār* 'vverh', *čogārxi* 'verhnij' (hak); 'gyékcény': *d'éken* 'kamys' (ojr); – (ojrTuba); – (ojrKmd); – (tuv); – (hak).

¹⁶ Az ojrot nyelvjárásaiban intervokalikus helyzetben a zöngétlen mássalhangzók gyengülnek. Vö. PRITSAK 1959. 579. Az intervokalikus helyzetben lévő történeti *-kk- gemináta helyén BASKAKOV 1972. 33. a Kmd. nyelvjárásban -k- ~ -g- ingadozást mutat ki, mely megfelel a *baka ~ paga* ingadozásnak. Baskakov vonatkozó példái: *tañ da 'riþ čikanda ~ čiganda* (*čik-kan + da < *čik-gan + da) 'kogda rassvelo'; *n'an sug akan ~ agan* (*ak-kan < *ak-gan) *boldi* 'tčččt širokeja reka' stb. A szókezdő p- ~ b- ingadozására l. BASKAKOV 1972. 26. (*paš ~ baš* 'golova', *pala ~ bala* 'rebenok'). Ezekben az esetekben az irodalmi nyelv a b-vel kezdődő formákat kanonizálta. Az ojrot Tuba nyelvjárásában a szókezdő b- > p- változás rendszerszerű (vö. BASKAKOV 1966. 17.). A Tuba nyelvjárási -g- történeti *-k- helyén szabályosnak mondható, bár a *-k- gyengülése nem következtetes (vö. BASKAKOV 1966. 27.), a *-kk- helyén inkább -k- az elvárt hang, mintsem a -g- (vö. BASKAKOV 1966. 31.).

¹⁷ A török *-kk- turki nyelvekben megfigyelhető képviselőihez vö. 'kettő': *ikki* (nujg), *iki / ikki / iški / i'ki* (nujgJarring), *iški / iške* (sujg), *iski / ički / iški / iške* (szal); 'kilenc': *toqquz* (nujg), *toqoz / toquz / toqquz* (nujgJarring), *toqiš / to'qis* (sujg), *toqos* (szal); 'tövis': *tikän* 'zanza; koljučka, šip' (nujg), *tiken / i'ken* (nujgJarring), – (sujg), – (szal); 'nyolc': *säkkiz* (nujg), *sekiz / sekiz* (nujgJarring), *sekes / sak'is* (sujg), *sēkis / sēkes / sekis* (szal); 'szegély': *yaqa* 'kraj, bereg, vorot, vorotnik' (nujg), *yaqa* 'collar of garment; outside, suburb' (nujgJarring), – (sujg), *yaxa* 'vorotnik, vorot' (szal); 'fölfelc': – (nujg), *yugari / yuq'ari / yuq'ari* (nujgJarring), – (sujg), – (szal); 'gyékcény': *yekän* 'čakan (bolotnaja trava, puli kotoroj upotrebljaetsja dlja nabivki podušek, matracev)' (nujg), – (nujgJarring), – (sujg), – (szal).

‘frog; vulva’ (nujgJarring),¹⁸ *paqa* ‘ljaguška’ (sujg);¹⁹ *paya* / *paga* / *paqa* / *pagor*²⁰ / *pagor* / *pagazux*²¹ (szal); J.²² *baqa* ‘ljaguška’ (RusskJakSl.); H.²³ *bāqa* ‘Schildkröte’ (hal)²⁴; Č.²⁵ –.

Az áttekintett török ‘béka’ és az ebből a jelentésből érthető ill. az ehhez a jelentéshez közeli szemantikai mezejű adatok egy **bāk-gA* > **bākka* (> **baka*) szóalakra vezethetők vissza, s a szó alapjelentése ‘ami brekeg, brekegő’ lehetett.

¹⁸ Az ujugurban megfigyelhető **b-* > *p-* változást sporadikusnak nevezhetjük. Vö. PRITSAK 1959. 542. A *b-* > *p-* változás török eredetű szavakban regresszív asszimilációként értékelhető az esetek nagy többségében. A Pritsak által említett példák (TurkLC. *pūt-* ‘beenden’, HmM *pulut* ‘Wolke’, sal. *paš* ‘Kopf’, ujg. *pūtün* ‘alles’) mellett l. még pl. *patqaq* ‘boloto, top’, *paqir* ‘vedro’ stb.

¹⁹ A sujg.-ban a *b-* > *p-* változás – az ujugurral ellentétben – rendszeresnek tekintendő. Vö. THOMSEN 1959. 565. A szóbelseji zöngétlen zárhangok a sujg.-ban megőrződnek (THOMSEN 1959. 566.).

²⁰ A szalárra jellemző *+r* szegmenst tartalmazó forma.

²¹ A történeti *+Čik* – eredetileg diminutív – képzővel ellátott szalár adat.

²² A **-kk-* jakut képviselői: ‘kettő’: *ikki* (RusskJakSl.); ‘kilenc’: *toġus* (RusskJakSl.); ‘tövis’: vö. ? *tiis* (RusskJakSl.); ‘nyolc’: *aġis* (RusskJakSl.); ‘szegély’: *saġa* (RusskJakSl.).

²³ Az intervokalikuss **-k-* a haladzsban nyelvjárásonként eltérő módon viselkedik, állhat a helyén mélyhangú szavakban *-q-*, *-x-* és *-y-* is. A Xarrābi nyelvjárásban a **-k-* nem zöngésedik (vö. DOERFER 1988. 51.). Az intervokalikuss helyzetű **-kk-* helyén szintén nincs egységes haladzs képviselő (vö. DOERFER 1988. 61.). A Xarrābi nyelvjárásban az egykori gemináta helyén *-qq-* ill. *-qg-* (l. *saqqal*, *saqqal* ‘Bart’, vö. DOERFER-TEZCAN 1980. 184b.) és egyszerűsödött *-q-* egyaránt található (l. *yaqa* ‘Kragen’, vö. DOERFER-TEZCAN 1980. 221a.; a *yaqa* Doerfer-Tezcan véleményével szemben egy **yakga* > **yakka* alakra vezethető vissza.) L. még: ‘kettő’: *äkki* (Doc-Tez); ‘kilenc’: *toġquz* (Doc-Tez); ‘tövis’: *tikän* [T. *tik(g)än*] (Doc-Tez); ‘nyolc’: *säkkiz* (Doc-Tez); ‘szegély’: a *yaqa* / *yaxa* ‘Kragen’ (Doc-Tez) formák mellett l. még *yäxä* id. (Textband).

²⁴ A haladzs közismert módon őrzi az etimológikus hosszú *-ā-*-t az első szótagban.

²⁵ Bár a csuvasból nincs megfelelő adatunk, a történeti **-kk-* helyén jelentkező csuvas adatokhoz vö.: ‘kettő’: *ikkē*, *ikē*, *ik*; ‘kilenc’: *täxxär*, *täxär*; ‘nyolc’: *sakkär*; ‘szegély’: *šuxa*; ‘gyékény’: *čakan* ‘paločnik, rogoz’, mely jövevényszó a csuvasban.

A magyar *boka* szó török etimonja

Mint a 2. jegyzetben említettem, a turkológiai irodalomban felmerült a lehetősége, hogy a magyar *boka* török etimonja etimológiai kapcsolatban áll *béka* szavunk török etimónjával.²⁶

Sevortjan²⁷ etimológiai szótárában nem preferálja ezt a lehetőséget. A 'boka' jelentésű török adatokat tárgyalva öt alakvariánst különít el, s ezek jelentését összesen 26 rételben sorolja föl, melyek között, persze, vannak átfedések. A Sevortjan által etimológiai szempontból összetartozónak ítélt, de külön csoportba utalt alakvariánsok a következők:

1. *bakanak* s változatai.²⁸ Az ide sorolt adatok jelentése általában 'kérődző, párosujjú patás állatok patája, ill. a pata fölötti bokarész; sarkantyú (*pl. kakasé*); a párosujjú patás állatok patarészei közötti vágat; az állatok törzsének és hátsó lábaik találkozásánál lévő szőrzet; patahús; patabetegség a lovaknál; fapapucs'.

²⁶ Clauson fentebb már idézett véleménye mellett l. Kāš. szótára kiadóinak, Dankoffnak és Kellynek a véleményét, ahol (DANKOFF-KELLY III. 65.) a *baqa* 'frog' szócikk alatt találni a *baqāyāq* / *baqānaq* 'frog (horse's hoof)' továbbá a *baqāčūq* 'muscle of the arm' adatokat. Kāš. 522. (DANKOFF-KELLY II. 241.) adatai a következők: BAQ'YUQ, ahol mint a kiadók jelzik a yā' fölött pont van. A pont Dankoff-Kelly szerint valószínűsíthetően egy kései kéztől származik, aki az adott szót nem [y]-vel, hanem [n]-nel ismerhette. Ezek szerint Kāšgarīnál egy korábbi és/vagy eltérő nyelvjárási *baqāyāq* valamint egy későbbi és/vagy eltérő nyelvjárási *baqānaq* alakkal egyaránt számolhatunk 'the space between the two sides of a cloven hoof or one of the two sides of a cloven hoof' jelentésben. Van azonban még egy további adat is Kāš. szótárában: BAQA'YUQ, ahol a yā' fölött újra pont van. Ennek az adatnak helyes olvasata DANKOFF-KELLY-vel szemben (uo.) nem lehet más, mint *baqāyūq*, ill. *baqānuq*, ahol a harmadik szótagi magánhangzó zártsági foka kérdéses. Lehet [o], de [u] is. A szóalakok jelentése 'the frog of a horse's hoof'. A *baqāčūq* 'the muscle of the arm' esetében DANKOFF-KELLY II. 268. elfogadják Kāš. magyarázatát, aki szótárában helyesen jelzi, hogy ez a szó a *baqa* kicsinyítő képzős alakja. Vö. hasonlóan CLAUSON 312b., ahol a latin *musculus* 'izom' < 'cgérke' figyelemre méltó szemantikai párhuzamát is említi Clauson. Nem érdektelen, hogy a magyar *béka* szónak is van többek között 'felső karizom' jelentése, bár ezt a jelentést a TESz. szerint csak a XIX. század végétől lehet kimutatni.

²⁷ SEVORTJAN 1978. 43–45.

²⁸ Nem egészen világos, miért említi itt, ebben a csoportban, Sevortjan a kirg. (Radl.) *bakī* valamint az azeri nyj. *bağa* / *baya* alakokat.

2. *bağanjağ* s változatai. Az idetartozó alakok azeri nyelvjárásokból valók, s jelentésük ‘az állatok lábában lévő ízület’.

3. *bakay* ‘a pata fölötti csontocska a lovaknál vagy szarvasmarhánál; állatok és/vagy emberek bokája; a pata és a boka közti rész; lábszár (*birkáé*)’.

4. *bakayak* s változatai. Az idetartozó jelentések megegyeznek az 1. és 2. csoportéval. Egy eltérő jelentésű adat van mindössze a szemantikai csoportban, a teleut (Radl.) *päkäyäk* adat, mert ennek a jelentése ‘ízület a kézben’.²⁹

5. *bükäl*, s továbbképzett alakok, mint *bakalčak*, *bükälsäy* stb. A vonatkozó jelentések lényegében megegyeznek az előző csoportéval.

Sevortjan az adatok csoportosítását követően végül egy **bak* (**bük*) elemet különít el, mint a fenti formák közös tövét. Úgy látja, hogy a **bak* (**bük*) primér tőhöz tapadt képzők némelyike talán deverbális lehet, többségük viszont denominális. Szemantikai szempontból ugyan elfogadhatónak véli Clauson – fentebb ismertetett – etimológiai magyarázatát, miszerint a *bakānak* (recte: *bakānak*) a ‘béka’ jelentésű szó származéka, de végső fokon idegenkedik a Clauson-féle megoldástól, mert – véleménye szerint – ennek elfogadása alaktani nehézségeket okozna a többi szóalak magyarázata során.

A Sevortjan által említett alaktani nehézség mindazonáltal csak az 5. csoportban említett szóalakokra vonatkozhat, az első négy csoportban fől sorakoztatott lexémák jól érthetők egy összetett, diminutív ** + ŃAk* (*< * + Ń + Ak*) ill. ** + ŃAk* (*< ? * + Ń + ČAk* vagy *? * + ŃČ + Ak*) képzőbokr föltevése esetén.³⁰ Az 5. csoport adatai ugyanakkor nem biztos, hogy „alaktani problémát” vetnek föl. Lehetséges, s ennek tisztázása további vizsgálódások tárgya lehet, hogy az itt említett adatok egy régi, mára elhomályosult szóösszetételre vezethetők vissza.

²⁹ Sevortjan éppen ezen – a többitől eltérő – jelentés miatt tartja valószínűnek, hogy igaza lehet Räsänennek, aki (REW 58ab.) a kazak *baki* ‘Knöchel’ adattal kezdődő szócikkébe felveszi a jak. *bägälčük*, *bägälčik*, *bägärčik*, *bägüččik* ‘zapjast’ e ruki, sustav ručnoj kisti’ szóalakokat is. Räsänen egyébként két egymásra utaló szócikkben tárgyalja a ‘boka, birkalábszár, kézízület’ jelentésű szóalakokat (58a., 58ab.), s nem ad etimológiát.

³⁰ Az őstörök **ni* – máig kellően ki nem bontott története ellenére – világosan mutathat *n* és *y* reflexet is a modern török adatokban, vö. a ‘Nap’ jelentésű szóról írt cikkemet (BERTA 1997. 23–31.).

Lássuk az egymással világosan összefüggő ‘boka, bokacsont; pata, pata fölötti csont’ s ehhez közel álló jelentésű modern török adatokat!

O: *bakanak* (-ğı) ‘razdvoennoe kopyto; začatok pjatogo pal’ca [*parnokopytnyh*]; poduščeka pod pal’cem (*u verbljuda*)’ (tör); *bakan* ‘(anat.) babka’ (tkm); K: *bakay* ‘atniñ toyak öste söyäge, at ašigi’ (tat. nyj. TTAS),³¹ *bäkäy* ‘bäkäl (*putovaja kost*)’ (tat. nyj. TTDS), ‘šėikolotka, lodyžka’ (tat. nyj. TTDS), *bakay* ‘babka, kozon’ (*nadkopytnaja kostočka lošadi ili rogatogo skota*)’ (kirg);³² *bakay* ‘babka, kazanok (*nadkopytnaja kostočka lošadi ili rogatogo skota*)’ (nog); *baqay* ‘(anat.) babka, nadkopytnaja kost’ (*lošadi ili rogatogo skota*)’ továbbá *bağıncaq* ‘lodyžka, šėikolotka’ (kmk); *baqay* ‘babka; kozon (*nadkopytnaja kostočka lošadi ili rogatogo skota*)’ (kzk); *bağıncaq* ‘kopyto’ (kar k); *baqay* ‘šėikolka, šėikolotka’ (RKklpSl.), *baqay*, *baqayša* ‘(anat.) nadkopytnyj sustav, babka’ (kkalp); *pağayaq* ‘golen’ (szib-tat); Sz: *maxcayax* I ‘šiška sosny ili listvennicy’;³³ II ‘lodyžka’ (hak),³⁴ *pağayax* ‘šėikolotka, lodyžka’ (hak); *päküyäk* ‘das Handgelenk’ (alt, tel Radl.)

A magyar ‘boka’ török etimonjának elterjedése korlátozottabb a modern török nyelvekben, mint a ‘béka’ etimonjáé. A két etimon összevetése azt mutatja, hogy közös eredeztetésük aligha képzelhető el. Ellene szól azonos forrásra való

³¹ Idevonása valószínű, de további vizsgálatot igényel: *bäkäl* ‘šėikolotka, lodyžka; putovaja kost (*u lošadi*)’ (tat); *bäkäl* ‘u dvukopytnyh: odna dolja kopyta’ (tat. nyj. TTDS); *bäkäl* ‘šėikolotka, lodyžka’ (tat. nyj. TTDS); *bäkäl* ‘keče ayaginiñ tubik belän baltır arası, nečkä jire (časť nogi čeloveka, čut’ powyše šėikolotki)’ (tat. nyj. TTDS); *bäkäl* ‘časť nogi čeloveka, čut’ powyše šėikolotki’ (tat. nyj. TTDS 1993.). A szó, s továbbképzett formája további kipcsak nyelvekben is megvan, l.: *bäkäl* ‘šėikolotka, lodyžka; babka (*sustav nogi u životnogo*)’ (bšk), *bäkälsüy* ‘(anat.) putovaja kost’ (*u lošadi*); *babki* (*igra*)’ (bšk), *baqalšaq* id. (kzk); *baqalčak* ‘nadkopytnyj sustav lošadi; mesto meždu kopytom i šėikolotkoj; golen’; (*peren.*) korcnastyj; krepys’ (kirg), s szórványosan kimutatható egyéb török nyelvekből is: vö. *paqalčaq* ‘časť nogi niže kolena (*u životnyh*); golen’; bercovaja kost’ (ujg), vö. még: *bägälčäk*, *bägälčik*, *bägärčik*, *bägäččik* ‘zapjast’ c ruki, kist’ ruki; sustav” ručnoj kisti’ (Pek. 418.), s a tatár jövevényként értékelendő *pakälčak* ‘šėikolotka, lodyžka’ (csuv) adat.

³² Kérdéses a kirgiz *bakpayak* ‘nadkopytnaja časť nogi (*meždu ščetkoj i kopytom*)’ státusza.

³³ A ‘toboz’ jelentésű adat ide tartozása kétséges.

³⁴ Vö. még szagáj *maxpayax* ‘lodyžka’ (sagHakRSl.).

visszavezetésüknek a ‘béka’ és ‘boka’ jelentésű oguz adatok szembeállításával. Mint láttuk, a ‘béka’ jelentésű oguz formák arról tanúskodnak, hogy a török szó első szótagi magánhangzója hosszú volt: ezt mutatja a türkmén adat megőrzött magánhangzó hosszúsága³⁵ (*gurbāga*), s az egykori szóbeljei *-*kk*- oguz -*g*-képviselete. A ‘boka’ etimonjához tartozó oguz adatok viszont arról tanúskodnak, hogy az első szótagi magánhangzó rövid -*a*- volt. Az egykori etimológikus rövid -*a*-ra nemcsak a türkmén *bakan* hangalak első szótagi magánhangzója mutat, hanem a törökországi törökben és a türkménben is kimutatható -*k*- hang is, mely eredeti hosszúság után -*g*-vé gyengült volna. A -*k*- ugyanakkor a *boka* etimonjában is *-*kk*-ra mehet vissza (*bakkañ, *bakkañak stb.), mint azt a kipsak formák többsége mutatja.

Török eredetű ‘boka’ szavunk etimonja biztonsággal elválasztható a ‘béka’ szótól, végső forrásának megállapítása azonban még további etimológiai vizsgálatot igényel.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

alt	l. ojr
az	azeri, l. ARSl.
BASKAKOV 1966.	BASKAKOV, N. A.: Dialekt černeyh tatar (tuba-kiži). Grammatičeskij očerk i slovar'. Moskva 1966.
BASKAKOV 1972.	BASKAKOV, N. A.: Dialekt kumandincev (kumandī-kiži). Moskva 1972.
BERTA 1997.	BERTA, Á.: ‘ <i>künüş</i> und <i>qunış</i> ’. Studia Etymologica Cracoviensia 1997. 23–31.
BRH	Başqortsa-russa hüölek. Ed. URAQSIN, Z. G. Mäskäü 1996.
bšk	baskír, l. BRH
Cl.	l. CLAUSON
CLAUSON	CLAUSON, G. Sir: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.
csuv	l. Č
Č	csuvas, l. ČVSl.
ČVSl.	Čävašla-viräsla slovar'. Ed. SKVORCOV, M. I. Muskov 1982.

³⁵ A haladzs *bāga* adat mindezt támogatja.

DANKOFF-KELLY	Mahmūd al-Kāšgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Luyāt at-Turk) I–III. Edited and Translated with Introduction and Indices by R. DANKOFF in collaboration with J. KELLY. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Edited by Ş. TEKIN & G. A. TEKIN. 1982–1985.
DOERFER 1988.	DOERFER, G.: Grammatik des Chaladsch. Wiesbaden 1988. (Turcologica 4.)
DOERFER-TEZCAN	1980. DOERFER, G. & TEZCAN, S.: Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab). Bp. 1980.
Doe-Tez	I. DOERFER-TEZCAN 1980.
ERDAL 1991.	ERDAL, M.: Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I–II. Turcologica. Hrsg. von LARS JOHANSON. Bd. 7. Wiesbaden 1991.
gag	gagauz, I. GRMSl.
GRMSl.	Gagauzsko–russko–moldavskij slovar'. Ed. BASKAKOV, N. A. Moskva 1973.
H	I. hal
hak	haksasz, I. HakRSI.
HakRSI.	Hakassko-russkij slovar'. Ed. BASKAKOV, N. A. Moskva 1953.
hal	haladz, I. Doe-Tez
J	jakut, I. Pek.
JARRING	JARRING, G.: An Eastern Turki-English Dictionary. Lund 1964.
JUDAHIN	JUDAHIN, K. K.: Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva 1995.
K	kipcsak nyelvvág
kar. h	a karaim nyelv halicsi nyelvjárása, I. KRPSI.
kar. k	a karaim nyelv krimi nyelvjárása, I. KRPSI.
kar. t	a karaim nyelv troki nyelvjárása, I. KRPSI.
Kāš.	Mahmūd al-Kāšgarī, I. DANKOFF-KELLY
kirg	kirgiz, I. Judahin
kirg. (Radl.)	kazak
kkalp.	karakalpak, I. KkalpBask
KkalpBask	'Slovar'. In: BASKAKOV, N. A.: Karakalpakskij jazyk I. Materialy po dialektologii. Moskva 1951.
kmk	kumük, I. KmkRSI.
KmkRSI.	Kumyksko-russkij slovar'. Ed. BAMMATOV, Z. Z. Moskva 1969.
krč-balk	karacsáj-balkár, RKBSI.

KRPSl.	Karaimsko-russko-pol'skij slovar'. Eds. BASKAKOV, N. A. et al. Moskva 1974.
kr-tat	krimi tatár, l. KrTSl.
KrTSl.	Krymskotatarsko-russkij slovar'. Eds. ASANOV, Š. A. et al. Kiev 1988.
kzk.	kazak, l. KzkRSI.
KzkRSI.	MAHMUDOV, H. & MUSABAEV, G.: Kazahsko-russkij slovar' Alma-Ara 1954.
MALOV	MALOV, S. E.: Jazyk želtyh ujugurov. Teksty i perevody. Moskva 1967.
nog	nogaj, l. NRSI.
NRSI.	Nogajsko-russkij slovar'. Ed. BASKAKOV, N. A. Moskva 1963.
nujg	neoujgur, l. URSI.
nujgJarring	Jarring neoujgur nyelvjárasi anyaga, l. JARRING
O	oguz nyelvá
ojr.	ojrot, l. OjrRSI.
ojrKmd	az ojrot nyelv kumandi nyelvjárása, l. BASKAKOV 1972.
OjrRSI.	Ojrotsko-russkij slovar'. Ed. BASKAKOV, A. A. Moskva 1947.
ojrTuba	az ojrot nyelv tuba nyelvjárása, l. BASKAKOV 1966.
özb	özbeg, l. UzbRSI.
Pek.	PEKARSKIJ, É. K.: Slovar' jakutskogo jazyka I-III. Photo-mechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907-1930.] Jakutskij Filial AN SSSR 1959.
PhTF I.	Philologiae Turcicae Fundamenta. Hrsg. J. DENY, K. GRØN-BECH, H. SCHEEL, Z. V. TOGAN. Tomus primus. [Wiesbaden] 1959.
PRITSAK 1959.	PRITSAK, O.: 'Das Neuuigurische'. In: PhTF I. 525-563.
Radl.	RADLOFF, W.: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. (Opyt' slovarja tjurkskih' narěčij.) I-IV. Sanktpeterburg 1893-1911.
REW	RÄSÄNEN, M.: Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türk Sprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17/1. Helsinki 1969.
RKBSI.	Russko-karačevo-balkarskij slovar'. Eds. SUJUNČEV, H. I & URUSBIEV, I. H. Moskva 1965.
RkkIpSl.	Russko-karakalpaskij slovar'. Ed. BASKAKOV, N. A. Moskva 1967.

RusskJakSl.	Russko-jakutskij slovar'. Eds. AFANAS'EV, P. S. & HARITONOV, L. N. Moskva 1968.
sagHakRSl.	szagáj nyelvjárási adat, l. HakRSl.
SEVORTJAN 1978.	SEVORTJAN, É. V.: Étimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov II. Moskva 1978.
sujg	sárga ujjur, l. MALOV
szal	szalár, l. TENIŠEV
szib-tat	szibériai tatár, l. TUMAŠEVA
T	turki nyelvág
tat	kazáni tatár, l. TRSl.
tel	teleut, l. Radl.
TENIŠEV	TENIŠEV, É. R.: Stroj salarskogo jazyka. Moskva 1976.
TESz.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1967–1984.
Textband	DOERFER, G.: Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch. Textband. Wiesbaden 1987.
Thomsen 1959.	THOMSEN, K.: 'Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische'. In: PhTF I. 525–563.
tkm	türkmen, l. TkmRSl.
TkmRSl.	Turkmensko-russkij slovar'. Eds. BASKAKOV, N. A. et al. Moskva 1968.
tör	törökországi török, l. TuRSl.
tör. nyj.	törökországi török nyelvjárás
TRSl.	Tatarsko-russkij slovar'. Ed. GOLOVKINA, O. V. Moskva 1966.
TTAS	Tatar tälänëñ añlatmalı süzlögë. Kazan 1969.
TTDS	Tatar tälänëñ dialektologik süzlögë I–III. Kazan 1977–1981.
TTDS 1993	Tatar tälänëñ dialektologik süzlögë. Kazan 1993.
TUMAŠEVA	Tumaševa, D. G.: Slovar' dialektov sibirskih tatar. Kazan 1992.
TuRSl.	Turecko-russkij slovar'. Eds. MUSTAFAEV, É. M.-É. et al. Moskva 1977.
tuv	tuvai, l. TuvRSl.
TuvRSl.	Tuvinsko-russkij slovar'. Ed. PAL'MBAH, A. A. Moskva 1955.
URSl.	Ujgursko-russkij slovar'. Ed. RAHIMOV, T. R. Moskva 1968.
UzbRSl.	Uzbeksko-russkij slovar'. Eds. BOROVKOV, A. K. et al. Moskva 1959.

BERTÉNYI IVÁN

Az országbírói intézmény és a „királyi különös jelenlét” bíróságának kialakulása a XIV. században

Mindenekelőtt hangsúlyozzuk, hogy – nem tartozván témánkhoz – nem kívánunk foglalkozni a királyi különös jelenlét bírósága szervezetének kialakulásával, csupán az országbírónak a bírósággal összefüggő tevékenységét szeretnénk ismertetni.¹

Már e problémának felvetése is ellentmond Hajnik Imre kutatási eredményeinek. Kitérő jogtörténészünk ugyanis külön tanulmányt szentelt e bíróság vizsgálatának, s úgy fogta fel a *specialis praesentia regia* kifejezést, hogy ezt akkor használták, ha „a kúriában a király személyesen bíraskodik, vagy ezzel maga helyett valakit különösen (*cum speciali mandato*) megbíz”, s e kifejezés egyben az országbíró ítélkezése alól való kivonást is jelentette. Hajnik szerint ilyen esetekben a király a főkancellár közreműködésével élt.² Ezt a felfogást, s ennek szerves részeként a királyi különös jelenlét előtt állóknak az országbíró bíraskodása alól való kivonását Hajnik nagy monográfiájában is megismételte,³ és hangsúlyozta, hogy e bíróság élén működése idején mindig a főkancellár állott.⁴ Hajnik véleményének kialakításában szerepet játszottak azok az okleveles utalások, amelyek a *specialis*

---

¹ A királyi kúriai bíraskodás egészéről, ill. egyes kérdéseiről l. BERTÉNYI IVÁN: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. (főként az „Az államkormányzat központi szervei, az udvari bíróságok” c. fejezet: 41–50.); BERTÉNYI IVÁN: Városi polgárok az országbírói ítélőszék előtt a 14. században. In: Jogtörténeti tanulmányok III. Szerk. CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1974. 123–137.; BERTÉNYI IVÁN: A „királyi jelenlét” bírósága a XIV. században. In: Jogtörténeti tanulmányok IV. Szerk. CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1980. 5–17.

² HAJNIK IMRE: A király bírósági személyes jelenléte és annak helytartója a vegyes házakbeli királyok korszakában. Bp. 1892. 6–7.

³ HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. (a továbbiakban: HAJNIK 1899.) 34–35.

⁴ HAJNIK 1899. 36.

praesentia regia előtt való perbenállás kiváltságát biztosítva, egyben más bírák, köztük az országbíró *iurisdictio*ja alól való kivételt is hangsúlyozzák.⁵

Amint azt Gerics József kutatásai bebizonyították, a királyi különös jelenlét bíróságán nem egyik pillanatról a másikra alakul ki a kancellár ítélkezése: fontos előzménye volt ennek az alkancellárnak a királyt személyes bíraskodásában egy-fajta rendszerességgel képviselő ítélkezése már Károly Róbert alatt. Egy, a király nevében 1340. június 11-én, Visegrádon kelt oklevél elemzése során Gerics kimutatta, hogy a somorjai királyi *hospesek* és Kiliti Simon utódai közt folyó perben hárman jártak el az uralkodó megbízásából: Péter szerémi püspök, királyi kápolnaispán, Treutul Miklós pozsonyi *comes*, valamint Tatamér székesfehérvári prépost, királyi alkancellár. Az utóbbi már 1337-ben szerepel egy másik ügyben mint *iudex vice specialis praesentiae*.⁶ Gerics véleménye szerint 1340-ben hármuk közül az alkancellár lehetett a per bírója, Péter püspök és Treutul Miklós inkább csak bírótársként szerepeltek. Gericsnek az alkancellár szereplését boncolgató

⁵ Így pl.: 1366/1385., Lajos/Mária Barsanouch-i Lack *comest* és örököseit „*cum castro eorum Barsanouch vocato et possessionibus ad ipsum pertinentibus per nos sibi in concambium... datis et donatis a iurisdictione iudicio et iudicatu quorumlibet iudicum et iustitiariorum regni nostri presentium et futurorum de gratia speciali duximus eximendos, nostre solummodo et iudicatu speciali in causis quibusvis ipsos reservantes. Quare vobis palatino, iudici curie nostre, bano totius Slavonie necnon comitibus et iudicibus nobilibus quorumlibet comitatum ceterisque cunctis iudicibus et iustitiariis regni*” megtiltja, hogy bírói székük elé kényszerítsék őket. „*Si qui etiam quicunque [!] actionis vel questionis habent vel habuerint contra ipsos, in curia in presentia speciali nostre maiestatis iuridice exequatur.*” Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény (a továbbiakban: OLDI.) 100209. T. SMIČIKLAS: Codex Diplomaticus Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae IV–XIV. Zagrabiae. 1904–1916. (a továbbiakban: SMIČIKLAS) XIII. 563–564.; 1376: Lajos király három nemesnek birtokaik helyett a Hont megyei Legyent adományozza és meghagyja „*domino palatino ac iudici curie nostre vestrasque vices gerentibus*” és más bírának, hogy ha bárki az adományozottakat „*super facto dicte possessionis Legyen et suarum pertinentiarum... in causam ad vestram presentiam attraxerint, toties quoties expediens fuerint factum huiusmodi nostre speciali iudicio, deliberationi, examini et responsioni transmittatis absque gravamine eorundem*”. OLDI. 42015. (Érdekes, hogy a *specialis praesentia* elé szóló kiváltság a birtokra és nem személyre vonatkozik.); Somorja-Sámarin, Okrešny Archív, A. IX. I. Idézi és elemzi: GERICS JÓZSEF: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (a továbbiakban: GERICS 1995.) 301–302.

⁶ NAGY IMRE–NAGY GYULA: Anjou-kori Okmánytár I–VII. Bp. 1879–1920. (a továbbiakban: Anj.O.) III. 386. Idézik, de eltérően értelmezik: HAJNIK 1899. 35. és GERICS 1995. 301–302.

vizsgálódásai számunkra azért értékesek, mert segítségükkel támpontokat nyerhetünk az országbíró hasonló szerepkörben említő okleveles utalások értékeléséhez.

Az első olyan adat, amely esetleg úgy értelmezhető, hogy az országbíró valamilyen szerepet játszott a királyi különös jelenlet munkájában, Károly Róbert oklevele, amelyben a csanádi káptalannak egy földbirtokba-iktatást parancsol meg, az esetleges ellentmondókat pedig különös jelenlete elé kéri idézni, az idézés napját, a határnapot és az ellentmondók nevét saját magának (*nobis*) íratva meg.⁷ Mint a királyi jelenlet bíróságával foglalkozva utaltunk rá, az országbíró elé kerülő ügyekben az első *evocatiot* a király nevében bocsátották ki, s a jelentést is a királyhoz kérték. Lehetséges, hogy ez az ügy is az országbíró előtt folytatódott volna. Minthogy azonban hasonló formulával indulhattak a tárnokmester elé utalt perек és a király személyes ítélkezése elé kerülő ügyek is, nincs elégséges alapunk annak állítására, hogy az ellentmondókat valóban az országbíró elé idézték volna. Mivel az ügyben ellentmondás nem történt, a kérdést nem lehet eldönteni.

Sokkal érdekesebb számunkra az a per, amelyet a kézdi székelyek folytattak az esztergomi káptalan ellen, s amelyről Köcski Sándor országbíró 1327. évi oklevele tudósít. Eszerint 1321-ben a székelyeket a király embere az erdélyi káptalan tanúbizonysága mellett az esztergomi káptalannal szemben „a királyi felség különös jelenletére” idézte (*ad regie maiestatis presenciam citasset specialem*), s a felek ügye Lampért mester királyi országbíró oklevele alapján, de királyi parancs közbejöttével lett Gyulafehérvárra halasztva az uralkodó Erdélybe jövetelének nyolcadára. Úgy látszik, ezután az ügy hosszan „pihen”, s mert a király csak 1324-ben ment – „egyek hűtlenek megfőkezésére” – Erdélybe. Lampért országbíró éppen akkor az erdélyi részeken meghalt, így Károly Róbert Tamás vajdát kérte fel, hogy ítélkezzék az ügyben. A székelyek azonban nem jöttek a vajda jelenlete elé, mire a király visszavéve az ügyet, saját különös jelenlete elé halasztotta Szent György napjának nyolcadára. A felek kérésére további halasz-

---

⁷ „*Contradictores vero si qui fuerint, ad nostram citatis presenciam specialem ad terminum competentem et post hec diem citationis et terminum ac nomina contradictorum, cum cursibus metarum nobis fideliter rescribatis.*” PESTY FRIGYES–ORTVAY TIVADAR: Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez I. Pozsony 1896. 10–12.

tások történtek, végül különös királyi engedéllyel Köcski Sándor országbíró, valamint egyes, különös királyi paranccsal odarendelt főpapok, főurak és nemesek előtt került sor az okleveles bizonyítékok bemutatására. A bírótársak névsora bizonyítja, hogy fontos perről volt szó: László kalocsai érsek, királyi kancellár, Miklós győri, András erdélyi püspök mellett András királyi alkan-cellár, több prépost, Fülöp nádor, Demeter királyi tárnokmester, az ügyben egyszer már ítékezéssel megbízott Tamás erdélyi vajda, Mikch szlavón bán, Simon székelyispán alkotta e testületet, amely végül a felek okleveleinek megvizsgálása után a vitás Felvincet az esztergomi káptalannak ítélte. Erről az országbíró a saját neve alatt és a maga, valamint bírótársai pecsétjével adott ki oklevelet.⁸

Az elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy a per a *specialis praesentia regia* előtt folyt; annak ellenére, hogy az ítéletlevelet az országbíró a saját nevében állította ki, nem csupán a többször ismételt királyi különös jelenlétre idéző formulák árulkodnak erről, de az előkelő bírótársak nagy száma (és politikai súlya), valamint a *corroboratio*s formula is, amely szerint az oklevelet (bár az az országbíró nevében szólt) többen is megpecsételték. Az ügy azonban – mint láttuk – így sem folyt végig az országbíró előtt: igaz, hogy a királyi különös jelenlétre idézett felek

⁸ „*causaque ipsarum parcium iuxta continenciam litterarum magnifici viri magistri Lamperti bone memorie predecessoris, iudicis curie regie edicto regio interveniente ad octavum diem accessus domini nostri regis ad partes Transsilvanias in Albam fuisset prorogata. Demum itaque dum idem dominus noster rex pro rebellionibus et ausibus temerariis quorundam, qui iurgo debito obsequi deposito cornu, sue infidelitatis contra dominum suum naturalem elevare in probe nitebantur reconpessendis et conterendis, anno domini M^oCCC^oXX^o quarto accendens memorato magistro Lamberto stadium huius vite ibidem in partibus Transsilvanis feliciter finiente nobili ac magnifico viro domino Thoma, woywode Transsilvano, comiti de Zonuk et de Cybinio, prout in litteris eiusdem domini nostri regis plenius continetur iudicandum commisisset. Idemque [!] Siculi in termino ad presenciam ipsius domini woywode*” nem jöttek. „*Tandemque idem dominus rex ipsam causam ad suam specialem presenciam, ut caucius iudicium fieri posset inter partes iterato resumens*” Szent György nap oktavjára halasztotta, többszöri halasztás után végül „*ex regia speciali permissione coram nobis, nec non coram quibusdam prelatiis baronibus ac nobilibus regni, ad id ab speciali mandato regie deputatis*” folyt tovább a per. Végül „*in cuius adiudicationis nostre testimonium et peremipnem firmitatem has litteras nostras privilegiales, sigilli nostri authenticici nec non quorundam aliorum premissorum ipsum causam regie edicto adiudicancium*” erősítette meg az oklevelet. DEDEK CRESCENS LAJOS: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III. Strigonii 1924. 110–112.

először valószínűleg Lampért országbíró elé álltak, s a halasztás után minden bizonnyal a királlyal együtt 1324-ben szintén Erdélybe érkező országbírónak kellett volna folytatnia a pert; a király gyulafehérvári megjelenéséhez kötött perhalasztás azonban arra utal, miszerint Lampért országbíró úgy vélekedhetett, hogy a helyszínen majd maga Károly fog személyesen ítélni. Az uralkodó ugyanakkor Erdélyben is minden bizonnyal az országbírót akarta megbízni a folytatással, s Lampért halála után sem bíraskodott személyesen, hanem az erdélyi vajdára bízta az ítélezést, majd a per a király további halasztása után az új országbíró és a melléje különös királyi paranccsal kirendelt előkelők előtt jutott el az ítéletig.

Az egész perfolym során tehát egyfajta rendszerességgel az országbíró figyelhető meg a királyi különös jelenlet elé utalt per designált irányítójaként, ugyanakkor valamennyi alkalommal hangsúlyozták a király külön megbízását. Emellett – szintén külön mandátummal – az uralkodó mást is megbízhat az ügyben való ítélezéssel, amint ezt az országbírói vakancia idején tette. Annak ellenére, hogy a per érdemi eldöntésekor a tárgyalás vezetője is „*ex regia speciali permissione*” látta el feladatát, bírótársai esetében az „*ab speciali mandato regie*” kiküldetés külön hangsúlyozása azt takarja, hogy az uralkodó **egyszemélyben** bízta meg az országbírót a királyi különös jelenlet bírósága előtt indult per eldöntésével, s a melléje kirendelt előkelők nyilván azért kaptak utasítást a megjelenésre, mert egy ilyen fontos ügyben az országbírónak megfelelő bírótársakra volt szüksége. Bár a vonatkozó utalások rendkívül csekély száma miatt megalapozatlannak véljük átfogó érvényű következtetések levonását, nem tartjuk lehetetlennek, hogy az 1320-as években a királyi különös jelenletet – az ügy fontossága miatt – az ott ülő bírótársak előkelő volta és a király „*mandatum speciale*”-ja különböztette meg csupán a *praesentia regia* bíróságától, s az uralkodó – emellett, hogy személyesen is irányíthatta a bíróság munkáját – bármelyik előkelőt megbízhatta az ott folyó ítékezés vezetésével.

A székelyek és az esztergomi káptalan perét eldöntő bíraskodás vezetésében az országbíró többszöri ismétlődése alapján azt sem tartjuk kizártnak, hogy az 1320-as években lehettek olyan elképzelések, amelyek a királyi különös jelenlet bíróságának vezetését a királyi jelenlet ítélezését is a leggyakrabban irányító országbíróra kívánták bízni, s e szemléletmód – talán nem utolsó sorban a Geric

által említett Károly-kori reformok eredményeként – váltott át arra a felfogásra, amely az alkancellárt, majd a kancellárt tette meg a *specialis praesentia regia* vezetőjének.⁹

Az országbíró és a *specialis praesentia regia* kapcsolatára nemkülönben érdekes fényt vet az az 1340. június 26-án kelt oklevél, amelyet Péter szerémi püspök, a királyi kápolna ispánja és titkos kancellár Tatamér székesfehérvári prépost, királyi alkancellár, Tamás erdélyi vajda, szolnoki ispán, valamint Pál országbíró nevében állítottak ki, s amely a zágrábi egyház népeinek László zágrábi püspök ellen folytatott nevezetes perét tartalmazza.¹⁰ Az oklevelet nem a király, hanem a bíraskodásban részt vevő főurak adták ki – valószínűleg a saját pecsétjük alatt.¹¹ A forrásnak a Gerics József által idézett – a somorjai *hospesek* ügyét tartalmazó – oklevél keltéhez igen közeli datálása, továbbá az a tény, hogy itt is négy, az ország kormányzatában fontos személyt bízott meg a király az ítélezéssel, akik közül kettő, Péter kápolnaispán és Tatamér alkancellár azonos a somorjaiak ügyében eljárakkal, s végül az ítéletnek utólag a királlyal történt átírása és megerősítése már eleve felkelti a gyanút, hogy a királyi különös jelenlét előtt, de más formák közt lezajlott pert tartalmaz.

⁹ Egyes Árpád-kori kezdemények arra utalnak, hogy az alkancellár és az alországbíró együtt adtak ki oklevelet, mint „*iudices a domino rege deputati*”. WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár I–XIII. Pest–Bp. 1860–1874. XI. 519.; IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ: Hazai Okmánytár I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. VIII. 108. Mindkettőt idézi GERICS 1995. 301. Ezek az adatok nem csupán az alkancellár bíraskodásának Árpád-kori előzményeként, hanem az országbíró idevonatkozó bíraskodásának előzményeként is felfoghatók, hiszen tudjuk, hogy az 1260-as évektől a *viceindex* egyidőre átvette a király praesentialis bíraskodását a kúriában. Ez utóbira I. GERICS JÓZSEF: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közöny 1962. 652. Ráadásul az alkancellár és az alországbíró együttes eljárása az 1260-as években az 1340. június 11-én kelt – már idézett – oklevélben foglalt „társas” megbízatás, valamint az alább tárgyalandó, 1340. június 26-án kiadott oklevélben leírt együttes eljárás (SMÍČIKLAS X. 562–568.) előzményeként is értelmezhető. Hogy pontosan hogyan alakult a központi kormánysszervek története az esetleges Károly-kori kormányzati reformok idején, további kutatásoknak kell eldönteniük.

¹⁰ SMÍČIKLAS X. 562–568.

¹¹ Az oklevél a király 1340. augusztus 21-i átíratában maradt ránk (ez utóbbi „*sub appositione sigilli nostri novi et authentici*” kelt), s ezt is a „*Liber privilegiorum episcopatus Zagrabicensis*”-ből közli Smičiklas okmánytára. Valószínű, hogy a zágrábi püspök azért íratta át és erősíttette meg az ítéletet az alkotóval, hogy az királyi pecsét alatt szerepeljen.

Valóban, amint a szövegből kiderül, az országbíró és társai mint „*iudices inter partes... per... dominum regem specialiter deputati*” jártak el az ügyben, amely úgy kezdődött, hogy a népek „egyeteme”, akik a zágrábi egyház „szabad praedialistáinak” nevezték magukat, a királyhoz megbízottakat küldtek, s azok elpanaszolták, hogy László püspök nem őrzi meg őket a zágrábi egyház alapítói és adományozói, Magyarország régi királyai által nekik adott szabadságokban; mire a király – miként a zágrábi püspökhöz intézett, gyűrűspecsétje alatt kiállított leveléből kitűnt – Demeter budai prépostot küldte ki az ügyben mint különös emberét („*certum hominem suum regium specialiter ad hoc transmissum*”). A prépost azonban nem tudott az ügyben dönteni, így a király különös elhatározása elé bocsátotta azt,¹² s „*prefato domino episcopo Zagradiensi et ipsis populis, qui se liberos prediales ecclesie Zagradiensis fore, vt premisimus, fingeant, octavas festi penthecostis sine crastinatione in speciali presenciam ipsius domini regis cum eorum munimentis et instrumentis literalibus comparandi pro termino preficisset*”.

A megadott határnapon aztán a népek 18 képviselője távollévő 21 társuk nevében a budai prépost ügyvédvalló levelével megjelent, s az ügyben eljáró bírák „*secundum iuris et officii nostri iudicarii specialiter per ipsum dominum regem in hac parte commissi*” felszólították őket okleveleik bemutatására, amit egyébként már Demeter prépost is meghagyott nekik, mire a népek képviselői közölték, nincs oklevelük jogaikról, de a zágrábi egyház és püspök okleveleiben az ő szabadságaik is benne foglaltatnak. A népek tehát „*in dicto termino per predictum dominum Demetrium prepositum, hominem specialem ipsius domini regis pro instrumentis ostendendis et allegandis iuribus utrarumque parcium deputatum*” semmilyen írásos bizonyítékot nem tudtak bemutatni, a püspök oklevelei pedig nem tartalmaztak utalást arra, hogy ők „*nomine nobilium iobagionum vel liberorum predialium dicte ecclesie fungerentur*”. Ezért az említett bírák az egri püspökkel, a titeli, a budai és a hájszentlőrinci préposttal, és más – világi – bírótársakkal együtt „*calumpniosos, falsos, rebelles et infideles*”-nek mondják ki a népeket, s minden vagyonukkal a zágrábi püspök kezére adják őket.

---

¹² „*speciali deliberationi eiusdem domini regis remittendo*”

Eltekintve a per izgalmasan érdekes társadalomtörténeti vonatkozásaitól, megállapítható, hogy az ügy a korabeli perjog általános szabályaitól több ponton eltérő módon folyt le. A népek küldöttének a királynál tett panasza után ugyanis nem valamelyik hiteleshelyet vagy megyei hatóságot kérték fel a vizsgálatra, hanem Demeter budai prépostot, akit szinte titokban, nem valamely írószerv állandó használatában lévő „hivatali” pecséttel, hanem a királyi gyűrűspecséttel ellátott parancslevéllel küldtek ki, s akinek a megbízatása szokatlan módon egyben az ügy eldöntésére is kiterjedt. Úgy látszik, Demeter ismerte a per nagy politikai jelentőségét, egyedül nem is mert dönteni, hanem a királyi különös jelenlétre utasította a feleket; mindenesetre e perjogi aktusnál egymaga járt el, s nemcsak egyszemélyben látta el a bírói ember és a *citatiok*nál szerepelni szokott hiteleshelyi ember feladatkörét, hanem a népek megbízottainak is ő állította ki az ügyvédvalló levelet, s ugyancsak szokatlan módon, azonnal oklevelekkel együtt való megjelenést rendelt el a királyi különös jelenlétre.

Valószínűsíthetjük, hogy a per politikai szempontból kényes volta (a zágrábi egyház népeinek politikai harca egyfelől, a püspök magas állása másfelől) indokolhatta ezt a szokatlan, de gyors, a nyilvánosságot kizáró ügyintézkést, s – mivel a prépost egyedül nem mert vagy nem tudott dönteni – a királyi különös jelenlét elé idézkést. Itt történt meg az országbíró és társai bekapcsolódása a perbe, amely most már a perjog szabályai szerint folyt tovább. Az oklevelet kiadó négy bíró természetesnek tartotta, hogy a királyi különös jelenlétre idézettek őelőttük jelentek meg, s ha eljárásuk során hangsúlyozzák is, hogy különös királyi meghagyás alapján jártak el – bírótársaikkal együtt –, kétségtelenül a *specialis praesentia regia* bíráiként ítéleztek. Az ügy fontossága a királyi különös jelenlét elé vonást, s ott az uralkodó legbizalmasabb munkatársainak az ítélezését egyaránt indokolta.

Hogy az oklevelet kiadó személyek közül ki lehetett a per tulajdonképpeni bírója, nem dönthető el. Lehet, hogy az 1340. június 11-i esethez hasonlóan itt is az alkancellár irányította a tárgyalást, de – minthogy jelen esetben az okmány nem a király nevében kelt – az is elképzelhető, hogy másvalaki volt a bíró, s a többiek a bírótársak. Végül az a lehetőség is fennáll, hogy mint a királytól kijelölt bírók, valamennyien azonos jogkörrel voltak felruházva. Érdekes, hogy míg

1340-ben az országbíró – társaival együtt – a királyi különös jelenlet bírósága elé került ügyben ítélt, több *exemptionalis* egyenesen az országbíró és más bírák ítélezése alól kivont személy és birtokok ügyeit nevezi a *specialis praesentia regia* előtt folyó pereknek.¹³

Mindenesetre nemsokára az 1370-es évek kúriai reformjai során, valószínűleg 1377-től a *specialis praesentia regia* a király személyes ítélezésétől teljesen függetlenül és rendes bíróság lett.¹⁴ Az ezt megelőző időszakban azonban még találunk eseteket, amikor az országbíró, ha nem is mint a királyi különös jelenlet bíróságának vezetője, de mint az udvar állandó bírása foglalkozott a *specialis praesentia regia* előtt folyó, illetve előzőleg ott folyt ügygel. Szepesi Jakab országbíró egy 1378-i okleveléből arról értesít, hogy a Rozgonyiak és Kassa város közti határperben, amely még 1370-ben Opulei László *generalis congregatio*ján kezdődött, egy királyi parancslevelet intéztek a nádorhoz és Szepesi Jakab akkor még nádori ítélőmesterhez a kassaiak érdekében. Az ügy folytatására „*speciali regie maiestatis presentia vel in persona eiusdem coram domine palatino*” történt utasítás, majd innen a „*presentia regia*”, azaz az ekkorra már országbírói tisztséget betöltő Szepesi Jakab elé került.¹⁵

Az oklevél érdekessége, hogy az addigi adatokkal összevetve szépen dokumentálja: a királyi különös jelenlet bíróságát az 1370-es évek reformjai során történt megállapodásig uralkodói megbízás alapján – a királyi jelenlethez hasonlóan – különböző személyek vezethették, hiszen (mint példánk mutatják) a király személyén kívül az alkancellár, az országbíró és a nádor egyaránt előfordult

---

¹³ Míg 1340-ben az országbíró – társaival együtt – a királyi különös jelenlet bírósága elé került ügyben ítélt, 1366-ban Lajos király Barsanauch-i Lack *comest* névadó helységével és más birtokaival együtt kiveszi a nádor, az országbíró, a szlavón bán és minden bíró *iurisdictionis* alól és „*in curia in speciali presencia nostre maiestatis*” ígér ítélni felette. SMICIKLAS XIII. 563–564. Az oklevélből végül nem derül ki, hogy a felsorolt bírák helyett ki ítélt Lack *comes* felett. Hasonlóképpen érdekes problémák: 1330: a nádor, az országbíró, stb. helyett a király „*nostre considerationi*” ígéri alávetni a kiváltságoltak elleni keresetet. Anj.O. II. 463–467. 1335-ben az országbíró és más bírák hatásköre és illetékessége alól kivontakat „*iudicatu et examini nostre persone seu presencie specialis reservando*”. Anj.O. III. 186.

¹⁴ GERICS 1995. 305.

¹⁵ OLDI. 738.

eljáró bíróként.¹⁶ S hogy a kancellári bíráskodás kialakulása után (1380-ban) is szerepel – bírótársként – az országbíró a királyi különös jelenlet elé került, s így nyilvánvalóan fontos ügyek eldöntésében, kitűnik az óbudai apácák ellen indított perből, amelyet Nagyszombatban, Zsigmond és Mária eljegyzésekor a király és a bárók előtt kezdtek meg, s amit az uralkodó „*nostra speciali ac prelatorum et baronum in presentia*” rendelt folytatni; az ítéletnél felsorolt egyházi és világi előkelők közt Szepesi Jakab országbíró is szerepelt.¹⁷

Emellett mint Szepesi Jakab országbíró okleveléből kiderül, a per a királyi különös jelenletet képviselő nádor elől minden rendkívüli jogi formula említése nélkül átmehetett a királyi jelenlet bíróságára, konkrét esetünkben az országbírói bírói székére is. Más esetekben azonban az országbíró nem a saját bíróságán folytatta – az alkancellár előtt induló, de annak távolléte miatt eléje került – a királyi különös jelenlet bíróságára utalt pert, hanem „*similiter in specialem presentiam regie maiestatis*” (illetve „*in specialem presentiam regiam*”) elhalasztotta azt.¹⁸ Pár évvel később, 1380-ban Szepesi Jakab halála után Demeter érsek, kancellár, a királyi különös jelenlet bíróságának vezetője „visszaadta a kölcsönt”: az országbíró halála miatt a királyi jelenletre idézett, de a kancellár előtt megjelenő felek ügyeit – egy külön formulával – ő halasztotta el a következő országbíró elé.¹⁹

¹⁶ Lehet, hogy Zudar Péter bán is: egy 1378-ban Lajos király nevében elhalasztott, „*in speciali presentia nostre maiestatis*” folyó pert prolongáló oklevél jobb felső sarkában „r° [=relatio] Petri Zudar bani” jegyzet olvasható. OLD1. 6517.

¹⁷ OLD1. 25115.

¹⁸ 1375: OLD1. 89454., 89456. Az utóbbit idézi BÓNIS GYÖRGY: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. Levéltári Közlemények 1963. (a továbbiakban: BÓNIS 1963.) 204. További példák 1375–1376-ból az országbíró elé került és elhalasztott ilyen jellegű ügyekre: OLD1. 84460., 89463., 89464. Vö. GERICS 1995. 304.

¹⁹ 1380: OLD1. 6736., 6737. A meg nem jelnt peres feleket meg is bírságolta: OLD1. 89490. KUMOROVITZ véleménye szerint Demeter érsek az így eléje került ügyek halasztásakor a „*presentes autem propter celerem expeditione...*” stb. *corroboratio*s formulát nem mint a *specialis praesentia regia* bírója, hanem csak mint az üresedésben lévő országbírói méltóság ideiglenes vezetője használta. KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS: A speciális praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában. In: Domanovszky Emlékkönyv. Bp. 1937. 425. Kétségtelen ugyanakkor az, hogy az ilyen *prorogatio* a király nevében, a kancellár pecsétje alatt kelt: „*Nos Lodovicus, dei gracia rex Hungariae...*” stb., „*presentes autem propter celerem expeditionem aliarum causarum regnicolarum*

Mint a fentiekből kitűnik, az országbíró alkalmanként igen szoros kapcsolatba került a királyi különös jelenlét bíróságán folyó ítélkezéssel. Az ismertetett adatok alapján meg kell állapítanunk, hogy – legalábbis a XIV. század hetedik évtizedéig – miként a királyi jelenlét, úgy a királyi különös jelenlét bíróság szervezeti keretei sem állapodtak még meg. A kortársak szemében – amint a két intézmény nevéből is kiderül – mindkét intézmény a király bírósága volt, s az uralkodó lényegében azt bízott meg az ott folyó ítélkezés vezetésével, akit akart. (A bíráskodás „királyi” jellegét hangsúlyozták azok a formulák is, amelyek a feleket a „királyi jelenlét”, vagy a „királyi különös jelenlét” előtt történő megjelenésre kötelezték.) Az ügyek szaporodtával lassan kialakult az a felfogás, hogy a királyi jelenlét bíróságát nemesi ügyekben az országbíró, városi polgárok ügyeiben az 1370-es évekbeli reformokig a tárnokmester vagy az országbíró, a reformok után a tárnokmester tartotta; a királyi különös jelenlét bírósága pedig fokozatosan a király alkancellárjának, majd kancellárjának irányítása alá jutott. Ekkor természetesen már jelenthette az országbíró *iurisdictio*ja alól való kivételt is, hiszen az országbíró már nem „*summam iudicatus rei publicae regni Hungariae ordinarie*” tartó bíró volt, mint 1327-ben,²⁰ bírói székénél ekkorra már előkelőbb volt a más vezetés alá került *specialis praesentia regia* bírósága.²¹

Ha valószínűsített feltevésünk megáll, s az 1320-as években valóban az országbíró látta el bizonyos rendszerességgel mindkét bíróság vezetését, felmerül

---

nostrarum sigillo domini Demetrii cardinalis de Strigonio fecimus consignari”. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ: A ... gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára IV. Bp. 1878. 172–174.; stb. A formulák alapján nehéz eldönteni, hogy a kancellár czekekkel az ügyekkel mint a *specialis praesentia regia* „rendes” bírója, vagy mint a váratlanul megüresedett országbírói szék elé álló perlekedők számára az országbíró helyettesítésével *ad hoc* megbízott személy foglalkozott-e. Azt ugyanis, hogy az elhunyt országbíró pereit hozzákerültek, az is befolyásolhatta, hogy az 1370-es évektől – szervezetének kialakulásától kezdve – többször is megfigyelhető, hogy az országbíró jegyzői írták a *specialis praesentia regia* okleveleit. BÓNIS 1963. 233.

²⁰ GÉRESI KÁLMÁN: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I. Bp. 1882. 68. Idézi HAJNIK 1899. 33.

²¹ Lehetséges, hogy az idézett 1327. évi adat az országbíróra mint a királyi külön jelenlét ítélkezésének bizonyos rendszerességgel többször is megbízott vezetőjére vonatkozik, de az is feltételezhető, hogy az általában a király személyes vezetése alatt, különleges ügyekben összeülő *specialis praesentia regiat* a formula leírásakor nem vették számításba, és a „*summam iudicatus*” kitélt az országbíró által többnyire irányítani szokott királyi jelenletre vonatkoztatták.

a kérdés, mi értelmű volt a két bíróság megkülönböztetésének. A rendelkezésünkre álló oklevelek formulái nem adnak egyértelmű választ. Tartalmi megközelítésükből kitűnik, hogy az országbíró előtt vagy részvételével eldöntött, a királyi különös jelenlét elé utalt ügyek politikailag rendkívül fontos perek voltak; jelentős egyházi testületek nagyobb népcsoportokkal szemben történt perbenállása igen gondos, körültekintő eljárást igényelt, amely esetleg el is térhetett az ország szokásjoga szerinti általános perfolyamtól. Ezért a király, ha maga nem vett részt a döntésben, külön kiemelte az ügy jelentőségét a „*speciale mandatum*”-mal, amellyel az országbíró, illetve a többi, az ország legfőbb tisztségviselői közül választott ítélkező bírót utasította az ügy eldöntésére. Véleményünk szerint – az eddig előkerült adatok alapján – tehát három kritérium különböztette meg az országbíró által tartott, vagy részvételével levezetett királyi különös jelenlétet a királyi jelenléttől: különösen jelentős (politikailag fontos) ügy; különös királyi meghatalmazás; s az ország név szerint felkért legelőkelőbb méltóságviselői közül rekrutálódott bírótársak. Hogy ezek a feltételek csak az országbíró előtt lefolyt ügyekre vonatkoztak-e, vagy általában jellemezték a *specialis praesentia regia* előtt tárgyalta pereket, és milyen esetleges egyéb szabályosságok figyelhetők meg a királyi különös jelenlét korai működésében, meghaladja jelen tanulmány kereteit.

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Városi plébániák az Alföldön a XIV–XVI. században

A területi alapon szervezett nyugati keresztény egyház legkisebb egysége a középkortól a plébánia. A világi egyháztagok vallásos-egyházi élete a falvakban kizárólag, a városokban pedig elsősorban a plébánia keretei között folyt, ugyanis a koldulórendek megjelenésével a lelki élet területén a városokban újabb erő jelentkezett. A városi kolostorok azonban nem vették, nem vehették át a plébániák és a plébánosok kánonjog által biztosított legfontosabb tevékenységi körét, a keresztelest, esketést és temetést, részt vállaltak viszont a gyóntatás-áldoztatás, a misék, továbbá az imádkozás és ájtatosságok különböző fajtái területén.¹ A plébánia egyúttal az alsópapság életének színterét jelentette. Egyrészt az acholitusoktól a felszentelt papokig, másrészt a nagyobb plébániákon a káplánoktól az oltárosokon át a különböző javadalmasokig a plébános irányításával együtt látták el a plébániához tartozó lakosság lelki gondozását. A plébánia és a templom a közösségi élet fórumát is alkotta, ahol a vasárnapi misékre összejött a város lakossága, akiket nemcsak a mise liturgiájába lehetett bevonni, hanem az alkalom lehetőséget nyújtott a város, a világ ügyeiről való tájékoztatásra és a hívek ilyenén módon való szellemi-lelki befolyásolására.²

A magánegyházak kialakulásával egy-egy település birtokosa templomot építtethetett, s abba papot helyezhetett, miután presentálta, azaz bemutatta a püspöknél. Mint egyházalapítót megillette tehát a pap állításának, választásának joga, amely később patronátusi, azaz kegyúri joggá alakult.³ Mivel a plébános – mint láttuk – óriási szerepet játszott a város életében az egyháztagok lelki

---

¹ EBERHARD ISENMANN: *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500*. Stuttgart 1988. (ISENMANN, *Deutsche Stadt*) 216–218.

² MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. (MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom*) 120–130.; ISENMANN, *Deutsche Stadt* 1988. 218.

³ ÉRSZEGI GÉZA: *Kegyúri jog*. In: *Korai magyar történeti lexikon (IX–XIV. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 1994. 338–339.

életének irányításában, továbbá mint írástudónak és kánonjogi ismeretekkel rendelkezőnek jelentős befolyása alakult ki a városi élet más területein is, ezért nem volt mindegy a város *communitas*-a számára, hogy ki tölti be e fontos méltóságot. Személyének jelentőségét bizonyítja, hogy a Budai Jogkönyv a város tisztségviselői között első helyen említi a plébánost. A magyar szokásjog tankönyveként is alkalmazott XIV. századi „Ars Notaria”-ban pedig az szerepel, hogy a városi plébánosok felmentést kaptak a megyéspüspök joghatósága alól minden olyan, a város határán belül történő ügyben, amely szentszéki hatáskörbe tartozik.⁴ A fentiek miatt a városok vezetői és lakossága fontosnak tartották, hogy megszerezzék maguknak a patronátus, illetve a plébánosválasztás jogát, vagy valamiféle részjogot csikarjanak ki belőlük maguknak.

A plébánosválasztási jog megszerzésének több módját ismertette Dietrich Kurze, akinek munkásságát Fügedi Erik, Ladányi Erzsébet és Körmendy Adrienn után Kubinyi András használta fel alkotó módon a magyar középkori város- és egyháztörténetben.⁵ Mindenekelőtt egy városi közösség által alapított és épített új plébániatemplom révén, továbbá a kegyúrral folytatott egyezkedés során a jog bérletének elnyerésével, megvásárlásával, ispotálytemplom alapításával, valamint uzurpációval, azaz erőszakkal.⁶ A magyarországi gyakorlatban több esetben előfordult, hogy a földesúr megegyezéses alapon a hívekkel közösen gyakorolta a jogot.⁷ A fentiek egynémelyikére látunk majd példát az alföldi gyakorlatban, de akad több olyan is, amely során a jogbirtokostól a patronátust vagy subpatronátust nem tudták elnyerni egyes városok lakói. A plébánosválasztás mint a sarkalatos városi szabadságjogok egyike és a plébános szentszéki jogai mellett a tizedszedés joga a harmadik fontos kiváltság a város és plébánosa számára, amelyekkel élhetett. A három természetesen nem függött össze, egyik

⁴ KUBINYI ANDRÁS: Egyház és város a középkori Magyarországon. (KUBINYI, Egyház és város) In: KUBINYI ANDRÁS: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (KUBINYI 1999.) 287–288.

⁵ KUBINYI ANDRÁS: Plébánosválasztások és egyházkormányzat a középkori Magyarországon. (KUBINYI, Plébánosválasztások) In: KUBINYI 1999. 269.

⁶ DIETRICH KURZE: Pfarrrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens. Köln–Graz 1966. 324–450.

⁷ KUBINYI, Plébánosválasztások 279.

vagy másik elmaradása jelezte a teljes városi szabadság korlátait.⁸ Kevésbé függött a város gazdasági erejétől és tekintélyétől, inkább a mindenkori birtokos szemléletmódjától.

Az Alföld két szabad királyi városa közül Pestnek a plébánosválasztási joga szerepel az 1244-ben kiadott kiváltságlevelében, Szeged város szabad plébánosválasztási jogának megszerzése azonban a múlt homályába vész. Csak 1458-ból értesülünk arról, hogy rendelkeznek vele, ugyanis Mátyás király ekkor megerősítette a papválasztási jogukat a Szent Demeter- és Szent György-plébániákban, továbbá a Szent Péter- és Szent Erzsébet-ispotályokban.⁹ A plébános-, illetve papválasztási jogot a szakirodalom alapján¹⁰ nem teljes kegyúri jognak, csak subpatronátusnak tekinthetjük, és feltehetően a szegedi polgárok a *hospes* jogokkal együtt kapták meg a királytól az 1240-es években.¹¹ Ha pontos adatot nem is találtunk a jog elnyerésére, a Szent Demeter-plébániára és a plébános jogállására vonatkozóan teszünk néhány észrevételt. A templomot feltehetően egy XI. századi uralkodó alapította, és így mint királyi kápolna, amelyet társaihoz hasonlóan a XII–XIII. század fordulóján alakítottak át plébániává, az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott. Az esztergomi és kalocsai érsekség között a XII. század második felében és a XIII. század első harmadában tartó nyílt viszály idején a kalocsai érsek elérte, hogy főegyházmegyéje és *suffraganeus* püspökségei területén lévő királyi kápolnákat, illetve plébániákat a saját *jurisdictio*-ja alá vonja.¹² Így kerülhetett a Szent Demeter-plébánia Esztergom joghatósága alól

---

⁸ KUBINYI, Egyház és város 293.

⁹ SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/2. Bp. 1927. 781. sz.; REIZNER JÁNOS: Szeged története IV. Oklevéltár, név- és tárgymutató. Szeged 1900. (REIZNER, Szeged) 54–55. Magyar fordítása: Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged 1985. 79.

¹⁰ KUBINYI, Egyház és város 288–290.

¹¹ A szegedi hospesek kiváltságainak katalógusát nem hagyományozta ránk oklevél, hogy rendelkeztek ilyennel, 1247-ből származó oklevélükből lehet rá következtetni. KRISTÓ GYULA: A szegedi hospes kiváltság. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus CVII. Szeged 1998. 29–33.

¹² JANKOVICH MIKLÓS: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei 1959. 74–84.; KOSZTA LÁSZLÓ: Adalékok az esztergomi és kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1992/3.

Kalocsa érsekségébe, és azt Esztergom a középkor során már nem is tudta visszaszerezni, ugyanis az 1522-es tizedjegyzékben Szeged az utóbbi érsekség részeként szerepel.¹³

Mindenesetre korszakunkra a papválasztás joga régi hagyománynak számított (amit Lukács zágrábi püspök is említ abban az oklevelében, amely szerint kápolnát építtetett a Szent Demeter-templom mellé, valamint kegyes alapítványt tesz),¹⁴ és a város első plébániája, az alszegedi nyomán a felszegedi is elnyerte azt – hogy milyen körülmények között, az nem ismeretes. A Szent Demeter-templom plébánosa exempt lehetett a főesperesi hatalom alól, ám arra, hogy a püspök szentszéke alá tartozó ügyekben is mentességet élvezett, nincsen híranyagunk, miután bebizonyosodott, hogy azon adat, amely szerint VIII. Bonifác pápa 1400-ban megparancsolta a Szent Demeter-egyház rektorának, hogy Egyed szegedi laikust a kiközösítés bűne alól oldozza fel, a segesdi plébániára vonatkozik.¹⁵

A Szent Demeter-templom és bizonyára a többi egyházi intézmény felett a szegedi tanács gyakorolta az ellenőrzési jogot, ami a középkorban természetes állapotot jelentett, hiszen számos kegyes célú adomány felett, amelyet a város polgárai tettek, kellett őrködni. Ez az említett Lukács érsek adományleveléből derül ki,¹⁶ ugyanis elrendelte: adományát vezessék be a városi jegyzőkönyvbe, mert azt remélte, hogy azt így nem felejtik el, és a megfelelő szent szolgálatokat a papok nem hanyagolják el. Tehát az ellenőrzést a városi tanácsra bízta. A plébániatemplomokon túl hasonló feladatot látott el a tanács a Szent Erzsébet- és Szent Péter-ispotályok felett is, amelyet feltehetően *vitricus*ok által végeztetett, hiszen ez esetben mint alapítónak és fenntartónak még jelentősebb anyagi kötődései, érdekei voltak. Az utóbbi – amely a mai Alsóváros területén állt s emléké

73–82.

¹³ BÁLINT SÁNDOR: Az 1522. évi tizedlajstrom vezetécknevei. Bp. 1963. (BÁLINT, Tizedlajstrom) 3–25.

¹⁴ REIZNER, Szeged 90–92.

¹⁵ Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1983. 415–416. (A vonatkozó rész KULCSÁR PÉTER munkája.)

¹⁶ REIZNER, Szeged 90–92.

a Régi Ispotály utca neve őrizte – emelkedhetett volna plébániai rangra, ha a polgárok összeállva plébániaalapító közösséggé ezt megteszik. Megelégedtek azonban az ispotálytemplom és a kolostor által nyújtott vallásos szolgáltatásokkal. Számomra éppen ez az egyik bizonyítéka annak, hogy a szakirodalom által ezen városrészsel azonosított középkori Alszeged nem itt terült el, hanem a vártól délre, a későbbi Palánk helyén, hiszen a később Alsóvárosnak nevezett részen plébánia a középkorban nem alakult. A lelki gondozást az ispotály rektora és az obszerváns ferences kolostor – amely már 1459-ben állt, hiszen a király hetivásárt engedélyezett előtte – papjai látták el.¹⁷

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Szeged plébániái nem rendelkeztek olyan *exemptio*-val, amely kiemelte volna a kalocsai érsek szentszékének joghatósága alól őket, talán a főesperes joghatóságától mentesültek, ugyanis nem találtunk egyetlen adatot sem a szegedi főesperes helyi működésére. A tizedet ugyancsak az érseknek fizették, amint az 1522-es tizedjegyzék bizonyítja.¹⁸

A papválasztás jogának megszerzése, illetve annak szabad érvényesítése nem mindig ment simán vidékünkön sem. Erre példa a Temes megyei Hodos, a későbbi mezőváros lakóinak esete, amelyet Kubinyi András ismertetett.¹⁹ A falu lakói 1368-ban már megválasztották papjukat, amikor uruk, Himfy Benedek bolgár bán a nyakukra ültette volna káplánját, akit ők nem fogadtak el, sőt kilátásba helyezték távozásukat, ha nem az akaratuk szerint rendeződik az ügy. A levelet feltehetően maga a plébános írhatta mint a falu egyedüli írástudója, ami a közösségnek és papjának erős összetartozás-érzését, sőt érdekazonosságát mutatja. A plébános nemcsak a városokban, hanem a falvakban illetve a két településtípus között elhelyezkedő úgynevezett *possessio-oppidum*-okban is a lakosság rendelkezésére állt, ha írásbeli munkát kellett végeznie, tehát egy személyben volt a település, falu, vagy *oppidum* lelkipásztora és hivatalnoka. A Szentés melletti Donátortnya bírójának és esküdteinek tollát is a plébános vezethette, amikor 1465-ben

---

¹⁷ BLAZOVICH LÁSZLÓ: Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. 92.

¹⁸ BÁLINT, Tizedlajstrom 3–25.

¹⁹ KUBINYI, Plébánosválasztások 277–279.

jelentést tettek arról, hogy Varjasi Jánosnak, Szilágyi Erzsébet officialisának a Csanád megyei Varjasteleken lakó jobbágyságát a Jaksicsok kifosztották.²⁰

Az alföldi városok és mezővárosok plébániáiról számos adat maradt fenn, de keveset tudunk azok patronátusi jogának alakulásáról, illetve a plébánosválasztásról. Debrecenben, ahol a Szent András-plébániatemplom mellett, amelynek a kegyura a váradi püspök volt, még két, a város területébe olvadt település, Szentlászló és Boldogasszonyfalva hasonló nevű plébániái álltak,²¹ mindössze egy adat maradt fenn a papválasztás mikéntjéről. Jóllehet a Szent András-plébánia kegyurai a Debreceni család tagjai voltak, az új templomot 1297 és 1317 között Imre váradi püspök építtette fel,²² amiből következően a kegyuraságát is elnyerhette, vagy legalábbis részesült abból. A papválasztás jogát azonban idővel megszerezték a debreceni polgárok, ugyanis 1502-ben Ambrus papot választották meg plébánosnak, ám ő a város akkori birtokosának is beleegyezését kérte, ami miatt a polgárok feldühödve a váradi káptalan előtt tiltakoztak.²³ Szeged és Debrecen példája azt mutatja, hogy a nagy alföldi városok polgárai megszerezték maguknak a papválasztás jogát. Sajnos Temesvárról ez ügyben csak annyi ismeretes, hogy egy domonkos (első említése: 1192) és egy ismeretlen rendű kolostor mellett (első említése: 1405), amelybe később ferenceseket telepítettek, két plébániatemplom volt: egyikük a Szent György, másikuk a Szent Eligius nevet viselte. Két ispotálya közül a Szentlélek nevű a városfalon belül állt, és a város polgársága alapította, a másik, a 10 ezer katona elnevezésű a városon kívül helyezkedett el, *fundatoraként* Ozorai Pipo özvegyét említik a források. A plébániák és ispotályok valamint a monostorok számából következően Temesvár lakosságának száma Szegedével vetekedett.²⁴

---

²⁰ DL. 16153.

²¹ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. (ÁMTF.) 605–611.

²² BUNYITAY VINCE: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. (BUNYITAY, Váradi püspökség) II–III. Nagyvárad 1883–1884. III. 217.

²³ SZÜCS ISTVÁN: Debrecen szabad királyi város története I. Debrecen. 1870. 142.

²⁴ ISTVÁN PETROVICS: Was There an Ethnic Background to the Veneration of St. Eligius in Hungary? In: LADISLAUS LÖB–ISTVÁN PETROVICS–GYÖRGY E. SZÓNYI (eds.): Forms of Identity. Definitions and Changes. Szeged 1994. 86–87.; ISTVÁN PETROVICS: Foreign Ethnic groups and

További kutatások szükségeltetnek a püspöki városok plébánosválasztását illetően. Váradnak Váradolaszival együtt a pápai tizedjegyzékek készítése idején már öt plébániája: Szentkereszt, Szentlélek, Szentjakab, Szentmárton, és Szentegyed volt, amelyek mellett még hármat: Szentmihály, Mindszent és Szent Anna létesítettek a középkorban.²⁵ A nyolc plébániáról és papjaikról számos adat maradt fenn, de a szakirodalom nem emlékezik meg a papválasztások körülményeiről. A plébániák kegyuraságát a káptalan és a püspök tartotta, de hogy leadtak-e belőle valamiféle jogot a polgároknak, azaz jobbágyaiknak, nem ismeretes. Hasonlóan keveset tudunk Csanád és Kalocsa plébániáiról.²⁶

A valódi városok, mint sarkalatos kiváltságaik egyikét megszerezték maguknak a szabad plébánosválasztás jogát, ám a mezővárosoknak nem mindegyike jutott el idáig. Az alábbiakban Gyula példáján mutatjuk be – máshonnan rendelkezésünkre álló kiegészítő adatok segítségével – azon plébániák és plébánosok helyzetét, amelyek és akik a feudális úr hatalma alatt maradtak, aki következetesen élt kegyúri jogával.

Gyula XIV. századi történetéről annyit tudunk, hogy 1313. évi első okleveles említése után az 1332 és 1337 között keletkezett pápai tizedjegyzékekben mint plébániás helyet jegyezték fel, illetve egy, a király kezén lévő uradalom központja volt, amelyet 1387-ben Zsigmond király Losonczi László erdélyi vajdának juttatott. Mivel a családban nem született fiúörökös, az uradalom és székhelye visszaszállt a királyra, aki azt 1405. november 5-én Maróthy János macsói bánnak adományozta.²⁷ Ettől fogva maradt fenn egyre több forrás Gyula történetéről, így számos adat egyházi életéről. A város, amely korszakunkban kevés időtől eltekintve mindig földesúri birtok maradt, vallásos életét mindekelőtt a plébánia határozta meg, majd a ferencesek kolostora gyakorolt rá

---

urban development in medieval Hungary: The case of Temesvár. *Analele Banatului. Series noua. Arheologic-Istoric.* 1997. 238.; ISTVÁN PETROVICS: The Fading Glory of a Former Royal Seat: The Case of Medieval Temesvár. BALÁZS NAGY–MARCELL SEBŐK (eds.): The man of many devices, who wandered full many ways. *Festschrift in Honor of János M. Bak.* Bp. 1999. 531–532.

²⁵ BUNYITAY, Várad püspökség III. 121–131.; ÁMTF 648., 686–688.

²⁶ ÁMTF. 851.

²⁷ BLAZOVICH LÁSZLÓ: Gyula városának és lakóinak jogi helyzete a középkorban. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1996. 351.

hatást. További egyházi intézményekként tarthatjuk számon az ispotály templomát, a Szent Elek-kápolnát. A Szent Móric-kápolna a Gyula városba olvadt egykori Szentmóric falu temploma lehetett. A Szentmóric utcán és Meggyes (a mai Medgyesegyháza elődje) faluban birtokolt telkeket. Az utóbbi telek helyett 1520 és 1526 között a Gyula és Békéscsaba között feküdt Fövényesen kapott hasonló értékű birtokot. A Szent Miklós-kápolnáról közelebbiek nem ismeretesek.²⁸

Gyuláról korszakunkból az alábbi plébánosokat ismerjük név szerint: Péter (1332–1337), Imre, egyúttal váradi kanonok (1454), István (1458), Mátyás (1508–1518), Vinográdi Máté egyben pécsi kanonok (1518–1520), Ábrahámfy János (1520–1529).²⁹ Amint a névsorból kitűnik, a gyulai plébániát kanonoki *stallum*ban lévők is betöltötték, és a szomszédos igen gazdag Békés megyei nemes család, a gerlai Ábrahámfyak egyik tagja ugyancsak vállalt papi hivatalt. Mindebből arra következtethetünk, hogy a gyulai plébánia jól jövedelmező szolgálati helynek bizonyult. Ezt igazolja Brandenburgi Györgynek 1511. július 13-án Budán kelt oklevele, amelyben Mátyás plébánost megerősítette az egyházához tartozó javakban.³⁰

A plébánia birtokolta a mai Szabadkígyós határában állt Apáti falut, amelyet Maróthy László és János özvegyei: Orsolya és Borbála adományoztak 1451-ben.³¹ Birtokrészrel rendelkezett a korszakban a Gyula város határában feküdt Boldogfalván. A városban két utcát bírt, amelyek közül az egyik, a Szegény, más néven Cécó utca a város Békés megyei részén, a másik, a Palotahely utca pedig a város Zaránd megyében fekvő részén futott. A két utca lakói éppen úgy használhatták az uradalom területén lévő földeket, szántókat, legelőket, erdőket és vizeket mint az örgróf jobbágysai, és miként azt a korábbiakban tették. Fát, nádat és rőzsét a plébános építkezésre és más célokra szabadon vehetett igénybe

---

²⁸ SCHERER FERENC: Gyula város története I. A földcsúri város. Gyula 1938. 96.

²⁹ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I. Bp. 1895. 51., 53., 66., 75., 81., 88.; Gyula város oklevéltára. (1313–1800) Szerk. VERESS ENDRE. Bp. 1938. (GYO.) 16., 28. sz.

³⁰ GYO. 60–61., 86. sz.

³¹ Békés megyei oklevéltár számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. Összegyűjtötték és közrebocsátották HAAN LAJOS és ZSILINSZKY MIHÁLY. Bp. 1877. 61–62.

az uradalom erdeiből. Jelentős bevétele származott a mindenkori plébánosnak a városban a Fehér-Körösön állt ötkerekű nagymalomból, amely a Zündt Mátyás-féle 1566-os metszeten is látható – igaz, három kerékkel – és a Fokon lévő kétkerekűből, ugyanis a szombat estitől a vasárnap esti harangszóig befolyt jövedelmük a plébániát illette. Dobozon a Fekete-Körösön és a Fok nevű folyóvízen egy-egy háromkerékű malma volt. A két malom fenntartására s a malomcsatorna gondozására Doboz, Szanna, Györke, Szentbenedek (Gyula környéki települések), valamint két gyulai utca: Krakó és Újfalú lakosait a plébános jobbágyaival együtt kötelezte az örgróf. Akik a csatorna tisztítását és a gátak karbantartását elmulasztották, azokat 10 dénár bírsággal sújtotta. A Gyulán és Pélen (a Gyulavarsánd és Ottlaka közötti Nagypél elődje) szedett vámok tizede szintén a plébánia bevételeit gyarapította. A szép jövedelemből a plébánosnak gondoskodnia kellett a kezelésében lévő városi fürdő karbantartásáról és a plébánia vezetése alatt álló városi iskola épületének építéséről és javításáról. Az egyik malom üzemeltetése is feladatai közé tartozott.³² Mindezeket túl káplánjainak ellátásáról kellett gondoskodnia. Megtakarított pénze így is maradt, amit az mutat, hogy 1458. december 13-án István gyulai plébános 20 forintért telket vásárolt Gyulán Vitus aradi kanonoktól, aki talán egyik plébános elődjeként bírt telket a városban.³³

Bár a gyulai plébános bevétele versengett a *civitas*-ok plébánosainak javadalmozásával, amellet, hogy a város közösségének első tisztviselőjeként működött, elsősorban az uradalom mindenkori birtokosának, a várúrnak a magántisztviselője volt. Eljárt annak ügyeiben, amint 1445-ben a már említett „tiszteletre méltó férfi”, Imre gyulai plébános, amikor az aradi, csanádi és váradi káptalan előtt Pethki Lászlóval együtt tiltakozott Maróthi László és fiai nevében amiatt, hogy László nővére, Anna bizonyos birtokaikat elfoglalja. Miután Gál ispán várnagy számadásait átvizsgálva Brandenburi György örgróf sikkasztás miatt kártérítési pert indított elcsapott tisztviselője ellen, az aradi és csanádi káptalanoknál 1520-

---

³² Levéltárak – Kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ, ÉRSZEGI GÉZA, TURBULY ÉVA. Bp.–Szeged. 1998. (Levéltárak – Kincstárak) 406.

³³ GYO. 16., 28. sz.

ban Vinográdi Máté gyulai plébános képviselte ura ügyét.³⁴ A magántisztviselői szerepre máshonnan is hozhatunk példát. Cegléden 1416-ban János pap egyszerre plébános és a birtokos óbudai klarissza apácák tiszttartója. Ugyanő az apácák Szond mezővárosában is működött tiszttartóként. 1459-ben Cegléd város jövedelmeit bizonyára már egy másik János plébános kezelte, akit az esztergomi érsek arra kötelezett, hogy az apácák bevételeivel számoljon el.³⁵ A két adat alapján úgy tűnik: Cegléden hosszú távon a plébános tisztségéhez kötötték az официális munkakörét, ami természetesen személyes javadalmazát növelte.

A plébánosnak mint magántisztviselőnek a jogait és a mozgásterét ura határozta meg. Az említett Mátyás plébános a *privilegium fori* birtokában közelebbről meg nem határozott ügyben úrnőjét, Frangepán Beatrixot Thurzó Zsigmond váradi püspök elé idézte a főpap 1508. szeptember 15-i oklevele szerint.³⁶ Ugyanezen Mátyásnak Brandenburi György már megtiltotta, hogy a városlakó jobbágyok és a várbeli tisztségviselők ellen előforduló pereit más bíró elé vigye, azokat csak az úriszék különböző fórumain intézhette, tudjuk meg az 1518-ban kiadott oklevélből: „... ezen időtől a továbbiakban Mátyás úr az őgróf úrnak a várban, Gyula mezővárosban és tartozékain élő familiárisaival, szervitorai, jobbágyaival semmiféle ügyben más bírósági fórumon, sem a szentszéken, sem más világi bíró előtt nem fog perlekedni, hanem ha valamilyen perben áll eme jobbágyokkal, a mondott mezőváros bírója és esküdtsége előtt, ha netalán a várnagyokkal szemben indított volna pert, azt György őgróf előtt fogja folytatni, s az őgróf úr közbenszóló ítéletének és végítéletének, amelyet az ő összes ügyében hozni fog, minden tekintetben engedelmeskedni és szót fogadni fog.”³⁷ E jogkorlátozás azonban nem zavarta Vinográdi Máté pécsi éneklőkánokot abban, hogy *stallum*-át elcserélje Mátyás gyulai plébánossal a nagyobb jövedelem reményében, jóllehet az ő számára is ezen feltételeket határozta meg az

---

³⁴ GYO. 14., 23. sz.; 80. 105. sz. jegyzet.

³⁵ VASS ELŐD: Cegléd az Árpád-kortól a török kor végéig. In: Cegléd története. Szerk. IKVAI NÁNDOR. Szentendre 1982. 86.

³⁶ GYO. 47., 74. sz

³⁷ Levéltárak – Kincstárak 406.

idézet szerint Brandenburgi. Kanonoki címét azonban megtartotta, sőt plébániáját *archipresbiterialis ecclesia*-nak nevezte.³⁸

A vár és uradalom urának ugyanezen rendelkezését ismerte el kötelezvényében Ábrahámfi János plébános 1520. december 6-án, miután a gyulai egyházat birtokba vette.³⁹ Az őrgrof uradalmához tartozó települések plébánosaival hasonló módon járt el. Kamarási Fodor János eperjesi (Békéscsabától délre, Újkígyós határában feküdt) plébános ugyanezen évben napi keltezés nélküli oklevelében ünnepélyesen ígérte meg, hogy a falu jobbágyaival esetlegesen fennforgó vitás ügyeiben nem kerüli el az uradalom bíróságát.⁴⁰ Ugyanilyen hűségnyilatkozatot követelt az őrgrof Gyulai Gyúry András deáktól, titkárától, későbbi aradi kanonoktól, amikor az a simándi plébániát átvette, kikötve azt is, hogy az istentiszteletet a régi időktől szokott módon végzi és végezteti. Sadobrics Péter és Becsvölgyi Antal deák bánhegyesi plébános ugyancsak ilyen tartalmú kötelezvényt írt alá javadalmai átvételekor.⁴¹ Az utóbbi azért érdekes, mert miután a várúr áttért a protestáns hitre, és Gyúry András ezért lemondott állásáról, Kenderesy János az új hitet hirdetve, de azonos kötelezettségekkel vette át a simándi egyházat, amely 1525. június 1-én keltezett okleveléből kiderül.⁴² Az őrgrof az előbbiekkal egyező nyilatkozatot kívánt meg a békési plébánostól, amint Budai Ferber János 1524. szeptember 25-i keltezésű leveléből megtudjuk.⁴³ A két utóbbi dokumentumból kiolvasható Brandenburgi új hitre térésének ideje is, amely nem lehet más, mint a békési és a simándi plébánosok hűségnyilatkozata között eltelt nem sokkal több mint nyolc hónapnyi idő. A fenti esetekből kitűnik, hogy gazdagságától függetlenül éppen olyan szervitorának tekintette az uradalom birtokosa a nagy, legalább 3000 lelket számláló birtokközpont, Gyula kanonoki *stallumot* bíró plébánosát a *latifundium*ához tartozó jeles mezővárosok: Békés és Simánd parókusaival egyetemben, mint a kis faluét,

---

³⁸ GYO. 80., 105. sz.

³⁹ Uo.

⁴⁰ GYO. 81., 106. sz. jegyzet.

⁴¹ MÁRKI SÁNDOR: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története I. Arad. 1892. 515.

⁴² Uo.

⁴³ GYO. 83. (110. sz.), 82–83. (109. sz.)

Eperjesét, vagy Bánhegyesét és bekövetkezhettett akár vallásváltozás is, földesúri és kegyúri jogait zavartalanul kívánta érvényesíteni.

A plébános és településének lakói között nem egy esetben az adók, azon belül főleg az egyházi tized – amelyből a plébános is részesült – fizetése körül keletkezettek jogviták. Megoldásuknak egy másik módját hagyományozta ránk a Szabadka plébániájának középkori történetéből fennmaradt egyetlen oklevél. Váradi Péter kalocsai érsek 1496-ban a tizedfizetés nem teljesítése miatt egyházi tilalom alá helyezte a szabadkaiakat, amelyet II. Ulászló király óhajára feloldott. Péter plébánost értesítette, hogy miután Dengelegi Pongrác Mátyással, Szabadka urával tisztázta a tized fizetésének mértékét, haladékat ad annak a következő év Szent György napjáig való teljesítésére. Ha addig a tized fejében járó összeget nem fizetik ki, a települést újra *interdictum* alá helyezi.⁴⁴ Jelen esetben feltételezhető, hogy Péter pap az érsekhez fordult ügyével, aki nem habozott az egyházi büntetés kiszabásában. A király viszont a jövedelmeikben ellenérdekelt két felet, a világi és az egyházi urat egyezkedésre szólította fel. Számunkra úgy tűnik, hogy a szabadkai plébános szélesebb jogokkal rendelkezett, mint a gyulai uradalomban szolgálók.

A plébánosnak jövedelméből kötelessége volt a rábízott intézmények, épületek fenntartása. Gyulán – mint említettük – ez az iskola, a fürdő és a malom karbantartását jelentette a plébánia épületének gondozása mellett.⁴⁵ A plébánia javainak megőrzése és gyarapítása a simándi és békési egyházak átvételekor tett hűségnyilatkozatokban ugyancsak szerepel.⁴⁶ A mindenkori plébánosnak szolgálati helyén kellett tartózkodnia (*domicillum*), a szent dolgok (a szentségek kiszolgáltatása, misemondás, zsoltosmázás), a hívek lelki életének irányítása és körültekintő gondozása fontos feladatai közé tartozott. Hosszabb távolléte alkalmával pedig helyettest kellett állítania, akit fizetnie kellett vagy prebendát kellett biztosítania számára.⁴⁷ Ezeket nemcsak a kánonjog írta elő a plébánosok számára, hanem a

⁴⁴ IVÁNYI ISTVÁN: Szabadka szabad királyi város története II. Szabadka 1892. Okmánytár. 8. (5. sz.) Az oklevél helyes keltezése: 1496. január 3.

⁴⁵ Levéltárak – Kincstárak. 406.

⁴⁶ GYO. 82. (108. sz.), 83. (110. sz.)

⁴⁷ MÁLYUSZ, Egyházi társadalom 121., 129.; Levéltárak – Kincstárak 407–408.

kegyúrral kötött megállapodások is tartalmazzák, mégsem teljesítették, illetve teljesíthették őket. A korabeli gyakorlatnak megfelelően Brandenburgi híveinek jutalmazására és fizetés kiegészítéseképpen adott tisztségviselőinek plébániát. Gyulai Gyúry András, az örgróf titkára a simándi plébániát kapta, káplánja, Budai Ferber János pedig a békésit. Feltételezhetjük, hogy a világi hivatal mellett, amelyet uruk mellett betöltöttek, mily kevés idejük jutott plébánosi teendőikre. Helyettest állítottak, maguk pedig csak a bevételek megszerzésével törődtek.

A fenti paptípusnak jellegzetes képviselője volt a dalmáciai Scardona város szülőtte, Sadobrics Péter, akinek pályáját gyulai tartózkodása idején tudjuk nyomon követni. Azokhoz a horvát származású tisztségviselőkhöz tartozott, mint Gerdosics Péter, Dudics András, Benkovics Miklós és mások, akik még Corvin Jánossal, majd pedig Frangepán Beatrixszal érkeztek Gyulára, és közülük többen Brandenburgi átvett gyulai udvartartásába. Neve 1508-ban bukkant fel, amikor Frangepán Beatrix Dudics András helyett Salfinai Simonnal együtt várnagyként fogadta fel. Ez időtől mintegy három éven át szerepel a forrásokban, 1512-től már nem találkozunk vele.⁴⁸ Talán nem csalódunk, ha úgy gondoljuk: ő az, aki 1523-ban Pozsonyban járva mint pápai jegyző kötelezvényt adott az örgrófnak arról, hogy miután a vári (Gyulavári) plébániát, a gyulai Szent Elek ispotályt és a békési Szűz Mária-kápolnát ura kegyéből bírja, jó szolgája lesz, és felmerülő ügyes-bajos dolgaiban az örgrófhhoz, illetve a várnagyi bírósághoz fordul majd.⁴⁹

További emelkedésére a ranglétrán nem kellett sokáig várnia, mert 1524-ben Ahorn Jánossal együtt elnyerte a várnagyi tisztelet.⁵⁰ Ezek után már csak az örgróf állt felette, ugyanis az uradalom peres ügyeit ő intézte, és a várnagyi bíróságot vezette, mivel várnagytársa nem ismerte a helyi jogot.⁵¹ Hivatali pályáján tovább emelkedik. Várnagytársa és az udvarbírói feladatot ellátó Ahorn János távollétében az udvarbírói tisztséget viseli, amelyben 1528-ban, Ahorn távozása után az örgróf állandósította. 1525-ben elnyerte a váradi kanonokságot, amelyet

---

⁴⁸ KARÁCSONYI JÁNOS: Békésvármegye története I. Gyula 1896. (KARÁCSONYI, Békésvármegye) 64., 73.

⁴⁹ GYO. 82–83. (109. sz.)

⁵⁰ KARÁCSONYI, Békésvármegye 77.

⁵¹ IVÁNYI BÉLA: München levéltárai magyar szempontból. Levéltári Közlemények 1934. 84.

Czibak Imre váradi püspök elvett tőle 1528-ban, de 1530-ban, amikor Gyula várát átadták az inkább katonáskodó, mint a lelkiekkel törődő váradi püspöknek, visszakapta *stallumát*.⁵²

Sadobricsnak a javadalmaiért feltétlen hűséggel kellett szolgálnia urát. Csak néhányat említünk meg azokból az ügyekből, amelyeket mindennapi munkája mellett végeznie kellett. A megyei nemesek és Brandenburgi között ellentétek keletkeztek amiatt, hogy a birtokain jobb feltételeket adó őrgrófhoz szökdöstek a Békés és Zaránd megyei nemesek birtokairól a jobbágyok. Tovább élte a helyzetet, hogy Brandenburgi birtokainak határát kívánta kiigazíttatni, ami a labilis határvonalak miatt számos helyi vélt vagy valós érdeket sértett. Mindezen ügyekben a megyegyűléseken és a királyi udvarban Sadobrics képviselte az őrgrófot.⁵³ 1527-ben az állami adó elengedése ügyében járt közbe eredménytelenül Ferdinánd királynál. Szalaházy egri püspöknél az 1527-ben ki nem fizetett tizedek ügyében fáradozott, valamint képviselte urának azon szándékát az udvarnál, hogy Ferdinánd király juttassa neki Czibak Imre birtokainak azon részeit, amelyek a gyulai uradalom szomszédságában találhatók.⁵⁴ 1527–28-ban, miután a király Brandenburginak adta Békés megye főispáni tisztségét, annak kihirdetését az ellenséges érzületű megye közgyűlésén az őrgróf Sadobricsra bízta. Nem is sikerült céljuk elérése az első alkalommal, csak miután a megye fellebbezését elhárították az udvarnál.⁵⁵

Urának szolgálata mellett saját ügyeiről sem feledkezett meg. Miután Czibak püspök Sadobrics váradi kanonokságát a János királyhoz és hozzá pártolt péli plébánosnak adta, 1528-ban ostromolni kezdte a *marchiót*, hogy adományozza neki a péli plébániát, amelynek jövedelmeit már lefoglalta.⁵⁶ Az ura ügye mellett kiálló szervitor anyagi veszteségeért így módon próbálta kárpótolni magát annak segítségével. Hogy kortársaihoz hasonlóan csak anyagi érdekektől vezérelve cselekedett, azt jól bizonyítja a vári bíró és jobbágyok által a *marchiónak* küldött

---

⁵² KARÁCSONYI, Békésvármegye 79., 92., 103., 105., 112.

⁵³ Uo. 79., 81–85., 94.

⁵⁴ Uo. 96–99.

⁵⁵ Uo. 100–102.

⁵⁶ GYO. 141. (159. sz.), 142. (161. sz.)

panaszos levél, amelyben leírják, hogy zaklatásai miatt már 16 jobbágy eltávozott a faluból, ugyanis pénzben és terményekben sokat, a törvényes járandóságon felül követel. Kéri urukat, hogy szabadítsa meg őket a zsarnok plébánostól.⁵⁷

Sadobrics, bár mindvégig hűségesen szolgálta urát, ám végül, mikor nem látta tovább értelmét a Czibak Imre által folytatott ostrom idején a védekezésnek, megegyezett Czibakkal a vár átadásáról, amelynek fejében visszakapta a váradi kanonokságot, és jutalomképpen egy gyulai oltárigazgatóságot is nyert.⁵⁸ Ezek után hinnünk kell Marchard Kontz puskaművesnek, Brandenburgi emberének: malagai bort iddógálva ülte meg társaival a vár átadását. Ezzel a képpel lép ki történetünkéből, ugyanis a források további sorsáról hallgatnak.⁵⁹

Sadobrics Péter számunkra a papi pályát választó, tehetsége révén felemelkedni vágyó XVI. századi ember típusa, aki világi szolgálatba állt, hogy pályáján előre jusson. Képességei révén az uradalmi hierarchiában a csúcsra jutott, várnagy és udvarbíró lett. Otthonosan mozgott a királyi és nemesi udvarokban, megye- és országgyűléseken. Bár felszentelt pap volt,⁶⁰ kiismerte magát az egyházi és világi élet területén egyaránt. Kortársaihoz hasonlóan átjárható volt számára mindkét világ.

A jövedelmeket illetően – mint Mályusz Elemér rámutatott – a kanonoki *stallumok* és a gazdagabb plébániák hasonlítottak egymáshoz.⁶¹ A két *stallum* betöltéséhez ugyancsak egyforma (kánon- és civiljog) ismereteket kívántak meg. Ennek következtében könnyen lehetett „állást” változtatni vagy halmozni. Példáinkat csak a források szűkszavúsága és szétszórtsága miatt nehéz gyarapítani. Eggyel azonban szaporíthatjuk listánkat. Bezdédi Mihály kisvárdai plébános 1445-ben lett váradi kanonok, majd 1447-ben mint békési főesperest és egri kanonokot említették. Két újabb méltósága mellett megtartotta váradi kanonok-

---

⁵⁷ GYO. 148–149.

⁵⁸ KARÁCSONYI, Békésvármegye 112.

⁵⁹ A Békés Megyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1893. 19–32.

⁶⁰ GYO. 149. (170. sz.)

⁶¹ MÁLYUSZ, Egyházi társadalom 130.

ságát is.⁶² Mivel a világi értelmiségi pályákon hasonló felkészültség révén boldogulhatott a kor embere, könnyen lehetett váltani, mint ezt Sadobrics tette. Bár, amíg a józan ész engedte, hűen szolgálta urát, ám 1528-ban, miután nyilvánvaló lett, hogy Ábrahámfi plébános a Zápolya pártot támogatja, a gyulai plébániát, a veszedelmes ajándékot már nem fogadta el urától,⁶³ hiszen gondolnia kellett jövőjére. Az ország másik végéből származott, de teljes egzisztenciája e vidékhez kötötte.

Sadobrics Péter sorsa azt példázza számunkra, meddig emelkedhetett fel egy tanult, eszét jól forgató, csak ura támogatására számítható értelmiségi a XVI. század első harmadának Magyarországon. Az ő és paptársai sorsa megerősíti az ismert igazságot: a saját történelmét élő ember nem ismeri fel annak mélyén fekvő lényegét. Esetünkben sokszor már más hitet prédikálnak a helyi vezető pap szószerűkéről, Laki pedig még mindig újabb *stallum*ok után fut. Nem veszi észre, hogy rövidesen elveszti azt is, amit már birtokol. Az egyház papjai – annak eredetileg meghirdetett eszményeinek teljes ellentétébe fordulva – ugyanis evilági dolgokkal foglalkoztak a hierarchia csúcsától az alsó rétegekig. Ezek után érthetőek a tridenti zsinat intézkedései: papok eltiltása világi pályáktól, *stallum*-halmozástól, *domicillum*, a papképzés új formája, hittételek, liturgia, szentségek pontos körülhatárolása, stb. A középkori egyház egyik szép hagyományát: a papválasztást a protestáns egyházak örökölték tovább, egyúttal megismerhettük annak okait is, hogy a katolikus egyház később miért állta útját a plébánosi hely ilyen jellegű megszerzésének.

---

⁶² BUNYITAY, Váradi püspökség II. 134–135.; A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. NAGY IMRE, NAGY IVÁN, VÉGHÉLYI DEZSŐ, KAMMERER ERNŐ, LUKCSICS PÁL. Bp. 1871–1931. IX. 232.; NÉMETH PÉTER: A kisvárdai római kat. templom Szent László ábrázolása. In: Tanulmányok Kisvárdai történetéből. Kisvárdai 1983. 17.

⁶³ KARÁCSONYI, Békésvármegye 105.

BORSA IVÁN

A hiteleshelyekről

Legalább húsz éve annak, hogy Fügedi Erik nyugat-európai útjáról visszatérve beszélgetésünk során azzal a kijelentéssel lepett meg, hogy a magyar feudalizmus olyan, mint az európai, csak minden részében más. A megállapítás annyira megtetszett, hogy elmulasztottam megkérdezni, ez a megállapítás sajátja-e, vagy másé. Így jegyzet helyett csak Fügedi Erikre tudok hivatkozni. Hogy Fügedi Erik milyen részletekre gondolt, nem tudom. Mohács előtti korszakunk kutatói e kérdések vizsgálatára kevés gondot fordítottak, s ha mégis foglalkoztak ilyennel, leginkább a hasonlóságokat és nem az eltéréseket keresték/keresik.

Az eltérő „részletek” közül alapvető a földbirtoklás jogi eltérése és az államigazgatás magyar sajátossága. Amíg tőlünk nyugatra a földbirtoklás lényeges eleme, a *feudum*, a szó szoros értelmében a hűség bére volt, s ha elmúlt a hűség, oda lett a birtok is, addig Magyarországon mind a foglalás jogán, mind pedig az adománybirtokban – királyi (és más) föld – az öröklés rendje volt a meghatározó, mert az adomány *iure perpetuo et irrevocabiliter* történt. Csak meghatározott esetekben szállt vissza a királyra a fiúutód nélkül meghalt birtokos földje. (A magyarországi latinban *feudum* szóval azt az egyházi birtokot illették, amelyet birtokosa évi díj ellenében – leginkább szomszédos – birtokosnak adott át, és aki ha elmulasztotta a fizetést, megszűnt a „feudális” kapcsolat.) A hűbériség klasszikus birtoklási (a tulajdonos iránti hűségre épített) rendje csak a zágrábi püspökség birtokain létezett.¹

Ami az államigazgatás megszervezését illeti, a magyar állam szervezői – egyháziak és világiak – hamar önálló útra tértek. Amikor már szélesebb körben, a magánszférában is felmerült annak szüksége, hogy egy megállapodást, végrendeletet stb. írásban kellene rögzíteni, a világi urak nem gondoltak arra, hogy külföldről keressenek megoldási módot, hanem a közjegyzőség helyett az

---

¹ Levéltári Közlemények 1995. 19–27.

írástudás hazai központjaiban (káptalanokban, szerzetesházakban) kifejlesztették a kívánt hiteles intézményt. Ezek annyira megerősödtek, hogy a közjegyzőség intézménye csak a pápai követeknek a XIII–XIV. századi látogatásai során vált ismertté. Elterjedésük, meggyökereződésük mikéntjével még adós a történetírás. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy szerepet csak kánonjoggal kapcsolatos ügyekben kaptak.

A hiteleshelyi intézmény külföldön – enyhén szólva – nem kellően ismert, de nem kellően kidolgozott itthon sem. Eckhart Ferenc német nyelven megjelent kötete² már régóta nem kötelező olvasmány a magyar egyetemeken sem (nyelvi okok miatt). Kumorovitz Bernát Lajos úttörő tanulmánya a levéltári anyagában legkevésbé sérült hiteleshely, a leleszi konvent anyagára építve mutatta be egy hiteleshely működését 1526-ig.³ A pozsonyi egyetemen oktató Richard Marsina még a hatvanas években arról tájékoztatott, hogy tanítványai között felosztotta a Szlovákia területén működött hiteleshelyek történetét szakdolgozati témaként. Nem tudom, lett-e eredménye ennek a törekvésnek. Itthon a szegediek kezdeményezték egyes hiteleshelyek történetének feldolgozását. Az ország déli felén lévő hiteleshelyek közül már többet bemutattak. Kezdeményezésük már túllépte a határt észak felé és más intézménynél is követésre talált. Ezek a tanulmányok zömmel csak 1353-ig veszik számba és vizsgálják a hiteleshely okleveleit, mutatják be „vonzáskörét”, „személyzetét”. Hasznos esettanulmányok egy leendő átfogó intézménytörténet megírásához.

E két „eltérő részlet” akár meghatározó sajátossága is lehet a magyarországi feudalizmusnak. Valódi *részletnek* olyat tekintek, mint a házassági joggal kapcsolatosan a feleségnek járó rész eltérése; a főesperes latin elnevezése nálunk *archidiaconus*, másutt *archipresbiter*. Összehasonlító kutatásokkal kellene megvizsgálni az eltéréseket, gondolom osztrák, cseh, francia és lengyel relációban.

Annak érdekében, hogy a remélt átfogó intézménytörténet szempontokat kapjon olyasvalakitől, aki az utóbbi húsz évben több ezer oklevelet olvasott el, ké-

² ECKHART, FRANZ : Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. (Sonderdruck aus den „Mitteilungen der Iustitate für österreichische Geschichtsforschung” IX. Ergänzungsband, 2. Heft. 395–558.)

³ KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS: A leleszi konvent oklevélkiadó működése 1569-ig. Turul 1928. 1–39.

szített elő kiadásra, s e munkák során az átlagosnál nagyobb figyelemmel fordult a hiteleshelyi kiadványok felé, és aki korára való tekintettel már nem remélheti, hogy ilyen munká(k)ban részt vehet, engedjék meg, hogy tapasztalataiból e szempontokra felhívja a figyelmet.

a. Központi intézkedés egyes hiteleshelyek területi illetékességéről

A magyarországi hiteleshelyek történetében vitathatatlan korszakhatár 1351–1353. Lajos király 1351. évi dekrétuma tulajdonképpen a kislétszámú hiteleshelyek megszüntetését rendelte el és néhány hiteleshelyi szolgáltatás díjtételeit határozta meg. Hogy a megszűnés nem egyik napról a másikra történhetett, mutatja, hogy még 1353-ban is van adat hiteleshelyi pecsét beszolgáltatásáról. Vannak bizonyos jelek, amelyekből arra lehet következtetni, hogy az eddig ismert királyi törvények mellett más általános érvényű intézkedés is született, amely a hiteleshelyeket érintette. Ha a Kállay-oklevéltár egri káptalani és leleszi konventi okleveleit, pontosabban a területileg illetékes két hiteleshely részesedési arányát összehasonlítjuk, a következőket látjuk:

	1331–50		1361–80	
Egri káptalan	44 db	60%	6 db	10%
Leleszi konvent	29 db	40%	51 db	90%

Ebből csak arra lehet következtetni, hogy 1351-ben e két hiteleshely között másutt vonták meg az illetékességi határt. Ennek okát abban lehet keresni, hogy az egri káptalannak igen nagy volt a működési területe és azt csökkenteni kellett, ezért az egyházmegyének a keleti területét kellett átcsatolni a közelebb eső Leleszhez. Meg kellene vizsgálni, hogy ez időben történt-e másutt is ilyen, vagy más jellegű változtatás 1351 után, vagy egyedi volt-e az eset?

b. Megyék mint a hiteleshelyek megbízói

Nemcsak központi szervek, de egyes megyék (pl. Vas, Somogy) is megkeresték a megye területén levő hiteleshelyet, hogy adjanak tanúbizonyságot a kijelölt megyei ember mellé, aki vizsgáljon és/vagy idézzon a megyei törvényszék előtt levő ügyben. Mely megyék éltek ilyen lehetőséggel? Meddig volt meg ez a gyakorlat? Miért csak néhány megye folytatott ilyen gyakorlatot?

c. A hiteleshelyhez visszatérő kiküldöttek jelentésének módja

Van-e jelentősége annak, hogy a kiszállásról visszatérő királyi ember és a hiteleshelyi küldött 1320 után, amikor *altero absente*, vagy 1330 után, amikor *aliis absentibus* jelölték ki a királyi embereket, visszatér a konventbe és a jelentést eleinte a hiteleshelyi küldött teszi meg (*retulit*), majd a XV. században a *retulerunt* lesz általánosabb, s a XV. század második felében megint a *retulit* nyomul előre?

Elképzelhető, hogy a XIV. századi *retulit* mögött az áll, hogy a hiteleshelyi küldöttek kezében volt a mandátum, mert ő tudott olvasni és így bizonyára ő tudta a választ is jobban megfogalmazni? Elképzelhető, hogy akkor vált át a *retulit retulerunt*-ra, amikor a királyi ember is tudott már olvasni? Feltételezhető, hogy intézkedési háttere van annak, hogy az egyes szám a XV. század második felében visszatér? Pl. annak hangsúlyozása érdekében, hogy a királyi ember tevékenysége volt a jogforrás és a hiteleshelyi küldött csak a *homo testimonio fidedignus* szerepét töltötte be. (Más szavakkal: nem a hiteleshely iktatott, hanem a királyi ember, a hiteleshelyi küldött pedig a hitelességét biztosította.)

d. A királyi udvarban tett panaszok hármas kivizsgálatása

A XV. század első negyedében általánossá vált, hogy a királyi kúriában működő bíróságokhoz befutó panaszokat a bíróságok három intézménnyel vizsgáltatták ki: a területileg illetékes megyével, valamint két hiteleshellyel.

A leleszi konvent levéltárának „Acta annorum” elnevezésű állagában több olyan királyi mandátum van, amelyben a konvent a vizsgálattal kapcsolatban szükséges, a konventnek szóló központi idézési felhívást a kapott mandátumban (így a mandátumra adandó választ átírt szövegből is) törölte, de van olyan példa

is, ahol ugyan nem kapott a konvent idézésre is felhívást, illet mégis végzett.⁴ Ezek az esetek minden bizonnyal a területi illetékesség korrigálását jelentették, de további kutatást igényelne, hogy vajon mikor és milyen feltételek mellett fordultak elő. (Az ilyen kutatásokat a leleszi konvent országos levéltárán kívül legfeljebb a pozsonyi, talán a szepesi káptalan levéltárának anyagában lehetne eredménnyel végezni.)

Megoldáshoz vezethet annak vizsgálata, hogy a központi hatóság mely esetekben melyik hiteleshelyre bízta a vizsgálat mellett az idézést is, és volt-e ezekben az esetekben rendszeresség? Melyik megyében melyik hiteleshelynek kellett vizsgálat után az idézést végrehajtania? Más oldalról megközelítve a kérdést: melyik megyében melyik hiteleshely iktatott, ha a megyében nem volt hiteleshely?

e. A „vonzáskörzet” térképrevitelének bontása

Egyes hiteleshelyek esetében külön-külön térképen kellene megmutatni, hogy honnan keresték fel a hiteleshelyet *fassio* megtétele végett és a hiteleshely mely területre kapott megbízást rendszeresen, esetleg külön térképen a vizsgálatot és külön a központilag kezdeményezett idézést, iktatást, határjárást. Indokolt esetben az idő függvényében (vö. a fenti a. ponttal).

f. Megyei határváltozás és a hiteleshelyek illetékessége

A Dráva melletti három megye (Zala, Somogy, Baranya) az első századokban átnyúlt a Dráva másik partjára is. A zalai és a somogyi konvent meg a pécsi káptalan meddig látott el ilyen feladatokat viszonylag rendszeresen a megyék volt Drávántúli részein, esetleg azon túl is? Mely hiteleshelyek és mikor léptek a helyükbe?

g. Megyék hiteleshelyi szerepkörben

A Mohács előtti évtizedekben – de már 1420-ban is – vannak olyan adatok, amelyek arra mutatnak, hogy a megyék egyes feladatokat előbb közösen végeznek a hiteleshellyel, majd önállóan is (pl. *communis inquisitio*, *evocatio*, *fassio*). A

---

⁴ *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Bp. 1997. 61.

tendencia miként folytatódik a XVI. század folyamán a törököktől nem sújtott megyékben?

h. A hiteleshelyek által alkalmazott formulák.

A hiteleshelyek által alkalmazott formulák egységes jellegének megmagyarázása érdekében nem kellene-e a viszonylag kevés *formularium*-ot és hiteleshelyi *protocollum*-ot egységes szempontok szerint megvizsgálni? Ezen kívül, vagy ezzel párhuzamosan a hiteleshelyi tevékenységgel kapcsolatos formulákat érdemes lenne összegyűjteni, változásait nyomon követni. Gondolok olyan esetre, mint pl. kezdetben vala a *citatio* és a hiteleshely citált, de a XIV. század utolsó negyedében (ha jól emlékszem) megjelent mellette az *evocatio* és a leleszi konvent ezután evokált, míg a *citatio* jelentése a továbbiakban a *citatio facie ad faciem* esetre korlátozódott.

i. A kiszállások gyakorlati lebonyolításának gyakorlati kérdései

Megállapítható-e valami rendszeresség abban, hogy melyik konventi tag hova szokott kiszállni (pl. a leleszi *custos* 1410 és 1420 között Szatmárba), vagy milyen ügyben ismétlődik a kiszálló személy? Milyen útvonalon közlekednek a kiszálló személyek? (Gondolni lehet arra, hogy megszokott útvonalon levő első kijelöltet veszik maguk mellé, netán vannak állandónak mondható partnerek, főleg éves mandátumok esetében.) E kérdésekre elsősorban a leleszi konvent, esetleg még a pozsonyi és szepesi káptalan országos levéltárában lehet választ remélni.

j. Éves megbízások

Meddig élt időben az éves megbízás rendszere? Kezdetben csak egyháziak kaptak? Hogyan módosult ez világiakra is? Kikre? Mikor? Meddig?

k. Hiteleshely és kánonjog

Hol, mikor s hogyan ütközik a hiteleshely a kánonjoggal? Hol, mikor és hogyan segítik, miként tolerálják egymást?

1. Kiszállási melléktevékenység

A leleszi konvent embere a központi intézkedés végrehajtása érdekében kiszállásokon járva a vidéken elfogadott magánosoktól bevallásokat, amelyet/ amelyeket általában a kiküldést kezdeményező mandátum hátlapján, vagy külön papíron rögzített. Ez annyira általános lehetett, hogy a mandátum hátlapján rögzített jelentés alatt több esetben olvasható a *fassio facta* megjegyzés.⁵

Felvethető a kérdés, vajon meddig volt meg ez a szokás és mely hiteleshelyeknél? Papp László a hiteleshelyek újkori történetét bemutató disszertációja⁶ ugyanis mint tiltottat említi. Vajon más hiteleshely is végzett ilyen kiszállásos *fassio*-felvételt, amelyről azután a konventben pecsétetes oklevél született? Félő, hogy ilyenre szintén csak viszonylag épen maradt konvent-fondokban lehet adatot kapni, mert a tisztázaton ennek nem maradt nyoma.

m. Hiteleshely munkájában közreműködők

A királyi (nádori stb.) emberek, ügyvédek, megye által kiküldött emberek több figyelmet érdemelnek. Az ilyen feladatkörben megjelenők később már magasabb feladatkörben tűnnek fel. Nagymihályi Albert 1387-ben még csak kijelölt királyi ember mint megyebeli egyik nemes a többi közül, 1417-ben pedig – mint Ungi Albert – vránai perjel. A megyei emberek közül egyesek szolgabírák, mások királyi emberek lesznek. Ennél a kategóriánál már feltételezhető az írni-olvasni tudás. Rokon kategória az ügyvéd. Már a XV. század elején megjelenik a „hivatásos” ügyvéd, aki nem rokon és nem familiáris, hanem több személytől is kap megbízást (pl. Hidagai Bálint).

n. Hibás gyakorlat a birtokba való bevezetés és az iktatás leírásával

Nem kutatási, hanem fogalmazási probléma, hogy az *introductoria et statutoria* irattípusba tartozó oklevelek kivonataiban/regesztáiban két jogeset (bevezetés és iktatás) pongyolán, vagyis összevontan jelenik meg. Az eredeti konstrukcióban *introducere aliquem in possessionem* és *statuare aliquod alicui*. Ebből lett a XX. század

⁵ Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár 1996. 107.

⁶ PAPP LÁSZLÓ: A hiteleshelyek története és működése az újkorban. (Palacstra Calasanciana 14. sz.) Bp. 1936.

közepe táján a magyar kivonatokban „iktassa be a birtokba”. Ezt valahogy korrigálni kellene, mert félreértést okozhat ama ritka esetekben, amikor a bevezetéseknek nem mondanak ellent, de az iktatásnak – a határok miatt – igen. (Magam is ludas vagyok a rossz szóhasználatban.)

o. És Mohács után?

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Mohács után még három és egynegyed századon át működtek a hiteleshelyek, és Papp László a két háború között nem juthatott el a leleszi levéltárba, márpedig átfogó hiteleshelyi levéltártörténetet a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött leleszi hiteleshelyi levéltár anyagának alapos megismerése nélkül írni nem lehet és nem szabad. Itt szeretném közzétenni azt az aggályomat, hogy a leleszi levéltár Mohács előtti okleveles anyaga és protokollumai ugyan mikrofilmre kerültek és így elérhetők a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében, de elképzelhető, hogy a leleszi könyvtárban lappanghatnak még *formularium*-ok, vagy más, kötetbe kötött iratok, illetve irattári/levéltári segédletek.

Vivant sequentes!

CSUKOVITS ENIKŐ

Családi viszonyok a középkorvégi Magyarországon

A XVI. század első felében Kassa kiváltságainak, gazdasági-kereskedelmi szerepének, 7000 főt meghaladó lakosságának köszönhetően az ország egyik legjelentősebb városa volt. A tárnoki városok exkluzív körébe tartozott, polgárházai, valamint a város szívében évszázados munkával emelt, Szent Erzsébetről elnevezett plébániatemploma a kassai polgárok gazdagságáról tanúskodtak, erős falai – mint az 1491-ben bebizonyosodott – több hónapos ostromnak is képesek voltak ellenállni.¹ „Nem kevésbé szép, mint erős város, híres lakosainak nyájas udvariassága, valaha látogatott vásározóhely volt, ahova nemcsak a magyarok gyűltek össze, de lengyelek és más, jobbára északi nemzetek fiai is. Csaknem kizárólag a szász nyelvet használják” – írta róla Oláh Miklós 1536-ban.² Ugyanezekben az évtizedekben a Hont megyei Nyék, amelyet három egymás mellett fekvő falu alkotott, a megyei *sedria* helyszíne, vagyis Hont megye székhelye volt. Annak ellenére, hogy 1523-ban már *oppidum*nak nevezték, túlzás lenne mezővárosnak tartani, inkább csak mezővárosiasodó falu volt, amely végül kedvező adottságai ellenére elakadt a fejlődésnek ezen a fokon.³ A Somogy megyei Sziget mezőváros sorsa a XVI. századra összefonódott a XV. század végén mellette kiépülő vár sorával. A szigetvári uradalom 1473-ban, amikor Török Ambrus sógorától, Antimus Jánostól megvásárolta, 8000 aranyforintot ért.⁴ Az egy év múlva a nádor

---

¹ FÜGEDI ERIK: Kaschau, eine ost-europäische Handelstadt. Studia Slavica 1956. 190. skk. Az ostromra l. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította KULCSÁR PÉTER. Bp. 1995. 949–953.

² Oláh Miklós: Hungária. Fordította NÉMETH BÉLA. Bp. 1985. 48.

³ KUBINYI ANDRÁS: Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. Studia Miskolcensis 1. Miskolc 1994. 7–17. (KUBINYI, Hont) CSUKOVITS ENIKŐ: Sedriahelyek - megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 1997/3–4. 382.

⁴ DL 88548.

előtt kötött megállapodás szerint az uradalomhoz 13 baranyai, 19 somogyi birtok, részbirtok illetve prédiúm tartozott.⁵ A Csornától délnyugatra, a Rábaközben fekvő Keresztúr egyszerű falu volt, amelynek az Ostffy család volt a birtokosa.⁶ Szabad királyi város, mezőváros, egy jelentősebb és egy teljesen átlagos falu az ország különböző, egymástól távol fekvő vidékeiről – a négy település között nehéz lenne bármi közös ismérvet felfedezni. Annak a ténynek, hogy tanulmányokban időről időre mégis együtt emlegetik őket, egyetlen oka van: e négy település későközépkori-koraújkori lakosságáról maradt fenn olyan forrás, amely módot ad az ott élő háztartások illetve családok létszámának, összetételének vizsgálatára.⁷

Ezek az összeírások azért olyan értékesek számunkra, mert nem csupán az adott településen élő adófizetők, családfők számát tartalmazzák, hanem a háztartásban élő többi személyről is közölnek információkat. Ezekre a magyar medievisztikának két okból is nagy szüksége van. A család és háztartás történetének kutatása Nyugat-Európában az 1970-es években vette kezdetét, s az elmúlt közel három évtized alatt a történettudományon belül önálló tudományággá nőtte ki magát. Történészek, antropológusok mára könyvtárnyi szakirodalmat írtak a család szerkezetéről, működéséről, a családi kapcsolatrendszerekről, vagy épp az együttélés normáiról. Magyarországon – részben a sajátos magyar forrás-

⁵ DL 88565. A birtokelidegenítés családi hátteréről BORSA IVÁN: Egy köznemesi család a középkori Somogyban. Az Antimus család, elődei és rokonai. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11. Kaposvár 1980. 34–35.

⁶ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. 614.

⁷ Nyék: KUBINYI, Hont. A keltezetlen összeírás a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, LEO 235. szám alatt található, kiadatlan. Keresztúr: HUNYADI ISTVÁN: A Sopron-megyei Keresztúr lélekösszeírása 1542-ből. Történeti statisztikai tanulmányok 4. Bp. 1980. (HUNYADI, Keresztúr) 159–173. A lélekösszeírás (MOL, E 158, Conscriptiones dicales, comitatus Soproniensis A.D. 1542.) átirása a tanulmány 167. oldalán. Kassa: GRANASZTÓI GYÖRGY: A polgári család a középkor végi Magyarországon (Adalékok és feltevések egy „jóléti” társadalom természetrajzához). Történelmi Szemle 1982/4. (GRANASZTÓI, Család) 605–664. Kassa város 1. negyedének összeírása (AMK Conscri. 1549.) kiadatlan. Sziget: SZAKÁLY FERENC: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben. Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képhöz) Történeti statisztikai évkönyv 1967–1968. Bp. 1970. (SZAKÁLY, Sziget) 61–129. A Magyar Országos Levéltárban (Városi és Kamarai iratok E 554. Fol. Lat. 1347.) őrzött forrást közzé tette uo. 98–125.

adottságok miatt, részben a kutatói érdeklődés hiányából fakadóan – szinte semmit sem tudunk a középkori családi kapcsolatokról, a családok szerkezetéről.⁸ A legalapvetőbb ismeretek hiányában azonban Magyarország e kérdéskörben is *terra incognita* marad, kiszolgáltatva a nagyívű, országok felett átívelő trendeket készítő történészek elképzeléseinek.⁹ Ezeket a forrásokat azonban nem csak a történeti antropológia hasznosíthatja, adataik nélkülözhetetlenek a demográfiai kutatásokhoz is. A XVIII. századi első népességszűrés előtt az ország lakosságának számáról nem áll rendelkezésre olyan kútfő, amely megbízható demográfiai elemzést tenne lehetővé. Az ország népességét így olyan jellegű források – főként adóösszeírások – alapján próbálták meg kikövetkeztetni, amelyek legfeljebb a háztartások számát tartalmazzák (azt sem mindet), adataik demográfiai hasznosításához azonban nélkülözhetetlen a jól megválasztott háztartási szorzószám.¹⁰

⁸ Ezt a hiányt elsősorban Fügedi Erik próbálta pótolni. FÜGEDI ERIK: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. Történeti statisztikai évkönyv 1963–1964. Bp. 1965. 35–50.; Uő: A középkori magyar nemesség rokonsági rendszerének két kérdése. Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai. Szerk. HOFER TAMÁS. Bp. 1984. 217–226.; Uő: Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez. Etnographia 1980. 361–371.; Uő: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp. 1992. A Lexikon des Mittelalters „Familie” címszavának Magyarországra vonatkozó részét szintén FÜGEDI ERIK írta. (LexMA. Bd. IV. 269.) A polgári család szerkezetével elsősorban Granasztói György foglalkozott, kutatásai áttekintését lásd GRANASZTÓI GYÖRGY: Polgári családszervezet a középkorvégi Magyarországon. Történeti antropológia, i.m. 227–238.

⁹ Elég itt JOHN HAJNAL az európai házasság rendjéről írt, ma már klasszikusnak számító munkájára utalni – European Marriage Patterns in Perspective. Population in History. Ed. D.V. GLASS, D.E. C. EVERSLEY. London 1965. –, amelyben a keleti és a nyugati típusú házasság általa megállapított sajátosságainak határvonalaként két város, Szentpétervár és Triest között húzható vonalat tekintette.

¹⁰ A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957.; Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1963.; Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millenniumi előadások. Bp. 1997.; A középkorvégi népesség kiszámításának nehézségeihez: KUBINYI ANDRÁS: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 1996/2–3. (KUBINYI, Népesség) 135–161.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernusz-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém 1984.

A Kassa, Sziget, Alsónyék és Keresztúr különböző időpontban, eltérő céllal készült „lélekösszeírásaiból” kiolvasható adatok – amennyiben egyáltalán összevethetők – egyes kérdésekben erősítik egymást, más esetekben meglehetősen ellentmondónak bizonyulnak. A legkorábban, még az ország három részre szakadása előtt, az 1520-as évek során készült alsónyéki összeírás 44 jobbágyháztartás adatait tartalmazza. E közel félszáz háztartásban összesen 348 személy élt. A településen hajszálpontosan megegyezett a férfiak és a nők aránya (174–174); a jegyzékben összesen 49 házaspárt, 2 özvegy férfit és 11 özvegyasszonyt, 123 fiú és 114 leánygyermeket írtak össze. A háztartások közel kétharmada, 62%-a kiscsaládos, a szülők és gyermekek együttélésén alapuló úgynevezett egyszerű családos háztartás volt. 10% volt az egy családmagból s a velük együtt élő rokonból vagy rokonokból (megözvegyült szülő, testvér stb.) álló, úgynevezett kiterjesztett családos háztartások aránya, 21% pedig a többcsaládos háztartások aránya. Az összeírók egyedülállókat vagy nem családi jellegű együttélőket nem találtak, a háztartások 7%-át pedig egyik kategóriába sem lehetett biztonsággal besorolni. Egy alsónyéki háztartás átlagos lélekszáma 7,9 fő, ugyanez a szám a házaspárból és gyermekeiből álló egyszerű családos háztartások esetében 6,7 fő volt. A faluban 24 ilyen kiscsaládos háztartást írtak össze. Ezekben a családokban az európai átlagot messze meghaladó, hihetetlenül magas, 4,7 fő volt az átlagos gyermeklétszám.¹¹ Elsősorban épp az itt található magas gyerekszám alapján jutott Kubinyi András arra a következtetésre, hogy felül kell vizsgálni a szakirodalomban általánosan elfogadott középkorvégi ötös háztartási szorzószám érvényességét, s helyette a 6,2-es szorzószám használatát javasolta.¹²

A rábaközi Keresztúron az összeírás idején 47 háztartásban 294 fő élt, a keresztúri jobbágyháztartások átlagos lélekszáma 6,3 fő volt. A 47-ből 27-ben csak egy felnőtt férfit írtak össze; ezeket tekinthetjük egyszerű családos háztartásnak, azaz a háztartások 57%-át. 13 háztartásban 5 személy élt együtt, 9 háztartásban ennél kevesebben éltek, a 6 vagy több főt számláló háztartások

¹¹ KUBINYI, Hont. Itt és a további összeírások esetében is a róluk írt tanulmányokban található legfontosabb adatokat, következtetéseket ismertetem, kivétels esettől eltérően csak a tanulmányra hivatkozom, oldalszámra – mivel az a jegyzetek számát sokszorosára növelte volna – nem.

¹² KUBINYI, Népesség 139.

száma 25 volt, értelemszerűen ezekben fordult elő kettő, három, sőt egy esetben négy együtt élő felnőtt férfi. Az összeírás szűkszavúsága miatt sajnos nem állapítható meg, hogy Keresztúron a nagycsaládi együttélés uralkodó formája a kiterjesztett családos vagy a többcsaládos háztartás volt-e inkább, s az adatsorból nem olvashatjuk ki a család pontos összetételét, de a gyerekek számát sem. Tartalmazza ellenben az egy-egy háztartásra jutó igásállatok számát, ezáltal következtetni lehet a családok vagyoni helyzetére. Az adatok együttes vizsgálatából egyértelműen megállapítható, hogy a háztartásszám és az anyagi helyzet szorosan összefüggött: a módosabb portákon mindig két-három férfi jutott egy háztartásra, hogy közülük mennyi volt a rokon, családtag, és mennyi a befogadott cseléd, sajnos nem állapítható meg.¹³

A négy forrás között a legrészletesebb Sziget 1551-ben készült népesség-összeírása. A korban megszokottnál jóval alaposabb jegyzék nem adóztatási céllal készült, összeállítását a török terjeszkedés tette indokolttá. Az állandó török portyák miatt a környék falvaiban ekkorra már szinte elviselhetetlenné vált az élet, aki tehetett, a vár védelmébe húzódott. Várható volt, hogy a stratégiaileg jelentős vár falai alatt előbb-utóbb megjelennek az ostromló hadak, ezért a védelemre való felkészülés jegyében lajstromba vették a mezőváros hétről-hétre gyarapodó lakosságát is, nemesektől a vak koldusokig, fegyverforgató férfiaktól a csecsemőkig, s feltüntették az egyes háztartások állatállományát és élelmiszerkészleteit is. Szigeten 100 házban 371 családban összesen 1344 főt vettek lajstromba, egy háztartásra így kiugróan magas átlagos létszám, 13 fő jutott. A szigeti 13-as háztartásszámot mégsem vethetjük egyszerűen össze Alsónyék vagy Keresztúr háztartásszámával: Sziget lakossága ugyan 1551-ben megpróbálta mindennapi életét élni, helyzete azonban semmiképpen sem tekinthető átlagosnak. Mint a *connumeratio* végére vetett záró mondatban olvasható, csak az összeírás befejezése után több, mint kétszázan költöztek be Szigetre.¹⁴ A normálistól eltérő körülményeket jelzi, hogy rendkívül magas volt a töredékcsaládok aránya: ide tartozott a településen élő összes család 42,3%-a, s az össznépesség 27,9%-a,

---

¹³ HUNYADI, Keresztúr

¹⁴ „Dicit tamen iudex oppidi, ut post hanc connumerationem de propinquis villis ob metum Turcarum in oppidum intraverunt plusquam ducente persone.” SZAKÁLY, Sziget 125.

több mint negyede élt ilyen családi keretek között. Ha eltekintünk attól, hogy a körülmények következtében a szokásosnál jóval több ember kényszerült egy fedél alá, s háztartások helyett családokat vizsgálunk, áttekintésünkől kihagyva a főként menekültek alkotta töredékcsaládokat, jóval „normálisabb” számokat kapunk. A mezővárosban lakó családok egyharmada, 123 alkotott férj–feleség–gyerekek együtteséből álló, klasszikus egyszerű családos háztartást, amelyben 541 fő, a lakosság 40%-a élt. Kiterjesztett családos háztartásban összesen 375-en éltek, ebbe a kategóriába sorolhatunk 67 családot, ez 18%-ot tesz ki.¹⁵ Egy családra átlagosan valamennyi egyszerű családos háztartás esetében 3,16 fő, azon belül a házaspár–gyerek alkotta magcsaládok esetében 4,4 fő jutott családonként. Kiterjesztett családok esetében ez 5,6 fő volt. Az összeírásból pontos képet kapunk a Szigeten élő gyermekek számáról, megoszlásáról is. A szolgákat leszámítva 581 gyereket írtak össze, ők alkották az összlakosság 42,3%-át. A családokra jutó gyerekszám messze az alsónyéki alatt maradt: a teljes családokban élő gyermekek átlagos száma 2,4 fő, az össznépességet számítva pedig már csak 1,5 fő, azaz a népesség reprodukciójához sem elegendő. A családok többsége, 67%-a csak egy-két gyereket nevelt, a sokgyerekes család éppúgy ritkaságszámba ment, mint a három nemzedék együttélésén alapuló nagycsalád.¹⁶ Fontos még megemlíteni, hogy a vagyoni helyzet és a háztartásszám között – akárcsak Keresztúron – itt is szembetűnő az összefüggés: azokban a családokban, amelyek a legjelentősebb élelmiszer-készlettel rendelkeztek, a szolgák száma megközelítette a családtagokét.¹⁷

Kassa 1549-ben készült, a város délnyugati részére korlátozódó lélekösszeírása 119 háztartás adatait tartalmazza, amelyekben a város polgárságának mintegy harmada élt. Az összeírásból kiolvasható számok bizonyos pontokban markánsan különböznek eddigi adatainktól: Kassa első városnegyedében háztartásonként

¹⁵ Az itt összesített számadatok egy része nem olvasható SZAKÁLY tanulmányában, a számításokat ez esetben a 70. oldalon közölt táblázat adatai alapján végeztem. A töredékcsaládokat nem számítva a családoknak a fentebb megadott 40%-nál jóval magasabb aránya, 57%-a számítható az egyszerű családos háztartások legáltalánosabb kategóriájába. Ez az arány pontosan megegyezik a keresztúrral.

¹⁶ SZAKÁLY, Sziget 71–73.

¹⁷ SZAKÁLY, Sziget 85.

átlagosan 4,2 fő élt, az átlagos családnagyság 3,8 fő volt. A családok elsöprő többsége, 84%-a egyszerű családos háztartásban élt. Többcsaládos háztartás egy sem akadt, a kiterjesztett családos háztartások aránya alig haladta meg a 3%-ot. A gyermeklétszám látványosan alacsony: a családok 81,4%-ában csupán 1-2 gyereket neveltek, a háztartásonkénti gyerekszám a teljes népességet alapul véve 1,3 fő, az egyszerű és a kiterjesztett családos háztartásokban 1,47 fő.¹⁸ Feltűnő a fiúk és lányok száma közti jelentős eltérés: amíg Alsónyéken 123 fiúra 114 lány, Szigeten pedig 289 fiúra 285 lány jutott, addig Kassán – noha mindenkit számba vettek – 91 fiúra mindössze 46 lány jutott. Magyarázatul kínálkozik, hogy a fiatalon férjhez adott lányok korán elkerültek otthonról, míg a fiúk általában jónéhány évvel később házasodtak.¹⁹ A háztartásszám és a vagyon közti kapcsolat Kassán még látványosabb, mint eddigi példánkban: a 16. század közepén nem volt ritka a kilenc vagy annál több főt számláló háztartás, a legmagasabb háztartás-létszámok pedig kirívóan magasak voltak, 24, 22 illetve 20 fővel.²⁰ A kassai összeírás feldolgozásának eredményei mellé szerencsére más városokból is találhatunk adatokat. Bártfa város levéltárában két 16. század eleji, keltezetlen összeírás maradt fenn: egyikben az úgynevezett Hosszúsor 37 háztartását, a másikban, amelyet sikerült 1536-ra datálni, a Főtér és további két utca 41 háztartását vették számba. A 37 háztartásban összesen 166 fő, a 41 háztartásban 257 fő élt; amíg az első jegyzék alapján egy háztartásra átlagosan 4,5 fő, addig a második összeírás adatai szerint háztartásonként 6,27 fő jutott.²¹ Tanulságos

---

¹⁸ GRANASZTÓI, Család. Az adatokat elsősorban lásd a tanulmány végén olvashat táblázatokban, főleg a 649. oldalon. Bizonyos számításokat az összevethetőség érdekében Szűcs Jenő végzett el. SZÜCS JENŐ: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. Történelmi Szemle 1983/1. (SZÜCS, Háztartás) 156.

¹⁹ GRANASZTÓI, Család 618.

²⁰ GRANASZTÓI, Család 624–625., 661–663.

²¹ ALŽBETA GÁCSOVÁ: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. (GÁCSOVÁ, Bardejov) 41–44. Az összeírásokat Bártfa város levéltára őrzi (AMB 3493. 3584.) Az egyébként nem túl nagy városok területén belül jelentős vagyoni különbségek lehettek, és ebből fakadóan természetesen jócskán eltért az egy-egy ház kapuin belül élők száma is. Sopron XIV. századi telekkönyve szerint 1379-ben a belvárosban 94 házat írtak össze 97 ház-, illetve házrésztulajdonossal, a külvárosban található 101 ház ugyanakkor 294 tulajdonos között oszlott meg. HÁZI JENŐ: Az 1379. évi soproni telekkönyv. Soproni Szemle 1958. 105–118. Hasonló

a háztartások megoszlása is: a Hosszúsor lakosainak 70%-a (26 háztartás) 5 vagy annál kevesebb főt számláló háztartásokban élt, a másik összeírásban, amelyben az egy háztartásra jutó személyek száma is jóval magasabb, csak 20 háztartás, a népesség 48% tartozott ebbe a kategóriába, viszont összeírtak 10, 11, 12, sőt 17 fős háztartást is. Ez utóbbi összeírás szerint 33 – nem szolgai státusú – férfira átlagosan 2,48 gyerek jutott, egy háztartásra pedig 2,2 gyerek.²² Kassához hasonlóan ez esetben is különbözik egymástól a fiúk és a lányok aránya, az eltérés azonban messze itt a legnagyobb: 80 fiú mellett mindössze 1 lányt találunk.

A család- és háztartástörténeti körképet Szende Katalin kutatásai tovább bővítették. Összesen 844 darab, 1420 és 1529 között írásba foglalt pozsonyi és 312 darab 1393–1526 között készült soproni végrendelet feldolgozásával többek között a két város családszerkezetét is vizsgálta.²³ A fentebbi összeírásoknál jóval hosszabb időintervallumból, viszont csupán a testamentumot tevők körére korlátozódó vizsgálat alapján kitűnt, hogy a háztartások több, mint 75%-a az egyszerű családos háztartások közé tartozott. A kiterjesztett vagy többcsaládos háztartások száma minimális volt. Általánosan jellemző volt az alacsony gyermekszám is: a legtöbb házaspárnak csak 1-2 gyereke volt az egyik házastárs halálakor, a gyermektelen végrendelkezők illetve házaspárok aránya elérte a 45%-ot. A ritkán előforduló háromgenerációs családokban csak az egyik továbbélő szülő lakott együtt a fiatalokkal, a háztartás vezetése azonban már nem az ő kezében volt.

A felsorolt forrásokból körvonalazódó kép még sok részletében homályos, a főbb tendenciák azonban már felismerhetően kirajzolódnak. Példáink alapján úgy tűnik, a városi és falusi háztartásnagyság között jelentős volt az eltérés: a városokban körülbelül 4-6 fő, a falvakban 6 fő feletti volt az egy háztartásban élők száma. A városi családok ritkán neveltek 1-2 gyereknél többet, falun viszont – még akkor is, ha az alsónyéki gyerekszámot nem tekintjük átlagosnak – mindenképpen

---

eltérés magyarázhatja az eltérő birtokai adatokat is. Gácsová a két összeírás átlaga alapján egy háztartásra 5,42 fővel, egy családra 4,42 fővel számolt.

²² GÁCSOVÁ, Bardejov 41–42. oldali táblázat, illetve 52. oldal, 23. jegyzet

²³ SZENDE KATALIN: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. Levéltári Közlemények 1997/1–2. (SZENDE, Pozsony, Sopron) 77–98.

kettőnél többet.²⁴ Valamennyi forrás egyértelműen azt sugallja, hogy Magyarországon a középkor végén, az újkor hajnalán a kiscsaládi keretek adták az együttélés legáltalánosabb formáját: a háztartások többsége – városban 75–80, de falun is közel 60%-a – egyszerű családos háztartás volt, amelyben a szülők és még önálló családot nem alapított gyermekeik éltek együtt. Akár városról, akár faluról van szó, egyformán ritka volt a többgenerációs, illetőleg az egymással rokoni viszonyban álló családok életközösségén alapuló többcsaládos háztartás. Feltétlen figyelmet érdemel a fiúk-lányok arányában bizonyos esetekben megmutatkozó jelentős különbség, ezt ugyanis a források jellege általában nem teszi indokolttá.²⁵

Az a forrás, amelyet a következőkben a fentebbi szempontok figyelembe vételével vizsgálni fogok, minden tekintetben eltér az eddig ismertetettektől. Itt ugyanis nem egy adott település lakosságát ismerhetjük meg egy bizonyos időpontban, hanem közel ezer olyan család tagjait, amelyek az ország különböző, egymástól nemegyszer több száz kilométernyire fekvő településein laktak. Ezeknek a családoknak a sorsa egy ponton kapcsolódott össze: valamennyien beléptek a római Szentlélek-társulatba, s belépéskor nevüket bejegyezték a társulat anyakönyvébe. A Szentlélekről elnevezett ispotályos rend római házát III. Ince pápa alapította. A fenntartási költségek biztosítására IV. Jenő pápa 1446-ban szervezte meg a confraternitást, bullájában teljes búcsút ígérve a társulatba lépőknek. A kiváltság mindazokat megillette, akik a helyszínen személyesen befizették a három aranyforint tagdíjat. 1477-ben IV. Sixtus pápa enyhítette a belépés feltételeit: megszűnt az előírt belépési díj, s meghatalmazott útján

---

²⁴ Hasonló következtetésre jutott SZENDE, Pozsony, Sopron 94. is.

²⁵ A XIII. századi parasztnépesség családi viszonyait feltáró Szűcs Jenő okleveles források alapján hasonló eredményre jutott: a tanulmányában feldolgozott összeírások szerint már a XIII. században a kiscsalád volt az uralkodó családforma. A fiúk-lányok leltári arányában az általa használt forrásokban is erőteljes volt az eltolódás a fiúk javára. SZÜCS, Háztartás 143–146. A fiúk és lányok száma közötti eltéréshez fontos adalék, hogy Acsády György és Nemeskürty János palcodemográfiai kutatásai szerint a középkorban – a mai helyzettől eltérően – a nők általános halandósága magasabb volt, a fiatalkori halandóság kialakulásában különösen nagy része volt a – főként a korai házasságkötésekkel és gyermekszüléssel összefüggő – női halandóságnak. A kérdésre részletes irodalommal I. ACSÁDY GYÖRGY: A középkori magyar halandóságra vonatkozó palcodemográfiai kutatások eredményei. Történeti statisztikai évkönyv 1963–1964. Bp. 1965. 3–34.

távollevők is jelentkezhettek. Az újabb pápai kiváltság hatására a tagok száma érzékelhetően gyarapodásnak indult, közöttük jelentős számban voltak magyarok. A társulat 1446-ban megkezdett anyakönyvébe 1446–1523 között 1253 magyar vonatkozású bejegyzés került, ezekben összesen 3833 személy nevét találjuk. A belépők között szerepelt királyi követ, pereit intéző egyházi vagy éppen világi, a tagok többsége mindazonáltal a Rómát zarándokként felkeresők közül került ki. A beírások 40%-a, 502 darab az 1500-as szentévben került az anyakönyvbe, de nagyarányú volt a beiratkozás az 1490-es években is, ezekből az évekből több, mint 600 bejegyzés származik. Volt, aki egyedül, volt, aki a vele együtt utazó társaival lépett be a confraternitásba, a tagok többsége azonban családtagjaival, rokonaival együtt szerepel az anyakönyvben.²⁶

Werbőczy István például 1519-ben követként érkezett az örök városba, s május 7-én nyolcadmagával, feleségével és hat gyermekével együtt jegyezte be nevét az anyakönyvbe. Ugyanezen a napon a kötet egy másik lapjára meghatalmazottként beírta atyai pártfogóját, Szobi Mihályt és annak feleségét is.²⁷ Werbőczyvel együtt összesen 979 olyan magyarországi személyt találunk az anyakönyvben, aki családjával vagy családtagjaival együtt iratkozott be: házastárssal, gyerekekkel, szülőkkel, testvérekkel, egyéb rokonokkal. Közel ezer családról nyerhetünk tehát információkat. Ez óriási szám, tekintve, hogy a fentebb ismertetett összeírásokban szereplő háztartások száma összesen sem éri el a négyszázat, s a számba vett családok száma is messze marad az ezertől. A Szentlélek-társulat anyakönyvében szereplő adatok felhasználásáról ezért úgy vélem, botorság lenne lemondani, feldolgozásuknál azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül keletkezésük körülményeit. A confraternitásba lépők többsége – mint

---

²⁶ Az anyakönyv magyar vonatkozású bejegyzéseinek időrendbe rendezett szövegét BUNYITAY VINCE adta ki. *Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szentlélek társulat anyakönyve 1446–1523. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/5.* Bp. 1889. (LC) A forrást részletesen elemzem: CSUKOVITS ENIKŐ: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai. *Századok* 2000/1. 211–244. (CSUKOVITS, Szentlélek)

²⁷ LC 138/3-4. bejegyzés. A bejegyzésekre a gyors azonosíthatóság kedvéért a továbbiakban is így hivatkozom: oldalszám/a bejegyzés hányadik az adott oldalon. Legújabbán Kubinyi András felvetette, hogy Werbőczy valószínűleg Szobi Mihály törvénytelen fia volt. KUBINYI ANDRÁS: Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. *História* 1999/7. 22.

említettem – zárandokként jutott el az örök városba. Utazásukra elsősorban kegyes indíték vezette őket, s aki tehetett, igyekezett pápai búcsúkiváltságban részesülni.²⁸ A szentévekben a római zárandokbúcsú a szélesebb tömegek számára is megszerezhetővé vált: az előírt feltételek teljesítésével bárki részesülhetett a kiváltságban. Ugyancsak egy búcsúkiváltság – a társulat alapító bullájában kilátásba helyezett teljes búcsú – elnyerésének lehetősége hatott ösztönzőleg mindazokra, akik beléptek a Szentlélek-társulatba.²⁹ Természetes volt, hogy az értékes kiváltságban részesíteni kívánták mindazokat, akik közel álltak hozzájuk, s az is természetes volt, hogy véletlenül nem „felejtettek ki senkit”. Ha tehát egy házaspár a belépéskor név szerint felsorolta gyermekeit – akár eljutottak velük együtt Rómába, akár otthon maradtak, – nehéz elképzelni, hogy a sorból valaki hiányzott volna. A „tékozló fiút” bizonyos esetekben ki lehetett tagadni az örökségből,³⁰ de nem lehetett megtagadni a segítséget ahhoz, hogy mérséklődjének majdani túlvilági szenvedései. Azokban az esetekben tehát, ahol a bejegyzésben egy kiscsalád tagjai szerepelnek együtt, jó okunk van feltételezni, hogy egyrészt a szövegben szereplő személyek otthon is egyszerű családos háztartást alkottak, másrészt a felsorolásból senki sem hiányzik. Az összes többi családi kapcsolattípus esetében viszont már jóval nehezebb feladatnak tűnik annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a beírásban együtt szereplő családtagok együttese mennyire tekinthető valóban funkcionáló háztartásnak.

A kötetbe beírt személyek társadalomtörténeti vizsgálata érdekében számítógépre vittem az anyakönyvben található magyar adatokat, s az így kapott táblázatban feltüntettem többek közt a belépők családi állapotát, a belépés módját (egyedül, családdal, másokkal stb.), valamint a belépők családban elfoglalt helyét

---

²⁸ A középkori magyar zárandoklatok kérdésének rövid áttekintése: CSUKOVITS ENIKŐ: „Cum capsa ... cum bacillo” Középkori magyar zárandokok. *Actas* 1994/1. 5–25. A búcsúk típusaira I. SÜMEGI JÓZSEF: Adatok a penitencia és a búcsúk történetéhez a középkori Magyarországon. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. SÜMEGI JÓZSEF, ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 1998. 101–153.

²⁹ A pápai bulla szövegét lásd LC, Előszó. XVII–XIX.

³⁰ A városi jog lehetőséget adott arra, hogy az „engedetlen” gyereket kizárják az örökségből, a nemesi szokásjog ellenben kifejezetten tiltotta. *Das Ofner Stadtrecht*. Hrsg. KARL MOLLAY. Bp. 1959.; Werbőczy István Hármaskönyve. Bp. 1897. I. 52.

is.³¹ Ez utóbbi vizsgálat során a bejegyzésben szereplő családtagoknak az elsőként feltüntetett családtaghoz viszonyított rokoni kapcsolatát jeleztem. Egy együtt bejegyzett kiscsalád esetében tehát az apa a viszonyítási pont, az anya mint az ő felesége, a gyerekek mint az ő fiai illetve lányai szerepelnek. A belépő családfőknél külön feltüntettem a szereplő családtagok számát, valamint a gyerekek számát. Fontos körülmény, hogy ezek a belépő családfők a valóságban nem feltétlenül voltak „igazi” családfők: ha egy felnőtt fiú elzarándokolt Rómába, s ott az anyakönyvbe a sajátja mellett szülei nevét is beíratta, ez még nem jelentette azt, hogy otthon ő állt a háztartás élén. A bejegyzések többsége azonban a hagyományos rangsor szerint sorolta fel a családtagokat, tiszteletben tartva a hierarchiát.

Az anyakönyvben név szerint szereplő 3833 személy közül 210-en egyedül, 265-en más útítársakkal együtt léptek a társulatba. A szűkebb-tágabb családi kapcsolat keretében beiratkozók megoszlása a következő volt: 328-an szerepelnek házastárssal, 191 fő valamilyen családtaggal, 1082 személy kiscsaláddal, és 1757-en nagycsaláddal. A számok egyértelműen jelzik, hogy a tagok elsőprő többsége családtagjaival együtt lépett a társulatba. A családoknak a belépés módja szerinti megoszlását érdemes táblázatba foglalni:

Házastárssal	164 fő	17%
Kiscsaláddal	315 fő	32%
Családtaggal	98 fő	10%
Nagycsaláddal	402 fő	41%

* =³²

Mint látható, a belépő családok nagyobbik része valamilyen kiscsaládi formáció volt: a házaspárok s a szülő-gyermek együttélésen alapuló családok együttes aránya elérte az összes család felét. A hagyományos besorolás szerint kiscsalá-

³¹ Az anyakönyv gépi adatfeldolgozását részletesen lásd: CSUKOVITS, Szentlélek

³² A látszólagos matematikai ellentmondás – esetünkben a két családtagból álló együttes tagok összlétszámának 196-nak kellene lennie 191 helyett – a forrás jellegéből és a gépesítés korlátaiból adódik. A név szerint felsorolt gyerekeket, rokonokat minden esetben önálló személynek vettem, a csak gyűjtőfogalom – „*cum filiis*”, „*cum liberis suis*”, „*cum filiis parentibus*” stb., például LC 51/2-4., 55/1-2., 61/1., 62/4., 68/4-5 – alatt feltüntetettek azonban saját személyükben nem kerültek be a táblázatba. Ettől a módszertől akkor sem tekintettem el, amikor a testvérek, gyerekek pontos számát feltüntették a szövegben. (pl. „*et tres eius filii*”; LC 76/5.)

dosnak minősül az egy (özvegy) szülő és gyermeke együttélésén alapuló háztartás is, az itt családtagként feltüntetett együttesek jelentős része pedig ilyen jellegű volt. Adatainkat mindamellett érdemesnek tűnik tovább vizsgálni, valamint lehetőség szerint kiszűrni az „álcsaládokat”, vagyis azokat a családi együtteseket, amelyek a valóságban biztosan nem alkothattak egy háztartást. Ide számíthatók mindenekelőtt az egyházi belépők és közelebbi-távolabbi rokonaik alkotta családi formációk. A Mátyás király által évekig fogságban tartott Várad Páter kalocsai érsek például kiszabadulása után apjával, anyjával és három fivérével lépett a confraternitásba.³³ Ez esetben nem csak az érsek hagyta el évekkel korábban a családi otthont: a bejegyzésben vele szereplő egyik testvére, Pál esztergomi prépost Rómában élt – ő írta a bejegyzést – a másik két fiú pedig már korábban meghalt. Hasonlóképpen már korábban távol került a családi tűzhely melegétől György kácsi apát, aki apjával és anyjával együtt jelentkezett.³⁴ Biztosan akadt a kötetben szereplő egyháziak között olyan, aki egy fedél alatt élt megözvegyült anyjával, apjával vagy éppen valamelyik testvérével, a bejegyzések többségében azonban nem ilyen kapcsolatok szerepelnek, ezért érdemesnek tűnik az egyháziak által beírt-beíratott családok leválasztása a többi adatról.

	Világiak vezette családok	Egyháziak vezette családok
Házastárssal	164	-
Kiscsaláddal	315	-
Családtaggal	48	50
Nagycsaláddal	307	95

Az így megmaradt 834 világi családnál az arányok tovább módosulnak, szemmel láthatóan a nagycsaládi együttesek rovására: a beiratkozott családok 19,5%-a házaspár, 37,5%-a kiscsalád volt, 6%-os arányt képviselnek a két családtagból álló együttesek. Ez esetben a nagycsaládok csupán az összes formáció 37%-át alkották. A tisztánlátás fokozására hasznosnak tűnik a nagycsaládos együttesek részletesebb vizsgálata. A nagycsaládos háztartás lehetett kiterjesztett

³³ LC 10/2.

³⁴ LC 21/6.

családos, illetve többcsaládos háztartás. A kiterjesztett családos háztartás a családmaghoz viszonyítva terjeszkedhetett felfelé (idős szülők), lefelé (önálló családot alapított felnőtt gyerek), oldalra (testvér, rokon), s lehetett ezek kombinált változata. A többcsaládos háztartástípust képviselik forrásunkban a házastársukkal, gyerekeikkel együtt szereplő testvérek. Nem túl nagy számban, de találhatunk olyan bejegyzéseket is, ahol csupán felnőtt testvérek szerepelnek együtt, illetve felnőtt testvérek – házastársak, gyerek nélkül – és az egyik szülő. Ezeket a családi együtteseket külön, egyéb cím alatt sorolom be, ők ugyanis vélhetőleg már külön éltek, ennek módjáról azonban a forrás nem tájékoztat. Az adatok táblázatba foglalása előtt szükségesnek tartom még egyszer leszögezni, hogy a bejegyzésekben szereplő személyek természetesen nem minden esetben éltek egy fedél alatt, a csak a beiratkozás időtartamáig, illetve a valóságban is létező családok szétválasztására azonban nincs lehetőségünk.

	Családok száma	A családban élő családtagok száma
Fölfelé kiterjesztett családos háztartás	64 fő	259 fő
Lefelé kiterjesztett családos háztartás	37 fő	195 fő
Oldalra kiterjesztett családos háztartás	99 fő	422 fő
Kombinált kiterjesztett családos háztartás	50 fő	259 fő
Többcsaládos háztartás	34 fő	161 fő
Egyéb	23 fő	99 fő

Mint a táblázatból kitűnik, meglehetősen kevés volt a többcsaládosnak minősíthető együttesek száma: ilyen volt például a Tolna megyei Kajdácscról érkezett testvérpár, akik feleségükkel együtt szerepelnek a forrásban.³⁵ A nagycsaládi formációk közt az általában a családfő testvérével, testvéreivel, néha távolabbi rokonaival oldalirányban kiterjesztett háztartásképlet volt a leggyakoribb, ezt követte a szülők irányába felfelé kiterjesztett modell. Állításunkat a bejegyzé-

³⁵ LC 11/3.

sekben szereplő családtagok megoszlása is igazolja: a legnagyobb számban a belépő családfő gyermekei (766) és felesége fordultak elő (701 fő), testvéreket szintén nagy számban, 493 esetben találunk. A családfő anyja már csupán 149 esetben, apja mindössze 31 alkalommal bukkan fel a szövegekben. Forrásainkban ritka jelenség az olyan háromgenerációs nagycsalád, ahol még a nagyapa a családfő: a 3833 személy között mindössze 21 unokát találunk, összesen 12 családból. Ilyen nagycsaláddal lépett a társulatba például a Baranya megyei Hímesházi Lőrinc, aki kilencedmagával, feleségével, fiaival, menyével, annak nővérével, s három unokájával szerepel a kötetben.³⁶ A háromgenerációs családok tipikusnak tekinthető formájában a felnőtt fiú és családja, valamint megözvegyült anyja szerepelt együtt. A 64 felfelé kiterjesztett háztartás között 48 ilyen családot találunk (75%), 8 esetben az apa, egyszer az após, hétszer pedig az anyós szerepelt együtt a fiatalokkal.

Adatainkat újra elővéve, ezúttal azonban a családok számát és az anyakönyvben együtt megjelenő családtagok számát együttesen áttekintve kiszámíthatjuk az átlagos családlétszámot. A 979 családi jellegű formációban összesen 3358 személy szerepelt, az egy családra eső átlag így 3,43 fő. Amennyiben csak a világi családfő vezette famíliákat vesszük figyelembe, a következő képet kapjuk:

	Családok száma	Családtagok száma	Átlagos családszám
Házastárssal	164	328	2
Kiscsaláddal	315	1082	3,43
Családtaggal	48	96	2
Nagycsaláddal	307	1395	4,54
Összesen	834	2901	3,48

A római Szentlélek-társulat anyakönyvében szereplő családoknál eszerint az átlagos családlétszám 3,48 fő volt, nagycsaládok esetében ennél valamivel magasabb, 4,54 fő.³⁷ Az így kapott átlagszámaink azonban alacsonyabbak a ténylegesnél: összesen 143 olyan család szerepel ugyanis az anyakönyvben (ebből 108

³⁶ LC 34/3.

³⁷ A társulat magyar tagjairól írt tanulmányomban szereplő 3,6 illetve 4,5 fős kis- és nagycsaládi családátlagot az összes bejegyzés alapján számítottam. CSUKOVITS, Szentlélek 235.

kiscsalád), ahol a gyerekekről csak általában tesz említést a szöveg,³⁸ viszont mindig többes számban. A szám szerint pontosan nem ismert gyerekek tehát legalább 286-an voltak, de feltehetőleg valamivel még többen is. Emiatt a kis- és nagycsaládi, valamint az összes családra vonatkozó átlagszámot ésszerűnek tűnik újraszámolni.

	Családok száma	Családtagok száma (minimum)	Átlagos családszám (minimum)
Kiscsaláddal	315	1298	4,12
Nagycsaláddal	307	1465	4,77
Összesen	834	3187	3,82

Ezek az átlagszámok első ránézésre alaposan elmaradnak a fentebbiekben ismertetett hazai összeírások adataitól. Amennyiben azonban az összeírásokból kiszámítható háztartásszámok helyett az átlagos családszámokat vetjük össze a most kiszámított családszámokkal, a különbség szinte megszűnik. Szigeten ez a szám az egyszerű családok háztartásainak esetében 3,16, a kiterjesztett családok háztartásainaké 5,6 fő, Kassán 3,8, Bártfán a két lajstrom átlaga alapján 4,4 fő volt. Sajnos nem tudjuk, az ország egész területéről származó több, mint 800 Rómában feljegyzett család adatai mennyire felelhetnek meg az országos átlagnak. Sziget, Kassa vagy Bártfa családatlagaihoz mindenesetre sokkal közelebb állnak, mint a 44 háztartást számláló Alsónyék kiugróan magas átlaga.

Az anyakönyvbe bejegyzett gyermekek megoszlását vizsgálva, azonnal szembe-tűnik a fiúk és lányok arányában itt is meglévő jelentős eltérés: a családfőknek összesen 489 fia és csupán 277 lánya szerepel, azaz a fiúk aránya eléri a kéthar-madot. Mivel a számban a belépő családfő valamennyi gyermeke szerepel, így a házasságok is, a nagy aránykülönbséget magyarázhatnánk azzal, hogy a férjhez adott lányok elkerültek otthonról, a fiúk viszont egyrészt később is házasodtak, másrészt – mint fenti adataink mutatják – inkább ők maradtak a megöregedett szülőkkel egy háztartásban. Valóban, a felsorolt családtagok között 39 esetben szerepelt a családfő menyéje, és csupán egyszer a veje, ami jól jelzi az együttélés ha-gyományosan patriarchális módját, a családokba került fiatalasszonyok száma

³⁸ Lásd 32. jegyzet

azonban messze elmarad a családokból kikerült lányok elméletileg elvárt számától. A bejegyzések alapján 733 gyereket találtam – ebben a számban értelem-szerűen nem szerepelnek a belépők már házas gyermekei, benne foglaltatnak ellenben unokái, unokaöccsei és -húgai. A mérleg nyelve itt is erősen a fiúk javára billen el, ez esetben 449 fiúra 284 lány jut, tehát itt is a fiúk közül került ki az összes gyerek több, mint 60%-a. A probléma – akárcsak az összeírások egy részében – itt is felbukkan, megoldásához azonban úgy tűnik, egyelőre kevés ismerettel rendelkezünk.³⁹

A leggyakoribb családnagyság forrásunkban a 3-5 fős család, a legtöbb családnak csupán 1-3 gyereket sikerült felnevelni.⁴⁰ Nézzük, hogyan oszlanak meg a családok a gyerekek száma szerint:

Gyereksám	Kiscsalád száma	Összes család száma
1	64	120
2	67	106
3	41	60
4	19	29
5	10	11
6	4	5
7	1	2
8	0	1
9	1	1
1+2*	0	2
2+3	0	1
ismeretlen	108	143

* =⁴¹

Azoknak a családoknak a száma, amelyben 1-2 gyereket neveltek fel, látványosan felülmúlja a többi családokét – a kiscsaládoknak például 40%-a ilyen. (Vélhetőleg az ismeretlen számú gyermeket nevelő családok jelentős részében is

³⁹ A fiúk és lányok arányában tapasztalható „kivétel nélküli erőteljes eltolódás” arra int Szűcs Jenő szerint, „hogy aligha helytálló az a statisztikai becslésekben követett módszer, mely a fiúgyermeknek a feudalizmus-kori források által többnyire kínált számát egyszerűen megszorozza kettővel”. SZÚCS, Háztartás 146.

⁴⁰ A csecsemő- és gyermekhalandóságra az anyakönyv semmiféle utalást nem tartalmaz.

⁴¹ Az ilyen nagycsaládokban testvérek és unokatestvérek szerepelnek együtt.

két gyerek nőtt fel.) A 3-4 gyerekes családok száma az 1-2 gyerekeseknek már a felét sem érte el, a 6 vagy annál több gyermeket vállaló családok száma pedig a tizet sem érte el. Az egyetlen kilencgyerekes família, az 5 fiút és 4 leányt nevelő Megyeri András és felesége Bihar megyéből léptek a társulatba. Hat fia és két lánya volt egy bizonyos Miklós nevű nemesembernek, a két hétgyerekes család egyike a veszprémi, a másik a váradi egyházmegyéből, Békés megyéből származott.⁴²

Vizsgálatunkból eddig kimaradt egy fontosnak tűnő nézőpont. Az ismertetett összeírások közötti jelentős eltérések elsősorban abból fakadtak, hogy az összeírók falun vagy városon készítették jegyzéküket, a Szentlélek-társulat anyakönyvéből gépre vitt adatokat azonban ilyen bontásban nem elemeztük. Rómába több, mint 500 településről érkeztek zarándokok, ezeknek a településeknek a tipologizálása – pl. mi minősül mezővárosnak – messze túlfeszítené e tanulmány kereteit. A vizsgálathoz ezért néhány olyan jelentős várost és mezővárost választottam, amelynek hovatartozása egyértelmű, s ahonnan viszonylag nagy számban léptek be a confraternitásba. A kiválasztott városok között három szabad királyi város (Buda, Brassó és Szeged), két püspöki székváros (Pécs, illetőleg Várad), valamint egy mezőváros (Debrecen) szerepel.

Város	Belépők száma	Belépő családok száma*	Családok megoszlása**	Családtagok száma	Gyerkek száma
Buda	36	9	CS: 5, CST: 1, NCS: 3	4, 4, 4, 4, x, 2, 4, 4, x	2, 2, 2, 2, x, -, -, -, x
Brassó	46	17	CS: 8, H: 7, NCS: 2	x, 3, 4, 5, 3, 4, 3, 3, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 4, 3	x, 1, 2, 3, 1, 2, 1, 1, -, -, -, -, -, -, -, -, -
Szeged	40	12 (egyh.: 1)	CS: 4, H: 1, NCS: 7 (egyh.: 1)	4, 3, x, x, 2, (5), 5, 5, 3, 5, 4, 3	2, 1, x, x, -, (-), 1, 1, -, 2, 1, -
Pécs	29	8 (egyh.: 3)	CS: 3, H: 1, NCS: 4 (egyh.: 3)	3, 3, x, 2, (4), (3), (3), 3	1, 1, x, -, (-), (-), (-), 1

⁴² LC 36/4., 26/6., 35/3., 103/4.

Város	Belépők száma	Belépő családok száma*	Családok megoszlása**	Családtagok száma	Gyerekek száma
Várad	57	16 (egyh.: 7)	CS: 3, CST: 1 (=egyh.), NCS: 12 (egyh.: 6)	3, x, 5, (2), (x), (x), (5), (3), x, 3, 3, 3, 4, (3), 3, x	1, x, 3, (-), (-), (-), (2), (-), -, -, -, -, -, (-), -
Debrecen	37	10 (egyh.: 2)	CS: 4, H: 1, NCS: 5 (egyh.: 2)	4, x, x, x, 2, (7), 5, 4, (6), 3	2, x, x, x, -, (-), -, 1, (-), -

* =⁴³, ** =⁴⁴

Első ránézésre talán kissé bonyolultnak tűnő táblázatunkból kitűnik, hogy két debreceni példát leszámítva – mindkettő egyházi vezette, igazi „álcsalád”⁴⁵ – nem találunk öt fősnél nagyobb családlétszámot, s a gyerekek száma sem haladja meg a hármat. A sokgyerekes családok kivétel nélkül faluról származtak, a városi családokban felsorolt gyerekek száma – egybehangzóan az összeírások adataival – a római anyakönyv számai szerint sem volt elegendő a lakosság önreprodukciójához.

A római Szentlélek-társulat anyakönyvének magyar vonatkozású adatai alapján rajzolható kép néhány ponton eltér, alapvetően azonban egybevág a hazai összeírásokból kibontakozó ábrával. Az anyakönyv adatai megerősítették, hogy a középkorvégi Magyarországon a kiscsaládi keretek adták az együttélés legáltalánosabb formáját; mind a többgenerációs, mind a többcsaládos háztartások ritkaságszámba mentek. A nagycsaládos együttélések leggyakoribb formájában valamelyik megözvegyült szülő (általában az anya) lakott együtt önálló családot alapított fiával. Az átlagos családnagyság adataink szerint csupán 4 fő körüli lehetett, a családok többségében csak 1-2 gyereket neveltek fel.

⁴³ Zárójelben külön feltüntettem, hogy a családokon belül hány egyházi által vezetett családi együttest találtam.

⁴⁴ A rövidítések jelentése: CS = családdal, CST = családtaggal, H = házastárssal, NCS = nagycsaláddal. A családtagok illetve gyerekek számánál az X ismeretlen családtag- vagy gyerekszámot jelent, a zárójelbe tett számok az egyháziak vezette „álcsaládokat” jelzi.

⁴⁵ LC 25/3., 28/1.

ENGEL PÁL

Az Aba nemzetség Alattyáni-ága

A minap Draskóczy István kitűnő, adatokban gazdag tanulmányt tett közzé az Aba nemzetségnek egy eddig ismeretlen ágáról, a Kassa környékén birtokos Baskiakról.¹ Az ő írása adta az ötletet a jelen dolgozathoz. Ennek tárgya a nemzetség egy másik, eddig szintén ismeretlen ága, az Alattyániaké, amely 1399-ben halt ki; történetesen csaknem ugyanakkor, amikor a Baski-ág.

Az Alattyáni-ág a nevezetes Kompolti-ágnak egy oldalhajtása volt. A XIII. század közepén vált attól külön, története azonban, amennyire tudni lehet, ettől kezdve egy ponton sem érintkezett a főágéval. Míg a Kompoltiak ősei az utolsó Árpádok óta egyre nagyobb szerepet játszottak a politikában, az Alattyániakat I. Károly idején súlyos csapások érték, és attól fogva – úgy látszik – a megyei nemesei szürke életét éltek.

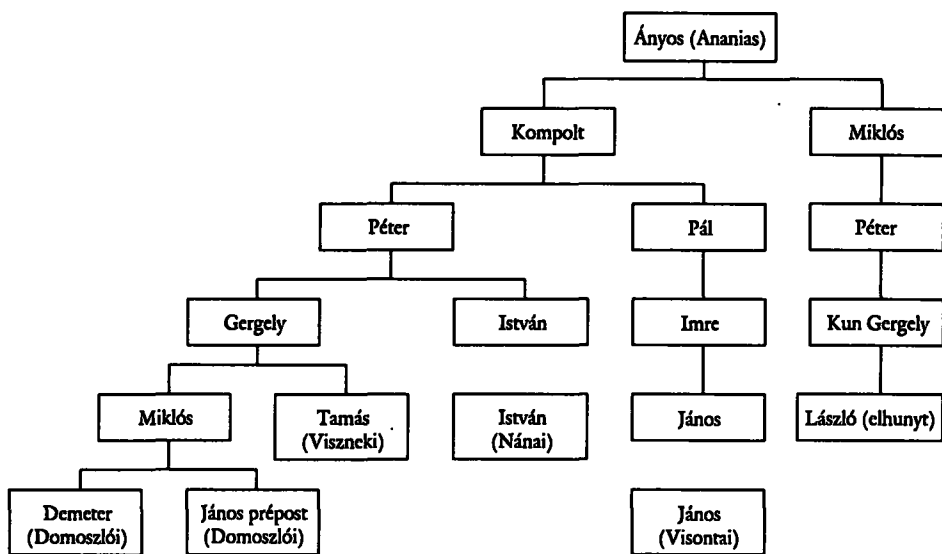
Arról, hogy a nemzetségnek létezett ilyen ága, voltaképp csak egyetlen oklevél tájékoztat. 1399. július 1-jén Heves megye nádori közgyűlésén a Kompolt-ág fejei – Domoszlói Demeter, Viszneki Tamás, Nánai István (a majdani országbíró) és Visontai János mesterek, valamint rokonuk, János esztergom-szenttamási prépost – panaszt tettek, hogy Zsigmond király az ő Alattyán birtokukat eladományozta Csirke Andrásnak, Péternek és Jánosnak azon a címen, hogy rokonuk, a „Kun”-nak nevezett Gergely fia László magtalanul halt el. Kérésükre a megye eskü alatt bizonyította, hogy e László és a panaszosok valamennyien ugyanattól az őstől, Kompolttól származtak, minél fogva Alattyán birtok László halálával valóban a panaszosokat illeti meg.² Rokonságuk az elhunyttal, amint a közgyűlésen előadták, az alábbi módon festett:

---

¹ DRASKÓCZY ISTVÁN: Az Aba nemzetség Baski-ága és rokonsága. Turul 1999. 63–65.

² MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN: Zsigmondkori oklevéltár I–VI. Bp. 1951–1999. (a továbbiakban: Zs.) I. 5955. sz.

Megjegyzendő, hogy Kompolt utódainak volt egy további, a táblán hiányzó ága is, a körüi (más néven györki vagy atkári): Péter harmadik, Kompolt nevű fiának fia, János (1374–1425), aki valami okból nem szerepelt a panasztevők között.³ Megállapítható az is, hogy a panaszosok Kompolttól való leszármazásukat a tényeknek megfelelően írták le, az **Alattyáni-ág genealógiáját azonban hibásan**. Kétségtelen ugyanis, hogy a panaszosok őseinek, Kompoltnak az apját nem Ányosnak, hanem szintén Kompoltnak hívták.⁴ A vázolt stemma szerint a felek az elhunytal részint harmad-, részint negyedfokú atyafiságban álltak, a valóságban azonban a rokonságuknak távolabbinak kellett lennie. Ebből azt gyaníthatjuk, hogy a leszármazást talán nem tájékozatlanságból adták meg egy ízzel közelebbinek, hanem azért, hogy birtokigényük megalapozottabbnak tűnjék.

³ E Jánosra és 1394-ig szereplő testvércé, Istvánra 1374–82: Magyar Országos Levéltár, Középkori gyűjtemény (Dl.) 6875.; 1391: Zs. I. 2290. sz.; 1394.: Zs. I. 3271. sz.; 1412: Zs. III. 2792. sz.; 1425: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény (DF) 266 455.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. (a továbbiakban: KARÁCSONYI) 25.

Egyetlen más oklevél sem szól az Alattyániak Aba-nembeli származásáról, az ág egyes tagjairól mégis számos egyéb adat szedhető össze, igaz, elsősorban nem Heves megyéből, hanem az ország más tájairól. Kitűnik belőlük, hogy az Abák nemcsak a Felvidéken, Erdélyben és Baranyában voltak birtokosok, mint eddig tudtuk, hanem egy darabig Tolna megyében is. Vegyük sorra az ide vonható adatokat:

1. 1295 táján a pécsváradi konvent jegyzőkönyvbe foglalja ama tanúk névsorát, akik bizonytságot tettek Szentgáli Jakab ispán Bolosey fiai ellen elkövetett hatalmaskodásairól. A hosszú névsor végén egy bizonyos Kompolt (*Cumpoldus*) két-két battyáni és nagykőfői jobbágya szerepel „a maguk és az egész falu nevében”.⁵

2. 1301-ben Haraszt nb. Laki Miklós ispán és fiai a kalocsai káptalan előtt eladják a Bodrog megyei Tóti birtokukat Hejza bodrogi, tolnai és baranyai ispánnak, „összes rokonuk, különösen pedig Ányos fia Kompolt (*Kompolth filii Ananie*) hozzájárulásával”.⁶

3. 1327. december 23-án a pécsi káptalan előtt Becsei Imre lévai várnagy tiltakozik, hogy Vaszari (*de Wossor*) Kompolt fia Miklós az ő tiltakozása ellenére meghatároltatta a Duna mellett fekvő Lak birtokot, és abba bevezettette [Alsáni] Logret fia János baranyai ispánt, s fegyverrel kergette el a panaszos falunagyát, aki az eljárásnak ellenszegült.⁷

4. 1328. január 19-én a felhévízi keresztes konvent Köcski Sándor országbíró felkérésére vizsgálatot tartva igazolja Becsei Imre barsi ispán és fiai panaszát ugyanebben a tárgyban. Eszerint Vaszari (*de Vossary*) Kompolt fia Miklós (1327.) december 11-én meghatároltatta egy birtokukat, amely a Baranya megyei Földvár birtokuk területén, a Duna mellett fekszik, és e birtokot a Becseiek

⁵ JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. 110.

⁶ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Z.) I. 106.

⁷ KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi káptalan kiadatlan oklevelei (1325–1339). Baranyai Levéltári Füzetek 152. Pécs 1995. 10–11. Vö. Anjou-kori oklevéltár. Főszerk. KRISTÓ GYULA. I–V., VII–XI., XXIII. Bp.–Szeged 1990–2000. (a továbbiakban: Anjou) XI. 590. sz.

tiltakozása ellenére örök jogon átengedte – mint saját öröklött jószágát – Logret fia János baranyai ispánnak egy tartozás fejében.⁸

5. 1328. május 19-én Nagymartoni Pál országbíró ítéletet hoz abban a perben, amelyet (a fenti ügyben) Becsei Imre és testvére, Egyed folytattak Kompolt fia Miklós ellen. Miklós szerint a Becseiek 1319. április 17-én erővel elfoglalták tőle a Bodrog megyei Lak birtokot, és mindmáig elfoglalva tartják. A Becseiek szerint a kérdéses birtok – amelynek neve nem Lak, hanem Újfalu – Földvár nevű birtokukhoz tartozott, Miklós volt az, aki elfoglalta tőlük, és annak ellenére, hogy függő perük volt egymással, előörökítette Alsáni Logret fia Jánosnak. Miután az elrendelt vizsgálat Becseiék igazát bizonyította, az országbíró úgy ítél, hogy Miklósnak pünkösöd nyolcadnapján vissza kell szolgáltatnia az ellenfélnek a vitás birtokot, s emellett 50 márka bírságot kell fizetnie. Az ítélet foganatosítására a szekszárdi konventet kéri fel.⁹

6. 1330. március 19-én az országbíró újabb ítéletet hoz ugyanebben a perben. Mint kitűnik, Vaszari (*de Wozsar*) Kompolt fia Miklós ismételten nem hajtotta végre az 1328-ban ellene hozott ítéletet, sőt a továbbiakban ötszöri idézés ellenére távol maradt, amiáltal bírságai összesen 338 márkára és 32 *pondusra* nőttek. Ezért az országbíró most arra utasítja a pécsváradi konventet, hogy Vaszar birtokot 15 napi időtartamra foglalja le a felperes részére, Miklóst pedig még egyszer idézze meg.¹⁰

7. 1333. január 30-án Ányos fia Miklós fia „Kun” Péter (*Petrus dictus Kun, filius videlicet Nicolai filii Anye*) panaszt tett a királynál János macsói bán – azaz Alsáni János – ellen azon a címen, hogy el akarja foglalni tőle a Tolna megyei Vaszar birtok és tartozékai felét, amelyek „igaz jogon” őt illetik. A pécsi káptalan február 11-én jelentette, hogy kiszállt Battyán, Kompoltfalva és Jánosi falvakba, ahol Becsei Imrét és Egyedet tisztartójuk jelenlétében eltiltotta azok birtoklásától. Mivel azonban a tisztartó állítása szerint a birtokok oklevelek alapján

⁸ Z. I. 306–308.

⁹ Z. I. 311–313.

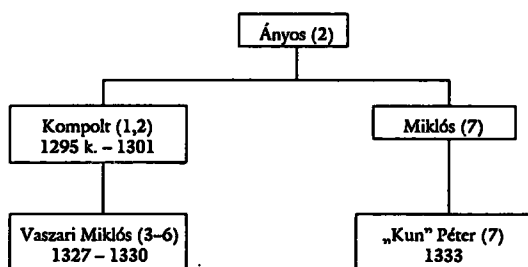
¹⁰ Z. I. 348–354.

jogosan illetik meg urait, ezeket Battyán birtokon megidézte böjtközép nyolcadára a király elé Kun Péterrel szemben.¹¹

8. 1339. november 10-én Heves megye jelenti Druget Vilmos nádornak, hogy kihallgatta Mizse birtok szomszédosait és határosait, köztük Alattyáni (*de Alaptiman*) Miklós fia Péter mestert.¹²

Az utolsó adatban szereplő Péter kétségkívül ugyanaz a Péter, aki a fenti genealógia szerint az elhunyt Alattyáni László nagyapja volt. Az 1–7. adatokban előforduló személyekről azonban még be kell bizonyítanunk, hogy közülük volt az Aba nemzetséghez, hiszen, mint láttuk, ezt egyik forrásunk sem állítja, a helyszín pedig, ahol szerepelnek – Tolna, Baranya és Bodrog megye – igen messze esik mind Alattyántól, mind az Abák többi birtokától.

Annyi mindenesetre elég nyilvánvaló, hogy az első hét adat ugyanarra a családra vonatkozik. A 3–6. adat szereplője Vaszari Miklós, aki **bizonyos Kompoltnak volt a fia**. A 7. adat szerint **bizonyos Ányos unokája**, Kun Péter az ő birtokainak – Vaszarnak „és tartozékainak” – a felét igényli „igaz joga”n”. E birtokok egyike Battyán volt, amelynek 1295 körül **Kompolt** volt a földesura (1. adat). Ennek alapján bizvást feltehető, hogy **e Kompolt azonos ama Ányos fia Kompolttal, akivel 1301-ben találkozunk**. Ebből már összeállíthatjuk a szereplők leszármazását (zárójelben a rá vonatkozó adat sorszámával):

Miből gondolhatjuk, hogy ez a stemma beleilleszthető az Aba nb. Alattyániak genealógiájába? Elsősorban a nevekből. Mind a Kompolt, mind az Ányos olyan ritka név, hogy **együttes előfordulásuk valószínűsége legfeljebb ezrelékekben**

¹¹ Z. I. 406–407.

¹² Anjou XXIII. 685. sz.

mérhető. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a „Kun” melléknév is használatos volt mind a Vaszariak, mind az Alattyániak között, úgy az egyezések véletlensége már kizárható. Teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az 1333-ban Tolna megyei birtokokat igénylő – de ismeretlen illetőségű – „Kun” Péter, Ányos fia Miklós fia azonos személy az 1339-ben Heves megyében feltűnő Alattyáni Péterrel, Ányos fia Miklós fiával, „Kun” Gergely apjával. Emlékezzünk, hogy „Kun” Péter Vaszar és tartozékai felét igényelte; a fenti tábláról látható, hogy valóban ennyihez lehetett csak joga, lévén azok másik fele Kompolt fia Miklós része. A két család tehát azonos: tagjai Heves megyében Alattyáni, Tolnában Vaszari néven fordulnak elő. Feltehetően az történt, hogy az Ányos fiai között végbement birtokosztály szerint Kompolt kapta a Tolna és Bodrog megyei javakat, Miklós pedig Alattyánt. Kompolt jószágainak egy része, mint láttuk, 1328 után ítéletileg a Becseiek – a bátmonostori Töttösök ősei – kezére jutott, és a Hevesben élő rokon, Péter hasztalan próbálta meg 1333-ban legalább a felüket visszaszerezni.

Nincs okunk kételkedni, hogy – mint 1399-ben állították – az Alattyáni-Vaszari ág Aba nembeli volt, és csakugyan közeli rokonságban állt a Kompolt-ággal. Kérdés azonban, hogyan illeszthető rá annak genealógiájára?

A Kompolt-ág első ismert tagja (I.) Kompolt fia (II.) Kompolt ispán, aki 1262–1264 között szerezte Domoszló, Örs és Visznek falvakat.¹³ Két fia volt, közülük Péter lett az 1418-ban kihalt Domoszlói, az 1522-ben kihalt nánai Kompolt(i) és az 1441-ben kihalt körffői Kompolt család őse, Pál pedig az 1421-ben kihalt Visontaiaké. Annyi világos, hogy az Alattyániaknak nem volt részük a (II.) Kompolt által szerzett birtokok egyikében sem, ezért ősük, Ányos nem lehetett e Kompoltnak a fia. A legegyszerűbb azt feltennünk, hogy a testvére volt, ami azt jelenti, hogy vele egy időben, nagyjából az 1260 körüli években élt. Ezzel egybevág, hogy a fia, Kompolt, mint láttuk, épp egy nemzedékkel később, 1290–1300 táján fordul elő. Ezek után összeállíthatjuk az Alattyáni-ág családfáját, kiegészítve a Kompolt-ág vázlatos leszármazásával (l. a táblát a tanulmány végén).

---

¹³ KARÁCSONYI 70–71.

Látható tehát, hogy amikor (II.) Kompolt leszármazói maguknak igényelték Ányos ágának javait, egy nemzedékkel megrövidítették a családfát. Az 1399-ben elhunyt Alattyáni Lászlóval nem harmad- vagy negyedfokú, hanem valamennyien **ötödízigleni** atyafiságban álltak. Ez pedig korántsem volt mindegy, mert a királyi kúria az ági öröklést akkoriban csak negyedik ízen belül ismerte el.

Az Alattyániak vagyona így utolsó tagjáról, „Kun” (*Comanus*) Lászlóról nem a rokonokra, hanem a koronára szállt, és Zsigmond 1401-ben az Abaúj megyei Hilyó és Bukóc falvakért cserébe adta a – történetesen szintén Aba nembeli – Csirke családnak. Az erről szóló oklevél szerint a háramlott vagyon Alattyán birtokból, az ottani vámból, a hozzá tartozó Jánoshida és Kér falvakból, valamint két-két Szolnok, ill. Heves megyei pusztából állt.¹⁴ Feltehető, hogy ezek zöme ősi birtok volt, és a XIII. század közepén jutottak birtokosztállyal Ányos utódainak kezére. Ha így van, az Aba nem Kompolt-ágának kell tulajdonítanunk a jánoshidai premontrei monostor alapítását.

A család kihalása kapcsán felmerültek az időközben elkallódott Tolna megyei jószágok is. 1399. június 15-én egy tolnai nemes, Ábeli László fia János megkísérelte bírói úton „visszaszerezni” (*recuperare*) Battyán, Jánosi, Malafalva, Jóbfalva és Kompoltfalva birtokokat. A beiktatás nem sikerült, mert a birtokos, Zselizi Vesszős Tamás fia Vesszős azt ellentmondásával megakadályozta.¹⁵

Az iktatási kísérlet ugyanakkor – pontosabban: két héttel előbb – történt, amikor a Kompolt-ág tagjai Verpeléten bejelentették igényüket az Alattyáni örökségre. Úgy gondolom, az időbeli egybeesés nem véletlen. Ábeli próbálkozásához az Alattyániak kihalása adhatott indítékot, és célja a család egykori tolnai birtokjogainak a visszaszerzése lehetett. Az öt helység közül háromról (Battyán, Jánosi, Kompoltfalva) tudjuk, hogy egykor Vaszar „tartozékaként” az Alattyáni rokonságé volt, ezért valószínű, hogy a másik két helység is az örökséghez tartozott. Ekkori birtokosuk, Vesszős annak a Becsei Imrének volt a dédunokája, aki 1330 táján megszerezte Vaszari Miklós jószágait. Ábeli Vaszarinak lehetett valamiféle jogutódja, talán nőági örököse.

---

¹⁴ Zs. II. 971. sz.

¹⁵ Z. V. 112.

Mindabból, amit tudunk, úgy tűnik, hogy a családnak eredetileg két jelentősebb birtoka volt: Alattyán és Vaszar. Az alattyáni birtoktest az ősi megyehatár, a Zagyva mellett terült el, egy tömbben, a folyó mindkét oldalán. Magát Alattyánt, mivel a Zagyvától keletre feküdt, mindvégig Heves megyéhez számították, míg Jánoshida és Kér eredetileg Szolnok megye része volt. (Később Pest megyéhez csatolták.) Feltűnő, hogy az uradalom, mint az újkori térképekről leolvasható, szigetként terült el a Jászság közepén, tehát minden bizonnyal igen korán keletkezett, akkor, amikor a jászok még nem telepedtek meg későbbi lakhelyükön.

A másik birtok, Vaszar eredeti kiterjedése csak hozzávetőleg rekonstruálható. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a XIV. század folyamán kettévált, és a továbbiakban mindegyik rész története másképp alakult.

Az uradalom déli felét Battyán (a Komlóhoz tartozó mai Kisbattyán), Jánosi (Mecsekjánosi) és Malafalva (ma Mánafa helynév a szomszédos Magyaregregy területén) képezte, egy-két határos faluval (Kompoltfalva, Jóbfalva, Kőfő) együtt, amelyek pontos fekvése nem ismert. Ezek a birtokok, mint láttuk, az Alattyániaktól 1330 táján a bátmonostori Töttösök kezére kerültek, akik később itteni váruk, Máré uradalmához csatolták őket.¹⁶

Más lett a sorsa magának Vaszarnak (a mai Kisvaszarnak). Ez a XIV. század folyamán ismeretlen úton a Lackfiak birtokába jutott, és bukásukkor, 1397-ben a Macedóniai család kapta meg. Mint az ő beiktatásukkor, 1398-ban megtudjuk, öt falu tartozott hozzá: Nyíres, a két Bágyon, Bikád és Tótalmás.¹⁷ Ma mindegyik megtalálható helynévben Kisvaszar és a határos községek (Ág, ill. Tékes) területén.¹⁸ Bízvást feltehető, hogy ezekből állt a vaszari uradalom már az Abák idején is. Ha ez így van, akkor a vaszari birtoktest eredetileg egy összefüggő, mintegy tíz faluból álló tömböt alkotott, amely Kisvaszartól Komló határáig ért.

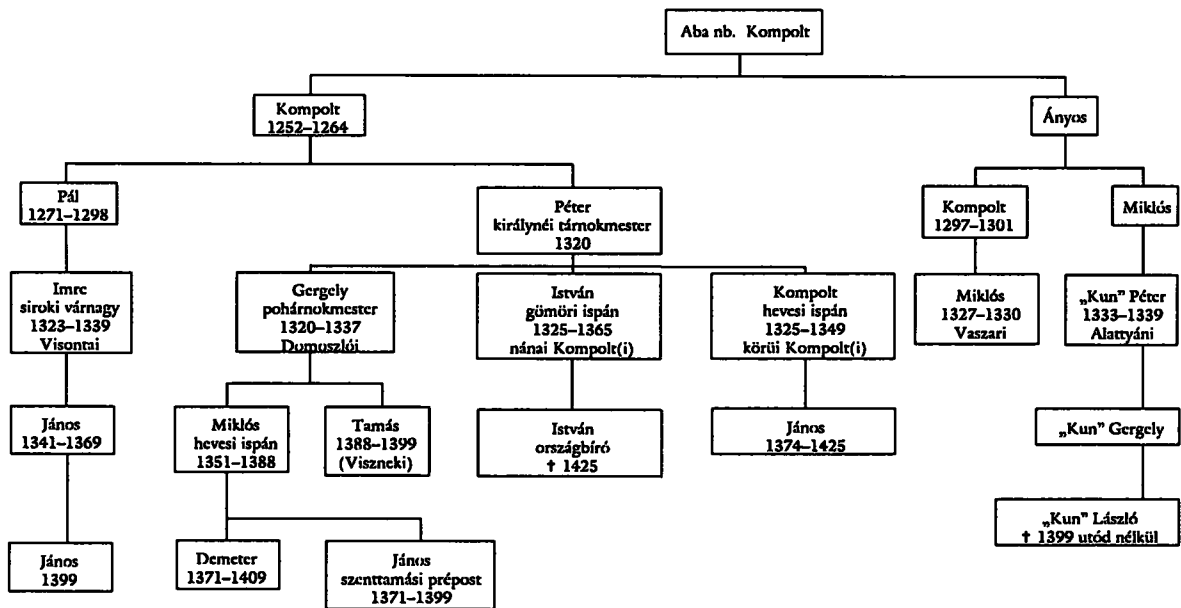
¹⁶ Az említett falvak történetéről részletesen és pontosan tájékoztat TIMÁR GYÖRGY: Magyaregregy területén és közvetlen környékén lévő középkori helységek. In: Márévár és környéke. Szerk. FÜZES MIKLÓS. Magyaregregy 1997. 40–43., 53–56., 59–63.

¹⁷ Zs. I. 5219. és 5295. sz.

¹⁸ Baranya megye földrajzi nevei I. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs 1982. 23/127. (Nyíres), 23/59. (Bágyon), 22/82. (Bikád), 17/85. (Almás).

Az Alattyániak vaszari ágának birtokait felbomlásuk állapotában ismerhettük meg, így biztos, hogy nincs tudomásunk az összesről. Arról például csak véletlenül értesülünk, hogy volt egy jószáguk Baranya megyében is, valahol Mohács és Majs között, a középkori Földvár és Lak (Vízlak) szomszédságában. Ezt, mint láttuk, 1327-ben idegenítették el Alsáni Jánosnak. Emellett abból ítélve, hogy Kompoltnak 1301-ben hozzá kellett járulnia a Bodrog megyei Tóti eladásához, talán szabad arra következtetnünk, hogy ez idő tájt arrafelé, Baracska körül is birtokosok voltak.

ÉRSZEGI GÉZA

Romana urna tegier...*

A közkedvelt Guida Rossa Rómáról szóló kötetében a Santo Stefano Rotondo bazilika leírásának végén írja: „Segue la cappella di S. Stefano re d’Ungheria, con un sepolcro del principio del sec. XVI.”¹ E rövid közlés arról az embernagyságnál nagyobb síremlékről szól, amelyen egy reverendás, karinges, kezét a mellén egymásra tevő papi alak fekszik. Karinge felett mozetta, alján apró lángnyelveket formázó bojtokkal díszítve.² Fejét a mozetta kapucnija fedi, s a kapucnit hihetően az alá felvett birétum formálja szögletessé. Feje egy hosszúkas, ugyancsak lángnyelveket formázó bojtokkal díszített párnán nyugszik. Attól jobbra és balra ugyanazt a címert faragták ki a párnára. Csücsköstalpú pajzsban balról benyúló félig nyitott tenyérben a hüvelykujjal a tenyérbe szorított három szétálló nyilat látunk. A síremlék körirata: IO(HANNES) LAZO ARCHIDI(ACONUS) TRANSSIL(VANIENSIS) PANNO(NIUS) PENIT(ENTIARIUS) AP(OSTOLICUS) DVM ANN(UM) AGERET LXXV OBIIT XVII AVG(USTI) M.D.XXIII. A szöveg a rövidítések dacára könnyen értelmezhető; tanúsítja, hogy a pannóniai Lázói János erdélyi főesperes, apostoli gyóntató élete 75. esztendejé-

---

* Eredetileg a *Fondazione Cini* által 1998-ban Velencében szervezett „L’credità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento” című konferencián hangzott el olaszul.

¹ Roma e dintorni. Guida d’Italia del Touring Club Italiano. Milano 1977.⁷ 390–392. Két adatgazdag, alapvető közleményt [BANFI FLORIO: La lapide sepolcrale di Giovanni Lazo assertore di Roma «patria comune». Accademia catholica Hungarica. Roma 1961. és V. KOVÁCS SÁNDOR: A humanista Lászlai János. Filológiai Közöny 1971. (a továbbiakban: V. KOVÁCS 1971.) 344–366.] használtam. Az idézett adatok jó része e közleményekből származik, ezért ha külön nem adom meg egy adat forrását, ott tőlük vettem. Ugyanakkor hálás köszönettel tartozom Mons. Filippo Tamburininek, aki a Penitenzieria Apostolica anyagának kutatásához adott segítséget és Ulrik Schwarznak, aki a liturgikus irodalom vonatkozásában látott el tanácsokkal.

² Voltaképpen az Alpoktól északra lévő káptalanok tagjainak a hideg ellen viselt bundája: *almucium*. MARIO RIGHETTI: Manuale di storia liturgica. Roma 1950.² I. 512–513.

ben elhunyt 1523. augusztus 17-én. A papi alak lábánál négysoros epigramma szól – antik mintára – az arra járó utashoz.

Negyvenéves is elmúlt Lázói János, mire 1489-ben feltűnik egy oklevélben. I. Mátyás király egyik diplomatájának, Sánkfalvi Antal pozsonyi prépostnak és rokonainak szolgálataik jutalmául címereslevelet adott.³ Sánkfalvi Antalnak sokat köszönhetett a király, hiszen mindig azon fáradozott, hogy III. Frigyes császár, osztrák főherceg visszaadja azt a koronát, amely nélkül a hagyomány szerint Magyarországon király nem uralkodhatott törvényesen. Nem csoda hát, hogy a császár és az 1458 óta uralkodó Mátyás király egyaránt ragaszkodott az uralom ezen jelentős szimbólumához. A Szent Korona visszaadásáért 1464-ig folytak tárgyalások; ekkor lett megkoronázva Mátyás a visszanyert Szent Koronával.⁴ Sánkfalvi ezenkívül sikeresen tárgyalt Kázmér lengyel királlyal. A lengyel király ugyanis a fiát akarta Magyarország trónjára ültetni. A tárgyalások eredményeképpen a lengyel király visszavonta csapatait Magyarországról. Sánkfalvi ezenkívül járt a francia királynál és Ferdinánd szicíliai királynál is, valamint Velencében is megfordult fontos megbízatással, ahogy a milánói herceg udvara sem maradhatott ki küldetései sorából.⁵

Rokonai is fontos szolgálatokat tettek a királynak. Hős Tamás nevű rokon Moldvában István vajdával csatázott olyan hőiesen, ahogy a neve is mutatja. Sebeket kapott, többek között három nyíl találta el. Érdemeik jutalmául tehát olyan oklevelet kaptak a királytól, amelyen címer is látható. A címerpajzs *infula* mutatja, hogy Sánkfalvi mint pozsonyi prépost a kiváltságolt prépostok mintájára *infulát* hordhatott. A címerpajzsban pedig a Lázói János síremlékén is látható

---

³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár, Bp. (a továbbiakban: MOL, DL.) 19599.; NAGY GYULA: Lázói János címere. Turul 1890. 208–209.; „Én apostoli vagyok, ő azonban apostol”. Kiállítás a Szentszék és Magyarország czeréves kapcsolatáról. Esztergom, Prímási Palota 1996. június 29–október 8. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. [Bp. 1996.] (a továbbiakban: ÉRSZEGI 1996.) 77.

⁴ Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt GEORGIUS BÓNIS, GEISA ÉRSZEGI, SUSANNA TEKE. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici – Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. II. Fontes – Quellenpublikationen 19.) Bp. 1989. 140–155.

⁵ FRAKNÓI VILMOS: Mátyás király magyar diplomatái. Századok 1898. 870–875.; KUBINYI ANDRÁS: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. METEM-könyvek. Bp. 1996. 121.

három nyilat tartó kart fedezhetjük fel. Rajtuk kívül a királyi kegyben részesülhettek a Hős családból még ketten, sőt sógoruk is, valamint Lázói János erdélyi főesperes és kanonok is.⁶

Az erdélyi egyházmegye közel egyidős a magyar állam megalapításával.⁷ Az első ezredforduló táján született. A hatalmas püspökség egész Erdélyt magába foglalta. Idővel – mint minden egyházmegye – kisebb egységekre oszlott. A Gyulafehérvárott székelő püspök egyházmegyéjét főesperesei által igazgatta. Az egyes főesperességek esperességekre oszlottak. Lázói János 1489-ben már kanonok volt a gyulafehérvári székeskáptalanban és főesperes Telegden.

Lázói János – sírköve alapján kikövetkeztetve – 1448-ban született. Nevét többféle alakban maradt fenn. A sírkövén *Iohannes Lazo* formában áll a neve, a magyarországi hivatalos források általában *Iohannes de Lazo* néven emlegetik, míg a humanista szerzők latinositva *Iohannes Lazoinus*nak írják. Nem tűnik kétségesnek, hogy János főesperes egy *Lazo* nevű településről valónak mondta magát. Ilyen és ehhez hasonló nevű település több is volt a középkori Magyarországon. A név ugyanis minden valószínűség szerint a szláv 'láz' szóból származik, aminek a jelentése: 'rét, irtvány'. A 'láz' szóból képzett helynevek közül különösen három érdemel témánk szempontjából figyelmet. Erdélyben Hunyad megyében találjuk az egyiket. A középkori források *Lazo* formában írják. A közeli Jófő (más néven Dobra) városhoz, illetve rajta keresztül Déva várához tartozott. A másik számba jöhető hely Sáros megyében található, s ugyancsak *Lazo* néven emlegetik a középkori források. De nem hagyható ki a Torna megyei *Lazo* sem.

A Hunyad megyében található *Lazo* azért tűnik kézenfekvőnek, mert Erdélyben van, s éppen Lazo János születése körüli időben az a Hunyadi János jutott a birtokába, aki Mátyás király apja volt, s nem elképzelhetetlen, hogy ez a kapcsolat is segített Lazo Jánosnak későbbi pályafutásában. Nem tagadható azonban az sem egyértelműen, hogy akár a Sáros, akár a Torna megyei *Lazoról* vette a nevét Lázói János, hiszen azok, akikkel együtt szerepel a király adta címereslevelében, a szomszédos Gömör megyéből származtak. Antal pozsonyi prépost ugyanis

⁶ ÉRSZEGI 1996. 76–77.

⁷ ÉRSZEGI GÉZA: A kereszténység első századai. A katolikus egyház Magyarországon. Ecclesia Sancta I. Szerk. SOMORJAI ÁDÁM, ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 1991. 29–30.

a Gömör megye Sánkfalváról kapta a nevét, ahogy a Hős család is itt volt birtokos, sőt sógoruk is a közeli Herényről származott. Hogy melyik helyhez köthetnénk több joggal Lázói Jánost, ebben nem segít a már említett sírverse sem. A sírvers ugyanis *Pannonius*nak mondja és az *Ister* folyónál születettnek. Szűkebb értelemben *Pannonián* az egykori római provinciát értjük, lényegében tehát az északról és keletről a Duna által határolt területét Magyarországnak, a mai Dunántúlt. Tágabb értelemben persze egész Magyarország neve is lehetett humanista ajkakon. Az *Ister* folyó szűkebb értelemben a Duna alsó szakasza, tágabban az egész Duna. Mint látjuk, sem *Pannonia*, sem az *Ister* említése a sírversben nem visz közelebb Lázói János nevének, így származási helyének pontosabb meghatározásához.

Miként kezdődött a pályafutása, ugyancsak homályba vész. Lázói János gyulafehérvári kanonokként tűnik fel a forrásokban. Nemzetközi hírű azáltal lett, hogy 1483-ban a Szentföldön járt. Társai közül az egyik, Felix Faber közzétette a zarándoklatról szóló élménybeszámolóját.⁸ Ő volt a zarándoklaton a *motor omnium*, tőle tudjuk, hogy Lázói János erdélyi főesperes tiszta magyar, németül egy szót sem tud, latinban és az olaszban rendkívül járatos, sőt egy szláv nyelvet is ismer. Nemes, művelt mivoltát szónoki és matematikai tehetségét is említi. 35 évesen a zarándokcsapat legedzettebb tagjának bizonyult. Lépten-nyomon verselt. Epigrammákat rögtönzött, s ezeket Felix Faber feljegyezte. A Sinai hegyen, mikor meglátogatták a Szent Katalin-kolostort, a védőszent tiszteletére epigrammát rögtönzött, sikeresen megbirkózva azzal a nehézséggel, is hogy az epigrammába bele kellett foglalnia társai nevét. Nem csekély lélekjelenlétről tett tanúbizonyságot akkor, amikor hazatértükben a tengeren viharba kerültek, s Lázói János nem késlekedett valamennyiük hő óhaját a Mindenható elé tárni versben. A vihar lecsendesedésével beköszöntött derűs idő ugyancsak versre ihlette: a nap szentjéhez, Szent Miklóshoz fordult december 6-án, hogy vegye védelmébe őket.

---

⁸ Fratrís Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem edidit CUNRADUS DIETRICUS HASSLER. I–III. Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart II–IV. Stuttgart 1843–1849.

A több nyelven tudó, könnyen verselő Lázói Jánosról szóló adatok mindent összevéve nem indokolják, hogy feltétlenül egyetemi tanulmányokat tételezzünk fel. Mint telegdi főesperes a gyulafehérvári egyház szentszéki bíraskodásában helynök és ügyhallgató is volt. Egyetlen ránk maradt levelében, melyet ilyen minőségében adott ki, nem szerepel semmilyen egyetemi tanultságot jelző cím, pedig a levél hivatalos ügyben kelt.⁹ Az előtte pereskedők fellebbeztek a kalocsai érsekhez. Ezt az ügyet terjeszti fel a gyulafehérvári egyházmegye metropolita érsekének szentszékére. A neve mellett az 1489-i királyi címereslevél *magister* címe minden valószínűség szerint a kanonoknak szól és nem az iskolai végzettségnek.¹⁰ Verselni pedig bárki megtanulhatott, hiszen az alsó fokú (káptalani és városi plébániai) iskolákban tanrendjében szerepelt a verselés szabályainak megtanítása és gyakorlása. Hogy milyen színvonalú volt a magyarországi alsó fokú oktatás, azt a kortárs Szalkai László is tanúsíthatja. Egy kisvárosi varga fia, Sárospatakon tanult, hogy mit, arról a fentmaradt tankönyve tanúskodik. Maga is írt verseket, s mikor már tehetett, mecénás is volt. Ámbár nem járt külföldi egyetemre, mégis a legmagasabbra vitte: esztergomi érsek lett, s királyi kancellár.¹¹

Mindez megfontolandóvá teszi, vajon érdemes Lázói János egyetemi tanulmányait feltételeznünk.¹² Itáliai jártasságát azonban aligha tagadhatjuk, hiszen,

⁹ „*Johannes de Lazo archidiaconus Thylegdiensis et canonicus ecclesie Albensis Transsilvane ac in officio vicarii eiusdem ecclesie iudex in spiritualibus et causarum auditor generaliter surrogatus*” etc. (1511. január 31. MOL, DL. 99253.) Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Ed. GÉRESI KÁLMÁN. Bp. 1885. III. 73–75.; BÓNIS GYÖRGY: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. BALOGH ELEMÉR. Bp. 1997. 562. (no. 4096.)

¹⁰ Nem hallgatható el azonban az sem, hogy Rómában a Pönitentieria Apostolica 1521-ben *theologiae professorként* említi („*committitur Iohanni de Lazo sacre theologie professori domini pape penitentiario ad presens in Romana curia residenti...*” Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Apostolica, Registri, vol. 68.).

¹¹ MÉSZÁROS ISTVÁN: A Szalkai-kódex és a XVI. századi végi sárospataki iskola. Bp. 1972.

¹² Van olyan vélemény is, miszerint az I. (Korvin) Mátyás által Pozsonyban alapított Academia Istropolitana-n tanult volna. Erről a lehetőségéről pl. nem kevés kétséggel ír V. KOVÁCS 1971. 345. Az egyetemről: CSÁSZÁR MIHÁLY: Az Academia Istropolitana. Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony 1914.; GÁBRIEL ASZTRIK: The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. Frankfurt am Main 1969.; KLANICZAY TIBOR: Egyetem Magyarországon Mátyás korában. Irodalomtörténeti Közlemények 1990. 575–611.

miként szentföldi zarándoktársa tanúsítja, jól tudott olaszul. Ha nem is járt egyetemre, korának egyik humanista központjában, Gyulafehérvárott élt és működött. Püspöke, Geréb László a legműveltebbek egyike. Mátyás király unokaöccse 1466-ban Ferrarában tanult. Hazatérte után 1475-ben lett erdélyi püspök.¹³ Nyomdokán járt káptalana prépostja, Illyésházi Mátyás, akinek itáliai tanulását elősegítendő maga Mátyás király járt közben a püspökénél, hogy távolléte idejére is megkapja préposti jövedelmét.¹⁴ Megyericsei János, Geréb püspök titkára saját magáról állította azt nem kevés öntudattal, hogy az első három magyarországi költő közé tartozik.¹⁵ Az ő pályafutása püspökével párhuzamosan fut, majd a királyi kancellária titkáráként ér véget. Püspöke, Geréb László kalocsai érsek lett, helyébe Perényi Ferenc lépett, majd pedig a korszak egyik legműveltebb humanistája, az Itáliát járt Várdai Ferenc lett a püspök Gyulafehérvárott. Tanult Rómában és Bolognában, dolgozott a királyi kancelláriában, majd váci püspök lett, utána 1514-ben elfoglalta az erdélyi püspöki széket. Igazi reneszánsz egyházfejedelem: művelt és kegyetlenül szigorú.¹⁶ Udvarában jelentős humanisták éltek: Budai Udalrik humanista költő; a Stephanus Taurinusra latinositott nevű Stefan Stieröxel, aki versben énekelte meg az 1514-i magyarországi parasztfelkelés eseményeit;¹⁷ Adrianus Wolphardi, aki a világhírű magyar humanista költő, Ianus Pannonius műveit gondozta nagy hozzáértéssel;¹⁸ Pelei Tamás, aki lelkes Erasmus-rajongó.¹⁹ Közöttük volt Barlabási János gyulafehérvári várnagy fogadott fia, s 1508-ban örököse, Barlabási János, aki

---

¹³ *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italic studentium 1221–1864.* Ed. ANDREAS VERESS. *Monumenta Hungariae Italica. Collegium historicorum Hungaricorum Romanum III.* Bp. 1941. (a továbbiakban: VERESS 1941.) 254., 366–367., 430–431.

¹⁴ Uo. 411., 430–431.; V. KOVÁCS 1971. 357–358.

¹⁵ Uo. 344–366.

¹⁶ Uo. 344–366.

¹⁷ V. KOVÁCS SÁNDOR: A Dózsa-háború humanista eposza. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1959. 451–473.

¹⁸ ERNUSZT JOHANNA: Adrianus Wolphardus. Bp. 1939.; TONK SÁNDOR: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 198–199.

¹⁹ KELÉNYI B. OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához. *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve* 1939. (a továbbiakban: KELÉNYI 1939.)

1508-ban Itáliában, a bolognai gimnáziumban tanult, Filippo Beroaldót hallgatta, majd csanádi püspök lett 1539-ben.²⁰

Ilyen környezet talán önmagában is magyarázatot adhat Lázói János olasz nyelvtudására. Nem csoda hát, hogy jelentős egyházi jövedelmeit is a gyulafehérvári székesegyház *porticus*át díszítő, Itáliát idéző reneszánsz kápolna kialakítására fordította. Mint telegdi főesperes, erdélyi kanonok, oltárjavadalmas, tekintélyes jövedelme lehetett. Maga a kápolna reneszánsz részletekben bővelkedett. A korabeli híres emberek címeri fába és kőbe faragottan díszítették a kápolnát, címereken kívül epigrammák ékesítették a kápolna falait.²¹ Hogy a kápolna mennyiben tükrözte Lázói János ízlését, műveltségét, s mennyiben volt csak mecénása, nehéz megmondani, mint ahogy aligha egyértelmű, a verses feliratok az alapító, a mecénás művei-e. Egy biztos, szentföldi zárándoklatán feljegyzett versei éppúgy epigrammák, mint a gyulafehérvári kápolna falán találhatók.

Mire elkészült a gazdagon díszített kápolna, új püspököt kapott Gyulafehérvár, a már említett Várdai Ferencet. Az itáliai tanulmányokat folytatott, jeles humanista főpap reneszánsz kényúrként viselkedett. Elképzelhető, hogy az évtizedek óta Gyulafehérvárott élő és működő mecénás kanonok, Lázói János maga is eljátszhatott a gondolattal: az általa régóta szolgált egyházmegye püspöke lehet. Ilyen gondolatokkal kanonoktársai közül más is kacérkodott, Pelei Tamás. Hogy vetélytársat láthatott Lázói Jánosban, azt Erasmus *Adagiái*hoz írt glosszáiban el is árulta. Erasmus egyik *adagium*ához (*Cantor cantorem lividus odi*) hozzáfűzi: „*Vicinus vicino aemulus ut mihi Iohannes Lazo*”.²² A kanonoktárs tehát versenytársat láthatott benne, hihető, hogy püspöke sem volt egészen ment hasonló gondolatoktól. A közel egy emberöltőt Gyulafehérvárott töltött főesperes nem kevés mecénási hajlamokkal kellemetlenné válhatott püspöke, Várdai Ferenc

²⁰ 1508. október 19. Gyulafehérvári káptalan levéltára. Fényképe: MOL, Diplomatikai filmtár, Bp. (a továbbiakban: MOL, Df.) 277713.; BEKE ANTAL: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. Történelmi Tár 1891. 112. (no. 412).; VERESS 1941. III. 72. Őt olykor-olykor Lázói Jánossal cserélik össze. V. KOVÁCS 1971. 344–345.

²¹ BALOGH JOLÁN: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943.; BALOGH JOLÁN: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 330.

²² KELÉNYI 1939.

számára. Püspöksége harmadik esztendejében tehát szívesen megvált Lázói Jánostól, aki 1517-től Rómában a szentatya magyar gyóntatója lett.²³

Lázói János itt sem feledkezett meg kápolnájáról, a pápától azt a kiváltságot kérte 1520-ban, hogy míg él, maga jelölhesse ki a kápolnája papját.²⁴ Az emiatt vérig sértett püspök, Várdai hiába kereste igazát a Szentszéknél, a pápa a korábbi döntést hagyta jóvá. Várdairól köztudomású volt, hogy nem volt elég a püspöki jövedelme. Kért kölcsön mindenkitől, s hozzányúlt minden pénzforráshoz, amihez hozzájuthatott. Lázói János pert indított a Szentszéken Hieronymus ascoli püspök, pápai ügyhallgató előtt amiatt, hogy püspöke rátette a kezét az elhunyt Jakab doktor, főesperes kegyes célokra hagyott 110 forintjára, Lázói Jánostól pedig egyháza más javadalmasai mintájára 220 forintot szedett be. A püspök kénytelen volt 1520-ban levélben mentegetőzni a pápánál: ő a vagyont nem herdálta el, mind székesegyházára fordította, hiszen azt nemrég a parasztfelkelés idején (1514-ben) megszenteltelenítették, annak helyreállítására kellett fordítania a jövedelmeket, sőt hogy védje az országot még egyházi holmait is kénytelen volt zálogba adni.²⁵ Kettejük párharcának végül Lázói János 1523-ban, illetve Várdai Ferenc 1524-ben bekövetkezett halála vetett véget.²⁶

Lázói Jánost hirtelen érte a halál, pestisjárványnak esett áldozatul. Szép sírkövére sírvers került.²⁷ A magvas gondolatot tartalmazó, antik előképekre visszamenő sírfelirat olvasata az irodalomban meglehetősen bizonytalan. A

²³ Első ízben 1517 március közepén találkozni vele a Penitenzieria Apostolica anyagában (Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Apostolica, Registri, vol. 61.). Megbízatása egyaránt kiterjedt nem magyarországi és magyarországi ügyek intézésére. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAY VINCE, RAPAICS RAIMUND, KARÁCSONYI JÁNOS. Bp. I. 53. = MOL, Df. 279370.)

²⁴ V. KOVÁCS 1971. 358–359.

²⁵ Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit ANTONIUS FEKETE NAGY. Ediderunt VICTOR KENÉZ et LADISLAUS SOLYMOSSI atque in volumen redegit GEISA ÉRSZEGI. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici – Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. II. Fontes – Quellenpublikationen 12.) Bp. 1979. 503–505.

²⁶ Halála után maga a pápa, VII. Kelemen írt Várdainak, hogy a Lázói végrendeletében a Szent Péter-bazilika építésére hagyott pénznek legalább a harmadát küldje el, s a többit fordítsa Magyarország védelmére a török ellen. MOL, Dl. 82653.

²⁷ RÁKOS RAIMONDO BIAGIO: Roma patria di tutti. Roma 1972. 121.

bizonytalanságot részben a kevés, de elemzésre alkalmas rövidítések okozzák, részben pedig egy ismeretlennek tűnő, ezért hibásnak vélt igealak. A sírfeliratot általában következőképpen olvassák és értelmezik: „*Natum quem gelidum vides ad Istrum Romana tegitur viator urna non mirabere si extimabis illud quod Roma est patria omnium fuitque*”. A versbe fogalmazott szöveg prózában a következőképpen hangozna: „*Viator, non mirabere, quem vides, ad gelidum Istrum natum, Romana urna tegitur, si extimabis illud, quod Roma est patria omnium fuitque*”. Azaz fordításban: „Vándor, látod a hideg Dunánál születettet, római urnában rejtezik, nem csodálkozol majd, ha annak veszed, ami: Róma mindenki hazája volt és marad is”. A fordításban persze el lehet rejteni a nyelvi megkomponálás sutaságát. Aligha tagadható ugyanis hogy sem a *mirabere*, sem a *vides* igeék mellett nem szerepel megfelelő nyelvi szerkezet. A *mirabere* mellett ugyan állhat accusativus, de ennek az accusativusban álló alaknak nagyon nehéz egyszersmind nominativusban álló alakká válnia, hogy a *tegitur* állítmány mellett az alanyt játszhassa.

De talán nincs is erre szükség, nézzük tehát meg az eredeti sírkövet! Ami a rövidítéseket illeti, lényegében csak három Q betűhöz csatlakozó rövidítésjel helyes értelmezése okoz gondot. A Q betűnél két helyen egyformán a betű szárának merőleges metszése által jelzik, hogy rövidítésről van szó. A feloldása: *quod*. Ugyancsak a Q betű szárán lévő két vessző (valójában pontosvessző) jelzi, hogy az egyetlen betű egy particulat takar: *que*. Ennek megfelelően a rövidítések következetes feloldása után a következőképpen olvasandó a szöveg:

NATVM Q(UD) GELIDVM VIDES AD ISTRV(M)
ROMANA TEGIER VIATOR VRNA
NON MIRABERE SI EXTIMABIS ILLVD
Q(UD) ROMA EST PATRIA OMNIVM FVITQ(UE)²⁸

A szöveg – ami a nyelvi értelmezését illeti – egyetlen, hosszú körmondatból: főmondatból és két *quod* kötőszóval, valamint egy *si* kötőszóval kezdődő mellékmondatból áll. A főmondat állítmánya a *mirabere* szó, amely a *miror* ige futurum imperfectum singularis secunda alakja, klasszikusan: *miraberis*. A

²⁸ ÉRSZEGI 1996. 76–77.

főmondat alanyát a vocativusban álló *viator* testesíti meg. A főmondat állítmányához *quod causale* kötőszóval csatlakozik az egyik mellékmondat. Ennek az állítmánya a *vides* szó, amelytől egy accusativus cum infinitivo függ, ahol az accusativus: *natum gelidum ad Istrum*, az infinitivus pedig a *tegie*. Az infinitivust szokatlan formája miatt általában a szöveg kiadói *tegitur* alakra javították. Pedig ismert, hogy a mediális értelemben vett infinitivus passivus alakja archaikus szövegekben a klasszikus alapján elvárható *tegi* helyett *tegie*.²⁹ A passzív igealak mellett természetesen ablativusban található a logikai alany: *Romana urna*. Ezt követően egy *si* kötőszóval indított feltételes mellékmondat áll: *si extimabis illud*, amelyben az *extimabis* vulgáris alak az *existimabis* helyett. Hozzá egy *quod* kötőszóval kezdődő vonatkozó mellékmondat csatlakozik. Ha egyszerű prózára fordítjuk a szép gondolatot megfelelő ruhába öltöztető epigrammát, a következő szöveget kapjuk: „*Viator, non miraberis, quod vides natum ad gelidum Istrum Romana urna tegi, si extimabis illud, quod Roma est fuitque patria omnium*”. Azaz: „Vándor, nem fogsz csodálkozni, mert azt látod, római urna rejti azt, aki a hideg Dunánál született, ha annak veszed, ami: Róma mindenki hazája volt és ma is”.

Lázói Jánost már halála másnapján, augusztus 18-án eltemették a Monte Celion lévő, magyar pálosok lakta Santo Stefano Rotondóban.³⁰ Ki gondoskodott az eltemettetéséről, erről nem szólnak forrásaink, pedig halálának híre hamar elterjedt. Különösen gyorsan ért haza Magyarországra. Mondanom sem kell, hogy javadalma, a telegdi főesperesség sorsa izgatott szinte mindenkit.³¹

²⁹ SZIDAROVSKY JÁNOS: A görög és latin nyelv hang- és alaktana. A classica philologia kézikönyvc. Szerk. FÖRSTER AURÉL, HUSZTI JÓZSEF. II. 1. A. Bp. 1932–1935. 412–413.

³⁰ Az akkor Rómában tartózkodó Brodarics István írja az erdélyi püspöknek, Várdai Ferencnek: „*Hodie sepelivimus d(ominum) Ioannem archidiaconum vestre do(minationis) reverendissime penitenciarium...*” MOL, DL. 82611. LUKCSICS PÁL: XVI. századbeli magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levél a zselői levéltárból. Irodalomtörténeti Közlemények 1930. (a továbbiakban: LUKCSICS 1930.) 223.

³¹ Az akkor Rómában tartózkodó Brodarics István az erdélyi püspöknek, Várdai Ferencnek írt levelét így folytatja: „*Eius archidiaconatus ne ad manus alienas perveniret et ne inde successu temporis maiora aliqua incommoda et molestias vestra reverendissima d(ominatio) habere posset, ago nunc apud pontificem, ut Emericus de Kalna bonus servitor una cum fratribus vestre dominationis reverendissime adipiscatur.*” MOL, DL. 82611.; LUKCSICS 1930. 223.

Térjünk azonban vissza Lázói János sírkövére. Ha hinni lehet Lázói János korábbi epigrammáinak, 35 évesen, mikor a Szentföldön járt, nem használt archaikus és népnyelvi latin formákat. A sírfelirata pedig több ilyen szót is tartalmaz (*tegiei, mirabere, extimabis*), a *viator* motívum is római mintát sejtet. Ennek alapján – fent tartva a tévedés lehetőségét – a sírfeliratot nem merném Lázói János epigrammái közé sorolni. Már korábban feltételezték, hogy nem maga készítette magának a síremlékét, hanem a pálosok Monte Celion lévő kolostorának akkori főnöke; amit már annál is inkább feltételezhetünk, hiszen lelkiüdvéért Lázói János jelentős összeget hagyott a Kerek Szent Istvánra.³² Akár ő volt a sírkő készíttetője, akár Várdai Ferenc erdélyi püspök gondoskodásából állították,³³ nem kétséges: Rómában készült, s a sírfelirat is Róma szellemét leheli.³⁴

---

³² Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma instrumenta et priorum registra. Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2. Transcripsit et edidit LORENZ WEINRICH. Roma–Budapest 1999. 163.

³³ Az akkor Rómában tartózkodó Brodarics István írja 1523. november 16-án az erdélyi püspöknek, Várdai Ferencnek az elhunyt Lázói János temetéséről: „Rursum, ut d(ominatio) v(estra) reverendissima per totum hoc tempus usque ad finem Martii, sexaginta florenos in auro huc mittat, non executoribus [sc. testamenti], ipsi enim neque unum obulum sibi dari ex iis petunt, sed coenobio fratrum Hungarorum de Celio Monte, in quo ille sepultus est, ut sit elemosina pro anima eius.” MOL, DL. 82621. LUKSICS 1930. 223.

³⁴ Hasonló sírkő Németországban is előfordul, s legfeljebb csak írásában különböznek ezek a sírkövek: Rómában humanista írással, Németországban pedig gótikus írással vésték a feliratot rájuk. L. pl. BRAUN, JOSEPH: Die liturgische Gewandlung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik. Freiburg im Breisgau 1907. 355–358.; SCHWARZ, ULRICH: Petenten, Prüfenden und die Kurie. Norddeutsche Beispielen aus dem Repertorium Germanicum. Blätter für deutsche Landesgeschichte. 1997. 20.

FONT MÁRTA

„Gesta Danielis regis”

Az idézőjelbe tett cím sűrítve tartalmazza dolgozatunk hipotézisét, amelynek bizonyítására kísérletet teszünk. Arra keressük a választ, mi okozhatta a XIII. századi halicsi történetírást reprezentáló kódexekben, hogy datálás nélküli krónika keletkezzék. Ezt a „hibát” korrigálandó tördelte szét a XIV. század eleji kompilátor az Ipatyjev Évkönyv XIII. századi részét is a kronológiai előzményekhez hasonlóan: az évekre bontást azonban rengeteg hibával végezte el.¹

A XIII. századi Halics–Volhinia története az ún. Ipatyjev-kódex harmadik, utolsó részében található. A kódex első részét az orosz őskrónika alkotja, amely kezdő sorairól „Poveszty vremennih let” (PVL) nevet kapta. Ez a kezdetektől 1117-ig beszél el a Rusz történetét. A másodikat az ún. Kijevi Évkönyv (KÉ) képezi, amely az 1118 és 1198/99 közötti eseményeket foglalja össze. Ezt követi a Halics–Volhiniai Évkönyv (HVÉ), amely 1205-től 1289-ig mondja el a délnyugati Ruszban történeteket. Az Ipatyjev Évkönyv az óorosz évkönyveknek egy sajátos vonulatát alkotja, nevezhetjük egy különálló kódexcsaládnak is. Ide a következő kódexek tartoznak: a XV. század elejéről való Ipatyjev, a XVI. század elejéről származó Hlebnyikov, a XVI. század végén másolt Pogogyin és az ugyanakkor átdolgozott Jermolajev, valamint egy kései, XVIII. századi latin nyelvű változat, a Krakói (1. táblázat). A két legkorábbi kódex egy közös prototípusra megy vissza, amelyet a XIV. század elején szerkeszthettek. A kódexek XIII. századi részükben annyiban különböznek, hogy az Ipatyjev kódex szövege a kronológia szerint tagolt, a másik pedig nem. Az évekre bontás valószínűleg utólag készült el, hiszen a Kijevi Évkönyvet követő év formailag

---

¹ БЕРЕЖКОВ, Н. Г.: Хронология русского летописания. Москва 1963. 39.; A Halics–Volhiniai Évkönyvről l. még ФОНТ, М.: Галицко-Волинская летопись как источник венгерской истории. *Studia Slavica Savariensia* 1993/2. 123–129. (irodalommal); FONT MÁRTA: II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok* 1991. (a továbbiakban: FONT, II. András) 107–144.

1201-et jelez, de tartalmilag az 1205-ben történtek lejegyzése. A záródátum 1292, de valójában 1289. A közbeeső időszakban is jelentős pontatlanságok vannak. Az ukrán Hrusevszkij XIX–XX. század fordulóján végzett kutatásai óta tudjuk, hogy a kronológiai eltérések egy-négy év között ingadoznak minden szabályszerűség nélkül.²

A HVÉ önmagában is több részből áll. Az egyes *letopisz*ek önállóan tételezett egységeit *szvod*oknak nevezi a kutatás. A HVÉ *szvod*-jai egymástól függetlenül más-más szerző által és más helyszínen is készülhettek. Erre vonatkozóan csak hipotézisekkel rendelkezünk³ (2. táblázat). Abban is nagy különbségek mutatkoznak, hogy az egyes szerzők hány *szvod*-ra bontják a XIII. századi szöveget. A *szvod*ok elválasztása az esetleges más *letopisz*ekkel való összehasonlítás alapján – bár az Ipatyjev kódexcsaládon belül erre kicsi a lehetőség; az ún. Moszkva környéki *letopisz*ekkel pedig kevés a tartalmi hasonlóság – egyes szereplők és helyszínek említésének gyakorisága alapján történik. Egyedül áll véleményével a történész Pasuto, aki 1238-ig nem lát törést a kódex szövegében és csak itt „vágja el” a XII. századi KÉ folyamatosságát. Csupán látszólag közelít hozzá a nyelvtörténész Henszorszkij álláspontja, aki stílusváltást észlelt az 1230-as évek első felét bemutató szövegrészeknél. Kettejük álláspontját tovább részletezve ábrázoljuk (3. táblázat), ahol a *szvod*ok keletkezése mellett a lehetséges helyszínt és a szerzőt is feltüntettük.

A második táblázatunkban feltüntetett hipotézisek sorában a szerzők közül többen vélik úgy, hogy az 1260-as években keletkezett a halicsi, az 1290-es évek elején pedig a volhiniai évkönyv. A halicsi évkönyv tematikailag a következő részekre bontható:⁴

² ГРУШЕВСЬКИЙ, М.: Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Lemberg 1901. Vol. XLI. (a továbbiakban: ГРУШЕВСЬКИЙ, Хронологія) 1–72.

³ L. crrc összefoglalóan FONT, II. András 114–115.

⁴ A szöveg irodalmi, kultúrtörténeti vonatkozásairól I. ФОНАЛКА, М.: Следы половецкого эпоса в Галицкой летописи. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. (Annales Debr.) XXV. 1991. 107–112.; УО.: Афоризмы в Галицко-Волинской летописи. Уо. XXVI. 1993. 69–74.; УО.: А Halics–Volhiniai Évkönyv művelődéstörténeti vonatkozásai. Debrecen 1999. (kézirat)

1. Danyiil életének eseményei,
2. a csernyigovi fejedelmek szereplése halicsi területen,
3. a steppe és Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj fejedelem,
4. harc a tatárokkal,
5. harc a litván törzsekkel (leggyakrabban a jatvagokkal).

Ez az öt típus nem egymást követő, hanem egymással „kevert” eseménysort jelent. Pl. egyes csernyigovi fejedelmek szerepeltek már az 1210-es évek elején is, igyekeztek *voloszt*ot szerezni Halicsban. Törekvéseinek szokatlan esemény vetett véget: 1211-ben négyüket felakasztották. Csernyigovi illetőségű fejedelmek igényt formáltak Halicsra az 1230-as években is: Mihail és a fia, Rosztyiszlav.⁵ A tatár támadás elől mindketten Magyarországra menekültek, majd megkísérelték a visszatérést és a tatárokkal való egyezkedést. Mihailnak nem sikerült, életével fizetett érte. Fia, Rosztyiszlav Magyarországról akart segítséget szerezni, de eredménytelenül. A tatárokkal való összecsapás is többször szerepel, egyszer a Kalka menti csata leírása (1224), másodsor pedig az 1237. évi, majd az 1240 őszen indult támadás. Az előbbi datálása hibás: 1224 (1223 helyett).⁶

A HVÉ halicsira és volhiniaira tagolásakor azokkal a szerzőkkel értünk egyet, akik az 1260-as évekre helyezik a választóvonalat. Az 1264. évi híradásig, amely Danyiil fejedelem haláláról és érdemeiről szól,⁷ nem látjuk indokoltnak a szöveg kettéosztását. A Danyiil halálát követő évek eseményeinek leírásakor mindenképpen „váltást” jelez a szöveg: az 1265. évben fiának, Svarnnak a hatalomgyakorlásáról olvashatunk,⁸ 1266-nál a tatárokról szól egy mindössze néhány soros bejegyzés,⁹ 1267 és 1269 „üres” év, ám közöttük 1268 igen részletesen tájékoztat a litván eseményekről.¹⁰ 1270-től pedig már Volhinia szerepel, igaz,

⁵ DIMNIK, MARTIN: Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246. Toronto 1981.

⁶ Грушевський, Хронологія 19.

⁷ Полное собрание русских летописей II. (a továbbiakban: ПСРЛ II.) Москва 1962. 862.

⁸ Uo. 863.

⁹ Uo. 863.

¹⁰ Uo. 864–869.

néhány rövid, *annales*-szerű feljegyzés erejéig.¹¹ Mindezek alapján a két területi évkönyv közötti „váltást” Danyiil halálának évéhez kötjük.

Végigtekintve a 4. táblázatot, véleményünk szerint egyértelmű, hogy a halicsi résznek központi figurája Danyiil fejedelem.¹² Életútjának legfontosabb állomásait így foglalhatjuk össze:¹³ apja az a Roman Msztyiszlavics fejedelem volt, aki 1199-ben elsőként egyesítette Halicsot és Volhiniát, így a szétagolódó Kijevi Rusz délnyugati részén egy jelentős területű fejedelemséget hozott létre. Halics és Volhinia egyesítése azonban nem tartott sokáig, mivel Roman fejedelem 1205-ben Zawichost mellett a lengyelekkel vívott csatában életét vesztette. Az ekkor mindössze négyéves Danyiil s kétéves öccse, Vaszilko – mint a halicsi és volhíniai fejedelmi címre „jogosult”¹⁴ személyek – „védelmét” hol a lengyel Leszek Biały (Fehér) fejedelem, hol a magyar király, II. András, hol valamelyik halicsi bojári csoportosulás tűzte zászlájára. Danyiil 1218-ban nagykorúvá válva jutott *volosztyhoz*,¹⁵ azaz önálló jövedelemhez (Beresztye). Ettől kezdve számíthatjuk fejedelmi tevékenységét. 1218 és 1238 között sikerült ismét összegyűjtenie *otcsináját*; azt a területet, amelynek egykoron apja is fejedelme volt. Apjáénál azonban nagyobb sikereket könyvelhetett el, ugyanis 1238-ra a csernyigovi fejedelmekkel való harcban az egykori „fővárost”, Kijevet is megszerezte.¹⁶ Ezen sikereit az 1240–1242. évi tatárdúlás elsöpörte, és az 1240-

¹¹ 1270–1272-es évekre l. uo. 869–871.

¹² Róla l. Пашуто, В. Т.: Даниил Галицкий. Исторический Журнал 1943/3-4. 37–44.; LAMMICH, MARIA: Fürstenbiographien des 13. Jh. in den russischen Chroniken. Köln 1973.; Котляр, Н. Ф.: Даниил Галицкий. Киев 1979.; legújabbán l. Історія України. Київ 1997. 50–54.

¹³ А ПСРЛ II. alapján.

¹⁴ A Kijevi Ruszban nem volt egyértelműen kialakult öröklési rend. Továbbra is szokásban volt az ősi *senioratus*, de jól érzékelhető a *primogenitúr*ra való törekvés. Itt a krónikás ez utóbbira gondol, de csak saját álláspontja tükröződik benne, kiskorúak fejedelmi hatalmának elismerésére a Rusz XI–XIII. századi történetében nincs példa. FONT MÁRTA: A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. Actas 1999/3. 22–33.

¹⁵ A *voloszty* nem földbirtok, hanem olyan uralmi körzet, ahol egy meghatározott személyt (fejedelmet) illetett meg az adók begyűjtésének joga. L. errre FONT MÁRTA: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp. 1998. 81.

¹⁶ ПСРЛ II. 782–783.

es években újabb anarchia következett.¹⁷ Az 1240-es évek végére sikerült a bojári szeparatizmust megtörni, valamint a magyar expanzív törekvéseket is megakadályozni.¹⁸ 1250-től pedig a tatárok jelentkeztek követeléseikkel: Danyiil Batuhoz „zarándokolva”, és a fejedelemség déli határa mentén épült erődített településeket lerombolva tatár szövetségessé lett.¹⁹ Ugyanakkor a magyar királlyal békét kötve, gyermekeiket összeházasítva (Lev és Konstancia) nyugati szomszédjai pártfogását is élvezte: a krakkói Bolesław Wstydliwy (Szemérmes) a magyar király veje volt. Az 1250-es években IV. Béla magyar király oldalán részt vett a Babenberg örökségért vívott küzdelemben is.²⁰ A tatárokkal való szövetséget csak taktikai lépésnek tekintette, nyugatról szeretett volna segítséget kapni,²¹ ennek reményében fogadta el IV. Sándor pápától a koronát (1254)²² és mutatott hajlandóságot az egyházi unió elismerésére.²³ Ez a magyarázata a keleti szláv területen egyedülállónak számító királyi (*rex*) címének.

Danyiil életének mozzanatai különböző módon olvashatók a halicsi évkönyv 1201–1264 (valójában 1205–1264) közötti részeiben. A gyerekkoráról szóló

¹⁷ A csernyigovi fejedelmek (Mihail és fia, Rosztyiszlav, valamint Danyiil egyaránt Magyarországra menekültek, I. ПСРЛ II. 785–786.

¹⁸ Halics területére az utolsó magyar hadjáratot ekkor vezette IV. Béla, a datálás a magyar szakirodalomban nem egyértelmű, 1245, 1249 is szerepel: I. БЕРТЕНИ, И.: Международное положение Венгрии после татарского нашествия. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. XIX. 1978. 244–249. A datálás megoldatlansága Bertényi c. munkája és HODINKA ANTAL (Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 416–430.) fordítása nyomán terjedt el a magyar szakirodalomban, I. pl. KRISTÓ GYULA: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 133. ПСРЛ II. 795–797., illetve 800–805. alatti részének kronológiájáról I. ГРУШЕВСКИЙ, Хронология 31–32. Hruscvszkij a Jaroszlav alatti csata időpontjaként 1245 nyarát jelöli meg. A *letopisz* szövegének vizsgálatából egyértelműen kitűnik az 1245 és 1249-es szöveg összetartozása, amit egy közbeékelts litván cseménysorozat 1246–48-ra történt beillesztése szakított meg.

¹⁹ ПСРЛ II. 807.

²⁰ SENG TORU: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok* 1987. 584–611.

²¹ ПСРЛ II. 813–814.

²² Uo. 821–822.

²³ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* I. (1075–1700) Rom 1953. 28–45.

híradásokat későbbi betoldásoknak gondoljuk, részben rövidegük, részben hibás datálásuk, részben közvetett bizonyítékok alapján:

— 1224-nél (valójában 1223) mondja az évkönyvíró Danyiilról, hogy 19 éves volt,²⁴ noha 1205-ben apja halálakor négyéves volt,²⁵ ami alapján az 1201. évi születési dátumra következtethetünk. Így 1223-ban már huszonkét évesnek kellett lennie.

— 1208-nál azt mondja a krónikás Danyiilról – életkora említése nélkül –, hogy olyan kicsi volt, hogy előbb nem ismerte meg anyját, majd pedig sírt, amikor elkergették.²⁶

— Az évkönyv 1211-ben (ténylegesen 1209-ben) életkorát nem mondja, csak azt, hogy elég kicsi volt még, de már megülte a lovat,²⁷ ami egy tízéves gyermekről elképzelhető.

— Amikor Danyiil a magyar királyi udvarba került, a krónikás szerint a király (II. András) leányával össze akarták házasítani, mivel a királynak nem volt fia.²⁸ Ez nem felel meg a valóságnak, hiszen Danyiil érkezésekor a királynak a legidősebb fia, Béla már bizonyosan életben volt, hiszen ő 1206-ban születhetett.²⁹

A korai szövegben tetten érhetők egyéb későbbi betoldások:

— 1207-nél írja a krónikás, hogy a magyar király Erzsébet nevű leányát férjhez adták Tübingiába (valójában 1211-ben), és „most”, azaz a szöveg írása idején, szentként tisztelik.³⁰ Ez a rész nem keletkezhett 1234 előtt, amikor Erzsébet szentté avatására sor került.

— Minden bizonnyal későbbi lejegyzés az a magyar udvarból származó információ, amely Gertrudis királyné meggyilkolásáról számol be 1210-nél 1213 helyett,³¹

---

²⁴ ПСРЛ II. 744.

²⁵ Uo. 717.

²⁶ Uo. 727.

²⁷ Uo. 730.

²⁸ Uo. 723.

²⁹ KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1995. 246.

³⁰ ПСРЛ II. 723.

³¹ Uo. 729.

— kisebb tévedéssel antedatálja a királyné öccseinek Magyarországra menekülését (1207), valójában: 1208.³²

A szöveg utólagos évekre bontásáról árulkodnak az üresen hagyott helyek, illetve évek, amikor az évszám mellé csak annyit biggyesztett a krónikás, hogy „nem történt semmi”, „nem volt semmi”, „csend volt”. Ez a következő esetekben fordul elő: 1214,³³ 1216,³⁴ 1218,³⁵ 1220,³⁶ 1222,³⁷ illetve egy másik tömbben: 1239,³⁸ 1242,³⁹ 1244.⁴⁰ 1236 még évszámjelölés szintjén sem szerepel, teljesen kihagyja, a számozás szerint „átugorja” a kompillátor.⁴¹ Danyiil életének eseményei már az 1220-as évektől viszonylag bő terjedelemben kerültek az évkönyvbe. Az 1244 és 1264 közötti résznél feltételezhető egy kortárs krónikás közreműködése, méghozzá Danyiil környezetéből, mivel vele szemben rendkívül elfogult. Az újonnan alapított Holm-i püspökség főpapját, Ivant tartják többnyire szerzőnek, Henszorszki az 1250-es évekre, Pasuto 1263 körülre datálja a püspök krónikaíró tevékenységét. Hrusevszkij a kancellárián működő Dioniszijt tartja a krónika szerzőjének, Pasuto a kijevi metropolita címet is megszerző Pjotr Akerovicsot (1242–1245/46) és II. Kirillt (1247–1281) véli szerzőnek. A személyt illetően úgy véljük, a jelenlegi források birtokában bizonyosságot nem szerezhetünk. Biztosak lehetünk viszont abban, hogy Danyiil közvetlen környezetének, udvartartásának tagja lehetett életének krónikása, felnőttkori tetteinek megörökítője. Gyerekkoráról keveset tudott az illető, azt is pontatlanul (l. az utólagos betoldásokat).⁴²

³² Uo. 723.

³³ Uo. 735.: „csend volt”

³⁴ Uo. 736.: „semmi sem történt”

³⁵ Uo. 737.: „csend volt”

³⁶ Uo. 738.: „semmi sem történt”

³⁷ Uo. 739.: „semmi sem volt”

³⁸ Uo. 784.: itt csak az évszám szerepel.

³⁹ Uo. 794.: „semmi sem volt”

⁴⁰ Uo. 794.: „semmi sem volt”

⁴¹ Uo. 778.: 1235 után 1237 következik.

⁴² A krónikaíró személyéről, az egyes krónikarészek keletkezéséről Генсьорський, А. І.: Галицько-Волинський літопис. (Процес складання редакції і редактори) Київ 1958.; Пашуто, В. Т.: Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. Москва 1950.

A krónikaíró utólagosan fogalmazott meg egy-egy nagyobb részt, tudatosan szerkesztett. Erről egy-egy odavetett mondat árulkodik, mint pl.:

— „Most pedig a számtalan harcról, nagy hőstettekről, és a gyakori felkelésekről fogunk beszélni, amelyek ifjú koruktól nem hagytak nyugtot Danyiilnak és Vaszilciónak.” (1227)⁴³

— „Ezután beszélünk a sok lázadásról, nagy hazugságokról és számtalan hadakozásról.” (1229)⁴⁴

— „Mi pedig ezt abbahagyva visszatérünk az előzőekhez.” (1238),⁴⁵ (1264)⁴⁶

Az 1250-es évek elbeszéléseinél pedig ilyen megjegyzéseket olvashatunk:

— „A krónikásnak nem kell mindent leírnia, ami történt.” (1254)⁴⁷

— „előadva a történeteket az elbeszélő időnként előreszalad, időnként visszafelé tesz egy lépést. Aki bölcs, olvasva megérti.”⁴⁸

— „korábban már írtunk erről”

— „az évek számát itt nem írjuk”

— „erről részletesen nem írunk, hosszú lenne...”⁴⁹

Danyiil tetteiről emlékezve a történetíró teljesen „főhőse” oldalán áll. Ellenségei állhatatlanok, csalárdak, ártó szándékúak. Tetteinek felnagyítása már apja nekrológjával kezdődik: Danyiil a méltó utód – sugallja a krónikás. Roman fejedelem felmagasztalása rövid halics–volhiniai uralmához képest túldimenzionált. Danyiil esetében erről nincs szó: ügyes diplomáciájával, Halics–Volhinia mozgásterének növelésével okosan kihasználta lehetőségeit, méltó a krónikás dicséretére. Az események „tálalása” mégis sok esetben túlzó: a magyar király aligha vált Danyiil öltöztetőjévé (1252),⁵⁰ és aligha könyörögtek neki gyermekeik összeházásáért (1250).⁵¹ Nekrológjában a krónikás egészen a bibliai

---

⁴³ ПСРЛ II. 750.

⁴⁴ Uo. 762.

⁴⁵ Uo. 784.

⁴⁶ Uo. 862.

⁴⁷ Uo. 820.

⁴⁸ Uo. 820.

⁴⁹ Uo. 821.

⁵⁰ Uo. 815.

⁵¹ Uo. 809.

Salamonig magasztalja: „Danyiil király pedig jó volt, bátor és bölcs, sok várost alapított, és templomokat épített és mindenféle dísszel ékesítette azokat. Fivéréhez, Vaszilkóhoz testvéri szeretet fűzte. Ez a Danyiil egy második Salamon volt.” (1264)⁵² A XIII. századi halicsi író jól ismerhette a XI. századi kijevi metropolita, Ilarion dicsőítő poémáját a kereszténységet felvevő Vlagyimir nagyfejedelemről,⁵³ akinek szövegéből sokat kölcsönzött. Részben innét merítette az ószövetségi hasonlatait, példáit. Ugyancsak kimutatható Flavius Zsidó háborújának, de a Nagy Sándor-történet adaptálása is.⁵⁴ Ezeket ó(egyházi)szláv fordításban ismerhette a krónikaíró. E körülmény jelzi, hogy a krónikás széleskörű műveltséggel rendelkezett. Tájékozott volt a lengyel, a magyar, a stájerországi és bajor ügyekben.

Kérdés, hogy használhatott-e a halicsi krónikás német, magyar, vagy lengyel krónikás anyagot? Ha Danyiil nyugati kapcsolataira gondolunk, a kérdést igennel válaszolhatnánk meg, hiszen

- egy ideig a krakkói nagyfejedelemi és a magyar királyi udvarban nevelkedett,
- lengyel és magyar hadakkal csatározott,
- később lengyel és magyar szövetségesei voltak,
- fia révén részt vett a Babenberg örökségért vívott harcban a magyar király oldalán,

- a tatárok elől több ízben Magyarországra futott.

Ahhoz azonban, hogy Danyiil krónikása mindezekről írjon, nem volt feltétlenül szüksége írott forrásokra, megtehetette ezt akkor is, ha egyszerűen csak tájékozódott Danyiil környezetében, esetleg kísérte urát külföldi útjai során. A

⁵² Uo. 862.; STÖKL, GÜNTHER: Der zweite Salomon. Einige Bemerkungen zur Herrschervorstellung im alten Russland. Canadian-American Slavic Studies 1979. 21–31.

⁵³ БУГОСЛАВСКИЙ, С. А.: КЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИИ «Памяти и похвалы» князю Владимиру. 1925. 105–159.; Des Metropoliten Ilarions Lobrede auf Vladimir den Heiligen. Hrg. von MÜLLER, LUDOLF. München 1962.; PODSKALSKY, GERHARD: Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus’ (988–1237). München 1982. 23–24.

⁵⁴ Mindkettő nagyon népszerű volt a Kijevi Ruszban, Flavius munkája több mint harminc kéziratban maradt fenn, Nagy Sándor életrajzát (Alekszandrija) pedig az ún. Chronografok (görögből fordított szövegek kompilációja) terjesztették. L. crrc История русской литературы X–XIII. веков. Москва 1980. 50–52. (a vonatkozó rész TVOROGOV, O. V. írása)

magyar példánál maradva: a XIII. századi krónikás volt óorosz területen az első, aki név szerint ismeri a kortárs magyar uralkodókat, II. Andrást és IV. Bélát, sőt címüket is a latin nyelvi fordulattal írja: *riksz*,⁵⁵ és nemcsak a *korol*-t használja. A krónikás lengyel–magyar viszonyokban való jártassága következményeként értékelhető, hogy a XIII. század eleji állapothoz képest toleranciát mutatott egyházi ügyekben. Pl. minden negatív felhang nélkül vette tudomásul a pápa követének megjelenését és a Danyiilnek küldött korona ellen sincs kifogása. Sőt, ezt követően Danyiil neve mellett is használta a korábban csak a magyar királynak megadott *korol* címet.⁵⁶

Összegezve azt állítjuk, hogy a Danyiil-életrajzot író krónikás a fejedelem környezetéhez tartozó személy lehetett, aki Danyiil életének utolsó két évtizedét közelről szemlélhette. Danyiil halála után nem évekhez kötötten, hanem nagyívű elbeszélésben írta meg Danyiil biográfiáját. Ennek során különböző történeti feljegyzésekre támaszkodott (csernyigovi, halicsi feljegyzések, a tatárokról szóló elbeszélés), szemléletmódját és Danyiil személyéhez való közelítését a „klasszikusok” (Zsidó háború, Nagy Sándor-történet) határozták meg. Ehhez jól illeszthető volt az ószövetségi ihletettségű himnusz (Pohvala), amellyel Ilarion metropolita dicsérte a XI. század kijevi nagyfejedelmét, Vlagyimirt és Bölcs Jaroszlavot. Ezt a biográfiát neveztük munkánk elején *gestának*. A *gesta* mint történetírói műfaj az óorosz történetírásban ugyancsak ismeretlen, hiszen a történeti feljegyzéseket többnyire a *letopisz* (*annales*) szóval jelölték. A *letopisz* azonban az *annales*-fogalomnál jóval szélesebb értelemben használatos: magában foglalja a latin nyelvű történeti irodalomban krónikának nevezett formát is, illetve a kettő keveredését, ahogy pl. a középkori magyar krónikák sem „tisztá képletek”.⁵⁷ De *letopisz*nek nevezi a fennmaradt kódexeket is, illetve ezek variánsait. A fentiekből azt kívántuk bizonyítani, hogy a Danyiil életéről írott *letopisz*-részletek lényegében egy *gesta* műfajához közeli történeti elbeszélést alkottak.

---

⁵⁵ ПСРП II. 836–837.

⁵⁶ Uo. 827.

⁵⁷ KRISTÓ GYULA: História és kortörténet a Képcs Krónikában. Bp. 1977. 15–17.

Kevésbé illik rá az óorosz irodalom *zsityije* fogalma, amely inkább a szentek életrajzával azonos, vagy ahhoz közeli írásművet sejtet. Igaz, *zsityijeként* jelölik az Alekszandr Nyevszkij-életrajzot, de amíg őt később a pravoszláv egyház szentként tisztelte, Danyiil esetében ez nem áll fenn. Ugyanakkor tény, hogy Nyevszkij életrajza a halicsi irodalmi tradíció felhasználásával készült.⁵⁸ A *gesta* a XIII. század közép-európai történetírásának kibontakozó műfaja,⁵⁹ mint pl. Magyarországon Anonymus *Gesta Hungarorum*-a, ahol a személyiségrajz megalkotásához a regényes Nagy Sándor-életrajz szintén hozzájárult.⁶⁰ Nem állítjuk, hogy a *Gesta Danielis regis* szövegátvétel lenne, hiszen a Nagy Sándor-életrajz Rusz-beli ismertsége egy párhuzamos szellemi hatás eredménye. Danyiil életrajza szöveg szerint az óorosz irodalmi hagyományból (Ilarion), a bizánci irodalmi stílusból (panegyrikus költemények) merített. Egyedül a *gesta*-típusú írásműről mint műfajról – s persze a történeti eseményekről – érkezhettek információk a nyugati szomszédságból. Csak míg a magyar Anonymus műve önállóan fennmaradt, az ugyancsak ismeretlen halicsi krónikás munkája egy XIV. század eleji kompilátor működése következtében a *letopiszek* kronologikus szerkesztésmódjának áldozatul esett.⁶¹

⁵⁸ Л. сгрс ЛИХАЧЕВ Д.С.: Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского. Труды Отдела древнерусской литературы V. Москва–Ленинград 1947. 36–56.; Гудзий, Н. К.: История древнерусской литературы. Москва 1950. 188.

⁵⁹ KERSKEN, NORBERT: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”. Nationalgeschichtliche Darstellungen im Mittelalter. Münsterische Historische Forschungen. Bd. 8. Böhlau 1995.

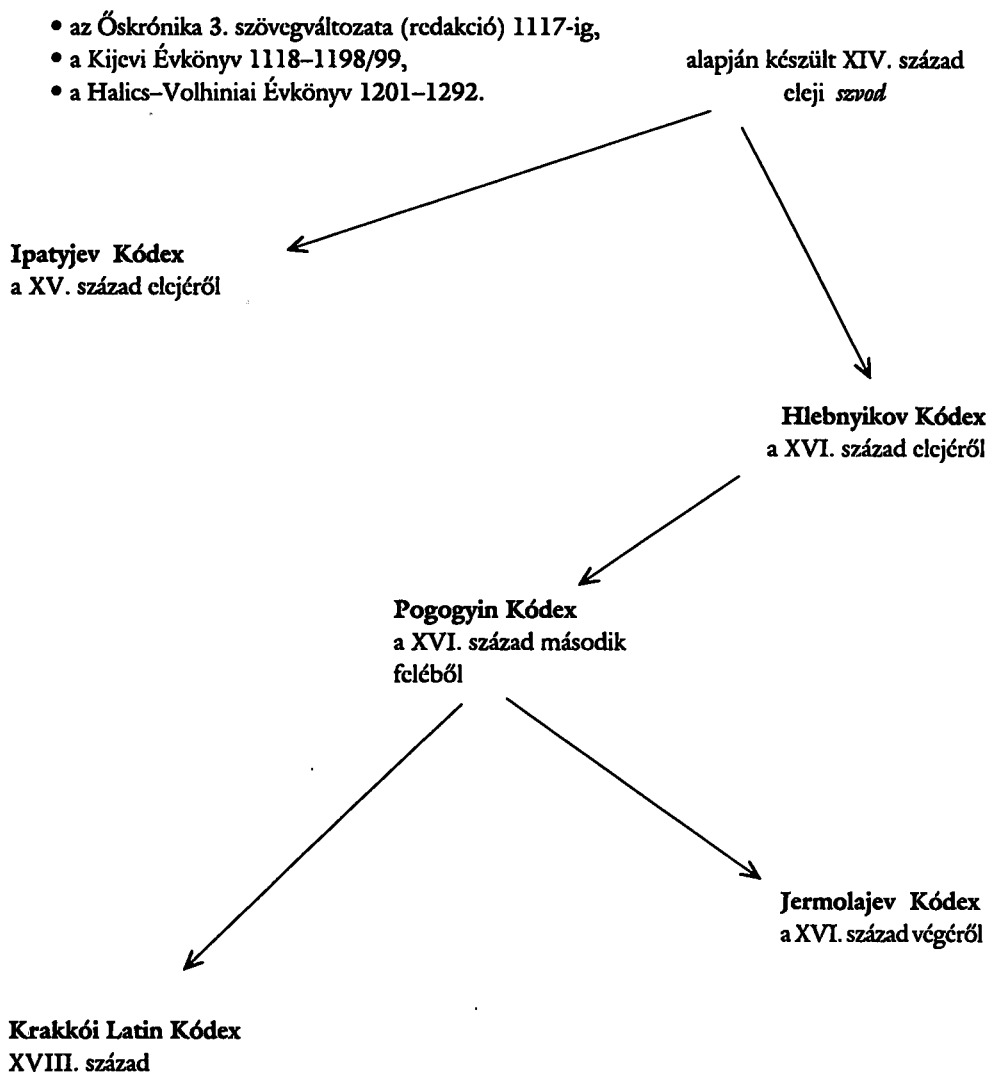
⁶⁰ A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 83. (a vonatkozó rész KLANICZAY TIBOR munkája)

⁶¹ Lengyel területen is kimutatható egy „elvezett” XIII. századi krónika, amely csak Długosz XV. századi szövegéből hámozható ki. LABUDA, G.: Zaginiora kronika z pierwszjej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Warszawa 1983.

1. TÁBLÁZAT

Az Ipatyjev kódexcsaládhoz tartozó ismert kódexek

2. TÁBLÁZAT

A Halics–Volhiniai Évkönyv feltételezett *szvodjai*

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1200											
1210											
1220											
1230								1234			
					1238						
1240											
				1246	1246				1246	1246	
1250	1254										
			1256/ 1257	1256/ 1257			1256/ 1257				
1260						1260– 1261			1260/ 1261	1260/ 1261	
					1263						1264
		1267						1266			
					1269						
1270											1271
1280											
								1285 /1286			1289
					1289			1289			
1290								1292			1291

Magyarázat:

1. ГРУШЕВСЬКИЙ, М.: Історія України–Руси III. У Львові 1905.
2. ОРЛОВ, А. С.: О галицко-волынском летописании. Труды Отделения Древнерусской Литературы V. Москва–Ленинград 1947. 15–35.
3. ЧЕРЕПНИН, Л. В.: Летоисец Данила Галицкого. Исторические записки. АН СССР №12. Москва 1941. 228–253.
4. ЛИХАЧЕВ, Д. С.: Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва–Ленинград 1947. 258.
5. ПАШУТО, В. Т.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва 1950. 89., 105–130.
6. TSCHIZEVSZKIJ, D.: Zum Stil der Galizisch-Volynischen Chronik. Südostforschungen. Bd. XII. 1953. 79–109.
7. ЕРОМНИ, И. П.: Волынская летопись 1289–90 гг. Труды Отдела Древнерусской литературы XIII. Москва–Ленинград 1957. 102–117.

8. ГЕНСЬОРСКИЙ, А.: Галицько-Волинский летопис. Процес, складання, редакції і редактори. Київ 1958.
9. WORTH, D.: Linguistics and Historiography. A Problem of Dating in the Galician-Volynian Chronicle. Indiana Slavic Papers. Vol. 3. Bloomington 1963. 173–185.
10. The Galician-Volynian Chronicle. An annotated translation by E. PERFECKY. München 1973.
11. Памятники Литературы Древней Руси III. Москва 1981. 564–602.

3. TÁBLÁZAT

Henszorszkij és Pasuto véleménye a Halics–Volhiniai Évkönyv *szvod*jainak keletkezési helyéről, idejéről, szerzőiről

Henszorszkij				Pasuto			
<i>Szvod</i>	Hely	Idő	Szerző	<i>Szvod</i>	Hely	Idő	Szerző
1234	Holm	1255	Ivan, Holm püspöke				
				1238	Kijev	1238	Petr Akerovics
				1246	Holm	1246	Kirill püspök
				1263	Holm	1263	Ivan püspök
1266	Holm	1269 előtt	Dioniszij, a kancelláriról				
				1269?	?	?	?
1285/ 1286	Peremisl	cca. 1286	Memmon püspök				
1289	Lubomil	cca. 1289	? a hercegi udvarból	1289	Volhiniai Vlagyimir	?	Jevsztignyej
				1290?	?	XIV. század	Lev krónikása
1292	Pinszk	XIV. század eleje	?				

4. TÁBLÁZAT

A Halicsi Évkönyv tartalmának elemzése
(a szövegben előforduló dátumok szerint)

1201		1219		1237		1255	
1202		1220		1238		1256	
1203		1221		1239		1257	
1204		1222		1240		1258	
1205		1223		1241		1259	
1206		1224		1242		1260	
1207		1225		1243		1261	
1208		1226		1244		1262	
1209		1227		1245		1263	
1210		1228		1246		1264	
1211		1229		1247		1265	
1212		1230		1248		1266	
1213		1231		1249		1267	
1214		1232		1250		1268	
1215		1233		1251		1269	
1216		1234		1252		1270	
1217		1235		1253		1271	
1218		1236		1254		1272	

Jelmagyarázat:

	Üresen hagyott évek, amikor „csend volt” vagy „nem történt semmi”
	Rövidebb leírások, szórványos információk Danyiilról
	Részletes eseményleírás Danyiilról , a szemtanú krónikás munkája
	Részletes leírás Danyiil utódairól
	Teljes bizonyossággal megállapítható későbbi betoldás
	Kizárólag volhiniai információ

GALAMB GYÖRGY

A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez

Felesleges bizonygatni, hogy a ferences obszervancia milyen fontos szerepet játszott Magyarország XV. századi történetében. Legyen elég ehelyütt csak utalni Marchiai Jakab eretneküldözésére, Kapisztrán János tevékenységére a nándorfehérvári győzelem kivívásában, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt prédikációinak a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helyére, vagy éppen az obszervánsok fontosságára a század végének és a XVI. század elejének társadalmi forrongásaiban, a Dózsa-féle parasztháború kirobbanásában.¹ Mindennek közvetlen történeti előzményét, illetve közegét az obszervancia Boszniából történő elterjedése, magyarországi meggyökerezése jelenti. Bosznia ebből a szempontból azért lényeges, mert, mint az ismeretes, a magyarországi ferences obszervánsok egészen 1448-ig az itteni vikária kötelékébe tartoztak. Rövid tanulmányomban azt kívánom vizsgálni, hogy a boszniai vikária belső helyzete, a vikária ferences renden belüli pozíciója, különösen pedig Marchiai Jakab vikárius hazánkban kifejtett tevékenysége menyiben járult hozzá ahhoz, hogy Magyarországon egyre több ferences rendház került az obszervánsok kezére, illetve egyre többet alapít-

¹ Mindegyik kérdés irodalma igen szerteágazó, ezért minden kiemelés többé-kevésbé öltetszerű. A legkorábbi összefoglalás: KARÁCSONYI J.: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1922–1924. (a továbbiakban: KARÁCSONYI) Kapisztránra magyarul: BÖLCSKEI Ö.: Capistranói Szent János élete és kora I–II. Székesfehérvár 1923–1924.; KULCSÁR P.: Kapisztrán János. Bp. 1987. A külföldi szerzők közül a legismertebb életrajzi összefoglalás Hoferé, amelynek olasz nyelvű változatát használtam: HOFER, G.: Giovanni da Capestrano. L'Aquila 1955. A Kapisztránnal kapcsolatos kutatások egyik fő irányát a szenttéavatási jegyzőkönyvek és az azokban foglalt csodák tanulmányozása jelentette: FÜGEDI E.: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. (a továbbiakban: FÜGEDI) In: FÜGEDI E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. (a továbbiakban: FÜGEDI 1981.) 7–56. Újabb: ANDRIĆ, S.: The Beginnings of the Canonization Campaign of John Capistran, 1456–1463. Hagiographica 1996. 163–246. (a továbbiakban: ANDRIĆ) Az obszervancia szerepére a XV. század végi–XVI. század eleji társadalmi mozgalmakban: SZÚCS J.: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtudományi Közlemények 1974. 409–435.

tottak számukra. Ez azért sem mellékes kérdés, mert ezek a fejlemények egybe-
esnek a ferences obszervancia nem csupán itáliai, hanem közép-európai
megerősödésével. Marchiai Jakab személye pedig azért érdemel figyelmet, mert
hazánkban kifejtett működésével kapcsolatban a szakirodalom mindeztáig
csupán az eretnekek üldözésének szentelt figyelmet.²

A kereszténység határán: a boszniai *vicaria*.

A boszniai ferences vikária alapítása 1339-ben Geraldus Odonis miniszter
generális kezdeményezésére történt.³ Az itteni szerzetesek Nagy Lajos korában
láthatóan kihasználták a magyar hatalmi törekvéseket. A kunok és a jászok
megterítése mellett ugyancsak missziós tevékenységükkel támogatták az uralkodó
dél felé irányuló expanziós politikáját.⁴ Ennek jegyében a király Bosznia, illetve
a szörényi és a macsói bánság területén mintegy húsz kolostort emeltetett szá-
mukra és fokozottan támaszkodott a boszniai ferences vikária szerzetesekre.
Különösen így történt ez Vidin elvesztését (1369) követően. Ekkor főként a
Temes-vidéken és Dél-Erdélyben került sor rendházak alapítására.⁵

A vikária a ferences renden belül különleges státust élvezett. Bartolomeo
d'Alvernia vikárius idején (1367–1407) terjedt el Boszniában az obszerváns

² GOMBOS F. A.: Marchia Jakab. Erdélyi Múzeum 1898. 259–266., 311–321.; TÓTH-SZABÓ P.: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 155–166.; SZÉKELY GY.: A huszitizmus és a magyar nép. Századok 1956. 557–559.; MÁLYUSZ E.: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 229–230. A boszniai tevékenységét tárgyaló munkáknak pedig érthetően nem is volt célja, hogy azt a rend magyarországi történetével összefüggésbe hozzák: MATANIĆ, A.: De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnac. Archivum Franciscanum Historicum 1960. 111–127. (a továbbiakban: MATANIĆ); PANDZIĆ, B.: Giacomo della Marca vicario della vicaria di Bosnia (1435–1438). (a továbbiakban: PANDZIĆ) In: San Giacomo della Marca nell' Europa del '400. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Montepandone, 7–10 settembre 1994. Padova 1997. 189–202.

³ Blasius de Zalka: Chronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznac et Hungariae. In: TOLDY F.: Analecta monumentorum Hungariae. Pesthini 1862. 230–231.; KARÁCSONYI I. 307. 1272 utánra teszi MATANIĆ 116.

⁴ HERMANN E.: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 182–183.

⁵ KARÁCSONYI I. 310–312.

reform. Az ő kérésére a még XII. Gergely által kiadott privilégiumokat 1424-ben V. Márton újra megerősítette, arra hivatkozva, hogy a boszniai ferencesek fontos szerepet játszanak a hit védelmezésében, szemben állva mind az oszmán török terjeszkedéssel, mind az eretnekekkel. Eredményes tevékenységük megkívánja, hogy ne a provinciális, hanem közvetlenül a generális alá tartozzanak, aki vikárius útján kormányozza őket. Már ez a határozat is megemlíti, hogy a vikárius lehet választott vagy kinevezett (*electo seu postulato*). A kolostoroknak juttatott széleskörű pápai kiváltságokat a világi papság hiánya, az egyházszerkezet gyengesége magyarázza.⁶

A magyar királyság és Bosznia viszonyában a XIV–XV. század fordulóján zavaros idők következtek. 1398-ban a Hervoja támogatta Ostoja lett a bosnyák király, s mindketten szembefordultak Zsigmonddal. A török betörések, a Kani-zsai párt lázadása, Nápolyi László föllépése, Hervoja és Ostoja ellenséges magatartása nyilvánvalóan megnehezítette a kapcsolattartást Boszniával – egyházi téren is. Hiába szerezte vissza Zsigmond a dobori győzelemmel 1408-ban a tartomány nagyobb része fölött az ellenőrzést, s hiába állított ellenkirályt II. Tvrtko személyében, a helyzet csak Ostoja és fia 1421-ben bekövetkezett halála után konszolidálódott. A déli megyékben mind gyakoribbá váló török betörések elindították e területek elnéptelenedését. Az itt működő kolostorok sem kerültek el a pusztítást.⁷ Ez a körülmény elkerülhetetlenné, Bosznia és Magyarország kapcsolatainak lassú rendeződése pedig lehetővé tette, hogy a ferences obszervancia a boszniai vikáriából kiindulva verjen gyökeret hazánkban.

---

⁶ KARÁCSONYI I. 323.; FERMENDŽIN, E.: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagreb 1892. (a továbbiakban: AB) no. 660.; Az egyházszerkezet gyengeségére: AB no. 712.

⁷ A török hadjáratokra: SZAKÁLY F.: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: RÚZSÁS L., SZAKÁLY F. Bp. 1986. 19–21. Bosznia történetére a XV. század első felében l.: KLAČ V.: *Bosznia története*. Nagy-Becskerek 1890.; FINE, J. V. A.: *The Late Medieval Balkans*. 1987. 453–481.; A bosnyák-magyar viszonyra: ENGEL P., KRISTÓ GY., KUBINYI A.: *Magyarország története 1301–1526*. Bp. 1998. 155–157.; A ferencesek északra menekülésére: AB no. 615., 617.

A kezdeti lépések

Érthető, hogy a terjeszkedés első üteme 1408–1410 körül kezdődött, amelyben a bosnyák vikária az uralkodó hathatós támogatását élvezte. A továbbiakban kedvező hatást gyakorolt, hogy rendeződött a magyar uralkodó és a pápaság viszonya.⁸ A magyar király támogatta, hogy a vikárius választás útján kerülhessen tisztségébe. 1431-ben a király kérésére hatalmazza fel IV. Jenő pápa Julianust, San Angelo kardinálisát, hogy a Magyarország déli részén található kolostorokat a boszniai *vicaria* irányítása alá visszahelyezze.⁹ Az obszervánsok ekkor kezdtek terjeszkedni az ország belső területein; egyik első lépésük a visegrádi kolostor megalapítása volt 1425-ben.¹⁰ 1410-től fogva egymást érik az obszerváns kolostoralapítások.¹¹ Ezekre mindenekelőtt az ország déli és a délkeleti határvidékein került sor, ahol az egyházszerkezet kevésbé volt kiépülve, ráadásul veszélyt jelentett a török fenyegetés, valamint az ortodox kereszténység és az eretnekségek befolyása.¹² Nem véletlen, hogy Zsigmond 1428-as privilégiuma, amely I. Lajos rendelkezéseit újítja föl, s amelyet a sebesi, orsovai, hátszegi és cseri rendházak részére állítottak ki, egyben a keleti kereszténység elleni szigorú intézkedéseket is tartalmaz. A barátok szabadon megválaszthatják azt, aki a házukról gondoskodik, vám- és adómentességet élveznek, s a tatározási munkákhoz szükséges fát

⁸ MÁLYUSZ E.: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958.; ERDŐ P.: A pápaság és a Magyar Királyság Zsigmond király idején (1387–1437). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak ezer éve. Szerk. ZOMBORI I. Bp. 1996. 92–93.

⁹ AB no. 869. A bulla szövegében azonban *vicaria* helyett *custos* áll, ami vagy elírás következménye, vagy arról van szó, hogy a boszniai *vicarián* belül létezett egy hasonló nevű *custodia* is. KARÁCSONYI I. 312. Vö.: DŽAMBO, J.: Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien. Weir 1991. 79–81.

¹⁰ KARÁCSONYI I. 324.; Visegrádra újabban: BUZÁS G., LASZLOVSZKY J., PAPP SZ., SZEKÉR GY., SZŐKE M.: The Franciscan friary of Visegrád. Histroy, archeological remains, the results of the 1990–1993 campaigns. In: Medieval Visegrád. Bp. 1995. 26–33.; AB no. 661.

¹¹ Részletes lista: KARÁCSONYI I. 314–315.

¹² Erről beszél V. Márton 1420-es oklevele, amely megengedi, hogy a boszniai ferencesek Kabolon és egy másik, általuk szabadon választott helyen házat alapítsanak: AB no. 617. Hasonlóképp IV. Jenő 1433-ban: AB no. 712. Az eretnekek és skizmatikusok ellen folytatott harccal kapcsolatban a következő rendházakat sorolja föl: Harapkó, Alsán, Kabol, Haram, Orsova, Kövesd, Szer, Sebes Hátszeg.

ingyen vehetik a király vagy a királyi kenézek erdeiből. Az oklevélből megtudjuk, hogy Sebes *districtus*-ban sok a „szizmatikus”, papjaikat számos nemes hagyja működni birtokán. Ezért a birtok elkobzásának terhe mellett kimondja, hogy nemes vagy kenéz csak katolikus lehet. A rendelkezés előírja a szombati böjtöt, megtiltja a katolikusok és az ortodox hiten lévők házasságát, előírja, hogy gyermeket csak katolikus pappal szabad megkereszteltetni, s hogy a már megkeresztelkedett nem térhet át a keleti rítusra; ha mégis megteszi, eretneknek számít. Szizmatikus papok sem keresztelhetnek.¹³ Az expanziós törekvéseknek, a kimondott missziós tevékenységnek ekkor azonban nincs nyoma, ahogy a magyar külpolitika is defenzív jellegű Zsigmond korában.

Az obszervancia támogatását nemcsak a királyi hatalom, hanem a főnemesség is feladatának tartotta. Törekvések már a XIV. század végén voltak, ám némelyik kimeneteléről semmilyen további értesülésünk nincs, bár a szándék kétségkívül megvolt.¹⁴ A rend elterjesztésében fontos szerepet játszott Garai I. Miklós (a Vág-völgyi Urok),¹⁵ Maróthy János (Atya, Gyula),¹⁶ a Losonczy család (Jenő – Zaránd megye).¹⁷ Karácsonyi János ferences rendtörténete az alapítók között említi még a Kórógyi, Kusalyi Jakcs családokat és olyan személyeket, mint Ozorai Pipó vagy Brankovics György.¹⁸ A továbbiakban, az 1440-es évektől fogva olyan hatalmas támogatókra talál az obszervancia, mint Hunyadi János, vagy

---

¹³ AB no. 679.

¹⁴ Sikeres alapítás pl. az alsáni (1376), vö. KARÁCSONYI I. 311.; amelyekről azonban nincs további információnk: Garai Miklósé (1372–75 körül, Cserevics): AB no. 209., no. 219.; vagy Horváti Jánosé (1376, a pécsi egyházmegyében): AB no. 226.

¹⁵ AB no. 672.

¹⁶ AB no. 593. Karácsonyi 1410 körülre teszi Maróthy János Atya-i alapítását (KARÁCSONYI I. 314.), a pápai engedély (VII. Ince) még 1405-ből származik: AB no. 427. V. Márton 1420-ban ezt megerősíti, és külön rögzíti, hogy oda boszniai ferencesek költözhetnek be: AB no. 592. Gyulára: AB no. 593. (Az oklevél még nem Gyuláról, hanem egy Vári nevű faluról szól.)

¹⁷ AB no. 649.

¹⁸ KARÁCSONYI I. 314–315.; Kórógyi: Perccsc, 1415. Az engedély „bármilyen rend” részére szól, a család mégis az obszervánsokat favorizálta: AB no. 549.; Ozorai Pipó: Ozora, 1418. Az oklevél előírja a helyi parókia jogainak tiszteletben tartását: AB no. 572.; Kusalyi Jakcs család több tagja Kusalyon, az engedély 1422-ből: AB no. 634.

a birtokait a Kapisztrán-kultusz központjává tenni igyekvő Újlaki Miklós.¹⁹ Feltűnő, hogy az alapítást kezdeményezők az országos tisztségeket viselők családjából, a király közvetlen környezetéből kerülnek ki.²⁰

Városi, mezővárosi alapításra nemigen van példa, csak a kaboliról tudunk 1421-ből.²¹ Figyelemre méltó, hogy az alapítások, hasonlóan a XIV. századiakhoz, ezúttal is túlnyomó részt az ország peremvidékein történnek, de nemcsak a Délvidéken, hanem a Vág völgyében és Nagybányán is. A cél a nem katolikus hiten lévő jobbágyok áttérítése, továbbá a keleti kereszténység, valamint az eretnokség terjedésének megelőzése. Ebben nyilvánvalóan egybeesnek a birtokosok és az obszervancia érdekei. A nemesség célja az alapításokkal a hívek lelki gondozása, a társadalmi béke fenntartása, az elégedetlenség megfékezése. Erre céloznak a később Marchiai Jakab számára kiadott oklevelek is.²² Ugyanakkor nem mellékesek a spirituális szempontok sem: figyelemre méltó, hogy a legnagyobb birtokos családok is csupán egyetlen központjukban, mégpedig valamelyik mezővárosban gyakorolták az alapítás gesztusát.²³

¹⁹ KARÁCSONYI I. 331–333. A Kapisztrán szenttéavatását célzó Újlaki-vizsgálatokról: MIRCSE J.: Capistranói Szent Jánosra vonatkozó történeti adatok. Magyar Sion 1869. 15–22., 97–113., 197–204.; FÜGEDI 7–19; ANDRIĆ 144–147.

²⁰ Így van ez a ferences rend nem obszerváns ágával is, l. a Rozgonyi, Kanizsai, Hahóti családok alapításait.

²¹ KARÁCSONYI I. 314.

²² Több oklevélben szinte toposz-szerűen bukkan föl az a motívum, hogy ha nem jött volna az inkvizítor, a parasztok fölkoncolták volna a papokat: FEJÉR G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiarum ac civilis. (a továbbiakban: CD) X/7. no. 392. (János váradi püspök); no. 393. (a kalocsai káptalan); no. 443. (Jakab szerémi püspök). A magyar világi urak egyik obszervánsokkal kapcsolatos kérelme is hangsúlyozza ezt a szempontot: „...et populi devotio in ipsorum consueto et pacifico statu conquiescat, quorum [observantium – G. Gy.] sicuti nunc patrocinium parati suscipimus...”; WADDING, L.: Annales minorum (a továbbiakban: AM) XII. 285., no. 65. (1445). A letelepedés helyszíneit Fügedi már vizsgálta, Le Goff nyomán kifejtve azt a nézetét, hogy a városi – azaz magyarországon a mezővárosi – fejlődés egyik kritériumának a koldulórendi kolostorok, illetve az ispotályok meglétét tarthatjuk. Kiemeli, hogy az obszervánsok inkább alapítottak falun, mint más koldulórendek, ám a mezővárosi fejlődés dinamizmusából fakadóan a legtöbb alapításuk ez utóbbiaknak is a településtípusban történt. FÜGEDI E.: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: FÜGEDI 1981. 57–88.

²³ FÜGEDI 1981. 84.

Marchiai Jakab boszniai működése

A boszniai vikária magyarországi hatása tovább erősödött, amikor Marchiai Jakab került a vikáriusi székre. Megbízását megelőzően már megfordult a Balkánon: 1431 januárjától Ragusában prédikált, majd Guillelmus de Casale ferences miniszter generális (1430–1442) 1432. április 1-jén *commissarius visitator*rá nevezte ki Bosziában. Jogköre, amint az erről szóló megbízásból kiderül, kiterjedt a vizitálásra, megidézésre, vizsgálatra, bebörtönzésre, feloldozásra, tisztségviselők felfüggesztésére, a házaknak az 1430-i Assisi-i káptalan határozatainak megfelelően történő megreformálására, a lázadók megbüntetésére, egyházi cenzúrának a rend szokásai szerint való kiszabására, a szerzetesek kiűzésére, illetve más rendtartományba való áthelyezésére, a rendbe való befogadásra, gyóntatók kinevezésére, a keresztelésért járó pénz elfogadásának megtiltására.²⁴

Marchiai Jakab e megbízásokat arra használta, hogy az obszerváns reformokat szigorúan megvalósítsa a boszniai rendházakban. Ez elkerülhetetlen konfliktusokhoz vezetett a helyi uralkodó körökkel és klérussal. A király, II. Tvrtko egy későbbi levelében Jakab megbocsátását kérte, amiért ellenségeitől informálva felszólította, hogy ne vezessen be újításokat az ország kolostoraiban.²⁵ Kiderül belőle, hogy Marchiai Jakab, amint a király írta, az ő ellenségei biztatására dühödten (*in ira*) hagyta el az országot.²⁶ Erre 1433-ban került sor.

A szerzetes 1435 és 1438 között vikáriusként tért vissza. Elődje, Kurzolai János váradi püspök lett.²⁷ A rend vezetése (amelyet persze nyilván elsősorban Jakab informált) tisztában lehetett a várható nehézségekkel. Az új vikáriust a miniszter generális felhatalmazta arra, hogy a gögös és engedetlen (*contumaces et inobedientes*) szerzetesekkel szemben eljárjon, s helyükbe más tartományokból a szabályszerű fegyelem helyreállítása céljából (*ad disciplinam regularem in vicaria Bosnae renovandam*) szerzeteseket befogadjon.²⁸ Ilyen barátokról és kiűzésekről

---

²⁴ AM X. 194–195., no. 15. (1432)

²⁵ AB no. 711. (1433. április 1.)

²⁶ MATANIĆ 118.

²⁷ AB no. 725.

²⁸ AB no. 728.

már tényként esik szó Guillelmus egy 1435 decemberi oklevelében, melyben a miniszter generális jóváhagyja az intézkedéseket, de Jakabot nagyobb óvatosságra inti.²⁹ Erre szükség is volt, mert az ellenségesség a bosnyák uralkodóval ismét kiújult, miután a vikárius az ismert felhatalmazás birtokában cselekedett. A konkrét kiváltó ok a jajcei ferencesek ügye lehetett. II. Tvrtko 1435-ben arra kérte Jakabot, hogy a jajcei ferenceseket ne űzze el.³⁰

A később, V. Miklós pápa idején (1447–1455) keletkezett „Status locorum vicariae Bosniae” szerint a rend helyzete Boszniában siralmas, és nincs ok kételkedni abban, hogy a helyzetet 15–20 évvel korábban is ugyanúgy számos visszasság jellemezte. A szerzeteseknek jobbágyaik vannak (*iobagiones fratrum*: a kifejezés arra vall, hogy magyar anyanyelvű, vagy a magyar terminológiában otthonos volt a lejegyző), vagy ilyeneket kölcsönkapnak a világi uraktól. Fát, búzát, bort járadékként szállíttatnak konventjeikbe, ökröket s lovakat tartanak, az utóbbiakat azért, hogy a gyónni és áldozni szándékozók hamarabb elérjék. Mal-mokat, ezüsbányákat üzemeltetnek, szükségleteiket kereskedelemmel fedezik: pl. virágot adnak el és olajat, szövetet vásárolnak. Az iratból kiderül, hogy erre a szerzeteseket a szükség viszi, hiszen az urak vagy mások által juttatott alamizna nagyon kevés. V. Miklós meg is hagyja a tulajdont ott, ahol másként a barátok nem tudnák eltartani magukat.³¹ Arra kell gondolnunk, hogy a „Status locorum”-ban említett szokások uralkodhattak a jajcei ferencesek körében is.³² Ennek az életmódnak persze az is oka lehetett, hogy Boszniában a városias települések hiánya és a földek alacsony jövedelmezősége miatt nem lehetett alamiználkodásból teljes mértékben megélni. Fine szerint más életmóddal, ha nem költöznek a hívek közé, világiak házaiba, a ferencesek nem tudtak volna hatásosan működni.³³

A bosnyák uralkodónak végül 1435–1436-os magyarországi tartózkodása idején, Székesfehérváron kelt oklevelében kellett megígérnie Zsigmondnak, hogy a boszniai ferenceseket (persze nyilván azokat, akik elfogadták Jakab intézkedése-

²⁹ AB no. 733., no. 734.

³⁰ AB no. 726.; AM X. 232., no. 2. (1435)

³¹ A capestranói konvent levéltárából (Carteggio, no. 80.) közli: MATANIĆ 126–127.

³² AB no. 726.

³³ FINE 485.

it) megvédi és tevékenységüket (prédikáció, térítés, keresztelés) elősegíti. Jakab, amint az Egidius Carlerius jelentéséből is kiderül, az „eretnekekkel” való cimborálással gyanúsítja Tvrtkót, akinck azonban, mint Fine megjegyzi, magyar a felesége (Garai Dorottya) és rá van szorulva a magyar király segítségére.³⁴

Jakab fő eszköze a reformot ellenző szerzetesek elűzése volt. Az elűzött ferencesek ezek után természetesen ellenségesen viselkedtek Jakabbal és szerzetestársaival szemben. Erre példa a trsati konvent esete. A Frangepán családba tartozó Martinus még 1431-ben a Trsat melletti Szűz Mária-egyház és -kolostort a boszniai ferenceseknek adta.³⁵ Itt került sor azokra az eseményekre, amelyekről Guillelmus de Casale egy felháborodott leveléből tudunk. Kifogásolja, hogy míg befogadták a Boszniából jött „apostátákat”, addig a Jakab által küldött alamizsnagyűjtő barátokat nem, mi több, őt magát sem, s azt is elutasították, hogy prédikációját meghallgassák. Cetinai Domonkost, aki ebben az esetben főszerepet játszott, Guillelmus oda helyezi át, ahol Jakab jónak látja.³⁶ Hasonló történt Ragusában is, ott Lukács, a Szent Ferenc-konvent vikáriusa a Jakab által küldött két barátot elkergette.³⁷

Ez utóbbi esetnek más oka is lehetett, mint Jakab szigora. A ferencesek dalmáciai rendtartományának területén ugyanis voltak olyan kolostorok (Ston, Slano, Ombla, Konavlje), amelyek a boszniai vikárius alá voltak rendelve. Gyakran előfordult, hogy az ide való barátokat ragusai rendtársaik nem engedték alamizsnát gyűjteni. Erre pedig nagy szükségük lett volna, hiszen a vikária szegényebb területeiről kevesebb alamizsnára számíthattak. Ragusa város vezetése az alamizsnagyűjtők pártján állt és elítélte Giacomo da Piacenza vikáriust ezért a gyakorlatért.³⁸ 1436-ban kéri Jakabot is, hogy a generálisnál érje el, hogy a négy kon-

---

³⁴ Tvrtko oklevelei: CD X/VII. no. 375.; AB no. 736. Ugyanezt maguknak a barátoknak is írásba adja: AB no. 735.; Egidii Carlerii Liber de legationibus. In: Monumenta Conciliorum Generalium sacculi decimi quinti. Concilium Basileense scriptorum. Tomus I. Vindobonae 1857. 676.; FINE 486.

³⁵ AB no. 697.

³⁶ AB no. 775. A levél Martinusnak szól, s fennmaradt a Jakabnak küldött másolata.

³⁷ Analecta Franciscana (a továbbiakban: AF) VI. 241., no. 6.

³⁸ PANDZIĆ 197.

ventből érkezők megszállhassanak a ragusai ferenceseknél.³⁹ 1439-re viszont megváltozott a helyzet. Ekkor már a boszniaiak és Marchiai Jakab vádjaival szemben védik meg konventjük vikáriusát, Dominicus de Cisternát Guillelmus-hoz írt levelükben.⁴⁰

Volt kísérlet arra is, hogy a dalmát *provincia* obszervanciát elfogadó ferencesei – együtt a boszniai vikária Dalmáciában található kolostoraival – új, dalmáciai vikáriát hozzanak létre. Ez, elszakítva az említett kolostorokat Boszniától, gyengítette volna azt a rendtartományt. Jakab el is érte IV. Jenőnél, hogy ne alakulhasson meg az új vikária. Gyaníthatóan ezúttal is az elűzöttek akciójáról van szó, hiszen a pápai oklevél, amely Jakab kérelme alapján készült, s valószínűleg az ő szófordulataival él, a következőképp beszél róluk: „*nonnulli fratres dicti ordinis dissoluti et vagabundi sub sanctitatis specie et bonitatis simulatione...*”⁴¹

Jakab boszniai tevékenységében a ferences rend egészét megosztó ellentétek mutatkoznak meg. Ő maga, az obszervancia egyik élharcosa, természetesen komolyan vette megbízatását és növelni akarta az obszerváns vikária befolyását. Kiállt amellett, hogy a boszniai ferencesek maguk válasszák a vikáriust. Új házakat kívánt emeltetni, gyarapítani kívánta a vikária által élvezett kiváltságokat és jogköröket. Ezek hagyományosan tágak voltak és abból a körülményből következtek, hogy az országban nem épült ki a katolikus egyház világi szervezete. A ferencesek annak érdekében részesültek ezekből a felhatalmazásokból, hogy utóbbi funkcióit elláthassák, s minél eredményesebben léphessenek föl a konkurens egyházak: a bizánci, illetve a boszniai befolyásával szemben. Jogosítványaikat a pápáktól kapták, már a Jakabot megelőző időkben is. V. Márton 1418-ban kimondta, hogy a bulgáriai, valachiai, rasciai és boszniai ferencesek az újonnan megtérteknek kiszolgáltathatják a szentségeket. Ugyancsak ő erősítette meg a még XII. Gergely által kiadott privilégiumokat.⁴²

³⁹ AF VI. 241., no. 4.

⁴⁰ AF VI. 241., no. 5.

⁴¹ AB no. 757.

⁴² AB no. 574. Ezeket a kiváltságokat Matanić is vizsgálta a capestranói ferences konventben fennmaradt egyik kódex alapján, amelyben maga Marchiai Jakab sorolja fel a boszniai vikáriának adott pápai privilégiumokat. Röviden áttekintette a boszniai vikária szervezeti autonómiájának kialakulásának a menetét, de nem foglalkozott az itteni ferenceseknek és Marchiai Jakabnak a tevékeny-

IV. Jenő idején, s ezen belül Marchiai Jakab vikáriussága alatt a kiváltságok száma tovább gyarapodott. Jakab rendszeresen a pápához fordult ez ügyben, s IV. Jenőben, aki rokonszenvezett az obszervancia ügyével, hathatós támogatóra lett.⁴³ A pápa 1433-ban jóváhagyta a boszniai ferencesek által 1321 óta folyamatosan elnyert újabb és újabb kiváltságokat, melyek alapján a vikárius püspöki jogokat gyakorolt. A pápa úgy pontosított, hogy a legközelebbi katolikus püspöki székhelytől „*ultra duas dietas legales*” mindazt gyakorolják, ami a püspöki méltósághoz tartozik.⁴⁴ Más levelek tovább gyarapítják a kiváltságokat. Amint láttuk, 1434-ben elérte, hogy a szerzetesek maguk választhatják meg a vikáriust (Zsigmond nyomására a bázeli zsinat döntése),⁴⁵ kiszolgáltathatták továbbá a keresztség, úrvacsora és egyéb szentségeket, a plébános beleegyezésével és tiszteletben tartva a helyi plébánia jogait.⁴⁶ Az 1436 augusztusában kelt levél kimondta, hogy huszonnégy éves kortól a boszniai ferenceseket bármely püspök áldozópappá szentelheti, mert Boszniában oly kevés a pap, hogy még a hívek által igényelt miséket sem képesek megtartani.⁴⁷ További levelek megadták Jakabnak a visszatérő eretnekekkel kapcsolatban a feloldozás jogát *casibus episcopis reservatis*, ezen kívül penitenciát szabhatott ki és rekonziliálhatott.⁴⁸ Megengedték a vikáriusnak és *custos*ának, hogy egyházi használatra ruhákat, kelyheket felszenteljenek,⁴⁹ a betegeket azok házában is meggyóntathassák és feloldozhassák,⁵⁰ ezen kívül azt is, hogy gyóntassanak és feloldozzanak püspöki hatáskörbe tartozó kérdésekben is.⁵¹

---

ségével, az általuk kapott privilégiumok tartalmával. MATANIĆ 126–127.

⁴³ MOORMAN, J. R. H.: *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*. Oxford 1998.² 448–449.

⁴⁴ AB no. 712.; AM X. 213., no. 13. (1433) A korábbi privilégiumokat adó pápákként XXII. Jánost, V. Orbánt, VI. Orbánt, V. Mártont említi.

⁴⁵ AB no. 715.

⁴⁶ AB no. 742.; *Bullarium Franciscanum*. Nova Series I. 1431–1455. Ed. U. HÜNTEMANN. Ad Claras Aquas 1929. (a továbbiakban: BF) no. 248. (1436. augusztus 25.)

⁴⁷ AB no. 745. (1436. augusztus 26.)

⁴⁸ BF no. 249.

⁴⁹ AB no. 756. (1437. július 11.)

⁵⁰ AB no. 760.; BF no. 343. (1437. december 7.)

⁵¹ AB no. 761.; BF no. 344.

Jakab ezen törekvéseit és eredményeit a rend vezetése nem nézte jó szemmel. Erről tanúskodnak Guillelmus de Casale levelei. A generális megerősítette ugyan Jakab kinevezését, de ellenezte a választást és a továbbiakra nézve meg is tiltotta. Ugyanebben az oklevélben megvont minden privilégiumot a vikáriától.⁵² A miniszter generális ellenezte további házak alapítását is, mondván, hogy inkább a régieket kellene rendbe hozatni és beléjük szerzeteseket telepíteni.⁵³ Jakab azonban a rend vezetését megkerülve ez alkalommal is közvetlenül a pápához fordult, mégpedig sikerrel.⁵⁴ 1438 augusztusában az egyik korábbi engedélyt megújítva IV. Jenő arról beszél, hogy „*sicut accepimus, ex eo, quod loca recipienda huiusmodi per eorum nomina circumstantias et vicinia descripta non sint, a nonnullis cavillatur litteras nostras huiusmodi vires non habere, teque qui illarum vigore duo iam loca recipisti, ad illa aliaque loca recipiendi potestatem non habuisse...*”. A Jakab rendházalapító lendületét kifogásolók arra hivatkoztak, hogy az nem nevezi meg konkrétan az alapítás helyét, körülményeit, s hogy Jakabnak, aki már az előző levél felhatalmazásával élve két házat elfogadott, nincs joga többre.⁵⁵ Közöttük volt Guillelmus is, aki nem sokkal korábban, 1438 májusában írta, hogy nincs szükség új házakra. Marchiai Jakab a miniszter generális rosszallása ellenére is – vagy épp azért – pápai megerősítést kért.

A vikárius saját maga részére is szerzett hatásköröket, tisztségeket: 1436-ban Magyarország és Ausztria inkvizitora lett,⁵⁶ 1437 júniusában pedig már ő is nevezhetett ki rendjéből inkvizitorokat,⁵⁷ 1437 decemberében pedig gyóntatókat.⁵⁸ Jakab tehát következetes, mi több, intranzigens módon képviselte Boszniában az obszerváns reform ügyét, de rosszul mérte fel az erőviszonyokat. A reform ügye elkerülhetetlenül szembeállította a helyi szerzetesek jelentős részével, ugyanakkor néhány kérdésben felettesével, Guillelmus de Casaléval sem értett egyet. Innen érthető meg az, hogy a nehézségekkel szembekerülve sértődé-

⁵² AB no. 733. (1435. december 17.)

⁵³ AB no. 769.

⁵⁴ MATANIĆ 120.

⁵⁵ AB no. 759., no. 772.; BF no. 345., no. 383.

⁵⁶ CD X/VII. no. 377.; AM X. 269., no. 3. (1436)

⁵⁷ AM XI. 6–7., no. 13. (1437)

⁵⁸ AM XI. 7., no. 14. (1437)

kenyen és hirtelen módon reagált. *Commissarius*ként 1433-ban elhagyta a vikáriát, 1435-ban pedig olyan gyorsan mondott le tisztségéről, hogy a miniszter generálisnak már a Jakab megválasztását megerősítő levelében el kellett utasítania erre vonatkozó kérelmét, mondván, akkor mehet Csehországba; ha boszniai teendőit elvégezte.⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy ekkor már elsősorban a husziták elleni harc foglalkoztatta, amire Magyarországon hamarosan alkalma is nyílt.

Terjeszkedés Magyarországon

1435 decemberétől fogva Jakab leginkább Magyarországon időzik, s itt tölti megbízatásának legnagyobb részét.⁶⁰ Hazánkban jóval több támogatást kapott tevékenységéhez. Mögötte állt, ami Boszniában hiányzott: az uralkodói hatalom és a papi hierarchia. Zsigmond, azon túl, hogy közreműködött Tvrtko megrendszabályozásában,⁶¹ messzemenően támogatta Jakabot a klérussal és az eretnekekkel szemben, ami azért is volt lehetséges, mert a pápai hatalomhoz való viszonya ekkorra már normalizálódott. Az is fontos körülmény, hogy a pápaság politikai céljai elérésében nagymértékben támaszkodott az obszervanciára. A konstanzi zsinatot közvetlenül követően ez abban jelent meg, hogy a pápai állam, közép-italiai területi bázisának helyreállításában, az egyes helyi signorék befolyásának visszaszorításában az obszervánsok prédikációs kampányait is igénybe vette.⁶² Majd, amikor már konszolidálódott helyzete lehetővé, a Közép-Európában fenyegető veszedelemként megjelenő huszitizmus, illetve oszmán-török előre-

---

⁵⁹ PANDZIC 199.; AB no. 733.: „*Quod autem te alienem ab illo honore, pro nunc mihi ullo modo videtur, cum vero vicariam visitaveris et pro tempore ordinem bonum posueris, tibi dabo licentiam eundi in Boemiam, sed ante [omnia] propter dominum attendas ad hoc bonum, quod revera maximum est et quod omnes tecum summe in Domino comandant; quod fratres quos invises tibi obediant, volo et ita in litteris declaro...*”.

⁶⁰ Boszniai időrendjét összefoglalja PANDZIC 189–202.

⁶¹ Tvrtko 1436 januárjában Tatán van és ekkor kötelezi magát ünnepélyesen a boszniai ferencesek védelmére. CD X/7. no. 375.

⁶² RUSCONI, R.: 'Predicò in piazza...': Politica e predicazione nell' Umbria del '400. In: Signorie in Umbria tra Medioevo e Rinascimento: l'esperienza dei Trinci. Congresso storico internazionale, Foligno 10–13 dicembre 1986. Perugia 1989. 113–141.

nyomulás pedig szükségessé tette, nem utolsósorban a ferences obszervánsok segítségére támaszkodott, amint azt éppen Kapisztrán János és Marchiai Jakab szereplése mutatja.

Az obszervánsok ennek a támogatásnak meg is kapták az árát. Marchiai Jakab itteni működésének ugyanolyan fontos szempontja, mint a boszniaiinak, az obszervancia érdekeinek védelme, az obszerváns rendházak hálózatának további kiépítése. Magyarországi működésétől kezdve lesz szembeötlő, hogy a Délvidéken elvesztett kolostorok helyett nagy számban az ország belsejébe való letelepedésre kapnak pápai kiváltságokat az obszervánsok.⁶³

Az 1410-es és 1420-as években a nagybirtokosok általi házalapításokat is pápai bullák engedélyezték. Ekkor is láthatunk egy intenzív időszakot, amely részben Szalkai Balázs vikáriusságához köthető. Nem tartható véletlennek, hogy az első magyar származású vikárius idején kerül sor több magyarországi alapításra. Marchiai Jakab idején válik a terjeszkedési törekvés igazán dinamikussá. Ekkor, az eddigi gyakorlattól eltérően nem világi úr vagy uralkodó, hanem maga a vikárius kezdeményezi az alapításokat. Több alapítást engedélyező bulla kiadására kerül sor. 1436 augusztusában Csehországban 2, Magyarországon és Ausztriában 3-3 ház alapítására kapott felhatalmazást, valamint arra, hogy azokba boszniai ferenceseket telepítsen. A házakhoz tartozhat templom, oratórium, harangtorony, temető, tarthatnak bennük misét, prédikációt, de ez esetben is a parókiális egyházak jogainak tiszteletben tartásával.⁶⁴ Egy évvel később IV. Jenő engedélyezi, hogy Brankovics György kolostort alapítson a boszniai ferencesek számára.⁶⁵ Jakab 1437 decemberében újabb felhatalmazást kap a pápától, hogy most már csak Magyarországon, mivel az utóbbi két évben a törökök vagy tizenhat házat leromboltak, hét házat elfogadjon.⁶⁶ 1438 augusztusában ezt a felhatalmazást IV. Jenő megújítja.⁶⁷

⁶³ IV. Jenő 1438. augusztus 17-én kelt oklevele hangsúlyozza, hogy Jakab bárhol Magyarországon belül elfogadhat hét rendházat az obszervánsok számára. AB no. 777.; BF no. 383.

⁶⁴ CD X/VII. no. 378.; AM X. 273–274., no. 14. (1436)

⁶⁵ AB no. 758.

⁶⁶ AB no. 759.; BF no. 345.

⁶⁷ AB no. 772.; BF no. 383.

1438 decemberében a pápa újabb okleveleket adott ki. Ezekben arról van szó, hogy mivel a törökök Jakab elmondása szerint két év alatt tizenhat házat és templomot pusztítottak el (ez úgy látszik a ferences szerzetes kedvelt fordulatává vált), ezért a már megengedett hét mellé újabb hét ház elfogadására kap engedélyt a boszniai vikárius, feltéve, ha a hívek adományai ezt lehetővé teszik.⁶⁸ Így tehát Marchiai Jakab boszniai vikáriusként összesen tizenhét ház alapítására kapott pápai engedélyt Magyarországon.

A Jakab utáni időben még egy, tíz rendház megalapításával kapcsolatos pápai felhatalmazásról tudunk. Az indoklás ez alkalommal is a török pusztítása, s emellett pontosabban nem részletezett, a szerzeteseket érintő „bántalmazások”. Ezt az esztergomi érseken kívül a váci és a váradi püspököknek címezték, így bizonyára az ő egyházmegyéjükben tervezték azokat.⁶⁹ Arról azonban hallgatnak a források, hogy Jakab idején alapításokra hol és mikor került sor. A konkrét adatok későbbiek: tudunk a marosszentimrei, csíksomlyói rendházak alapításáról, továbbá arról, hogy Giuliano Cesarini utasítására 1444-ben sor került néhány konventuális kolostor: Buda, Pest, Marosvásárhely és Szeged obszervánsoknak való átadására.⁷⁰ 1446-ban Köleséri Benedek is nyilván kolostor patronálása végett kérte IV. Jenő 1433-as felhatalmazásának megújítását.⁷¹

Az engedélyezett alapítások magas száma dacára tehát – furcsa módon – konkrét alapításról alig tudunk, egy-két megállapítást azonban megkockáztathatunk. Az egyik, még Marchiai Jakab idején, 1438. augusztus 17-én kiadott pápai oklevél arról beszél, hogy az obszerváns inkvizítor addig már két házat elfogadott. Az egyiket csak hipotetikusán, a másikat viszont bizonyosan lehet azonosítani. A hipotetikus eset a szegedi rendházé, amely már 1444-et megelőzően, átmenetileg is lehetett obszerváns irányítás alatt. Csontos János ugyanis említést tesz egy, a müncheni könyvtárban található, a budai rabbi ellen írott „Collatio”-ról, amelynek szerzője Marchiai Jakab „szegedi gvárdián”.⁷² A kéziratos munka egyenlőre lappang, ám addig is, amíg netalán napvilágra kerül, éppúgy nincs

---

⁶⁸ AB no. 777.; AB no. 779., közölve még: BF no. 407.

⁶⁹ AB no. 794.

⁷⁰ KARÁCSONYI I. 325–326.

⁷¹ KARÁCSONYI I. 328.

⁷² CSONTOSI ismertetése cím nélkül: Magyar Könyvszemle 1883. 213.

okunk a jeles hungarika-gyűjtő szavahihetőségében kételkedni, mint száz százalékosan hitelt adni neki.

A másik a nagybányai ferences ház esete, amelynek alapítására Brankovics György 1437-ben kapott engedélyt. Igen valószínűtlen, hogy az energikus vikárius ne tudott volna az ügyről és ne támogatta volna azt. Annál is inkább, mert a nagybányai kolostor alapítása hamar konfliktushoz vezetett a helyi klérussal, melynek során Jakab kiállt a nagybányai ferencesek érdekében. Az ügyben 1438. december 24-én kiadott egyik pápai oklevél – amely a vikárius személyéről nem tesz említést – utasítja az egri püspököt, hogy a nagybányai plébánia rektorát, egy bizonyos Miklóst akadályozza meg a ferencesek zaklatásában, akit bizonyára a féltékenység vezetett: „*dolens forsitan, ut creditur, de populi devotione erga ipsos fratres*”.⁷³ Azt azonban, hogy Jakab keze benne volt a dologban, túl azon, hogy akkor a pápa mellett Ferrarában tartózkodott, az is valószínűsíti, hogy ugyanazon a napon kapták a boszniai ferencesek azt a két másik oklevelet, amely az említett újabb hét ház elfogadását engedélyezi, s az egyik külön szól Nagybanjáról, mintha ez esetben nyomatékos megerősítésre volna szükség. Bizonyossá végül az teszi a vikárius szerepét az ügyben, hogy egy további, megint csak ugyanazon a napon kelt pápai oklevél már név szerint említi Jakab vikárius és Miklós rektor ellentétét, amely a Nagybanja *oppidum* melletti romos kápolna újjáépítése miatt keletkezett.⁷⁴ Nagybanja esete azt is jelzi, hogy a vikárius a terjeszkedés érdekében éles konfliktusokat is vállalt, továbbá azt, hogy ez a terjeszkedés az ország belső és északi területeire kezd áttevődni.

Látható tehát, hogy Marchiai Jakab azon szándéka, hogy a ferences obszervancia közép-európai pozícióit a boszniai vikária számára kieszközölt kiváltságokkal és új rendházak alapítására szóló engedélyekkel erősítse meg, a maga hivatali idejében felemás eredménnyel járt. Mint láttuk, széleskörű kiváltságokra sikerült szert tenni. Ha a pápa által engedélyezett alapítások magas számát vesszük figyelembe, az ezen engedélyekben foglalt rendházalapítási „kontingens” kihasználása korántsem volt teljes, különösen nem Ausztria és Csehország esetében, ahová a vikárius tevékenysége nem terjedt ki. Magyarországon is kevésnek tűnik az

---

⁷³ BF no. 408.

⁷⁴ LUKSICS P.: XV. századi pápák oklevelei II. Bp. 1938. 173.

említett két eset. Tény, hogy az alapítások nagyobb számban történnek Jakab tevékenysége előtt és után. Ugyanakkor épp a Marchiai Jakab által kért rendház-alapítási felhatalmazások magas száma arra mutat, hogy a szerzeteseknek elsőrendű szándéka volt, hogy a ferences obszervancia pozícióit Magyarországon is tovább erősítse. Miért hát a korlátozott eredmény? Hipotetikusán vehetem csak fel: ennek oka az lehet, hogy egyszerűen nem volt elég utánpótlás ahhoz, hogy ilyen nagyszámú házat szerzetesekkel be is lehessen népesíteni. Nem árt figyelembe venni, hogy 1434, 1436 és 1439 egyben – igaz, eltérő erejű – török behatolások éve is. A támadások – túl a valószínű embervesztésén – nem kedvezhettek annak sem, hogy a szerzetesek szervezeten Magyarországra jöjjenek. Az obszervancia azoban tovább izmosodott, ami az 1440-es évektől fogva azután a magyarországi obszervánsok különválásához vezetett. A boszniai és a magyarországi obszervanciát IV. Jenő még hatalmi szóval egyben tartotta⁷⁵ (ekkor ugyanis a két rész már külön vikáriust választott), de közös történetük 1448-ban véget ért, amikor az új pápa, V. Miklós hozzájárult a magyar obszervánsoknak a vikáriáról való leválásához.⁷⁶

A magyarországi obszervancia azoban még a boszniai vikáriához tartozás idején erősödött meg. Szervezetileg a boszniai vikária adott keretet olyan fontos egyházpolitikai törekvéseknek, mint a balkáni, és ezen belül a boszniai eretnekekkel szembeni térítő tevékenység, valamint a magyarországi huszita eretnekség letörése, majd ezt követően a Moldvába menekült husziták közé vezetett missziók.

---

⁷⁵ BF no. 863.

⁷⁶ AB no. 862.

GALÁNTAI ERZSÉBET

Ludovicus Tubero¹ leírása

Szelim szultán jelleméről és haláláról

(Commentariorum liber X/20.)

Szelim² az orvosok félelme és tapasztalatlansága folytán meghal. Fiának, Szulejmánnak³ jelenléte a törököket kordában tartja. Előadjuk erőnyeit és hibáit.

Mivel Szelim – ahogyan ilyen esetben történni szokott – a hosszan tartó betegségtől testileg rossz állapotba került, és gerincének annál a csigolyájánál, amelyhez tüdeje legközelebb ér, előbb rosszindulatú kékes hólyag keletkezett, majd a kékes szín feketére változott, és teste napról-napra tovább gennyesedett, rossz szagot árasztva, egyes orvosok – miközben úgy vélték, hogy a fekély gyógyíthatatlan – minden gyógyszert mellőzve betegségének gyógyítását a természet-re bízták. Mások viszont bár úgy vélekedtek, hogy szükség van az orvosi beavatkozásra, féltükben elbizonytalanodva a daganathoz nyúlni nem mertek. Így aztán az erősen fekélyessé vált testet rák támadta meg, amely a belső szervek felé haladva az állandó ópiumfogyasztástól amúgy is csaknem teljesen tönkrement tüdőt elemészte negyven nap alatt végül is elpusztította az uralkodót. Így halt meg életének 47. [sic!], uralkodásának pedig 8. évében Szelim. Egyik őse mögött sem maradt el lelki erő és hadi dicsőség tekintetében. Nagypapját, a Nagynak nevezett

---

¹ L. Tubero (1459–1527) a dalmát és a magyarországi humanista történetírás kimagasló alakja. „Kommentárok” néven ismert műve (Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentariorum de rebus suo tempore, nimirum ab anno Christi MCCCCXCmoque ad annum Christi MDXXII in Pannonia et finitimis regionibus gestis libri XI) kb. kétharmad részben magyar vonatkozású. Ezek fordítását l. in: Ludovicus Tubero: Kortörténeti Feljegyzések (Magyarország). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4. Szeged 1994. Az itt közölt fordítás – mely adalékokkal szolgálhat a török kor kutatói számára is – a mű X. könyvének 20. fejezetéről készült. (In: SCHWANDTNER, J. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III*. Vindobonae 1746–1748. II. 356–357.) Miként a mű csaknem egésze, ez a rész is számos sallustiusi, liviusi és ciccerói *reminiscentiát* tartalmaz.

² Szelim (*Selymes*): I. (Rettegett) Szelim (1476–1520). Uralkodott: 1512–1520.

³ Szulejmán (*Salomon*): II. Szulejmán (1496?–1566). Uralkodott: 1520–1566.

Mohamedet⁴ (*Mechmetes*), aki sok területtel növelte a Török Birodalmat, hadi vakmerőségben messze felülmúlta, győzelmeit tekintve csaknem utolérte. Dédapjának, Murádnak⁵ a dicsősége sem volt nagyobb az övéénél. Az többször ütközött meg csatában az ellenséggel, ez pedig több tartományt leigázva növelte a Török Birodalmat.

Egyébként Szelimnek még haldokolva is volt gondja utódaira: halála előtt néhány nappal – nehogy halálának híre zűrzavart okozzon az országban – érezve, hogy ereje fogytán van, magához hívatta fiát, Szulejmánt Caria tartományból, amelyet előzőleg a szomszédos területekkel együtt az ő gondjaira bízott. Amikor még atyja halálhírének nyilvánosságra hozatala előtt Szulejmán Konstantinápolyba érkezett, megjelenésével megfékezte a törököket. Mégsem mert a királyi palotába lépni anélkül, hogy halotti áldozat ürügyén meg ne nézte volna apja holttestét. Szulejmán elővigyázatos anyja ugyanis – jól ismerve Szelim csodálatos színlelő tehetségét – attól tartott, hogy hamis halálhírrrel maga ellen fordíthatja fiát. Némelyek pedig úgy vélték, hogy Szelim még a fiát sem szerette atyai szeretettel; e vélekedés pedig nézetem szerint onnan származott, hogy az övéi elleni kegyetlensége miatt nagyon gyűlöletes volt Szelim, és soha senki sem volt, aki nála kevésbé tűrt volna bárkivel közösséget a hatalomban. Uralkodási vágya oly nagy volt, hogy úgy vélekedett: a legnagyobb hatalomban van a legnagyobb és csaknem egyedüli dicsőség, és inkább törekedett a nagy hírnévre, mint a jóra. Hiszen amíg birodalma határainak kiterjesztésére s a kiterjesztett határok megszilárdítására törekedett, nem habozott sem esküszegést, sem embertelen kegyetlenséget elkövetni. Nem félt az általános gyűlölettől sem, inkább azt akarta, hogy féljenek tőle az övéi, mint hogy szeressék. Kegyetlensége és mérhetetlen uralomvágya mellett idegen javak megszerzésére is törekedett; kapzsiságtól ösztönözve rablás vádjával kivégeztette néhány főemberét, hogy vagyonukat megszerezze, mintha nagy gazdagságukat jogtalanul halmozták volna fel.

Más vonatkozásban dicséret illeti őt. Az oszmán uralkodók szokásaival ellentétben nem tűrte, hogy aki színe elé járult, az meghajolva előtte vagy térdre borulva fejezze ki hódolatát. Mértéktartó volt az étkezésben és a borivásban, és igen keveset aludt. Kiválóan tűrte a fáradalmakat, a fagyot, a hőséget és az éhezést; öl-

---

⁴ Mohamed (*Mechmetes*): II. Mohamed (1430–1481). Uralkodott: 1451–1481.

⁵ Murád (*Amurathus*): II. Murád (1403?–1451). Uralkodott: 1421–1451.

tözeke, kiállása alig különbözött az alattvalóétól. A törökök által használt íráshoz igen jól értett, s nem volt híján az ékesszólásnak, ha a dívánban szólni kellett. Igen szívesen hallgatta felolvasóját, amikor az híres emberek, kiváltképp Nagy Sándor⁶ tetteit beszélte el. Olykor anyanyelvén verseket is írt, de nem szerelmes verseket, hanem olyanokat, amik becsvágyáról tanúskodnak. Egyesek azt állítják, hogy a férfiakat jobban szerette, mások vélekedése szerint nem hódolt tiltott vágyaknak; azt mondta ugyanis, hogy az obszcén vagy tiltott élvezetek nem illendők egy uralkodóhoz, és úgy vélte, hogy aki nagy dolgokat visz végbe, annak legjobban a mértéktelen vágyakat kell kerülnie. A „korrupt” bírakkal és a tartományok előljáróival szemben, akiket zsarolással vádoltak, és a vád bebizonyosodott, a legszigorúbban járt el: igen nehezen tűrte övéi rút cselekedeteit. Nőtestvérét és unokahúgát is megölette ugyanis, amikor megtudta, hogy erkölcstelenül élnek.

Élete veleszületett becsvágya miatt zord volt, még baráti lakomákon sem vett részt, csak nagyon ritkán. Amikor háború indítását fontolgatta, kérte ugyan barátainak tanácsait, de a döntésnél inkább csak önmagára hagyatkozott. Gyanította ugyanis, hogy főemberei, akik hosszabb ideig az idős Bajazid⁷ alattvalói voltak, inkább békére vágnak, mint háborúra; ezért lehetett hallani tőle gyakran azt, hogy senkije sincs, akitől lényeges dolgokban tanácsot kérhetne. Szükségből arra kényszerült tehát, hogy egyedül döntsön arról, mi használ ügyének. Így nagy jártasságot szerzett abban, hogy mind önmagát, mind ellenségét annyira pontosan megítélje, hogy egyetlen vállalkozását sem bánta meg soha. Ámbár azt is szerencséjének tulajdonítom, hogy még azelőtt meghalt, mielőtt sorsa rosszabbra fordulását tapasztalta volna.

Bizonyára hosszabban időztünk el Szelim jelleménél és műveltségénél, mint azt a történetírás szabályai megengedik. Ezt szándékosan tettük: ennek az uralkodónak a jelleme ugyanis nem kevesebb figyelmet érdemel hadi tetteinél, mivel sokkal dicséretesebb az, ha valakit élete és crényei tesznek érdemessé, mint hadi dicsősége. Egyiket ugyanis ki-ki mint saját lelki javait szerezheti meg magának, a másokra viszont külső segítség, fáradozás és vérontás nélkül nem lehet szert tenni.

---

⁶ Nagy Sándor (*Alexander Magnus*) (i.e. 356–323): Macedonia királya.

⁷ Bajazid (*Baiazethes*): II. Bajazid (1446–1512). Uralkodott: 1481–1512.

GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET

A magyarországi keresztény egyházszervezés forráskritikájához

A X. századi magyarországi egyházszervezés feltett kezdeteivel foglalkozó honi irodalom némelyik terméke Székesfehérvárnak megkülönböztetett szerepet tulajdonított. Ezeket a hipotéziseket újabban Püspöki Nagy Péter úgy fogalmazta meg, hogy szerinte a fehérvári várbeli Szent Péterről és Pálról elnevezett keresztelőegyház lett az első kereszténynek vélt magyar fejedelem, Taksony temetkezőhelye, ahová fiát, Gézát is temették. Ennek állítólagos tőszomszédságában emeltette István utóbb a fehérvári bazilikát, „az Árpád-ház első keresztény uralkodói ágának dinasztikus sírhelyét, ahol feltehetően Taksony valamennyi egyenesági utóda nyugalóhelyet talált.”¹

Püspöki Nagy Liutprand előadására hivatkozva Taksonyt gondolja az első keresztény magyar fejedelemnek. Taksony a XII. János pápa által felszentelt Zakeus püspökkel együttműködve kezdte volna meg a magyarság térítését és az első magyarországi püspökség felállítását. Püspöki Nagy előadásának lényeges eleme, hogy a XII. János által felszentelt Zakeust és János pápa Bizáncba küldött legátusait Ottó császár emberei Capuában – Liutprand szerint mint Ottó elleni, tervezett bizánci ármánykodás részeseit – elfogták. Liutprand híre szerint Zakeus püspököt a pápa „avégett való prédikálás céljából küldte a magyarokhoz, hogy rontsanak rák” (*Ungariis ad predicandum, ut super nos irruant, destinatum*). (Általunk helyesbített fordítás.)² Püspöki Nagy felteszi, hogy „a legátusoknak...

¹ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A székesfehérvári prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első századában a kánoni jog tükrében. (a továbbiakban: Székesfehérvári prépostság) In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Közlemények Székesfehérvár város történetéből. 1996. 29. A keresztelőegyház várbeli mivoltának említése uo. 25. és 28.

² Püspöki Nagy ezt a latin szöveget – pontatlanul – így fordítja: „...hogy nekik ígét hirdessen és minket lerohanjanak”. Csakhogy – Liutprand megfogalmazásában – a prédikálásnak nem pusztán lelki, hanem politikai célja van! PÜSPÖKI NAGY idézett cikke: Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. (a továbbiakban: István egyházszervezete) In: Szent István és kora. Szerk. GLATZ FERENC, KARDOS JÓZSEF. Bp. 1988. 67–68. Liutprand idézett szövege: GOMBOS,

kettős megbízásuk volt. Nevezetesen Bizáncba utazásuk előtt Taksony fejedelem székhelyén, az első magyar zsinaton be kellett iktatniuk az első magyar püspököt. A magyar püspök elfogása – Liutprand szavaiból kivéhetően – a véletlen műve volt. Azért került rá sor, mert együtt utazott Bizáncba a pápai legátusokkal, akiknek viszont volt okuk arra, hogy kikerüljék a császárt. Az a tény, hogy 964. július 6-án Zacheus, a magyarok püspöke részt vett a páduai zsinaton, azt bizonyítja, hogy I. Ottó császár nem kívánta megakadályozni küldetésének teljesítését és szabadon bocsátotta. Bár Zacheusról több feljegyzés nem maradt ránk, bizonyos, hogy a magyarországi püspöki székét el kellett foglalnia:.. Mivel Zacheus a püspökök társaságában foglalt helyet a páduai zsinaton, nyilvánvaló, hogy nem merült fel kétség püspöki hivatalának vállalása körül.”³

Az idézett vélemény tévedése, hogy figyelmen kívül hagyja: XII. Jánost 963. december 4-én Ottó császár zsinaton megfosztotta méltóságától, helyébe még aznap VIII. Leót emeltette a pápai székbe, akit december 6-án koronáztak meg. Ettől kezdve a letett XII. János minden cselekménye, így a Zacheus által is látogatott, február 26-i (és nem július 6-i!) zsinat tartása Ottó császár szempontjából törvénytelen eljárás volt. Ezt a zsinatot János úgy hívhatta össze a Szent Péter-bazilikába, hogy hívei segítségével Ottó elvonulása után sikerült Rómát visszaszereznie, így pedig előle VIII. Leónak menekülnie kellett. János váratlanul halt meg 964. május 14-én, éppen Ottó császár ellensapásának küszöbén.⁴

ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae ...* (a továbbiakban: GOMBOS) Bp. 1937. 1475.

³ XII. János 964. évi zsinatáról, amelyen jelen volt Zakeus, l. GOMBOS 2185–2186. E szöveg szerint a zsinatot a Szent Péter bazilikában tartották 964. február 26-án (*V. Kal. Mart. mense Februario die vicesima sexta*) XII. János elnöklése alatt; Püspöki Nagy tehát tévesen jelöli meg a zsinat idejét július 6-ban, amikor XII. János már nem is volt életben, hiszen május 14-én meghalt. A Zakeus-Zacheus-Zakheus Püspöki Nagy tanulmányaiban található jelölések.

⁴ XII. János és Taksony Bizánccal való együttműködési tervéről Ottó ellen és a pápa császári megtorlásból való letételéről l. MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.² 21. XII. János letételének, halálának, VIII. Leó pápává emelésének s koronázásának napja: H. GROTEFEND: *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover 1960.¹⁰ (a továbbiakban: *Taschenbuch*) 124. VIII. Leó és a letett XII. János harcáról, utóbbi váratlan haláláról: ZIMMERMANN, HARALD: *Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie*. Stuttgart 1981. 101.

Taksony feltett egyházszerzési és térítési kísérlete szorosan kapcsolódott XII. János Ottó-ellenes tervéhez és Zacheus részvétele a letett XII. János zsinatán világos állásfoglalás volt az Ottótól pápává tett VIII. Leóval szemben. Ilyenfajta pannóniai térítés XII. János bukásával és halálával eleve kudarcra volt ítélve, Zacheus szándékolt pannóniai püspöki tevékenységével egyetemben.

A magyar krónika jó argumentumot tartalmaz Taksony pogány volta mellett. Eszerint Levente, I. András király fivére élete végéig pogány maradt, így is halt meg. Ezért temették el pogány szokás szerint Taksony falunál, ahol, „amint mondják (*ubi iacere dicitur*)”, ősapja, Taksony sírja is van.⁵ Az adatot ismeri és idézi Püspöki Nagy is, de Taksonyra vonatkozó hírének forrásértékét a fejedelem feltett kereszténysége ellenében úgy szándékszik tagadni: „Mint a krónika írója meg is jegyezte, hallomásból – ’*ubi iacere dicitur* (mint mondják, hogy ott nyugszik)’ – tudja”.⁶

Azonban vegyük figyelembe, – ez sarkalatos kérdés – milyen értelemben alkalmazták esetenként a középkori szerzők a *dicere* igét. Anonymus pl. így fogalmaz: „A történetírók, akik megírták a rómaiak tetteit, azt mondják, hogy... (*hystoriographi, qui gesta Romanorum scripserunt, sic dicunt...*), továbbá: „amint némely történetíró állítja (*ut quidam dicunt hystoriographi*)”.⁷

Az 1044. évi ménfői csatáról a krónika egyebek közt ezt tartalmazza: „A németek pedig azt mondják (*tradunt autem Teutonici*), hogy amikor a csatához közelítettek, égi jelként vékony köd tűnt fel, s az Isten akaratából kerekedett hatalmas forgósél irtózatot port vágott a magyarok szemébe akiket – ahogyan állítják (*ut dicitur*) – a pápa úr anathémával sújtva büntetett volt már annak előtt, mert királyukat, Pétert meggyalázták vala.”⁸ A krónikás itt – a kutatás ezt régen megállapította, s a Scriptores kiadása pontosan fel is tünteti – terjedelmes részleteket vett át szó szerint az Altaichi Évkönyvből, vagyis írott forrásból, s erre „*tradunt Teutonici*” és „*dicitur*” kifejezésekkel hivatkozik. A „*dicitur*” szó hasz-

---

⁵ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (a továbbiakban: SRH) Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–1938. I. 344.

⁶ Székesfehérvári prépostság 26.

⁷ SRH I. 36.

⁸ SRH I. 331–332.

nálata alapján tehát nem lehet a krónikában a Taksonyról írottakat pusztán hallomásból származó értesülésnek nyilvánítani és hitelét tagadni! Taksony fejedelmet továbbra is a pogány, régi vallás követőjének kell tartanunk.⁹

A kereszténynek hitt Taksony temetkezőhelyét Püspöki Nagy a „várbeli”-nek minősített Szent Péter és Pál-keresztelőegyházban jelöli meg. A *patrocinium* megnevezésénél egyik forrásul a Budai Krónikára hivatkozik: „ez megemlíti a fehérvári prépostság István-féle alapítását, de titulusaként Szent Péter és Pált adja meg.”¹⁰ Ez a hivatkozás minden további ráépülő eszmefuttatással együtt hibás. A bővebb krónikaszerkesztés összes változata, mind a Képes Krónika, mind a Budai Krónika szerint István az óbudai (s nem a fehérvári) prépostságot nevezte el Szent Péterről és Szent Pálról.¹¹ Másik kútfőül Püspöki Nagy Dlugoss XV. századi elbeszélését idézi: „Szent Péter és Pál templomához, amely a téren áll, amelyben, úgy mondják Géza, Szent István atyja, nejével, Adleidával, Mieisláv lengyel fejedelem lányával, Szent István anyjával együtt van eltemetve.”¹² Ennek a szövegnek a hitelét megítélésünk szerint Adleidának István anyjaként való említése önmagában rontja le s az egész Dlugoss leleményének mutatja! Fehérvár X. századi történetére nézve feltétlenül érvényes Bóna István megállapítása: „Esztergom, Veszprém és Győr kővárai kétséget ébresztettek Géza nagyfeje-

---

⁹ Püspöki Nagy kivédhetetlen kronológiai zavarba is kerül a Taksony állítólagos térítési kísérletének időpontjára és a vele kapcsolatban levő pápa kilétére vonatkozó kérdésben. Egy másik, szintén 1996-ban kiadott írásában – A középkori magyar egyházszervezet kezdetei. Vázlat. (a továbbiakban: Egyházszervezet kezdetei) In: Európáról és Magyarországról. A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára VI. Sorozatszerk. SZABOLCS OTTÓ. Bp. 1996. – ti. a 85. oldalon előadja: „A latin egyházban a magyar egyházszervezet alapjait XIII. János pápa Taksony fejedelem kérésére Zakkus püspök szabályos kinevezésével 963-ban rakta le – mint arra már 1988-ban rámutattunk.” Ugyanebben a cikkben, a 87. oldalon ismét szerepel XIII. János: itt Püspöki Nagy „az első magyar püspökséget megalapító XIII. János pápa idejében, 967-ben megtartott ravennai zsinat” határozatairól ír. A nehézség egyrészt az, hogy más cikkeiben Püspöki Nagy nem XIII. Jánosról ír a 963. év pápájaként, hanem XII. Jánosról, másrészt XIII. János 965. október 1-jén lett pápa (Taschenbuch 124.), azaz 963-ban még nem ő volt a pápa, végül XII. János 964. májusában meghalt, tehát nem téveszthető össze a 967-ben zsinatot tartó pápával. A 967. év pápája schogyan sem azonosítható a Taksonnyal 963-ban kapcsolatot tartó pápával.

¹⁰ Székesfehérvári prépostság 13. és 68., 10. jz.

¹¹ SRH I. 316–317.

¹² Székesfehérvári prépostság 21.

delem székesfehérvári kerek földvárának feltétlen létezésében – e várra ugyanis csak egy árok és emelkedés utal, s nem sáncmaradvány... Bár Székesfehérvár környékét, sőt magát a későbbi város területét is sűrűn megszállják a 940-es évek után a magyarok (más előzmény nincs!), a X–XI. század fordulója előtti ’feketevár’ létezése nem bizonyítható a ’fehérvár’ előtt. Talán elviselhető a gondolat, hogy Fehérvár Szent István király alapítása – így tudták ezt már legrégebb krónikáink szerzői is.”¹³

Legrégibb, ránk maradt Szent István-legendáink szerzőinek tudomása szerint a Szűz Máriáról nevezett fehérvári bazilikát Szent István építtette, vagy legalább kezdte építtetni. A legrégebb (1080 körül írt) Nagyobb legenda kifejezése szerint ezt a bazilikát István „*construere cepit*” (kezdte építtetni).¹⁴ A „*Legenda Maior*” ezen fordulatát átvette a Kálmán-kori Hartvik-legenda, ennek szövege szerint is a fehérvári Szűz Mária-bazilikát István „*construere cepit*”, azaz „kezdte építtetni”.¹⁵

Ez az egybehangzó, azonos szövegezésű adat megszabja, miként kell fordítani és értelmezni Hartviknak azt a mondatát, hogy István a fehérvári egyházat „*in propriam capellam... sibi retinens*” kiváltságolta.¹⁶ Püspöki Nagy szerint ennek fordítása: a fehérvári „fentebb leírt egyházat a király saját kápolna céljára *újította meg*”.¹⁷ Fordítási javaslatát így indokolja: „Du Cange... figyelmeztet arra, hogy a [*retinere*] fogalomnak volt egy speciális és széles körben elterjedt középkori értelme is: ’épületet javítani, megújítani’. Ha pedig ezt az utóbbit tekintjük helytállóknak, akkor Hartvik ugyanazt mondja a fehérvári bazilikáról, amit a Kisebb legenda, azaz, hogy Szent István azt csupán átépítette.”¹⁸

Szerintünk képtelen feltevés az, hogy Hartvik művének egyik helyén a bazilika építésének megkezdését (*construere cepit*), ettől 12–13 sornyi távolságban levő másik helyén pedig e bazilika megújítását, átépítését tulajdoníthassa Istvánnak. Ezért Püspöki Nagy bemutatott fordítását tévesnek, a *retinere* Du Cange-ra

¹³ BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi várak és határvárak. Debrecen 1995. 40.

¹⁴ SRH II. 386.

¹⁵ SRH II. 417.

¹⁶ SRH II. 418.

¹⁷ Székesfehérvári prépostság 52.

¹⁸ Uo.

alapozott magyarázatát – mivel a Du Cange által adott értelmezések közül önkényesen van kiragadva – ezen a legendahelyen alkalmazhatatlannak látjuk. Ehelyett Hartvik mondatának helyes fordítása: István a Szűz Mária-egyházat „a maga kápolnájának, saját részére tartva vissza” kiváltságolta. Mi a helyzet a Kisebb legenda hírének fordításával? Eszerint Fehérvárott Mária tiszteletére István „*templum instauravit*”.¹⁹

Az *instaurare* igét Páriz Pápai Ferenc és Bod Péter szótára „felépítem, helyére hozom, megújítom” jelentésekkel fordítja, Bartalnál – Du Cange-ra hivatkozva – „felszerelni, ellátni (= *instruere*)” jelentésben is szerepel.²⁰ Ennek alapján, a másik két István-legenda adatával összhangban, a Kisebb legenda helyének helyes fordítása: István Mária tiszteletére Fehérvárott „templomot épített”.

Esztergomról bizonyos, hogy István születésekor sem érseki, sem püspöki székhely nem volt még. István ui. a „*Legenda minor*” szerint Esztergom *oppidum*-ban („*Strigoniensi oppido*”) született.²¹ A kifejezetten kánonjogi terminológia a *civitas* elnevezést a püspöki székhelyek jelölésére tartotta fenn, *oppidum*-nak a nem püspöki székhelyeket nevezte. Esztergomra ez a szó az érseki, illetve – esetleges – püspöki székhellyé alakulás előtti korra vonatkozóan volt alkalmazható!

Püspöki Nagy szerint az esztergomi egyháztartomány létesítésére vonatkozó „sikeresen megvalósított tervezet... Géza uralkodása végén, 992–995 között István Gizellával kötendő házasságának egyik feltétele teljesítéseként nyújtotta be a magyar fejedelem Rómában. Feltehetően a 996 májusában lezajlott római

---

¹⁹ SRH II. 396.

²⁰ PÁRIZ PÁPAI FERENC–BOD PÉTER: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Cibinii 1782. 313.; BARTAL, ANTONIUS: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Bp. 1901. 340–341. Az *instaurare* középkori latin jelentését is megvilágítja a belőle származó francia *instaurer* ige ’Etablir, fonder’ jelentése: Nouveau Petit Larousse Illustré. Paris 1952. 532. Ugyanígy ECKHARDT SÁNDOR: Francia–magyar szótár. Bp. 1981.⁴ I. 1048. megjegyzi a szó régicsségét, magyarul így fordítja: „bevezet, megalakít, létesít; 2) alapít, felállít; ~ un temple à Minerve”. Az ige *instaurare* alakban az olasz nyelvben szintén él, jelentései közt ott van a ’létesít, életbe léptet’ is: HERCZEG GYULA: Olasz–magyar szótár. Bp. 1984.⁴ I. 745. A szó francia vonatkozásában köszönjük Szabics Imre professzor baráti tanácsát.

²¹ SRH II. 394. Az Esztergomra vonatkozó legendaadat értelmezését és a *civitas*-nak a kánonjogban a püspöki székhelyekre korlátozását l. LADÁNYI ERZSÉBET: *Libera villa, civitas oppidum*. Történelmi Szemle 1980. 461.

zsinaton XV. János pápától kapott a kivitelezéséhez felhatalmazást. Erre több alkalommal is büszkén hivatkozott a pannonhalmi, a pécsváradi és kétségbe vont hitelű bakonybéli alapítólevelében. Istvánnak ezt nyilatkozatát Hunyadi Mátyás korában II. Pál pápa erősítette meg, pápai legátusnak nevezve Istvánt.²²

Istvánnak az állítólagos pápai felhatalmazását Püspöki Nagy 1988-ban még II. Szilvesztertől nyert, vélt kánonokból vezette le: „Ezeket a kánonokat II. Pál pápa még a vatikáni levéltárban látta és ezek alapján jelentette ki, hogy István az apostoli szék helytartójának jogait (*vicarius apostolicus*) és pápai követi megbízatást is nyert, amint az a kánonok emlékezetére bízva is megtalálható.”²³

Megjegyzendő, hogy a pannonhalmi apátság alapító-kiváltságoló oklevelének Érszegi Gézától származó kiadása sem tartalmaz semmiféle megjegyzést Istvántól akármilyen pápai felhatalmazásra, a pécsváradi és zalavári alapítólevelek pedig, amelyek István nevében valóban hivatkoznak az ő pápától kapott felhatalmazására, hamisítványok.²⁴

XV. János pápa 996 májusában semmiféle felhatalmazást vagy megbízást sem adhatott senkinek, mert 996 márciusában (vagy áprilisában) meghalt, május 3-án pedig V. Gergely nyerte el a pápaságot.²⁵

II. Pál 1465. évi nyilatkozatát Püspöki Nagy pontatlanul fordította és magyarázta. Ezt külön hivatkozás és a vele való vita nélkül Ladányi Erzsébet 1991-ben már helyesbítette.²⁶ Igazolta, hogy a II. Pálnál előforduló „*vices apostolicae sedis*”

²² Egyházszerkezet kezdetei 88.

²³ István egyházszerkezte 75. és 80., 53. jz. II. Pál 1465. évi (pontatlanul fordított) nyilatkozata: Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia I/VI. Bp. 1891. 54.

²⁴ ÉRSZEGI GÉZA: Szent István pannonhalmi oklevele. (a továbbiakban: Pannonhalmi oklevél) In: Mons Sacer. 996–1996. Pannonhalma ezer éve. Pannonhalma 1996. I. 47–89. A pécsváradi és zalavári oklevelek szövegének kiadása, kritikája és hamis voltuk megállapítása: Diplomata Hungariae antiquissima I. 1000–1131. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp. 1992. 63. skk. és 86. skk.

²⁵ Taschenbuch 124.

²⁶ Ladányi Erzsébet: Szent István „apostoli követségének” egyik középkori magyarországi értelmezéséhez. In: Egyházak a változó világban. Esztergom 1991. 95–97.; Uő.: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1996. 161. A Hartvik-legenda részlete: SRH II. 414. A B₂ kódex eltérő olvasata: uo., * jegyzet. Fontos körülmény a B₂ szövegváltozatának megítélésére nézve, hogy a B₂ kézirat a *vice nostra*-t az eredeti *utroque iure* helyett közli! II. Pál szövegének folytatása szerint a hit elterjedése után olyan egyházi

a Hartvik-legenda egyik késői kódexében, a XV. századi B₂ kéziratban szövegrómlásként olvasható „*vice nostra*” kifejezés párhuzama, vagyis jellegzetesen XV. századi és nem eredeti XI. századi fordulat. Ladányi Erzsébet hivatkozott IV. Ince (1243–1254) „*De officio legati*” (Lib. sext. I. 15,1) döntvényére: „A római egyház legátusainak önmagában a legátusi méltóság alapján semmi hatalmuk ne legyen egyházi javadalmak adományozására, ha ezt valakinek külön nem engedjük meg (*nisi...specialiter duxerimus indulgendum...*)”. E döntvényt II. Pál pápa 1465-ben István király pápai legátus-voltának magyarázataként használta: „Olvastuk,... Szent István király megkapta az apostoli szék helytartóságát annak engedelmeiből (*vices apostolicae sedis ex illius indulto...*) és olyan legátusi tisztséget, amely a kánonokban is megörökítve (említve) megtalálható (*officium legacionis accepisse, quod etiam in canonibus memorie proditum invenitur*)...”. Azaz II. Pálnál a Rómában is jól ismert Hartvik-legenda XV. századi szövegének XIII. századi pápai döntvény alapján való értelmezésével van dolgunk.

Püspöki Nagy igyekszik megtalálni azokat a pápai kiváltságleveleket, amelyekből a Szent Istvánnak az egyházszerkezésre állítólag II. Szilvesztertől adott felhatalmazás tartalmára lehetne következtetni. Azonban eljárásánál mellőzi a kíváncsú óvatosságot, ti. 1988-ban, majd (Gerics József ellenvetését figyelmen kívül hagyva) 1996-ban is hiteles oklevélként idézett két antigregoriánus, 1080 utáni hamisítványt.²⁷ Ezek szerint Nagy Károly 794-ben, Nagy Ottó pedig 964-

törvénynek kellett következnie, „amely elválasztja a két hatalom (*utriusque potestatis*) tisztségeit és ténykedéseit”. Figyelemre méltó az *utriusque potestatis* terminusnak az *utroque iure*-val való rokonsága. Ez is fontos jele a Hartvik-alapszövegre való támaszkodásnak, az abból való kiindulásnak és átalakításnak.

²⁷ István egyházszerkezete 72. és 79., 42. jz. Gratianus alapján való idézés: Egyházszerkezet kezdetei 83–84. Jaffé hivatkozott helyei: *Regesta Pontificum Romanorum ab ecclesia condita ad annum post Christum natum MCXCVIII*. Edidit PHILIPPUS JAFFÉ. Editionem secundam...curaverunt S. LOEWENFELD, F. KALTENBRUNNER, P. EWALD. I. Lipsiae 1885. Nr. +3704. és +3705. GERICS JÓZSEF felhívta a figyelmet Jaffé megállapítására: Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. *Actas* 1994. 31. és 34. 12–13. jz., illetve Uő.: Egyház, állam, gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (a továbbiakban: Egyház, állam, gondolkodás) 140–141. és uo. 12–13. jz. A négy „ravennai hamisítvány” teljes szövegi kiadásairól ugyanitt; Hartvikra gyakorolt hatásokról: GERICS JÓZSEF: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. 183. skk. Püspöki Nagy 1996-ban „a kánoni joggyománnyra” hivatkozva I., II. és III. századi hiteles szövegekként idézett Gratianus művébe is

ben az akkori pápától jogot kapott a pápa- és püspökkinevezésre. A két oklevelet 1988-ban Jaffé Regesta Pontificum-ából idézte (Nr. + 3704. és Nr. + 3705.). Jaffé 1885. évi kiadványa a + jel kitételével is felhívta a figyelmet az oklevelek koholtságára. 1996-ban ugyanezekre az oklevelekre részben Gratianus „Decretum”-ából, részben forrás megjelölése nélkül hivatkozott. Azok az antigregoriánus ravennai hamisítványok, amelyek közé ez a kettő is tartozik, megállapíthatóan min-tái voltak a Hartvik-legenda István részére adományozott pápai felhatalmazások-ról szóló elbeszélésének, és így forrásértékük van Kálmán korára, de Püspöki Nagy beállításától eltérően nem István egyház- és államszervezésére nézve!

A magyarországi egyház- és államszervezésről megbízható képet ad Merseburgi Thietmar (Theotmar) püspök (†1018) híre: „Az említett [III. Ottó] császár kegyéből és biztatására (*gratia et hortatu*) Henriknek, a bajorok herce-gének sógora, Vajk [ti. István], aki országában püspöki székeket létesít (*in regno suimet episcopales cathedras faciens*), koronát és áldást (*coronam et benedictionem*) nyert”. Mindez István püspökségalapításainak tervszerűségét és folyamatosságát emeli ki. A krónikás szóhasználatának vizsgálata, hogy ti. István a császár „kegyéből és biztatására (*gratia et hortatu*)” nyerte el a koronát és áldást (azaz a felkenést), azt mutatja, hogy az író István III. Ottótól való méltóságnyerését teljes párhuzamban látta a pápák méltóságnyerésével. Előadja ui.,²⁸ hogy 999-ben II. Szilveszter „a császár kegyéből lett utóda (*gratia imperatoris successit*)” az elhunyt V. Gergelynek, V. Gergelyt pedig 996-ban szintén III. Ottó „emelte (vagy tette, vagy állította) az előbb elhalálozott [XV.] János pápa helyére, minden jelenlevő

---

bejutott, állítólagos ősi pápalevelet, amelyek egytől egyig a IX. századi Pseudo-Isidorusból származnak. A szakirodalomból köztudott, hogy a Pseudo-Isidorus kb. 60 olyan késői hamisítványt tartalmaz, amelyek Melkiadésszel (†314) bezárólag uralkodott vértanú pápák nevében szólnak! H. E. FEINE: Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche. Köln–Graz 1964.⁴ 155.

²⁸ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Post editionem JOH. M. LAPPENBERGII recognovit FRIDERICUS KURZE. Hannoverae 1889. 97., 191. és 80. GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: Szent István királyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában. Magyar Könyvszemle 1990. 96.; Egyház, állam, gondolkodás 40. István koronázásakor az elmaradhatatlan királlyá kenést, mint liturgikus cselekményt csak püspök végezhetette. A 10 püspökség istváni alapításának a „Legenda maior”-ban is megerősített hírét (SRH II. 383.) találgatásokkal, hozzávételekkel elbizonytalanítani aligha lehet, amint ugyanennek az életrajznak az Intelmek fejezetcímeit pontosan idéző adatait sem vonhatja kétségbe senki.

helyeslésével (*in loco Johannis papae nuper defuncti cum omnium laude presentium statuit*).

Érszegi Géza a pannonthalmi oklevélszöveg rétegeinek szétválasztását összegezve fejtette ki: „nem lehetetlen, hogy éppen azért őrződött meg az eredeti oklevél többes számú szövegében az egyes számban fogalmazott, mivel azt tartották a pannonthalmi oklevél eredeti, talán valóban Szent Istvánig visszavezethető részének... Mindenesetre valószínűtlennek tetszik, hogy az egyes számú szövegrészen a XII. század első felén túl változtattak volna.”²⁹

Érszegi gondolatmenetével összhangban lehetséges, hogy Szent István korából származik az oklevélnek ez a sokat mondó része: Pannonthalma István általi alapításakor „c hely kivételével nem voltak még püspökségek és apátságok Magyarországon”.³⁰ E szavak Istvánt nevezik meg az első magyarországi püspökségek alapítójának, aki előtt honi egyházszervezet nem állt fenn! Ennek hangsúlyozását a salzburgi érsek és a passai püspök Pannoniára nézve támasztott lelki joghatósági igényei teheték szükségessé!

---

²⁹ Pannonthalmi oklevél-75.

³⁰ „Necdum enim episcopatus et abbatiae praeter ipsum locum in regno Ungarico site erant.” Pannonthalmi oklevél 76., fordítása uo. 78.

H. TÓTH IMRE

Kódexbejegyzések

Simeon bolgár uralkodó korából

A középkori másoló jellegzetes vonása volt az alázatosság (*смирение*), amelyvel kegyes tevékenységét folytatta. A kódexmásolás felelősségteljes, nehéz, de üdvösséget szerző munka volt. E munka nehézségét fejezi ki egy VIII. századi névtelen másoló latin nyelvű feljegyzése:

*O quam gravis est scriptura
Oculos gravat, renes frangit
Simul et omnia membra contristat
Tria digita scribunt
totus [!] corpus laborat.¹*

A nehéz és felelősségteljes másolás befejeztével a másoló lelke megkönnyebbült. Ezt fejezi ki jónéhány bejegyzés a kódexekben, amely szerint, ahogyan a hajós örül, ha révbe jut, úgy örült a *scriptor*, ha munkáját bevégezte. Efeletti öröme sok esetben erőt adott arra is, hogy az általa másolt kézirat keletkezési körülményeiről beszámoljon egy külön bejegyzésben, ahol megnevezi magát, hangsúlyozva bűnösségét, és az olvasók bocsánatát kéri tudatlanságáért, amelynek következtében a szövegbe hibák kerültek. Alázatosan kéri olvasóit, ne szidják őt a hibákért, hanem azokat kijavítva, imádkozzanak érte.

E bejegyzéseknek megvoltak a maguk sajátos fordulatai (paneljai), megvoltak a jelzői (bűnös, tudatlan, igen bűnös, méltatlan stb.) és megvolt a jellegzetes szókincse. Mindennek ellenére a bejegyzések igen fontos kultúrtörténeti, történeti, egyháztörténeti adatokkal is szolgáltak, amelyek kiegészítik egy adott kora vonatkozó ismereteinket. A kódexbejegyzéseknek mint forrásoknak jelentőségét

---

¹ K. POPKONSTANTINOV–O. KRONSTEINER: *Altbulgarische Inschriften. Die Slavischen Sprachen*. Bd. 36. 1994. VII.

jól illusztrálja az a tény, hogy E. Georgiev – más adatok hiányában – a középbolgár kódexekben előforduló bejegyzések elemzése és kommentálása útján írta meg a középbolgár irodalom történetét.²

Az alábbiakban a Simeon bolgár uralkodó (918-tól cár) idején másolt preszlávi eredetű kódexbejegyzések rövid ismertetésével, elemzésével foglalkozunk.

Simeon uralkodására esett az ószláv (óbolgár) irodalom aranykora. Gyakorlatilag ennek az aranykornak produktumait két irodalmi iskola, a pliszka-preszlávi és az ohridi (nyugat-bulgáriai) képviselői hozták létre.

A pliszka-preszlávi iskola 885 után keletkezett, amikor Konstantin-Cirill és Metód idősebb tanítványai, Kelemen, Naum és Angelárij az akkori fővárosba, Pliszkába érkeztek. A pliszkai nagybazilika melletti kolostor volt az iskola otthona. A pliszkai periódus 885 és 893 között, a preszlávi népgyűlés határozatáig létezett, bár ezt követően sem szűnt meg itt az irodalmi tevékenység. A 893-as népgyűlés három határozatot hozott: a korábban szerzetes Simeon lett a bolgár uralkodó, a fővárost Pliszkából Preszlávba helyezték át. Végül kinyilvánították a népgyűlés résztvevői, hogy a bolgár állam hivatalos, és a bolgár egyház liturgikus nyelve az ószláv (óbolgár) lett. A főváros áthelyezésével a pliszkai iskola képviselői is átköltöztek Preszlávba, ahol Simeon személye körül egy irodalmi alkotókör jött létre.

Az ohridi iskola valamivel későbbi, mint a pliszka-preszlávi. Megalapítója Kelemen, akit Borisz-Mihály fejedelem Kutmicsevicába rendelt tanítóul, majd Simeon devoli püspökké szenteltette. Kelemen Ohridban felépítette a Szt. Panteleon templomot és kolostort, amely az ohridi iskola központja lett.

A fővárosban a Simeon köré gyűlt szerzetesek tevékenysége az ún. Aranytemplom vagy Körtemplom mellett épült kolostorhoz kapcsolódik, bár más monostorokban is folyt irodalmi (fordítói) tevékenység.

A preszlávi irodalmi kör képviselőinek emlékét és tevékenységét őrizte meg néhány kódexbejegyzés, amelyek közül a következőket tekintjük át.

---

² Е. Георгиев: Литературата на Втората българска държава. Литература на XIII. в. София 1979. 14.

I. Grigorij Prezviter bejegyzése az Ótestamentum fordításához

A bejegyzés szövege magyar fordításban a következő:

„Az isteni Ószövetség könyvei, amelyek feltárják az Újszövetség alakjait, amelyek igazak, amelyeket görögről szlávra fordított Simeon bolgár fejedelem, Borisz fia alatt Grigorij presbiter és szerzetes, az összes bolgár templom egyházfőfija (*cerkovnik*) a könyvszerető fejedelem, Simeon parancsára, akit méltán neveznek istenfélőnek.”³

Ez a rövid bejegyzés, amely első olvasásra problémamentesnek tűnik, egy XV. és egy XVII. századi kéziratban fordul elő (Archivumi chronograf, Moszkva, Vilnyuszi chronograf), és egész sor problémát vet fel a kutatóknak. A felvetett kérdésekre adott helyes válaszok eredményeképpen igen értékes információkhoz jutunk. A következő kérdéseket vetjük fel a bejegyzés értelmezése kapcsán.

1. A másoló személye. Grigorij Prezviterről csupán annyit tudunk, amit itt közöl magáról. Szerzetes és *scriptor* volt. Igen nehéz az „összes bolgár templom egyházfőfija” (*cerkovnik*) titulust megfejteni. A kutatók ezt a *terminus technicus*t úgy magyarázzák, hogy alacsonyabb papi rendhez való tartozása ellenére Grigorij Prezviter magas egyházi funkciót töltött be: a bolgár templomok felügyelője volt. Feltehetően nem a templomok liturgikus rendjére ügyelt fel. Ezt a feladatot a papság, ill. szerzetesség magasabb egyházi rendhez tartozó vezetői látrák el. Grigorij Prezviter a bolgár templomok állagának, állapotának ellenőre lehetett, aki e feladata, hivatása mellett irodalmi tevékenységet is kifejtett.

A Metód-legendából tudjuk, hogy az érsek konstantinopoli útja és tárgyalásai során (881?) két tanítványát, egy papot és diakónust, a bizánci fővárosban hagyta szláv liturgikus könyvekkel.⁴ E. Georgiev szerint e tanítványok egyike Grigorij Prezviter volt. A jeles bolgár tudós azt is feltételezte, hogy a császár és a pátriárka

---

³ П. Петров–В. Гюзелев: Христоматия по история България I. София 1978. 333.; П. Динев–К. Куев–Д. Петканова: Христоматия за старобългарска литература. София 1967.² 141., 142.

⁴ F. GRIVEC–F. TOMŠIČ: Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes. Zagreb 1963. 163.

őt a fővárosból még a Metód-féle tanítványok megérkezése előtt Bulgáriába küldte,⁵ ahol a templomok, kolostorok építésének felügyeletét látta el.

Az Archivumi chronográf, amely Grigorij bejegyzésének másolatát rejti, egy rendkívül terjedelmes, történeti művekből álló gyűjteményt képez. Némely kutató ebből arra következtetett, hogy Grigorij fordítói tevékenysége jóval terjedelmesebb volt, mint arra az elemzett bejegyzésből következtetni lehet: a chronográf egész anyaga az ő tollára megy vissza. Ezt a felfogást a kutatók ma erősen vitatják és csak az ótestamentumi könyvek fordítását tulajdonítják neki.

Már A. I. Szobolevszkij felvetette azt, hogy a Prezviter más műveket is fordíthatott görögből, esetleg önálló irodalmi tevékenységet is folytatott. Az, hogy Simeon őt bízta meg egy olyan bonyolult szövegegyüttes áttüzetésével, mint az Ótestamentum, közvetve arra utal, hogy jól képzett, görög nyelvben járatos, tapasztalt fordító volt, aki más műveket is ültetett már ószlávra (óbolgárra). Valóban, B. Angelov, bolgár tudós két olyan *homiliát* fedezett fel, amely Grigorij önálló alkotásának tekintendő: az első egy rövid tanítás a bűnbánatról, a másik a kegyelemről szóló beszéd.⁶

Néhány kódex *sziunakszárion*jában (Osztromir evangélium 1056–57, Ohridi apostol XII. sz.) megemlékeznek Grigorij müziai püspökről. B. Angelov A. I. Szobolevszkij nyomán azonosítja Grigorij Prezvitert a müziai püspökkel. Véleményünk szerint a bolgár püspökségek szervezése során Simeon a jól képzett Grigorijt állította a Kelet-Bulgáriában szervezett új püspökség élére.⁷

2. A következő probléma, amelyet a bejegyzés felvet, a lefordítandó műre, az Ószövetségre vonatkozik. A Metód-legendából tudjuk, hogy az érsek három gyorsírású pap segítségével márciustól októberig lefordította ószlávra az Ószövetséget a Makkabeusok könyvének kivételével.⁸

---

⁵ Е. Георгиев: Разцвет на българската литература в IX–X. в. София 1962. 300.

⁶ Б. Ангелов: Към въпроса за книжовното дело на презвитер Григорий Минх. Старобългарска литература 1978. 53.

⁷ Б. Ангелов, i.m. 50.

⁸ F. GRIVEC–F. TOMŠIČ, i.m. 164.

Valószínű, hogy a Metód érsek vezetésével készített Ótestamentum-fordítás nem jutott el Bulgáriába, ezért rendelt a fejedelem új fordítást, hiszen Metód tekintélye miatt az ő fordítását nem lehetett volna mellőzni.

3. Szövegünk hangsúlyozza a fejedelem igazi kegyességét, bibliofil voltát, amit más források is megemlítenek. Ami a fordítás időpontjának meghatározását illeti, támpontul szolgál, hogy Grigorij a bolgár uralkodót fejedelemnek és nem cárnak titulálja. Eszerint a tudós szerzetes fordítását az előtt készítette el, mielőtt Simeon felvette a cári címet, azaz 918 előtt.

II. Teodor szerzetes bejegyzése Jeruzsálemi Kirillosz Katechézisének fordításához

A bejegyzés szövege:

„Uram! Segítsd meg rabodat Teodort, aki befejezte a könyveket. Adja meg neki az Úr bűnei bocsánatát. És Isten rabjának, Konstantinnak, aki e könyveket megírta.”⁹

A bejegyzés több, késői másolatból is ismert. Közülük a legrégebbi a Szinódusi gyűjtemény XII–XIII. századi kéziratában található (ma Történeti Múzeum, Moszkva). Értelmezését illetően a következő megjegyzéseket tehetjük.

1. A „Katechizisz”-nek Jeruzsálemi Kürillosz érsek (350/351–386) a szerzője. 24 tanító beszédből (*homiliából*) áll, amelyet az érsek Krisztus sírjának felszentelése alkalmából mondott el. A „Katechizisz” a keresztény tanok összefoglalását tartalmazza: Így jellegénél fogva kiválóan alkalmas a nemrég megkeresztelt bolgárok hitbeli oktatására. Feltételezhető, hogy más művekhez (pl. Alekszandriai Athanásziosz ariánusok elleni „Homilia”-i) hasonlóan Simeon fejedelem rendelkezésére került sor az ósláv (óbolgár) nyelvre való fordításához.

2. A másolást Tudor szerzetes végezte, akinek a neve egy alább tárgyalandó mű másolásával is összefügg. Tudorról a következőket állapíthatjuk meg. Tudor szerzetes előkelő bolgár arisztokrata származású férfi volt. Atyja a protobolgár nevű Doksz, Borisz-Mihály fejedelem testvére volt. Doksz herceg messzemenően

⁹ П. Петров–В. Гюзелев, i.m. 333.

támogatta testvérét, Borisz-Mihályt a kereszténység felvételében és meggyökeresedésében, és a keresztény irodalom elterjesztésében. Dokszt politikai, ill. egyházpolitikai fontosságát két adattal szemléltethetjük. A nevezetes Cividalei evangélium (VI. század) lapszéli bejegyzése Mihály király (*rex*) után testvérei között Dokszt és Gábrielt említi meg.¹⁰ A másik adat VIII. János pápa Dokszt-hoz írt levele, amelyben az egyházfő arra kéri őt, hogy fordítsa az uralkodó figyelmét Róma felé. Dokszt később – Borisz-Mihályhoz hasonlóan – szerzetes lett. A preszlávi Szt. Panteleon-kolostorban élt, amely a kor egyik kulturális, irodalmi központja volt. Irodalomszervezői munkásságáról olvashatunk Joan Ekzarh „Nebesa” (Egek) c. művének előszavában, ahol a szerző kifejti, hogy Dokszt biztatására fogott e gyűjtemény összeállításához.¹¹ Dokszt fia, Tudor Doksztov a kor jelentős *scriptor*a volt, aki atyjához hasonlóan szintén szerzetesi fogadalmat tett. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Tudor Doksztov nem folytatott fordítói tevékenységet, megmaradt egyszerű másolónak. Mivel Preszlávi Konstantinnak egy másik fordítását is ő másolta le, bizonyíthatóan szoros együttműködés létezett fordító és másoló között.

3. A fordító személyét illetően megjegyezzük, hogy a terjedelmes mű átültetése az óbolgár (ószláv) irodalom egyik legnagyobb, legsokoldalúbb egyénisége: Preszlávi Konstantin tolla alól került ki.

III. Tudor Doksztov *scriptor* bejegyzése Alekszandriai Athanásziosz érsek ariánusok elleni „Homilia”-inak fordításához

Ez a bejegyzés egyike a legtöbbet idézett és értelmezett X–XI. századi feljegyzéseknek az ószláv irodalomban. Fordítása a következőképpen hangzik:

„Jézus Krisztus, Isten Fia, győzedelmeskedj!

Ezeket a tiszteletreméltó könyveket, amelyeket Athanásznak neveznek, a mi bolgár fejedelmünk, Simeon utasítására görögől szlávra Konstantin püspök,

---

¹⁰ Cividale. Musco Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli. *Evangeliario Forugiulense* o di S. Marco. Jelzet: CXXXVIII. 3v.

¹¹ П. Динев-К. Куев-Д. Петканова, i.m. 66.

Metód moráviai érsek tanítványa fordította le a világ teremtésétől számított 6414-ik évben (906), 10. indikció, és Tudor Dokszo szerzetes másolta le, ugyanezen fejedelem rendeletéből a 6415-ik évben (907), 14. indikció, a Ticsa folyó torkolatánál, ahol ugyanezen fejedelem által felépült a szent, új aranytemplom. Ugyanezen évben, május 2-án szombaton este megpihent Isten rabja, ugyanezen fejedelem atyja, aki tiszta hittel, és a mi urunk, Jézus Krisztus igazhitű megvallásában élt, a mi nagy és tiszteletreméltó, igazhitű bolgár fejedelmünk, név szerint Borisz, akinek keresztény neve Mihály. Ez a Borisz kereszteltette meg a bolgárokat az *eth behti* évben (864). Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.”

A bejegyzés a moszkvai Szinódusi gyűjtemény egy XV. századi kódexében maradt fenn, amelyet a Történeti Múzeumban őriznek. Tudor bejegyzését eredetiben és fordításban többször kiadták.¹² A bejegyzés tanulmányozása során a következő megállapításokat tehetjük.

1. A bejegyzés Alexandriai Athanásziosz (293–298–373) püspöknek az arianusok elleni 4 *homiliájának* ósláv (óbolgár) fordításához készült. Maga Simeon fejedelem rendelkezett ennek a gyűjteménynek a lefordításáról. A fejedelem a mű szlávra való fordításával a fiatal bolgár egyház ortodoxiáját akarta megvédeni az eretnek tanításoktól, amelynek veszélye már uralkodása alatt is érezhető volt, és a bogumilizmusban érte el tetőpontját.

2. A fordítást Konstantin preszlávi püspök készítette. Az óbolgár irodalom egyik legszínesebb, legsokoldalúbb egyéniségének tekinthetjük őt. Költő, fordító, aki igen közel állt a fejedelemhez, és az általa szervezett irodalmi iskola jelentékeny képviselője volt. Rendkívül érdekes az, amit Tudor Dokszo, a másoló, Konstantinról elmondott. A preszlávi püspök Metódnak, Morávia érsekének tanítványa volt, aki valószínűleg később csatlakozott hozzá, akkor, amikor a pápa Metódot kiszabadítva a német papok fogságából Morvaország érsekévé nevezte ki. Ebből következik, hogy Konstantin Preszlavszki nem lehetett Konstantin-Cirill tanítványa, hiszen a szláv írásbeliség megalapítója 869-ben elhunyt. Így a preszlávi püspök a szláv írásbeliség megteremtői tanítványainak egy fiatalabb, második generációját képviseli, aki mindenben osztja mesterei felfogását. Mint a Metód-legendában olvastuk, Metód konstantinápolyi megbeszélései után,

¹² П. Петров–В. Гюзелев, i.m. 333–334.; П. Динеков–К. Куев–Д. Петканова, i.m. 141–142.

mielőtt visszatért volna Moráviába, tanítványai közül kettőt a szláv nyelvű liturgikus könyvekkel együtt a bizánci fővárosban hagyott.¹³ E tanítványok egyike – E. Georgiev meggyőző érvelése szerint – Konstantin, a későbbi preszlávi püspök lett. Más, kevésbé indokolt vélemény szerint Konstantin presbiter a Svjatopluk által velencei gályára eladott tanítványok egyike, aki 877-ben érkezett Bulgáriába.¹⁴ Valószínű, Konstantin Georgij Prezviterrel együtt, 885 előtt a bizánci uralkodó parancsára jött Bulgáriába, hogy Borisz-Mihály fejedelem segítője legyen a bolgárok megtérítésében.¹⁵ Amikor Konstantin 906-ban lefordította Athanasziosz beszédét, már püspökké szentelték, amihez – feltehetően – nagy segítséget nyújtott maga Simeon fejedelem.

3. Rendkívül érdekes a másoló személye és a másolás helye. A fordítás 906-ban, a másolás 907-ben készült el. Ekkor-már állt a Simeon által a Ticsa és Kamcsija torkolatánál felépített új, Aranytemplom. Ennek kolostorában éltek a Simeon köréhez tartozó tudós szerzetesek. Itt volt a főváros irodalmi és művelődési központja.¹⁶ A kolostorban értékes műhely is volt, ahol a nevezetes preszlávi fehér kerámiát készítették.

Az Aranytemplomtól nem messze került elő az ásatások során néhány feliratos kerámia-töredék, amely az épületek falát borította. A kerámialapokon található szövegnek eddig nem sikerült a görög előképét megtalálni. Így – minden valószínűség szerint – önálló, Preszlávban keletkezett alkotással van dolgunk. A szövegnél is érdekesebb a kerámialapok helyesírása, amely eltér a „kánonikus” ószláv (óbolgár) szövegektől. Ennek a helyesírási tendenciának legjellegzetesebb vonása az, hogy a két ószláv (óbolgár) redukált hangot jelölő betű, a *jer* (ѣ) és *jerj* (ѣ) helyett csak egyet, a *jerj* (ѣ) használta. Ezért ‘egyjeres’, ‘jerjet használó’ helyesírási iskolának nevezzük. Ez a helyesírás tükröződik az aranytemplomban a Paul *chartofülaksz* által a vakolatba karcolt feliratban is. Ez az iskola – néhány kisebb feliraton kívül – megtalálható az ún. Makedón cirillbetűs töredékben, és a „Codex

---

¹³ F. GRIVEC–F. TOMŠIĆ, i.m. 163.

¹⁴ В. Златарски: История на българската държава през средните векове. София 1971. 342.

¹⁵ Е. Георгиев: Разцветът на българската литература в IX–X. в. I/2. София 1962. 165.

¹⁶ Д. Овчаров–Т. Томов–А. Попов: Стари български столици. София 1980. 83.; В. Златарски, i.m. 339.

Suprasliensis”, egy XI. századi szertartáskönyv egyik levelén is, de előfordul az óorosz kódexekben, így a nevezetes Reimsi evangéliumban is. Feltételezhető, hogy a Ticsa partján épült kolostorban kialakult egy helyi (nyelvjárási) alapon nyugvó helyesírási iskola, amely nem lett kizárólagos, de gazdagította az írásbeliséget. A körtemplomban található glagolita ábécét tartalmazó feliratok, a néhány grafitti tanúskodik arról, hogy ezt az ábécét is használták a kolostor tudós szerzetesei. Az ‘egyjerer’ (Ё) iskola nem vált kizárólagossá, mert mind a feliratokban, mind a kódexekben jelen van a ‘kétjerer’ (Ѣ, Ё) is. Mindez a fővárosban működő másolói iskola/iskolák sokoldalúságára vall.

4. Tudor Dokszov, a *scriptor*, akinek a személyével már foglalkoztunk, bejegyzésében tudósít nagybátyja, Borisz-Mihály, az igazhitű bolgár fejedelem haláláról is. A fejedelem 907. május 2-án este hunyt el. Tudor az uralkodóról úgy emlékezik meg, mint a bolgárok keresztény hitre való térítőjéről. Amikor az elhunyt Borisz-Mihály érdemeiről szól, kiemeli a fejedelem kereszténységének igazhitűségét, amelyen az uralkodó ortodoxiáját érti, pontosabban azt, hogy a kereszténységet Bizánctól vette fel, és megmaradt népével együtt az igazhitű bizánci egyház hívének. Ellenállt Róma kísérleteinek, amelyekkel azt szeretne volna elérni, hogy a bolgárok visszatérjenek a latin egyház kebelébe.

5. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a bolgárok megkeresztelésének évét Tudor Dokszov a protobolgár időszámítás szerint nevezte meg¹⁷ (*eth behti*). Ezek a nem szláv szavak a protobolgár kalendárium évjelölésének emlékei. A protobolgárok az évet, ill. az éveket 12 holdévből álló ciklusokra osztották, amelyeket különböző állatokról neveztek el (pl. *doksz* = vadkan = január). A bolgárok megkeresztelkedése a kutya (*eth*) évére, azaz 866-ra esett. A hónapokat sorszámmal jelölték: *behti* az ötödik hónap neve. Így a protobolgár kalendárium a bolgárok megkeresztelkedését a kutya évének ötödik hónapjára tette. Itt jegyezzük meg, hogy az albániai Balsi melletti kolostor görög nyelvű felirata szerint, amelyet Borisz-Mihály készíttetett, a bolgárok megkeresztelkedése a világ teremtésétől

---

¹⁷ В. Бешевлиев: Първобългарски написи. София 1979. 76–77.; J. VALTSCHEV: Der Kalender der Protobulgaren. Sofia 1978. 22., 25.

számított 6374. évben, azaz 866-ban történt.¹⁸ Ez az időpont megfelel a protobolgár időszámítási táblázatoknak.¹⁹

Tudor bejegyzésében három időszámítási rendszer található. A bizánci, amely a világ teremtetésétől (5508) kezdve jelöli az éveket, és az indikciók szerinti. A protobolgár időszámítás feltűnése a bejegyzésben arra utal, hogy nemcsak Tudor Dokszo ismerte ezt a kalendáriumot, de arról tanúskodik, hogy a X. század elején még használatban volt. Elemei ugyanúgy megvoltak a bolgár-szlávok között, ahogyan a protobolgár méltóságnevek (kán, kapkán, içergu boila, stb.).

Meg kívánjuk jegyezni, hogy a protobolgár kalendárium adatainak általunk nyújtott megfejtési kísérlete hagyhat kívánni valókat maga után, mert a bolgár-török időszámításnak még vannak vitás részletei.

A három, Simeon uralkodása alatt keletkezett kódexbejegyzés megfelelő elemzése, kiegészítése és a kor viszonyai közé helyezése révén rendkívül érdekes adatokat nyertünk Simeon uralkodására, annak egyházi, politikai, művelődéstörténeti helyzetére vonatkozólag. Az elemzett három szöveget tartalmánál fogva **magánjellegű bejegyzésnek** tekinthetjük.

Van azonban a kódexekben olyan feljegyzés is, amely valamely emlékezetes eseményről ad tárgyilagos hangvételt, de a másoló számára mégis fontos információt. Erre a bejegyzés-típusra Konsztantinosz Manasszész XII. századi bizánci történetíró verses világkrónikájának középbolgár nyelvű fordítását hozzuk fel példaként. A XIV. századi fordítás, illetve átdolgozás hat másolatban maradt fenn. Közülük négyben VI. (Bölcs) Leó (886–912) uralkodásának tárgyalása során cinóberrel írt bejegyzés adja elő Simeon fejedelemnek a görögök, illetve magyarok ellen folytatott 895. évi háborúját.

A krónika eredeti görög szövegében nem emlékezik meg erről az eseményről. A bolgár történeti hagyomány megőrizte a magyarok bolgárok ellen viselt sokkoló hatású hadjáratának emlékét, amely végül Simeon győzelmével végződött. Ezért került ez a tudósítás bejegyzés formájában a krónika bolgár szövegébe. A szöveg eredeti (görög) forrásának pontos meghatározása aligha lehetséges. Valószínű, hogy ez a híradás valamely – számunkra már ismeretlen – bolgár

---

¹⁸ В. Бешевлиев, i.m. 140.

¹⁹ М. Москов: Именник на българските ханова (Ново тълкуване). София 1988. 106.

ősforrásra megy vissza.²⁰ Az, hogy a bejegyzést cinóberrel írták le a másolók, arra utal, hogy ezt a háborút **kiemelt** eseménynek tekintették. Simeon magyarok feletti győzelme és görögökkel szembeni ellenállása növelte az elnyomott bolgárok öntudatát a bizánci megszállás idején. Ezért őrizték meg a háború emlékét. A Manasszész-krónika bejegyzése tehát a történészek, így a magyar szakemberek számára is értékes forrásul szolgál.

Példánk jól szemlélteti, hogy a bejegyzések a történészek számára sem érdektelenek. A feldolgozott három bejegyzés megfelelő kezelése fontos információkhoz juttatja a kutatókat. A pusztá nevek az adatok fényénél mintegy „megszóltak”, „megelevenedtek”. Így megvilágosodott előttünk az a szerep, amelyet viselőik a IX–X. századi Bulgária életében betöltöttek. A bejegyzésekből előtűnt a másolók jelleme: a szűkszavú Grigorij Prezviter mellett szót kapott a kora történelme iránt mélyen érdeklődő Tudor Dokszov, akinek bejegyzése a bolgár történelem és kultúrtörténelem fontos eseményeiről tájékoztat, tanúskodva a másoló történeti érdeklődéséről. Bejegyzése Borisz-Mihály és Simeon uralkodásának sűrített összefoglalását adja. Ezért nélkülözhetetlen a korszak kutatói számára, mint ahogy nélkülözhetetlen kiegészítő adat Tudor Dokszov és Grigorij Prezviter rövidege ellenére is tartalmas, forrásértékű megnyilatkozása is.

---

²⁰ Й. Иванов: Български старини из Македония. София 1970. 619., 622.

HAJDÚ MIHÁLY

Keresztnevek az Anjou-kori Oklevéltár első kötetében

Minden kutatónak az a célja, hogy eredményei minél szélesebb körben váljanak ismertté, és abban telik öröme, ha a legkülönbözőbb tudományágak hivatkoznak munkájára. Különösen érvényes ez a forráskiadványok összeállítóira, hiszen annyi adatot hoznak nyilvánosságra, amennyit egész életükben sem tudnak földolgozni, s eleve azzal a szándékkal adják közre munkájukat, hogy mások is építsenek rá. Mindig büszkék lehetnek munkáikra azok a kutatók, akik mások számára nehezen hozzáférhető vagy sok időt és energiát igénylő adattárakat készítenek. Igazi önzetlen áldozatot mutatnak be ők ezzel mások érdekében, s akkor becsüljük meg igazán tevékenységüket, ha fölhasználjuk munkájukat a múlt jobb megismerése érdekében. Csak a legmegbízhatóbb kutatásokra épült munkák, a legjobban szerkesztett adattárak felelnek meg ennek a célnak, s ilyen a címben jelzett könyv,¹ amelynek egyik közreműködője ünnepeltünk, **Makk Ferenc** tanár úr.

A kötet (és természetesen az egész sorozat) érdemeiről itt most szükségtelen írni, hiszen aligha van olyan olvasója e könyvnek, aki ne ismerné kiváló regesztáit annak a több ezer oklevélnek, amelyet a sorozat bemutat, s azt a hallatlan adatgazdagságot, ami jellemző rá. A névtanos szempontjából azért mégis szólnom kell a személynevek használhatóságát segítő közlési módjáról, munkánkat megkönnyítő eljárásairól. Sokan² leírták már, hogy a névtörténész legnehezebb

---

¹ Anjou-kori Oklevéltár I. 1301–1305. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1990.

² Többek között GOMBOCZ ZOLTÁN: Árpád-kori török személynecvink. Bp. 1915.; BERRÁR JOLÁN: Női neveink 1400-ig. Bp. 1952.; PAIS DEZSŐ: Régi személynecvink jelentéstana. Bp. 1966.²; FEHÉRTÓI KATALIN: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969.; MEZŐ ANDRÁS: A Várdai-birtokok jobbágynecvei a XV. század közepén. Kisvárd 1970.; KOROMPAY KLÁRA: A történeti személynévkutatás néhány kérdése. In: A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY, PUSZTAI FERENC. Bp. 1971. 27–34., stb.

feladata a különböző névvel szereplő személyek azonosítása, az egyezések és különbözőségek megállapítása. Nagyon sokszor ezt nem is lehet megoldani történeti vagy geneológiai kutatások nélkül, amire csak a legjobbak vállalkozhatnak. Ebben az oklevéltárban azonban ezt a munkát szakavatott történészek – nyilván nem kevés munkával – elvégezték, s a névtanosa csak a mutatóban való tájékozódás marad, ahol egymás mellett szerepelnek az egyes személyek különböző névalakjai előfordulási helyeikre való hivatkozással, aminek eredményeként sokféle vizsgálatot lehet végezni, jóval kevesebb energiával.

A következőkben azokat a keresztneveket vizsgálom meg névtani szempontból, amelyek az 1301. és az 1302. év okleveleiben fordulnak elő.³ Azért szűkítettem le erre a két esztendőre az adatok gyűjtését, mert így is elég nagy számú adatot, összesen 1794 személy nevét lehet különböző szempontú vizsgálat alá vetni. Az így nyert eredményeket a névtanósok minden bizonnyal, de talán a történészek is tudják hasznosítani egy-két állításuk alátámasztására. A néviselőknek legtöbbször sikerült megállapítani a lakhelyét s a társadalmi helyzetét is, ami lehetőséget ad néhány földrajzi és szociológiai következtetés levonására is. Továbbá össze lehetett vetni a közvetlen Árpád-kor utáni névhasználatot az előzőkkel, amire igen jó lehetőséget adott Fehértói Katalin közelmúltban megjelent kiváló feldolgozása,⁴ amely elsősorban a közszoói nevek arányát mutatja be négy nagy összeírás (1138. évi dömösi, 1202. évi aradi, 1211. évi tihanyi, 1237. évi pannonhalmi) és a Váradi Regestrum (1208–1235) személynevei alapján.

A neveket először a kor egységében érdemes vizsgálni, ugyanakkor pedig, ha lehetséges, az esetleges földrajzi és társadalmi különbségeket is meg kell figyelni. Nyugatról kelet felé haladva a következő négy nagyobb tájegységet különböztettem meg: Dunántúl, Felvidék, Alföld és Erdély. A források fönnmaradásának vagy megsemmisülésének ismert okai miatt nem arányos a nevek eloszlása az egyes vidékeken. A legtöbb név (558) egyértelműen felvidéki, s ez a teljes névanyagnak 31,1%-a. Dunántúlinak tekinthető 297 név (16,6%), erdélyi

---

³ Az adatok összegyűjtésében nagy segítséget nyújtott Gombás Katalin egyetemi hallgató, akinek fáradtságos munkájáért itt is köszönetet mondok.

⁴ FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori közszoói eredetű személyneveinkről. Magyar Nyelvőr 1997. (a továbbiakban: FEHÉRTÓI 1997.) 71–75.

113 (6,3%), s csak 51 az alföldi (2,8%). 775 név viselőjéről megfelelő biztonsággal nem lehetett megállapítani földrajzi hovatartozását, s ez elég nagy arány: 43,2%. Természetesen az egyes nevek vidékenkénti megterhelését a biztosan oda lokalizálható nevek arányában adom meg, de viszonyítom az országos átlaghoz is, hogy jól szembetűnjenek a regionális sajátosságok.

Az aránytalanság – a források jellegéből fakadóan – még nagyobb a társadalmi hovatartozások vonatkozásában. A nemesek száma 858, aránya pedig 47,8%. Elég sok az egyházi személy: 202, arányuk 11,3%. Csupán 32 a szolgarendű és 21 a polgár. Föl kellett még venni egy olyan kategóriát is, amely a nemesség és a szolgarendűek között helyezkedik el, ahová a várjobbágyok és falunagyok tartoznak; közjogi helyzetükre pontos meghatározást olvashatunk a Korai magyar történeti lexikonban,⁵ amelynek egyik szerkesztője ugyancsak Makk Ferenc volt. 637 név viselőjének társadalmi helyzetét nem lehetett meghatározni, de a források jellegéből adódóan nagyobb részét inkább a nemesi osztályhoz kell sorolnunk. Ezek az aránytalanságok (akár földrajziak, akár társadalmiak) és bizonytalanságok kellő óvatosságra intenek az általánosítások tekintetében. Mégsem kell elvetnünk azonban a vizsgálatok eredményeit, csupán az összehasonlításokkor kell figyelembe vennünk valamely irányban a nagyobb eltérések lehetőségét.

A leggyakoribb név a *Miklós* volt (változataival együtt 138), az összes elnevezettnek 7,69%-a viselte. Kétségtelenül népszerűbb volt a név a Felvidéken, ahol a lokalizálható személyek 8,96%-át hívták így, s megfigyelhető a népszerűsége a későbbi századokban is a Felvidék keleti részén. Ha a falunagyokat is a szolganép közé soroljuk, akkor közöttük gyakoribbnak mondható a *Miklós* nevűek száma és számaránya (5 fő, 15,6%), de az adatok csekély száma miatt nem bizonyított a jelentős eltérés. A következő név a gyakorisági sorrendben a *János*. Ennek egyedül az Alföldön való ritkább használata érdemel említést. Míg az összesítésben 7,42 % a megterhelési mutatója, az Alföldön egyetlen előfordulásával találkozhatunk csupán, ami indokolja, hogy a következő korokban sem volt itt legelterjedtebb név, sokszor megelőzte az *István*, amely most (1301–

⁵ Korai magyar történeti lexikon (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994.

1302-ben) is az *Andrással* együtt a leggyakoribb név. Földrajzi szempontból nem mutat jelentős eltérést a *Péter*, *András*, *Tamás*, *Márton* elterjedtsége. A társadalmi megoszlást tekintve azonban érdemes megjegyezni, hogy az egyházi személyek között meglehetősen sok (13; 6,4%) a *Péter* és a *Márton* (8; 4%) – a nemesek körében csupán 5 fő (0,6%). A gyakoribb nevek használatában más jelentős földrajzi vagy társadalmi különbséget nem lehet találni.

Fontosabbak és jellegzetesebbek azok a különbségek, amelyek a ritkábban használt nevek körében mutathatók ki. Különösen érdemes figyelni azokra a nevekre, amelyek csak egy vidéken vagy egy társadalmi rétegben fordulnak elő nagyobb számban (legalább három-négy adattal), hiszen azok majdnem biztosan annak a népcsoportnak a jellemzői ebben az időszakban. Csak a Dunántúlon található a *Konrád* (4), *Kemen* (4, egyszer *Kemynus* alakban), csak a Felvidéken az *Albert* (4), *Endre* (3), *Erdős* (3), *Fábián* (4), *Gyula* (3), *Mátyás* (3), *Rikolf* (3). Az Alföldön és Erdélyben (nyilván az adatok csekélyebb száma miatt) nem lehetett találni olyan neveket, amelyek kettőnél többször csak ott fordultak volna elő. A társadalmi osztályok tekintetében viszont éppen fordított a helyzet: a nemesek nagy száma miatt nem lehet figyelembe venni azokat a neveket, amelyek az ő körükben fordultak csak elő nagyobb számban. Az egyházi személyekre jellemző viszont a *Bernát* (3) és a *Herrik* (a *Henrikkal* és *Hernikkel* együtt 5, jöllehet egy *Henrik* nevű nemes is előfordult). A többi társadalmi csoportban kettőnél többszöri előfordulású nevet nem találtam.

Fontosnak tartom megvizsgálni ebben a korban a magyar vagy török eredetű, közszoji jelentésű nevek előfordulását, vagyis az ősi, nem egyházi nevek használatának mennyiségét, földrajzi területeit és előfordulásuk társadalmi körét. Az 1279-ben tartott budai zsinat ugyanis rendelkezett a keresztelesek módjáról, s kimondta a „nevet csak pap adhat” elvet, ami az ősi nevek nagymérvű háttérbe szorítását eredményezte a keresztény vallási nevekkal szemben. Ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy a vizsgált oklevelek szép számú ősi nevet tartalmaznak. Kétségtelenül figyelembe kell itt venni azonban azt a tényt, hogy a nevek egy része apanévként fordult elő, s ők még a zsinati határozat előtt kaphatták pogány neveiket. Ide tartozónak tekintem a következőket: *Aba* (7 – egy közülük pap, 3 felvidéki, egy dunántúli), *Ákos* (Erdélyben egy), *Ata* (Erdélyben egy), *Bán* (*Ban*,

Bank, Bana, Banus változataival együtt 4, Dunántúlon, Felvidéken, Alföldön, Erdélyben 1-1), ?*Bács* (*Baas* – Erdélyben egy), *Becse* (3, közülük egy felvidéki), *Beke, Beküs, Bekes* (10, egy dunántúli, 4 felvidéki), *Belüd* (egy), *Bese* (Dunántúlon egy), *Bód* (*Beud* – 2, Felvidék és Erdély), ?*Bűn* (*Byn* alakban – Dunántúlon egy), *Bok* (Dunántúlon egy), *Bork* (Erdélyben egy), *Bors* (Felvidéken 2), *Bot* (Dunántúlon 2), *Botond* (egy), ?*Bős* (*Bos* alakban a Felvidéken egy), ?*Bulcsú* (*Buchou* alakban az Alföldön egy), *Bogár* (2 – egy a Felvidéken, egy az Alföldön, aki szegedi polgár, s a nemzetségeve vagy családnéve *Bugar*, keresztnéve András), *Buzád* (egy a Felvidéken), *Cineged* (*Chyneged* alakban egy a Felvidéken), *Csák* (összesen 6, 3 a Dunántúlon, 2 a Tiszántúlon), *Csanád* (2, egyik Erdélyben, másik Biharban, ő váradi éneklőkánonok), *Csegze* (Dunántúlon egy), *Cseke* (Felvidéken egy), *Csene* (Dunántúlon egy), *Csenge* (Felvidéken egy), *Csepre* (egy), *Cserke* (Erdélyben egy), *Csete, Csetény* (egy-egy, mindkettő Felvidéken), *Csike* (egy), *Csaba* (2, *Chob, Chobo*, az utóbbi erdélyi), *Csapó* (*Chopou*, egy), *Csók* (*Choc* – Felvidéken egy), ?*Csont* (*Chond* – Felvidéken egy), *Csorba* (*Churba* – Felvidéken egy), *Csuda* (*Chuda* – Felvidéken egy), *Csúnya* (*Chuna* – Dunántúlon egy, nemes), ?*Csuncs* (*Chunch* egy, talán szepesi szász), *Debes* (egy), *Decs* (*Dech* egy), ?*Dedács* (*Dedach* – Felvidéken egy), ?*Dedics* (*Dedych* – Erdélyben egy), *Ders* (*Deers, Ders* – 5, felvidéki 4, erdélyi 1), *Dobó* (Felvidéken egy), *Ebed* (egy, dunántúli nemes), *Farkas* (*Farcasius* – 11, de amennyiben a *Folkus* ~ *Falkus* ide sorolható, mivel a *Volkmár*ból vagy a *Vlkból* is származhat, bár az egyik *Falkus* fia *Farcasius*, akkor 14; 4 dunántúli, 2 felvidéki, egy erdélyi; közülük egy pap), *Fene* (Alföldön egy), *Fenyér* (*Fenyr* – Felvidéken egy, *Fenerus* egy), *Fogas* (*Fogos* – Felvidéken egy), *Gós* (*Geus* egy), *Gyán* (*Gyan* egy, erdélyi), *Gyula* (*Jula, Gula* 7, felvidéki 4, erdélyi egy), *Gyüge* (*Gywge, Gugye* 2, egyik felvidéki; társadalmi helyzetük ismeretlen), ?*Hörcsög* (*Herchek* – egy felvidéki, szolgarendű), ?*Hugud* (lehet nő: *Hugud* fia András – Dunántúlon egy), ?*Húzló* (*Huzlou* egy, felvidéki várjobbágy), *Jólegény* (*Jolegen* – Alföldön egy), *Kemény* (*Kemen* – 8 közül 4 dunántúli), *Kakas* (*Kokos* – 3, egy dunántúli), *Merse* (Erdélyben egy), *Madaras* (*Modoros* – Felvidéken egy), *Nemél* (*Nemil* – Felvidéken egy), *Osl* (2), *Péntek* (*Pentek* – Felvidéken egy), *Ravasz* (*Rauaz* – egy, felvidéki nemes), *Recs, Recsk*

(*Rech*, *Rech**k* – Felvidéken egy-egy), *Súr* (*Suur* – Dunántúlon egy), *Szalóka* (*Zolouka* – egy), *Szerekcs* (*Zerekch* – Erdélyben egy), *Szóke* (*Zenke* – Felvidéken egy), *Szörös* (*Zeurus**ch* – egy), *Técs* (*Teech* – Felvidéken egy), *Telek* (*Teluk* – Erdélyben egy), *Tenkes* (*Tenkus* – Felvidéken egy), *Tél* (*Theel* – Erdélyben egy), *Tököle* (*Thekele* – Felvidéken egy), *Tiló* (*Tylo* – Felvidéken egy), *Tomb* (egy), *Torda* (Felvidéken egy), *Urac*s (*Vrach* – 2, egyik szolga), *Ürsa* (*Vrsa* egy), *Vajda* (*Woyuoda* egy), *Zabos* (*Zobos* – Felvidéken egy), *Zádor* (*Zadur* 2, egyik felvidéki), *Zoárd* (egy).

Az összes személy (1794) közül 155 visel valószínűleg ősi, vagy legalábbis közszói eredetű nevet. Ez a teljes anyag 8,64%-a. Ha ezt összehasonlítjuk Fehértói idézett tanulmányával,⁶ akkor azt tapasztaljuk, hogy ez nagyon alacsony részesedési arány, de mindenképpen indokolható. Egyrészt az idézett munka átlagosan 20%-nyi részesedési arányát mutatja az Árpád-kori névanyagban a közszből eredő neveknek, de nem egységesen minden forrásban. Kétségtelen vannak olyan összeírások (tihanyi és dömösi), amelyekben még gyakoribb az ilyen nevek előfordulása (28, illetve 23%) – ezek szolgálösszeírások. Az Anjou-kori oklevelekhez hasonló anyaga a Fehértói által vizsgáltak közül a Váradi Regestrumnak van, vagyis ott találunk ugyanígy nagy számú nemesi névviselőt. A Váradi Regestrumban viszont a közszói eredetű nevek részesedése csak 12%, alig több a most vizsgált anyagban levőnél. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy közel száz évvel későbbiek az Anjou-kori oklevéltárban a nevek, akkor egyértelmű a csökkenés oka. Az idő haladtával akkor is háttérbe kerültek a pogánykori nevek, ha ezt az egyház nem erőltette, hát még ha a budai zsinat határozatainak következményeivel is számolunk!

Érdemes még megvizsgálnunk azt, hogy az egyes vidékeken van-e különbség a közszói eredetű nevek megterhelésében. Lényeges eltéréseket mutatnak a nyugati és északi országrészek a keletiekhez képest! Dunántúlon legkisebb e névtípus aránya, csupán 8,75%, de nem sokkal nagyobb a Felvidéken sem: 9,68%. Ezzel szemben az Alföldön 15,69%, Erdélyben pedig 14,16%, vagyis majdnem a duplája az előző két országrészének. Oka nyilván az, hogy a „névdivat” – mint a legtöbb eszmeáramlat Magyarországon – Nyugat–Kelet irá-

⁶ FEHÉRTÓI 1997. 74.

nyú volt, s idő kellett az egyik országrészből a másikba való eljutásához. Mindemellett azt is láthatjuk, hogy nem volt még a XIV. század elején sem az egyház névadó tevékenysége olyan erőszakos, hogy kiirtotta volna a nem keresztény neveket. Több egyházi személy is viselt ekkor ősi pogánykori, vagy legalábbis közszoí eredetű nevet, amelyeknek a teljes eltűnése nem következett be sohasem: néhány közülük (*Ákos, Csaba*) megérte a reformációt (legalábbis a keleti országrészben), ami lehetővé tette a megmaradásukat. Egy időre ugyan csak kevesen használták ezeket, de a romantika újra fölélesztette divatjukat.

Külön kell szólnunk két névről, amely nem csupán túlélte a katolikus egyház egyeduralmát, hanem átmertett magával két olyan pogány hagyományt is, aminek aligha örültek az egyház képviselői. Az egyik a *Nemél* név, s ez a csecsemőnek a rossz szellemek előtt való letagadására utal, vagyis óvónév. A másik a *Farkas*, amelyet hasonlóképp nevezhetünk óvónévnek, mert meghalt gyermekek után született fiúnak adták még a XVII. században is, mint ahogyan ezt Bellon Tibor egyik érdekes tanulmánya⁷ bizonyítja. A vizsgált anyagban való gyakorisága e névnek, valamint az, hogy latinosított formája sohasem volt *Wolfgangus*, hanem mindig *Farcasius*, arra enged következtetni, hogy nem Szent István király felesége nevelőjének, Szent Wolfgangus tiszteletének a hatására terjedt el a név Magyarországon, hanem ősi hagyományörzés, pogány rítushoz kapcsolódó névként élt a kereszténység fölvétele után még háromszáz évvel később is.

Mindezek a tanulságok tapasztalhatók az Anjou-kori oklevéltár egy rövid szakaszának a tanulmányozásából, amit csak gazdagítana a teljes sorozat átvizsgálása. Hogy minderre és még az ezt minden bizonnyal követő tanulmányok sorának megírására lehetősége van a magyar névtudománynak, ünnepeltünknek, **Makk Ferenc** tanár úrnak is köszönhetjük, akit az Isten sokáig éltesen jó erőben és egészségben, hogy még sok nagyszerű munkát készíthessen valamennyiünk hasznára.

---

⁷ BELLON TIBOR: Adatok a mágikus névadásra (Egy XVII. századi forrás alapján). In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) Szerk. B. GERGELY PIROSKA, HAJDÚ MIHÁLY. Bp.–Miskolc. 1997. 52–58.

—

HAJNÓCZI GÁBOR

Ars és éthosz

Etikai kérdések Alberti korai művészetelméletében

A „De pictura” Leon Battista Alberti első művészetelméleti traktátusa. Latinul íródott 1435-ben, és szerzője Giovan Francesco Gonzagának, Mantova „kiváló fejedelmének” („*illustrissimum principem mantuanum*”) ajánlotta. Egy évvel később maga Alberti fordította le művét *volgare* (azaz toszkán) nyelvre és új, sokkal hosszabb dedikációt írt hozzá, ezúttal Filippo Brunelleschinek. A traktátus az 1434–1442 közötti időszakban keletkezett, amelyet Alberti a pápai udvarral Firenzében töltött.

Életének ezt a korszakát jellegzetesen humanista életvitel és tevékenység jellemzi; titkári hivatalt tölt be a kúriánál, ami megélhetést biztosít számára, de nem követel feltétlenül papi szolgálatot, részt vesz a kor szellemi mozgalmaiban (így például a latin és a *volgare* nyelv körüli vitában), és értekező művek egész sorát írja nagyrészt latin nyelven. A művek témái igen változatosak. Még a firenzei periódus előtti évekre esik a tudós élet nehézségeivel és erényességével foglalkozó tanulmánya, a „De commodis litterarum atque incommodis”, továbbá az asztali beszélgetések, az „Intercoenales” első sorozata. Már a harmincas évek derekán születnek az igazságról („De iure”), a szerelemről és a házasságról („Sofrona” és „Uxor”), a püspök erényeiről és kötelességeiről („Pontifex”) szóló művei, illetve „Apologia”-i és az „Intercoenales” újabb sorozata. A nyelvvitában képviselt álláspontjának megfelelően toszkán nyelven is írt műveket, így a családi életéről szóló „Della famiglia” három könyvét, majd ennek negyedik könyvét a barátságról. A korszakot két morális témájú dialógus zárja, a „Theogenius” és a „Profugiorum ab aerumna libri”.¹ Ezeknek az éveknek fontos és különös doku-

---

¹ Alberti életéről és műveiről l. GIROLAMO MANCINI: Vita di L. B. Alberti. Firenze 1911.² L. továbbá CECIL GRAYSON: Leon Battista Alberti: vita e opere. In: Leon Battista Alberti. A cura di JOSEPH RYKWERT e ANNE ENGEL. Katalógus. Milano 1994. (a továbbiakban: GRAYSON 1994.) 28–37.

mentuma az ún. „Vita anonima”, amelyet ma már a kutatók többsége Alberti önéletrajzának tekint, és 1438-ra datál.² Latinul íródott, és követi a műfaj klasszikus görög-római hagyományát, amennyiben megvannak benne azok a jellegzetességek, amelyek klasszikus előképeket idéznek.³

Jóllehet e művek igen változatos témájúak, két momentum mindazonáltal közös bennük: a gyakori önéletrajzi hivatkozások és a morális kérdések tárgyalása. A szubjektív utalások gyakorisága egyfelől személyes okra vezethető vissza, mégpedig Alberti törvénytelen származására, valamint az Alberti-családhoz fűződő ellentmondásos kapcsolatára. E régi és gazdag firenzei családdal való tartozása önazonosságának, sőt egzisztenciájának alapvető és tragikus kérdésévé vált atyjának 1421-ben bekövetkezett halála után. Ekkor ugyanis a család kizárta őt örökségéből, ami perhez vezetett. A személyes példa említését másfelől annyiban látta igazolhatónak, amennyiben az követésre méltó modellként szolgálhatott az utókor számára. Azok a morális értékek, amelyeket Alberti magasztalt, vagyis a természet csodálata, a nagylelkűség a társadalomban és a családban, a hírnév fontossága, a *vita activa* szemben a *vita contemplativa* és *solitaria*-val, az emberről alkotott új szekularizált felfogás alapján álltak.

A személyes példa tehát, és az erények humanista értékrendje: ezek jellemzik Alberti etikai gondolkodását a szóban forgó periódusban, és ez magyarázza irodalmi műveinek önéletrajzi jellegét. De vajon művészetelméleti traktátusa, „A festészetről” eltér, vagy beleillik e művek sorába? Vajon a másfajta problematika és műfaj azt eredményezi-e, hogy ez a mű nélkülözi a fenti tendenciákat? Tanulmányunkban ebből a szempontból vizsgáljuk meg a festészetről szóló traktátust. Az alapvető kérdés az lesz, hogy jóllehet témáját tekintve Alberti humanista *œuvre*-jének egy kivételes művével van dolgunk, azt mégis a korszak tipikus értekezésének tekinthetjük-e a fent vázolt jellegzetességek alapján, avagy egy más helyzettel állunk szemben.

² RICCARDO FUBINI–ANNA MENCİ GALLORINI: L'autobiografia di Leon Battista Alberti. Studio e edizione. Rinascimento 1972/12. (a továbbiakban: FUBINI 1972.) 21–78.; GRAYSON 1994.

³ FUBINI 1972. 27–28 két ilyen jellegzetességet említ, mégpedig az „*ethos*” leírását a „*praxis*” elbeszélésével szemben, valamint magunk idealizálását mint olyat, ami az utókor számára követendő modellként szolgálhat.

Említettük, hogy a festészetről szóló traktátust Alberti két változatban írta meg. Mint az a kutatók által ma már konvencionálisan elfogadott, először a „De pictura”, vagyis a latin nyelvű változat készült el 1435-ben, és ezt követte a *volgare* nyelvű változat, a „Della pittura”.⁴ A latin szöveget maga Alberti fordította le és ajánlotta Filippo Brunelleschinek. Mint írja a mű elején lévő „Prologus”-ban: „...nagy örömet szereznel, ha e kis művemet a festészetről átnéznéd, amelyet neked ajánlva tettem át toszkán nyelvre.”⁵ Az ok, amiért szerzőnk művét Brunelleschinek ajánlja, az, hogy őt az új művészet hőségének tekinti, akiben olyan tehetséget talált „az összes dicséretes dologban”, ami méltó az antikok dicsőségéhez. Van azonban emellett Brunelleschi figurájának egy másik, személyes jelentése is Alberti számára, mégpedig saját, Firenzébe történt „hazatérése”.

Az Alberti családot politikai okokból 1387-ben száműzték a városból, és az ítéletet csak 1428-ban helyezték hatályon kívül V. Márton pápa közbenjárására. Lehetséges, hogy Leon Battista már ebben az évben elment Firenzébe,⁶ az igazi visszatérést mégis a harmincas évekbeli hosszabb tartózkodás jelentette. A városba történt visszatérés erős érzelmi hatást váltott ki benne: az annyira vágyott hely megpillantása felett érzett örömet, de egyben a keserűséget is az Alberti-család tragikus sorsa miatt. „De aztán, hogy a hosszú száműzetésből, amelyben mi, Albertik megöregedtünk, visszatértem ebbe a mi mindennél dicsőségesebb hazánkba...”⁷ Ez a megállapítás rímel a „Vita anonima” egyik *locus*-ára, ahol Alberti szintén családja hosszú száműzetéséről beszél: „...*diutinum familiae Albertorum exilium*...”. Őszinte vallomás ez, amelyben Alberti a szülőhely elvesztése felett érzett fájdalmának (jóllehet szülővárosa valójában Genova volt, ahol

⁴ CECIL GRAYSON: The text of Alberti's De Pictura. Italian Studies 1968. 71–92.; NICOLETTA MARASCHIO: L. B. Alberti, De pictura, bilinguismo e priorità. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa 1972. 265–273.

⁵ Leon Battista Alberti: A festészetről. Della pittura, 1436. (a továbbiakban: A festészetről) Bp. 1997. 43. és 10/45. A „Prologus”-ról részletesen l. HAJNÓCZI GÁBOR: Filippo Brunelleschinek szóló ajánlás Leon Battista Alberti festészetről írt traktátusában. In: Kelet és Nyugat között. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. 197–210.

⁶ Erre a firenzei tartózkodásra nincs közvetlen adat. Többen (pl. GRAYSON 1994. 28b.) mindenesetre valószínűnek tartják, mivel a firenzei művészekről mint régi barátairól beszél. Igaz persze az is, hogy többen közülük Rómában is megismerkedhetett.

⁷ A festészetről 41.

1404-ben született) és családja hanyatlása miatti keserűségének ad hangot. Ugyanakkor büszkén vallja magát firenzeinek.

Számára Firenze a 'hazát' jelenti és a toszkán *volgare* nyelvet anyanyelvének tekinti. Büszkén jelenti ki a „Vita anonima”-ban, hogy az Albertik a száműzetés ellenére megőrizték anyanyelvüket: „*Patriam enim linguam, apud exteris nationes per diutinum familiae Albertorum exilium educatus, non tenebat, et durum erat hac in lingua scribere eleganter atque nitide, in qua tum primum scribere assuesceret*”.⁸ Ugyanígy Firenze a „Prologus”-ban is 'patria'-ként szerepel („*sopra l'altre ornatis-sima patria ridotto*”), itt azonban a művészeti újjászületés központjává is válik, és ennek révén az egész Toszkána fővárosává. Elsősorban a Santa Maria del Fiore dóm Brunelleschi által tervezett kupolája tette Firenzét Toszkána legfontosabb városává: „Akad-e ember,” – teszi fel a szónoki kérdést – „ha mégoly műveletlen vagy irigy, aki ne dícsérné az építész Filippót, látva itt ezt a hatalmas szerkezetet az égre tornyosulni, amelynek árnyékában elférne az egész Toszkána népe...?”⁹ Vannak természetesen Brunelleschi mellett más mesterek is, akiket Alberti a művészet megújítóinak mond.

Fontos része a „Prologus”-nak, ahol felsorolja azokat a művészeket, akik ugyanolyan dicséretet érdemelnek, mint az ókoriak („...felismertem sokakban ...az összes dicséretes dologra való olyan tehetséget, amely nem alábbvaló egyetlen antik, e művészetekben híres mesternél sem”): elsősorban nyilván Brunelleschit, aztán Donatellót, Ghibertit, Luca della Robbiát és Masacciót. A szöveg tónusa alapján nyilvánvaló, hogy Alberti szoros személyes kapcsolatban volt a felsorolt művészekkel: nem csak Donatellóval – akit „*nostro amicissimo Donato scultore*”-ként, illetve „*nostro Donato*”-ként említ – hanem a többiekkel is, „*quali a me sono per loro costumi gratissimi*” („akik kiválóságuk miatt nekem kedvesek”), beleértve Masacciót is, aki ekkor már nem élt.

Ezt a leírást a művészek és a humanista Alberti közötti viszony fontos dokumentumának tekinthetjük, ami szokatlan volt abban a korban. Valóban, Alberti magatartása eltért attól, ami a humanistákat általában jellemezte ezen a téren.

⁸ FUBINI 1972. 70.

⁹ A festészetről 41–43.

Amint kimutatták,¹⁰ a XV. század második negyedének humanistái (Guarino Veronese, Bartolomeo Fazio és mások) számára a festményről beszélni lényegében nyelvi problémát jelentett, minthogy arra törekedtek, hogy retorikai formulákat adaptáljanak festői ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ („műleírások”) céljára, és keveset vagy semmit sem tudtak kezdeni a vizuális tapasztalattal. Ezen kívül számukra a későgotikus festészet mesterei, Gentile da Fabriano és Pisanello jelentették az igazi művészeket. Alberti ezzel szemben arra vállalkozott, hogy elméleti művet alkosson a művészi látvány szisztematikus és racionális interpretálására, és azokat a művészeket magasalta, akik a kor „avantgard”-ját alkották. A kortárs firenzei művészek megismerése ennél fogva egyszerre jelentett fontos eseményt Alberti saját személyes sorsának alakulásában és az itáliai művészet történetében. Ilyenformán maga is hirdetőjévé vált annak a mind erőteljesebb toszkán tradíciónak, amely Firenzét tekintette a művészet központjának és Giotto-tól eredeztette a művészet fejlődésének új fejezetét. Ezt a felfogást aztán Vasari kodifikálta életrajzaiban.

A „Prologus” szövegében morális utalásokat is találunk, amelyeknek önéletrajzi vonatkozásai vannak. Petrarca óta él a humanistákban a természet nagyszerűsége iránti rajongás és ez Alberti esetében is megfigyelhető. „Minden dolgok tanítómestere („*maestra delle cose*”) – így definiálja a természetet, és erre rímel az a meghatározás, amelyet a „Della famiglia”-ban olvasunk: „...*natura optima e divina maestra di tutte le cose*”.¹¹

A gesztust, hogy Alberti lefordította Brunelleschinek a traktátus latin szövegét toszkánra, értékelhetjük úgy, mint a nagylelkűség megnyilvánulását. Azért készítette a fordítást, mert használható művet akart készíteni barátja számára. Nagylelkűsége szerénységgel párosul. Jóllehet Alberti büszke teljesítményére, traktátusát mégis szerényen „kis mű”-ként („*operetta*”) említi, amikor felhívja rá Brunelleschi figyelmét. Sőt továbbmegy, amikor nem egyszerűen csak ajánlja elolvasásra a traktátust, hanem arra is kéri az építész, javítsa ki a benne található

¹⁰ L. MICHAEL BAXANDALL alapvető könyvét a humanisták és a képzőművészet viszonyáról: *Giotto and the Orators. Humanist Observers of Painting in Italy and the Discovery of Pictorial Composition 1350–1450*. Oxford 1971.

¹¹ *I primi tre libri della famiglia*. Ed. F. C. PELLEGRINI. Firenze 1911. 188.

esetleges hibákat. Mint írja, „egyetlen író sem volt soha olyan művelt, hogy ne lettek volna hasznára tudós barátai...”. S amennyire bízik ebben a baráti segítségben, annyira tart a rosszakarók kritikájától: „... és én azt szeretném, hogy először te [Brunelleschi] javítsd ki a hibákat, nehogy rosszakaróim ócsároljanak”.¹² Ez utóbbi, rosszakaróktól való félelem jellemző és állandó eleme Alberti életének és műveinek. A „Vita anonima”-ban „*vituperantes*”-ről beszél¹³ és – amint Fubini kimutatja¹⁴ – Alberti itt ismét az antik biográfiák klasszikus tradíciójának egyik toposzát alkalmazza. Tudjuk azonban éppen az életrajzból, hogy esetében a rosszakarók említése korántsem volt egyszerű retorikai formula. Ellenségeiként családjá tagjait és a sikereire féltékeny tudósokat értette. A „Prologus”-ban tehát életének egy nagyon is valóságos nehézségét említette és ez a korban keletkezett más művében is megjelent.

Áttérve a traktátus tanulmányozására, annak szövegét egészen eltérő jellegűnek találjuk a „Prologus”-étól. Pontos és racionális értekezés, amely mértani-optikai kérdések tárgyalásától a festőnek szóló szakmai és morális instrukciókig terjed. Ha azonban hiányzik is az a személyes tónus, ami a „Prologus” hangnemt jellemzi, a személyes példák, önéletrajzi elemek mindazonáltal itt sem hiányoznak. Saját cselekedetét úgy említi, mint amik modellek lehetnek a festők számára szakmai és morális tekintetben egyaránt.

Az első könyvben (I.20.) önmagát mint festőt említi és a perspektíva szerkesztését például úgy írja le, mint általa felfedezett eljárás: „A fent vázolt kérdésre az alábbi kitűnő módszert találtam fel...”. Egy másik fejezetben (I.11.) azokról az optikai kísérletekről tesz említést, amelyeket Rómában, még Firenzébe jövetele előtt végzett, és mutatott meg barátainak: „...ami a festészet azon csodáihoz tartozik, amelyeket barátaim általam láttak véghezvinni Rómában”. Valószínű, hogy az itt említett „festészet csodái” megfelelnek azoknak az „*inaudita et spectatoribus incredibilia*” dolgoknak, amelyeket a „Vita anonima”-ban

¹² A festészettről 43.

¹³ „*Vituperatoribus rerum quas conscriberet; modo coram sententiam suam depromerent, gratias agebat, in eamque id partem accipiebat, ut se fieri elimatiorem emendatorum admonitu vehementer congratularetur.*” Id. kiadás 70.

¹⁴ FUBINI 1972. 35.

„*demonstrationes*”-nek nevez.¹⁵ Amint látható, ez az epizód olyan fontos volt Alberti számára, hogy mind a két idézett művében megemlíttette. Mindkét esetben hangsúlyozza az optikai kísérletek rendkívüliségét, valamint saját maga kivételes képességeit. Saját személyének idealizálása a „*Vita anonima*” tipikus eleme (csak utalunk azokra a nem csupán szellemi, hanem fizikai képességekre, amelyek szinte már túlzásoknak tűnnek) és ennek a festészeti traktátusban minden bizonnyal ugyanaz a funkciója mint az önéletrajzban. Valóban, a perspektivikus szerkesztéshez feltalált „kitűnő módszer”, a „festészet csodái” és az ezeket véghezvivő szerző alakja arra szolgál, hogy modellje legyen a festőknek. Ily módon félreérthetetlen a személyes, önéletrajzi eredetű momentumok didaktikus szándéka a traktátusban.

A traktátus harmadik könyvében Alberti összegzi a festővel szemben támasztott elvárásait, amelyek egyben tanácsok is a helyes életvitel és magatartás számára. Ezek szerint a művész legyen szerény és művelt, vagyis jártas a szabad művészetekben: „szeretem, ha a festő, ha teheti, jártas minden szabad művészetben”.¹⁶ Alberti ideálja tehát a 'tudós festő', a '*pictor doctus*', de az intellektuális habitusok mellett nem kevésbé tekinti fontosnak a morális tulajdonságokat. A harmadik könyv egy másik helyén (III.52.) a „jóságot” egyenesen a tudás elé helyezi fontosságban: „Azt a festőt fogom kiválónak tartani, akinek

¹⁵ „*Scripsit libellos De pictura; tum et opera ex ipsa arte pingendi effecit inaudita et spectatoribus incredibilia, quae quidem parva in capsula conclusa pusillum per foramen ostenderet. Vidisset illic montes maximos vastasque provincias sinum immane <m> maris ambientes, tum e conspectu longe sepositas regiones, usque adeo remotissimas, ut visenti acies deficeret. Has res demonstrationes appellabat, et erant eiusmodi, ut periti imperitique non pictas, sed veras ipsas res naturae intueri decertarent.*” Id. kiadás 73.

¹⁶ A festészetről 147.; „*Doctum vero pictorem esse opto, quoad eius fieri possit, omnibus in artibus liberalibus, sed in eo praesertim geometriae peritiam desidero.*” L. B. Alberti: *De pictura*. A cura di CECIL GRAYSON. Roma-Bari 1980. 93. Alberti álláspontja a festészet és a szabad művészetek kérdésében valójában ennél gazdagabb. Nem csupán azt kívánja meg ugyanis, hogy a festő legyen jártas a szabad művészetekhez sorolható tudományokban, és elsősorban a geometriában, hanem azt igényli, hogy magát a festészetet is tekintsék szabad művészetnek. Mint bizonyítani igyekszik, a festészet intellektuális jellegű, továbbá ugyanaz a célja és a módszere, mint a többi szabad művészetnek (elsősorban a retorikának). Vö. CAROL W. WESTFALL: *Painting and the Liberal Arts: L. B. Alberti's View*. *Journal of the History of Ideas* 1969. 487–505.; SYLVIE DESWARTE-ROSA: *Le De Pictura, un traité humaniste pour un art „mécanique”*. In: L. B. Alberti: *De la Peinture*. *De Pictura* (1435). Paris 1993. 32–33.

elég tehetsége van betartani mindezeket a dolgokat [a kép helyes megfestéséről van szó – H. G.], de ezen felül jó ember, művelt és jártas a szabad művészetekben. Mindenki tudja, az ember jósága mennyivel többet ér a polgárok jóindulatának elnyerésében, mint a mesterségbeli tudás vagy művészi teljesítmény...”.¹⁷ Ne törekedjen a festő a gyors hírnévre és látványos anyagi sikerre. Legyen szerény és jó („*modestus*” és „*probus*”), legyen sajátja az emberség és kedvesség („*humanitas*” és „*facilitas*”). Ezek a tulajdonságok teszik sikeressé, ami megvédi őt a szegénységtől.

Amint megfigyelhettük, a „*De pictura*”-ban az Alberti által magasztalt morális értékek megfelelnek a „*Vita anonima*”-ban leírtaknak. Az önéletrajzi vonatkozások elsősorban a mű morális üzenetét vannak hivatva erősíteni. Ily módon Alberti saját élete és erkölcsi felfogása modellként szolgál a „*De pictura*”-ban leírt ideális festő számára.

---

¹⁷ A festészetről 145.; „*Sed cupio pictorem, quo haec possit omnia pulchre tenere, in primis esse virum et bonum et doctum bonarum artium. Nam nemo nescit quantum probitas vel magis quam omnis industriae aut artis admiratio valeat ad benivolentiam civium comparandam.*” Id. kiadás 91.

KIS PÉTER

Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében

A magyar medievisztika megállapítása szerint az Árpád-kor utolsó szakaszát, a tatárjárás utáni fél évszázadot – több más meghatározó jelenség mellett – az arisztokráciának a királyi hatalom rovására történt megerősödése jellemzi, ami végső fokon a tartományúri rendszer létrejöttéhez vezetett. A szakirodalom e tekintetben három elemet tart kiemelkedő fontosságúnak: a területileg összefüggő, zárt uradalmak kialakítása, központjaikban várak felépítése, valamint minél nagyobb számú familiáris szolgálatba fogadása (vagy kényszerítése). Ebből a szempontból a földbirtok (és a vár) elsősorban területek és népeik feletti uralmat, befolyást jelentett és nem jövedelemnövelő tényezőt. A birtokok politikai hatalommá alakításában az egyik legfontosabb lépcsőfok a bírói és adózási *immunitas* megszerzése volt, ami azt jelentette, hogy az ilyen nagybirtokot kiépítők minél több királyi jogkört és hatalmat kaparinthattak meg.¹

Ezek a jellegzetességek, folyamatok esettanulmányok segítségével (is) bemutathatóak. Ebben az esetben, azonkívül, hogy az esztergomi érsekség mint földesúr példája önmagában tanulságos lehet, a feldolgozást az teszi lehetővé és indokolttá, hogy a vizsgált időszakra vonatkozóan viszonylag bőséges forrásanyag áll rendelkezésre, amelynek túlnyomó része régóta feltárt és nyomtatásban hozzáférhető,² továbbá az innen nyerhető adatok térbeli elhelyezése és egyéb

---

¹ FÜGEDI ERIK: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1986. 115–181.; KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. (a továbbiakban: KRISTÓ 1979.) 139–212.; ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. Világosság 1984. 288–293.

² FERDINANDUS KNAUZ et alii: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (a továbbiakban: MES) I–IV. Strigonii–Bp. 1874–1999.

topográfiai jellegű információkkal való egybevetése is elvégezhető a történeti földrajzi kutatásoknak köszönhetően.³

Bár maguknak az érsek-életrajzoknak a szisztematikus megírása még várat magára, a régi szakirodalomból Knauz Nándor e téren végzett úttörő munkáját mindenképpen ki kell emelni, aki a már idézett okmánytárában a rendelkezésére álló adatokból összeállította az esztergomi érsekek életpályáját.⁴ Ezek közül az utóbbi években Báncsa nb. István *curriculum vitae*jének felvázolása, illetve Lodomér érsek politikai szerepének megvilágítása történt meg.⁵ Jelen dolgozat az 1241 és 1298 között időszak érsekeinek (Báncsa nb. István, Benedek, Türje nb. Fülöp, Benedek, Kán nb. László, illetve Lodomér) birtokgyarapítási és família-szervezési politikáját szeretné bemutatni.

A középkori magyar forrásanyag jellegéből adódóan legjobban a birtokszerzések rekonstruálhatók, de az adatsorok távolról sem hiánytalanok vagy tökéletesen összefüggőek, és azzal a problémával kell szembenézni, hogy az oklevelekben az érsek kezén említett birtok megszerzésének időpontja a legtöbb esetben még megközelítően sem állapítható meg. Mindenesetre az arányokból ki lehet következtetni az érseki territórium terjeszkedésének dinamikáját.

³ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) A birtokok azonosításhoz és lokalizálásához mind az adattárát, mind pedig a térképmellékleteit felhasználtam, ezekre a továbbiakban külön nem hivatkozom.

⁴ A dolgozatban tárgyalt időszak érsekeinek életrajzai: MES I. 349–352., 413–414., 465–469., II. 1–19., 33–39., 99–111.

⁵ István érsek egyházi karrierjéről I. ALMÁSI TIBOR–KOSZTA LÁSZLÓ: Báncsa nb. István bíboros (1205 k.–1270). Életrajzi vázlat. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Historica. Különszám a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) tiszteletére. Szeged 1991. 9–18. Lodomér legfontosabb életrajzi adatait összefoglalta SOLYMOSI LÁSZLÓ: Hospeskváltság 1275-ből. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém 1984. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 25. és 60. jegyz.; a XIII. század végi magyarországi rendiség létrehozásában betöltött szerepéről I. GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 284–287.; Lodomér törekvéseit az egész korszak politikatörténetébe illesztette SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. História Könyvtár. Monográfiák I. (a továbbiakban: SZÜCS 1993.) 297–347. passim; Lodomér műveltségéről pedig I. SZOVÁK KORNÉL: Lodomér érsek leveleiről. In: Egyházak a változó világban. Szerk. BÁRDOS ISTVÁN, BEKE MARGIT. Esztergom 1991. 141–143.

A vizsgált időszakból mintegy félszáz birtokszerzésről áll rendelkezésre forrás, amelyek lehetővé teszik annak a vizsgálatát, hogy azok milyen módon kerültek az érsekek kezére. Az uradalomnövelés formái nem térnek el a korszakban megszokottól: főleg (királyi) adomány, csere, vásárlás fordul elő. 1241 és 1279 között a birtokszerzések felét a vásárlások teszik ki, 17 birtokra 400 márkát fordítottak.⁶ Jóllehet a magyarországi egyházak Árpád-kori bevételeire csak következtetni lehet a nevezetes III. Béla-kori királyi jövedelem-összeírásból és a XIII. század végi *servitium commune*-listákból, ezek alapján megállapítható, hogy ez az összeg csupán töredékét teszi ki az esztergomi érsek rendelkezésére álló pénzösszegnek.⁷ Ezek ismeretében meglepő, hogy Lodomér idejéből nincs nyoma egyetlen vásárlásnak sem. A birtokok eladói leggyakrabban (kilencszer) köznemesek⁸ voltak, háromszor bárók⁹ (Mödlingi „*Theutonicus*” Sebred, Csák nb. Domokos, Rátót nb. Domokos), egyszer-egyszer Mária királyné¹⁰ és nógrádi várjobbágyok.¹¹

⁶ RICHARD MARSINA: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciæ*. (a továbbiakban: CDES) I–II. Bratislavæ 1970–1987. II. 146–147.: Gúg (1245); 219.: Vásárd (1248); 384.: Hatvan (1250); 384.: Chath (1251); 429–430.: Terecske (1255); 443–444.: Szódó (1257); CDES II. 405–406.: Muzsla (1257); MES I. 445–446.: Hakara (1257); CDES II. 450.: Császtó (1260); MES I. 519., 531–532.: Örs és Vadkert (1264–1265); 523–525.: Szalatna, Verbenyc, Zellő (1265); 548–550.: Udvard (1268); 564–565.: Barócs (1269); 572.: Püspöki és Pogony közti sziget (1270); II. 30–31.: Hakara, Hatvan, Lucen, Terecske (1274 előtt).

⁷ 1185-ben 6000 marka (III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC, a képanyagot vál. MAROSI ERNŐ. Bp. 1981. 81–82.), 1300 körül pedig 12000 aranyforint (FÜGEDI ÉRIK: Uram, királyom. Bp. 1974. 119.), azaz 3000 marka (a XIV. század eleji átváltásra: HÓMAN BÁLINT: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában [Bp.] 1921. 91–92.). Mindenesetre az egyéves jövedelem alig több, mint tizedrészét tette ki a 38 év földvásárlásainak összkiadása.

⁸ CDES II. 146–147., 219., 405–406., 450.; MES I. 384–385., 429–430., 443–444., 444–445., 445–446., 523–525.

⁹ MES I. 519., 531–532., 548–550., 564–565., 572.

¹⁰ MES I. 548–550.

¹¹ MES I. 384.

Gyakori volt a birtokcsere is. Összesen 12 alkalommal fordult elő,¹² és itt is feltűnő, hogy ez az út elsősorban Lodomér politikájára volt jellemző (összesen tíz alkalommal), ami a vásárlások hiánya mellé állítva valamiféle pénzhiányt valószínűsíthet. Itt elsősorban arra lehet gondolni, hogy Lodomérnak a politikai csatározásokban való, elődeinél aktívabb részvétele okozott többletkiadásokat, de erre közvetlen bizonyíték nincs. Elvileg persze nem zárható ki az sem, hogy a jövedelmek nagy részét nem sikerült behajtani és van is arra adat, hogy megszaporodtak az esztergomi egyház birtokait is érintő hatalmaskodások, illetve, hogy voltak, akik nem fizették be a tizedet, azonban ilyen hosszú (majdnem két évtizedes) időszakra ez sem lehet érvényes, ennek ugyanis maradt volna nyoma a forrásokban.

A cserepartnerek között található a király (IV. Béla)¹³ kétszer, bárók (Bánca nb. Tamás, fivérével: Orbász pozsegai préposttal együtt, János bán és Rátót nb. Domokos)¹⁴ három ízben, egyháziak (az esztergomi káptalan, a veszprémi püspök és a csöti prépost, valamint a heiligenkreuzi apát)¹⁵ háromszor, köznemesnek

¹² MES I. 376–377.: Örsöt Szönyéért (1249); 462.: Szalkát Jenőért (1261); II. 124.: Szőlős és Födemes közti területet Hetényért (1280); 126–127.: Hatvant Levancstelkiért (1280); 171–173.: Farnadot Lócsáért és Porosztolnokért (1283); 182–184.: Billeget Födemesért (1284); Bogdányt Györökért (1287); 248–249.: az esztergomi vízvárosban lévő földeket Örmény mellett lévő földért (1289); II. 353–354.: Búcsot egy Óbuda melletti szigeten lévő erődítményért (1294); II. 368–369., 370–371.: Nyárhídát egy Tolna és 17 Somogy megyei birtokért (1295.); II. 402–403., 404.; SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* (a továbbiakban: Reg. Arp.) I–II. Bp. 1923–1987. 4113. sz.: Tordaskeddit Prácsánért (1297); MES II. 411–412.: Nyárhíd és Kesző közti területet Surányért (1297); II. 413–415.: Udalt és Szakácsit Püspökiért és Velkenyéért (1297).

¹³ MES I. 376–377. (1249); 462. (1261)

¹⁴ MES II. 171–173., 182–184. (1284), 413–415. (1297). Pál fia János bán talán az 1273-ban macsói báni tisztséget betöltött Jánossal azonos (Reg. Arp. 2363., 2371–2372., 2376–2378. sz.), ugyanis az oklevél időpontjában (szlavón) báni címet viselő Kőszegi János apja Henrik volt, Rátót nb. Domokos pedig a III. Andrással szövetséges bárók közé tartozott, tehát Lodomér politikai szövetségésének tekinthető. (vö.: KIS PÉTER: A király híu bárója. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. században. In: R. Várkonyi Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. TUSOR PÉTER. Társzerk. RIHMER ZOLTÁN, THOROCZKAY GÁBOR. Bp. 1998. 63–64.).

¹⁵ MES II. 248–249. (1289); 368–369., 370–371. (1295); 402–403., 404.; Reg. Arp. 4113. sz. (1297)

tekinthető személyek pedig öt alkalommal (Szécs nb. Mikó, Hatvaniak, Lékiek, Tengerdiek, Szegiek).¹⁶ Több esetben szemmel látható, hogy a cserét nem egyenlő feltételekkel kötötték meg. 1284-ben János bán minden jogáról lemondott a Komárom megyei Billegben, amit Csák nb. Máté nádor hagyományozott az esztergomi egyházra, Lodomér pedig visszaadta a Nyitra megyei Födemes nevű öröklött földjüket, ami az általuk okozott 100 márkányi kár fejében jutott az érsek kezére.¹⁷ 1295-ben igen komplikált, három felet érintő ügyletet bonyolítottak le: Benedek veszprémi püspök, káptalanja beleegyezésével, lemondott Háros, Födemes, Csót és Kocsola falvakban az őt illető tizedekről a csóti prépost javára, cserébe Lodomértól megkapta Tolna megyében Csátot, Somogy megyében pedig Alsó-Endréd, Békád, Belder, Berej, Csepel(y), Egres, Felső-Endréd, Kereki, Kapol(y), Köp, Köröshegy, Lull(y)a, Nyin, Szamárd, Szár(a)szó, Ugal, Zics birtokokat meg az ott élő népeket, viszonzásként a préposttól megkapta a Komárom és Nyitra megyei Nyárhídat, amely viszont bár nagy kiterjedésű volt („*possessionem ... Narhyd vocatam ... amplam quidem et latam, sed nunc fere habitatoribus destitutam*”), csupán öt „kunyhó” volt található rajta a hatalmaskodók pusztításai miatt („*invalesscentibus iniquis predonum direpcionibus redacta esset solitudinem ita ut vix quinque domuncule, quin potius tuguria vocabulo veriori remansissent in ea*”).¹⁸ Mindezek azt támasztják alá, hogy nem a birtoktól remélhető jövedelem volt a legfontosabb, hanem a birtoklás jelentette uralom.

A birtokgyarapítás leginkább szokványos módját az adományok jelentik.¹⁹ Ezek túlnyomó többsége az uralkodóktól származtak, de a *donatio*k sorát 1251-ben Benedek kalocsai érsek (Báncsa nb. István utóda az érseki székhelyen) nyitja meg, aki az Esztergom melletti Úrkuta nevű földet ajándékozta Istvánnak. Ezek között akad egy sikertelen is: 1295-ben III. András Palástot mint a honti vár

¹⁶ MES II. 124. (1280); 126–127. (1280); 223–224. (1287); 353–354. (1294); 411–412. (1297)

¹⁷ MES II. 182–184.

¹⁸ MES II. 368–369., 370–371.

¹⁹ MES I. 385–386.: Úrkuta (1251); WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (a továbbiakban: W.) I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. III. 200.: Kér (1269); MES II. 49–50.: Gyarmat (1275); Reg. Arp. 2652. sz.: Nempti (1275); MES II. 167–169.: Óny (1283); 186–187.: Bélád (1284); 308–310.: Mocsá (1291); W. X. 27.: Rozsnyó (1291 és minden bizonnyal Rudna is); MES II. 328.: Doborgaz (1292).

földjét ugyan Lodomérnek adományozta, azonban a Palástiak oklevelekkel bizonyították, hogy azt ők vásárolták, illetve kapták IV. Lászlótól.²⁰ Néha nem a föld, hanem a rajta élő királyi népek lehettek fontosabbak: Lodomér 1292-ben engedélyt ad egy pozsonyi várjobbágy-nemzetségnek, hogy az érsek nemes jobbágysai közé álljanak Doborgaz nevű birtokukkal együtt.

Sajátos csoportot alkotnak a kárpótlásként átadott földek.²¹ Itt is 1251-ben fordult elő először, majd jellemző módon 1284 után szaporodnak meg az erre vonatkozó oklevelek, amikor az országot évtizedekig anarchikus viszonyok uralták. Volt olyan eset, hogy maga a király kártalanított, így IV. László, aki a koronázásakor Fehérvárnál a bárói által Fülöp érseknek okozott, 400 márkát kitevő károk fejében adta 1285-ben az esztergomi egyháznak Szakálost. Nem sikerült ilyen módon Visk várát megkaparintani, amelyet a királynak kárt okozó Cseszneki Jakab fiaitól kobzott el III. András és adott Csák fia Jánosnak, de Lodomér oklevelekkel bizonyította, hogy a Csesznekiek neki 437 marka értékű kárt okoztak, ekkor viszont János megfizette ezt, ezért a vár végül az övé lett. Az Árpád-kor utolsó évtizedének anarchikus viszonyai közepette a kárpótlásként megítélt földek birtokba vétele néha nehézségekbe ütközött: 1295-ben Márton alországbíró arra ítélte Hontpázmány nb. Kázmér fiait, hogy adják oda Kéméndet és Bényt az érseknek, két évvel később Kázmér egyik fia, Ugrin csak Kéméndről mondott le Lodomér javára.²²

Több birtokszerzésnél előfordult a tized meg nem fizetése miatt lefoglalt föld, például Léli János esetében, aki Szeg nevű birtokát adta így az érsekségnek („*ratione decimarum, per eum non solutarum archiepiscopatus Strigoniensi assignarat*”), később kiskorú fiainak Lodomér a felét visszaadta.²³ Hasonlóképpen a pozsonyi vár lövői közül való Salamon a 7 ekényi Anja nevű *terra hereditariáját* kötötte le az esztergomi egyháznak 15 márkányi tized-tartozás fejében, amit fia,

²⁰ PALÁSTHY PÁL: A Palástthyak I–III. Bp. 1890–1891. (a továbbiakban: Palásthy) I. 25–26.

²¹ MES I. 386–387.: Csekej (1251); II. 182–184.: Födémcs (1284 előtt); 204–206.: (Szakálos); 223–224.: Gyorok (1287); 285–286.: Nevelen (1291); 318–319.: Üzbeg (1292); 338–339.: Kemence (1293); Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1. Oklevelek 1229–1499. (a továbbiakban: Csáky Okt.) Bp. 1919. 27–29.: Visk (1296); MES II. 410–411.: Kéménd (1297).

²² MES II. 365–368. (1295); 410–411. (1297)

²³ MES II. 176–177.

Mihály válthatott csak vissza 1296-ban, immár kétszeres összegért, a rokonságra hivatkozva („*ratione consanguinitatis*”).²⁴ 1250-ben Tyrna-i György 336 márkányi tartozása miatt összes ottani, nagyszombati háza és földje jutott bírói ítélettel István tulajdonába.²⁵ Jutott föld úgy is Lodomér kezére, hogy a nemes jobbágysai közé önként beállt nemeseknek vagy várjobbágynak a birtoka az érsekre szállt, mint a patyai nemesek és a doborgazi várjobbágynak esetében.²⁶ Ide sorolható Sárói Levos, Fülöp érsek *officialisa*, aki Kér nevű vásárolt birtokát csak úgy tudta eladni, hogy a vásárló köteles az érsek *nobilis iobagiorum* között szolgálni.²⁷ Akadt példa az érsek által elkövetett hatalmaskodásra is: Márton garamszentbenedeki apát a zobori konvent előtt tiltakozott, hogy Fülöp az apátság több birtokát lefoglalta, s ezek egy részét ugyan visszaadta, de más részüket (Kakat felső részén 10 *mansio* hajóst, Udvardból 40 ekényi földet és az apát *curiáját*, továbbá Bars megyében Nemptit, Szöllőst, Csejkőt és Berzencét) viszont nem.²⁸ Ez a módszer nem volt idegen Báncsa nb. Istvántól sem, aki a Zellői nemesektől foglalta el Szalatnát, Zellőt és Verbenyét, amiket végül utóda, Fülöp vásárolt meg. Perben egyezett meg Fülöp később Rátót nb. Domokossal is István ifjabb király előtt a kettőjük birtoka (Püspöki, illetve Pogony) között, a Sajóban lévő szigetről, amit végül az előbbi 5 márkáért megvett.²⁹ Határviták után osztották fel egymás közt Benedek érsek és a lerkési „csolnakos”-ok (*colnacearius*) a Duna-Garam-torkolatnál fekvő Hortot.³⁰

---

²⁴ W. V. 158.

²⁵ MES I. 382–383.

²⁶ MES II. 177–178.: Patya (1284); II. 328.: Doborgaz (1292).

²⁷ MES I. 589.

²⁸ MES I. 613–614., 614–615. Az oklevél kritikájára vonatkozó véleményeket l. a 40. lábjegyzetben.

²⁹ MES I. 523–525.: Szalatna, Zellő, Verbenye (1265); 572.: Pogony és Püspöki között lévő sziget (1270).

³⁰ MES I. 460–462.

A birtokszerzések típusainak megoszlása az alábbi táblázatban foglalhatók össze:

Érsek	Vásárlás	Cserc	Adomány	Kárpótlás	Egyéb	Összesen
Báncsa nb. István	4	1	1	1	0	6
Benedek	5	1	0	0	0	6
Türje nb. Fülöp	8	0	1	0	6	15
Kán nb. Miklós	0	0	0	0	0	0
Benedek	0	0	2	0	0	2
Lodomér	0	12	6 (7)	4 (6)	2	23 (26)

Az összes típusnál kidomborodik a birtokszerzéseknek néha az oklevelek által külön is hangsúlyozott motívuma: az egyes birtoknak az érsek többi földjéhez való közelsége, esetleg azokkal való szomszédsága vagy akár az azokba való „beékelődése”.³¹ IV. László egyik adománya csak annyi magyarázatot fűz a birtokhoz, hogy az szükséges és hasznos az esztergomi egyház számára („*terram ... Nempty vocatam considerantes utilem et necessariam ecclesie nostre Strigoniensis, simul cum terris eiusdem ecclesie in comitatu Borsiensi existentem*”).³² Néha a cserébe adott birtoknál is hasonló az indok, nevezetesen túl messze van az érsek számára, így Lodomér 1295-ben a veszprémi püspökkel és a csúti préposttal lebonyolított cserénél az elpusztított Nyárhíderért 18 birtokot adott, mert azok bár számosak és eléggé hasznosak, de a köztük lévő távolság és a hatalmaskodók miatt kevés hasznót hoz („*possessiones archiepiscopales, in Symigiensi et Tholnensi comitatibus, licet lautas, plures et satis utile ... tamen propter interposita terrarum spacia satis longa et violentorum [!] occupatorum malicias, paucas ex eisdem percipere utilitates [ti. posset]...*”).³³ Hasonló okból adta bérbe 1285-ben személyre szólóan Tamás váci püspöknek („*Thome episcopo Waciensi et non ecclesie, vel successori eiusdem*”) egy

³¹ Csák nb. Domokostól veszi meg az érsek Barócsot, ami az érsek naszvadi udvara mellett van: „*terram suam nomine Boroch...prope nouum Naswod, curtem archiepiscopalem*” (MES I. 564–565.); IV. László Lodomérnak adományozza Ónyt, ami Szerdahely nevű birtokával szomszédos: „*terram...Ouun vocatam...commetaneam et vicinam possessioni archiepiscopali Strigoniense Zeredahel vocate...*” (MES II. 167–169.); Gopól cladja István érseknek Csátot, ahol a birtokrészcek egymásba ékelődve, „vegyesen” helyezkedtek el: „*terram suam, nomine Chath...mixtim adiacentem cum terra ecclesie Strigoniensis*”. (MES I. 384–385.)

³² Reg. Arp. 2652. sz.

³³ MES II. 370–371.

Óbuda melletti sziget felső végében lévő erődtett udvarházát és tornyát nyolc évre („*curiam muratam et terram lapideam archiepiscopatus nostri in superiori parte sive fine insule Beate Virginis iuxta veterem Budam in medio Danubii constitutas cum aliis edificiis situatis ibidem*”),³⁴ majd utána, 1294-ben a tengerdi nemeseknek, akiknek erődtímenyre volt szükségük, azok Esztergomi Búcs nevű birtokáért („*vernuti hostis astucia intestinis preliis regnum Hungarie a multis temporibus sic affecit, ut incole regionis eiusdem necesse habeant in tuicionem sue substantie seu familie municiones et loca querere forciora*”).³⁵ Ebben az esetben politikai motívumot is fel lehet tételezni, ugyanis Lodomér esztergomi érsek egyik szövetségese, Tivadar fehérvári prépost is a „tengerdi nemesek” közé tartozott.³⁶ 1287-ben Lodomér odaadja Léki Paznan fiainak azok Bogdány nevű, az érsek Bars megyei birtokai közelében fekvő földjéért Gyorokot azzal az indoklással, hogy az messze van a többi birtoktól (ez éppen nem volt igaz, hiszen Gyorok mind Komárom, mind pedig Nyitra megyei uradalmához illeszkedett), és szomszédosai tiltakoztak az iktatása miatt („*eadem possessio Gyorok a terminis possessionum ecclesie distabat spacio longiori ac per nobiles regni, conterminales possessiones habentes, ipsi Gyorok vicinialiter adiacentes, nobis fuerat questio suscitata et evicta quantum ad ius vicinitatis iure municipali seu consuetudine approbata*”).³⁷ A kárpótlásként kapott földek esetében, mivel főként a szomszédos nemesek dúlták fel az érsek birtokait, kézenfekvő volt, hogy a hatalmaskodó – ezek ellentételeként a sajátjából adott – földjei az elpusztított falvak közelében terültek el.

Ugyanilyen okból volt szüksége Lodomérnak a Hont megye középső részén, ottani birtokai közelében lévő Visk várára is, hiszen ahogy a vonatkozó szakirodalom már tisztázta, egy vár birtoklása minőségileg változtatta meg egy-egy birtokkomplexum stratégiai értékét (ezért is ragaszkodott hozzá – amint az kiderült – újdonsült birtokosa).³⁸ Meg kell azonban említeni, hogy természetesen vannak olyan birtokügyletek, amelyek e szempontból a forrásanyag és a földrajzi

³⁴ MES II. 199–200.

³⁵ MES II. 353–354.

³⁶ Tivadar politikai szerepéről és származásáról l. SZÜCS 1993. 326.

³⁷ MES II. 223–224.

³⁸ CsákyOkl. 27–29.

elhelyezkedés alapján nem, vagy csak nehezen magyarázhatók meg, így például nem lehet tudni, hogy miért volt szüksége Báncsa nb. Istvánnak Esztergom megye déli részén Örsre. A vizsgált időszak folyamán a birtokszerzési stratégia is változhatott. Az 1251-ben megvásárolt Tolna megyei Csátot a magyar egyházfő 1295-ben csereként átengedi a veszprémi püspöknek.³⁹

A birtokgyarapodásokat (amelyek szinte kivétel nélkül a Felvidék nyugati részére, Pozsony, Nyitra, Komárom, Esztergom, Bars, Hont, Gömör megyék területére esnek) sokkal szemléletesebb földrajzi-topográfiai aspektusból is szemügyre venni. A vizsgált időszak végére a következő, többé-kevésbé összefüggő birtoktömbök jöttek létre. (A helynevek mögött zárójelben a megszerzésének dátuma vagy érseki birtokként való első előfordulása szerepel.)⁴⁰

Bars megye délkeleti csücskében és Esztergom megye északi részén Szodó (1257), Farnad (1283), Bogdány (1287), Ölved, Kéty (1293), Szakácsi, Udal (1297), ezek közelében, de ezektől elszakítva helyezkedik el az 1239-től birtokolt Óvár; érseki jobbágyságok vagy familiárisok birtokoltak Sárón (1271), Csekén (1287), Oroszin, Sallón (1293) és Málason (1297). E falvak közé 4 falu ékelődött be (Zseliz, Mikola, Nyír, Kural). Bars megye középső részén Császtó (1260), Borosztó és Priba (1283) mellett Csejkő, Berzence, Nempti (Németi) megszerzése jelzi az expanzió irányát, amelyeket a garamszentbenedeki apáttól foglalt el 1268 és 1272 között. Ugyanakkor 1283-ban Báncsa nb. Tamással elcserélte a Garam Sosold alatti medencéjében lévő Porosztolnokot és Lócsát. Bars megye nyugati sávján és Nyitra megye vele határos részén, zömmel a Tribecstől délre, a Zsitva két partján Pann (1229), Kér (1269), Gyarmat, Néver (1275) és Födemes (1284-ig). Területileg ide tartozik Verebély és Tild, amelyek azonban csak 1310-es évektől adatolhatók az érsek birtokaként. A Bars megyei három uradalom-tag között jelentős nagybirtok nem volt, főként nemesek és a Hontpázmány-nemzetség kisebb birtokrészei terültek el.

³⁹ MES I. 384–385. (1251); II. 368–369. (1295)

⁴⁰ Természetesen a felsorolásban említett falvakban nemcsak az érseknek lehetett kizárólag birtokrésze. A birtokviszonyok térbeli bemutatásához l. ÁMTF I. 419. (Bars megye); II. 215., 473. (Esztergom és Gömör megye); III. 164., 396. (Hont és Komárom megye); IV. 220., 336. (Nógrád és Nyitra megye)

Komárom északi és Nyitra megye déli részén Anyala (1239 – az érsek udvarbírója kezén említik), Gúg (1245), Vásárd (1248), Udvard (1265), Barócs (1268), Naszvad (1269) és végül Nyárhíd, Gyorok, Bosmán, Lovász, Tormásköz (1295) függött össze földrajzilag majdnem teljesen, és a Szemere nemzetség és nyitrai püspök kisebb birtokait kerítették be. Ezt az előbbi tömbhöz kapcsolta 1284-ig a már említett Födémes. A terjeszkedés további lehetőségét jelentette ezek közelében Tardoskedd megszerzése (1297). Nyitra környékén is volt az érseknek két, egymással szomszédos birtoka: Cseke (1252) és Üzbeg (1292). Komárom megye keleti részén, a Duna két partján Csém (1233), Födémes (1259), Virt, Örs (1265), Szöllős (1266), Hetény (1280-ig), Béla, Billeg (1284), Lándor, Mocsa (1291) alkottak birtoktestet. Az érsek nemes jobbágysai éltek Keszin (1268) és Patyán (1291). A Nyitra megyei territóriumépítés első-sorban a Hontpázmány-nemzetség tagjai számára lehetett kifejezetten előnytelen, akiknek birtokegyüttesét kezdte körülvenni.

Kelet felé haladva a következő tömb szintén két megye (Esztergom és Hont) területébe tartozott, és a következő birtokokból jött létre: Kakat (1215), Bajta (1254), Szalka, Hort (1261), Dióspataktó (1262), Ölved, Pásztó, Börzsöny (1293) és Páld (1297). Komárom megye felé jelentett összekötterést Muzsla (1257), Búcs (1294), Arad (1295), Szőgyén (1289). Hont megye középső részén is kezdték az érsekek „kikerekíteni” birtokaikat, ezt jelzi Bernece (1283), Szete, Kemence (1293) birtoklása, valamint Visk vár megkaparintásának sikertelen kísérlete (1296). Ezek közelében Gyerk (1274-ig) és Fegyvernek (1272) érseki *nobilis iobagiók* kezén voltak. E folyamat ismét a Hontpázmány-nemzetséget fenyegette bekerítéssel.

Nógrád megyében két birtoktest jött létre, az egyik a Börzsöny keleti oldalán Vadkert, Tereske (1255) és Hakara (1257), a másik ettől északkeleti irányba, az Ipoly jobb partján Szalatna, Verbenye és Zellő (1265). A kettő között majdnem félúton lévő Kéren már 1271 előtt az esztergomi érseknek nemes jobbágyi szolgálattal tartozók birtokoltak. A korszak végén nemcsak Esztergomtól, hanem az előbbi birtoktömböktől is igen távol, Gömör megye északkeleti szélén kezdett kifejlődni nagyobb uradalom Rozsnyóbánya és a hozzá tartozó Rudna 1291. évi

donatiója folytán, jöllehet pár évvel később, 1297-ben a Sajó melletti Püspökitől és Velkenyétől „megszabadultak”.

Ezek a birtokkomplexumok három nagyobb központ körül szerveződtek. A Komárom és a Nyitra megyeiek centrumának Fülöp érsek eleinte talán Udvardot szerette volna megtenni és a birtok másik részében elfoglalta a garamszentbenedeki apáttól a kolostorának 1075-ben adományozott királyi kúriát. Az apát tiltakozása után minden bizonnyal az esztergomi főpaprak meg kellett hátrálnia és a kudarc után az Udvardtól kb. 15 km-re lévő Naszvad lett az új birtokközpont.⁴¹ Az Esztergom, Bars és Hont megyei birtokok számára maga Esztergom kínálkozhatott természetes centrumnak. Ilyen lehetett a Börzsönytől keletre eső falvak számára Vadkert, legalábbis egy ízben az esztergomi érsekség vadkerti falvainak felégetését és elpusztítását említi egy oklevél.⁴² Az érseki territórium előbbi terjeszkedése, amelynek alighanem tudatos tendenciája volt más birtokok

⁴¹ *Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY.* Bp. 1992. 214. (1075); MES I. 612–613.; 613–614.: „*ac propria eorum* [ti. a garamszentbenedekieké] *curia ibidem existente*”. Knausz Nándor ezeket az okleveleket – amelyek dátuma 1276, illetve 1277 – 1268 és 1272 között keletkezettnek tette, mivel a hatalmaskodást elkövető esztergomi főpap 1272-ben meghalt és a hatalmaskodást elszenvető apát, Márton első ízben 1268-ban fordul elő a forrásokban. Györffy György az ÁMTF I. kötetében még hitelesnek fogadta el, a II–III. kötetben viszont 1312 körüli hamisítványnak tekintette (ÁMTF I. 435., 437., 463., 479., de II. 293. és III. 462.), minden bizonnyal a téves datálás mellett abból kiindulva, hogy 1312-ben, szintén a zobori konvent előtt ugyancsaknek a birtokoknak Tamás érsek általi elfoglalása miatt tiltakozott az apát egyik szerzetestársa (MES II. 656–657.). Véleményem szerint az apát udvardi *curiájának* erőszakos elfoglalását lehetséges 1268-ra tenni, ugyanis Fülöp érsek 1265 és 1268 között szerezte meg Udvard egy részét, valószínűleg azért is, mert alkalmas udvarhelynek kínálkozott (a helynév etimológiája is ezt sugallja, vö.: KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.4 II. 100.). Ugyanakkor 1269-ben már az érsek Új-udvarát említi Naszvadon, ami Udvard közelében van (MES I. 564–565.: „*prope nouum Naswod, curtem archiepiscopalem*”), ami talán az udvardi helyett létesült a régi Naszvad mellett. Mindenesetre az még további vizsgálatokat igényel, hogy a Fülöp érsek hatalmaskodásairól szóló – két különböző hiteleshely (a sági prépostság, illetve a zobori konvent) által kiállított – oklevelek egyaránt rossz keltezésűek. E diplomákat Karácsonyi János sem sorolta a hamis vagy rossz dátumúak közé (KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ...”-kal kiegészítve] Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Actas Könyvek 1. Szeged 1988.)

⁴² MES II. 285–286.: „*ratione destructionis et combustionis villarum archiepiscopatus Strigoniensis de Wadkert*” (1291).

bezárása, törvényszerűen vezetett összeütközésekhez ennek kárvallottjaival. 1293-ban a Pásztóiak az esztergomi főpap 11, 1295-ben Hontpázmány nb. Kázmér fiai pedig 15 falujában hatalmaskodtak, ezek közül több azonos volt (Bernece, Börzsöny, Farnad, Gyarmat, Kemence, Ölved, Sarló vagy Salló),⁴³ ami arra utal, hogy ezzel a birtokaikat körülvevő gyűrűt akarták pusztítani.

A birtokszerzések megyék szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Érsekek	Bars	Esztergom	Gömör	Hont	Komárom	Nógrád	Nyitra	Pozsony
Báncsa nb. István	0	2	0	0	0	1	3	0
Benedek	3	2	0	1	0	1	0	0
Türje nb. Fülöp	4	1	1	0	3	3	2	0
Kán nb. Miklós	0	0	0	0	0	0	0	0
Benedek	2	0	0	0	0	0	0	0
Lodomér	3	4 (5)	2	2 (4)	6	1	4	2

A territóriumépítéstől a középkorban elválaszthatatlan a minél kiterjedtebb família, mivel a függésbe vont személyek révén a (tartomány)úr katonai erőre, valamint az általa uralt területeken nemesi bázisra tett szert és érvényesíteni tudta befolyását.⁴⁴ A hatékony família behálózta az esetenként igen nagy területű tartományokat és biztosította azok kézben tartását, mintegy a *dominus* jelenlétét pótolta és hatalmát szimbolizálta mindenki számára a birtoktömbök akár legszélső pontjain is. Ehhez azonban legalább ugyanolyan tudatos politikára, szisztematikus „építőmunkára”, jól megválasztott stratégiára volt szükség, mint a birtokszerzések esetében.

A vizsgált időszak első szakaszából mindössze néhány familiáris fordul elő a forrásokban és ezeknek is a legtöbb esetben csak a személye ismert. Báncsa nb. István alatt: Damján és Mátyás, az előbbi két ízben, 1245-ben és 1248-ban képviselte *procurator*ként a nyitrai káptalan előtt urát annak földvásárlásaikor,⁴⁵

⁴³ MES II. 343–345. (1293); 365–368. (1295). Györffy e két családot rokonnak is tekinti, vö.: ÁMTF III. 196. és 206.

⁴⁴ A tárgyalat korszak familiaritására l. KRISTÓ 1979. 167–172., a régebbi irodalomból: SZEKFÜ GYULA: Serviensck és familiárisok. Értekezések a történeti tudományok köréből XXXIII/3. Bp. 1912.; BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a magyar jogban. Kolozsvár 1947. 150–200.

⁴⁵ MES I. 360., 375.

az utóbbi mint *officialis* 1251-ben az érsek egyik szőlőművesének gyilkosát idéztette a király elé, majd egyezett meg vele, szintén a nyitrai káptalan jelenlétében.⁴⁶ Benedek korában: Iván és Lukács ispánok, akik közül Iván az esztergomi keresztes konvent előtt *dominusa* nevében állapodott meg a letkési csónakosokkal Hort föld birtoklásáról.⁴⁷ Őt talán azonosítani lehet azzal az Ivánnal, aki a tatárjárás során Benedeket (akkor kalocsai érseket és királyi kancellárt) kísérte, többek között a tengerpart felé való menekülésekor, 1247 és 1252 között pedig tárnokmestere volt („*Ivan magistri tavernicorum ... Benedicti ... archiepiscopi Colocensis*”),⁴⁸ tehát igen régi kapcsolat volt közöttük. Az adatok tanúsága szerint Valkó megyében volt birtokos, ez azonban nem zárja ki, hogy ezektől igencsak távol, az ország északnyugati részében teljesítsen szolgálatot, erre a jelenségre alább lehet majd példát találni. Lukács pedig *procurator* minőségben megint csak egy birtok adásvételnél járt el az érsek helyett.⁴⁹

Türje nb. Fülöp érseksége idején szerepel az oklevelek által *officialis*nak titulált Levos, aki 1270-ben a főpap és Domonkos sárosi ispán közötti birtokperben látta el az előbbi képviselétét.⁵⁰ A következő esztendőben rokonának 10 márka ezüstért eladta a Bars megyei Kér nevű birtokát, ami ugyan az ő vásárolt birtoka volt, mégis az érsek csak úgy adta *consensus*át az ügyletnek, hogy a vásárló köteles mint az esztergomi egyház nemes jobbágya szolgálni, ellenkező esetben az említett összeget a jobbágyoknak vagy neki vissza kell fizetnie.⁵¹ Egy későbbi, Anjou-kori adat szerint V. István neki érdemeiért adta a Hont megyei Fegyverneket, amit unokaöccsei 1324-ben a többi sárói érseki nemes jobbággy beleegyezésével ruházták át.⁵² Ezekből a tényekből az állapítható meg, hogy Levos valószínűleg közsabad vagy nemes lehetett (alkalmasint a Sáróiak egyike), aki az

⁴⁶ MES I. 386–387.

⁴⁷ MES I. 460–462.

⁴⁸ TADE SMČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II–XIV. Zagreb 1904–1934. (a továbbiakban: SMČ.) IV. 288–289., a tárnokmesterségére: W. VII. 241. (innen az idézet is), valamint SMČ. IV. 539–540., továbbá UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. 134–144.

⁴⁹ MES I. 445–446.

⁵⁰ MES I. 572., 572–573.

⁵¹ MES I. 589.

⁵² MES III. 46.

egyház *nobilis iobagionis* közé állva elvesztette korábbi, szabad jogállását, sőt földjét is. IV. Béla király halála után e kötött jogállásból fiával, Sárói Domonkossal, továbbá más szolgálatonépekkel együtt igyekezett is megszabadulni, és azt állították magukról, hogy országos nemesek, de Fülöp kérésére az új király, V. István visszahelyezte őket előbbi állapotukba, helyreállítva az érsek *palatinus*ának joghatóságát is.⁵³ Mindenesetre az nem az első ilyen eset volt az esztergomi egyház népeinél: 1255-ben a Nógrád, Hont és Gömör vármegyék részére tartott váci gyűlésen IV. Béla király Benedek érsek bejelentése alapján három Nógrád megyei nemest bízott meg harcoló nemes jobbágyok és más szolgálatonépek felkutatásával, akik négy személyt vissza is vi(te)ttek Vadkertre.⁵⁴

Az eddigiekhez képest Lodomér érsek familiájáról sokkal bővebben maradtak fenn adatok. Elsőként Pasca nevű officialisa bukkan fel, aki 1280-ban az érsek nevében a hatvani nemesekkel cserél birtokot az esztergom kereszteseknél. Minden bizonnyal az ő fiait említi egy datálatlan (1288-ban vagy 1289-ben keletkezhetett) oklevél, amely szerint Csekei Pascának, az esztergomi érsekség jobbágyának fiai („*filii Pasce de Cheke, iobagionis archiepiscopatus Strigoniensis*”), Ylarius és Pál, nővérük: Anna – Sárói Lukács ispán fia Lukács özvegye – nevében megegyeztek Lukács unokaöccseivel, Sárói Amadé (*Homodeus*) fiaival, Péterrel és Miklóssal Anna hitbéréről és jegyajándékáról.⁵⁵

1294 körül Csekei Pasca fia Pál a Málasiakkal együtt eladta Málason lévő részüket, amely Pál birtokába ékelődött be („*a parte ... meridionali, occidentali et septemtrionali ... Pauli filii Paska de Malus viciniatur*”).⁵⁶ Mivel Málás és Cseke határosak, így a két Pál azonosnak tekinthető. Esetleg az ő fivére az a Malun-i Paska ispán fia László, aki 1292 táján a pécsi káptalan előtt sokadmagával esztergomi vámok ügyében tanúskodott.⁵⁷ Sőt egy további adatból, amely szerint

⁵³ MES 603–604. Az egyházi nemcesek helyzetéről l. még: BOLLA ILONA: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. 194–195.

⁵⁴ MES I. 422–424.

⁵⁵ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk. NAGY IVÁN, PAUR IVÁN, RÁTH KÁROLY, IPOLYI ARNOLD, VÉGHELY DEZSŐ. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 257–258.

⁵⁶ W. XII. 562–563.

⁵⁷ W. X. 106–108.

Sárói Amadé ispán fiai és Lukács ispán fiai közösen adják el a Hont megyei Gyerkit,⁵⁸ megkockáztatható az a feltevés is, hogy az itt és fentebb, Benedek érseknél említett Lukács egy személy. Ez időrendileg is megállja a helyét, mert 1255-ben előfordul egy bizonyos Sárói Lukács, Benedek érsek Lukács nevű embere pedig 1257-ben.⁵⁹ Ezt támaszthatja alá még az is, hogy fiai közösen birtokoltak földet Sárói Amadé fiaival, és mind a két család rokoni kapcsolatba hozható Csekei Pascával, aki az érsek familiárisa. Az pedig éppen nem volt ebben a korszakban kirívó dolog, hogy kisnemesi-köznemesi nemzetségek, illetve rokonságok egésze vagy több tagja vállalt ugyanannál az úrnál szolgálatot, s amint az alábbiakból kiderül, Fülöp érsek officialisa, Levos is Sárói volt. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy 1284-ben Becsegergely nb. Léli János fiai azért kapták-e vissza a tizedtartozás fejében az érseknek ítélt Szeg birtokuk felét Lodomértól, mert esetleg számított rájuk a familiájában.⁶⁰

1284-től említik a források Vázsony nb. Mencshelyi Buza fia Móric *officialist*, akinek pályája viszonylag jól rekonstruálható a személyére vonatkozó mintegy tucatnyi oklevél alapján. Ebben az esztendőben Erzsébet királyné, akinek és férjének gyerekkorától kezdve Móric a szolgálatában állt, a Veszprém megyei Barlagon a királynéi szakácsok egykori földjét adományozta neki. E *donatiót* 1284-ben az uralkodó is megismételte, s a diploma megnevezte Móric tisztségét („comes Mauricius officialis ... Lodomerii archiepiscopi Strigoniensis”) és felsorolta örököseit is (*heredibus*), Miklóst, Domonkost és Pétert.⁶¹ Egy évvel később apósától, Szécs nb. Mikótól 50 márka ezüstért megvásárolta annak Komárom megyei Hetényben lévő részét.⁶² 1290-ben ismét a királynétól kap birtokot: az erről szóló oklevél *narratiója* szerint azért nyerte el a Zala megyei Alörsöt (ami eredetileg a királynéi tárnokoké volt), mert segítségére volt, amikor férje Nyulak-

⁵⁸ W. IX. 103–104.

⁵⁹ 1255: W. VII. 401.; 1257: MES I. 445–446.

⁶⁰ MES II. 175–176.; a Léliciek származásáról l.: KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Reprint. Bp. 1995. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1995.) 242.

⁶¹ MES II. 188–189.; Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ, NAGY GYULA. I. Bp. 1886. 93–95.

⁶² MES II. 194–196.

szigeti fogságából szabadulva Esztergomba ment.⁶³ Érseki *officialis*ként részt vesz egy esztergomi polgár adósságainak rendezésében, majd ura nevében annak a Hont-Pázmány nb. Pásztóiakkal (1293), Palástiakkal (1295) és a szintén Hont-Pázmány nb. Kázmér fiaival (1295) folytatott pereiben működött közre.⁶⁴ A szolgálatok jutalma itt sem maradhatott el: Lodomértól 1292-ben a Zala megyei Henye földet kapja meg, amit ő IV. Béla királytól kapott személyére szólóan (*„personae nostrae, non dignitati”*). Ez oklevélből kiderül még, hogy az adomány nemcsak a Veszprém megyei Mencshelyi Móric ispánnak szól, hanem Monoszlói Saul fia Gergely mesternek is, akik az érsek vérrokonai⁶⁵ (egy további adat szerint Gergely ez utóbbi *neposa*, unokatestvére).⁶⁶

Ez a família megszervezésének fontos körülményére irányítja a figyelmet: legrégibbi szerviensei talán egyházi pályája kezdeti időszakától kezdve mellette állhattak. Ugyanez a Móric lehetett az az *officialis*, aki 1278-ban a királytól visszakapta a Bihar megyei Mezőtarcsát, amelyeket Lodomér még mint váradi püspök adott neki (valamint tisztársának, Andrásnak) szolgálatai fejében.⁶⁷ Tehát első familiárisait onnan választotta, ahol ő is biztos ismeretekkel rendelkezett: rokonságából,⁶⁸ illetve szűkebb pátriájából. Területileg ide kapcsolódnak a

⁶³ HO IV. 72–73. A *narratio*ban említett esemény 1287-ben történt (vö. Kun László emlékezete. Összeállította KRISTÓ GYULA. Szeged 1994. 37. és SZÜCS 1993. 316.).

⁶⁴ MES II. 338–339. és 342–344. Györffy György a *genus*ba tartozóknak tekinti a Pásztóiakat (ÁMTF III. 206., 232.), KARÁCSONYI 1995. 635–692. viszont nem sorolja fel őket a Hontpázmányok között; Palásthy I. 25–26.; MES II. 365–368.

⁶⁵ GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: F.) VI. 1. 226–227.: *„comitis Mauriti de Menchel de comitatu Vesprimiensi et magistri Gregorii filii comitis Pauli de Monoszló, consanguineorum nostrorum”*. Fejér György kiadásában ugyan Pál szerepel, de ezt már Knauz emendálja (MES. II. 336.) az alább idézendő oklevél alapján. A *‘consanguineus’ terminus technicus* középkori ’vérrokon’ jelentésére Magyarországon l. A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae II. Szerk. BORONKAI IVÁN. Bp. 1991. 314–315.

⁶⁶ HO V. 84.

⁶⁷ W. IV. 98.

⁶⁸ Lodomér érsek származásáról megoszlott a századforduló kutatóinak véleménye. Lodomér első biográfusa, Knauz Nándor (MES II. 100.) Monoszló, KARÁCSONYI 1995. 1044–1045. pedig Vázsony nembelinek tartja. Mint fentebb látható volt, a kérdéses oklevél két különböző *genus*hoz tartozó személy vérrokonának nevezi őt (Mencshelyi Móric, akiről már forrásból tudható, hogy Vázsony nembeli, és Monoszló nembeli Gergely). Amennyiben ez az adat nem téves, akkor a két

Mencshely, Vázsony és Monoszló szomszédságában lévő Nyevig faluban élő, 1285-ben nemesített királyi udvarnok-jobbágyok, akiknek egy része Lodomér szervienese volt, egy személy pedig Colinus veszprémi főesperesé, IV. László *specialis notarius*áé.⁶⁹ Egyszer fordulnak csak elő az érsek sallói jobbágyai, akik közül 1297-ben említik Wana fia Jakabot és Miklóst, akik 4 márkáért Ködmálasi Miklós fia Sebestyéntől egy ekényi földet vásároltak.⁷⁰

Az idáig számba vett elszórt adatoknál a magyar egyházfő familiájáról összefüggőbb képet ad az esztergomi káptalan egy 1291-ben kelt diplomája,⁷¹ mivel nyolc szerviensét ugyanazon ügy kapcsán sorolja fel és ezentúl valamennyire tájékoztat azok hierarchiájáról is, ezenkívül szerencsére e személyek közül jó néhányval kapcsolatban egyéb információk is rendelkezésre állnak. Maga az oklevél egy pozsonyi várjobbágnak az osztrák hadjárat előtt a pozsonyi Szent Szalvátor-egyház javára tett végrendelezését tanúsítja. A *fassiót* részben egyháziak, részben pedig Lodomér e hadjáratból visszatérő szervienesei („*servientes eiusdem...archiepiscopi, nuper de exercito regio de Theotonia revertentes*”) végezték, név szerint Ajkai András, az érseki udvar *palatinusa*, Mencshelyi Mihály, a kenyéradók mestere (*magister paniferorum*), Fulkus fia István ispán, Kis Lukács,

---

nemzetség közös őssel rendelkezik. Ezt a megoldást javasolta WERTNER MÓR is (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Temesvár 1892. 384.), aki több ágat különböztet meg a Vázsony nemzetségen belül: Atyusz (Ochuz) bánét, a Monoszlóit (Gergellyel és Lodomérral), a Mencshelyit (Móriccal) és a Vázsonyit. A probléma áthidalható azzal is, hogyha feltesszük, hogy az Árpád-kor végén egyidőben két Monoszló-rokonság létezett, az egyik a délvidéken volt birtokos és bárók sorát adta a magyar történelemben, a névadója Szlavóniában a Körös megyei Monoszló (vö. KARÁCSONYI 1995. 834–841.), a másik pedig sokkal szerényebb egzisztenciájú nemesi *generatio*, amely Zala és Veszprém megyék területén volt honos és nevét a balatonfelvidéki, Köveskál melletti Monoszlóról kapta. Ez a Monoszló egyébként Vázsony és Mencshely közelében van, Lodomér itteni illetőségét az is erősíti, hogy egyházi pályafutását és tanulmányait Veszprémben kezdte meg, ahol 1257 és 1260 között volt éneklőkanonok (Vö. BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 179.).

⁶⁹ Reg. Arp. 3354. sz.

⁷⁰ HO VIII. 369–370.

⁷¹ MES II. 296–297.

Cephas mester, Sukod fia László ispán, (Esztergom-)Felhévízi Szórád és Albert esztergomi polgár.⁷²

A névsorból az első három ismerhető meg jobban további adatok alapján. Ajkai András, aki méltósága miatt a birtokszervezet és família első emberének tekinthető, 1297-ben az érsek és a Nógrád megyei Szegiek birtokcseréjében vett részt.⁷³ András is Lodomér családjának *comprovincialisa* volt, miként Móric, és hasonlóképpen egy kisnemesi nemzetség (az Ajka-nemzetség Zsadányi ágának) a tagja volt.⁷⁴ Ugyanezt lehet elmondani Mencshelyi Mihályról is, akinek tisztségéhez valószínűleg az érseki udvartartás élelmiszerekkel való ellátásának felügyelete tartozott és nagyjából megfeleltethet az asztalnokmesteri (*magister dapiferorum*) *dignitas*nak. Fiai és Móric még 1317-ben is szomszédok, és nem lehet kizárni, hogy rokoni kapcsolatban is lehettek.⁷⁵ Teljesen más úton lett a harmadikként szereplő Fulkus fia István az érsek szerviense. Ő és rokonai a komáromi vár Patya falubeli jobbágysai voltak, akiket IV. László király érdemeikért nemesített, azonban ők „érezve az esztergomi egyház szeretetét, megfontolva ezen egyház *libertas*ának kiváltságos voltát és látva, hogy ebben a békétlen időszakban a gonosztevők zaklatásaitól saját erejükből magukat megvédelmezni nem képesek...” („*sencientes dulcedinem sacrosancte Strigoniensis ecclesie ... et considerantes prerogativam libertatis eiusdem ecclesie, videntes eciam in hoc tempore impacato a malefactorum insultibus propria virtute se non posse defensare...*”), ezért az uralkodó engedélyével 1284-ben öröklött, szerzett és vásárolt birtokaikkal és mindenféle kiváltságukkal együtt („*cum suis... possessionibus hereditariis, empticiis, acquisitis et quolibet titulo possedis per eosdem litteris, privilegiis personalibus et*

⁷² MES II. 296.: „*Andream nobilem de Ayka, palatinum curie... Lodomerii Strigoniensis archiepiscopi, Mychaelem de Menchel magistrum paniferorum, comitem Stephanum filium Fulkus, Lukach parvum, magistrum Cephas, comitem Ladizlaum filium Sukod, Zoerardum de Calidis Aquis, Albertum civem Strigoniensem*”.

⁷³ MES II. 411–412.

⁷⁴ Az Ajka-nemzetségről és Andrásról I. KARÁCSONYI 1995. 93–104.

⁷⁵ Egy földvásárlás kapcsán 1292-ben említik Mihályt mint Ipoly (Ipolitus) fiát, testvérével, Sebestyénnel együtt (MES II. 322–326.), 1317-ben pedig Mencshelyi Ipoly fiai Sebestyén és Márk nem jelentek meg Mencshelyi Buza fia Móric birtokának határjárásán (Df. 200096.; Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IV. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1995. 466. és 474. sz.)

realibus, libertatibus, iuribus, rationibus et instrumentis”) az esztergomi egyház nemes jobbágysai közé álltak („*in numerum et cetum nobilium iobagionum ecclesie ... Strigoniensis*”).⁷⁶

Mindezek alapján jól körvonalazható Lodomér érsek famíliaépítő törekvése. Legfőbb bizalmasai azokból a Veszprém megye déli és Zala megye ezzel határos részén birtokos köznemesi családokból (Ajka, Vázsony nembeliek) kerültek ki, amelyeket ő feltehetően a szülőföldjéről ismert, ezek töltötték be a legfőbb tisztségeket (*palatinus, magister paniferorum*), ők álltak a szerviensek hierarchiájának élén (a fentebb tárgyalt oklevélben található névsor sem véletlenül kezdődik velük). Előfordulhatott, hogy ezek egyike-másika az uralkodó család szolgálatában is állt, mint Mencshelyi Móric. Ugyanakkor feltűnő, hogy Móric, aki a legrégebben szolgált Lodomért, akinek kétséget kizáróan valamilyen fokú rokona volt, – a familiárisok közül egyedül – adományt is kap *dominus*ától, holott semmilyen tisztséget nem töltött be az esztergomi főpapról. Talán e mögött azt lehet keresni, hogy az ő szintjén az érsekhez való személyes kapcsolódás mintegy szövetségi és nem „alkalmazotti” volt már. 1293-ban Marcell alországbíró ítéletlevelében előfordul Móric egyik szerviense is, Oroszi Iván, akitől Pásztói Miklós egyéb értékei mellett 15 márkát is elvett, ami az érseké volt és az érintett éppen neki vitt.⁷⁷ Bár egyetlen adatból merész dolog messzemenő következtetéseket levonni, de elképzelhető, hogy egyfelől volt az érseki udvarszervezet, differenciált *dignitas*okkal, ezek alá tagolódnak birtokokkal és népekkel; másfelől pedig Lodomér legrégebb híve és annak famíliaja; mindkettőt a magyar egyházfő személye kapcsolta össze csupán (még ha esetleg a két Mencshelyi – Miklós az előbbi szervezet vezető tisztségében, Móric a másiknak az élén – rokon is volt). A Lodomér előtti érsekeknél nincs nyoma ehhez hasonló személyes, rokoni szálakkal is átszőtt familiárisi felső rétegnek, de ilyen létezését kategorikusan nem lehet kizárni. (Esetleg Benedek és Iván kapcsolatát lehetne ide sorolni,

⁷⁶ MES II. 177–178.

⁷⁷ MES II. 342–344.: „*receptione duorum equorum servientis comitis Mauricii, Ivan de Vruzy, pellium ulpinarum, arcus et pharetre et quindecim marcarum, que erat pecunia domini archiepiscopi et eidem deferebat per eundem [ti. Pásztói István fia] Nicolaum*”.

de az adatokból csak annyi tételezhető fel, hogy Iván urát követte, annak esztergomi érsekké választása után is.)

A família második csoportjába az érseki falvak, földek közelében birtokos köznemesi-kisnemesi családok tartoztak, mint pl. Csekei Pasca vagy esetleg Becsegergely nb. Léli Lőrinc, és amennyiben a fentebbi azonosítás megállja a helyét, Sárói Lukács.

A harmadik kategóriát pedig a harcoló nemes jobbágyság alkották, például a vadkertiek, ezek száma főleg várjobbágy-közösségeknek az uralkodó által történt átengedésével gyarapodott: 1291-ben a pozsonyi vár karcsai, 1292-ben dobrogazi jobbágyságai királyi engedéllyel, birtokaikkal és rokonságukkal egyetemben az érsekhez kerültek.⁷⁸ Itt is megjelenik az esztergomi egyház népeit illető *libertas*nak a többenél előnyösebb volta, valamint várjobbágy-családok elszegényedése, mint az egyházi nemesek közé állás motívuma.⁷⁹ Megjegyzendő, hogy a várjobbágyság tartományúri szolgálatba kényszerülése az Árpád-kor utolsó évtizedeinek általános jelensége.⁸⁰ Az ilyen jobbágyság igen értékesek voltak az érsek számára, hiszen ezek egyrészt fegyverforgatókat, másként a birtokigazgatásban hasznosítható embereket jelentettek. Ez ad magyarázatot arra, hogy amikor Lodomér 1297-ben Velkenyét és Püspökit Udalra és Szakácsra elcserélte Rátót nb. Domokossal, nem mondott le az előbbi két birtok között fekvő Tarhonyáról és az ott élő érseki jobbágyságról, akik tizedszedői voltak („*salva quadam particula terre Torhona vocate prefatarum Welkena et Pyspuky possessionum terminis non inclusa, in qua ... iobagiones archiepiscopales et ... Lodomerii ... decimatores, residentiam nunc faciunt generalem*”).⁸¹ Az még további vizsgálatot igényel, hogy a

---

⁷⁸ MES II. 298., 328.

⁷⁹ MES II. 348–349.: a dobrogaziakról írja a pozsonyi káptalan oklevele 1293-ban, hogy ők „*per... Lodomerium ... archiepiscopum Strigoniensem, dominum ipsorum, in maiorem libertatem volentes se transferre*”, és elszegényedésük miatt öröklött szántóföldjeikből 8 holdnyt Szentgyörgyi Jakabnak 4 dénár-márkáért eladtak. Figyelemre méltó, hogy itt már elő sem kerül, hogy, mivel pozsonyi várjobbágyság voltak, az érsek mellett a király engedélye is kellett.

⁸⁰ ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26. Bp. 1999. 160–161.

⁸¹ MES II. 413–415. Velkenye és Püspöki (tehát Tarhonya szomszédosai) 1263-ban is a tizedszedés helyi központja voltak, ugyanis a görögöi királyi uradalom számára beszédett dicsőítő éneknek felbecsülését a királyi oklevél Velkenyéről Pál érseki káplánra és Püspökiéből Mátyás

família ezen elemeinek viszonylagos bősége jelentett-e előnyt a tartományurakkal való versenytüztásban, és ha igen, milyen mértékben.

Ez utóbbi két kategória között átmenetet képezhetnek azok a nemesi családok, akik az esztergomi egyház népei közé álltak vagy kényszerültek be mint *nobilis iobagio exercituans* (pl. sárói Levos és a pátyai nemesített várjobbágyok). Ez kiváltsága volt az érseknek, amit 1262-ben IV. Béla megerősített.⁸² Ide sorolhatók a nyevegi udvarnok-jobbágyok, akik nemesítésük előtt, tehát még királyi *propriusok*ként lettek Lodomér szerviensei. Említésre méltó, hogy a fegyveres szolgálatot ellátók között egy esztergomi polgár is akadt, ami a székváros lakossága és az érsek közötti intenzív kapcsolatra utal, és ide vonható Móric *officialis* közreműködése választott bíróként egy esztergomi polgár tartozásának rendezésében.⁸³

Az érseki familiárisok birtokaik megoszlása szerint három csoportba oszthatók: Veszprém és Zala megyei illetőségűek (Vázsony nb. Mencshelyiek, Ajka nb. Ajkaiak, Nyevegiek), Bars megyeiek (sáróiak, csekeiek, sallóiak, oroszok), illetve Komárom és Pozsony megyeiek (patyai, karcsai, doborgazi várjobbágyok), ez utóbbiak az 1290-es évek elején kerültek az érsek szolgálatába, amiből talán egy Pozsony megyei terjeszkedés tervére is lehet következtetni.

Az érsekek az uradalomépítésben nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a *territorium* ne csak földrajzilag legyen többé-kevésbé összefüggő, hanem jogigazgatási egységet is képezzen. Ennek legfontosabb lépése az adózási mellett a bírói mentességet jelentő *immunitas* megszerzése volt, amit IV. Béla király 1262. évi, az esztergomi érsekség kiváltságait megerősítő oklevelében biztosított a mindenkori esztergomi érsek számára. (Ez a szövegben az előjogok sorában az

---

mesterre bízta, akik akkor éppen Gömör megyében tartózkodtak (MES I. 496–497.).

⁸² MES I. 473–475.: „*nobiles regni nostri ipsi ecclesie Strigoniensi possessiones suas, viventes et morientes, sine requisicione regie maiestatis ulteriori, donare et legare possunt, sine preiudicio tamen possessionum suorum proximorum et se subicere ad serviendum more nobilium exercituantium aliorum, salvo eo, quod udvornici et tawernici ac ceteri servilis condicionis homines regie et reginali maiestati subiacentes et ad certa servicia deputati, hoc facere non possunt, nisi supra eo per successores reges requisicio et privilegialis concessio specialis de novo habetur*”.

⁸³ MES II. 311–312.

első helyre került.)⁸⁴ Ez még a várható jövedelmeknél is fontosabb volt, így 1261-ben Benedek érsek a káptalanja Jenő nevű birtokát az ott élő *libertinusok*kal elcserélte a királlyal Szalkáért, amelynek jövedelméből évi 20 márkát átengedett a káptalannak, de kikötötte, hogy a joghatóság őt vagy embereit illeti („*iudicium vero tam in spiritualibus, quam in temporalibus archiepiscopus, vel is, quem pro tempore constituerit, exercere possit et debeat in eadem*”).⁸⁵ Nem véletlen, hogy mind Sárói Levasék lázadása (1270) után, mind pedig az egyházi familiába fogadásnál az érsek vagy a *palatinusa* kizárólagos bírói illetékességét hangsúlyozzák.⁸⁶ Az örökös ispáni cím megszerzése révén⁸⁷ az érsek Esztergom megye világi közigazgatási hatalma is lettek.

A birtokkomplexumon belül ennek megfelelően külön, hierarchizált „apparátus” alakult ki, ebből a *palatinus* és a *magister paniferorum* fordul elő az ide vonatkozó forrásanyagban.⁸⁸ (Az 1262. évi privilégiumban említett *iudex curie* és *terrestris comes* létezésére nincsen nyom, lehet, hogy a királyi oklevél csak általánosságban fogalmazott és az érseki birtokigazgatásnak e főbb tisztségei a kiadás időpontjára már megszilárdultak.)

Az érsek uradalmi, valamint familiárisainak és nemes jobbágyainak birtokai között két esetben lehet szoros összefüggést felfedezni. Egyrészt a Bars és Hont megye déli csücskében kialakult birtoktömbnél, ahol majdnem tökéletes félkörben veszik körbe azok falvait a Garam és az Ipoly alsó szakaszánál (Cseke–Salló–

⁸⁴ MES I. 473–475.: „*nullus iudicum curie nostre, vel palatinorum regni nostri, seu quicunque comites, vel iudices, quocunque nomine nominentur, populos ecclesie Strigoniensis, condicionarios et nobiles suos universos iudicare valeat vel presumat; sed eiusdem ecclesie Strigoniensis iudices videlicet palatinus suus, vel iudices curie sue, aut terrestris comes per archiepiscopum deputati, in omnibus causis et causarum articulis iudicabunt*”.

⁸⁵ MES I. 462. (1261)

⁸⁶ MES I. 603–604.: V. István király ítéletében „*...eundem Strigoniensem ecclesiam dignitatem palatinatus habere et auctoritatem iudicandi super omnes nobiles ecclesie sue in quibuslibet causis et causarum articulis, infideles nobiles ulcissendi, fures vel latrones suspendendi, si in ipsius territorio deprehensi fuerint...*” (1272); a karcsaiak egyházi nemessé tételeénél: „*...[a karcsaiak] nullius iudicis iudicio astare teneantur, nisi nostro iudicio, vel palatini curie nostre...*” (1291).

⁸⁷ MES I. 576. V. István király apja lelki üdvéért „*comitatum Strigoniensem... Phylippo archiepiscopo Strigoniensi et archiepiscopatu suo...*” adományozta. Ezután az esztergomi érsek „*sancte Strigoniensis ecclesie archiepiscopus*” címe „*et comes perpetuus loci eiusdem*” formulával egészült ki.

⁸⁸ MES II. 296–297., 322–326., 411–412.

Sáró–Oroszi–Fegyvernek–Gyerk), mintegy védelmi gyűrűt vonva azok körül. Másrészt pedig Komárom és Pozsony megyékben, a Duna mentén, az előbbinél sokkal „lazább” láncot alkotva, nagyjából Füzitő és Somorja között (Patya–Kesz–Szei–Szei és Lél–Karcsa–Doborgaz), talán egy nyugati irányú expanzió támogatására.

Az eddigieket összefoglalva megállapítható, hogy az Árpád-kor utolsó évtizedeinek magyar érsekei legalább akkora tudatossággal foglalkoztak birtokaik, szervienseik számának gyarapításával és megszervezésével, mint egyházfői, főpapi tisztségeikből fakadó kötelezettségeikkel. Ebben pedig minden bizonnyal környezetükhöz, jelen esetben a mind hatalmasabbá, a korszak végére tartományurakká váló bárókhoz lettek hasonlóak, mintegy alkalmazkodva a kor viszonyaihoz, ami részben a stratégiájukon, részben pedig módszereiken is lemérhető.

KISS ANDREA

Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról

1. A KÖZÉPKOR KLÍMATÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

A klímavizsgálat történelmi időkre – így a középkorra – vonatkozóan nem egészen 100 éves múltra tekint vissza; tudományos igényű, szövegkritikai elemzést is tartalmazó rekonstrukciók azonban nagyrészt csak az utóbbi két-három évtized során jelentek meg. E kutatásokban az egykorú írott források csoportja döntő fontosságú, különösen olyan időszakok esetében, amelyekről még nem rendelkezünk műszeres mérési adatokkal. Másrésről azonban a természettudományos vizsgálatok, így a dendroklimatológia, C^{14} és O^{16} izotópos kutatások és a pollen-, illetve varv-analízis eredményei is hangsúlyos szerepet kaptak a nyugat- és észak-európai rekonstrukciókban.

A vizsgálatok szempontjából fontos, hogy a középkor az az időszak, amikor a légkört még nem érték emberi beavatkozásra visszavezethető hatások, tehát annak klímaingadozásai még tisztán természetes hatásokra vezethetők vissza, viszont már rendelkezünk viszonylag nagy mennyiségű, egykorú írott forrás-anyaggal.¹ A témában rejlő további lehetőségeket sejteti, hogy az utóbbi négy év Nyugat-Európa egészére és Közép-Európa nagy részére kiterjedő, átfogó vizsgálatai alapjaiban változtatták meg a XIV., sőt a VIII–XIII. század teleinek viszonyairól eddig alkotott képet.²

Magyarországon a XVI–XIX. század klímátörténeti jellemzőit a Kárpát-medencére vonatkozóan, Réthly Antal forrásgyűjteményének felhasználásával

---

¹ PFISTER, C.–LUTERBACHER, J.–SCHWARTZ-ZANETTI, G.–WEGMAN, M.: Winter Air Temperature Variations in Western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *The Holocene* 1998. (PFISTER et al. 1998.) 535.

² A VIII–XIII. század telciről: PFISTER, C. et al. 1998. 535–552.; A XIV. század telciről: PFISTER, C.–SCHWARTZ-ZANETTI, G.–WEGMANN, M.: Winter Severity in Europe: the Fourteenth Century. *Climate Change* 1996. 91–108.

Rácz Lajos rekonstruálta. Ugyanakkor a Réthly gyűjtemény középkori fejezete többségében több évszázaddal későbbi, igen kétes hitelességű forrásokat tartalmaz, így felhasználásra eredeti formájában alkalmatlan. A középkori Magyarország tekintetében – a hazai krónikák kis száma és a folyamatosan vezetett évkönyvek szinte teljes hiánya miatt – a rekonstrukció igen nagy nehézségekbe ütközik, így bármiféle vizsgálatnak fokozottan kell majd támaszkodnia a külföldi narratív források adataira, azon túlmenően más tudományágak, így elsősorban a régészet, a dendroklimatológia, illetve egyéb természettudományos kutatások eredményeire. Ugyanakkor a magyarországi középkori anyagban fellelhető klímátörténeti információk néhány esetben összevethetők az ugyancsak egykorú, közép- és nyugat-európai kútfők alapján összeállított adatbázisokkal, s a párhuzamok (vagy éppen eltérések) sok esetben kimutathatók. Különösen szerencsésnek mondható az a körülmény, hogy Svájcról és Csehországról gyakorlatilag teljes, a környező térségről (a mai Ausztria, Lengyelország, Szlovénia és a Dalmát-tengerpart egy része) pedig részleges rekonstrukciókkal rendelkezünk, amelyek a jelen vizsgálat folyamán is a hazai forrásokkal való összehasonlítás alapjait jelentetik majd.

2. A KÖZÉPKORI KIS KLÍMAOPTIMUM EURÓPÁBAN

A vizsgált időszak egy olyan nagyobb klímátörténeti időintervallum része, amelynek többnyire kedvező hatásai Európa több részén, különösen annak marginális területein váltak nyilvánvalóvá és teremtetek feltételeket többek között az eredményesebb mezőgazdasági tevékenység számára. A „középkori kis klímaoptimum” (MWP) hatásaival Európa és Észak-Amerika északi, sarkvidékhez közeli területein egyes vélemények szerint már nagyjából a IV–V. századtól számolhatunk.³ Ez később erőteljesen segítette a térségben lezajlott IX–XI. századi nagy viking felfedezések, majd az izlandi, illetve grönlandi telepek létrehozását. A klíma kedvezőbbé válása leginkább a tengeri jégtablák és a belföldi

---

³ LAMB, H. H.: *Climate, History and the Modern World*. London 1995. (LAMB 1995.) 162.

jégtakaró visszahúzódásában, hosszabb tenyészidőszakban, s ezzel a hajózás feltételeinek javulásában jelentett változást.

Legkésőbb a X. századtól már Európa nagy részén is nyomon követhetjük hatásait: a német, brit és dél-skandináv területeken az évszázad kitűnik ismétlődő szárazságaival, meglehetősen meleg nyaraival és zord teleivel.⁴ Az MWP Európa nyugati részén elsősorban az átmeneti évszakok fagygyakoriságának csökkenésében, bizonyos melegkedvelő növények, így például a szőlő és bizonyos gabonafélék elterjedési határának északabbra húzódásában mérhető le. Mindez a hegyvidéki régiókban a gleccserek visszahúzódását és a felső fahatár mintegy 100–200 m-es térhódítását vonta maga után.⁵ Ezzel kedvező feltételeket biztosított azoknak az új telepéseknek, akik – az ekkor már túlnépesedett területeket elhagyva – a XII–XIII. század folyamán új falvak százait hozták létre korábban nagyrészt lakatlan, hegyvidéki területeken. E megnövekedett kolonizációs tevékenység nemcsak az Alpokban, illetőleg másutt Nyugat- és Észak-Európában, de Közép-Európa több térségében, így Csehországban is nyomon követhető.⁶ Kelet-Európában 900 és 1250 között ugyancsak jórészt melegebb és szárazabb klíma uralkodott: a Kaszpi-tenger vízszintje átlagosan 3–6 m-rel alacsonyabb volt, mint manapság.⁷

Miként az enyhébb időszak első jelei a IV–V. században, úgy a XII–XIII. század fordulóján a tartós klímaromlás a XII. századi csúcsot követően is az északi területeken jelent meg először. A XII. század utolsó éveinek hideg tavaival és hűvös nyaraival megkezdődött az északi jég előretörése a tengeren, a XIII. századtól már komoly fennakadásokat okozva az Izland és Grönland közötti hajózásban. Felelős az első nagy gazdasági krízisért a két szigeten, amelyeket aztán egyre több követett, s végül Grönlandon a XVI. század elejére a teljes telepés lakosság kipusztulását idézte elő.

---

⁴ LAMB 1995. 164.

⁵ LAMB 1995. 162., 171.

⁶ BRÁZDIL, R.–KOTYZA, O.: History of Weather and the Climate In the Czech Lands I. Period 1000–1500. Geographisches Institut ETH. Zürich 1995. (BRÁZDIL–KOTYZA 1995.) 49.

⁷ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 26.

Amíg Nyugat-Európában a klímaromlás, és ezzel a kis klímaoptimum végét a XIV. század első fele jelenti, melyet egy átmeneti időszak követ a XVI. század első feléig,⁸ addig Csehországban a kis klímaoptimum Európa nyugati feléhez képest későbbre, nagyjából az 1260-as évek és az 1380-as évek közé tehető.⁹

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a XI-XII. században Európa legnagyobb része még a „kis klímaoptimum” kedvező hatásait élvezhette. A középkori Magyarországot körülvevő területek közül ma csak Csehországról, Ausztriáról, illetve Lengyelországról ismeretesek adatok és rekonstrukciók; a minket keletről és dél felől közvetlenül határoló térségekre vonatkozóan adatbázisok még nem állnak rendelkezésünkre.

3. FORRÁSBÁZIS

a. Felhasznált források típusai és forrásértéke

A vizsgálat során felhasznált Árpád-korra vonatkozó források területileg három nagy csoportra bonthatók: így a magyarországi és nyugat-európai egykorú források felhasználható adatai mellett egyes bizánci források is a vizsgálat alá estek.

Az első, legkisebb csoportot a Magyarországon született források képezik. Mivel a XI-XII. századi időjárási eseményekre tett utalások a hazai forrásanyagban igen kis mennyiségben állnak rendelkezésre, ezért elsősorban a XIV. századi krónikakompozícióra hagyatkozhatunk. Hazai narratív forrásaink főleg egy-egy különleges eseményhez, például csatákhoz kapcsolhatók. Noha elméletileg ezek egyaránt tartalmazhatnának csapadék- és hőmérsékleti viszonyokra vonatkozó forrásokat, valójában itt is inkább a többletcsapadékról illetve néha a hidegről emlékeznek; ezeket az eseteket örökítették meg inkább, amiből természetesen semmiképpen sem következtethetünk ezek túlsúlyára vagy bármiféle aránybeli eloszlására.

---

⁸ Többnyire a kis klímaoptimum időszakához számítják az említett átmeneti időszakot is, egészen a XVI. század közepéig.

⁹ BRÁZDIL-KOTYZA 1995. 172.

A második, egyben legnépesebb csoportot a közép- és nyugat-európai krónikákban és évkönyvekben előforduló feljegyzések képezik: itt a legtöbb értékes információt az ország nyugati határaihoz viszonylag közeli, ezért a magyar belügyekről részletesebb és talán pontosabb értesülésekkel rendelkező vidékeken született feljegyzések tartalmazzák. Ezen forráscsoport vitathatatlan hátránya az előbbivel szemben az, hogy a kútfők döntő többsége Magyarországot mint területet, egységes földrajzi fogalmat kezeli, így az onnan érkező információk – néhány kivételtől eltekintve – nagyrészt általánosítva jelennek meg akkor is, ha az adott esemény esetleg nem terjedt ki az ország egészére.

A harmadik csoportot a bizánci források képviselik. Fő értékük abban rejlik, hogy legtöbbször olyan jelentős események helyszínéről szolgáltatnak információt, amelyekről a hazai és nyugat-európai kútfők ez időszakra vonatkozóan ritkán emlékeznek meg: a Duna vízviszonyainak (elsősorban alsó szakaszának) változásairól. Meg kell azonban azt is említeni, hogy a forrásoknak ez a csoportja tartalmazza a legtöbb bizonytalanságot, mind az esemény időpontjának meghatározása, mind pedig annak valódi bekövetkeztére (hitelesség kérdése) nézve.

Mindezekkel kapcsolatban általánosan megjegyzendő, hogy több olyan forrás nem kerül bemutatásra, amely áttételesen utalhat időjárási eseményre, mint például egy székesegyház vagy falu leégése. Ezek jórészt valamilyen erőszakos cselekménnyel (pl. hatalmaskodással, katonai támadásokkal stb.) függnek össze, s így egy esetleges időjárási helyzettel (pl. szárazsággal) való kapcsolatuk bizonytalan. Továbbá, kizárólag azok a források kerültek bele az alábbi elemzésbe, melyek kifejezetten Magyarországra utalnak (egy esetben beleértve a Dráva-Száva közét), ilyenformán nem képezik részét olyan események, amelyek, habár magyar vonatkozásúak, nem az ország területéhez kapcsolódnak (pl. orosz évkönyvek adatai).

b. A forrásokban előforduló események klímátörténeti információtartalma

A teljes forrásanyag vizsgálatakor az alábbi általános következtetések vonhatók le.

Összességében a vizsgálat tárgyát mintegy harminc forrás képezi, mely a XI–XII. századról klímátörténetileg értékelhető információkat hordoz magában. Sze-

rencsésnek mondható az a körülmény, hogy a narratív forrásokban feljegyzett események 50%-a legalább két különböző helyen szerepel, és így – habár az egymástól átvett hibás információkat nem kerülhetjük ki – az adatok jó részében az események ténye feletti bizonytalanság némileg csökkenthető. Az értesülések csaknem fele az osztrák örgrófságból – 1156-tól hercegségből – származik, más részük pedig egyéb német tartományokból, továbbá bizánci, cseh és francia területekről.

Információink térbeli eloszlására jellemző, hogy hét eseménnyel kapcsolatban utalnak Magyarország egyes vidékeire vagy településeire, a többi kilenc eset általánosságban vonatkozik Magyarországra. A források időbeli elrendeződése a következőképpen alakult: amíg tizennégy utal a XI. század hét eseményére, addig tizenhat foglalkozik a XII. század tíz időjárási eseményével. Az említett esetek közül tizenhárom konkrét időjárási eseményre utal, ezen kívül további, járulékos információként kezelhetők az éhínségről és sáskajárásról szóló híradások is: ezek közül egyszer olvashatunk sáskajárásról (1193?–1194–1195?), két ízben éhínségről (1012 v. 1038 után?, 1074), két esetben járványról (1012 v. 1038 után?, 1147). Az adatok többsége azonban árvízre, szélsőséges hidegre (fagy) vagy csapadékos időjárásra utal.

4. A KLÍMATÖRTÉNETI FORRÁSOK ELEMZÉSE

1012/(1018?)–(1038 után?): A Melki Krónika emlékezete szerint Péter király uralkodása alatt (!), a Boldog Kálmán csontjainak Magyarországra hozatala utáni időben éhínség és járvány tört ki az országban.¹⁰ Hasonló információkkal szolgál egy másik szerző is, de egyben tovább is megy az események ecsetelésében: Vitus

¹⁰ 1012 (1018?). „*Istius Petri precibus et minis circumventus Poppo Treverorum archiepiscopus, frater marchionis, obtinuit a fratre suo, ut mitteret in Ungariam ossa beati Cholomanni; que tamen postea Ungari pestilentia et fame compulsi reddiderunt.*” Chronicon Austrie Mellicense brevis. GOMBOS F. A.: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Bp. 1937–1938. (GOMBOS) I. 519.; PERTZ, G. H.: Monumenta Germaniae Historia. Scriptores XXIV. Hannoverae 1866. (PERTZ, MGH. SS.) 70–71.

Arnperckius már nemcsak járványt és éhínséget, hanem esőzést is említ.¹¹ Mindkét forrás az István halála utáni időszakot és Pétert mint magyar királyt említi, annak ellenére, hogy az események bekövetkeztét az 1010-es évekre teszi. Mivel az időpont megjelölése igen bizonytalan (az adat mind az 1010-es mind pedig az 1030-as 1040-es évek fordulójára vonatkozhat), illetve Európa más részében, különösen a hozzánk közel eső területeken elegendő adat nem áll rendelkezésünkre, így az említett esemény pontosabb datálása vagy hitelességének megállapítása egyelőre nem lehetséges.¹² Az említett dátumokról még meg kell jegyeznünk, hogy több cseh forrás (így például prágai Kozma) az 1043-as évvel kapcsolatosan éhínségről emlékezik meg.¹³

1022-re a XIV. századi krónikakompozíció egy ritka légköri (fénytörési) jelenséget ír le: két napot láttak az égen.¹⁴

Az 1044-es ménfői csatával (július 5.) kapcsolatban említi mind az Altaichi Évkönyvek, mind pedig a XIV. századi krónikakompozíció, hogy, amint a németek később elmesélték, hirtelen porvihar támadt, amely megzavarta Aba Sámuel hadait, és győzelmet hozott a Péter király oldalán álló csapatoknak.¹⁵

¹¹ „*Sed tempore, quo sacrum corpus [Szt. Kálmán] in Hungariam permansit, Hungari multas plagas sustinuerunt, pestilenciam, famem, nec pluviam habuerint.*” Vitus Arnperckius. GOMBOS III. 2631.; PEZ, H.: *Scriptores Rerum Austriacarum*. Tomus I. (PEZ, SS. Austr.) Lipsiae 1721. 1181.

¹² Az időszakra időjárási adatokat a Pierre Alexandre által kidolgozott adatbázis alapján az alábbi területekre találhatunk: Bajorország–Tirol 1014: egy téli csapadékos hónap. ALEXANDRE, P.: *Le climat en Europe au Moyen Age: contribution a l’histoire des variations climatiques de 1000 a 1425, d’après les sources narratives de l’Europe occidentale*. Paris 1987. (ALEXANDRE 1987.) 792.; Alsó-Szászország–Vcsztfália: 1012: egy csapadékos hónap ősszel, 1014 és 1016: egy csapadékos téli hónap, 1018: egy őszi csapadékos hónap. ALEXANDRE 1987. 803.

¹³ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 224.

¹⁴ „*III-o Idus Maii decima hora diei sexta feria post Ascensionem Domini quasi duo soles visi sunt decimo Kalendas Iulii.*” SZENTPÉTERY I.: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Bp. 1937. (SRH.) 318.

¹⁵ „*Tradunt autem Teutonici, quod cum ad prelium appropinquassent, cum celesti signo nebula tenuis apparuit, turboque vehemens divinitus incitatus terribilem pulverem obtutibus ingessit Ungarorum, quos iam pridem, ut dicitur, quia Petrum suum regem dehonestaverant, dominus apostolicus anathemate dampna verat feriendo.*” XIV. századi krónikakompozíció. SRH I. 331. Ezt az Altaichi Évkönyvek is említik: GOMBOS I. 100.; PERTZ, MGH. SS. XVII. 708–1073. Az esemény jelentőségét R. Brázdil is kiemeli (BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 92.). A krónika és az évkönyv szövegekacsoolatát legszemléltetesebben I. HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezármazói*. Bp. 1925. 81–85. Árpád-kori történetírásunk kezdetéről, benne az Altaichi

1051 csapadékos augusztusáról ismét az Altaichi Évkönyvekben találunk említést.¹⁶ Valószínűleg ugyanerről a német-római császár által vezetett hadjáratról számol be Aventinus, évszám feltüntetése nélkül.¹⁷ A hadjárat kudarcát – ezek szerint – a császár nagy részben annak köszönhetette, hogy a seregének útjába eső folyók és mocsarak az esővíztől megáradtak, s sok ember és ló merült el bennük. Az adat jelentőségét P. Alexandre nyomán R. Brázdil is kiemeli.¹⁸ Hasonlóan csapadékos augusztusról számol be a *Miracula Szt. Uremari*, Lobbes-ra vonatkozóan.¹⁹

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati krónikások magyarországi hadjáratokkal kapcsolatos információit annak tudatában kell értékelnünk, hogy a német-római seregek XI. századi akciói során csak kivételes esetekben jutottak túl a Rába–Rábca mocsaras (vagy viszonylag könnyen azzá tehető) vidékén.²⁰ Így például az 1044-es hadjárat alkalmával is csak nagy nehéz-

---

Évkönyv kérdésköréről újabban I. KRISTÓ GYULA: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp. 1994.; GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. A további szakirodalom bibliográfiai adataival.

¹⁶ 1051. „*Natale Christi Caesar augustus Pholide celebrat, paschalia Agrippinae feriat, ibique filium baptizari curavit. Ad Ungros expeditio facta incommuta ac satis laboriosa. Totum namque aestivum tempus, pluviis abundans, inmanes fecit prorumpere aquas. Qua de re plures tam hominum quam eorum summersi sunt.*” *Annales Altahenses maiores*. GOMBOS I. 100.; PERTZ, MGH, SS. XX. 805.

¹⁷ Liber quintus: „*Imperator petiti coactoque exercitu Ungariam invadere imperioque subigere tentat... Ubi illi fines hostium attigere agrosque urunt, aedificia, vicos incendunt, eiusmodi tempestates sunt consecutae, ut expeditio necessario intermitteretur, et continuatione imbrium, torrentum fluminumque diluviae, plerisque equorum et mortalium absumptis, sub papilionibus milites contineri non possent... Porro imperator cum valida Francorum, Gallorum, Polonorum, Longobardorum, Venedorum, Suevorum, Saxonum manu Pannoniam, australem Ungariae partem, terrestri itinere, absque carrucis, annona equis clitellariis avecta, invadit: sed paludibus fluminumque eluvie iter sibi interclusum offendit: longisque anfractibus alluviones amnium, qui iugi fluvia aucti excreverant alveosque egrediebantur, circum, per Chaironum fines Ungariam intrat.*” *Aventini Annales Boiorum* GOMBOS I. 370.; NICOLAUS CISNERUS: *Ioannis Aventini Annalium Boiorum* III. Francofurti 1627. 327.

¹⁸ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 93.

¹⁹ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 93.

²⁰ Itt elsősorban a Dunával párhuzamosan haladó hadiúttól délre elhelyezkedő Fertő–Hanság–Rába természetes védelmi vonalnak a Dunával alkotott kisalföldi háromszögére, illetve a Hanságba délről befolyó Rába–Rábca mellékágakra és a rábaközi területre kell gondolnunk.

ségek árán – magyar helyismeret segítségével – hatoltak keresztül, s az átkelés nem sokkal előzhette meg magát a ménfői csatát, ahol viszont a felvert porról esett szó; mindez száraz megelőző – és a csata ideje alatt is tartó – időszakot feltételez. Mind az 1051-es, mind pedig az 1044-es hadjárat esetében gondot okozott tehát a Rába-Rábca mocsarainak kiterjedtsége, annak ellenére, hogy 1044 nyarán kifejezett szárazság lehetett.

Mivel a Rába és Rábca folyók az Alpok keleti nyúlványaihoz tartozó hegyvidékekben erednek, ezért esetleges vízbőségük önmagában nem feltétlenül magyarországi csapadékos időszezonra utal. Ezek alapján viszont már korántsem állíthatjuk egyértelműen azt, hogy az 1051-es év augusztusa Magyarország nyugati, északnyugati felében is csapadékos lett volna, különösen ha számításban vesszük azt a lehetőséget, miszerint az említett folyók közvetlen környezetének, árterének járhatatlanabbá tételében esetleg emberi beavatkozás is sejthető. Másrésztől azonban meg kell említenünk azt is, hogy Bajorországban és Tirolban a nyár valóban csapadékos volt.²¹

A következő esemény a király (Salamon) 1074. téli tiszai, Thoroyd-i²² átkeléséhez fűződik: a király a befagyott Tisza jégpáncélján vezette keresztül seregét. Mivel a kemeji csata pontos időpontját ismerjük (február 26.), az átkelést a csata előtti napokra tehetjük. A Bécsi Képes Krónika itt a *glaciatam* és *congelatam* kifejezéseket használja.²³ A Tisza befagyásának párhuzamaként meg kell említenünk, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján mind Alsó-Szászország és Vesztfália, mind pedig Frankónia és Hessen területén egy kemény téli hónapra vonatkozó adatok maradtak fenn.²⁴

---

²¹ ALEXANDRE 1987. 792.

²² „*Rex [Salamon] victoria potitus transivit Tysciam congelatam in Thoroyd et descendit Ladizlao et Otthoni ducibus cum valida multitudine pugnatorum ad se venientium.*” XIV. századi krónika-kompozíció. (119. fejezet) SRH. I. 386.

²³ „*Dux vero cum exercitu suo obviavit regi in Kemey. Principes autem ducis ymo traditores, miserunt clamculo nuncios ad regem dicentes, quod si rex eos in dignitatibus suis teneret et in gratiam susciperet, ipsi in bello relicto duce ad regem confugerent. Rex autem certificavit eos super hoc prestito iuramento et securus tunc transivit Tysciam glaciatam super ducem.*” XIV. századi krónikakompozíció. (117. fejezet) SRH. I. 383. „*Rex victoria potitus transivit Tysciam congelatam in Thoroyd...*” Uo. 386. (118. fejezet)

²⁴ ALEXANDRE 1987. 803., 792.

I. Géza királyságának első évére, 1074-re a XIV. századi krónikakompozíció éhínséget említ.²⁵ Egy későbbi fejezetben, Géza uralkodása idején, feltehetőleg ugyanarról az éhínségről ír.²⁶

Az 1092-es évhez megemlíthető Bernoldus szerzetes színes leírása. Eszerint egy hegy belecsúszott a Dunába, továbbá száraz területen egy új tó, benne egy új hegy keletkezett, a Tisza mintegy „véressé” vált, földrengés, s több más szokatlan esemény is bekövetkezett.²⁷ Mivel más forrás ezeket az eseményeket nem említi, így az adatok értékeléséhez óvatosan kell hozzáfogni. Ugyanakkor például a „hegy lecsúszását” úgy is értelmezhetjük, hogy egy, a Dunába csúszó löszfal okozta a váratlan eseményt. Az ilyesmi bekövetkezésének akkor van nagy esélye, ha az esetet megelőző időszak az átlagosnál csapadékosabb, nedvesebb volt. Említésre méltó még az a tény, hogy a krónikában szereplő korabeli történeti események többnyire pontos datálásúak, és hiteles értesüléseket tartalmaznak.

Szvatopluk herceg magyarországi hadjáratakor, 1109 februárjában olyan hidegek jártak, hogy a vizek befagytak.²⁸ Mivel egy másik forrás ugyanazzal az

²⁵ „In primo etiam anno regni sui [Géza] validissima fames regnum Hungarie affliccit.” XIV. századi krónikakompozíció. SRH. I. 403.

²⁶ „In eodem autem prelio comes Vros cepit comitem Rapolt Teutonicum, quia iam pridem nocturnis insidiis castrum Poson occupaverat, et Gabriel Accionem. Post hec in diebus illis fames affliccit Hungariam, que magnam partem hominum in mortem obsorbuit.” XIV. századi krónikakompozíció. SRH. I. 457.

²⁷ A. 1092. „In Ungaria his temporibus multa prodigia contigerunt, ut audivimus. Nam quidam mons se in Danubium praecipitavit: unde fluvius ille alveum suum mutare coactus, circumiacentes terras longe lateque vastavit. Item in sicca terra lacus magnus alibi emersit, et in alio lacu mons quidam de repente apparuit. Fluvius quoque nomine Thizaba per triduum sanguineus fluxit. Set et terrae motus ibi inauditum factus est, ita ut homines eius impetum stando sustinere non possent. Tonitru quoque maximum et a seculis inauditum homines ibi terruit quod supra terram transivit, et sub terra redire sentiebatur eadem via.” Bernoldus monachus S. Blasii. GOMBOS I. 413.; PERTZ, MGH. SS. V. 454. Az itt leírtakkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy a leírt események többsége földrajzilag-geomorfológiailag értelmezhető, s mint jelenség, nem szokatlan esemény a Kárpát-medencében. Ezzel a leírással némiképp kapcsolatba hozható az a leírás, mely önmagában időjárási szempontból nem bír jelentőséggel, de más megvilágításba helyeződhet, és némi kapcsolatot mutat a fentebb idézett idézetben láthatókkal: 1092. „In provincia Ungarorum una die, 6. Kal. Iulii ter terrae motus factus est urbesque submersae sunt.” Annales Angustani. GOMBOS I. 107.; PERTZ, MGH. SS. III. 134.

²⁸ A. d. i. 1109. „Mense Februario, quia magnum frigus inhorruerat, et omnes aque congelaverant, dux Svatoopluk, iam eruti sanato vulnere oculi, coadunato iterum exercitu, tribus diebus et tribus noctibus festinans intrat Ungariam, et omni regione illa devastata, cum multis captivis et magna preda reversus

eseménnyel kapcsolatban kicsit később Nyitra városát is említi, ezért feltételezhetjük, hogy a hideg nemcsak Csehországot, hanem Magyarországot és északnyugati területeit is érinthette.²⁹ Cosmas Pragensis tehát nemcsak Prágával és általában Csehországgal kapcsolatban említi meg február 9-re vonatkozóan a kemény hidegeket és folyók befagyását,³⁰ hanem a leírás kiterjeszthető a korabeli Magyarország északnyugati területeire is: téli hadjáratot általában amúgy is akkor lehetett leginkább eredménnyel vezetni, amikor a tartósan alacsony hőmérséklet következtében a vizek befagytak, lényegesen megkönnyítve a folyami és tavi átkeleket.

Az 1126-os, vagy 1129–30-as év télies időjárására vonatkozóan a bizánci forrás által leírt, Baranccsal kapcsolatos esemény legalább havi pontosságú időpontját nem ismerjük, ezért az adat felhasználhatósága kétséges.³¹ Ugyanakkor 1125–26 tele Csehországban és Morvaországban meglehetősen zord volt, nagy mennyiségű hó esett és kemény fagyok jártak. Ezt aztán február 16-án enyhülés, árvíz követte, s a jég sok házat megrongált. Aztán 18-a körül ismét erős fagyok voltak és sok hó esett Chlumec környékén (Krušné hory), ahol a csata után a halottak teste megfagyott.³²

A Cosmas Pragensis krónikáját folytató szerző 1141-re vonatkozóan változékony telet említ. Mivel a szövegben szereplő, megelőző és követő mondatok magyar vonatkozású politikai eseményekkel foglalkoznak, ezért feltételezhető,

---

est.” Annalista Saxo. GOMBOS I. 225.; PERTZ, MGH. SS. VI. 747.

²⁹ III. 26. „Anno dominicae incarnationis, 10. luna mensis Februarii, quia grande inhorruerat frigus et omnes aquae erant congelatae valde, dux Suatopluc iam eruti sanato vulnere oculi, continuo iterum coadunato exercitu, tribus diebus noctibus continuo festinans, intrat Ungariam, et nemine eorum praesciente, ex improviso applicuit cum exercitu ad urbem Nitram; et irrupisset in eam, si non vigiles qui semper ibi sunt custodientes clausissent portam.” Cosmas Pragensis. GOMBOS I. 806.; PERTZ, MGH. SS. 115.

³⁰ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 225.

³¹ „Mikor a császár másodszor is Branitzovába jutott, igyekezett azt újjáépíteni. A munkára fordított idő azonban rohamosan telt, s a télies időjárás meg a szükséges dolgok hiánya a katonaságot nagyon megviselte.” Ioannes Kinnamos. MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (MORAVCSIK, ÁMTBF.) 198.

³² BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 226.

hogy e híradás esetleg a korábbihoz hasonlóan Magyarországra is érthető.³³ R. Brázdil ugyancsak e történeti feljegyzésekre alapozza azt, hogy Csehországban 1140–41 tele változékony volt.³⁴ P. Alexandre adatbázisa szerint az év tele Flandriában, Brabantban és Limbourgban enyhe és száraz volt.³⁵

A Duna alsó szakaszának befagyása 1146–47-re vonatkozóan rendkívüli esemény lenne, mivel olyan vastag jégpáncélt feltételez, amelyen egy egész sereg (feltételezhetően lovastól) átkelhetett.³⁶ Anna Komnena leírása, illetve datálása azért is némi kétkedésre ad okot, mivel Csehországban például 1145–46 telére vonatkozóan említenek hófúvásokat,³⁷ Európa más területeire pedig nincs forrás ebből az időszakból.

1147-hez további két különböző eseményre utaló adattal rendelkezünk: III. Konrád magyarországi átvonulásával (második keresztes hadjárat) kapcsolatosan számolhatunk járvány lehetőségével,³⁸ illetve egy Dráva menti eső folyamánként bekövetkezett áradást említ meg a szerző.³⁹

³³ „Anno dominica incarnationis 1141. Wladislaus dux habuit festum natalis Domini in villa quae vocatur Sivohost, ubi puer Wladislaus ipso festo die, dum nox occupaverat totum mundum, iniit fugam ad avunculum suum nomine Bela, qui tunc regnabat in Ungaria. Hyems tunc varia fuit. Bela rex Ungarorum obiit, et nostrates profugi submissis capitibus doluerunt.” Canonicus Wissegradensis, Continuatio Chronicæ Cosmæ Pragensis. GOMBOS I. 444.; PERTZ, MGH. SS. IX. 146–147.
³⁴ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 226.

³⁵ ALEXANDRE 1987. 800.

³⁶ „Ezért figyelték az alkalmat, s amikor a Dunát befagyva látták, mintegy szárazföldként használva fel azt, onnan hozzánk telepednek át, ránehezédve mind az egész nép a határainkra, és szörnyen fosztogatták az azok mellett fekvő városokat és vidékeket.” Anna Komnene 1146–47-re vonatkozóan. MORAVCSIK, ÁMTBF. 103.

³⁷ BRÁZDIL–KOTYZA 1995. 227.

³⁸ 1147. „Cuonradus rex Ungariam intrat, ac ducem eorum Wardiz nomine bello petit, igne praedaeque vastat universa, et rebellem ducem obsides dare sibi iureiurando fidelitatem confirmare coartat. Pestilentia magna facta est.” Annales ducum Bravarie Altahenscs. GOMBOS I. 124.; PERTZ, MGH. SS. XVII. 27.

³⁹ Lib. II. (A. 1147): „In medio sui fluvium habet Droam, qui stanni more unam ripam proclivem habet et alteram arduam. Unde modica pluvia effluit, et audiutus vicinis paludibus, etiam aliquanto remota submergit. Audivimus, eum multos Alemannorum qui nos processerant subito inundasse.” Odo de Deogilo. GOMBOS III. 1719.; JACQUES-PAUL MIGNE: Patrologiae Latinae CLXXXV. Paris 1853. 1205–1246.

Az 1154 végére vagy 1155 elejére vonatkoztatható bizánci forrás egy sikertelen dunai átkelési kísérletet mutat be: habár az esemény időpontja nem ismert, valószínűleg télen történt, ezért feltételezhetjük, hogy a Duna téli árvizével és közeledő viharral van dolgunk. A folyam téli árvize mindenképpen enyhülés eredménye lehetett, amely a Duna vízgyűjtőterületének időjárásában állt be.⁴⁰ Ezen időszak klimatikus viszonyairól más európai forrásokkal nem rendelkezünk, ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy 1152-re havas téli hónapot említenek Vallóniára, Normandiára, a Rajna-vidékre, Elzászra, Német-Svájcra és Svábföldre.⁴¹

Theodoros Prodromos 1156 telével kapcsolatosan a sűrű hóesést és a tél hidegségét említi. Az esemény bekövetkezése némiképp bizonytalan, mivel lehetséges, hogy itt csak a bizánci íróknál oly gyakori költői képpel élt, vagy egyszerűen „költői” túlzásba esett a szerző.⁴² Továbbá, európai adatokkal az eseményt alátámasztani nem tudjuk.

A harmadik keresztes hadjárat (1189) egy szemtanúja fontos megfigyelésről számol be: korábbi információi ellenére „a szokottnál sokkal kellemesebb időjárás közepette” és a nyáron (nagyjából a június második felére eső időszak) megszokott állatok háborgatása nélkül tudott átutazni Magyarországon.⁴³ A felsorolt állatok (így például szúnyogok, böglyök, legyek, kígyók) közül a szúnyogok hiányának említése jelenti a legközvetlenebb kapcsolatot a feltételez-

---

⁴⁰ „Hogy azonban a branitzovaiak addig is megvédjék a várost, írt egy levelet, mely hírül adta, hogy nemsokára meg fog érkezni... Tüstént riadalom tört ki köztük, az ostromgépeket meg ami felszerelést még a fal ostromlásához előkészítették, tűzben elégették, s a Duna átkelőhelyéhez mentek. Mikor azonban odaértek, a folyó meg volt áradva (fentről viharos időjárás fenyegetett), s ezért Belgrád városa felé tartottak.” Ioannes Kinnamos. MORAVCSIK, ÁMTBF. 212.

⁴¹ ALEXANDRE 1987. 789., 792., 796., 801.

⁴² „A pannonok főnöke ezzel szemben közönyösen viselkedett, és pusztán vízfalaiban és sáncaiban bizakodva nemtörődöm módon ült, nem várva semmi rosszat, és a télnek élcességét az időnek szakát és a hónap sűrűsödését látván kevélykedett, lenézte a követeket, Arest kívánta, túrhettelenül kérkedett, éles volt a nyelve.” Theodoros Prodromos. MORAVCSIK, ÁMTBF. 179.

⁴³ A. 1189. „*In maxima denique tranquillitate et aeris temperie plus solito mitiore nobis arriidente in tantum, ut culices, oestra, musce, serpentes, que in Ungaria estivo tempore iter in equis agentes graviter inquietant, non solum nos vel animalia non lederent, verum etiam raro a nobis visa sunt, Ungariam permeavimus.*” Ansbertus clericus Austriensis. GOMBOS I. 292.; TAUSCHINSKI, H.–PANGERL, M. (eds.): *Fontes rerum Austriacarum*. Scriptorum I/V. Wien 1863.

hető időjárási viszonyokkal, mivel a szűnyogok feltűnően alacsony száma az adott térségben szokásosnál kisebb árvizekre, vagyis általában kevesebb nedvességre enged következtetni az említett, illetőleg az azt megelőző hetek folyamán.⁴⁴

Albricus világkrónikája 1194 őszére teszi azt a sáskajárást, amely szerinte a Dráva és Száva közét érintette.⁴⁵ Míg a „Chronicon Belgicum magnum” is ugyanarra az időpontra, és területre teszi a sáskák pusztítását,⁴⁶ addig azt Vitus Arnperckius egy évvel korábbra (1193),⁴⁷ ugyanakkor az „Annales canonici Sambiensis”,⁴⁸ valamint a „Continuatio Claustroneuburgensis”⁴⁹ (amelyből az előző forrás szerzője is meríthette információit) már egy évvel későbbre azaz 1195-re, de szintén őszre teszi, ám csak általánosságban beszél a magyarországi pusztítások szörnyű voltáról, vagyis nem említi a Dráva-Száva közét.

Ugyanerre az esztendőre (1194) vonatkozik az az adat is, amely egy nagy dunai árvizet tart említésre méltónak annak következményeivel.⁵⁰ Annak ellenére,

⁴⁴ Egykorú európai összehasonlító adat szerint 1189 nyara Vallóniában és Normandiában (2 hónap) csapadékos volt. ALEXANDRE 1987. 789., 792.

⁴⁵ A. 1194. „*Memorable quiddam contigit hoc anno in Hungaria, quia in autumpno quadam die fuit inter Dravum et Savum pluvia locustarum densissima.*” Chronicon Albrici monachi. GOMBOS I. 29.; PERTZ, MGH. SS. XXIII. 870.

⁴⁶ „*Item anno Domini MCXIV. Henricus Imperator Calabriam, Apuliam et Siciliam sibi bello subiugavit. Item mirabile quiddam contigit in Ungaria hoc anno, quia in Autumno, quodam die, fuit inter Dravum et Savum pluvia locustarum densissima.*” Magnum Chronicon Belgicum. GOMBOS I. 525.; JOANNES PISTORIUS: Scriptores Rerum Germanicarum III. Ratisponae 1731. 223.

⁴⁷ A. 1193. „*Ea tempestate magna turba locustarum quatuor alas habentium et volantium per Hungariam, Croatiam et Styriam cuncta devastantium: et cum volabant, terram abumbrabant et nebula spissa.*” Vitus Arnperckius. GOMBOS III. 2632.; PEZ, SS. Austr. I. 1205.

⁴⁸ „*Anno Domini 1195. autumnali tempore quoddam genus locustarum quatuor pennas habens venit a desteris regionibus transiens per Ungariam et Marchiam et Carniolam, vastans in circuitu omnia; cum elevaretur a terra quasi nebula splendorem solis obtenebrabant.*” Annales canonici Sambiensis. GOMBOS I. 115.; PERTZ, MGH. SS. XIX. 698.

⁴⁹ 1195. „*Hoc anno autumnali tempore quoddam genus locustarum, 4 pennas habens, venit ab exteris regionibus, transiens per Ungariam et Marchiam et Carniolam vastans in circuitu omnia; cum elevaretur a terra quasi nebula splendorem solis obtenebrabant.*” Continuatio Claustroneoburgensis III. GOMBOS I. 764.; PERTZ, MGH. SS. IX. 634.

⁵⁰ (A. 1194.) „*Circa hec tempora Danubius subito irrupit et multos fines terrarum extinxit, homines et iumenta et alia terrarum volatilia. Redeunte denum Danubio in alveum suum, exierunt de terra culices et vastaverunt agros et vineas et arbusta et depopulaverunt universam terram. Irrupuerunt igitur porci*

hogy a forrásból nem derül ki egyértelműen, mely területre vonatkozik a leírás, feltételezhetjük, hogy az árvíz Magyarországot is érinthette.

KITEKINTÉS

A vizsgálat fő célja annak kiderítése volt, milyen mennyiségben állnak rendelkezésünkre olyan magyarországi viszonyokra utaló, egykorú vagy közel egykorú írott források, melyek felhasználhatók egy lehetséges klímátörténeti rekonstrukció során a XI–XII. századra vonatkozóan. Ezen túlmenően, fontos célkitűzésként említhető a már feltárt források elemzése és a felmerülő európai párhuzamok kimutatása.

Habár az írott forrásokból kinyerhető információk köre kis mértékben még bővíthet, mégis feltételezhető az, hogy a Magyarországra utaló feljegyzések később sem lesznek önmagukban elegendőek egy, az adott időszakra vonatkozó klímátörténeti rekonstrukcióhoz. Ez egyrészt a környező területek viszonyaira utaló források fokozottabb felhasználását, másrészt pedig a régészeti és természettudományos módszerek alkalmazását, a ma még igen csekély mennyiségben rendelkezésünkre álló információk fokozott figyelembe vételét (sőt döntő szerepét) fogja megkövetelni ahhoz, hogy általában a középkorra vonatkozóan, szélesebb körben is alkalmazható klímarekonstrukció készüljön.

---

et alique alie bestie et irruerunt in culices, devorantes eas et ingrassati sunt vehementer, et muti mortui sunt.” Radulphi Nigri Chronica Universali. PERTZ, MGH. SS. XXVII. 332.

KISS GERGELY

„Teuzo sancte Romane Ecclesie legatus... Teuzo cardinalis”¹

(Adalékok az I. László-kori pápai–magyar kapcsolatok történetéhez)

Vizsgálatom tárgya az a Teuzo, aki a somogyvári bencés kolostor alapítólevelének tanúi között szerepel két alkalommal is, először mint *legatus*, másodszor mint *cardinalis*. Ki is volt valójában? Milyen szerepet játszott a korabeli pápai–magyar kapcsolatokban? Ez a két alapvető kérdés merült fel bennem személyével kapcsolatban. Természetesen jogos az a felvetés, hogy mi indokolja a vele való behatőbb foglalkozást, mi az, ami a személye körüli újabb vizsgálódást szükségessé teszi. Esetünkben nem pusztán egy, a magyar történeti szakirodalom előtt alig ismert figura életpályájának alaposabb ismertetéséről van szó, hanem a személye körül kialakult ellentmondások feloldásáról.

Makk Ferencé az érdem, hogy elsőként rámutatott a Teuzo alakja körül felmerült problémákra és felhívta a figyelmet szerepének tisztázására I. László királynak a pápasággal folytatott kapcsolataiban.² E vélemény jelentősége abban áll, hogy amennyiben igaznak bizonyulna a feltevés, amely szerint Teuzo a III. Kelemen néven ellenpápaként ismert ravennai Wibert híve volt, akkor az I.

¹ *Diplomata Hungaric Antiquissima. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY.* (a továbbiakban: DHA) I. 1000–1131. Bp. 1992. 268. (Nr. 88.), 269. (Nr. 89.)

² MAKK FERENC: *Magyar külpolitika 896–1196.* (Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.) I–II. Szeged 1990. (a továbbiakban: MAKK 1990.) „A pápai követ 1091 őszén megérkezett Magyarországra, ahol – miként említettük – részt vett a somogyvári apátság megalapításán. Teuzo bíboros II. Orbán nevében ekkor kifejezésre juttatta, hogy az apostoli szék Horvátországot – Zvonimir nyomán – továbbra is saját hűbérének tekinti, s ennek megfelelően az új horvát király, Álmos köteles vazallusi esküt tenni a pápának. [...] László és Álmos a pápai követelésnek nem tett eleget, azt határozottan visszautasították, s ezért Teuzo bíborosnak eredmény nélkül kellett Magyarországot elhagynia.” I. 207. Illetve: „A külföldi szakirodalomban egy kortárs levélrészlet alapján 1921 óta – a magyar kutatók minden rcagálása nélkül – tartja magát az a vélekedés, miszerint a somogyvári alapításkor 1091-ben jelenlevő Teuzo bíboros nem II. Orbánnak, hanem III. Kelemen ellenpápának volt a legátusa. [...] Ha ez valóban így van, akkor ebből az következik természetszerűleg, hogy László már 1091-ben kapcsolatban állott az ellenpápával.” Uo. II. 94., 137. jegyzet.

László és II. Orbán pápa közötti szakítás és ezáltal a királynak a reformpápaság elleni táborhoz való csatlakozása már 1091-ben tényként kezelhető lenne. E kérdés tisztázásához alaposabban ismertetnünk kell azokat az érveket, amelyek alapján a német szakirodalomban az említett álláspont helyet kapott.

Paul Kehr 1921-ben elhangzott, III. Kelemenről szóló akadémiai székfoglalójában röviden vázolta I. László horvátországi hadjáratát, ill. ismertette azt a levelet, amelyet a király Odesirius montecassino-i apáthoz intézett. Említést tett arról is, hogy László nem fogadta el annak a hűbéri kapcsolatnak a további fenntartását, amely még Zvonimir horvát király és VII. Gergely pápa között létrejött, s éppen ezért László a pápa ellenfeléhez, IV. Henrikhez csatlakozott, s így egyúttal Wibert hívévé vált. A montecassino-i apáthoz – azaz II. Orbán pápa egyik diakónus-kardinálisához – intézett levél kapcsán megjegyzi azt is, hogy a László által Orbántól kért legátus vonatkozásában semmilyen támpont vagy adat nem ismeretes. Teuzo személyét illetően tagadó választ fogalmaz meg, úgy vélte – sajnos részletesebb hivatkozás nélkül –, hogy nem lehet azonos azzal a legátussal, akit László levelében II. Orbántól kért.³

1936-ban Hans-Walter Klewitz részletes tanulmányban foglalkozott a kardinálisok tanácsának összetételével az invesztitúraharc korában,⁴ s – Paul Kehr eredményeire támaszkodva – igyekezett elkülöníteni a reformpápák (VII. Gergely, III. Viktor, II. Orbán, II. Paszkál), illetve az ellenpápa III. Kelemen oldalán felsorakozott kardinálisokat püspök-, diakónus-, illetve presbiter-kardinális csoportok szerint. Véleménye szerint az 1084–1099 közötti időszakra vonatkozóan összesen 22 presbiter-kardinális mutatható ki a III. Kelemen

---

³ KEHR, PAUL: Zur Geschichte Wiberts von Ravenna (Clemens III.). Sitzungberichte der Preussischen Akademie des Wissenschaften Sitzung der philosophisch-historischen Klasse vom 7. April. I–II. Berlin 1921–1922. (a továbbiakban: KEHR 1921.) Az itt ismertetett vélemény: I. 361. Teuzora vonatkozó megállapítása a következő: „Im Herbst 1091 treffen wir in Ungarn den Kardinallegaten Teuzo, aber der ist wohl nicht der von Ladislaus erbetene Legat.” I. 361., 2. jegyzet.

⁴ KLEWITZ, HANS-WALTER: Die Entstehung des Kardinalkollegiums. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung XXV. Weimar 1936. (a továbbiakban: KLEWITZ 1936.) 115–221.

támogató kardinálisok között.⁵ Ezek közül 20 közvetlenül III. Kelemen irataiból ismert,⁶ míg kettő II. Gelasius pápa Kuno palestrinai püspökhöz intézett leveléből.⁷ Teuzo neve ebben a levélben fordul elő, s előadása szerint III. Kelemen egyik hívéről van szó. Klewitz szerint ez úgy értelmezhető, hogy a levélben megnevezett Teuzo nem azonos azzal a Teuzoval, aki a forrásokban mint II. Orbán pápa legátusa, a SS. Giovanni e Paolo presbiter-kardinálisa jelent meg. Kehr eredményei alapján úgy véli, hogy a Somogyváron jelen levő Teuzo egy másik, jelen esetben az ellenpápa pártján álló személy volt, bár tevékenysége közelebbről nem ismert.⁸ Ezzel összhangban később már két világosan elkülönített személyről tesz említést.⁹

---

⁵ KLEWITZ 1936. 167–168.

⁶ Ezek: Anastasius (S. Anastasia), Lco (S. Lorenzo in Damaso), Hatto (Atto), Robertus, ill. Romanus (S. Marco), Bcno (S. Silvestro), Lco (S. Lorenzo in Lucina), Warinus (SS. Apostolorum), Hugo (S. Clemente), Petrus (S. Crisogono), Johannes (S. Prisca), Guido (S. Balbina), Romanus (S. Ciriaco), Nicolaus (S. Sabina), Octavianus (S. Susanna), Dcodatus (S. Prassede), Romanus (S. Marcello), Hugobald, Innocencius, Adalmarius. Lásd KEHR 1921. 982.; KLEWITZ 1936. 167–168.

⁷ I. Gelasius pápa levele Kuno palestrinai püspökhöz, 1118. április 13., Capua. „*In hoc autem tanto facinore nullum de Romano clero imperator Deo gratias habuit socium. Sed Wibertini quidam: Romanus de s. Marcello, Centius qui dicebatur de Crisogoni et Teuzo, qui tanto per Daciam tempore debachatus est, tamen infamem gloriam celebrarunt.*” Idézi KLEWITZ 1936. 167., 3. jegyzet. E kettő tehát Centius és Teuzo, mert Romanus más forrásból is ismert, a S. Prassede titulását bírta: KLEWITZ 1936. 217. (Nr. 34.)

⁸ „Ein Teuzo S. R. E. Legatus begegnet nämlich 1091 in Ungarn und kommt in der Stiftungs-urkunde der Benediktinerabtei Somogyvár vor. Ferdinand Šišić [...] möchte ihn für den Legaten Urbans II. halten, den Ladislaus I. erbeten und dessen abschlagige Antwort in der Frage der kroatischen Krönung ihn in das Lager Wiberts getrieben habe. Kehr hat jedoch [...] vermutet, daß Teuzo »wohl nicht der von Ladislaus erbetene Legat« gewesen sei, und das läßt sich mit unserer Briefstelle stützen. Denn sie macht es unwahrscheinlich, daß der [...] erwähnende Kardinalpriester Teuzo von SS. Giovanni e Paolo, der zu den Kardinälen Urbans II. gehörte, personengleich ist mit dem ungarischen Teuzo, über dessen Wirksamkeit erst eine eingehende Untersuchung über das Verhältnis Ungarns zur Kurie um die Wende des 11. zum 12. Jahrhundert volle Aufklärung wird bieten können.” KLEWITZ 1936. 167., 3. jegyzet.

⁹ Teuzo 'Mönch' (SS. Giovanni e Paolo) és Teuzo 'Wibertiner': KLEWITZ 1936. 172.

1954-ben Karl Jordan foglalkozott III. Kelemennek az investitúraharc irodalmában elfoglalt helyéről.¹⁰ Ennek során röviden kitért a pápaság és Magyarország XI. század végi kapcsolatára, I. László II. Orbánnal való szakítására is. Teuzo megítélésével kapcsolatban egyértelműen Klewitz véleményét osztja, azaz a Somogyváron jelen levő legátust nem tartja azonosnak a több forrásból is ismert, mind II. Orbán, mind II. Paszkál mellett kitartó Teuzoval, a SS. Giovanni e Paolo presbiter-kardinálisával.¹¹

Legutóbb 1964-ben Alphons Becker is hasonló nézetet fogalmazott meg a II. Orbán pápáról szóló monográfiájában. Kehr, Klewitz és Jordan munkáira támaszkodva immár tényként fogalmazta meg, hogy a horvátországi hadjárat kapcsán I. László szakított II. Orbánnal, s csatlakozott IV. Henrik és III. Kelemen táborához, ez utóbbi pedig 1091-ben a maga részéről legátust küldött hozzá.¹²

E rövid áttekintés alapján tehát elmondható, hogy a német szakirodalom Teuzo név alatt két személyt tart számon. Egyikük a reformpápákat mindvégig támogató Teuzo, a SS. Giovanni e Paolo presbiter-kardinális, míg a másik a ravennai Wibert (III. Kelemen) pártján álló, közelebbről nem ismert Teuzo, aki mint az ellenpápa legátusa járt 1091-ben Magyarországon, pontosabban részt vett a somogyvári alapításon, s akinek a jelenléte egyenértékűnek tekinthető I. László III. Kelemenhez történő átpártolásával.

A fenti felvetést – bármennyire csábító lenne is elfogadni, hogy 1091-ben Somogyváron az ellenpápa legátusa jelenlétével kell számolnunk, s ezáltal I. László király külpolitikai irányvonalának megváltozásával – nem tekinthetjük egészében fenntarthatónak, mivel az, éppen az ellenpápa által küldött Teuzo legátus tekintetében nem megalapozott. Ennek bizonyítására röviden bemutatom

¹⁰ JORDAN, KARL: Die Stellung Wiberts von Ravenna in der Publizistik des Investiturstreits. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1954. (a továbbiakban: JORDAN 1954.) 155–164.

¹¹ JORDAN 1954. 156.

¹² BECKER, ALPHONS: Papst Urban II. (1088–1099) I. Herkunft und kirchliche Laufbahn. Der Papst und die lateinische Christenheit. Schriften der Monumenta Germaniae historica (=MGH) (Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters) 19/1. Stuttgart 1964. (a továbbiakban: BECKER 1964.) 167.

a két Teuzo néven szereplő személlyel kapcsolatos forrásokat. Az alábbiakban III. Kelemen feltételezett Teuzo nevű legátusát Teuzo I-nek, míg a reformpápaság oldalán álló másik Teuzo-t Teuzo II-nek jelölöm.

TEUZO I.

A kérdéses személyre vonatkozóan összesen egyetlen adatra hivatkozhatunk, amelyet már Klewitz is felhasznált. II. Gelasius leveléről van szó, amelyet 1118. április 13-án Capuából írt Kuno palestrinai püspöknek. Mint láttuk, a levél Teuzot két másik személy, Romanus és Centius társaságában említi, mindhármutat mint ravennai Wibert, azaz III. Kelemen ellenpápa híveiként szerepelteti.¹³ Kétségtől való személyről van szó, hiszen mind Romanus, mind Centius említése arra vall, hogy a levél írója pontos ismeretekkel rendelkezett az egykori ellenpápa híveiről. Ennek alapján nem vonható kétségbe, hogy az itt szereplő Teuzo ténylegesen az ellenpápa, III. Kelemen híve volt.

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy eme Teuzo neve máshol nem fordul elő, még ravennai Wibert levelezésében sem. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az I. László király és IV. Henrik között létrejött szövetségre vonatkozó források ezt az eseményt kifejezetten úgy állítják be, hogy a megegyezés a király és a császár között jött létre, nem pedig a király és az ellenpápa között.¹⁴

---

¹³ Lásd 7. jegyzet.

¹⁴ Bernoldus Constantiensis: Chronicon. Anno 1092.: „*Welfo dux Baioariae Heinricum imperatorem ante proximam nativitatem Domini mirabiliter confudit, quem ad colloquium pervenire prohibuit, quod idem Henricus et rex Ungarorum [sc. Ladislaus] condixerunt, ad quod etiam pene iam convenerunt.*” GOMBOS, FRANCISCUS ALBINUS. Catalogus fontium historiae Hungariae ab anno ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: GOMBOS) I. 413. (Nr. 868.); Udalricus Babenbergensis clericus: Codex epistolaris....: „*Heinricus Dei gratia Romanorum imperator augustus A(lmo) glorioso duci [...] Et fedus, quod cum patre tuo [sc. Ladislao rege] inivimus, ab hac die in antea volumus tibi illibatum servare omni tempore vitae nostrae.*” GOMBOS III. 2271. (Nr. 4834.)

TEUZO II.

A másik személyről már pontosabb adatokkal rendelkezünk. Ezek alapján jelenléte folyamatosan kimutatható a reformpápák környezetében, mind VII. Gergely, mind II. Orbán, mind II. Paszkál idején.

1. A Teuzo név elsőként 1074. április 28-án jelent meg VII. Gergely pápai kormányzata idején. A forrás szerint a pápa első évében több érseket és püspököt is felszentelt, akik között ott szerepel egy Teuzo nevű személy.¹⁵ Az itt felbukkanó Teuzo Teatinus nem más, mint Chieti püspöke, akinek vajmi kevés köze lehetett a későbbi Teuzo kardinálishoz, mint az a továbbiakból kitűnik.

2. VII. Gergely 1077. március 31-én az angol királyhoz, Vilmoshoz intézett levelében Teuzo mint pápai legátus jelenik meg, akinek nem kevés szerepe lehetett a pápa és az uralkodó között a dol-i püspökválasztás kérdésében kialakult vita elrendezésében. A levél tartalma szerint – bár erre nézve írásos adat nem áll rendelkezésre – a pápa és a király ellentéte korábbi előzményre ment vissza a püspöki szék betöltése esetében, s mivel úgy tűnik, a pápa akarata nem érvényesült, legátusai útján – Hugó die-i püspök, Hubert pápai *subdiaconus* és Teuzo *monachus* – kívánta utóbb Vilmost jobb belátásra bírni.¹⁶

¹⁵ „In hoc primo anno pontificatus sui ipse dominus Gregorius papa constituit et consecravit archiepiscopos et episcopos per diversa loca: [...] Teuzonem Teatinum ... episcopum.” CASPAR, ERICH: Das Register Gregors VII. MGH. Epistolae selectae. (a továbbiakban: RG VII.) II. Berlin–Dublin–Zürich 1967. 123. (Nr. I., 85a.)

¹⁶ „Nam cum in Dolensi ecclesia episcopum ordinavimus, ita hunc pro quo excellentia vestra intervenit, ad deiectionem suam ex propriis facinoribus et ad ultimum ex inobedientia se precipitasse non solum per clericos et religiosas personas illius ecclesie, sed etiam per legatum nostrum Teuzonem monachum intellexeramus, ut magis sibi de malis in ecclesiam commissis et corruptissima vita sue timendum et plagendum, quam pro recuperatione episcopatus proclamandum aut quicquam sperandum fore iudicemus. Attamen ne deprecationem vestram sine ea qua oportet cura et benignitate suscepisse videamur et, si aliquis per subreptionem, quod non credimus, nos fefellit, ad inquirendum et corrigendum minus solliciti inveniamur, legatos nostros, videlicet confratrem nostrum Hugonem venerabilem Diensem episcopum et dilectum filium, nostrum Hubertum sancte Romane ecclesie subdiaconum et ipsum etiam Teuzonem monachum, si ereptum ab infirmitate poterimus, illuc mittere decrevimus, qui causam diligenti inquisitione ediscutiant et, si quid in ea dictante iustitia mutandum vel emendandum fuerit, consequenti ratione et auctoritate exequi studeant.” RG VII. 322. (Nr. IV., 17.)

3. VII. Gergely 1078. május 22-én, Lateránban kelt levele az előző ügy folytatásaként szól Hubert pápai *subdiaconus*-hoz és Teuzo *monachus*-hoz. Bár a levél *expressis verbis* nem nevezi őket pápai legátusnak, szövegéből mégis erre következtethetünk. Ugyanis VII. Gergelynél Evenus dol-i érsek¹⁷ panaszt tett, mert továbbra sem tudta elfoglalni érseki székét, mivel ebben Vilmos angol király megakadályozta. Miután erről a korábban már említett harmadik legátus, Hugó die-i püspök jelenlétében beszámolt, a pápa meghagyta Hugónak, hogy a reimsi érsek (Manasses) és a francia papság ügyében eljáró lyoni zsinaton rendezzék el az ügyet. A levélben pedig VII. Gergely meghagyta Hubertnek és Teuzonak, hogy az említett ügyben az érdekelt felek meghallgatása után hozott döntést tartassák be.¹⁸ Ehhez kapcsolódóan, az ügy fontosságát alátámasztandó, megemlíthetjük, hogy a pápa ugyanazon a napon kelt levelében igyekezett eltüntetni Hoël bretagne-i herceget, Cornouaille grófját, valamint Geoffroy Boterelt, Penthierre grófját a dol-i egyház zaklatásától.¹⁹

4. Ugyanezen ügy folytatásaként VII. Gergely pápa 1079. szeptember 23-án Rómából írt levelében ismét előbukkan Teuzo. Ebben az esetben a pápa Hubert pápai *subdiaconus*-hoz szólt, akinek többek között azt a megbízatást adja, hogy

¹⁷ Salomon de Bretagne (857–874) önálló breton egyháztartományt kívánt létrehozni Tours ellenében. Kísérlete nem járt teljes sikerrel, a dol-i püspök részére nem tudta a pápától (I. Mikós) a *pallium*ot megszerezni. Egyelőre átmeneti megoldás született, Salomon emberét (Electrunne) emelték a rennes-i püspöki székbe a tours-i érsek és két *suffraganeus*a jelenlétében. Az bizonyos, hogy a X. század második felében már dol-i érsekekkel találkozunk, bár az érseki rang elismerése továbbra is problémás maradt, elsősorban a tours-i érsekek kérdőjelezték meg. TONNERRE, NOËL-YVES: Naissance de la Bretagne. Géographie historique et structures sociales de la Bretagne méridionale (Nantais-et Vennetais de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle. Angers 1944. 92., 289.

¹⁸ „Gregorius episcopus servus servorum Dei Huberto subdiacono et Teuzoni monacho salutem et apostolicam benedictionem. [...] Quapropter ammonemus et vos, ut ibidem aut alter vestrum aut ambo, si fieri possit, aditis et episcopus ac religiosos abbates illius parrochie necnon clericos et laicos eiusdem ecclesie, qui utramlibet partem aut accusare aut defendere idonei videantur, adesse commoneatis procurantes etiam, ut Anglorum rex ex sua parte legatum illuc dirigat tam prudentem quam religiosam personam, quatenus causa ista sublato favore partium omnique personali acceptione ad effectum iuste diffinitionis Deo disponente perveniat et, quod ibi inde statutum ac definitum fuerit, ita ab omnibus consona voce sententiaque firmetur, ut calumniose proclamationis et reiterande questionis omnis undique occasio omnisque penitus licentia decidatur.” RG VII. 385–386. (Nr. V., 22.)

¹⁹ RG VII. 387–388. (Nr. V., 22.)

rendezze el a dol-i egyházmegye betöltésének kérdését. Teuzo, mint a levél szövegéből kitűnik, saját elhatározásából megfeddte az angol királyt, Vilmost, amit a pápa nem helyeselt. Arra utasította tehát legátusát, Hubertet, hogy a Szentszék elvárásainak megfelelően kezelje az ügyet.²⁰

5. Hosszabb szünet után a XI. század végén tűnik fel ismét Teuzo, immár II. Orbán környezetében. 1092. szeptember 5-én La Cava-ban találjuk.²¹

6. A pápa 1095. február 18-án Cremonában kelt oklevelének egyik aláírója, amely irat megerősíti a IV. Raimund toulouse-i gróf és az annak kegyurasága alatt álló Saint-Gilles du Gard bencés kolostora között korábban kialakult per lezárásaként született egyezséget. Eszerint a kegyúr visszaadja a monostortól korábban elvett javakat, s ígéretet tesz, hogy a továbbiakban nem háborgatja a kolostort. A dolog érdekessége, hogy Teuzo immár nem egyszerű *monachus*-ként kerül elének, hanem mint a pápa egyik presbiter-kardinálisa.²²

7. A következő évben, 1096. március 14-én Teuzo ismét megjelenik a II. Orbán által a tours-i egyház kanonokai számára kiállított privilégium aláírói között mint a pápa kardinálisa, igaz, pontos titulus nélkül.²³

8. Ugyanebben az ügyben később újabb intézkedésre került sor. II. Orbánnak a tours-i kanonokok ügyében kelt ítéletét utóbb a tours-i zsinat is szentesítette,

²⁰ „Gregorius episcopus servus servorum Dei in Christo filio Huberto sancte Romane ecclesie subdiacono salutem et benedictionem. [...] Significasti autem nobis Teuzonem quasi ex parte nostra legatum adversus Anglicum regem cerba fecisse. Que noveris ex nobis mandata non esse.[...]” RG VII. 458–460. (VII, 1.)

²¹ Vö. KLEWITZ 1936. 218., 42.

²² „Notum omnibus vobis volumus, quia dilectus filius noster Raimundus Tolosanus comes, tam nostris quam aliorum religiosorum virorum monitis excitatus et omnipotentis Dei timore compunctus partem in(m)o rapinam quam ex parentum suorum invasione in altari Sancti Aegidii et reliquis ipsius altaris ecclesiae altaribus habere solitus erat, Deo ac sanctae Dei Genitrici Mariae sanctisque apostolorum principibus Petro ac Paulo et Beato confessori Aegidio reddidit. [...] Ego Teuzo presbyter cardinalis subscripsi [...]” MIGNE, J.-P.: Patrologiae cursus completus. Series latina. (a továbbiakban: PL) t. CLI. col. 399–400.

²³ „Et quia preter apostolicum et regum. et Turonensem archiepiscopum, semel in vita sua neminem ad processionis susceptionem admittebant studiose notavimus, nostris cardinalibus, Teuzone, Alberto, Gregorio Papiensi, Rausgeri, et Hugone Lugdunensi primate, et aliis tam episcopis quam aliarum dignitatum personis, praesentibus Brunone Sigmiensi episcopo et Ingelrammo Suessionensis ecclesiae archidiacono [...]” PL. t. CLI. col. 450.

végül pedig a pápai ítéletet egy 1096. március 30-án, Poitiers-ben kelt oklevél erősítette meg, amelynek aláírói között ott szerepel Teuzo (*Heuzo*) kardinális is.²⁴

9. 1099. április 24-én II. Orbán Rómából értesítette Hugó lyoni érseket, hogy a közte és a sens-i érsek között kialakult valamely joghatósági vitában Daimbertus sens-i érsek elismerte Hugó primátusát. Az aláírók között ismét megtaláljuk Teuzo-t, immár hivatalos titulusa megjelölésével.²⁵

10. II. Orbán utóda, II. Paszkál környezetében első alkalommal 1100. november 10-én hallunk Teuzo-ról, aki a pápának a trójai (Apulia) püspökhöz, Huberthez intézett, Montecassino mellett kelt, pápai oltalmat, ill. a nevezett egyház birtokainak megerősítését kifejező privilégiumának egyik aláírója.²⁶

11. Nem sokkal később, ugyanezen év november 14-én Anagni-ban a II. Paszkál pápa által kiadott kiváltságlevelével egyik aláírója.²⁷

12. A pápa egy nappal később, 1100. november 15-én ugyanott kelt privilégiumát, amely megerősítette Cluny kolostora javait és jogait, Teuzo kardinális is aláírta.²⁸

13. Végül megemlíthetjük, hogy Teuzo neve több alkalommal is megjelenik egy, az investitúraharc irodalmában kevésbé ismert, önmagát Garsia Toletanusnak nevező, közelebbről nem azonosítható szerző II. Orbán pápa ellen írt satírikus hangvételű munkájában. Garsia támadásának középpontjában a pápa, illetve kardinálisai állnak, akiket név szerint is felsorol. Teuzo közöttük – *Gregorius Papiensis, Petrus Pisanus, Rangerius Lucensis, Albertus, Odo episcopus Ostiensis, Iohannes Gaditanus, Bernardus, Bruno episcopus Signiensis* társaságában – *Teucer* névalakban szerepel.²⁹

²⁴ „*Signum Amatii Burdegalensis archiepiscopi, Signum Heuzonis cardinalis, Signum Alberti cardinalis, Signum Gregorii cardinalis [...]*.” PL. t. CLI. col. 457.

²⁵ „*Praesentibus fratribus [...] Teuzone de titulo SS. Iohannis et Pauli [...] presbiteris cardinalibus.*” PL. t. CLI. col. 544.

²⁶ „*Ego Teuto (!) cardinalis SS. Joannis et Pauli subscripsi.*” PL. t. CLXIII. col. 49.

²⁷ „*Ego Teuzo cardinalis Sanctorum Joannis et Pauli.*” PL. t. CLXIII. col. 51.

²⁸ „*Ego Teuto (!) cardinalis SS. Joannis et Pauli.*” PL. t. CLXIII. col. 53.

²⁹ „*Cum enim pinguisimus papa quasi necessitate coactus ter et quater praegustaverat, cardinales esiccabant calicem, neque tamen Teucer minus compunctionis habuisse videbatur. Porro Bachus iterum ponebatur in auro. Instabat impensus praefactus Teucer beatissimum Urbanum commonefacere et quam*

A fenti adatok áttekintése nyomán megállapíthatjuk, hogy az elsőként megismert Teuzo (Teuzo I) nem lehet azonos a másik, forráshelyekkel bőven adathozható Teuzo-val. Az első kimutathatóan ravennai Wibert, azaz III. Kelemen ellenpápa híve volt, ám legátusi tevékenységére semmilyen adat nincs, ezért nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy azonos lenne azzal a személlyel, aki jelen volt a somogyvári apátság alapításán.

A kérdés immár az tehát, hogy a Teuzo II alatt megismert személyt azonosíthatjuk-e a somogyvári alapítólevél egyik, *Teuzo sacre Romane Ecclesie legatus*, ill. *Teuzo cardinalis* megnevezéssel illetett aláírójával. Láttuk, eme Teuzo mint egy közelebbről nem ismert monostor szerzetese (*monachus*) került VII. Gergely pápa környezetébe, annak legátusa volt Franciaországban és Angliában 1074 és 1079 között. Utóbb, immár II. Orbán oldalán tűnt fel legátusként, mint a Róma környéki Sanctorum Johannis et Pauli-egyház címzetes presbiter-kardinálisa (1095–1099), amely tisztelet még II. Paszkál idején is viselte (1100). Olyan személyről van tehát szó, aki következetesen a reformpápaság oldalán állt. Erre mutat, hogy az említett reformpápák által adott megbízatásokban járt el, ugyanakkor az is elmondható, hogy tevékenysége a legszorosabban kötődött a reformpápaság egyházi reformjainak középpontjában álló célkitűzések (laikus investitúra, monostorok szabadságának biztosítása) gyakorlati megvalósításához. Itt csak röviden utalunk arra szerepre, amelyet a dol-i püspöki szék betöltése körüli vitában játszott (1074–1079).

1095. évi ténykedése külön említést érdemel. Mint pápai legátus, éppen a Saint-Gilles és annak kegyura, IV. Raimund toulouse-i gróf közötti viszályban szerepel, amely kolostornak *filialis* monostora volt a somogyvári bencés apátság.

---

plurimum cohortari, illud Horatii dictum revolvens assidue: «Sapiens vina». [...] Praedicta enim sententia omnino confirmatus, Urbanum confidenter aggrediens, in has voces psallebat: 'Sancte Albine, ora pro nobis, sancte Rufine, ora pro nobis'. Qua oratione percepta Romanus pontifex ait: 'Bonum principium dedit adveniens'. Teucer: 'Optimum'. [...] Barbarus iste qui modo venit albis pedibus, tres calices incorporavit, et adhuc quartum suspirat; nos autem cardinales et legati Romanae ecclesiae, qui portavimus pondus diei et estus, arenti gula siti estuamus?... Teucer: 'Optimum'. [...] Teucer: 'Tetigisti eam, Garsia'. [...] Teucer: 'Purgatus est'. [...] Teucer: 'Homines sumus'.», Tractatus Garsiac Tholctani canonici de Albino et Rufino (Garsuinis). Edidit ERNESTUS SACKUR. In: Libelli de lite imperatorum et pontificum sacculis XI. et XII. conscripti. MGH Scriptores II. Hannoverae 1892. (1956.) 427., 430., 434., 435. Teuzo kardinális társaira lásd SACKUR véleményét: uo. 424.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az 1090-es évek elejétől a saint-gilles-i apát különösen szoros szálakkal kapcsolódott II. Orbán pápa diplomáciai tevékenységéhez. II. Orbán számára éppen e monostor apátjai nyújtottak múlhatatlan segítséget a keresztes hadjáratok háttérének biztosításában. II. Orbánnak felbecsülhetetlen érték volt ugyanis a toulouse-i gróf, IV. Raimund megnyerése a maga számára. Saint-Gilles kegyura többszöri kiátkozás után (házasságai, ill. a monostor sérelmére elkövetett tettek miatt) éppen az apátok révén válik a keresztes hadjárat egyik vezető alakjává mint „*christiane milicie excellentissimus princeps*”. Adhemar legátus kíséretében az egyik hadsereg vezetésével indult útnak az Adria partvidékén. Emellett II. Orbán 1095–1096-os dél-franciaországi utazása során, melynek alapmotívuma a keresztes háborúra való felhívás volt Clermontban, két alkalommal is felkereste Saint-Gilles-t konkrét tárgyalások céljából Raimunddal, ill. legátusával, Adhemarral a keresztes háborúra vonatkozólag. E látogatások alkalmával több időt töltött el Saint-Gilles-ben mint általában a monostorok többségében.³⁰

A Garsia által említett kardinálisok között egy sem akad, aki ne a reformpápaság híve lett volna, Teuzo szereplése közöttük újabb bizonyítéka annak, hogy nem lehetett az ellenpápa, III. Kelemen híve.³¹

³⁰ IV. Raimundra vonatkozólag: HILL, J. H.–HILL, L. L.: Justification du titre de Raymond de Saint-Gilles: „Christiane milicie excellentissimus princeps”. *Annales du Midi* 1954. 101–112.; HILL, J. H.–HILL, L. L.: Raymond de Saint-Gilles, 1041 (ou 1042)–1105. *Bibliothèque méridionale*, 2e série, tome XXXV. Toulouse 1959.; II. Orbán utazásához: CROZET, RENÉ: Le voyage d'Urbain II en France (1095–1096) et son importance de point de vue archéologique. *Annales du Midi* 1937. 42–70.; CROZET, RENÉ: Le voyage d'Urbain II et ses négociations avec le clergé de France 1095–1096. *Revue Historique Mémoires et études* 62. t. CLXXIX, avril-juin 1937. 271–311.; BECKER, ALPHONS: Papst Urban II. (1088–1099) II. Der Papst, die griechische Christenheit und der Kreuzzug. *Schriften der Monumenta Germaniae historica (Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters)* 19/2. Stuttgart 1988. 428–429., 458.

³¹ Gregorius Papiens azonos lehetett a S. Angelo diakónus-kardinálisával, a későbbi II. Incével, vagy a S. Eustachio diakónus-kardinálisával, a SS. Andrea e Gregorio apátjával (KLEWITZ 1936. 220., 15.; 221., 16.), s mint ilyen, Teuzo társaságában aláírta II. Orbán két, korábban idézett, 1095. február 15-i (PL. t. CLI. col. 400.), ill. 1096. március 14-i (PL. t. CLI. col. 450.) oklevelét.; Petrus Pisanus a S. Adriano diakónusa volt (KLEWITZ 1936. 219., 6.); Rangerius Lucensis személye bizonytalan, esetlegesen azonos lehet a II. Orbán 1096. március 14-i oklevelében szereplő Rausgeris-szel (PL. t. CLI. col. 450.); Albertus a S. Sabina presbiter-kardinális, a piacenzai S.

A fentiek alapján nem lehet kétséges, hogy 1091-ben is erről a személyről van szó, ő volt jelen a somogyvári alapításon. Úgy véljük, hogy a német szakirodalom következetes megállapítása, amely szerint a Somogyváron jelen levő Teuzo az ellenpápa, III. Kelemen híve volt, az ő legátusaként járt el, forrásokkal nem támasztható alá. A somogyvári alapítólevélben említett Teuzo II. Orbán pápa legátusaként volt jelen, pontos titulusa (*presbyter cardinalis SS. Johanni et Pauli*) kitétele nélkül, összhangban annak a levélnek a tartalmával, amelyet I. László a horvátországi hadjárat közben intézett Odesirius montecassino-i apáthoz, a pápa egyik legbefolyásosabb kardinálisához.³² Ebben jelezte, hogy a pápához követeket küldött, s onnét választ is vár.³³ A követség témája nyilván Horvátország státuszának kérdése lehetett, amelyre vonatkozólag I. László nem kívánta elfogadni, s ezáltal vállalni a pápaságtól való hűbéri függést. Tekintettel arra, hogy emiatt a pápa, II. Orbán joggal neheztelt rá, megkísérelte tárgyalások révén rendezni a kérdést. Ezekre vélhetőleg Somogyváron került sor, a pápa által küldött Teuzo legátus jelenlétében,³⁴ úgy tűnik, eredmény nélkül, hiszen I. László talán már 1091 végén, legkésőbb 1092-ben IV. Henrik német-római császár oldalára állt, azaz szakított II. Orbán pápával, a reformpápasággal.³⁵

Savino apátja volt (KLEWITZ 1936. 214., 16.); Od(d)o Ostia püspöke, egykori cluny-i szerzetes, püspök-kardinális volt (KLEWITZ 1936. 207., 4.); Johannes Gaditanus a S. Maria in Cosmedin diakónus-kardinális, a későbbi II. Gelasius lechetett (KLEWITZ 1936. 220., 11.); Bernardus a S. Grisogono presbiter-kardinális, vallombrosai apát, vagy a S. Angelo diakónus-kardinális, montecassino-i szerzetes lechetett (KLEWITZ 1936. 212., 3.; 220., 14.); Bruno Segni püspöke, püspök-kardinális volt (KLEWITZ 1936. 209., 24.).

³² KLEWITZ 1936. 184.; 213., 7. Odesirius jelen volt II. Orbán megválasztásánál is 1088-ban Terracinában. BECKER 1964. 92–93.

³³ „*per capellano meo et Sorinum nostrum militem quos V[r]bano apostolico mitto [...] Porro si neutra ad presens agere possis, saltem per legatum, quem papa mihi mittet, quod ac quomodo velis, rescribe.*” DHA. I. 272. (Nr. 91.) Értelmezésére lásd: FRAKNÓI VILMOS: Szent László levele a montecassinoi apáthoz. Értekezések a történeti tudományok köréből XIX/8. Bp. 1901.

³⁴ Lásd: GERGELY, KISS: La fondation de l'abbaye bénédictine de Somogyvár. In: Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration. Textes réunis par SÁNDOR CSERNUS et KLÁRA KOROMPAY. Paris–Szeged 1999. 327–341.

³⁵ MAKK 1990. 207–208.

KOVÁCS LÁSZLÓ

A kora Árpád-kori (1000–1141) pénzmellékletadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben (Vázlat)¹

A pénzmellékletadás, szűkített kategóriával: halotti *obolus*adás szokása a magyar királyság területén annak megalakulásától kezdve megfigyelhető a kora Árpád-kori mindkét temetőtípus sírjaiban: azaz mind a rendszerint pogány telepítésű és a keresztény korszakba is belenyúló használati idejű köznépi (elavult szóhasználatnál Bijelo Brdó-i típusú) temetőkben, mind pedig a kizárólag keresztény rítus szerint megkezdett templomkörüli temetőkben. E temetők pénzés sírjainak első áttekintése a leletkataszter megjelenésével vált lehetővé, de tudományos igényű feldolgozásukat mindmáig csak Eva Kolníková készítette el a mai Szlovákia területére összpontosított figyelemmel.² Miután időközben a halotti *obolus*adás gyakorlatát jelentős szakirodalom tárgyalta,³ szükségét éreztem a kérdés vizsgálatának alapjához, a régészeti anyag összegyűjtéséhez és értékeléséhez visszatérni. Az alábbiakban a csaknem befejezett adatgyűjtésem⁴ meg

---

¹ Tanulmányom némileg eltérő szöveggel és jegyzetanyaggal korábban már megjelent: LÁSZLÓ KOVÁCS: Einzelne Fragen der früharpadenzeitlichen (1000–1141) Münzbeigabe in der Gräberfeldern des Königreiches Ungarn. Entwurf. (K mincovním milodarúm v pohřebišťích maďarského království v raně Árpádovském období, 1000–1141.) Folia Numismatica 8–11. = Supplementum ad Acta Musci Moraviae, Scientiae sociales 1993/94. [1996.] 35–41.

² FEHÉR GÉZA–ÉRY KINGA–KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. (Grabfunde der Landnahme- und frühe Arpadenzeit im Mitteldonaubecken. Fundkataster.) Régészeti Tanulmányok 2. Bp. 1962.; EVA KOLNÍKOVÁ: Obolus mŕtvých vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei.) Slovenská Archeológia 1967. (a továbbiakban: KOLNÍKOVÁ 1967.) 189–254.

³ Ennek ismertetése nem fér jelen vázlatom keretébe.

⁴ A mintegy 800 oldalas katalógus régészeti feldolgozását már megkezdtem. Az anyag numizmatikai vonatkozásait külön kötetben foglaltam össze: KOVÁCS LÁSZLÓ: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. (Über die früharpadenzeitliche ungarische

indult feldolgozásának egyelőre még nem végleges eredményeiből adok áttekintést.

Az időhatárokat I. (Szent) István király trónra lépése és II. Béla halála (1000–1141) között húztam meg. Kezdetét a magyar pénzverés megindulása határozta meg, a végét pedig az a természetes régészeti jelenség, hogy a leghosszabb ideig használt köznépi temetőekben II. Béla királyneves veretei⁵ a legfiatalabbak. Ezért a lényegesen tovább működött templomkörüli temetőekben is e király vereteit vettem még figyelembe. Klasszikus halotti *obolus* helyzetnek azt tekintettem, amikor az érme az ásató eredeti megjegyzése vagy legalább részletes leírása szerint a szájjüregből vagy az egyik marokból került elő. Egyébként csatlakoztam a szakirodalomban meglehetősen nagyvonalúsággal kezelt halotti *obolus* meghatározáshoz, amelybe a fentiekén túl, gyakorlatilag minden – nem kizáró állapotú – érme, sőt érmék sírmelléklete is benne foglaltatik.

A fenti módon behatárolt magyarországi köznépi és templomkörüli temetők 1348 temetkezésében 1641 érme adatait regisztráltam. Már az elsődleges régészeti áttekintésből kiderült, e sírok a pénzadás mennyisége alapján négy csoportra oszthatók aszerint, hogy az egy- vagy többérmés temetkezésekben találtak-e további tárgyakat. E csoportoknak az eltemetettek neve, ill. életkora szerinti elkülönülése tudatos halottas eljárásra utal (1. táblázat).

Az érmék sírbéli szerepe többféle lehetett. Az átlukasztott, fülezzett pénzdarabokat ékszerként, ruhadíszként, esetleg amulettként használták, míg a halotti *obolust* elsősorban a fentebb említett sírbéli helyzete jellemezte. Külön figyelmet érdemelnek a többérmés temetkezések. Az alábbiakban a fenti osztályozást követve tekintem át általánosságban a Kárpát-medencei sírleleteket.

Münzprägung. Numismatische und archäologische Studien über die Münzen der Zwischenzeit der Regierung von Stephan I. der Heiligen bis zum Bela II. [1000–1141] im Karpatenbecken.) *Varia Archaeologica Hungarica* 7. Bp. 1997. (a továbbiakban: KOVÁCS 1997.)

⁵ XII. századi anonym denár (H91) egyetlen Kárpát-medencei köznépi temetőből került elő, sajnos éppen egy meghatározhatatlan további érmetöredék kíséretében: Szabolcs (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)–Petőfi u. 82. sír. LÁSZLÓ KOVÁCS: Das frühharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. *Varia Archaeologica Hungarica* 6. Bp. 1994. (a továbbiakban: KOVÁCS 1994.) 31., 142–143., 33: 7. á. 82:1 (tévcsen II. István [1116–1131] denárának tekintve!). Az érmetípusokat LAJOS HUSZÁR: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute c. kötetének (Bp. 1979.) sorszámai szerint, „H” clőjellel adtam meg.

a) Átlyukasztott érmék dísz és halotti *obolus* szerepben

Nem tekinthettem halotti *obolus*nak azokat az átlyukasztott érméket, amelyekről az ásató kifejezetten másként nyilatkozott, vagy ha a helyzetük nyakba akasztásról, gyöngysorba fűzésről, esetleg a ruhára történt felvarrásról tanúskodott, végezetül, amelyek sírbéli fekvéséről nem maradt feljegyzés. Az (idegen) érmék díszként felhasználását a X. századi magyarság is kedvelte,⁶ s ez a szokás a magyar veretek erre utaló, főként gyermeksírokhoz tartozó mellékleteiben még II. Béla koráig is fennmaradt (2. táblázat).

Az érmék átlyukasztott állapota azonban sem a X., sem a XI. században nem zárta ki klasszikus halotti *obolus* szerepüket. Az ilyen, lehet hogy csupán véletlenül kiválasztott pénzek többsége egyre inkább a kisgyermek mellékletévé vált (2. táblázat), s egészen II. István uralkodásáig volt a leletekben nyomon követhető.

b) Többérmés sírok

Az érmés temetkezések kisebbik részében lettek egynél több pénzdarabra, amelyet ugyancsak halotti *obolus*nak tekinthetünk, kivéve azokat, amelyek mellett kincsnyi mennyiségű (azaz az érmetani szakirodalomban elfogadottan: 5 példánynál több) érme volt, rendszerint bőr- vagy vászontársoly, esetleg textilbe csavarás megfigyelhető nyomaival. Ha a több érmére mérleg, mérlegsúly társaságában bukkantak, az az elhunyt kereskedői foglalkozására utalhatott,⁷ de számolni lehet azzal is, hogy a haldokló a nála lévő készpénzt vitte magával a túlvilágra. Azt a magyarázatot azonban nem fogadhattam el, hogy e többpénzes

---

⁶ A X. századra keltezhető magyar temetkezésekben halotti *obolus*ként előfordult arab, bizánci, nyugat-európai és római érmékről: LÁSZLÓ KOVÁCS: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp. 1989. 167–168., 816. jegyzet.

⁷ KOLNÍKOVÁ 1967. 250–251.; HEIKO STEUER: Zur Gliederung frühgeschichtlicher Gräberfelder am Beispiel der Münzbeigabe. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 1970. 152., 180–182.; VSEVOLOD M. POTIN: Monety v pogrebenijah Drevnej Rusi i ih značenie dlja arheologii i etnografii. (Coins from old Russian burials and their importance as archaeological and ethnographical evidence.) Trudy Gosudarstvennogo Ermitaza 1971. 49–119., 194–195.

halottak gyilkosság áldozatai, öngyilkosok vagy egyéb jogfosztott személyek,⁸ mivel Magyarországon az ilyen temetkezések mindig beilleszkedtek temetőjük rendszerébe.

Az összegyűjtött 1348 érmés sír 1641 veretéből 426 példány a 2–57 denárt tartalmazó 139 temetkezésben látott napvilágot.

40 olyan temetkezést találtam, amelynek melléklete kizárólag kettőnél több érméből állt, s amelyben összesen 175 veretre bukkantak (1. táblázat). Többségük férfisír volt, s ezekben találták az érmék többségét is, mint adatgyűjtésem legnagyobb érmeszámú, 57 denáros, I. Béla verette zárópénzű temetkezésében. Itt az elhunyt készpénzére a bal sípcsont boka felőli belső vége mellett, négy kicsi, függőlegesen s szorosan egymás mellett álló oszlopban bukkantak, valószínűleg vászonzacskóba csomagolva, s a nadrágszárbá vagy a csizmába rejtve.⁹ Egy további, egyelőre meghatározatlan nemű és életkorú, s ugyancsak I. Béla kori bolygatott csontváz koponyája körül olyan helyzetben került elő 32 érme, mintha hozzátartozói egykor a feje tájékára szórták volna.¹⁰ A többi sírban 2–5 pénzdarab fordult elő: 2 érmét 33, 3-at 3, 4-et 2, 5-öt pedig 1 csontváz mellett leltek. A temetkezések zárópénzei szerint a következő esetszámokat regisztrálhattam: I. (Szent) István 3, Péter 2, Aba Sámuel 1, I. András 6 (+6),¹¹ Béla *dux* 1, I. Béla 2, Salamon 3 (+2), I. (Szent) László 4 (+2), Kálmán 2, meghatározatlan (+6). A kezdetektől fogva kimutatható szokás Kálmán korában indult hanyatlásnak, s ennek oka nyilvánvalóan a végtisztességek lebonyolítását kísérő

⁸ WALTER HÄVERNICK: Münzen als Grabbeigaben 750–1815. (Auswertung des Fundkataloges der Numismatischen Kommission der Länder in der Bundesrepublik Deutschland) Hamburger Beiträge der Numismatik 1973/75. [1982.] (a továbbiakban: HÄVERNICK 1973/75.) 28., 44–51.

⁹ A 4. sírban talált érmegyűttes összetétele: I. András H8 (1), Béla herceg H11 (8), I. Béla H12 (48) denára. MÜLLER RÓBERT: XI. századi sír Rezi–Gyöngyösi csárdánál. (Ein Grab aus dem XI. Jh. bei der Bauernschenke von Rezi–Gyöngyös.) Zalai Gyűjtemény 1987. 75–81.

¹⁰ Esztergom (Komárom-Esztergom m.)–Kovácsi Árpád-kori Szent Mihály-temploma templomkörülí temetőrészletének 24. sírjában talált érmegyűttes összetétele: I. András H9 (2), Béla herceg H11 (13), I. Béla H12 (17) denára. HORVÁTH ISTVÁN: Esztergom–Budai Nagy Antal u. 7. Régészeti Füzetek 1977. 59–60., Nr. 135.

¹¹ A (+) jelzésű sírokban meghatározatlan érme is előkerült, ezeket a legfiatalabb meghatározható pénz szerint soroltam be.

egyházi figyelem megszigorodása és a köznépi temetők felhagyásának egyre erősödő követelése volt.¹²

99 olyan temetkezés adatait gyűjtöttem össze, amelyben a kettőnél több érmét egyéb leletek, főként egyszerűbb ékszerek is kísérték, s amelyben összesen 251 denár látott napvilágot (1. táblázat). Bár e sírok többsége női temetkezés volt, a legtöbb érmét, 14 denárt ezúttal is férfi kapta: a bal lábszárcsontok külső oldalán, textilmaradványok között 14 denárra bukkantak.¹³ A többi temetkezésben 2–7 pénzdarab fordult elő: 2 érmét 72, 3-at 17, 4-et 6, 5-öt 1, 6-ot 1, s végezetül 7-et ugyancsak 1 csontváz mellett leltek. A temetkezések zárópénze szerint a következő esetszámokat regisztrálhattam: I. (Szent) István 12 (+1), Péter 5 (+2), Aba Sámuel 1, I. András 24 (+5), Béla *dux* 5 (+2), I. Béla 5, Salamon 13, I. Géza 1, I. (Szent) László 11 (+6), II. Béla 1, II. Béla/II. Géza (1141–1161) (+1), anonym denár (+1), H? (+3). A szokást leginkább I. András korában gyakorolták, hiszen az ő és a vele egykorú Béla *dux* érmék zárópénzként szerepelt példányai 29 sírt, a leletanyag csaknem harmadát jelezték.

c) Sírok érmerészletekkel

A tárgyalt időszak európai sírjaiban vidékenként eltérő mértékben, de nem volt ismeretlen szokás a fél, negyed stb. méretre vágott érmerészlet melléklete.¹⁴ Magyarázatként felmerülhetett, hogy az érme többi részét a hozzátartozók hitvilági okból őrizték meg, de lehetett racionális ok is: a denár túl nagy érték

---

¹² KOVÁCS 1994. 180–181.

¹³ A Kaposvár (Somogy m.)–61. úti templomkörüli temetőrészlet 501. sírjában lelt érmecgyűttes összetétel: Kálmán H35 (6) és II. Béla H49 (8) denára. BÁRDOS EDITH: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár) II. Somogyi Múzeumok Közleményei 1987. 13., 30.

¹⁴ Pl. ANNE-SOFIE GRÄSLUND: Charonsmynt i vikingatida gravar? (Charonsmünze in den wikingerzeitlichen Gräbern?) Tor 1965–66. 179., 184–187.; TATJANA M. BERGA: Monety v pogrebenijah na territorii Latvii X–XII vekov. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis = Izvestija Akademii Nauk Latvijas SSR 1976/4. 85.; HÄVERNICK 1973/75. 37.; KRZYSZTOF WACHOWSKI: Obol zmarłych na Śląsku i w Małopolsce we wczesnym średniowieczu. (Obol der Gestorbenen in Schlesien und Kleinpolen) Przegląd Archeologiczny 1992. 138.

volt a mindennapi életben, ezért rendszeresen darabolták,¹⁵ amit a törtezüst-leletek is tanúsítanak.

A magyarországi leletanyag 78 temetkezéséből 100 érmerészletet gyűjtöttem össze, ebből 57 sír 72 példányát a közleményben vagy az ásatási jelentésekben félpénzként említették. Gyermeksírba kevesebb félpénzt helyeztek, s közülük egyikben sem volt ugyanannak az érmeinek két fele, amit 10 felnőtt sírban, a csontváz más és más testtájékán figyeltek meg, ilyen elhelyezésük tehát tudatosan történt. A félpénzes temetkezések az ország számos vidékén előfordultak, de szembetűnő sűrűsödésük is mutatkozott.¹⁶

21 temetkezésből 28 negyedpénznek nevezett példány látott napvilágot. Az I. (Szent) László uralkodásáig gyakorolt pénzmellékletadási módozatban a nem, ill. az életkor szerinti határozott megkülönböztetést nem lehetett megfigyelni, ugyanis 2 férfi, 6 nő, 5 felnőtt, 1 serdülő és 7 gyermek mellett találtak negyedpénzt. E pénzrészletek túlnyomórészt a felső testfélen mutatkoztak, elsősorban a koponya tájékán, ill. a hastájon; szájba, ill. marokba alig tettek belőlük. A több negyedpénzt tartalmazó temetkezésekben a gyermekekre vonatkozó életkori megkülönböztetés sejtethető.¹⁷ Sajátos helyi gyakorlatra utal továbbá az a tény, hogy a megfigyelt 20 temetkezés 27 negyedpénze mindössze 3 lelőhelyhez tartozott.¹⁸

¹⁵ HÄVERNICK 1973/75. 37.

¹⁶ 18 lelőhely 57 temetkezésének 72 félpénze közül Magyarhomorog (Hajdú-Bihar m.)–Kónyadombon 31 sírből 42 db., Csanytelek (Csongrád m.)–Dilitoron 8 sírből 10 db látott napvilágot, vö. CSALLÁNY GÁBOR: Honfoglalás- és árpádkori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum gyűjteményében. Numizmatikai Közöny 1939–40. 23–25. A még közöletlen magyarhomorogi temető érmeleletéhez vö. KOVÁCS 1997. 90., 9. kép.

¹⁷ 1-1 női és gyermeksírban különböző, 2 további gyermeksírban viszont ugyanazon denár 1-1 negyedrésze lettek, s a magyarhomorog–kónyadombi 64. gyermeksírban ugyanannak a Péter verette denárnak négy negyede feküdt a jobb mellkasfélen, a bal mellkasfél alatt, a jobb alkaron, s a hastájék alatt.

¹⁸ Közülük Magyarhomorog–Kónyadombon 14 sírből 20, Csanytelek–Dilitoron 6 csontváz mellett 6, végzetül Ógyalla (Hurbanovo, okr. Komárno)–Bagotán 1 sírből 1 példány látott napvilágot, utóbbihoz MÁRIA REJHOLCOVÁ: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej. (Gräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Hurbanovo-Bohatá.) Slovenská Archológia 1976. 191–234.

d) Korszakolt mennyiségi adatok

E vázlat rövid terjedelme nem tette lehetővé, hogy a magyarországi halotti *obolus*adás szokásának régészeti tárgyalását tovább folytassam. Befejezésül közreadom a katalógusomban összegyűjtött sírleletek zárópénzeinek a kibocsátó uralkodók szerinti felosztását (3. táblázat) a szokás régészetileg adatolt gyakoriságának objektív bemutatására.¹⁹ A táblázatban az egy átlagos uralkodási évre számított sírmennyiség szemléletesen jelzi a pénz halotti mellékletül adásának hullámzó intenzitását, amelynek csúcsidőszaka az I. András–I. László uralkodása közötti fél évszázad volt. Míg a teljes vizsgált időszakra az 1-1 uralkodó zárópénzével kelezett síroknak 1-1 uralkodási évet jelző arányszáma nagyjából 10-nek mutatkozott (9,56), az I. András és Salamon idején a hercegi kibocsátású veretekkel is befolyásolt arányszám az I. László kori körül mozgott (18,64, 16,73, 18,39), kiemelkedő mértékben térve el a többi uralkodó megfelelő adataitól (2,07–9,00), ill. átlaguk (17,92) is az utóbbiak átlagától (5,30).²⁰ Lehetséges, hogy e jelenségben is a korábban már ismert, de a XI. század közepétől felerősödő olyan pogány (temetkezési) szokások egyikét kell látnunk, amelyek visszaszorítására törvényeiben I. László kisebb, Kálmán pedig nagyobb sikerrel törekedett.²¹

---

¹⁹ A többi uralkodóénál nagyobb torzítású lehet az I. István verette érmékkel kapcsolatos adatsor, ugyanis a király vitatott időrendű vereteit (H1, H2, H4?), amelyek bizonyára különböző nagyságú területen és nem azonos ideig voltak forgalomban, a lakosság valószínűleg vidékenként, sőt településenként is eltérő ütemben kezdte halotti *obolus*ként sírmellékletül adni.

²⁰ Az utóbbi átlagba a 3 királyra közvetlenül nem vonatkozó, s a bizonytalanokkal is kiegészített összes adatot beszámítottam.

²¹ Vö. a legtöbbször még a X. században létesített pogány temetők felhagyását és a XI. század elejétől velük már párhuzamosan használt új, templomkörüli temetőkbe való temetkezést kényszerrel előíró világi és egyházi törvényi szabályozásokat: KOVÁCS 1997. 15–16.

TÁBLÁZATOK

	a	b	c	d	e	Együtt
Férfi	163:163	79:79	19:97	21:57	2:3	284:399
Nő	41:41	205:205	1:2	36:87		283:335
Felnőtt	84:84	82:82	9:20	14:37		189:223
Serdülő	3:3	5:5	2:4	2:4		12:16
Gyermek	73:73	76:76	2:7	10:27	4:4	165:187
Ismeretlen	130:130	131:131	7:45	16:39	131:136	415:481
Összesen	494:194	578:578	40:175	99:251	137:141	1348:1641

1. táblázat A kora Árpád-kori sírok érméinek megoszlása az eltemetettek neme (életkora) és mellékletessége alapján

Jelmagyarázat: a) sír mindössze egyetlen érme mellékletével; b) sír egy érmével és egyéb tárgyak mellékletével; c) sír mindössze egyenél több érme mellékletével; d) sír egyenél több érmével és egyéb tárgyak mellékletével; e) érmés sír az egyéb mellékletek adatainak ismerete nélkül. A számpárok a sírok és a bennük talált érmék számát jelzik

	Fegyveres férfi	Férfi	Nő	Felnőtt	Gyermek	Ismeretlen	a	b+c
a	3:3	4:4	2:2	1:1	7:11		17:21	
b	1:1	1:1	3:3		12:18	7:14		24:37
c			1:1	3:3	7:7			11:11
b+c	1:1	1:1	4:4	3:3	19:25	7:14		35:48

2. táblázat 10–12. századi magyar sírok érméinek felhasználási módja

Jelmagyarázat: a) halotti *obolusként* eltemetett, átlukasztott idegen érmék X. századi sírokban; b) ékszerként használt és eltemetett, átlukasztott magyar érmék XI–XII. századi sírokban; c) halotti *obolusként* eltemetett, ékszerként használt, átlukasztott magyar érmék XI–XII. századi sírokban. Megkülönböztetésül kiemelve: a fegyveres férfi temetkezése. A számpárok a sírok és a bennük talált érmék számát jelzik

A kibocsátó (uralkodásának hossza)	Év	Sír:Érmc	Sír/Év
I. István (1000. dec. 25–1038. aug. 15.)	38	134:153	3,53
I. István vagy I. András		2:2	
Péter (1038 ősz–1041 nyár, 1044 nyár–1046 ősz)	5	38:55	7,60
Aba Sámuel (1041 nyár–1044. júl. 5.)	3	14:17	4,67
I. András (1046 ősz–1060 ősz)	14	214:272	15,29
Béla herceg (1048–1060 ősz)	13	47:56	3,62
<i>I. András kora (I. András és Béla herceg)</i>	<i>14</i>	<i>261:338</i>	<i>18,64</i>
I. Béla (1060. dec. 6–1063 ősz)	3	27:121	9,00
Béla herceg vagy király		4:4	
Salamon (1063 ősz–1074. márc. 14.)	11	169:189	15,36
Géza herceg (1064. jan.–1074 tavasz)	10	15:15	1,50
<i>Salamon kora (Salamon és Géza herceg)</i>	<i>11</i>	<i>184:204</i>	<i>16,73</i>
I. Géza (1074 tavasz–1077. ápr. 24/25.)	3	11:12	3,67
I. László (1077 tavasz–1095. júl. 29.)	18	331:364	18,39
I. László vagy Kálmán		1:1	
Kálmán (1095 nyár–1116. febr. 3.)	21	119:126	5,67
Kálmán vagy II. István		1:1	
II. István (1116 tél–1131. márc. 1.)	15	31:31	2,07
II. Béla (1131. ápr. 28–1141. febr. 13.)	10	48:62	4,80
? hamisítvány		1:1	
II. Béla vagy II. Géza		1:6	
meghatároz(hat)atlan		126:138	
H91 anonim dénár		1:2	
egykori érme patinanyoma		13:13	
összesen* (1000. dec. 25–1141. febr. 13.)	141	1348:1641	9,56

3. táblázat A magyar királyság 11–12. századi érmés sírleletei zárópénzüik kibocsátójának sorrendjében

Jelmagyarázat: sír: a király zárópénz szerepű érméjével jelzett sírok száma; érmc: az előbbi sírokban előkerült összes érme darabszáma; sír/év: a király zárópénzével jelzett sírok számának és a király uralkodói éveinek viszonyyszáma (pl. I. Istvánnál: 134 érmés sír : 38 uralkodási év = 3,53); összesen*: az *I. András kora*, ill. a *Salamon kora* adatsor bcszámítása nélkül

KÓFALVI TAMÁS

Pécsvárad nevéről, különös tekintettel a konvent hiteleshelyi gyakorlatára *

Pécsvárad települését, illetve az ott működő, a XIII. századtól hiteleshelyi feladatokat is ellátó monostorát a középkor folyamán több névvel is jelölik az írott forrásokban. Jelen vizsgálat arra keres választ, hogy a hiteleshelyi írásbeliség vajon játszott-e szerepet e névváltozatok kialakulásában, fejlődésében, illetve, hogy ez a fejlődés, az újabb névalakok felbukkanása hogyan tükröződött a konvent hiteleshelyi kiadványaiban.

A város legkorábban használt megnevezésének kialakulásában földrajzi elhelyezkedésének volt elsődleges hatása. A település a Kelet-Mecsek legmagasabb hegycsúcsa, a Zengő lábánál jött létre. A hegy nevét a korai középkori latin nyelvű források *Mons Ferreus* 'Vashegy, Vasashegy' alakban említik és ezt a nevet használják magának a településnek, illetve az itt alapított monostornak az azonosítására is. A névhasználat legkorábbi hiteles előfordulása István király nagyobbik legendájában maradt fenn.¹ A szövegben a szerző saját koráról beszélve – és nyilván az akkoriban szokásos elnevezést használva – azt írja, hogy István „... a Vashegy lábánál Szent Benedek atya tiszteletére kolostort alapított, ahol a szerzetesek gyülekezetét ma is erősen tartja a regula szabályzata és múlandó javak is bőséggel szolgálnak fenntartására, úgyhogy nincs híján másnak, mint hogy – az evangélium nyomán – saját és mások lábát moshassa.”² A legenda ezen sorai azt tanúsít-

---

* Jelen tanulmány kutatásait az OTKA F29427 számú pályázata támogatta.

¹ „*Aescricus abbas cum suis honorifice susceptus, ad radicem Montis Ferrei cenobium sub titulo sancti patris Benedicti construxit.*” *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–38. Reprint: Bp. 1999. (a továbbiakban: SRH) II. 382–383. Az ad radicem montis Ferrei elnevezés szerkezetére és párhuzamaira vonatkozóan l. Kristó Gyula tanulmányát a jelen kötetben.*

² Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette KRISTÓ GYULA. Szeged 1999. 280. (A legendát KISDI KLÁRA fordította.)

ják, hogy megírásának idején a település, illetve annak valamiféle előzménye még a primér névtelenség állapotában lehetett.³ A névhasználat szempontjából is jelentőséggel bír a szakirodalom azon felvetése, amely annak alapján, hogy a legenda több helyen is igen részletes információkkal szolgál a pécsváradi monostor történetét illetően, azt feltételezte, hogy a legenda szerzője pécsváradi szerzetes lehetett.⁴ Ez a körülmény, függetlenül attól, hogy a legenda szerzője valóban pécsváradi illetőségű volt-e vagy sem, megerősíti a település korabeli névtelenségének elméletét, hiszen az az írástudó, aki művében több információt közöl Pécsvárad monostoráról, mint a bencés rend magyarországi központjáról, Pannonhalmáról, a monostor megnevezését – ha már létezett volna – minden bizonnyal a település, illetve a monostor saját nevével, és nem közvetett módon, a felette magasodó hegyhez viszonyítva adta volna meg. Az elnevezés ilyen formában történő használata – egy érdekes XV. századi felbukkanást⁵ leszámítva – a XIII. század első harmadáig mutatható ki, de a földrajzi szempontú elnevezés mellett sok esetben már ekkor feltűnik a később önálló használatúvá vált névalak. 1224-ben a somogyvári konvent előtt a veszprémi apácák eladják Sarlós nevű birtokukat Miklós pécsváradi apátnak, akinek megnevezése *abbas monasterii de Subradice montis Ferrei Waradiensis* formában szerepel.⁶ 1228-ban II. András

³ A Kárpát-medencei települések primér névtelenségének állapotát Kristó Gyula még a XI. és a XII. században sem tartja különlegesnek, sőt, a medence peremterületein ennek a helyzetnek a megszűnését csak az ezt követő századokra teszi. KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Historica. LV. Szeged 1976. 3–99. (a továbbiakban: KRISTÓ 1976.) 9–10.

⁴ CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 106.: „Pauler Gy. cseh születésű pécsváradi bencésnek tartotta a szerzőt, Bartonick E. és Varjú E. pedig magyarnak. Mi inkább az utóbbiak csoportjához csatlakozunk, mert nem látunk elég okot arra, hogy idegennek nézzük. Magából a műből, annak felfogásából a szerző nemzetiségét nem tudjuk meghatározni, a mű helyesírása pedig azért nem lehet döntő jellegű, mert az Ernst-kódexben szereplő legrégibb, XII. századi kéziratunk nem autográf példány, hanem másolat.” Vö. VARJÚ ELEMÉR: Szent István király legendái. Bp. 1928. 90–93.

⁵ A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára (a továbbiakban: DL) 10053. (1413. március 19.)

⁶ Az oklevél szövege a székesfehérvári keresztes konvent 1399. évi átiratában maradt fenn. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják NAGY IMRE, PAUR IVÁN, RÁTH KÁROLY, VÉGHÉLY DEZSŐ. I–V. Győrött 1865–1873.; IPOLYI ARNOLD, NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ.

király az apátság korábbi adományleveleinek átírása kapcsán szintén a később általánossá váló nevet használja ugyan, de még a földrajzi hely szerinti megnevezéssel együtt.⁷ 1230 körül keletkezett az az oklevél, amelynek hitelességét a pécsváradi apát, más egyházi és világi személyek társaságában – pecsétjével is ellátva azt – igazolja.⁸ Sajnos a pecsétek közül a pécsváradi apáté – Pósa ispánéval együtt – elveszett, pedig felirata a névhasználat fontos forrása lenne. Az oklevél szövegében az apát *abbas de Ferreo-Monte* formában szerepel.

A település újabb névalakjának használatáról 1212-ből áll rendelkezésre az első hiteles okleveles forrás.⁹ Ebben János esztergomi érsek a Hysi apát és két jobbágya – állításuk szerint királyi szerviensek – között támadt perben hoz ítéletet.¹⁰ Az oklevélben az apát már mint *abbas Waradyensis* tűnik fel. A település *Waradinum* – illetve melléknévi formájában *Waradiensis* – nevének rendszeres használata 1215 után, a pécsváradi apát által teljesített pápai megbízások okleveles anyagában kezdődik.

Az első ismert pápai megbízást a pécsváradi apát 1215-ben kapta. Bár a pápai parancslevél nem maradt fenn, a végrehajtásáról szóló válaszlevél azonban igen. Ebből tudjuk meg, hogy a győri püspök a pécsváradi és a bakonybéli apátok pápai bírókként (*iudices ... a domino papa delegati*) jártak el abban a perben, amely a pannonhalmi és a somogyvári apátok közt támadt, s amelynek lezárásaként Erveus somogyvári apát elismeri, hogy birtokain Szent Márton monostorának tizedszedési joga van.¹¹ Az oklevél szfragisztikai szempontból is értékes forrás,

---

VI–VIII. Bp. 1876–1891. VII. 10.

⁷ „... cum privilegium ecclesiae Beati Benedicti Varadiensis, de radice Ferrei Montis ...” Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera GEORGII FEJÉR. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: F.) III/2. 118.

⁸ A pannonhalmi Szent Benedek Rend története I–XII. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ, SÖRÖS PONGRÁCZ. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I. 698. (109. sz.)

⁹ Az elbeszélő források közül Szent Gellért legendája ugyan már a XI. századra vonatkozóan a *Waradinum/Waradiensis* formát használja (SRH II. 485., 487., 493.), mivel azonban maga a legenda csak a XIV. században íródott, ezért ennek a névalaknak a használata minden bizonnyal csak a megírás korában bevett forma visszavetítésének tekinthető.

¹⁰ Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. I–XII. Pest–Bp., 1860–1874. VI. 355. (217. sz.)

¹¹ PRT I. 632–633. (46. sz.)

hiszen mind a győri püspök, mind pedig a bakonybéli és a pécsváradi apátok pecsétje épségben megőrződött rajta. A pécsváradi apát – az oklevél szövege szerint *abbas Waradiensis* – tojásdad alakú pecsétje közepén helyezkedik el, főpapi ornátusba öltözött személyt ábrázol, felirata: + SIGILL. ABBATIS WARADIENSIS.¹² A pecséten szereplő névalak is tanúsítja, hogy ekkor már egyértelműen a *Waradiensis* alakot tekintették hivatalosnak. Ennek az új, sokkal rövidebb névalaknak a használatát erősíthette, hogy annak a pecséten történő elhelyezése is egyszerűbb volt. Legközelebb 1218-ból tudunk ismét pápai megbízatásról. Február 1-jén III. Honorius pápa a pécsváradi, szekszárdi és cikádori apátokat jelölte ki, hogy vizsgálják meg a pannonhalmi perjelnek és konventjének azon panaszát, miszerint a veszprémi püspök Szent Márton monostorának somogyi birtokain is tizedet szed.¹³ Az oklevélben a pécsváradi apátot mint *abbas de Waradino* említik. Bár nem pápai parancsra történt, de a pécsváradi apát jogi tekintélyét mutatja, hogy 1222 őszén, a Göncöl spalatói érsek és a pannonhalmi apátság közti birtokcsere egyedül Pécsvárad apátjának (*abbas Waradiensis*) tanúsága mellett zajlik, s bizonyossága jeléül az oklevélre ő is pecsétjét függeszti. Sajnos, e három pecsétből mára mindössze a spalatói érseké maradt fenn, az is csak töredékesen.¹⁴

1225-ben kétszer is pápai utasítás érkezik Pécsváradra. Először február 13-án, amikor is III. Honorius pápa értesíti a magyarországi főpapokat, hogy mivel a IV. lateráni zsinaton a bencés rend megreformálására hozott határozatokat az apátok és a perjelek nem tartják be, és a háromévenkénti közös káptalani gyűlésen nem jelennek meg, ezért többek között utasítja a pécsváradi (*abbas de Warad*) és a bulcsi apátokat, hogy a generális káptalant még 1225 folyamán tartsák meg a madocsai monostornál.¹⁵ Nem sokkal később, március 10-én a pécsváradi (*abbas Waradiensis*) és a földvári apát a váci püspökkel közösen kapnak megbízást, szintén III. Honorius pápától, hogy ha Demeter ispán Küszén hegyét és a rajta emelt templomot, valamint a Duna szigetén Abdát nem

¹² A pecsét lelőhelye: Pannonhalmi Rendi Levéltár, Capsa 32. P. jelzet alatt.

¹³ PRT I. 644. (56. sz.)

¹⁴ PRT I. 656. (70. sz.)

¹⁵ PRT I. 663–667. (76. sz.)

akarná visszaadni a pannonhalmi apátságnak, akkor sújtsák őt egyházi büntetéssel.¹⁶ Két évvel később, 1227. augusztus 20-án fordul ismét a pápa – ezúttal már IX. Gergely – a pécsváradi apáthoz (*abbas Waradiensis*), akit a váci és a nyitrai püspökkel együtt jelöl ki döntőbírónak abban a perben, amely a fehérvári prépost és káptalanja, illetve Pannonhalma apátsága közt a tizedszedés és más dolgok miatt támadt, s amelynek rendezéséről korábban már III. Honorius pápa is rendelkezett. IX. Gergely parancsa értelmében a kijelölt bírának a fehérvári prépostot és káptalant a korábban már elfogadott egyezség megtartására, vagy a kiszabott pénzbüntetés megfizetésére kellett szorítaniuk. Ha pedig a fehérvári prépost és a káptalan mindkettő elől elzárkózna, akkor a kijelölt bírák feladata, hogy megidézzék őket a Szentszék színe elé.¹⁷ 1238-ban szintén fontos feladatot kap a pápától Pécsvárad apátja. A bogumilok és a patarénusok ellen szervezett keresztes hadjárat céljaira szánt adományokat ugyanis neki kell összegyűjtenie.¹⁸

Pécsvárad névalakjainak használatában tehát először a XIII. század elején következik be – legalábbis ekkortól adatolható – jelentős változás, ekkor váltja fel ugyanis a korábbi, földrajzi szempontú elnevezést az önálló névalak. Ez utóbbinak az eredete valószínűleg a település terepviszonyaival, pontosabban a monostor épületegyüttesének a lakott városrészek fölé magasodásával magyarázható.¹⁹ Ennek a váltásnak egyik legértékesebb bizonyítéka a pécsváradi apátnak a már említett, 1215-ben kelt oklevélen fennmaradt pecsétje, amely már az új elnevezés állandósult voltát bizonyítja. Azt, hogy az új névalak kialakulása mikorra tehető,

---

¹⁶ PRT I. 667. (77. sz.)

¹⁷ PRT I. 683–684. (94. sz.)

¹⁸ F. IV/1. 128–129.; IOSEPHUS KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* I–VII. (a továbbiakban: KOLLER) Posonii–Pesthini 1782–1812. II. 109.

¹⁹ A 'Várad' helynév etimológiájára lásd KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Bp. 1988. II. 731. Ugyanakkor fel kell hívunk a figyelmet a Kristó Gyula által is hangsúlyozott nehézségre, hogy tudniillik a -d képzővel kialakult helynevek esetében számos alkalommal nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a helynév keletkezésében a -d képző mint kicsinyítő, illetve beccző, avagy helynévképző minőségében vett-e részt. KRISTÓ 1976. 85–86. Gállos Ferenc a közvetlenül a monostor lábánál elterülő, Váralja nevű településrész lakóinak nézőpontját véli felfedezni a névadásban. GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA: *Fejczetek Pécsvárad történetéből*. Pécs 1988. (a továbbiakban: GÁLLOS 1988.) 61.

annak – fennmaradt előfordulásai alapján – csak *ante quem*-je adható meg, mindenesetre jellemző, hogy a pécsváradi apátnak a megjelölése alaktanilag még a XIII. század első harmadában is eléggé ingadozó, hiszen az *abbas Waradiensis*, *abbas de Waradino*, illetve az *abbas de Warad* alakokkal egyaránt találkozhatunk, sőt a somogyvári konvent 1224-ben és II. András 1228-ban kelt, fentebb említett oklevelei még a hagyományos elnevezést is használják, sőt 1230-ban kizárólag ez tűnik fel.

A XIII. század első két-három évtizede meghatározó jelentőségű volt a monostor fejlődésében. Sajnos, közvetlen források e fontos időszaknak csak egy részletét tárják elénk, a kirajzolódó kép azonban közvetett adatok segítségével tovább árnyalható. Ennek a korszaknak az egyik – forrásokkal is jól alátámasztható – jelensége a pécsváradi apát jogi tekintélyének, és ezzel együtt természetesen presztízsének is fokozatos növekedése. A bencés reform nyomán megszorodott pápai megbízások egyrészt a pécsváradi apátok feltétlen megbízhatóságára, másrészt pedig monostoruk fegyelmének példamutató voltára engednek következtetni. Az apátok, eljárásaik révén, közvetlen kapcsolatba kerültek a magyarországi egyházi szervezet meghatározó személyeivel, s pápai felhatalmazásaik révén ők maguk is előkelő helyet foglalhattak el közöttük.²⁰ A század eleje az írásbeliség elterjedése szempontjából is fontos periódus a pécsváradi monostor történetében. Egyrészt a gyakori pápai megbízások gyakorolhattak élenkítő hatást az íráshasználatra. Valószínűleg ekkorra tehető az 1015-re keltezett alapítólevél²¹ hamisítása²² – illetve a legújabb kutatások szerint interpolálása²³ – is, amelynek adatai – ha a XI. század elejére vonatkozóan erős

---

²⁰ A pécsváradi apát tekintélyét mutatja, hogy a beregi sógyezmény megkötésekor 2000 kocka kőszó tárolására kapott felhatalmazást, ugyanannyira, mint Esztergom, Fehérvár, Zirc és Pilis. F. III/2. 320–322. és 329.

²¹ Az alapítólevél kritikai kiadása, amely az átiratokról és a kutatástörténetről is pontos rendszerezést ad: *Diplomata Hungariae Antiquissima I. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY*. Bp. 1992. 63–80. Eszerint az oklevél egyik példányára már a XV. században rákerült a 'hamis' minősítés.

²² A hamisítás időpontját GALLOS 1988. 38–40. 1220 körülre teszi. A hitelesség kérdése kapcsán lásd még SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Értkezések a történelmi tudományok köréből XXIV/10. Bp. 1918.

²³ L. Kristó Gyula tanulmányát a jelen kötetben.

forráskritikával kell is azokat kezelni – a XIII. század elejét illetően értékes információkat tartalmaznak. Az írásbeliséggel és a konvent presztízsével egyaránt összefügg a hiteleshelyi tevékenység megindulása, amelynek ugyan első emléke csak 1254-ből maradt fenn,²⁴ ezen oklevél tartalmi és formai jegyei alapján²⁵ azonban a hiteleshelyi oklevéladás megindulását a XIII. század első harmadára tehetjük.²⁶ Ezek a változások megmagyarázzák, hogy miért épp ez az a korszak lehetett az, amikor a településnek a réginél egyszerűbb, egyedibb és az írásbeliségben könnyebben használható névalakja – elsősorban a pápai megbízások kapcsán kiállított oklevelekben²⁷ – megjelenik.

A településnek és konventjének elnevezésére vonatkozóan a hiteleshelyi oklevelek a XIII. század közepétől kezdve nyújtanak információkat. A konvent az első fennmaradt hiteleshelyi oklevelében már *conventus monasterii Waradyensis*²⁸ alakban nevezi meg önmagát. Az ország egyéb írószervei is ezt a nevet használták

²⁴ DL 86830. Az oklevél szövegének egy, közvetlenül az eredetiről készült átírása is fennmaradt 1400-ból, amelynek kiadója szintén a pécsvárad konvent (DL 78369.). Az oklevél szövegének átíráról készült kiadása: A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. NAGY IMRE, NAGY IVÁN, VÉGHELY DEZSŐ, KAMMERER ERNŐ, LUKSICS PÁL. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Z.) I. 7–8. (10. sz.) Regesztája: KŐFALVI TAMÁS: A pécsvárad konvent hiteleshelyi oklevelei 1254–1301. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1998. (a továbbiakban: Capitulum I.) 151. (1. sz.)

²⁵ Az oklevél formai és tartalmi jegyeinek elemzését lásd KŐFALVI TAMÁS: A pécsvárad konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban (1254–1301). In: Capitulum I. 130–132.

²⁶ GÁLLOS 1988. 22. a hiteleshelyi tevékenység megindulását „az Aranybulla első kiadásának idejére” teszi, tehát nagyon közel az alapítólevél hamisításának általa feltételezett időpontjához. A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdeteiről készült átfogó tanulmány: SOLYMOSI LÁSZLÓ: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 1996. I. 481–498. Az általa felvázolt képbe jól beleillik a Pécsvárad csejte, amelynek hiteleshelyi tevékenysége a többi bencés konventtel összhangban indulhatott meg, annak ellenére, hogy ennek a XIII. század első feléből származó, írásos bizonyíték nem maradt fenn.

²⁷ Az apáti pecsét 1215-ből fennmaradt lenyomata révén természetesen abban is biztosak lehetünk, hogy az apátok ekkor már minden hivatalos ügyben ezen pecsétjüket és rajta ezt a névalakot használták.

²⁸ A középkori írásgyakorlatban az *y* és az *ʒ* használata teljesen következtetlen volt, ezért az ebből eredően eltérő alakokat nem tekintem önálló névváltozatnak, miként a *w~v* variánsokat sem.

a város monostorához címzett, illetve az azt említő oklevelekben. A 'Pécsváradi' név *Pechwarad* alakban először Károly Róbert egy 1316-ban kiadott oklevelének²⁹ dátumsorában olvasható. Az egyes névalakok használata természetesen még sokáig ingadozik, ezt mutatja, hogy Miklós apát 1323-ban mint *abbas de Pechwaradino* eszközölte ki a királynál a monostor alapítólevelének átírását,³⁰ 1329-ben pedig utódja, Dethmarus mint *abbas monastery de Varadino-Pechiensis* teszi ugyanezt.³¹ Dethmarus apát már I. Károly 1325. február 17-én kelt oklevelében is felbukkan. Ekkor a király megparancsolja a budai káptalannak, hogy a pécsváradi apát (*abbas de Pechwarad*) és Nevegyi András fia Miklós közt támadt per kapcsán Nevegy birtok határait járják be.³²

A névhasználat szempontjából érdekes – mert sok szempontból öntörvényű fejlődést mutat – a hiteleshely gyakorlata. Az 1254 és az 1526 közötti időszakot a konvent kiadványainak *intitulatio*iban szereplő névalakok alapján három periódusra lehet osztani. Az első szakasz 1254 és 1351 közé tehető. Ebben az időszakban a konvent kizárólag a '(W/V)arad(y/i)ensis' alakváltozatot használta. Ekkor még a konventhez intézett parancslevelek is döntően ezen formák valamelyikét tartalmazzák, de már feltűnik a későbbi változások előjele is.³³ A

²⁹ Az 1316. május 15-én kelt oklevél dátumsora szerint: *Datum in campis prope Pechwarad*, vagyis kelt a Pécsváradi melletti mezőn. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia 1301–1387. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1990–. (a továbbiakban: AOkl.) IV. 283.

³⁰ F. VIII/2. 336. (1322-es dátummal); Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV. Bp. 1885–1891. I/4. 573.

³¹ F. VIII/3. 351.

³² Átírva a budai káptalan 1325. március 14-én kelt, a parancslevél szövegétől valószínűleg nem függetlenül, de ugyancsak *Pechwarad* alakot tartalmazó jelentésében. Kiadása: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii 1924. 61–63. (106. sz.).

³³ Ennek jó példája Károly Róbertnek a konventhez intézett, 1322. február 9-én kelt parancslevele, amelyben a monostor megjelölésére a *Waradiensis prope Peech* kifejezést használja. Átírja a pécsváradi konvent, egyébként *Waradiensis* alakú *intitulatio*t tartalmazó, március 7-én kiadott jelentésében. DL 76299. Z. I. 212–213. (244. sz.). Ugyancsak ennek példája Károly király egy másik, 1331. február 22-én, Visegrádon kelt parancslevele, amelynek címzésében a *Conventus ecclesie de Pechwaradya* formát olvashatjuk. F. VIII/3. 525.

konvent hiteleshelyi gyakorlatából az 1351. július 26-án kiadott oklevél³⁴ az első, amelynek *intitulatio*jában a *'Pechwaradyensis'* alak tűnik fel. Az oklevélben magánjogi ügyről van szó, a konvent előtt Siklósi Gyula testvérének a fia, István mester, a pécsi káptalannak az ő számára tett szívességét viszonzandó, a Beketetey nevű hegy alatt lévő Herenehfeulde nevű szántóföldjét, a hozzá tartozó vásár- és hegyvám kivételével, zálogba adja a káptalannak. A konventhez intézett és a jelentésben átírt parancslevelekben azonban ennél némileg korábban, már 1348-ban³⁵ felbukkan a *'Pechwaradyensis'* forma, de a *relatioba* ekkor még nem kerül bele.

A konvent gyakorlatában az 1351 és az 1410 közötti több mint fél évszázadot a névhasználat ingadozása jellemzi. Hosszabb-rövidebb ideig mintha az egyik vagy a másik alak következetesebb használatát láthatnánk, de egyik változat sem válik kizárólagossá. Az átmenetiség alapvető jellemzője például, hogy a konvent, bár a jelentéseiben átírt parancslevelek az 1350-es évektől lényegében kizárólag a *'Pech(w/v)arad(y/i)ensis'* alakváltozatot használják, a jelentések *intitulatio*iban sokáig még mindig a régebbi alakot szerepelteti. Ebben az archaizáló névhasználatban talán az is közrejátszhatott, hogy a konvent hiteleshelyi tevékenysége során mindvégig egyetlen pecsétet használt,³⁶ és az ennek feliratában szereplő névalak, valamint a *mandatum*okban feltűnő újabb változat között ekkor még

³⁴ DL 87257. KŐFALVI TAMÁS: A pécsvárad konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2000. (Kézirat.) (a továbbiakban: KŐFALVI 2000.) 202. sz.

³⁵ DF 259868. Az oklevél dátumsora hiányos, kelte 1348. január 25. előttre tehető. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. NAGY IMRE, NAGY GYULA. I–VII. Bp. 1878–1920. V. 167–168. (78. sz.); Regesztája: CSÖRE PÁL: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980. 278.

³⁶ Ezen két enyhén befelé döntött, csavart oszlop között feszülő, szegmens ívű baldachin alatt a trónuson ülő Szent Benedek, a monostor védőszentje látható. A patrónus fején *infulat*, vállán mercv, „V” alakú ráncokba rendeződő *casulac* visel. Jobbját áldó ujjtartással emeli fel, bal kezében pásztorbot tart. A trónus a baldachin oszlopaihoz hasonló csavart lábakon áll. Pálcák közé illesztett majuszkulás körirata: + SIGILLVM CAPITVLI WARADIENSIS. TAKÁCS IMRE: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 77. Takács Imre a pecsét keletkezését, annak ikonográfiai jellemzői alapján, a XIII. század elejére teszi. A pecsétnek egyébként a konvent 1402. november 29-én kelt oklevelén függött példányáról, az oklevél 1403. szeptember 13-án, Mihály óbudai érkanonok által kiadott átiratában (DL 1430.) pontos leírás maradt fenn.

talán a kiadványok hitelességét befolyásolható ellentmondást véltek felfedezni.³⁷ Másrészt viszont nagyon is érthető az új névhasználat megjelenése, hiszen az oklevelezési gyakorlat XIV. századi fellendülése révén az országos hatáskörű írószerveknél valószínűleg egyre nagyobb szükség lett arra, hogy Pécsvárad, Nagyvárad és Váradhegyfok hiteleshelyeit, nevüket alakitanilag is eltérővé téve, egyértelműen elkülönítsék az iratokban.³⁸ A hiteleshelyi oklevelek tanúsága szerint a *'Pech(w/v)arad(y/i)ensis'* típusú névváltozat feltűnése a konvent hiteleshelyi gyakorlatában egyértelműen a hivatali írásbeliség nagyfokú elterjedésének köszönhető. A hivatalos szervektől érkező oklevelek által sugallt névhasználat természetesen nem maradt hatástalan a konvent írásgyakorlatára. Míg az 1350-es, 60-as és 70-es években³⁹ – miközben természetesen sorra kapják és írják át az újabb változatot tartalmazó parancsleveleket – a konvent még szilárdan ragaszkodik a régebbi névalakhoz, addig a 80-as és a 90-es évek gyakorlata során ez a tendencia már megtörni látszik. Amellett ugyanis, hogy immár a jelentő oklevelek *intitulatio*iba is – függetlenül attól, hogy átírják-e a parancslevelet vagy sem – az újabb névalakok kerülnek,⁴⁰ a magánjogi tartalmú oklevelek is egyre

³⁷ Ezt a magyarázatot gyengíti, hogy új pecsétet akkor sem készítettek, amikor a *Pechwaradiensis* forma már a konvent írásgyakorlatában is elfogadottá és megszokottá vált.

³⁸ A 'Pécsvárad' név kialakulásában a település, illetve a monostor Pécshez való közelsége volt a döntő, miként azt az említett forrásokban felbukkanó *Varadinum-Pechiensis* 'Pécsi-Várad' és a *prope Pech* 'Pécs melletti Várad' kifejezések is sugallják. A Pécsvárad név valószínűleg az ilyen típusú megjelölések egyszerűsödése nyomán kristályosodhatott ki. A Pécsvárad névalak eredetét már Koller is a Pécshez való közelséggel (2 óra utazás) magyarázza. KOLLER I. 11.

³⁹ 1356. 04. 19. (DL 87317.), 1358. 09. 28. (DL 77237.), 1359. 04. 17. (DL 4828.), 1362. 01. 02. (DL 77299.), 1362. 03. 19. (DL 49278.), 1365. 03. 01. (DL 87398.), 1366. 12. 10. (DL 5511. és DL 5512.), 1367. 03. 25. (DL 5528.), 1367. 12. 12. (DL 5621.), 1369. 09. 14. (DL 77429.), 1371. 03. 28. (DL 77467.), 1373. 03. 25. (DL 77538.), 1377. 07. 17. (DL 6438.), 1378. 05. 25. (DL 77704.), 1382. 05. 18. (DL 77849.), 1382. 07. 21. (DL 77855.)

⁴⁰ 1383. 01. 26. (DL 77868.), 1383. 02. 07. (DL 77870.), 1385. 02. 10. (DL 7130. és DL 7131.), 1389. 01. 28. (DL 77996.), 1389. 05. 21. (DL 259880.), 1389. 10. 12. (DL 78013. és DL 73014.), 1390. 01. 31. (DL 78023.), 1390. 02. 22. (DL 78026.), 1390. 02. 27. (DL 78028.), 1390. 06. 01. (DL 78033.), 1390. 12. 09. (DL 42469.), 1391. 01. 21. (DL 78050.), 1391. 02. 22. (DL 78055.), 1391. 05. 14. (DL 78061.), 1392. 11. 26. (DL 78085.), 1392. 12. 14. (DL 82865.), 1393. 01. 20. (DL 78091.), 1394. 08. 10. (DL 260066.), 1398. 05. 23. (DL 78244.)

inkább ezeket használják.⁴¹ Az 1410-ig tartó átmeneti időszakban azonban egyik névalak sem válik uralkodóvá, a régi és az új alakok feltűnnek a közjogi és magánjogi oklevelek szövegeiben egyaránt. Ha áttekintjük a XV. század első évtizedéből fennmaradt hiteleshelyi okleveleket,⁴² akkor láthatjuk, hogy a konvent az okleveleinek *intitulatio*iban még a XV. század első felében is igyekezett a hagyományos névalak használata mellett kitartani.

Az oklevél dátuma	Az oklevél jelzete	Névváltozat			
		Régi (<i>W/V</i>) <i>arad(y/i)ensis</i>)		Új (<i>Pech(w/v)</i>) <i>arad(y/i)ensis</i>)	
		közjogi	magánjogi	közjogi	magánjogi
1. 1400. 01. 01.	DL 1430.	+			
2. 1400. 03. 02.	DL 78338.	+			
3. 1400. 03. 21.	DL 78342.			+	
4. 1400. 03. 24.	DL 78343.	+			
5. 1400. 04. 08.	DL 78349.	+			
6. 1400. 04. 20.	DL 78352.		+		
7. 1400. 04. 27.	DF 250431.		+		
8. 1400. 05. 20.	DL 1430.	+			
9. 1400. 06. 28.	DL 78365.	+			
10. 1400. 07. 05.	DL 78366.		+		
11. 1400. 07. 09.	DL 78369.		+		
12. 1400. 07. 26.	DL 1430.	+			
13. 1400. 07. 30.	DF 259908.		+		
14. 1400. 08. 10.	DL 78382.			+	
15. 1400. 08. 19.	DL 78387.				+
16. 1400. 08. 28.	DL 1430.	+			
17. 1400. 10. 13.	DL 8587.		+		
18. 1401. 01. 30.	DF 230817.		+		
19. 1401. 02. 26.	DL 78421.	+			
20. 1401. 03. 22.	DL 78427.		+		

⁴¹ 1384. 09. 30. (DL 7101.), 1385. 02. 10. (DL 7131.), 1386. 10. 03. (DL 77938.), 1387. 06. 13. (DL 7279.), 1388. 07. 27. (DL 7287.), 1390. 05. 09. (DL 87609.), 1390. 08. 31. (DL 78038.), 1391. 01. 30. (DL 78051.), 1391. 07. 16. (DL 87617.), 1392. 06. 14. (DL 7794.)

⁴² A névhasználat vizsgálata szempontjából természetesen csak az eredeti és a szó szerint átirrt formában fennmaradt oklevelek jöhetnek számításba.

KÖFALVI TAMÁS

Az oklevél dátuma	Az oklevél jelzete	Névváltozat			
		Régi (W/V)arad(y/i)ensis)		Új (Pech(w/v)arad(y/i)ensis)	
		közjogi	magánjogi	közjogi	magánjogi
21. 1401. 05. 23.	DL 1430.	+			
22. 1401. 05. 29.	DL 78443.		+		
23. 1401. 05. 29.	DL 87862.		+		
24. 1401. 08. 01.	DL 78459.		+		
25. 1401. 10. 06.	DL 78462.		+		
26. 1401. 10. 06.	DL 78463.	+			
27. 1401. 12. 15.	DL 1430.	+			
28. 1402. 03. 09.	DL 78480.		+		
29. 1402. 03. 31.	DL 8705.		+		
30. 1402. 04. 10.	DL 78488.			+	
31. 1402. 04. 14.	DL 1430.	+			
32. 1402. 05. 22.	DL 78497.				+
33. 1402. 07. 06.	DL 78507.			+	
34. 1402. 08. 20.	DL 78512.		+		
35. 1402. 09. 13.	DL 78516.		+		
36. 1402. 09. 30.	DL 87692.		+		
37. 1402. 11. 24.	DL 78532.		+		
38. 1402. 11. 29.	DL 1430.	+			
39. 1402. 11. 30.	DL 78533.		+		
40. 1403. 02. 11.	DL 78544.		+		
41. 1403. 06. 11.	DL 78560.		+		
42. 1403. 07. 25.	DL 87702.		+		
43. 1403. 10. 16.	DL 87704.		+		
44. 1403. 12. 14.	DL 87762.			+	
45. 1404. 01. 11.	DF 278002.			+	
46. 1404. 05. 08.	DL 87712.			+	
47. 1404. 07. 02.	DL 78595.		+		
48. 1404. 09. 28.	DL 78598.		+		
49. 1405. 02. 01.	DF 259918.	+			
50. 1405. 04. 29.	DL 78630.			+	
51. 1405. 05. 29.	DL 78631.		+		
52. 1405. 07. 10.	DL 9114. DL 8923.	+			
53. 1405. 10. 31.	DF 259920.	+			

Pécsvárad nevéről, különös tekintettel a konvent hiteleshelyi gyakorlatára

Az oklevél dátuma	Az oklevél jelzete	Névváltozat			
		Régi (<i>W/V</i>) <i>arad(y/i)ensis</i>)		Új (<i>Pech(w/v)</i>) <i>arad(y/i)ensis</i>)	
		közjogi	magánjogi	közjogi	magánjogi
54. 1405. 11. 30.	DL 6816.		+		
55. 1406. 01. 23.	DL 78663.	+			
56. 1406. 05. 21.	DL 78697.		+		
57. 1406. 05. 21.	DL 87768.		+		
58. 1406. 06. 07.	DF 259922.			+	
59. 1406. 06. 14.	DL 78700.			+	
60. 1406. 10. 25.	DL 78741.				+
61. 1407. 03. 12.	DL 78780.				+
62. 1407. 04. 07.	DF 259925.			+	
63. 1407. 06. 03.	DL 78792.			+	
64. 1408. 02. 09.	DF 218650.		+		
65. 1408. 04. 05.	DL 9401.			+	
66. 1408. 06. 13.	DL 87802.		+		
67. 1408. 12. 03.	DL 78863.			+	
68. 1409. 04. 23.	DL 78876.		+		
69. 1409. 06. 10.	DL 87815.				+
70. 1409. 09. 15.	DL 78906.	+			
71. 1409. 08. 01.	DL 87818.				+
72. 1409. 08. 11.	DL 78896.			+	
73. 1409. 11. 04.	DL 78910.				+
74. 1409. 11. 09.	DL 78911.		+		
75. 1409. 11. 18.	DL 9607.				+
76. 1409. 12. 07.	DL 9609.			+	
77. 1410. 03. 17.	DL 78927.		+		
78. 1410. 04. 08.	DF 259930.			+	
79. 1410. 04. 22.	DL 78932.	+			
80. 1410. 07. 25.	DL 78948.			+	
81. 1410. 07. 27.	DL 78949.				+
82. 1410. 08. 20.	DL 78955.			+	
83. 1410. 08. 20.	DL 78956.			+	
84. 1410. 08. 25.	DL 78958.		+		
85. 1410. 10. 04.	DL 78961.				+
Összesen		20	35	20	10
Mindösszesen		55		30	

A konvent ezen törekvése, szembesülve az új névalak egyre gyakoribb feltűnésével, különösen nagy változatosságot eredményezett az évtized utolsó három évében. Az adatok összesítéséből – amennyiben elfogadjuk, hogy a fennmaradt oklevelek eloszlása nagyjából jól reprezentálja a ténylegesen keletkezett iratmennyiség arányait⁴³ – kitűnik, hogy a konvent gyakorlatában még a XV. század elején is inkább a régi névalak használata volt a jellemző. Az eredményekből az is látható, hogy az új névalak valóban a konventhez parancslevelet küldő, avval a mindennapi ügyintézés terén kapcsolatot tartó jogintézmények hatásának köszönhetően kerülhetett be a konvent okleveleibe, hiszen amíg a más hivatali szervekkel összeköttetést teremtő közjogi tárgyú oklevelek között ugyanannyinak az *intitulatio*jában használják az új, mint a régi alakot, addig a magánjogi ügyleteket rögzítő kiadványok egyértelműen a név archaikusabb formáját őrzik. A jelentő-oklevelek vizsgálatával az új névváltozat elterjedésének folyamata is megrajzolható ebben az időszakban, hiszen a régi alak 20 alkalommal történt használata közül 15 esik a vizsgált évtized első felére – az újabb alak 8 feltűnése mellett –, míg az új alak ugyancsak 20 esetben történt megjelenése közül 12 adatolható az évtized második feléből, amikor viszont a régít már csak ötször használják a jelentésekben. Ezeknek az arányoknak a jelentőségét az a tény is alátámasztja, hogy – 1405 július havát véve az évtized közepének – a vizsgált időszakból fennmaradt 40 közjogi oklevél pontosan fele-fele arányban oszlik meg az évtized első és második öt éve között.

A névhasználat átmeneti időszakának érdekes emlékei azok az oklevelek, amelyeknek nemcsak *intitulatio*iban, hanem *contextus*ában is szerepel a település elnevezése, illetve amelyek különböző fennmaradt példányai alapján a névhasználat változása mutatható ki. Ezek közül elsőként a pécsváradi (*Varadiensis*) konvent 1380. október 11-én kelt oklevelét⁴⁴ lehet megemlíteni, amely révén jelenti I. Lajos királynak, hogy Szepesi Jakab volt országbíró azon ítéletlevelének értelmében, amely Bálint pécsi püspök mint felperes, és Töttös fia László mester mint alperes közt, a püspök Narad, valamint László mester Loca, Kerekeghaz és

---

⁴³ Erre bátoríthat az is, hogy a vizsgált időszakból fennmaradt iratok csoportjában a közjogi és a magánjogi oklevelek száma majdnem megegyzik (40, illetve 45).

⁴⁴ DL 77798. Z. IV. 160–165. (140. sz.)

Moysa nevű birtokának elhatárolása és felbecslése körül folyt perben hozott döntést, a felperest képviselő királyi emberrel Demeter testvért, az alperest képviselő királyi emberrel pedig János pap testvért küldte tanúul, akik október 6-án a kérdéses birtokokra mentek, amelyek közül elsőként a püspök Narad nevű birtokának határát járták be. A határleírásban említik a Danoch faluból Pécsváradra (*Varadinum*) vivő utat. A kiküldöttek ezután Loca birtok határát járták be, amely egy szilfánál kezdődik, ahol Loca és Narad birtokok, valamint a pécsvárad (Pechwaradiensis) monostor Zeer nevű birtoka határos.

A város nevének következetlen használatát ebben az esetben nem is igazán az mutatja, hogy az *intitulatio*ban használt, régebbi alak mellett az oklevél szövegében feltűnik az újabb forma is, hanem, hogy még a régi is megtalálható ugyanott, sőt, az itt szereplő *Pechwaradiensis* névváltozat a régebbi *Varadiensis* alakról lett – ismeretlen okból – átváltozva. Ez alapján is elmondható, hogy az oklevél megírása idején az újabb alak még valószínűleg szokatlannak, bár már elfogadottnak számított.

A régebbi névalak oklevélformulában tapasztalható rögzültségének más példái is említhetők. A konvent 1384. április 18-án kelt oklevelében⁴⁵ – amelynek *intitulatio*ja a *Varadiensis* névalakot tartalmazza – jelentette Mária királynőnek, hogy Szécsi Miklós országbíró oklevele értelmében a királynői emberrel tanúul küldte János pap testvért, akik István egykori vajdát először április 18-án Pécsvárad (*civitas Pechwaradiensis*) városában, másodszor április 19-én Pécs városában, harmadszor pedig április 21-én Gyula faluban, azaz három megyei vásáron, az országbíró oklevelében foglaltak kapcsán a királynői jelenlét elé idézték Töttös fia László mester ellenében.

A pécsvárad (Pechwaradiensis) konvent 1395. július 11-én kiadott oklevele⁴⁶ szerint megjelent előtte többek között a margitszigeti apákonvent perjel-nőjének, Paztohi Nagy Domonkos lányának: Margitnak és az apácáknak a

⁴⁵ DL 77899. Z. IV. 278–279. (234. sz.) Dátumai ellentmondóak, valószínű kelte április 25., miként azt Z. VII/1. 277. 3. lábjegyzete is említi.

⁴⁶ DL 8079. Magyar erdészeti oklevéltár I. 1015–1742. Szerk. TAGÁNYI KÁROLY. Bp. 1896. 24. (83. sz.) (részlet) és Zsigmondkori oklevéltár. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR, BORSA IVÁN. I–VI. Bp. 1951–1999. (a továbbiakban: ZsO.) I. 4039. sz.

nevében Gál domonkosrendi szerzetes, valamint a székesfehérvári káptalan nevében Pécsváradi (*Pechwaradiensis*) János székesfehérvári és pécsi kanonok, Felzegchew birtok *rectora*, akik a Felzegchew és Kischele nevű birtokok közt fekvő erdők közös használata tárgyában kiegyeztek egymással.

1400. március 24-én a pécsváradi (*Waradiensis*) monostor konventje jelentette⁴⁷ Bebek Ferenc és Maróti János macsói bánoknak, hogy Matucsinai Demeter fia Ferenc és Gyulai Frank, Baranya megyei alispánok és szolgabírák 1400. március 15-én Nagyfaluban kelt és itt átírt oklevelének értelmében Hazugdi *Litteratus* György királyi emberrel tanúul küldte Miklós pap testvért, akik március 21-én Janusy birtokon – az egyik részről a Gadani Pétert és Mihályt képviselő Imre pécsváradi és Corhardus zselicszentjakabi apát, János mester pécsváradi jegyző, Theremhegh-i Byka János és Abel-i Antal, a másiktól pedig a pécsi káptalant képviselő fogott bírák társaságában – megjelentek, ahol azonban, mivel a káptalan képviselői a fogott bírák által javasolt egyezséget nem fogadták el, megegyezés nem jött létre. Az oklevél *intitulatio*ja ebben az esetben is eltér a város nevének összes többi, *Pechwaradiensis* alakú előfordulásától, vagyis a parancslevél címzésében szereplő és a tulajdonnevekhez kapcsolt jelzőktől egyaránt.

1400. május 20-án a pécsváradi (*Waradiensis*) konvent jelenti⁴⁸ Zsigmond királynak, hogy a Gyula melletti Szent László-kolostor remeteszerzetesei számára egy évre kiadott, általános érvényű parancslevelének engedelmeskedvén, Lothard-i Caspar királyi emberrel tanúul küldte István pap testvért, akik május 19-én a Szent László-kolostorba menvén, nemes és nem nemes emberektől, de főképp a kolostor és Bálint bíboros, pécsi püspök Dergesche nevű birtokának szomszédaitól és határtársaitól megtudták, hogy kis idővel azelőtt – amikor a kolostornak még volt halastava – Dergesche felől nem lehetett más úton a kolostor felé menni, csak azon a kaptatón (*scansorium*), amelyen a Dergesche-iek a kolostorhoz zarándoklat céljából (*causa peregrinacionis*) szoktak felmenni, ám az említett Dergesche-iek önkényesen egy hosszú utat készítettek, amelyen az ott

⁴⁷ DL 78343. Z. V. 156–158. (137. sz.); ZsO. II. 152. sz.

⁴⁸ Az oklevél eredetiben nem maradt fenn, átírata: Mihály óbudai őrkanonok, 1403. szeptember 13. (DL 1430.) KŐFALVI 2000. 448. sz.

közlekedő szerzeteseket sokszor megtámadták. A pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában ez az egyetlen olyan oklevél, amelynek dátumsora a kiadás helyét is tartalmazza. A név, az *intitulatio*tól eltérően, *Peczwarad* alakban szerepel benne. Ezek az oklevelek felhívják a figyelmet arra, hogy a névhasználat szempontjából különbséget kell tenni aszerint, hogy az egyes névalakok a hiteleshelyi oklevelek *intitulatio*iban szerepelnek-e vagy más vonatkozásban kerülnek az oklevél szövegébe. Míg ugyanis az első esetben egy formulás rész elemeként a régi formában jelennek meg, addig az oklevél szövegének más helyein már az újabb változatban tűnnek fel. Az *intitulatio*kban mutatkozó állandóságra törekvés valószínűleg annak is betudható, hogy a változás, az új alakok megjelenése a formulákban jóval lassabban történt meg, mint az oklevél egyéb részeiben.

A névhasználat két különböző szakaszának beszédes emléke az az oklevél, amely szövegének két eltérő időpontban készül átiratával tanúskodik a változsról. A pécsváradi monostor konventje előtt 1381. augusztus 15-én Szántói Demeter fia Pál megjelenvén elmondta, hogy a Baranya megyében fekvő Chusa nevű vásárolt birtokát, amely egy másik, szintén Chusa nevű birtokával érintkezik, és amelyet a néhai Nana *comes*, lelke üdve érdekében, a margitszigeti Szent Margit-monostor apácáinak adományozott, ő pedig királyi engedéllyel visszakért, most Elena nevű lányának adományozta.⁴⁹ Ez az oklevél különösen fontos bizonyítéka a konvent névhasználatában bekövetkezett változásnak. Az oklevélnek ugyanis nem maradt fenn eredeti példánya, ehelyett két átirat őrizte meg azt számunkra. Mindkettőt a pécsváradi konvent készítette, az egyiket 1405. november 30-i,⁵⁰ a másikat pedig 1421. március 28-i⁵¹ keltezéssel adta ki. Az 1405-ben készült átiró oklevél *intitulatio*ja a *Waradiensis* névalakot tartalmazza, miként a benne átiró oklevélé is. Az 1421-ben történt átirás idejére azonban nyilvánvalóan változás következett be a konvent névhasználatában, amit az is bizonyít, hogy ekkor már nemcsak az átiró oklevél *intitulatio*ja olvasható

---

⁴⁹ KŐFALVI 2000. 355. sz.

⁵⁰ DL 6816. KŐFALVI 2000. 506. sz.

⁵¹ DL 6817. KŐFALVI 2000. 609. sz.

Pechwaradiensis alakban, hanem az átírt oklevélét is erre javították át.⁵² Ez a változtatás annál is inkább figyelemre méltó, mert mindkét átírás motivációját a nagyobb jogbiztonság elérése jelentette, tehát a konvent ezekben az esetekben tudatosan törekedhetett – minden bizonnyal a hitelesség biztosítása érdekében – az éppen használatos névalaknak akár visszamenőleges alkalmazására is.

A pécsváradi konvent ránk maradt hiteleshelyi okleveleinek *intitulatio*iban – egyetlen, később említendő eset kivételével – 1411. október 19-én tűnik fel utoljára a *Waradiensis* névalak.⁵³ Ettől kezdődően a konvent, immár a hozzá intézett parancslevelekben, illetve az oklevél szövegének egyéb részeiben szereplő alakokkal megegyezően, a *Pec(h/z/s)(w/v)arad(y/i)ensis* névváltozatot használta önelnevezésében. Ebből a tendenciából csak egyetlen, ám annál szemeszökőbb kivétel van. Az ezt tartalmazó oklevél hitelességével szemben kétség nem merülhet fel, *intitulatio*ja így azt bizonyítja, hogy kiadásának idején a konvent nevének legrégebbi formái sem merültek még a feledés homályába. Az 1413. március 19-én kiadott privilégium⁵⁴ szerint a Vas-hegy lábánál álló pécsváradi (*Waradiensis de subpede montis Ferrei* [!]) monostor konventje mindazon szolgálatokért, amelyeket a monostor pécsváradi polgáraiért, jobbágyaiért és magáért a monostorért a néhai Imre pécsváradi bíró fia: *Litteratus* János pécsváradi polgár (*civis Waradiensis*) már ifjú kora óta, felmenőivel és őseivel, rokonaival és társaival együtt tett, s amelyek közül itt csak az említessék, hogy amikor a városban (*civitas Waradiensis*) egy néhány megátalkodott által okozott tűzvész pusztított, amelynek következtében János nagy háza (*pallacium*) is – amely Szent Péter apostol templomának északi sarkán állt – leégett, s amely ezután, a monostor és a város szégyenére, még évek múltán is elhagyatottan állt, de végül Imre bíró, az említett János apja, igen nagy költséggel és fáradtsággal

⁵² Nincs okunk feltételezni, hogy az átírás ebben az esetben egy másik, az újabb alakot tartalmazó példányról készült volna. Mivel az átírt és az átíró oklevél kiadója is a pécsváradi konvent volt, az *intitulatio* átjavítására valószínűleg a hitelesség megkérdőjeleződésének veszélye nélkül vállalkozhattak.

⁵³ DL 79036. Nyílt oklevél. Z. VI. 154–155. (98. sz.); ZsO. III. 1089. sz.

⁵⁴ DL 10053. ZsO. IV. 319. sz. Az oklevél azért is értékes darabja a pécsváradi konvent hiteleshelyi működése nyomán fennmaradtaknak, mert egyedül ebben található a város történetére vonatkozó közvetlen információ.

helyreállította. Ám alighogy kész lett, néhány hitszegő férfi felgyújtotta a várost, s a tűzben az újjáépített ház is leégett. Ezután legalább 20 éven át elhagyottan állt, tetőzete és építményei teljesen elpusztultak, és János kúriájáig terjedően teljesen elhagyatottnak látszott. Végül Ozorai Pipo temesi ispán, a monostor *gubernatora* megígérte testvérének, az apátnak, hogy a helyreállításban segíteni fogja Jánost, és különmegbízottja révén a konventnek is ezt javasolta. A konvent ezért – miután káptalanjában (*in capitulo*) megtanácskozta a dolgot – az említett házat, minden tartozékával és haszonvételével együtt, tudniillik egy észak felé eső kerttel, egy keletre eső kúriával, János másik házhelyéig, valamint az abban lakókat 60 évre mentesíti a *collecta* fizetése alól, az épület helyreállításának elősegítése érdekében pedig elengedi a János két szőlője után szedett kilencedet és tizedet. Az egyik szőlő a város (*civitas Pechwaradiensis*) fölött északra, a kolostor része mellett, a Zenthlazlo-ra vivő nagy úttól délre, a másik pedig a város (*civitas Waradiensis*) nyugati részén, Benedek fia Mihály, Szabó László, a Mindenszentek templom papja: György, Varga Moor, Bakó Elyas, Simon és István, valamint Fonag János, a monostor polgárainak szőlője mellett fekszik. Az adómentesség akkor is érvényes, ha az apát vagy emberei ínségük miatt a polgároknak, Jánosnak, vagy az épület lakóinak a borára adót akarnának kivetni.

Az oklevél *intitulatio*jában ismét feltűnik tehát a 'Vas-hegy lábánál' megjelölés, az oklevél szövege pedig mind a *Waradiensis*, mind pedig a *Pechwaradiensis* formát tartalmazza, két évszázad névalakjait sűrítve magába ezáltal.⁵⁵ E sajátos névhasználat motivációját egyéb adatok hiányában sajnos, nemigen lehet megmagyarázni. Az ügy jelentőségéből kifolyólag talán az oklevél ünnepélyességének fokozása érdekében, tudatos archaizálásról lehetett szó az *intitulatio*ban. Fontosabb azonban annak a hangsúlyozása, hogy az itt felbukkanó, archaikusnak tekinthető névváltozatot (is) tartalmazó kiadványok – annak ellenére, hogy nem maradtak ránk – még a XV. század elején, sőt esetleg később is készülhettek. Valószínű azonban, hogy ezek csak egyedi példái lehettek a konvent archaikusabb névhasználatának, a közjogi írásbeliség mindennapi

---

⁵⁵ A névalakok következtelen használatának legjobb bizonyítéka, hogy az oklevél szövegében a két szőlő helyének meghatározása során – tehát azonos helyzetben – is eltérő névváltozat szerepel.

gyakorlata ugyanis a XV. század elejétől kezdve következetesen a ma is használt névalak latinizált változatát részesítette előnyben.

Összefoglalásként elmondható, hogy a Pécsvárad településének, illetve monostorának megjelölésére szolgáló nevek középkori történetében igen jelentős szerepet játszott a közhitű írásbeliség kialakulása és elterjedése. Ennek az eredménynek nem is elsősorban az az oka, hogy a hiteleshelyi oklevelek a névhasználat számszerűen is gazdag forrásbázisát nyújtják, hanem az, hogy magának a hiteleshelyi munka alapját jelentő írásbeliségnek és a középkori magyar joggyakorlat változásainak minden bizonnyal meghatározó szerepük volt az egyes névalakok megjelenése, használata és háttérbe szorulása szempontjából is. A település nevének fejlődését és az egyes névváltozatoknak a hiteleshelyi oklevelekben való megjelenését tanulmányozva, világosan elkülöníthetők a konvent névhasználatának egyes szakaszai, bár a névfejlődés XIII. század közepéig tartó periódusáról még nem tanúskodnak hiteleshelyi kiadványok. Az újabb névalakok megjelenése és a hiteleshelyi oklevelekben való tükröződése viszont az oklevelek formulás részeiben és magában a szövegben eltérő ütemben zajlott, így a konvent hiteleshelyi írásbelisége egyaránt volt elősegítője és hátráltatója is a középkori névfejlődésnek.

KRISTÓ GYULA

Szent István pécsváradi okleveléről

Szent István oklevelei – úgy tűnik – véget nem érő feladatot adnak a középkor kutatóinak. A pannonthalmi kiváltságlevél évszázadokon át pontosan úgy szolgált az oklevélkritika elvei és módszerei tökéletesedésének gyakorlati terepéül,¹ miként az elbeszélő források kritikájának (általában a kútfőkritikának) a fegyvere Anonymus munkájának meg-megújuló vizsgálatával élesedett 1746 óta.² A pannonthalmi és a veszprémvölgyi oklevél után a legtöbbet vizsgált és a legellentetesebb véleményeket kiváltó Szent István-diploma a magát 1015-ről keltező pécsváradi. Bár róla véleményt alkotni szinte egyetlen olyan kutató sem mulasztotta el, aki Szent Istvánt és korát kutatta, mégis behatóan hatan foglalkoztak azzal. A hat állásfoglalás háromféle ítélet körül jegecesedett ki, ezzel voltaképpen a válasz összes lehetséges alaptípusát kimerítve. Karácsonyi János sem formai, sem tartalmi szempontból semmi kivetnivalót nem talált a pécsváradi oklevélben: „az a kor viszonyaival a lehető legszebben megegyezik”, így azt minden elemében hitelesnek minősítette.³

Ezzel szemben ketten minden hitelt megvontak a diplomától. Erdélyi László úgy vélte: a „pécsváradi levélről a legjobb esetben sem tarthatunk többet, mint hogy 1200 körül készült betoldásokkal van tele”, vagy másutt még egyértelműbb megfogalmazásban: „e levél századokkal később készült”.⁴ Szentpétery Imre sze-

---

¹ THOROCZKAY GÁBOR: Szent István pannonthalmi oklevelének historiográfiája. In: *Mons Sacer* 996–1996. Pannonthalma 1000 éve I. Szerk. TAKÁCS IMRE. Bp. 1996. 90–109.

² CSAPODI CSABA: Az Anonymus-kérdés története. Gyorsuló idő. Bp. 1978.; THOROCZKAY GÁBOR: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons 1994. 93–149., 1995. 117–173.

³ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. Bp. 1891. 85., 99.

⁴ ERDÉLYI LÁSZLÓ: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története I. Bp. 1902. 78–80., 104., 536–537.

rint „a pécsváradi oklevél elejétől végig hamisítvány, amely a pannonthalmi és részben a pécsi oklevél felhasználásával készült”.⁵ Közbülső álláspontot foglalt el Harry Bresslau, Györffy György és Püspöki Nagy Péter. Mindhárman akként nyilatkoztak, hogy a pécsváradi oklevél hiteles diplomára visszamenő, de túlnyomórészt későbbi kori (interpolált) szöveget tartalmaz. Bresslau úgy vélte: a pécsváradi oklevél eredetijét a német császári kancelláriából származó írnok készítette, mai alakjában a formulás részek mutatnak Szent István korára, míg tartalmi szempontból – vagyis a rendelkező részek alapján – hamis.⁶ Püspöki Nagy Péter úgy ítélte meg, hogy a „pécsváradi alapítólevél formulás részeit az eredeti alapítólevélből átvett részeknek kell tekintenünk. Az alapítólevél birtok- és kincsjegyzékében, a szolgálónépek kimutatásában még a bizonyítható betoldásokon túl is számolhatunk nagyobb méretű átdolgozással, különösen az 1015 utáni adományok besorolásával”.⁷ Györffy György összegzése szerint: „az oklevél hamisítvány, amely több XI. és XII. századi oklevél segítségével 1228 előtt készült, formulás részeiben Pécsvárad István király által kiadott, a pannonthalmihoz közel álló diplomájának szövegét követi, tehát hamisnak vagy legnagyobb részében interpoláltak mondható”. Egyetlen szavas minősítésében Györffy az oklevelet hamisnak tekintette.⁸

A Karácsonyi óta jobbra a fentebb említett kutatók által elvégzett vizsgálatok kétségtelenné tették: Karácsonyi nézete nem tartható, vagyis a pécsváradi oklevél nem lehet minden elemében hiteles. Valójában tehát csak az képezheti vita tárgyát, hogy teljes szövegében hamis-e, avagy vannak hiteles, Szent István kori eredetire visszamenő részei. Úgy tűnik, mára az vált uralkodó nézetté, hogy csak a formulás részek származhatnak a XI. század elejéről, a rendelkező részek sokkal későbbiek. Bonyolítja a dolgot, hogy a pécsváradi oklevél formulás részei úgy-

⁵ SZENTPÉTERY IMRE: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10. Bp. 1918. 35.

⁶ HARRY BRESSLAU: Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters. Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn. Archiv für Urkundenforschung 1916–1918. 71–72.

⁷ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárástól. Bratislava 1989. 40.

⁸ Diplomata Hungariae antiquissima I. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA. I.) 72., 63.

szólván teljesen megegyeznek a pannonthalmi oklevél hasonló részeivel. Így hát a pécsváradi oklevél formulás részeinek eredetiségét csak úgy lehet bizonyítani, ha a pannonthalmitól mutakozó minimális eltérések sorában olyant találunk, amely korabeli német oklevelekkel mutat megegyezést. Egy efféle szöveghely mindenestre van:

pannonhalmi oklevél: *superna providente clementia*;⁹

pécsváradi oklevél: *superna favente clementia*;¹⁰

II. Henrik oklevelei (1002, 1003): *superna favente clementia*;

(1015): *superna clementia*.¹¹

A *providente* helyén a *favente* jellegzetes eltérés a pannonthalmi kiváltságlevéltől. Mivel II. Henrik okleveleinek *intitulatió*jában az esetek döntő többségében a *divina favente clementia* kifejezés szerepel, minden olyan német királyi (császári) oklevél, ahol *superna* fordul elő, figyelmet kelt.

A korabeli német oklevelek és a pécsváradi diploma között további hasonló kifejezések más helyeken is feltűnnek, méghozzá olyanok, amilyenek a pannonthalmi oklevélben teljességgel hiányoznak, így az onnan való átvétel szóba sem jöhet. Az egyik ilyen a megalapított monostor helyének megnevezése:

pannonhalmi oklevél: *in Monte supra Pannoniam*;¹²

pécsváradi oklevél: *ad radicem Montis Ferrei*.¹³

Ez utóbbival mutat tökéletes megfelelést III. Ottó egy oklevele (1002) a prataglai monostor helyéről: *ad radicem montis nomine Acuti*. Ugyanez a kifejezés előfordul II. Henrik egy 1020. évi diplomájában, de mivel az a prataglai adományt megerősítő oklevél, önálló forrásértékkel nem bír.¹⁴

A másik, német okleveles hatásra utaló nyom a monostor védőszentjének neve. Már Karácsonyi János rámutatott arra: „A monostor vagy egyház valódi

⁹ Uo. 39.

¹⁰ Uo. 72.

¹¹ *Monumenta Germaniae historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae tomus II–III.* Hannoverae 1888–1903. (a továbbiakban: MGH. Dipl.) III. 17., 53., 426.

¹² DHA. I. 39.

¹³ Uo. 72.

¹⁴ MGH. Dipl. II. 857., III. 556.

védőszentje előtt a Boldogságos Szűz nevét is főlemlíteni gyakori szokás az egykorú, külföldi oklevelekben”.¹⁵ A védőszent megnevezése

a pannonhalmi oklevélben: *monasterium Sancti Martini*,¹⁶

a pécsváradi oklevélben: *monasterium Sancte Dei Genitricis Marie et Sancti Benedicti*.¹⁷

II. Henrik okleveleiben tucat számra fordulnak elő efféle titulusok. Ezekből néhány példa:

1007: *in honore sanctae dei genitricis virginis Mariae sanctique Petri apostolorum principis constructae ac dedicatae* (Bamberg);

1012: *in honore dei genitricis sanctique Bonifacii archiepiscopi et martyris consecratae et constructae* (Fulda);

1020: *monasterio sanctae Mariae et sancti Benedicti* (Prataglia).¹⁸

A pécsváradi oklevél eredetije lehetett az, amelyik meghonosította Magyarországon azt a gyakorlatot, hogy a monostor védőszentjének nevét az oklevélben megelőzi Boldogságos Szűz Mária. Ez a helyzet a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelében: *ecclesia Sancte Marie Sanctique Aniani episcopi et confessoris*, illetve a zselicszentjakabi monostor 1061. évi alapítólevelében: *ad honorem Sanctae Dei Genitricis Mariae, Sancti Jacobi apostoli omniumque sanctorum Dei*.¹⁹

Külön problémát jelent a pécsváradi oklevél *anathema* formulája: *Et ut plus divine ire occursum paveat, sciat se a Patre et Filio et Spiritu Sancto et a Genitrice Dei sanctisque apostolis Petro et Paulo et a sancto Benedicto... perpetuo anathemate dampnandum et ante tribunal Christi rationem redditurum*.²⁰ Efféle *anathema* a pannonhalmi oklevélben nincs, így onnan nem származhat. Bár ennek a formulának egyes szavai előfordulnak III. Ottó és II. Henrik okleveleiben (1000: *perpetuum suscipiat anathema*; 1013: *perpetuo anathemate condemnatur*; 1014: *anathematis iaculo damnandum*; 1016: *ante tribunal divini iudicis*),²¹ összes-

¹⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: a 3. jegyzetben i.m. 86.

¹⁶ DHA. I. 39.

¹⁷ Uo. 72.

¹⁸ MGH. Dipl. III. 160., 291., 556.

¹⁹ DHA. I. 149., 171–172.

²⁰ Uo. 80.

²¹ MGH. Dipl. II. 777., III. 316., 376., 446.

ségében azonban nem mutat német hatásra. Megtalálható viszont csaknem tökéletes megfelelője az 1009. évi interpolált pécsi oklevélben: *Et ut plus divine ire ocursum paveat, sciat se a Deo Patre et Filio et Spiritu Sancto et gloriosa Dei Genitrice Maria et a sancto Petro apostolo... perpetuo anathemate dampnandum et ante tribunal Christi rationem redditurum.*²² Egyelőre rejtély, hogy mi módon, de tény, hogy a pécsváradi oklevél *anathema* formulájának legközelebbi szöveg-párhuzama a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű alapítólevelében található, ahol az Atya, a Fiú, a Szentlélek, Szűz Mária, az apostolok, a 318 egyházatya és az összes szent szerepel.²³

Ez a megfelelés élesen veti fel a pécsi és a pécsváradi oklevél viszonyának a kérdését. A hagyományos felfogás azt vélte, hogy az 1009. évi pécsi oklevélből került át e formula az 1015-re hamisított pécsváradi oklevélbe.²⁴ Györffy György három érvet sorolt fel annak igazolására, hogy a pécsváradi *anathema* formula szolgált mintául a pécsi számára. 1. Az *anathema* a pécsi oklevélben nincs a megfelelő helyen (követi és nem megelőzi a pecsételésre utaló mondatot). 2. A pécsi oklevélben a Mária jelzőjeként szereplő *gloriosa* (a *sancta* helyén) a XI. század eleji latin oklevelekben nem fordul elő, viszont Magyarországon a XII–XIII. század fordulója óta sűrűn találkozunk vele. 3. A XI. század első fele német okleveleiben sokkal gyakoribb a Szent Péter és Pál alak, mint a magában álló Szent Péter. Ebből Györffy arra a következtetésre jutott, hogy a pécsi és a pécsváradi oklevél *anathema* formulájának közös forrása volt, s ezt inkább a pécsváradi, mintsem a pécsi oklevélben lehet keresni.²⁵

Mielőtt tovább követném Györffy Györgyöt okfejtésében, három pontból álló érvelése tárgyában kell állást foglalnom. A 3. számmal jelölt *argumentum* rögvest kiiktatandó, hiszen a pécsi oklevélben Szent Péter nem mint Péter és Pál apostolok egyike, hanem mint a püspökség védőszentje szerepel, amint erre maga az alapítólevél utal: *a sancto Petro apostolo, in cuius honore supranominatus*

²² DHA. I. 58.

²³ Uo. 85.

²⁴ SZENTPÉTERY IMRE: az 5. jegyzetben i.m. 18., 32.

²⁵ DHA. I. 68–69.

constructus est episcopatus.²⁶ Ezzel szemben a pécsváradi oklevél *anathemájában* valóban Szent Péter és Pál apostolok fordulnak elő, mellettük viszont említve van még Szent Benedek, a monostor patrónusa: *a sancto Benedicto, in cuius honore predictum situm est monasterium*.²⁷ Sőt ez utóbbi *anathema* részlet mintha még ellenbizonyítékot is szolgáltatna. A *situs* melléknévről van szó, amelynek bár van 'emelt, épült' jelentése (tehát használata itt nem kifogásolható), de mindenesetre szokatlan, főleg a XI. századi viszonyok ismeretében. Hogy a *situm* szó használatát a pécsváradi oklevélről a XVIII. században másolatot készítő Wagner Károly is szokatlannak tartotta, az jelzi, hogy a – pannonhalmi oklevélben szereplő – *constructummal* helyettesítette.²⁸ A XI. században ugyanis a *situs* szó az összes hiteles oklevélben, illetve oklevélrészletben csakis 'levő, fekvő' értelemben használatos: a pannonhalmi oklevélben: *monasterio... in Monte supra Pannoniam sito; episcopatus et abbatia... in regno Ungarico site erant*;²⁹ a veszprémi oklevélben (1009): *villas... in comitatu Albensis civitatis sitas; villam unam sitam super Danubium*;³⁰ a székesfehérvári prépostság oklevelében (1018 után): *(villam), que sita est super rippam*;³¹ a szádi oklevélben (1067 körül): *terram... sitam iuxta terram*³² stb. Mármost a pécsváradi oklevél birtokfelsorolást tartalmazó részében, amelyet általában nem tekintenek hitelesnek, a *situs* – igaz, helymegjelölőként – kétszer is előfordul: *(villa), que sub Nagyseggy sita est; villa... in montibus sita*.³³ Talán a *sita* alakot kétszer is használó interpolátor tehette bele a mintaként szolgáló pécsi oklevél *anathemájának constructus* szava helyébe. Az 1. és 2. számmal jelölt bizonyíték csak akkor jöhetne komolyan szóba, ha mind a pécsi, mind a pécsváradi oklevél eredetiben maradt volna fenn. De nemcsak a pécsváradi oklevélnek van számos XIII. századi vagy még későbbi átirata, hanem a pécsi oklevél is XIII. század eleji átiratból ismert, amikor az interpolátor

²⁶ Uo. 58.

²⁷ Uo. 80.

²⁸ Uo. 64.

²⁹ Uo. 39., 40.

³⁰ Uo. 52.

³¹ Uo. 97.

³² Uo. 184.

³³ Uo. 73., 75.

beírhatta a *Dei Genitrix* (Isten anyja) kifejezés mellé az akkor már általánosan használt és korszerű *gloriosa Maria* kifejezést. Az *anathema* sorrendi eltérése pedig akár az oklevélformák kiforratlanságával, akár az interpolátor botlásával könnyen magyarázható. Nem látom tehát igazolva azt, hogy a pécsváradi oklevél forrásul szolgált volna az 1009. évi pécsi oklevélnek.

Györffy György – éppen imént cáfolni szándékolt – véleményéből az adódik, hogy számolt egy, 1009-et megelőzően keletkezett pécsváradi oklevéllel. Egy ilyen, igen korai pécsváradi diplomára következtet az 1015. évi oklevél utolsó mondataiból is: „Hogy ez valóságosabban hihető legyen, a jelen oklevelet saját kezünkkel megerősítve [idáig a pannonthalmi oklevéllel egyező szöveg] pecsétünk erejével szilárdítjuk meg az említett monostor felszentelésének napján Aszkrik kalocsai érsek úr és a fent mondott monostor apátja révén, velünk együtt az ország összes főembere jelenlétében. Mégis a mi adományunk birtokhatárainak megállapítása koronázásunk előtt lett írásba foglalva, 14 évvel az alap megásását megelőzően, az alapítástól számított 17. [szövegváltozat: 15.] évben a már mondott monostor fel lett szentelve. Az Úr megtestesülésétől számított 1015. évben”.³⁴

Bár Szentpétery Imre úgy vélte, hogy amennyiben nem a 17. évből indulunk ki (amely pedig a pécsváradi oklevél átíratát őrző egyik legrégebbi, 1403. évi szöveg!), hanem a többi XIV–XVIII. századi átíratban és másolatban szereplő 15. évből, „az oklevél keletkezése ellen... nem emelhető... kifogás”,³⁵ a pécsváradi oklevél időmeghatározásának helyességét igencsak megalapozott kritika érheti. Mint már Erdélyi László rámutatott,³⁶ az oklevélben fenntartott időpont éles ellentétben van a pécsváradi apátság felszentelésének a Pozsonyi Évkönyvben fenntartott 1037. évi dátumával.³⁷ Ez főleg akkor nyilvánvaló, ha akként számolunk, hogy a monostor alapítása 1000–1001-ben (a 17. évből kiindulva 998–999-ben³⁸), felszentelése pedig 1015-ben volt. Ezt 22 év választja el a

³⁴ Uo. 80.

³⁵ SZENTPÉTERY IMRE: a 5. jegyzetben i.m. 24.

³⁶ ERDÉLYI LÁSZLÓ: a 4. jegyzetben i.m. 103.

³⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 125.*

³⁸ KARÁCSONYI JÁNOS: a 3. jegyzetben i.m. 100.

Pozsonyi Évkönyv által adott 1037. évi keletől. Mivel a Pozsonyi Évkönyv XI. századi évszámai általában helyesek (legfeljebb egy-két évnnyi eltérést mutatnak a valós dátumokhoz képest),³⁹ ez hátrányosan érinti a pécsváradi oklevél 1015. évi keltét, már amennyiben azt a felszentelésre értjük. Lehetséges azonban másféle számítás is. Ha az adomány birtokhatárait (*circumscripcio nostre donacionis*) már a koronázás előtt kijelölték, s 14 évvel utóbb ezt követte az alap (*fundamentum*) megásása (amit másra, mint az alapításra, a *fundacio*ra nem érthetnek), a felszentelés pedig az ettől számított 17. (15.) évben történt, nyilvánvaló, hogy a *fundacio* nem tehető sem 1000–1001-re, sem 998–999-re, mert ez esetben István adományának határait még a 980-as években kellett volna kijelölni. Minthogy az oklevél szerint az istváni határok megállapítása a koronázás előtt (*ante nostram coronacionem*) történt, az – írásban történt – határkijelölés közelebbi idejéül a Géza halálától (997) István koronázásáig (1000/1001) eltelt néhány év tehető fel: 998, 999 vagy 1000. Az alapok megásása 14 évvel később következett be, azaz 1012–1014-ben, a felszentelés pedig az ettől számított 17. (15.) évben, vagyis 1028–1030/1031-ben (illetve 1026–1028/1029-ben). Ebbe a rendbe a pécsváradi oklevél 1015. évi kelte nem illik bele. Ha viszont az 1015. évtől mint a felszentelés évétől számítom vissza a 14 + 16 (14) évet, arra a következtetésre kell jutnom: az író nem rendelkezett még megközelítőleg pontos ismeretekkel sem István koronázásának időpontjáról, ami aligha vall kortársra.⁴⁰

Mármost Györffy György éppen az 1015. évi oklevélben említett, István királlyá koronázása előttre tett *circumscripcio* alapján alapján tételezett fel egy, az 1000. év végére keltezett, István herceg által kiadott – igaz, kétes hitelűnek minősített – oklevelet, amelyben István összeíratta volna a Pécsváradnak tett adományt; Györffy még azt sem tartotta kizártnak, hogy az 1015. évi oklevélben foglalt juttatások nagyrészt 1000-ból valók.⁴¹ Ha e feltevés igaznak bizonyulna, ezen diploma lenne a legkorábbi, magyar földön írott latin oklevél. De annyi

³⁹ KRISTÓ GYULA: Pozsonyi Évkönyv. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. 556.

⁴⁰ Értelmezésbeli ellentmondásra mutatott rá a pécsváradi oklevélben ERDÉLYI LÁSZLÓ: a 4. jegyzetben i.m. 104.

⁴¹ DHA. I. 19., 70.

körülmény szól ellene, hogy ez a feltevés bízvást elejthető, s a legelső magyarországi oklevél kitüntető polcáról ez az 1000. évi pécsváradi adomány és összeírás leveendő. Györffy hallgatólagosan úgy számol, mintha 1000-ben a Kárpát-medence egésze felett István herceg saját belátása szerint, senkitől sem korlátozva rendelkezhetett volna. Nem veszi figyelembe, hogy 1000-ben mintegy féltucatnyi, Istvánnak ténylegesen nem engedelmeskedő törzsi állam⁴² létezett. A szóban forgó területen, Pécsvárad környékén Fekete Magyarország terült el, amelyet István 1008-ban fegyveresen meghódított; az itteni nép keresztény hitre térítését szolgálta 1009-ben a pécsi püspökség megalapítása.⁴³ Bizton állítható, hogy 1009 előtt a Kárpát-medence e részén monostor alapításáról István legfeljebb csak álmodhatott, de a cél érdekében ténylegesen semmit sem tehetett. Ugyancsak adós maradt Györffy annak megválaszolásával, hogy 1000-ben kivel írathatott István herceg latin oklevelet, amikor Heribert C, a pannonthalmi (s talán még több más) oklevél írója csak 1002-ben érkezett Magyarországra.⁴⁴ A pécsváradi alapítólevél jelenleg ismert szövegének fentebb idézett néhány mondata (egyszersmind a diploma záró része) – a keltezés vázolt problémáin túl is – csallhatatlan bizonytságot szolgáltat arra, hogy nem származhat Szent István uralkodásának első feléből. Aszkrik (Aserik) nem lehetett a pécsváradi monostor első apátja, mivel Anasztáz néven már 1007-ben, Aserik néven pedig 1012-ben a magyarok érsekeként szerepel, ami minden valószínűség szerint az esztergomi érseki méltóságnak felel meg.⁴⁵ Vagyis amikor a pécsváradi apátság létesülhetett (azaz 1009 után), Aserik-Anasztáz már esztergomi érsek volt. (Ezt megelőzően Anasztáz a pannonthalmi apáti tisztelet töltötte be.) Ugyancsak egyértelműen későbbi korra mutat a pécsváradi oklevélből Aszkrik kalocsi ékeségének említése. A főpap e méltóságáról egyedül az 1100 körül készült Hartvik-legenda

⁴² A fogalomra l. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 299–316.

⁴³ KRISTÓ GYULA: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. (a továbbiakban: AUSZ. AH.) Tomus LXXXII. 1985. 11–16.

⁴⁴ HARRY BRESSLAU: a 6. jegyzetben i.m. 42.

⁴⁵ DHA. I. 43.; ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae II. Bp. 1938. 842. L. még VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Aszkrik, Anasztáz. In: a 39. jegyzetben i.m. 68., 42.

tesz említést,⁴⁶ méghozzá hiteltelen történet elbeszélése kapcsán.⁴⁷ Aszkrikot kalocsai érsekként említeni csak Hartvik nyomán és után lehetett, azaz 1100-at követően. Szintén gyanút kelt István szájából saját koronázásának említése (*ante nostram coronacionem*). István egyetlen másik oklevele sem szól a koronázásról (a pannonhalmi oklevél *confortati et laureati sumus* kifejezése nem értelmezhető ekként⁴⁸), a pécsváradi oklevélben is funkciótlan, nem igazán keltezési szerepkört tölt be.

Úgy tűnik, a pécsváradi oklevél végének abszurditásai egy kései szerzőnek (interpolátornak) azon igyekezetével magyarázhatók, hogy Pécsváradot a legrégebben megalapított (megalapítani szándékolt) bencés monostornak tegye meg. Ezt célozta az adomány határai írásbeli megállapításának a koronázás előttre helyezése, valamint Aszkriknak Pécsvárad első apátjaként való szerepeltetése. Aserik (Aszkrik) mint Szent Adalbert tanítványa – a fekete magyarok között bizonyosan megfordult Querfurti Brúnóval⁴⁹ együtt vagy tőle függetlenül – téríthetett a fekete magyarok (a későbbi pécsi püspökség) területén, így Pécsvárad környékén hagyománya fennmaradhatott, s ebből fejlődhetett ki tévesen pécsváradi apátsága, amely István nagyobbik legendájában, majd a Hartvik-legendában is nyomot hagyott.⁵⁰ Könnyen lehet, hogy a pécsváradi oklevélbe ugyancsak a Hartvik-legendából került ez be, miként innen származik Aszkrik kalocsai érsekként való említése. Ugyanakkor a valóságosan esztergomi érseki székbe emelkedett Aserik-Anasztáznak a XI. század első évtizedei magyarországi egyházszervezetében betöltött meghatározó szerepe jótekonnyan sugárzott vissza (persze, alap nélkül) a későbbi felfogás szerint őt útnak indító Pécsváradra.

⁴⁶ SRH. II. 416–417.

⁴⁷ KRISTÓ GYULA: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendá szövegkapcsolatához. AUSZ. AH. Tomus XC. 1990. 59–60.

⁴⁸ GERICS JÓZSEF: Szent István királyá avatásának történetéhez. In: GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek 9. Bp. 1995. 34–35.

⁴⁹ Minderre I. Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 78–79., 87–88. (A vonatkozó rész THOROCZKAY GÁBOR munkája.)

⁵⁰ SRH. II. 382–383., 411.

Magam úgy vélem: a pécsváradi oklevél számos része nem megy vissza Szent István kori előzményre, azaz nem tekinthető hitelesnek. Nem vitatható azonban, hogy létezett a XI. század első évtizedeiben készült, formulás részeiben német hatást mutató diploma, amely hatás mélységét a pannonthalmi és a pécsi oklevélből történt átvételek elfedik. Én nem osztom azt a nézetet, hogy a pécsváradi oklevélben a formulás részekén kívül minden más interpoláció lenne. Bizonyára a 41 faluból, a nagyszámú szolgálónépből, a gazdag egyházi felszerelésből, a sok állatból számosat a Szent István kori oklevél is magában foglalhatott, de hogy melyeket, annak megállapítására nincs biztos fogódzónk. Mindezekből nagyjából olyan mennyiség szerepelhetett az eredeti diplomában, mint a XI. század első öt-hat évtizede okleveleiben (a pannonthalmi, a bizonytalan korú veszprémvölgyi, a tihanyi oklevélben) található. Emellett néhány – szám szerint négy – mozzanat van a pécsváradi oklevél jelenleg ismert interpolált oklevelében, amelynek Szent István korára, illetve legalábbis a XI. századra való visszavetítése valószínűnek látszik. A következőkben ezeket veszem sorra.

1. Szent István 200 vitézt (*miles*) rendelt a pécsváradi monostor szolgálatára: „e monostort megadományoztuk... mind szabadokkal, mind szolgálakkal, ti. 200 vitézzel (*miles*), akiket olyan katonasággá tettünk, hogy ha történetesen valamely térségben lázadás támadna, fegyveresen siessenek a monostor őrizetére”.⁵¹ A *miles* Szent István törvényeinek egyik, gyakran használt szava a szabadok nem vagyontalan rétegének megjelölésére.⁵² Az egyik törvénycikkely azt a királyi akaratot fejezi ki, hogy minden úrnak legyen meg a maga vitéze (*miles*).⁵³ Mi sem természetesebb, hogy maga a király gondoskodott az általa alapított pécsváradi apátság mint úr *miles*eiről. A XI. századi oklevelek közül az 1091-ben létesített somogyvári apátságé szól arról, hogy Szent László király 100 háznép vitézt (*miles*) adományozott e bencés monostornak,⁵⁴ ami bizonyítja a pécsváradi dip-

⁵¹ DHA. I. 72.

⁵² DRASKÓCZY ISTVÁN: Miles. In: a 39. jegyzetben i.m. 457–458.

⁵³ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. (a továbbiakban: Z.) 148.

⁵⁴ DHA. I. 268.

loma vonatkozó helyének korszerű voltát a XI. században, legfeljebb a 200 fő tűnhet soknak.

2. Az imént az 1. pontban említett tagmondat folytatásaként ez olvasható: „és a király személyét meglátogató apát számára 12 lovas (*eques*) teljesítsen szolgálatot”.⁵⁵ Efféle lovasok az apátságok szolgálatában más XI. századi oklevelekben is feltűnnek. Így I. András király 1055-ben a tihanyi egyháznak szolgáló lovasok számát 20 főben állapította meg.⁵⁶ Péter ispán százdi monostorának szolgálatában 1067 táján 30 lovas szerepel, 20 magyar és 10 besenyő,⁵⁷ s a bakonybéli monostor 1086. évi összeírásában szintén többször említene az apáttal és a barátokkal együtt lovaglókát, illetve lovasokat.⁵⁸ Nem csupán az *eques* terminus mutatja a XI. században korszerűnek a pécsváradi oklevél idézett helyét (ahol még 12 fős létszámuk ellen sem emelhetek kifogást), hanem az a szolgálat is, amelynél a lovasok az apátnak segédkeztek. A XII. század elejére a szolgálat megjelölt tárgya, az apát királyhoz kísérése jórészt elvesztette aktualitását. A Szent László korabeli szabolcsi zsinat (1092) még megszorítás nélkül szól az apátnak a király udvarába történő utazásáról, de a Kálmán kori esztergomi zsinat már arról intézkedik, hogy „az apátok ritkán távozzanak el a kolostorból, és sem a királyhoz, sem távolabb fekvő birtokokra ne menjenek a püspök tudta nélkül, s ilyenkor se maradjanak hosszabb ideig”.⁵⁹

3. A pécsváradi oklevél szerint Szent István hetente két piacot (*forum*) engedélyezett két helyen: „az egyiket fent Szent Péter mellett vasárnap, a másikat az alsó településen szerdán”.⁶⁰ Az, hogy a XI. század első évtizedeiben egyazon kis területen, Pécsváradon⁶¹ Szent István két piacot engedélyezett volna, teljességgel valószínűtlen,⁶² hiszen ekkor még az alsó településrész léte is kérdéses.

⁵⁵ Uo. 72.

⁵⁶ Uo. 151.

⁵⁷ Uo. 184.

⁵⁸ Uo. 253.

⁵⁹ Z. 163., 202.

⁶⁰ DHA. I. 76.

⁶¹ Pécsvárad topográfiájára l. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 365.

⁶² PÜSPÖKI NAGY PÉTER: a 7. jegyzetben i.m. 40.

Bizonyosra vehető viszont, hogy a Szent Péter-egyháznál levő piac már a XI. század első felében működött. Ez a térség maga az apátsági központ, ahol a templom és a kolostor állt. A legkorábbi magyarországi vásárokat a templom előtt tartották, mivel ekként a piacra érkező népet becsalogatták, illetve beerőltették a misére, amelynek vásárnap volt a rendes napja. Ennek munkaszüneti napként való megüléséről s az e napon kötelező templomba járásról Szent István törvénykönyve rendelkezett.⁶³

A vásárnap és a vásárnap korai időszakban történt egybeeséséről nyelvtörténeti tény tanúskodik: vásárnap szavunk egy feltett *vásárnap* szóból jött létre.⁶⁴ A XIV. századi krónikakompozíció szerint I. Béla király „az összes piacot (*fōra*) szombati napra helyezte, hogy ekkor történjék az adásvétel”.⁶⁵ Györffy György úgy vélte, hogy az ezen intézkedést megalkotó király nem I. Béla, hanem I. Géza volt.⁶⁶ Bármiként is álljon a helyzet, az 1061–1070-es évektől – legalábbis hivatalosan – nem lehetett vásárnap vásárt ülni. Ennek a tiltásnak az volt az oka, hogy a vásár konkurenciát támasztott a piac számára.⁶⁷ Persze, a rendelkezések a középkorban lassan érvényesültek, így Dávid herceg 1090 táján kiállított okleveléből arról értesülünk: a Dunán munkaszüneti napon, vásárnap is folyt halászat, az ekkor kifogott halak a tihanyi apátot illették.⁶⁸ Túlságosan sokáig azonban nem maradhatott meg a piac napjának a vásárnap, hiszen amikor tömegesebben neveztek el a vásártartás napjairól településeket (Hetvehely, Kethely, Szerdahely, Csütörtökhely, Péntekhely, Szombathely stb.),⁶⁹ a hét minden napja előfordul helynévben, de a vásárnap egyetlen egyszer sem. Így igaza van Karácsonyi

⁶³ Z. 144.

⁶⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Szerk. KUBÍNYI LÁSZLÓ, PAPP LÁSZLÓ. Bp. 1976. 1096.

⁶⁵ SRH. I. 358.

⁶⁶ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk.: BARTHA ANTAL. Bp. 1984. 886–887. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GYÖRGY munkája.)

⁶⁷ KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története. Magyar századok. Bp. 1999. 161.

⁶⁸ DHA. I. 265.

⁶⁹ SZABÓ G. FERENC: A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Nyíregyháza 1998. 43–86.

Jánosnak és Püspöki Nagy Péternek, akik a pécsváradi oklevél vasárnapi piacról szóló hírének kormeghatározó funkciót tulajdonítottak.⁷⁰

4. Ugyanez mondható el arról az intézkedésről is, amely a pécsváradi diplomában ebben a formában maradt ránk: „A nemesek pedig vagy a nem nemesek, akiknek a monostor földje határain belül birtokaik vannak, ha idő múltával azt mondanák, hogy a mi adományunkból tartják, és gyalázattal eltelve ellenségesek lennének az egyház és annak népe iránt, ingó vagyonukkal űzessenek ki, mert amit Istennek adtunk, ugyanazt semmi esetre sem tartozunk az embernek is nyújtani. Ha az apát parancsa következtében nem távoznának, a király hatalma űzze ki őket irgalom nélkül elvévén javaikat”.⁷¹ Karácsonyi János felfigyelt arra, hogy „ehhez teljesen hasonló intézkedést tartalmaz a veszprémi-völgyi görög levél is”, sőt a százdi oklevélben Péter ispán szintén „egyező parancsolat”-ot adott.⁷² Azóta végzett kutatások tovább gyarapították a XI. – és csak a XI. – századi oklevelekben és egyéb forrásokban előforduló, hasonló rendelkezést tartalmazó helyek számát.⁷³ Így a pécsváradi oklevél e passzusa is korszerűnek tekinthető a XI. században.

Vizsgálataim arra mutatnak, hogy a pécsváradi oklevél ma ismert formájában sem nem hiteles, sem nem – teljes egészében vagy túlnyomó részében – hamis, hanem interpolált. Szerkezetében nyilvánvalóan mutatja a betoldásokat, hiszen Szent István oklevelének szövegtestébe beiktatták objektív (tehát nem oklevél-, hanem összeírásszerű) formában Damaszló herceg, (Szent) László és II. Béla adományait. De interpolált természetesen Szent Istvánnak mai alakjában két egységben található oklevele is. A formulás részek eredeti német hatást mutatnak, valamint a pannonthalmi és a pécsi oklevélből származnak. A rendelkező részek jelentős hányada hiteles lehet, de sok esetben nem dönthető el, hogy konkrétan mely szöveghelyek. Jövendő diplomatikai kutatásoknak a formulás részek vizsgálata mellett a hitelesség kérdéseit érintő tartalmi-tárgyi szempontokra is fokozott figyelemmel kell lenniük.

⁷⁰ KARÁCSONYI JÁNOS: a 3. jegyzetben i.m. 98.; PÜSPÖKI NAGY PÉTER: a 7. jegyzetben i.m. 40.

⁷¹ DHA. I. 76.

⁷² KARÁCSONYI JÁNOS: a 3. jegyzetben i.m. 88.

⁷³ Ezek számbavételét l. KRISTÓ GYULA: a 67. jegyzetben i.m. 129–130.

Ami pedig az eredeti oklevél keltét illeti, az 1015. év ellen semmi kifogás nem emelhető, természetesen ez csakis mint az alapítás és nem pedig a felszentelés dátuma képzelhető el. Úgy vélem, miután István 1008-ban legyőzte a fekete magyarokat, 1009-ben létrehozta a pécsi püspökséget, 1015-ben érkezettnek látta az időt a térség első monostora, a pécsváradi megalapítására. A keletben szereplő *anno ab incarnatione Domini*⁷⁴ formai szempontból kifogástalan, pontosan ez szerepel az 1009. évi veszprémi⁷⁵ és nagyon hasonló (*anno incarnationis Domini*) a szintén 1009. évi pécsi oklevélben,⁷⁶ továbbá sokat nyom a latban, hogy az 1015. évi dátumot a pécsváradi oklevél valamennyi átírata egységesen tartalmazza. Nincs kapcsolatban az oklevél valós keltével az e dátumot megelőzően szereplő, fentebb szó szerint idézett zavaros rész, amely Aszkrik kalocsai érsekről és első pécsváradi apátról, a birtokhatárok koronázás előtti megállapításáról, továbbá a 14 évről, illetve a 17. (15.) évről szól; ez későbbi célzatos interpoláció (durva hamisítás), amely az 1015. évvel egyetlen elemében sem egyeztethető össze. Jól megfelel viszont a pécsváradi monostor 1015. évi alapításának – más forrásból ismert – 1037. évi felszentelése, hiszen az alapítás óta eltelt 22 év alatt a templom és a kolostor teljesen felépülhetett. Ha fejtegetéseim megállják a helyüket, az 1015. évi pécsváradi oklevélnek a Szent István-i szándékok tükrözésében a jelenleg uralkodó megítélésnél lényegesen kedvezőbb „osztályzatot” kell kapnia.

---

⁷⁴ DHA. I. 80.

⁷⁵ Uo. 53.

⁷⁶ Uo. 58.

KUBINYI ANDRÁS

Werbőczy és Pásztó

Minden történéssel megeshet, hogy valamely témával foglalkozva utólag kerül kezébe egy adat, amelyet egy korábbi dolgozatában jól felhasználhatott volna. Magam nem régen kerültem ebbe a helyzetbe. Egészen mást keresve rendezetlen jegyzeteim és irományaim között találtam meg egy oklevél¹ xeroxmásolatát, amely már teljesen kiment a fejemből, legalább egy évtizede nem láttam. Csak annyi rémlik előttem, hogy valaki felhívta rá a figyelmemet, de annak személyére már nem emlékszem, így név nélkül köszönöm meg neki.

Ez az oklevél Werbőczyről, valamint Pásztó mezővárosról és az ottani ispotályról szól. 1999-ben jelent meg tanulmányom Werbőczyről,² és egy ugyanabban az évben kiadott könyvemben közöltem le mind a pásztói ispotályról írt cikkemet újra, mind egy összefoglalást a középkori magyarországi ispotályokról.³ Mint látni fogjuk, a most újra megtalált adat ezekhez nyújt fontos kiegészítéseket. Tapasztalni fogjuk azonban azt is, hogy oklevelünk újabb kérdőjeleket is felvet, amelyeket ma még nem tudok megoldani.

Az oklevél tartalma a következő. 1519. február 8-án Budán oklevelet állít ki (Bakócz) Tamás bíboros esztergomi érsek, konstantinápolyi pátriárka, valamint a magyar, cseh, lengyel, dán, svéd és norvég királyságokba küldött pápai követ (*legatus de latere*). Az oklevelet Olaus Joannis Bangk közjegyző (ő a legátusi bíróság jegyzője volt) írta alá. A címzett valamennyi egyházi személy és közjegyző. A bíboros előtt ugyanis panaszt tett a vitézlő Werbőczy István mester

---

¹ Df. 254527.

² ANDRÁS KUBINYI: István Werbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács. In: ...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. by BALÁZS NAGY, MARCELL SEBŐK. Bp. 1999. 558–582.

³ KUBINYI ANDRÁS: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 22. Bp. 1999. 249–252., 260–267.

királyi személynök mint Pásztó *dominus temporalis* és plébániatemploma *patronusa*, kegyura. E szerint néhai vitézlő Pásztói Domokos végrendeletileg lelkiüdvéért két szőlőt adományozott. Az egyik szőlő 150 forintot ér és Pásztó mezőváros Muzslamál nevű szőlőhegyén fekszik. Ezt Bálint papnak, a pásztói plébánosnak és esperesnek hagyta azzal a feltétellel, hogy ő és utódai hetente misét mondjanak vagy mondassanak Domokos lelkiüdvéért. A másik szőlő Pásztó Középmál nevű szőlőhegyén fekszik és 50 forintot ér. Ezt adja el Bálint plébános és a pénzt fordítsa a pásztói Szentlélek-ispotályra, a szegények ottani házai helyrehozására (*ad domos pauperum reformationem exponere*).

Bálint plébános meg is kapta a szőlőket Katalin asszonytól, Domokos özvegyétől, azonban nem gondolva saját lelkiüdvére, mindkét szőlőt használta, leszüretelte, majd az egyiket pusztulni hagyta, a másikat eladta, de sem a miséket nem tartotta meg, sem pedig a szegényeket nem támogatta (*elemosinas pauperum in gulam propriam convertisset*).

Ezen felül egy bizonyos Tamás nevű pap, a pásztói Szent Miklós-oltár igazgatója erőszakosan elragadott egy 50 forint értékű kárpitot (*cortinam vulgo karpyt*) Katalin asszonytól, a panasztevő – azaz Werbőczy – rokonától (*affinis*), majd attól egy bizonyos pénzösszeget kizsarolva adta csak vissza. Itt egy nem teljesen olvasható beszúrásban előfordul még Péter pap, a Szent László-kápolna rektora is. A bíboros megidézi a feleket a maga vagy *commissarius*a elé „*Bude vel alibi ubi tunc deo duce cum curia nostra residebimus*”.

Ebből az oklevélből több kérdés merül fel. Az elsővel röviden végezhetünk. Nem a primás esztergomi egyházmegyei vagy érseki bíróságáról van szó, hanem legátusi székeről. Az idézésből nyilvánvaló, hogy ez Budán, vagy bárhol, ahol kúriája „Istentől vezetve” tartózkodik, ül össze. A *legatusi* bírósággal való foglalkozás megérne egy misét, egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy ez többnyire a budai primási palotában ült össze, olykor azonban Esztergomban is.⁴

Sokkal több problémát vet fel Werbőczy szerepe ebben az ügyben. Werbőczy pásztói szerepéről eddig csak annyit tudtunk, hogy 1524. március 24-én Pásztói Ferenc és Zsigmond magtalan haláluk esetére leköötötték a nagy jogásznak a Kazai

---

⁴ Vö. KUBINYI ANDRÁS: Ernuszt János pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) Kézirat.

Gyulafi Bálint halálával rájuk esett birtokokat, köztük a pásztói birtokrészt.⁵ Ezek szerint ez a megállapodás nem csupán a tőle megszokott birtokszerzések egyike, hanem Pásztón már korábban megvetette a lábát.

Pásztó a középkorban igen jelentős, városias mezőváros volt, amely több birtokos között oszlott meg, így a Rátót nembeli Tari, Pásztói és Kazai Kakas (ill. Gyulafi) családok,⁶ és az ugyancsak a Pásztóiak kegyurasága alatt álló pásztói ciszterci monostor között. Ez utóbbi a város felének volt a földesura.⁷ Voltak azonban más, feltehetően leányági alapon odakerült birtokosok is, így pl. Dobozi Dánffy András, volt horvát bán. A társbirtokosok közt gyakoriak voltak az összetűzések, így pl. 1487–1488-ban Dánffy és Pásztói János között. (A plébános akkor is Bálint volt, nem tudjuk, hogy ugyanaz-e, mint 1519-ben.) Akkor úgy tűnik, hogy a plébánia kegyura Dánffy lehetett, ugyanis Pásztói megtámadta a plébánia épületét.⁸ Valószínűleg a Kazaiakkal való ellentétük vezette Pásztói Gábort és Györgyöt arra, hogy 1509-ben megöljék András deák pásztói iskolamestert. Perényi Imre nádor mint királyi helytartó ezért pásztói birtokrészüket Kubinyi László deák budavári udvarbírónak és Kazai Gyula(fi) Ferencnek és Bálintnak adományozta. Az adományt bizonyára Kubinyi járta ki.⁹ (Megjegyzem, hogy nem került a kezükre.¹⁰)

Elképzelhető ezért, hogy Werbőczy a Dánffy-részt szerezte meg, így lett a plébánia kegyura, Dánffy 1503-ban már nem élt, felesége, Ugróci Kollár Borbála

⁵ FRAKNÓI VIILMOS: Werbőczy István életrajza. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1899. 360.

⁶ VALTER ILONA: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok. Szerk. BEKE LÁSZLÓ, MAROSI ERNŐ, WEHLI TÜNDE. Bp. 1987. 271–282.

⁷ FERENC L. HERVAY: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 131.

⁸ Dl. 97468., 97469. Vö. még KUBINYI, Főpapok i.m. 245–252. Dánffy horvát bánságára (1475–1476) I. FÜGEDI ÉRIK: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 113.

⁹ Dl. 90296.

¹⁰ KUBINYI MIKLÓS: A Felső-kubinyi Kubinyi család leszármazása. (KUBINYI FERENC–KUBINYI MIKLÓS: A Felső-kubinyi Kubinyi család története és leszármazása II.) Bp. 1906. 413–416. nem említi a családi birtokok jegyzékében Pásztót.

pedig ekkor már Szepetneki Sebestyén felesége volt.¹¹ Ahogy azonban Ugrócon és Pásztón is Borbála asszony bennmaradt férjével együtt a birtokban, így az feltehetően az ő halálukkal szabadult fel. A jelek szerint Borbála az 1510-es évek végén halt meg,¹² így erősen valószínűsíthető lenne, hogy Werbőczy akkor, és épp a Dánffy-Szepetneki részt kapta meg a plébánia kegyuraságával (vagy annak egy részével). Ez ellen két meggondolás szól. Egyrészt Werbőczy birtokai között soha máshol nem szerepel – tudomásunk szerint – Pásztó, bár ettől természetesen lehetett birtokosa vagy inkább zálogbirtokosa egy időre; másrészt rokonsága Pásztói Domokos özvegyével.

Még nehezebb helyzetben vagyunk, ha ezt a rokonságot kíséreljük meg megmagyarázni. A nagy kiterjedésű Pásztói családból a XV–XVI. század fordulóján csak az 1449–1475 között említett László (felesége Lapispataki Orsolya) és testvére, az 1449–1472 közt említett János utódai éltek. László hat fia közül Miklós, György, István és László gyermekeiről nem tudunk. Az ifjabb Jánosra 1463–1504 közöttől maradtak adatok, az ő fiai voltak Gábor és György, akiket utoljára 1509-ben említenek. Mindhármukról szóltam már a fenti hatalmaskodásokkal kapcsolatban. Bátyjára, Domokosra, akinek özvegyével kapcsolatban maradt fenn oklevél, még visszatérünk. Az ő fia volt az a Zsigmond, aki az imént említett György fia Ferencsel 1524-ben az idézett megállapodást kötötte Werbőczyvel. Úgy látszik, akkor csak ők éltek már a családból. A XV. század közepi idősebb János, László öccse két fiút hagyott hátra, Istvánt (említve 1463–1475) és Mihályt (említve 1475–1504).¹³

Rátérve Domokosra, a helyzet tovább bonyolódik. Domokos ugyanis kétszer nősült, először egy nagynénét, majd annak unokahúgát vette el. Első felesége a

¹¹ Dl. 97565. András különben az 1490-es évek közepén halt meg. Feleségére l. FEKETE NAGY ANTAL: Trencsén vármegye. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941. 240–241. Kollár Borbála 1516–1520 között halt meg.

¹² L. az előző számú jegyzetet.

¹³ Az adatoknál elsősorban Engel Pál genealógiai gyűjtésére támaszkodtam, köszönöm szíves segítségét. Néhány kiegészítés: László fia János 1496-ban az csztergomi érsek kapitánya volt (Dl. 97529.), 1502-ben pedig megadta adósságát Mendel zsidóprefektusnak (Dl. 97562.). László fia Jánosra, testvérére: Domokosra és unokatestvérükre, idősebb János fia Mihályra az utolsó adat 1504. (Dl. 97573.)

Hunyad megyei román nemes: Dempsusi Árka László testvére, Anasztázia volt,¹⁴ majd Árka László leányát, Katalint vette el.¹⁵ Ami tovább bonyolítja problémáinkat: Árka László felesége, Nádasdi Ongor Anna, a szintén román Ongor Péter leánya, Ongor idősebb János erdélyi vajda testvére volt.¹⁶ Ezzel bezárult a kör, és visszatértünk Werbőczy Istvánhoz. Ongor János ugyanis 1473-ban kölcsönös örökösödési szerződést kötött Szobi Mihállyal, ami miatt az ifjabb Ongor János özvegye, miután a család kihaltával Szobi valóban beleült az Ongor vagyonba, pert indított Szobi, sőt Werbőczy ellen is.¹⁷

Ez azonban csak azt igazolja, hogy a Werbőczy-rokonnak nevezett Pásztói Domokosné Árka Katalin – Ongor-leszármazott révén – kapcsolatban állt Szobival, sőt Werbőczyvel, többet azonban nem. Akkor sem, ha feltevésemnek, miszerint Szobinak Werbőczy törvénytelen fia lett volna,¹⁸ igaza lenne, ugyanis a Szobi és Ongor János vajda közti szoros barátság ugyan tényleg fennállt, de rokonságot nem tudunk kimutatni. Ettől függetlenül azonban fennállhatott valamiféle atyafiság az Ongor–Árka atyafiság és Szobi, ill. Werbőczy között.

Lenne természetesen még egy magyarázat, amire ma szintén nem tudunk adatokkal szolgálni. Ugyanabban az évben, amikor Katalin asszony érdekében Werbőczy megkezdte a pert, ment Rómába követnek. Május 7-én beíratta magát, feleségét: Katalint, négy fiát, két leányát, valamint Szobi Mihályt és annak feleségét a római Szentlélek társulatba.¹⁹ Ez a Katalin nem Árka Katalin, egyrészt mert feleséget nem szoktak *affinis*-nek, rokonnak nevezni, másrészt Árka Katalin még 1521-ben is csak Pásztói Domokos özvegyeként szerepel.²⁰ A legvalószí-

¹⁴ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V. Bp. 1913. 232.

¹⁵ DI. 106083. 26–27. Domokos ekkor már halott.

¹⁶ Df. 260299. Vajdaságára, ami csak rövid ideig tartott és nem tudjuk, hogy mikor volt: KUBINYI ANDRÁS: Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. RÁCZ ISTVÁN. Debrecen 1988. 72.

¹⁷ A pert részletesen tárgyalja HERMANN ZSUZSANNA: Miképp került Divény vára a Balassák kezére? Levéltári Közlemények 1992. 65–68.

¹⁸ KUBINYI, István Werbőczy i.m. 576., 28. jegyzet.

¹⁹ Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szentlélek társulat anyakönyve 1446–1523. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/5.) Bp. 1889. 138.

²⁰ CSÁNKI, i.m. V. 210.

nűbb, hogy Werbőczy felesége révén került rokonságba akár a nagykiterjedésű Árka-rokonsággal, akár a Pásztóiakkal. Remélem, hogy egyszer valaki, nálam szerencsésebb kutató meg tudja fejteni ezt a rokonsági rejtélyt, ami nagy jogászunk életpályája története feldolgozása szempontjából sem lenne érdektelen. Sajnos, egyelőre fogalmunk sincs, hogy ki lehetett Werbőczy 1519-ben említett Katalin nevű neje.

Még egy új ismeretet ad az 1519-es pásztói oklevél. Korábban már feldolgoztam az ispotály történetét,²¹ és azt is tudjuk, hogy kegyurai a Pásztóiak voltak. 1503-ban Dánffy András végrendelete értelmében özvegye új férje, Szepetneki Sebestyén mint kegyuraknak adja át a Dánffy által hagyott 300 forintot Pásztói Jánosnak és Mihálynak.²² Domokos testvére: János, mint láttuk, Mihály nagybátyja volt. Az új adat az, hogy az ispotályban gondozott szegények a templom melletti házakban laktak. Nos, a középkori ispotályok többsége egy teremből és a hozzá csatlakozó kápolnából állt.²³ Ennek következményeként, amint megszűnt az ispotály jellege az épületnek, szabályos templomként lehetett tovább használni: a szegények, zarándokok és betegek elhelyezésére szolgáló terem tovább élt, mint templomhajó, a kápolnából pedig szentély lett. A Pásztón ma is álló gótikus Szentlélek-templom esetében ugyanerre kellett gondolnunk. Úgy látszik azonban, hogy ez vagy nem volt elegendő a szegények elhelyezésére, vagy pedig kezdettől különálló templomra gondoltak. Adatunk arra figyelmeztet, hogy ispotály-templomok régészeti feltárása esetén a környéket is fel kell tárni, hátha előkerülnek ott ispotályépületek. (Pásztón ez lehetetlen, az egykori ispotálytemplom ma temetőkápolna, amelyet körülvesznek a sírok.)

Egyetlen oklevélből kíséreltem meg szakmailag fontosabb adatokat kibontani, ami csak részben sikerült. Ha azonban ezzel a kegyes olvasó érdeklődését kiválthattam, talán nem volt haszontalan: később, valaki más meg tudja válaszolni azokat a kérdéseket is, amelyeket én nem tudtam.

---

²¹ L. a 2. jegyzetet.

²² DL. 97565.

²³ HERBERT KNITTLER: *Bauen und Wohnen im Mittelalter*. In: HANNES STEKL (Hg.): *Architektur und Gesellschaft von der Antike bis zur Gegenwart*. Salzburg 1980. 150.; CORIO MECKSEPER: *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter*. Darmstadt 1982. 231.

KURECSKÓ MIHÁLY-

A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége a kezdetektől 1269-ig

A XIII. században tömegesen megindult a hiteleshelyi tevékenység. Általában a hiteleshelyek a középkori magyar írásbeliség egyik legfontosabb színterévé váltak, s ez szükségessé teszi a magyarországi jogfejlődés ezen sajátos intézményeinek vizsgálatát. A nyitrai káptalan hiteleshelyi gyakorlata a kezdeti ingadozások után az 1200-as évek közepére alakul ki, s 1269-re – amikor a harmadik *lector* utoljára szerepel a káptalan okleveleiben – már szinte minden jelentős ponton megszilárdul a káptalan oklevélkiadásának gyakorlata.

A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenységének kezdete az 1220-as évekre tehető. A káptalan által 1224-ben kiállított első – Kont Miklós nádor oklevelében tartalmilag átírt – ismert oklevél¹ egy tanúsítvány, mely szerint Jéc faluból való Kristóf tolvajlás és gyűjtogatás miatt beperelte a szent király Raduos nevű jobbágját. László nyitrai ispán udvarbírója, Péter *comes* a felek közt személyesen megvívandó párbajt rendelt el,² melyben „Isten és az igazság” a győzelmet Kristófnak adta; ezután a bíró Raduost feleségével, fiaival és lányaival, valamint Jéc³ faluban lévő két ekealjnyi földjével nevezett Kristófnak ítélte oda. Az oklevelet a káptalanhoz járuló Etej⁴ faluból való Péter udvarbíró, Rywatha fia, Péter és a Jécből való László fia, Kristóf elmondása alapján állították ki.

---

¹ Df. 243781.

² Tudomásunk szerint ez az első – a szakirodalomban eddig nem ismert – forrás, mely magyarországi perdöntő bajvívásról tudósít. A magyar bajvívásokról l.: BOTKA TIVADAR: *De duellis Hungarorum litis decisoriiis*. Pesthini 1829.; PESTY FRIGYES: *Perdöntő bajvívások története Magyarországon*. Pest 1867.; HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog története az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Bp. 1899. (a továbbiakban: HAJNIK) 259–276.; THÓT LÁSZLÓ: *Az istenítéletekről különös tekintettel hazánkra*. Bp. 1908. 42–73.; BOROSY ANDRÁS: *Perdöntő párvíadatok Magyarországon*. Hadtörténelmi Közlemények 1986. 231–252.

³ Györffy György nem említi ezt az adatot. L.: GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF.) IV. 400.

⁴ Valószínűleg az 1. számú Etej faluval azonos, mivel ez közel fekszik Jéchhez. ÁMTF. IV. 382.

A legkorábbi, teljes szövegükben ismert oklevelek 1229-ből származnak, egy – feltehetően 1271 után készült – átirat és két eredeti oklevél maradt fent ebből az évből. Az átirat⁵ egy adásvételt rögzít, mely szerint Bohunych falusi emberek eladták ugyanott lévő földjüket a Pomnen faluból származó Borknak 10 márkáért. A felek kérése alapján a káptalan kiküldi Vencel szkalkai szerzetest és Márk kanonokot a föld elhatárolására. Ez az oklevél ugyan tipikusan hiteleshelyi kiadványnak tekinthető, mégis abban különbözik a későbbi iratoktól, hogy a káptalan és a püspök közös *intitulatio*ja alatt adták ki. Mivel átiratról van szó, ezért csak a szövegből következtethetünk a megerősítés módjára, s a *corroborati*óban szereplő *sigillum* szó egyes számú alakjából⁶ arra lehet gondolni, hogy csak egy – feltehetően püspöki – pecséttel hitelesítették. Biztos azonban, hogy ekkor már volt a káptalannak oklevelek megerősítésére használt pecsétje, amit a szkalkai bencés konventnek tett adományokról 1224-ben kiállított püspöki oklevél tanúsít.⁷ Az oklevél párját – az átirat tanúsága szerint – a káptalan levéltárában őrizték.⁸

A két eredetiben fentmaradt oklevél lehetővé teszi számunkra, hogy bepillantást nyerjünk a káptalan hiteleshelyi működésének kezdeteibe. Az első ügyben kiadott oklevél⁹ szerint a szolgagyőri várjobbágyok – a király előtt – perbe vonták Hemyruch fiait, Kozmát és Pétert, mivel ezek eladták a várhoz tartozó Bugvna földet. A király vizsgálatot rendelt el, vagyis a kor szokásának megfelelően utasította Kozmát és Pétert, hogy tanúkkal igazolják, miszerint nevezett föld az ő tulajdonuk. A kiállított tanúk közül a várjobbágyok tizenkettőt kiválasztottak az esküre, amelynek letétele után a káptalan úgy ítélte,¹⁰ hogy nevezett föld Hemyruch fiainak jogos tulajdona.

Ez az oklevél is felvet néhány problémát, mivel felfogható a letett esküt igazoló tanúsítványként, de ítéletlevélként is, ami már egyáltalán nem sorolható a hiteleshelyi funkciók közé. Az ítéletlevél egyedi jellegét igazolja az, hogy a király

⁵ Dl. 40007.

⁶ „*sigillo nostro impressas*”

⁷ Dl. 1461.: „*sigilli nostri ac capituli Nitriensis munimine roboratas*”

⁸ „*aliam partem eiusdem privilegii in nostra reservatam camera renovari*”

⁹ Dl. 153.

¹⁰ „*nos auctoritate regia domino episcopo et per episcopum nobis collata sentencialiter diffinivimus*”

a püspököt bízta meg az ügy kivizsgálásával és a káptalan csak őt helyettesítve¹¹ járt el. Az 1229-ben kiállított oklevelek közül problémamentesen hiteleshelyi kiadványnak egyedül az Ivancha comes és Kozma fiai, Themerche és Brench közt létrejött birtokosztály tekinthető.

Formuláit tekintve az átiratban fentmaradt oklevél és az ítéletlevél erősen eltér a káptalan későbbi gyakorlatától. Az *intitulatio* – ezen két oklevél kivételével – 1260-ig mindig követi az *inscriptio*t a privilégiumokban. Az ítéletlevél *intitulatio*ja csak itt fordul elő az Árpád-kor folyamán.¹² Az *inscriptio* e két oklevélben használt formulája¹³ is csak 1260 után tűnik fel ismét a káptalan gyakorlatában. *Promulgatio*jukkal¹⁴ sem találkozunk többet az általunk tárgyalt időszakban, a *salutatio*¹⁵ azonban már az Árpád-korban leggyakrabban szereplő alakban fordul elő, a *datum*¹⁶ formulája pedig az 1237-ig terjedő időszakban használatos formát tükrözi. A birtokosztályt tanúsító oklevél formulái már a későbbi gyakorlat jellegzetességeit tükrözik, aminek legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy az oklevél *inscriptio*val kezdődik és ezt követi az *intitulatio*. Mindkét eredetiben fentmaradt privilégium chirographált, amiben megfelelnek az XIII. század általános gyakorlatának.

Paleográfiai vizsgálatukat elvégezve megállapíthatjuk, hogy az ítéletlevél írása még nehézkes, kevés rövidítést tartalmazó könyvírás, láthatóan nagyon sok időt vett igénybe kiállítása, s ebből arra lehet következtetni, hogy még viszonylag kevés oklevelet kellett kiállítaniuk, ami nem kényszerítette az írnokokat a gyors, jegyzetelő típusú írás alkalmazására. A birtokmegosztó oklevél írása azonban már a korban korszerű oklevélírás, ami azt bizonyítja, hogy a *scriptorium* írnokainak egyike lépést tartott a korabeli gyakorlattal.

---

¹¹ „*episcopo igitur absente et capitulo vices ipsius prosequente*”

¹² „*Universum Nitriensis ecclesie capitulum*”

¹³ „*omnibus ad quos presentes littere/littere presentes pervenerint*”

¹⁴ „*Universitati vestre significamus*”

¹⁵ „*oraciones in Domino*”

¹⁶ „*anno verbi incarnati*”

AZ OKLEVELEK TARTALMI CSOPORTOSÍTÁSA

Bevallások

A nyitrai káptalan okleveleinek zömét a bevallások tették ki. A káptalannak minden esetben meg kellett győződnie a bevallást tevők személyazonosságáról,¹⁷ azonban az általunk tárgyalt korszak okleveleiben nem utalnak arra, hogy ez milyen módon történt. Mivel a bevallások többségét nyitrai, barsi, pozsonyi és trencsényi emberek tették, feltételezhető, hogy a káptalan tagjai ismerték őket. A képviselő útján tett bevallásoknál a képviselő felhatalmazó oklevéllel igazolhatta megbízását, azonban ilyen oklevelekre sem történik utalás a forrásokban.

A bevallások legnagyobb részét az adásvételek alkották, hasonlóan más hiteleshelyek gyakorlatához.¹⁸ Az ügyletek értéke 2 és 165 марка közt mozgott, azonban a 10 márkát ritkán haladta meg.¹⁹ Három esetben értesülünk arról, hogy a korábban zálogba adott birtokot nem tudták visszaváltani, és ezért – kétszer a zálog összegéért,²⁰ egyszer felülfizetéssel²¹ – eladták.

Az adásvételek mindig ingatlanokra, esetleg ingatlanokkal eladott szolgákra²² vonatkoznak. Az 1246 augusztus 31-én kiállított adásvétel²³ érdekessége az, hogy megtudjuk belőle a birtok eladásának okát. Undruh-i István fiai, István és András ugyanis azért adnak el – hat márkáért – egy három ekealjnyi nagyságú földet, hogy István kifizethesse belőle váltságdíját, mivel a Frigyes osztrák herceg elleni

---

¹⁷ SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 125–126.

¹⁸ HUNYADI ZSOLT: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In.: Capitulum I. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1998. 64–65.; KŐFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: uo. 132.; KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs 1998. 19.; PARLAGI MÁRTON: A bácsi káptalan hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. Szeged 1998. (kézirat) 10.

¹⁹ Df. 273496.: Megerced faluból két és fél ekealjnyi föld két szolgával 12 марка; Dl. 102939.: Olthuman 24 марка; Dl. 605.: Majtény 165 марка; Dl. 58401.: Bélád 20 марка.

²⁰ Dl. 58391.; Df. 268845.

²¹ Dl. 40056.

²² Df. 273496.

²³ Df. 273106.

hadjáratban a király seregében harcolva – sok nemessel együtt²⁴ – fogságba esett. Az eladó kérésére került be ez a mondat²⁵ az oklevélbe, valószínűleg azért, mert így István igazolhatta a király szolgálatában őt ért veszteséget és reménye volt arra, hogy ezt – egy későbbi birtokadományozás formájában – az uralkodó megtéríti.

A káptalan előtt tett bevallásokhoz tartoznak az egyezséglevelek, amelyek birtokjogi változást is írásba foglalhatnak. A legtöbb egyezséglevél leánynegyed, hitbér és jegyajándék kiadását tanúsítja, s az első e tárgyban született privilegium²⁶ egyben a legnagyobb összegű is. Ezen oklevél tanúsága szerint a tatárok elleni harcban elesett Pousa trencsényi várjobbágy, a királyi sereg vitéze. Özvegye nevében ennek *fraterei* – Bogmel nyitrai és trencsényi *comes* előtt – beperelték Pousa rokonait az őt megillető 50 márka hitbérért. Mivel a rokonok ingóságokban nem tudták kiadni a hitbért, ezért az özvegynek adományozták a Liburcha nevű földet egy szolgálóval és annak fiával. Az ügy érdekessége, hogy a felperesek nem egyházi bíróság előtt pereltek, pedig a leánynegyeddal és hitbérrel kapcsolatos ügyekben ez volt a törvényes joghatóság.²⁷ Talán ez a tény magyarázza, hogy miért érezték a felek szükségét annak, hogy ilyen gyorsan²⁸ egy hiteleshely által kiállított oklevelet is kérjenek az egyezségről.

A nyitrai káptalan korai okleveleinek további, viszonylag jelentős csoportját alkotják a birtokok elzálogosításával kapcsolatban keletkezett források. Az e tárgyban fentmaradt nyolc oklevél közül legkorábbi az 1237-ben kiadott privilegium,²⁹ amely két, egyenként negyven hold nagyságú föld kiváltásáról tu-

²⁴ SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 77.

²⁵ „Dicebat tamen Stephanus annotatus predictam pecuniam se Theotonicis soluturum eoque in conflictu Bele, excellentissimio regis Vngarie, cum Felderico duce captus fuerit per eosdem.”

²⁶ Dl. 253.

²⁷ HAJNIK 115.

²⁸ Bár ránk maradt a Bogmel által kiállított oklevél (Dl. 105399.), sajnos azonban nem tartalmaz dátumot. Elég valószínűtlennek tűnik, hogy már 1241-ben kérték volna a hitbér kiadását, inkább az feltételezhető, hogy rögtön a tatárok kivonulása után perelték az örökösöket, s mivel maguk is tisztában voltak azzal, hogy ez nem világi bíróság hatásköre, ezért a megszületett egyezséget, amilyen gyorsan tudták, hiteleshely előtt is megerősítették.

²⁹ Dl. 58384.

dósít. Az 1265-ben kiállított pádensből³⁰ egy zálog megosztásáról értesülünk, eszerint Mihály zólyomi *comes* a Sándor fia Budou-tól 80 márkáért zálogba vett Priba föld felét, Beke fia Dénesnek adja 40 márkáért, olyan feltétellel, hogyha említett föld később a birtokába kerülne, akkor örök jogon átadja további 40 márkáért, ha pedig kiváltják tőle, akkor Dénesnek visszaadja a 40 márkát.

A tárgyalt időszakban bevallásokat csak a káptalan előtt tettek, ami legszembetűnőbben az 1264-ben kiállított végrendeletből³¹ tűnik ki, eszerint Vasard-i Iwanch felesége, Gimes földjét fiára, Jánosra és lányára, Endre-i Pál fia, Moch feleségére hagyta. Az oklevelet a káptalan a végrendelet kedvezményezettjeinek – János, és a felesége képviselőjében megjelent Moch – bevallása alapján állította ki.³²

A privilégiumokban nyolc esetben található utalás arra, hogy a káptalan kiküldte emberét a helyszínre: kétszer amiatt, hogy a határokat leírja³³, a többi hat esetben³⁴ a káptalan embere elsősorban azért ment ki a helyszínre, hogy megbizonyosodjon az elmondottak valóságtartalmáról, illetve arról, hogy a rokonok és szomszédok beleegyeztek az oklevelekben szereplő birtokok eladásába.

Jelentések

Az oklevelek második csoportját a jelentések alkották, amelyeket valamely hatóság parancsára tett vizsgálat után állítottak ki. A tudomásunkra jutott tíz jelentésből kettőt a kutatás hamisnak talált.³⁵ A káptalan által kiállított legkorábbi *relatió*ról IV. Béla 1244-ben kiadott privilégiuma tudósít.³⁶ Ebből megtudjuk, hogy a király elcserélte Ders *comes* Parna nevű birtokát Dubnica földjére. A

---

³⁰ Df. 238259.

³¹ Dl. 58398.

³² A földet még ugyanebben az évben – a nyitrai káptalan előtt – eladták Iwanka fia Andrásnak 6 márkáért (Dl. 58399.). Györffy György tévesen nevezi meg egyik eladóként Vasard-i Iwanch-ot, hiszen a földet fia, János adta el. ÁMTF. IV. 485.

³³ Dl. 40007.; Dl. 58379.

³⁴ Dl. 58384.; Df. 248406.; Dl. 303.; Df. 248520.; Dl. 102939.; Df. 268845.

³⁵ Dl. 98222. Vö. ÁMTF. IV. 345.; Dl. 529. Vö. SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923. 1305. szám.

³⁶ Df. 273452.

birtokba Ádám nyitrai püspök által vezetetti be Derset, de a birtok határait a káptalan pecsétjével³⁷ ellátott oklevél alapján írja le. A privilégiumból nem dönthető el egyértelműen, hogy a megbízás kinek szólt. Elképzelhető, hogy az iktatásra a parancsot a püspök kapta, ő azonban utasította a káptalant, hogy azt végezzék el, a birtok határait pedig írják le. Biztos, hogy a káptalan oklevelét személyesen adta át,³⁸ zavarba ejtő azonban az, hogy előszóval is megerősítette az abban foglaltakat. Ez a tény viszont azt feltételezi, hogy személyesen részt vett a beiktatáson, ha a határjárást nem is maga végezte el. Az oklevélből úgy tűnik, hogy a püspök a megye birtokviszonyaiban járatos hatósági tanúként működött közre a határjárásban, maga az oklevél pedig a *pristaldusi* intézmény felbomlása és a *homo regiusi* intézmény – még kialakulatlan gyakorlata – közti átmeneti állapotot tükrözi.

A jelentések egy kivétellel határjárást tartalmaznak, egyedül egy 1265-ben küldött *relatio*³⁹ az, amely csak a fehérvári várhoz tartozó Gimes vár melletti föld nagyságának vizsgálatára szorítkozott. Általában megállapíthatjuk, hogy a káptalan zömmel – összesen öt esetben⁴⁰ – nyitrai földek vizsgálatára kapott megbízást, a többi három esetben⁴¹ pozsonyi és barsi – tehát a nyitrai káptalanhoz közel fekvő – területek ügyében küldött jelentést.

Átírások

A nyitrai káptalan okleveleinek harmadik csoportját a valamely korábban kiállított oklevél teljes szövegét tartalmazó átírások képezik. Az átírások oka privilégiumok esetében általában az oklevél megrongálódása vagy megsemmisülése miatti félelem volt. A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenységének általunk tárgyalt időszakában három oklevelet írt át. Az első átírás⁴² Benedek esztergomi

³⁷ „sub sigillo capituli sui”

³⁸ „qui metas eiusdem terre videlicet Dubniche sub sigillo capituli sui nobis manu propria porrexit quas et vive voce roboravit”

³⁹ Dl. 58400.

⁴⁰ Df. 273452.; Df. 273076.; Dl. 102712.; Dl. 58400.; Dl. 649.

⁴¹ Dl. 2207.; Dl. 528.; Dl. 584.

⁴² Dl. 40037.

érsek ítéletleveléről készült, mely az Uros és a szolgagyőri várjobbágyok közti pert zárta le. A szolgagyőri várjobbágyok beperelték Urost, azt állítván, hogy ő is közéjük tartozik. Uros ezt vitatta, mondván, hogy felmenőivel együtt szabad *hospes*. Az érsek elrendelte, hogy Uros – az általa kijelölt tizenkét emberrel – tegyen esküt, majd a nyitrai káptalan tanúsítványának – mely igazolta, hogy az arra kötelezettek az esküt letették – kézhez vétele után a pert az alperes javára döntötte el. Ezután megparancsolta a káptalannak, hogy írja át ítéletlevelét, aminek november 8-án a testület eleget is tett.

Az 1263-ban készült átirat⁴³ Kumorzanus és Tamás trencsényi udvarbírók ítéletleveléről készült,⁴⁴ mely szerint Sadoth pap testvérevel, Balázssal és rokonaikkal Herrandus királyi lovászmester és trencsényi ispán ítéletét kérték, mert a govori *hospesek* Baas trencsényi ispán idejében elfoglalták birtokaik egy részét. Herrandus úgy rendelkezett, hogy Sadoth – tizenkét trencsényi várjobbággal, akiket a másik fél választ ki – esküvel igazolja, hogy a vitás birtok az övé. Mivel az alperesek a megjelent tanúkat nem eskették meg, hanem eltávoztak, így az udvarbírók Sadothnak ítélték a földet, s az ügyről kiállított oklevelet a jelenlévő Jakab nyitrai főesperes pecsétjével is megerősítették.⁴⁵ Az eredeti ítéletlevel *corroboratio*jában még szerepelt ugyan, hogy azt az udvarbírók pecsétjével is megerősítették, a nyitrai káptalan átiratában – amely csak a szepesi káptalan 1297-es átiratában maradt fent – azonban már hiányzik a *corroboratio*ból az udvarbírók pecsétjének említése. Azt, hogy ez a hiba melyik átirás során keletkezett, nem lehet eldönteni, de nem elképzelhetetlen, hogy már a nyitrai káptalan átiratában sem szerepelt ez a rész, hiszen a káptalan ezzel saját intézményes súlyát tudta növelni, s azt sem szabad elfelejteni, hogy az ítéletnél jelenlévő Jakab a káptalan beleegyezésének jeleként helyezte pecsétjét az oklevélre – ez lehet az oka annak is, hogy az ítéletlevelet nem a felperes, hanem a trencsényi udvarbírók kérésére írta át a káptalan.

⁴³ DL. 105383.

⁴⁴ A trencsényi udvarbírók ítéletlevelének szövegét az eredeti oklevélről készült fényképpel együtt kiadta: RADVÁNSZKY BÉLA-ZÁVODSZKY LEVENTE: A Héderváry-család oklevéltára I–II. Bp. 1909–1922. I. 3.

⁴⁵ „...*sigillo magistri Jacobi archidiacono Trinchiniensi tam pro se tum etiam pro testimonio capituli in hoc negocio constituti presens scriptum fecimus communiri.*”

A harmadik – 1269. augusztus 1-jén kiadott – átírásból⁴⁶ megtudjuk, hogy Bálint esztergomi kántor, Fülöp érseket képviselve, átadta a fehérvári káptalan két oklevelét. Az első, június 29-én kiadott oklevél tudatja a nyitrai káptalannal, hogy Domonkos baranyai *comes* azt kérte: Boroch föld adásvételéről a nyitrai káptalan a fehérvári testület privilégiuma alapján adjon oklevelet Fülöp érseknek. A káptalan a június 30-i keltezéssel ellátott privilégiumot – mely szerint Bálint esztergomi kántor, az érseket képviselve, 40 márkáért megvásárolta a Nyitra megyében fekvő Boroch nevű földet⁴⁷ – a kérésnek megfelelően átírta.

Láthatjuk, hogy a káptalan korai átírásainak motivációjaként nem az elpusztulás vagy a megrongálódás miatti félelem, sokkal inkább a területi illetékség játszotta a főszerepet. Mindkét ítéletlevél a nyitrai egyházmegye területén lakó emberek, vagy ott található birtokok ügyében keletkezett, így az ítéletet hozó bírák valószínűleg jobbnak látták, ha ezeket egy, a területen illetékes káptalan is megerősíti. Az adásvétel átírásának oka is hasonló lehetett, jöllehet a fehérvári káptalan által kiállított privilégium teljes jogerejű volt, az esztergomi érsek – mint vevő – mégis szükségét érezte annak, hogy a megvásárolt föld területén illetékes káptalan is megerősítse azt.

AZ OKLEVELEK BELSŐ ISMERTETŐJEGYEI

PROTOCOLLUM

Intitulatio

A hiteleshelyi oklevelek nélkülözhetetlen eleme, amelynek tárgyalt korszakunkban a nyitrai káptalan privilégiumaiban leggyakrabban megtalálható formája „*Nitriensis ecclesie capitulum*”. A püspökkel kiadott oklevélről⁴⁸ és az ítéletlevélről⁴⁹ eltekintve ez az uralkodó formula a kezdetektől 1260-ig. Amikor ezt a formát

---

⁴⁶ Df. 248525.

⁴⁷ Boroch azonosnak tűnik Borcs(ic) településsel, amelyet Györffy György Trencsén megyébe helyez. ÁMTF. IV. 358.

⁴⁸ Dl. 40007.

⁴⁹ Dl. 153.

használják, az *inscriptio* mindig megelőzi az *intitulatiót*.⁵⁰ 1263-ban és 1264-ben összesen hatszor,⁵¹ majd 1268-ban még egyszer⁵² megtalálható a „*capitulum Nitriensis ecclesie*” alakú *intitulatio* a privilégiumokban. Az *intitulatio* harmadik típusa – mely csak két évtized múlva tűnik fel ismét – egyszer bukkan elő, 1262-ben⁵³ „*capitulum ecclesie Nitriensis*” alakban. Az *intitulatio* utóbbi két típusa az oklevelek első formulás része, vagyis megelőzi az *inscriptiót*. A pápens alakban kiállított oklevelek *intitulatioja* mindig „*nos*” személyes névmással kezdődik, egyszer fordul elő – az első teljes szövegében fentmaradt pápensben⁵⁴ – a „*Nos capitulum Nitriense*” formula, a többiben – összesen hatszor⁵⁵ – a „*Nos capitulum Nitriensis ecclesie*” forma található. Az általunk tárgyalt korszak egyetlen teljes szövegében ismert zárt oklevelének⁵⁶ *intitulatioja* – amely természetesen az *adresse* után következik – „*capitulum Nitriensis ecclesie*”.

Inscriptio

A káptalan *inscriptioi* már nagyobb változatosságot mutatnak, alapvetően mégis két csoportot különíthetünk el. Az első csoportba az „*Universis Christi fidelibus quibus presentes patuerint*”,⁵⁷ vagy az azonos kezdetű, de folytatásában

⁵⁰ Hasonló gyakorlat következetes alkalmazásáról – vagyis, hogy az *inscriptio* megelőzi az *intitulatiót* – csak az egri káptalan esetében van tudomásunk. L.: E. KOVÁCS PÉTER: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban. Archivum 1990. 5–43., 29.

⁵¹ Dl. 105383.; Dl. 40056.; Dl. 68085.; Dl. 58398.; Dl. 58399.; Dl. 572.

⁵² Hazai okmánytár. Szerk. NAGY IVÁN, PAUR IVÁN, RÁTH KÁROLY, IPOLYI ARNOLD, VÉGHÉLY DEZSŐ. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO.) VII. 110.

⁵³ Dl. 523. Ez az oklevél több szempontból is különbözik a káptalan – a korszakban már szilárdnak mondható – gyakorlatától, a továbbiakban csak megemlítem az eltérést. Az oklevél részletesebb elemzését l.: KURECSKÓ MIHÁLY: A nyitrai káptalan kétes hitelű oklevele. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk. HOMONNAI SAROLTA, PITI FERENC, TÓTH ILDIKÓ. Szeged 1999. 75–84.

⁵⁴ Dl. 95230.

⁵⁵ Df. 238259.; Dl. 49000.; Dl. 49001.; Dl. 674.

⁵⁶ Df. 273076

⁵⁷ Előfordulhat a *presentes littere* (Df. 273106.; Dl. 58401.; Df. 248525.); a *quibus* és a *patuerint* helyett *ad quos* és *pervenerint* szerepel (Df. 248406.; Dl. 303.; Dl. 40019.); egy alkalommal *quibus presentes pervenerint* (Dl. 58390.). Ugyanehhez a változathoz sorolható a kicsit bővebb „*Universis Christi fidelibus ad quos presentis pagine noticia pervenerint recitanda*”. (Dl. 253.)

már kissé eltérő⁵⁸ *inscriptiok* tartoznak. Ezen változatok közös jellemzője, hogy az oklevelek kezdő formulás részei, és utánuk következik az *intitulatio* első típusa. Az *inscriptiok* másik csoportja – amely mindig követi az *intitulatio*t – összesen hétszer fordul elő, ötször⁵⁹ „*Omnibus ad quos presentes littere pervenerint*”, kétszer⁶⁰ – ennek változataként – „*Omnibus Christi fidelibus ad quos presentes littere pervenerint*” alakban. Az általunk tárgyalt korszak egyetlen teljes szövegében fentmaradt *relatio*ját⁶¹ a kor általános gyakorlatának megfelelően címzik a királyhoz: „*Excellentissimo domino suo Bele illustri regi Hungarie*”. A pápens formában kiállított oklevelek nem tartalmazzak *inscriptio*t.

Salutatio

A privilégiumok és *relatiok* elhagyhatatlan része, a pátensekben azonban az *inscriptio*hoz hasonlóan hiányzik. Leggyakrabban az „*oraciones in Domino*” formulával találkozunk,⁶² az 1260-as évek közepétől négyszer fordul elő a „*salutem in omnium salvatore*” forma,⁶³ míg azokban az oklevelekben, amelyek az *intitulatio*val kezdődnek – egy kivétellel⁶⁴ – a „*salutem in Domino sempiternam*” alakkal találkozunk.⁶⁵ A *relatio*ban⁶⁶ az „*inclinaciones et oraciones in Domino tam debitas quam devotas*” formulát láthatjuk.

CONTEXTUS

Arenga

Az *arenga* filozofikus, gyakran bibliai idézeteket, általánosabb gondolatokat tartalmazó rész, mely általában nem kapcsolódik szorosan az oklevél tartalmához.

⁵⁸ Pl.: Dl. 58379.; Dl. 58384.; Df. 236994.

⁵⁹ Dl. 40056.; Dl. 68085.; Dl. 58398.; Dl. 58399.; Dl. 572. (A kétes hitelű oklevélben: „...*ad quos presens scriptum venerit*.” [Dl. 523.])

⁶⁰ Dl. 105383.; HO. VII. 110.

⁶¹ Df. 273076.

⁶² Két esetben folytatva: „...*Jhesu Christo*”. (Dl. 40019.; Df. 248520.)

⁶³ Dl. 65701.; Dl. 605.; Dl. 58401.; Df. 248525.

⁶⁴ Dl. 523.: „*salutem in vero salutari*”

⁶⁵ Dl. 105383.; Dl. 40056.; Dl. 68085.; Dl. 58398.; Dl. 58399.; Dl. 572.; HO. VII. 110.

⁶⁶ Df. 273076.

Azt, hogy az 1269-ig terjedő időszakban csak egyszer fordul elő – a legnagyobb összegű adásvételt tanúsító oklevélben – magyarázhatja az a tény, hogy az *arenga* megléte vagy hiánya nem befolyásolta az oklevél jogerejét. A nyitrai káptalan oklevelében talált formája⁶⁷ a memória típusú *arengák* közé tartozik, vagyis az oklevél kiállításának indokaként a felejtés megakadályozását jelöli meg.

Promulgatio

A *promulgatio* formulája viszonylag nagy változatosságot mutat a nyitrai káptalan korai okleveleiben. A három legkorábbi teljes szövegű oklevél egyikében⁶⁸ már feltűnik a leggyakrabban előforduló változat: „*Significamus vobis*”, amely további tizennyolc oklevélben is megtalálható,⁶⁹ másik négy oklevélben⁷⁰ pedig a „*Significamus tam modernis quam futuris*” formula fordul elő. Azokban az oklevelekben, melyekben az *intitulatio* áll az első helyen – egy kivétellel⁷¹ – az „*Ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire*” szerepel, három oklevélben⁷² ennek további változatai találhatók. Két privilégiumban találkozunk az Árpád-korban többé elő nem forduló változatokkal.⁷³ A hét – teljes szövegében fentmaradt – pádens *promulgatio*ja tárgyalt korszakunk folyamán „*damus pro memoria*” alakban szerepel.

Narratio

A *narratio* nagy változatosságot mutat, tükrözvén a jogügyletek sokféleségét, hiszen a szöveg az adott tartalom függvénye. *Pertinentia* formulát összesen két esetben találtunk,⁷⁴ szavatosság vállalása – amely a felek közt létrejött jogügylet

⁶⁷ „*Humana pereunt negotia si litterarum non fuerint testimonio roborata*”. (Dl. 605.)

⁶⁸ Dl. 58379.

⁶⁹ Pl.: Dl. 58384.; Df. 273496.; Df. 268845.; Dl. 65701.

⁷⁰ Df. 248406.; Dl. 303.; Dl. 40019.; Df. 248520.

⁷¹ HO. VII. 110.

⁷² „*tenore presencium*” helyett „*harum serie*” (Df. 236994.; Dl. 605.), ill. „*harum tenore*” (HO. VII. 110.) található.

⁷³ „*Ad omnium presencium ac posterorum noticiam harum insinuacione litterarum volumus devenire*”. (Dl. 253.); „*Tenore presencium universorum noticie volumus declarare*”. (Df. 248525.)

⁷⁴ Df. 248166.; Dl. 605.

egyik legfontosabb biztosítéka volt – tíz oklevélben fordul elő. Legelőször 1245-ben tűnik fel,⁷⁵ nyolcszor⁷⁶ általánosságban említve meg a szavatosságot vállaló kötelezettségét, miszerint bármilyen – az üggyel kapcsolatban felmerült – probléma esetén saját költségével és fáradozásával megvédi a másik felet. Két esetben⁷⁷ az eladó fél vállalja, hogyha a vevőt a vásárolt föld birtokában nem tudná megvédeni, akkor azzal egyenértékű cserebirtokot ad. *Poena* összesen három oklevélben⁷⁸ található – mindhárom diploma zálogosítás kapcsán kiállított pápens –, s a birtok elzálogosítóját sújtja abban az esetben, ha nem adja vissza a felvett pénzt a vállalt határidőig, akkor az összeg kétszeresét kell fizetnie az ingatlan kiváltásakor.

Corroboratio

A *contextus* záró része a *corroboratio*, amely az oklevél kiállításának és megpecsételésének tényét jelzi, s az országos gyakorlatnak megfelelően kizárólag privilégiumokban fordul elő – ezeknek azonban elhagyhatatlan kelléke. A káptalan leggyakrabban használt formulája az „*In cuius rei testimonium...*”⁷⁹ kezdetű, amely huszonnégy esetben fordul elő, s már az 1229-ben kiadott három oklevélben⁸⁰ ezt a kezdetet találjuk. További hét esetben ennek változataként az „*In cuius rei memoriam...*”⁸¹ kezdetű *corroboratio*t láthatjuk. Ezen a két formulán belül számos variáció előfordul, azonban az egyes változatok többnyire csak a szórendben térnek el egymástól. Leggyakrabban az „*In cuius rei testimonium presentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas*”⁸² található. A hitelesítést a kor általános gyakorlatának megfelelően pecsételéssel és chirographálással oldották meg – ez utóbbi eljárásra 1269-ig nem történik utalás a *corroboratio*ban. Az intercidálás

---

⁷⁵ Df. 248406.

⁷⁶ Df. 248406.; Dl. 102939.; Df. 273095.; Df. 248166.; Dl. 523.; Dl. 40056.; Dl. 605.; Dl. 58401.

⁷⁷ Df. 273103.; Dl. 65701.

⁷⁸ Dl. 49000.; Dl. 49001.; Dl. 674.

⁷⁹ Pl.: Dl. 248406.; Df. 248166.

⁸⁰ Dl. 40007.; Dl. 153.; Dl. 58379.

⁸¹ Df. 273106.; Dl. 523.; Dl. 40056.; Dl. 68085.; Dl. 572.; Dl. 65701.; Dl. 58401.

⁸² Pl.: Dl. 102939.; Dl. 58390.; Dl. 605.

csak a privilégiumokon fordul elő, és 1269-ig – egy kivétellel⁸³ – mindegyiken megtalálható ez az oklevélhitelesítési eljárás. A *corroboratiok* egy része megadja azt is, hogy kinek a kérésére adták ki az oklevelet; négy⁸⁴ esetben utalnak általánosan a felek kérésére, további négy alkalommal⁸⁵ a konkrét személyt is megnevezik, aki az oklevél kiadását kérte.

ESCHATOCOLLUM

Datum

A nyitrai káptalan első okleveleit csak évmegjelöléssel látta el, 1246-tól párhuzamosan megtalálhatók – összesen huszonnyolcszor – a pontos napi keltezéssel, és a csak évszámmal datált oklevelek. Privilégiumokban egy kivétellel⁸⁶ római datálást alkalmaznak, pátensekben és az egyetlen teljes szövegű *relatioban* keresztény napjelölés található. A hét teljes szövegű pátens közül két alkalommal⁸⁷ az évet is megadták, a többit azonban csak napi keltezéssel látták el. Az első teljes szövegében fentmaradt pátens⁸⁸ napját a *narratioban* adták meg,⁸⁹ a *datum*-ban csak visszautalnak rá,⁹⁰ tehát ez egyike lehet a káptalan által legkorábban kiállított pátenseknek, hiszen mind az *intitulatio*, mind a *datum* formulája eltér a káptalan későbbi gyakorlatától. A *relatioban* – a pátensek kiállításának általános gyakorlatához hasonlóan – szintén évszám nélkül adták meg az oklevél kiadásának napját. A privilégiumok kiadási évének bevezetésénél a legkorábbi oklevelek esetében az „*anno verbi incarnati...*”⁹¹ formulát használják, majd később az „*anno*

---

⁸³ Df. 236994.

⁸⁴ Dl. 153.; Dl. 253.; Dl. 40019.; Dl. 58398.

⁸⁵ Dl. 40007.; Dl. 58379.; Dl. 58384.; Df. 248525.

⁸⁶ Dl. 523.

⁸⁷ Dl. 49000.; Dl. 674.

⁸⁸ Dl. 95230.

⁸⁹ „*comes Chaba debebat prestare sacramentum coram nobis in quindena sancti Georgii...*”

⁹⁰ „*Datum in quindena antedicta.*”

⁹¹ Dl. 40007.; Dl. 153.; Dl. 58379.; Dl. 58384.

*gracie...*⁹², „*anno Domini...*”⁹³, „*anno ab incarnatione Domini...*”⁹⁴ alakok használata figyelhető meg.

A privilégiumok záró részéhez tartozik az oklevél kiadásáért felelős *lector* személyének megnevezése, amely először 1246-ban fordul elő – az első napi keltezéssel ellátott oklevélben⁹⁵ –, s 1262-ig – egy kivétellel⁹⁶ – minden, napi keltezést tartalmazó privilégiumban megadják, a csak évjelölést tartalmazó oklevelek közül pedig kizárólag az *intitulatio*val kezdődők említik. Összesen huszonhat oklevélben utalnak az olvasókanonok személyére, huszonöt alkalommal Demetert, egy esetben, 1248-ban Márkot nevezve meg. Valószínűnek tűnik, hogy ez a Márk azonos a legkorábbi oklevelekben feltűnő személlyel, hiszen az 1229-ben határjárást végző kanonok⁹⁷ már elég gyakorlatot szerezhettek a hiteleshelyi munka irányításához. Problémát okoz a *lectorok* személyének elkülönítésében, hogy először Demeter neve fordul elő,⁹⁸ majd két évvel később – április 25-én – Márk,⁹⁹ s még ugyanabban az évben – június 28-án – ismét Demeter.¹⁰⁰ Elképzelhető, hogy az 1246-ban feltűnő Demeter nem azonos a két évvel később felbukkanó, hasonló nevű személlyel.¹⁰¹

AZ OKLEVELEK KÜLSŐ ISMERTETŐJEGYEI

Egy hiteleshely működéséről, az ebben résztvevő személyek műveltségéről, a magyarországi írásbeliség állapotáról az eredeti oklevelek külső ismertetőjegyeinek vizsgálata nyújt értékes információkat. A nyitrai káptalan 1269-ig kiállí-

⁹² Pl.: Dl. 303.; Dl. 40019.

⁹³ Pl.: Dl. 58398.; Dl. 68085.

⁹⁴ Pl.: Dl. 58399.; Dl. 105383.

⁹⁵ Df. 273106.

⁹⁶ Df. 273496.

⁹⁷ Dl. 40007.; Dl. 58379.

⁹⁸ Df. 273106.

⁹⁹ Df. 273605.

¹⁰⁰ A Pécz nemzetség Apponyi ágának ... oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906. 3.

¹⁰¹ RICHARD MARSINA: A XIII. század derekán kelt oklevelek diplomatikai és írástani vizsgálata. Levéltári Közlemények 1990. 56.

tott okleveleiből huszonkilenc maradt ránk eredetiben, ezeknek vizsgálatát állományvédelmi szempontok miatt csak a fényképek alapján tudtam elvégezni.

A nyitrai káptalan két korai oklevelének írásáról elmondható, hogy inkább könyvírásnak, mint oklevélírásnak tekinthető,¹⁰² azonban már 1229-ben feltűnik egy *cursiv* írással készült oklevél,¹⁰³ amely hosszú betűszáraival erősen emlékeztet a XIII. század elején modernnek mondható írásokra. 1242-től a káptalan oklevelei már a korban modern, sok rövidítést tartalmazó oklevélírással készültek, amelyek közt igen nagy a hasonlóság – vélhetőleg a káptalani iskolának köszönhetően. Az oklevelek jól olvasható írásának tükre szimmetrikus, azonban takarékoskodtak a pergamennel, ami jól látható abból, hogy – egy kivételtől eltekintve¹⁰⁴ – a margót nem hagyták túl szélesre.

A privilégiumok többségének kezdőbetűjét csak minimális díszítéssel látták el, amely nem haladta meg egy átlagos kézügyességgel rendelkező írnok képességeit, s még a minden tekintetben legelegánsabb, legdíszesebb oklevél – az esztergomi érsek kérésére kiadott átírat – valóban impozáns ornamentikájának megrajzolása sem haladhatta meg az írnok képességeit. A feltételezést, hogy a kezdőbetűket az írnokok készítették, erősíti az a tény, hogy egy privilégiumot sem találtunk, amely a kezdőbetű helyét üresen hagyta volna, valamint az, hogy az intercidálások díszítése teljesen megegyezik a kezdőbetűk díszítésével. Az 1269-ig egyetlen eredetiben fentmaradt pápens¹⁰⁵ írása láthatóan rokon a privilégiumok írásával, de jól érzékelhetően kevesebb gondot fordítottak az esztétikai megjelenítésére: jobb oldalon gyakorlatilag nem hagytak margót, sőt a második sorban két szót a megírásakor kihagytak, s ezeket utólag írták a sor fölé.

Az oklevelek külső jegyeinek vizsgálata kapcsán szólnunk kell a káptalani pecsétről, illetve ennek felfüggesztési módjáról. A káptalan pecsétjét általában fehér, zöld, kék, vörös és sárga színű selyemsodrattal – háromszor az is előfordul, hogy egy pergamendarabbal¹⁰⁶ – függesztették az oklevélre, s nehogy a pecsét leszakadjon, a *plicat* többször az utolsó sorok közt alakították ki. Ez az eljárás egyébként takarékosági szempontok miatt is kialakulhatott, hiszen így nem kellett fölöslegesen sok margót hagyni és a pecsét is biztonságosan függött az oklevél

¹⁰² Dl. 153.; DL. 58384.

¹⁰³ Dl. 58379.

¹⁰⁴ Dl. 65701.

¹⁰⁵ Dl. 674.

¹⁰⁶ Dl. 58379.; Dl. 58384.; Dl. 58391.

alján. A káptalan nagypecsétjének első ismert lenyomata 1229-ből való, ez a pecsét használatának *terminus ante quem*-je. Megfontolást érdemel azonban az, hogy a szalkai konventnek 1224-ben adományozott birtokok ügyében keletkezett – már említett – oklevél *corroboratio*jában előforduló káptalani pecsét azonos a később ismert hiteleshelyi pecséttel, így a *terminus ante quem* 1224 lehet.

A mandorla alakú, 61x41mm nagyságú pecsét leírása a következő: „A pecsét-képen templomépület nyugati homlokzata látható. A homlokzat közepén kiemelt tömegű, oromzatos előcsarnok, vagy kapurizalit helyezkedik el, amelynek közép-tengelyében csúcsíves (?) kapu nyílik. Kétoldalt egy-egy csúcsos tetővel fedett, zömök torony emelkedik, az emeleti szinten árkádsorral, a tetején kereszttel. A tornyokkal azonos magasságot ér el a templom kereszthajóját jelző széles tetőzet, amelyet két egyenlő részre oszt a középtűt magasba emelkedő, karcsú, poligonális testből és kúpos tetőből álló négyzeti torony. A pecsétképtől pálcával elválasztott majuszkulás körirat: SIGILLUM CAPIT(V)LI S(AN)CTAE NITRIENSIS EC(C)L(ESI)E.”¹⁰⁷

Az oklevél megerősítésének másik módja a chirographálás volt, amelyre a *corroboratio*ban egyszer sem utalnak. Az intercidálás általában az ábécé első három betűjével történt, négyszer¹⁰⁸ alkalmazták az ABCD és további egy esetben¹⁰⁹ az ABCDE betűket a *chirographum* készítésekor. A káptalan gyakorlatában kétszer¹¹⁰ előforduló *litterae transversae* egyikét¹¹¹ bal oldalán chirographálták ABCD betűkkel. Egy privilégiumban nem alkalmazzák a megerősítésnek ezt a módját.

Láthatjuk, hogy a káptalan okleveleinek külső jegyei – összhangban a formulák alakulásával – egyre szakszerűbb gyakorlatot tükröznek, s az általunk tárgyalt korszak végén a tartalmi és formai jegyek már egy sok tekintetben megszilárdult gyakorlattal rendelkező testület képét tükrözik. Természetesen a jövő feladatai közé tartozik a nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenységének minél nagyobb időintervallumot felölelő és más szempontokat is felvető vizsgálata, de ez már szétfeszítette volna jelen tanulmány kereteit.

¹⁰⁷ TAKÁCS IMRE: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 74. A pecsétképet l. uo. X. tábla.

¹⁰⁸ Dl. 58384.; Dl. 253.; Dl. 40019.; Df. 273605.

¹⁰⁹ Dl. 58379.

¹¹⁰ Dl. 153.; Dl. 58384.

¹¹¹ Dl. 58384.

A nyitrai káptalan oklevelei (1224–1269)

Sorszám	Dátum	Levéltári jelzet	Állapot	Kiadás	Forma
1.	1224.	Df. 243781.	TÁ	AO. VII. 397.	PRIV
2.	1229.	DI. 40007.	Á	CDES. I. 253.	PRIV
3.	1229.	DI. 153.	E	CDES. I. 254.	PRIV
4.	1229.	DI. 58379.	E	CDES. I. 255.	PRIV
+5.	1236.	Df. 208512.	Említés	CDES. II. 14.	PRIV
6.	1237.	DI. 58384.	E	CDES. II. 22.	PRIV
7.	1237.	Df. 208513.	Említés	CDES. II. 20.	CLA
8.	1241. febr. 27. előtt	Df. 243667.	Említés	CDES. II. 62.	PRIV
9.	1242.	DI. 253.	E	CDES. II. 78.	PRIV
10.	1243.	Df. 235993.	Említés	CDES. II. 328.	PRIV
11.	1243. júl.–aug.	DI. 40023.	Említés	CDES. II. 177.	PRIV
12.	1244. nov. 16. előtt	Df. 273452.	Említés	CDES. II. 110.	CLA
13.	1245.	Df. 248406.	E	CDES. II. 146.	PRIV
14.	1245.	–	–	CDES. II. 147.	PRIV
15.	1246.	DI. 303.	E	CDES. II. 164.	PRIV
16.	1246.	DI. 40019.	E	CDES. II. 165.	PRIV
17.	1246. aug. 31.	Df. 273106.	A	CDES. II. 154.	PRIV
18.	1247. ápr. 4.	Df. 273496.	A	CDES. II. 171.	PRIV
19.	(1247.) okt. 6.	Df. 273076.	A	CDES. II. 191.	CLA
20.	1248.	Df. 248520.	E	CDES. II. 219.	PRIV
21.	1248. ápr. 25.	Df. 273605.	E	CDES. II. 204.	PRIV
22.	1248. jún. 8.	–	–	Apponyi I. 3.	PRIV
23.	1251. júl. 10.	Df. 248385.	E	CDES. II. 256.	PRIV
24.	1253. márc. 29.	–	–	CDES. II. 296.	PRIV
25.	1254. nov. 19. előtt	DI. 102712.	Említés	CDES. II. 320.	CLA
26.	1255. júl. 23.	DI. 102939.	E	CDES. II. 327.	PRIV
27.	1255. szept. 25.	DI. 58390.	E	CDES. II. 337.	PRIV
28.	1255. nov. 8. előtt	DI. 40037.	Említés	CDES. II. 349.	PAT
29.	1255. nov. 8.	DI. 40037.	E	CDES. II. 350.	PRIV
30.	1256. márc. 13.	DI. 58391.	E	CDES. II. 361.	PRIV
31.	(1257.) máj. 8.	DI. 95230.	A	CDES. II. 396.	PAT
32.	1258.	DI. 2207.	Említés	CDES. II. 428.	CLA
33.	1258. jan. 15.	DI. 62471.	E	CDES. II. 408.	PRIV
34.	1259. máj. 27. előtt	Df. 268845.	Említés	CDES. II. 434.	PAT
35.	1259. máj. 27.	Df. 268845.	E	CDES. II. 434.	PRIV

Sorszám	Dátum	Levéltári jelzet	Állapot	Kiadás	Forma
36.	1259. nov. 18.	Df. 274095.	E	CDES. II. 446.	PRIV
37.	1260. máj. 22. előtt	Df. 248166.	Említés	CDES. II. 451.	PRIV
38.	1260. máj. 22.	Df. 248166.	E	CDES. II. 451.	PRIV
+39.	1261.	Dl. 98222.	Említés	Apponyi I. 4.	CLA
40.	1262.	Dl. 528.	Említés	ÁUO. VIII. 22.	CLA
+41.	1262.	Dl. 529.	Említés	ÁUO. VIII. 24.	CLA
+42.	1262. máj. 24.	Dl. 523.	E	ÁUO. VII. 129.	PRIV
43.	1263.	Dl. 105383.	A	–	PRIV
44.	1263.	Dl. 40056.	E	HO. VI. 118.	PRIV
45.	1264.	Dl. 68085.	A	–	PRIV
46.	1264.	Dl. 58398.	E	F. IV. 3. 252.	PRIV
47.	1264.	Dl. 58399.	E	F. IV. 3. 253.	PRIV
48.	1264.	Dl. 572.	E	ÁUO. VIII. 112.	PRIV
49.	1264. ápr. 2.	Dl. 65701.	E	Balassa 24. szám	PRIV
50.	1264. dec. 20.	Df. 207087.	Említés	ÁUO. III. 73.	PAT
51.	1265. júl. 5.	Df. 236994.	E	ÁUO. VIII. 137.	PRIV
52.	(1265.) szept. 22.	Df. 238259.	A	–	PAT
53.	1265. nov. 12. előtt	Dl. 584.	Említés	F. IV. 3. 273.	CLA
54.	1265. dec. 23. előtt	Dl. 58400.	Említés	F. IV. 3. 257.	CLA
55.	1266. jún. 26.	Dl. 605.	E	ÁUO. VIII. 158.	PRIV
56.	1267. jan. 5.	Dl. 49000.	A	HO. VI. 144.	PAT
57.	(1267.) ápr. 27.	Dl. 49000.	A	HO. VI. 145.	PAT
58.	(1267.) máj. 14.	Dl. 49001.	A	HO. VI. 146.	PAT
59.	(1267.) aug. 18.	Dl. 49001.	A	HO. VI. 146.	PAT
60.	1268.	Dl. 649.	Említés	ÁUO. XI. 572.	CLA
61.	1268.	–	–	HO. VII. 110.	PRIV
62.	1268. okt. 19.	Dl. 58401.	E	F. IV. 3. 476.	PRIV
63.	1269. aug. 1.	Df. 248525.	E	F. IV. 3. 534.	PRIV
64.	1269. szept. 13.	Dl. 674.	E	ÁUO. VIII. 249.	PAT

A táblázatban használt (a tanulmányban még fel nem oldott) szakirodalmi rövidítések:

- AO. = NAGY IMRE–NAGY GYULA: Anjoukori okmánytár I–VII. Bp. 1878–1920.
 ÁUO = WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest 1860–1874.
 Balassa = BORSA IVÁN: A Balassa család levéltára 1193–1526. Bp. 1990
 CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislava 1971–1987.
 F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. GEORGIUS FEJÉR. I–XI. Budac 1829–1844.

MAROSI ERNŐ

„Quam qui vidit, testimonium veritati verborum nostrorum perhibet”¹

Megjegyzések Szent István székesfehérvári
prépostsági templomának képéhez elbeszélő forrásainkban

A Szent István által alapított székesfehérvári Szűz Mária-prépostság minden tekintetben eléggé jelentős művészettörténeti emlék ahhoz, hogy róla a lehető legtöbb információt igyekezzünk – úgyszólván – kicsikarni. Ehhez látszólag kivételes adottságokkal is rendelkezünk, hiszen egyrészt a prépostság és különösen temploma olyan, folyamatosan országos érdekű intézmény volt, amelyről viszonylag bőséges szöveg hagyomány maradt ránk, másrészt maradványai még romjaiban is tekintélyesek. Az épületmaradványok értelmezését nemcsak ezek töredékessége, hanem a pusztulást megelőző, úgyszólván szüntelen középkori átalakítások sora teszi igen bonyolult feladattá. A most folyó régészeti-építészettörténeti kutatás, úgy tűnik, végre közel jár a maradványok alapos és részletes értékeléséhez; ezen eredmények kiadását megelőzően hiba lenne építészettörténeti kérdésekbe beleszólni. Természetes igény azonban az is, hogy a különböző írott források szöveghelyeit valamilyen módon a maradványokra vonatkoztassuk. Ez elengedhetetlen feladat is, hiszen a „milyen volt/lehetett?” kérdésre egyedül az e tanulmány címében is aposztrofált szemtanúk adhatnak választ; mi ugyanis csak töredékekkel rendelkezünk. Ugyancsak magától értetődőnek tűnő az az eljárás, hogy az írott források tanúságát mintegy egyenrangú nyilatkozatokként kezelve, azt a keveset, amit közölnek, egyazon kép puzzle-darabkáiként összegezzük. Amit ma a művészettörténetben a fehérvári

---

¹ *Legenda maior S. Stephani regis*, 4. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY. II. Bp. 1938. (SRH) 385. sk. A szemtanúra hivatkozó fordulat a középkori leírás-irodalom számtalan példával képviselt toposza. Itt más tanúkat hív a szerző igazmondásának bizonyítására, hiszen természetesen tartja, hogy ez mások számára hihetetlennek tűnhet. Máskor a szerzők tollukat mentegetik, amelyet úgyis hiába forgatnak, hiszen a leírás úgysem vetekedhet az élménnyel. A toposz az antik *ekphrasztisz* hagyománya.

Mária-templomról képzelünk, jórészt ilyen additív módon keletkezett kép.² Amit így megtudhatunk, minőségében különbözik ugyanezen források egészének megszokásos értelmezésétől, amelyben általában lényegesen nagyobb figyelmet kapnak az irodalmi műfajok, a szövegahagyományozódás problémái. Célunk tehát itt a rendelkezésünkre álló csekély írott hagyomány e szempontokból való vizsgálata.

A ma általános felfogás szerint Szent István három legendája közül a nagyobbik a legkorábbi, 1083-at közvetlenül megelőző keletkezésű.³ A székesfehérvári alapítás legkorábbi állapotokat tükrözőnek tűnő leírása mégis a későbbi kisebbik legendában található. Itt az alapítás („megújította”?⁴ – *instauravit*) a kereszténység terjesztése művének, a pogányság híveinek legyőzése után bekövetkezett kiterjesztését illusztrálja. Kifejezetten a térítés idegen földön szerzett jó hírére utal a legenda szövege, amely – a Szent Zoerard és Benedek-legenda szövegével egyezően⁵ – a naponta mindenfelől az országba érkező klerikusokra (ott kifejtve: kanonokok és szerzetesek) hivatkozik. Ennek a jó hírnévnek tanúja az idegen szerzők közül főleg Rodulphus Glaber, aki Istvánnak tulajdonítja a biztonságosabb szárazföldi úton a szentföldi zarándoklatok nagy fellendülését.⁶

² DERCSÉNYI DEZSŐ: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1943. 21. skk. Az emlékek és a művészettörténeti összkép legutolsó kritikai szemléjét l. TÓTH MELINDA: A művészet Szent István korában. In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. (GLATZ–KARDOS 1988.) Bp. 1988. 113–132. (TÓTH 1988.)

³ Vö. pl. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus, Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1985. 16. sz., 85. sk. (MAURER ZSUZSA)

⁴ ÉRSZEGI GÉZA (szerk.): Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp. 1983. (ÁLI.) 18. KURCZ ÁGNES fordítása.

⁵ Vö. SRH II. 396., 1. jegyzet.

⁶ „*Tunc temporis ceperunt pene universi, qui de Italia et Gallis ad sepulchrum Domini Hierosolimis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per pretum maris, omittere, atque per huius regis patriam transitum habere. Ille vero tutissimam omnibus constituit viam; excipiebat ut fratres quoscumque videbat, dabatque illis inmensa munera. Cuius rei gratia provocata innumerabilis multitudo tam nobilium quam vulgi populi, Hierosolimam abierunt.*” GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae a quo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. III. Bp. 1938. (GOMBOS) 2064. (No. 4466.) A zarándokút megnyitásáról, jelentőségéről és visszhangjáról l. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. (GYÖRFFY 1977.) 293. skk. Témánkra nézve fontos ama megjegyzése, miszerint „a kislegenda... szükségessége dacára is egyeztethető más XI. századi forrásokkal, így Rodulfus Gabler idézett adatával.” Uo. 296.

Az a tény, hogy a székesfehérvári építkezés Szent István más, a zarándokok hasznát szem előtt tartó, római és konstantinápolyi templomalapításainak összefüggésében jelenik meg, ugyanerre utal. A legendaszerző a Hegyibeszéd szavaiban (Mt.5,16) találja meg e királyi reprezentáció indokát: „a ti világosságotok... világítson az embereknek, hogy... dicsőítsék mennyei Atyátokat.”⁷ Az újtestamentumi textus nemcsak a hitvallásra vonatkozik: a *lux*, amely *luceat, ut glorificet*, egyben az uralkodói *luxus* értelmét adja. Megfelel a XI. századi esztétika ama nagy, a romanika művészetét előkészítő fordulatának, amelyben a fény teológiája alapozza meg az ábrázolás új értékelését. Ennek az eszmei fordulatnak jele a Pseudo-Dionysius Areopagita (és Johannes Scottus Eriugena) szemléletmódjának elterjedése, egyik legnagyobb tekintélyű főszereplője pedig Odilo cluny-i apát. A kis legendában tehát a székesfehérvári alapításról szóló két mondat olyan kontextus része, amelynek lényege, hogy Szent István nem csak meghonosította a kereszténységet Magyarországon, hanem ezt ország-világ előtt méltóképpen reprezentálta is.

A dicsőséges Szűz Mária *templuma* tehát példa. Épületéről nem is esik szó; csak alább, a szent király temetésével kapcsolatban, az esztétikai méltatás lehető legáltalánosabb formulájával (*quam precioso opere consummaverat*⁸), ahol a *preciosum opus* „szép” éppúgy lehet, mint „becses”, „költséges” is.⁹ A legendaszerzőt az alapítás két momentuma érdekelte: felszerelése és birtokokkal való ellátása.¹⁰ Az első a szentélynek változatos színű drágakövekkel gazdagon díszített, színarany ereklyetartói (*distincto gemmarum colore perornata philacteria ex purissimo auro fabricata*) képviselik – többek között (*inter plurima*), mint a legendaszerző írja. A kisebb legenda tehát Szent István más elbeszélő forrásokból és levelezéséből is jól ismert ereklyegyűjtő igyekezetének fényében emeli ki a templomalapítás ezen aspektusát, amely – tekintettel az ereklyék hiányára Magyarországon és más forrá-

⁷ Az azonosítás: SRH, i. h.

⁸ SRH II. 399.

⁹ A következő mondatban a szent teste is – eléggé megdöbbentő módon – „nagy pénzt érő kincs” (*thesaurus tante pecunie*). KURCZ ÁGNES fordítása enyhít az érték profán megjelölésén, amikor a helyet így adja vissza: „szerfölött gazdag kincs”. ÁLI. 21.

¹⁰ E helyet mint a nagylegenda kiegészítésének szándékával 1100 táján írt kislegenda írója által tett bővítést elemzi GYÖRFFY 1977. 318.

sok tanúsága szerint is – éppen élénk külkapcsolatokat és nem csekély erőfeszítést követelt a donátortól.¹¹ Nem lehetett ismeretlen a legendaszerző számára a Leodvin bihari püspök által 1050 táján, I. András megbízásából a székesfehérvári kincstárban végzett vizsgálat eredménye sem. Leodvin különösen a bolgárok elleni hadjáratban szerzett Szent György- és Szent Miklós-ereklyékkel foglalkozott, amelyekből utóbb a namuri egyháznak is juttatott. Megbízása András királytól elődje jelvényeinek, királyi öltözetének és az ereklyéket kísérő cédulák szövegének vizsgálatára vonatkozott.¹² Mindenesetre – és ez a szenttéavatás utáni datáláshoz képest feltűnő – a fehérvári ereklyetartók legendabeli említése olyan állapotot tükröz, amikor a zarándokhely még nem rendelkezett saját szentkultusszal.

A szent alapító méltatásának másik aspektusa az általa a prépostság működésére adott jövedelmek feltüntetése, ami szoros kapcsolatban van a következő, Szent István II. törvényén alapuló, a tíz falu templomának építésére vonatkozó intézkedés ismertetésével.¹³ Szent István *decretum*át itt elsősorban mint egyházszervező tevékenységének forrását idézik, nem – mint más forrásokban – személyes, jótevőként játszott donatori szerepének bizonyítékát.

Mindezek az elemek más hangsúlyt kapnak a nagyobbik legenda bővebb elbeszélésében, ahol először került közös kontextusba Szent István különös Mária-tisztelete a székesfehérvári *basilica* titulussal.¹⁴ Ugyanabban a mondatban

¹¹ Ereklyékről I. GYÖRFFY 1977. 126., 288., 297. sk., 317. Vö. KOVÁCS ÉVA: A székesfehérvári királyi bazilika 11. századi kincsei. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár 1967. 157. skk. Újabban KOVÁCS ÉVA: Species Modus Ordo. In: Uő: Válogatott tanulmányok. Bp. 1998. (KOVÁCS 1998.) 107. A kereszttereklyékről külön I. GYÖRFFY 1977. 305. skk. KOVÁCS ÉVA, aki a tárgyról nagyobb, monografikus feldolgozást tervezett, a kérdésre többször visszatért: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei (1972). In: KOVÁCS 1998. 124. skk.; Uő: Signum crucis – lignum crucis. A magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól (1984). In: Uo. 345.

¹² „... *Andreas in regno successit. Qui noviter intronisatus, dum antecessoris inquireret ornamentum, supplectilem regiam, Leodusino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro verto sciret. Cartas legit pontifex prefatus, refocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit.*” Fundatio ecclesie s. Albani Namucensis. GOMBOS II. 970. (No. 2354.) Vö. GYÖRFFY 1977. 297. sk.; TÓTH 1988. 116., 29. jegyzet.

¹³ SRH II. 396., 4. jegyzet.

¹⁴ Uo. II. 385. sk.

esik szó az országnak Mária oltalmába való ajánlásáról (*semet cum regno suo sub tutela perpetue virginis dei genitricis Marie precibus assiduis conferens* – itt még nem halála előtt), mint amelyben a magyarok Nagyboldogasszony-ünnepéről és az építkezésről (*famosam et grandem basilicam... construere cepit*). A kisebbik legendában a megfelelő helyen a középkor folyamán keresztény templom esetében ritkán használatos, klasszikus ízű *templum* áll (s csak István halálakor *basilica*¹⁵), itt a királyhoz méltó keresztény templom jelentésben a középkorban soha egészen el nem homályosult *basilica*. Úgy tűnik, elsősorban ez, a királyi alapítóhoz méltó építkezés és felszerelés vezeti a legendszerzőt a leírásban. Jóllehet itt nincs egyenes kapcsolat Szent István II. *decretum*ával, mint a kisebb legendában, a templom kincseinek ismertetésében az a szabály lehet irányadó, hogy ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodik. Ennek a rendelkezésnek aktualitását Szent László törvénye erősíthette meg, azzal a különbséggel, hogy benne a király költségére adandó kelyhekről és ruhákról van szó. Az istentisztelet végzéséhez szükséges arany és ezüst tárgyak illetve ruhák adományozásának kevésbé részletező, de hasonló struktúrájú felsorolása egyébként a legendában toposz-szerűen jelenik meg. A székesfehérvári alapítást néhány sorral előzi csak meg három ilyen hely: először általában van szó Gizella királyné adományairól, csodás művű keresztkekről és edényekről, valamint csodásan szövött *paramentum*okról (*cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta*). Ezekkel kapcsolatban egyébként először történik hivatkozás a szemtanúkra (*usque hodie testantur*), ahogyan ez a toposz az e tanulmány címűl választott, Székesfehérvárra vonatkozó passzusban nem sokkal alább ismétlődik. Következik a bőkezűségben versengő királyi pár ábrázolása. Veszprémet Gizella királyné látta el a szertartáshoz szükséges minden arany- és ezüstitárggyal, valamint sokféle ruhával (*omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus*), mindjárt alább pedig a királyi alapítású püspökségek és apátságok birtokairól és jövedelmeiről esik szó, valamint keresztkekről, kelyhekről és más ruhákról (*crucibus et vasis, aliisque supellectionibus ad ministerium dei pertinentibus*).¹⁶ Ennek a nagyobbik legendában ismétlődő felsorolás-típusnak topikus jellegét tehát aligha szükséges

¹⁵ Uo. II. 399.

¹⁶ Uo. II. 385.

külön bizonyítani. Logikájuk a liturgikus felszerelés szokásos osztályozásán alapul: az oltárfelszerelés tárgyai (*vasa sacra*), illetve textíliák (*paramenta*, ezek között is az oltár takarói és a liturgikus öltözetek) – következnenek még a könyvek, de ezek gondja a törvény értelmében nem a királyé, hanem a püspöké. Ilyen rendszerező felosztás példája mindenekelőtt a prűfeningi bencés apátság 1165-ös kincstárjegyzéke,¹⁷ a hazai anyagban pedig – 1093–1095 körüli datálása alapján – a nagyobbik legenda közeli időbeli párhuzamaként a pannonhalmi apátság javainak összeírása (rendszere: *vasa sacra*, *paramenta*, könyvek, birtokok).¹⁸

A nagyobbik legenda szövege – az épület jellemzésére szánt mondaton kívül – ugyanezt az elrendezést követi. Szó van benne a *paramentum*-készletről (*innumerabilia palliorum, paramentorum et aliorum ornamentorum... genera*), majd az oltárok díszeiről: táblákról és cibóriumról (*circa altaria tabulas plures auro purissimo fabricatas, lapidum series preciosissimorum in se continentes, cyborium arte mirabili supra Christi mensam erectum*), továbbá a kincstárban őrzött *vasa sacra* sokaságáról (*cameram omni genere vasorum cristallinorum, onichinorum, aureorum, argenteorum pleniter refertam*).¹⁹ Tulajdonképpen „nevezetes és nagy” (*famosa et grandis*) voltának említésén kívül a „bazilikának” is csak liturgikus teréről, kórusáról esik szó, amelynek „csodás művéről” (*opus mirificum*) megtudjuk, hogy faragott szentélyrekesztőkből²⁰ és márvány padozatból állott (*opere mirifico, celaturis in chori pariete distinctis, pavimento tabulis marmoreis strato construere*

¹⁷ Kiadása: Mittelalterliche Schatzverzeichnisse. Erster Teil. Von der Zeit Karls der Großen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. Herausgegeben vom Zentralinstitut für Kunstgeschichte in Zusammenarbeit mit BERNHARD BISCHOFF. München 1967. 73. sz., 77. skk. A kincstárra vonatkozó rész fordítását I. MAROSI ERNŐ (szerk.): A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század. Bp. 1997. (MAROSI 1997.) 283. sk.

¹⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Bp. 1994. 28–30. (No. 6.) Vö. VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A pannonhalmi bencés apátság könyvci a 11. század végi összeírás alapján. In: TAKÁCS IMRE (szerk.): Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Pannonhalma 1996. 327. skk.

¹⁹ SRH II. 386.

²⁰ A „*celaturis in chori pariete distinctis*” hely gondos forráskritikai elemzését I. TÓTH MELINDA: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. (TÓTH 1974.) 23. sk., s az ehhez tartozó 94–104. jegyzetek. A legendában leírt épületnek és díszítésének viszonyáról l. még TÓTH 1988. 114., 120. sk.

cepit).²¹ Ehhez járul még az ingatlan jellegű kincsek között az ötvösművi nemesfém oltárburkolatok (*circa altaria*, azaz az oltárokon köröskörül), valamint az oltár fölötti cibórium említése; egészében ahhoz hasonló együttes, amely (a nemesfém és a drágakövek kivételével) a zalavári Szent Adorján-templom maradványaiból bontakozik ki.²² Ennek rekonstrukciós elképzeléséhez a támaszt Entz Géza egykor Aquileia székesegyházának és a pomposai apátságnak részben *in situ* megőrzött maradványaiban kereste.²³ Említhető lenne még – inkább a legenda írásához, mint az együttes keletkezéséhez közeli korból – Desiderius apát montecassinói együttese, amelynek díszében Ostiai Leó szavaival a *magistra latinitas a peritia graecát* is segítségül hívta.²⁴ Az utóbbi időben, főként Zalavár töredékeiből kiindulva, a bizánci dekoratív stílus befogadásának hasonló képe (és az utóbbi időben Tóth Sándor által az emlékanyag többségének az 1061-es zselicszentjakabi alapítás köré rendezésével kronológiailag is párhuzamos elképzelése) alakult ki a magyar építészeti dekoráció korai emlékeiről is.²⁵ Mindez azonban a bennünket foglalkoztató szöveghelyek archeológiai realitását érinti. Más kérdés ugyanezen szövegek tartalma, amely mindenekelőtt a császári donációkról szóló beszámolókkal állítható párhuzamba. Már Percy Ernst Schramm példaszerűen dokumentált esetnek ítélte II. Henrik adományainak sorozatát, amelyekben mintegy a császári reprezentáció modellje hagyományozó-

---

²¹ SRH II. 385.

²² A töredékek katalogizálásához legutóbb I. TÓTH SÁNDOR: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. Zalai Múzeum 1990. S. 149–151.; BOGYAY TAMÁS: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. Zalai Múzeum 1992. S. 169–177.

²³ ENTZ, GÉZA: Un chantier du XIe siècle a Zalavár. Bulletin du Musee Hongrois des Beaux-Arts 1964. 17–46.

²⁴ BLOCH, HERBERT: Monte Cassino in the Middle Ages. Roma 1986.

²⁵ BOGYAY, THOMAS VON: Der Sarkophag des hl. Stephan und seine Ikonographie. Das Münster 1972.; TÓTH MELINDA: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: Árpád-kori kőfaragványok, katalógus. Székesfehérvár–Bp. 1978. 31. sk.; TÓTH 1988. 121.; TÓTH SÁNDOR: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: MIKÓ Á.–TAKÁCS I. (szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Bp. 1994. S. 82–86., valamint kat. 1–18., 23–28., 33. sz.; vö.: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. Uo. 54–62.

dott.²⁶ Függetlenül II. Henrik reprezentációja emlékek – elsősorban a koronázó palástként ránk maradt, 1031-es székesfehérvári *casula* – által igazolt stílári mintaképzerepétől (ami tény),²⁷ a maguk útján a szövegek is hatottak: mindenekelőtt az említésre kiválasztott liturgikus felszerelési tárgyak kiválasztásával, a nemesfém, drágakő s a csodás munka kvalitásainak jellemzésével.²⁸

A nagyobb legenda szerzője tehát megtervezte a császárhoz mérhető szent templomalapítót jellemző képet. Az ilyen versengés a pápaság és a császárság harcának korszakában nem volt ismeretlen: Gilo szerint is Hugo clunyi apát „húsz év leforgása alatt oly nagy bazilikát emelt, hogy akkor is bámulatra méltó volna, ha a császár építette volna fel ily rövid idő alatt”.²⁹ „A magyar királynak országában a császárral való egyenjogúsága” Magyarországon is aktuális gondolat volt a nagyobbik Szent István-legenda keletkezési idején, „a közfelfogás szerint szintén Szent László uralma alatt”.³⁰ Amit a nagyobbik legenda elkezdett, Hartvik püspök folytatta a maga Szent István-legendájában. Ez szó szerint érvényes a székesfehérvári prépostság alapításáról szóló fejezetre, amelynek törzsszövege azonos a nagyobbik legendáéval, s amelyhez Hartvik a prépostság kiváltásairól szóló felsorolást illesztette.³¹ E felsorolás magva az a megállapítás, miszerint a király a templomot saját kápolnájának tartotta meg (*in propriam capellam...*

²⁶ SCHRAMM, PERCY ERNST-MÜTHERICH, FLORENTINE: Denkmale Deutscher Könige und Kaiser. München 1962. 96–98.

²⁷ Különös hangsúlyt kapott – a XI. századi magyarországi művészet Ottó-kori igazodásának bizonyításával együtt – Kovács Évánál már 1958-ban. KOVÁCS 1998. 35. skk., valamint 1973-ban. L. uo. 194., 196.

²⁸ Vö. pl. a Merseburgnak adott tárgyak leírását. Chronicon episcoporum Merseburgiensium. LEHMANN-BROCKHAUS, OTTO: Schriftquellen zur Kunstgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts für Deutschland, Lothringen und Italien. Berlin 1938. I. 645. (No. 2731.), valamint ugyanott a Montecassino kolostorának juttatott adományokat. Chronicon monasterii Cassinensis, lib. II., c. 43. Uo. 674. (No. 2838.) Uo. I. a következő tételt (No. 2839.) az István által Montecassinónak küldött igen szép arany keresztről, s az ottani apát által viszonzásul küldött öt remek pluviáléről. L. még GOMBOS II. 1450. (No. 3423.)

²⁹ MAROSI 1997. 55.

³⁰ GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 221.

³¹ SRH II. 417.

retinens). Ez a kijelentés, amely Aachen, a császári kápolna intézményére utal,³² mintegy magyarázata is fentebb, az átvett szövegben leírt ékességének (*tanta praedicta venustate*). Nemcsak magyarázata: a kiváló ékesség, amit bárki saját szemével láthat, a királyi magánegyház s az azt megillető, nagy fokú *libertas* nyilvánvaló jele.

Bonyolultabb ennél a XIV. századi krónikakompozícióban megőrzött, hasonló információkat tartalmazó fejezet³³ helyzete. Nemcsak azért, mert benne egy – nyilván a templom egymást követő két, Károly Róbert-kori pusztulására alapozott – fatális megállapítás is található, amelyben úgy fordul elő Gyula, akinek rossz úton szerzett pénzét az egyház kapta (*pecunia illius Gyule fuit male acquisita*), hogy korábban róla nem is volt szó. A krónika eredeti – s mivel a bolgár hadjáratról van szó, eredetileg leginkább a kisebbik legendában említett ereklyék megszerzésére vonatkoztatható, és Leodvin által igazolt – információjának³⁴ a Kézai által megőrzött rövid mondat tűnik,³⁵ amelyet mindjárt átvételekor Ákos mester jelentősen kibővített, s itt talált alkalmat Erdőelvi Zoltánnak a krónikába való beiktatására:

K: *post hec cum Kean Bulgarorum Duce et Sclavorum preliatus est. Quo devicto de iprius thesauro Beatae Virginis ecclesiam de Alba dicare non omisit, quam fundasse perhibetur.*³⁶ A bővebb verzió: *Post hec autem movit exercitum contra Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum, que gentes loca naturali situ munitissima inhabitant. Unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit et inestimabilem copiam thesaurorum eius et precieque in auro et gemmis ac*

³² BÓNIS GYÖRGY: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár 1967. 56. sk.; KOLLER, HEINRICH: A székesfehérvári királyi trónszék kérdése. Uo. II. 1972. 7. skk.; MEZEY LÁSZLÓ: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Uo. II. 25. skk.

³³ SRH I. 315. sk.

³⁴ Ugyancsak az egyezések közé sorolandó az előidejűséget kifejező igecalak: *fundasse perhibetur* (még a bővebb változat is *practeritum perfectumban fundaverat*) Vö. *Legenda minor: instauravit*. Egy a – jelek szerint – monumentális keresztről és annak eszmetörténeti jelentőségéről l. TÓTH 1988. 118. sk.

³⁵ A kétféle hagyomány megkülönböztetése: GYÖRFFY 1977. 317.

³⁶ SRH I. 315.

pretiosis lapidibus accepit [Zoltán története]. Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat, aureis altaribus, crucibus quoque et calicibus, indumentis etiam pontificalibus contextis auro purissimo et lapidibus pretiosissimis copiavit ac ditavit. Bizonyosnak látszik, hogy a bővítés tárgyi tekintetben azoknak a toposz-szerű felsorolásoknak az anyagán alapul, amelyeket a nagyobbik legenda és Hartvik műve megegyezően hoz. Tehát a krónika szövege lényegében az ezek által hagyományozott képet örökíti tovább, Szent István székesfehérvári és egyéb egyházakkal kapcsolatos (*necnon et aliis ecclesiis*) tevékenységében aláhúzza a királyi bőkezűség megnyilvánulásait (*regali donavit largitate*). Kiterjesztette mindezt Gizella királynéra, sőt, az egész uralkodói családra. Ákos mester részrehajló interpolációs tevékenységének a művészettörténetben elhíresült példája ugyanis az örkanonokként jóindulatába fogadott Székesfehérvárt követő működési helyére, az óbudai prépostságra vonatkozó fejezete, amelynek egész történetét az ő leleményeként ismerjük: oda mindjárt hármashban vonul templomot alapítani az egész királyi család.³⁷ Az interpolátor részrehajlásától függetlenül, Székesfehérvár alapítástörténete (illetve kincseinek eredete) gyakorlatilag Szent István kora egész politikai történetének középpontjába került. Az elbeszélés másik motívuma nyilvánvalóan azoknak a királyi kötelességeknek a felidézése, amelyeket a korai legendák Szent István törvényeiből vezettek le. Ilyen általános elképzelést sugall az interpoláció korában a *Szent István-sequentia* verse: *Hic ad instar salomonis / struit templa ditat donis, / ornat gemmis et coronis / cruces altaria.*³⁸

³⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 67. fejezet. SRH I. 316. sk. Az alapítástörténet más verzióját l. a 124. fejezetben. Uo. 395. Kritikájához l. GARÁDY SÁNDOR: A budai (óbudai) káptalan alapítása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* VII. 1939. 72.; MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 46. skk. A művészettörténeti problémáról MAROSI, ERNŐ: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. *Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*. Bp. 1984. 20.

³⁸ DANKÓ, JOSEPHUS: *Vetus hymnarium ecclesiasticarum Hungariae*. Bp. 1893. 212. Datálásához l. MEZEY LÁSZLÓ: *Deák-ság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979. 207.

Az alapítást ismertető szöveghelyeknek a hagyományban elfoglalt pozíciója alapján kísérelhető meg más, a székesfehérvári templomra vonatkozó írott emlékek értékelése. Ezek a szent király eltemetéséről (s ennek kapcsán alkalom adtán a bazilika befejezéséről), valamint szentté avatásáról szólnak. A nagyobbik legenda István temetéséről nem ír. A kisebbik legenda utolsó részében mondja el – egy lélegzetre – Szent István halálának és temetésének, valamint *translatió*jának történetét. Az elbeszélés ritmikusan tagolódik: először a szent haláláról van szó, majd az elfelejtett ereklyék csodáiról, ezt követi a Szent László alatt a sír felnyitásáról hozott határozat, majd ismét a csodák elbeszélése, végül az ezüst ereklyetartóba helyezés (*in theca argentea signaverunt*).³⁹ Utóbb Bonfini nyilvánvalóan ezt, az oltárra emelésre vonatkozó értesülést konkretizálta; nem lehetetlen, hogy a még meglévő ereklyetartó ismeretében.⁴⁰ A szimmetrikus történet egyik összekötő eleme a szentség jó illata, amely kezdetben a szent jó hírével tölti be a lelkeket (*sanctitas eius... tamquam suavitas odoriferi ungenti audientium corda replevit*), majd kiárad a kinyitott sírból (*tantaque odoris diffusio ascendit, quanta numquam circumstantibus apparuit*). A párhuzam értelme, hogy a kincs, amely előbb csak az Úr szeme előtt mutatkozott meg (*soliis oculis domini apparebat*), utóbb az emberi szemek előtt is revelálódott (*dedit illi gloriam in conspectu hominum*). A szentség jó illatban való megnyilvánulása kétségkívül az apostoli levélre (2Kor, 2, 14-16: *Deo autem gratias, qui semper triumphat nos in Christo Iesu, et odorem notitiae suae manifestat per nos in omni loco: quia Christi bonus odor sumus Deo in iis qui salvi fiunt, et in his qui pereunt: aliis quidem odor mortis in mortem, aliis odor vitae in vitam*) visszavezethető hagiográfiai toposz; szó szerint értéséhez nagyfokú naivitás és a legendairodalomban való járatlanság szükséges. Ugyancsak a szentség fokozatos revelálódásával (a kisebb legenda írója, aki nem pápai döntésre, hanem a papság közös döntésére hivatkozik, nyilvánvalóan ezzel

³⁹ Legenda minor. 8. fejezet. SRH II. 399. sk.

⁴⁰ Szerinte a főoltáron álló ereklyetartót Szent László készítette. Antonii Bonfinii Asculani Rerum Ungaricarum Decades. Ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Tom. II. Lipsiae 1936. (RUD.) Dec. I. Lib. I.: „*Ladislauis autem rex tot miraculorum successu in stuporem conversus medie are imposuit sacelloque elaboratissimo donavit.*” „*Ex invento ibidem* (t. i. Szent István sírjában) *thesauro diue virginis ara constructa.*” Uo. 29. Hasonló jelentőséget tulajdonít Tóth Melinda Bonfini autopsziájának. TÓTH 1974. 114., 103 jegyzet.

van elfoglalva) függ össze az ideiglenes rejtve maradás két oka is: a világiak túl nagy gonoszsága s az egyházszakadás. Arról, hogy elrejtették volna a testet, szó sincs.⁴¹ A kisebbik legendából nyerhető értesülések tehát a következők: 1038-ban Szent Istvánt az általa becses művel befejezett bazilikában eltemették (*in basilica virginis Marie, quam precioso opere consummaverat, sepultus est*). László király idején a *translatio* szokásos rítusával böjt után, körmenettel, himnuszok éneklése közepette ünnepélyesen és nyilvánosan felnyitották a sírt (*venerunt ad locum, ubi sanctissimum corpus claudebatur. Quem solventes aperuerunt...*). A fellelt kincset, amelynek csodáit tapasztalták, a hálaadás után ezüst tartóba tették át. Az elbeszélésnek alighanem a legjellemzőbb eleme a transzcendens történeteknek magától értetődően természetes jelenségekként való felfogása.

Úgy tűnik, a krónika elbeszélése ezen a ponton is közelebb áll a kisebb legendához: információja annyi, hogy Istvánt az általa épített fehérvári bazilikában temették el (*Sepultus est autem in basilica Albensi, quam ipse in honore sanctissimae genitricis Dei semper virginis Marie construxerat*), s ott sok jel és csoda esett. Ezt a rövid beszámolót a kódexek többségében formailag is elkülöníti az ország gyászának, valamint Péter és Gizella árulásának elmondásától az „Amen”-nel végződő liturgikus záróformula.⁴² Talán árulkodik a szövegrész eredetéről.

A Hartvik-féle Szent István-legenda tekintélyes és hangsúlyos része Szent István halálának, temetésének és szenttéavatásának elbeszélése, hiszen itt olyan, a koncepció szempontjából döntő jelentőségű részek is találhatók, mint az ország Szűz Máriának való felajánlása. Ilyen fontosságú magának az ereklyék történetének, a felemeltetésnek és a sírnál történt csodáknak (nem csak általában, hanem egyes eseteknek is) elbeszélése.⁴³ Ennek megalkotása nem volt lehetséges a nagyobbik legenda bővítésével, a kisebbik pedig a koncepciózus szöveg számára csekély anyagot kínált. Amit azonban kínált, azt Hartvik nyilvánvalóan felhasználta. Jellemző, ahogyan a Szent István haláláról szóló egyszerű tudósítást

⁴¹ GYÖRFFY 1977. 385. sk., 389–392. Az elbeszélés a források fent jellemzett, additív módszerű alkalmazásának és az ellentmondásaik ihlette kombinációknak tipikus példája.

⁴² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 70. fejezet. SRH I. 321. sk.

⁴³ Vö. KLANICZAY GÁBOR: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: FÜGEDI ERIK (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Bp. 1986. 16.

a halotti liturgia, majd a siratás leírásává bővítette. E bővítések közé tartoznak a temetés körülményei is, amelyeknek forrásai nem ismeretesek, de gyanút kelt, hogy mint a haldoklást a papi segédlet, ezek is ceremóniák sorává formálják az elbeszélést. „A halál e beállításban elveszti fullánkját és beteljesüléssé válik.”⁴⁴ Ilyen mozzanat a holttest átszállítása Fehérvárra (melyről más forrásunk nincs, de Hartvik jól ismerhette pl. a Szent László holttestével történt, utóbb „kocsicsodává” szublimált viszontagságokat). A bővítés módszerének (s egyben a kisebb legendaszöveg felhasználásának) példája a székesfehérvári bazilika megnevezése: *corpus ad sedem regalem, Albam videlicet deducitur, et quoniam ecclesia ab ipso constructa in honore beatissime virginis nondum erat dedicata...* – kérdés, vajon a bővítés munkája forrásokon vagy a valószínűségen alapul-e. A kislegendához való ragaszkodás más nyoma is fellelhető a szövegben, a sírnál történt csodákról szóló mondatban (*Sepe per noctem melodia cantus angelici multus [sic] audiebatur, frequenter odoris suavissimi dulcedo per latera templi dispergebatur* – a jó illat máris árad, a kép az égi és a földi dicsőséget ábrázolja, rejtőzködésről szó sincs!). Ugyanezek érvényesek az eltemetetés leírására, amely – különösen a templomszentelés szertartásával kapcsolatban – megjeleníti az ideális, a templom közepén elvégzett donátor-temetés⁴⁵ liturgiáját: örömnéppé változtatja a gyászszertartást (*Perfecta dedicationis solemnitate corpus sanctum in medio domus sarcophago candidi marmoris imponitur*).

E szöveghelynek a művészettörténetírásban természetesen különleges fontosságot kölcsönöz, hogy alkalmat kínál a ránk maradt fehér mészkő szarkofág, az időközben tényleg *in medio domus* megtalált „kripta” szövegvonatkozásának megteremtésére, azonosításra és datálásra. Kérdés azonban, vajon Hartvik nem ugyanezekből indult-e ki, abban az állapotukban, ahogyan azt az 1083 után kialakult elrendezésükben megismerhette. Talán csak egy másik, a középkori állapotokat ismerő szemtanú szavai valószínűsíthetők, mit láthatott Hartvik. Bonfini nyilván zavarba ejtette Hartvik elbeszélése, s ezért azt tételezte fel, hogy a szent testet a *translati*ókor földalatti boltozat alól vették fel, ahol a sírt kő(lap?) fedte (*Quarto die ad eius sepulcrum frequentissimi convenere, ut e subterraneo fornice*

⁴⁴ GYÖRFFY 1977. 383., vö. uo. 381. skk.

⁴⁵ TÓTH 1988. 119.

sanctissimi regis corpus expromerent, quod cum tentassent, lapis vi nulla amoveri potuit).⁴⁶ Ez a kombináció szolgálhat alapjául a Hartvik által ismert, Kralovánszky Alán által töredékes (és bizonyosan a későbbi középkorban módosított) állapotban feltárt ereklyesír elképzelésének.⁴⁷ Ennek lehetett része a „fehér márvány” szarkofág is.

Hartvik módszerének felismert motívumai, a rendelkezésére álló szűkös legendaszöveg bővítése a valószínűség és a tapasztalat alapján s a politikai aktualitás sugallta szempontok érdekében, meghatározhatják a *translatio* leírásának forrásértékét is. A Salamon fogságba ejtésének s a sírkő felemeltetésének epizódja alapvetően a kisebb legenda által adott szkémába illeszkedik – a három napi böjt megkettőzésével.⁴⁸ Jellemző, hogy ugyanazokat a gyógyulásokat, amelyeket a kisebb legenda a Lukács-evangélium szavaival írt le (Lk 7,22, 4,18),⁴⁹ Hartviknál Máté kifejezései (Mt. 11,5)⁵⁰ helyettesítik. Hartvik önálló invenciójának tűnik a *translatió*t kísérő csodákról szóló, beiktatott (25.) fejezet, míg ismét a kisebb legenda vezérfonalához tér vissza a következő. Jele egy szövegegyezés, a padlóból kiemelkedő márványtábla elmozdításakor (*sublata tabula marmorea, que pavimento preminebat*) áradó jó illatról.⁵¹ Követi a bővítés a sírt kitöltő, szinte kimeríthetetlen bőségű, illatos folyadékról. Aligha szükséges megismételni, hogy ennek a csodának mind balzsamozástechnikai, mind hidrogeológiai értelmezése a legendaszerző szándékától alapvetően idegen racionalisztikus indítékú félrcértés. Ha van benne ráció, ez az ereklyét hitelesítő és egyben jogi tekintetben fontos, mert pl. oklevélhamisításra alkalmas gyűrű keresése (*ut evacuato sarcophago certior fieret anuli inventio*). Mint éppen Hartviktól tudjuk, a kutatás nem vezetett eredményre; a Szent Jobb eltűnésének és megkerülésének csodája így kerülhetett

⁴⁶ RUD II. 81. Dec. II. Lib. IV.

⁴⁷ KRALOVÁNSZKY ALÁN: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultushelyének kérdése. In: GLATZ-KARDOS 1988. 170. (KRALOVÁNSZKY 1988.), Györffy eseménytörténeti rekonstrukciójának kritikájával. Vö. 41. jegyzet.

⁴⁸ SRH II. 434. sk.

⁴⁹ Az azonosítás: Uo. 400., 2–4. jegyzet.

⁵⁰ Uo. II. 435., marginális jegyzet és az 1. lábjegyzetben hivatkozás a kisebb legendára.

⁵¹ Regisztrálja: SRH II. 436., 1. jegyzet.

legendájának záró fejezetébe.⁵² Az elbeszélés nem nélkülözi a logikai és topográfiai hitelesség elemeit. Az ereklyelopás gyanújával sújtott (nehéz nem gondolni Leodvin teljesen legitimnek aligha nevezhető eljárására) s azért a szertartásból száműzött Mercurius *custos* a kórusban ül bús képpel, a templom közepétől alighanem a nagy legendában említett faragott díszítésű szentélyrekesztővel elválasztva. Nem is ő tünteti el a jobbot, hanem a szertartásnak egy *albába* öltözött, alacsonyabb egyházi rendű részvevője (*iuvenis quidam albis vestibus vestitus*), akinek ruhája és viselkedése persze, angyalt sejtet.⁵³ A *translatio* végeredménye: a sírt ismét befedik (*cooperto sepulchro*) – a jelek szerint itt épült fel az átfaragott antik szarkofágot is magába foglaló ereklye-síremlék –, az ereklyét pedig a főoltárra viszik (*invento thesauro beatissime dei genitricis Marie et perpetue virginis altare repetierunt*).⁵⁴ Az oda készült ezüst ereklyetartó a középkor végén minden valószínűség szerint még megvolt.

---

⁵² Kísérlet az elbeszélés magyarázatára: KRALOVÁNSZKY 1988. Más, racionalisztikus magyarázat-elemekkel színezett elbeszlésre l. SZÁNTÓ KONRÁD: A Szent Jobb tisztelete a középkorban. In: GLATZ-KARDOS 1988. 173. sk.

⁵³ SRH II. 438. sk.

⁵⁴ Uo. 437.

MEZŐ ANDRÁS

A középkori templomneveink kutatásának néhány problémája

A régi magyar templomnevek kutatásához a belőlük származó helységnevek vizsgálata kapcsán jutottam el.¹ Köztudomású, hogy az utóbbiak jelöléstágulással, névátvonódással jutottak későbbi funkciójukhoz, azaz eredetileg építménynevek voltak, a templomnak valamilyen sajátosságát fejezték ki, pl. a színét: **Fehéregyház**, **Feketeegyház**, **Veresegeház**; falának anyagát: **Kőegyház**; méretét és alakját: **Derekegyház**, **Ötszögűegyház**; romos állapotát: **Félegyház**, **Romlott-egyház**, **Pusztageyház**; stb. De volt ezeknek kivétel nélkül másik nevük is: annak a szentnek vagy hittitoknak a megnevezése, akinek vagy amelynek a dicsőítésére fölszentelték a templomot. A templomcím vagy patrocínium tulajdonnévként való önálló használatának legmeggyőzőbb bizonyítéka a belőlük származó csaknem 1400 helységnév, de van néhány példánk arra is, hogy a templomot magyar nyelven a titulussal nevezik meg, anélkül, hogy ennek helységnévi folytatása volna. A Margit-legendából értesülünk arról, hogy a Boldogságos Szűzről nevezett szigeti domonkos apácakolostor lakója, a későbbi Árpád-házi Szent Margit „... *pesten zent antalban rakata egy oltart zent myklos pyspeknek tyztesseregere. Ezenkeppen egyeb zent egy hazakhoz*”.² Eszerint tehát a Pesten 1230 körül alapított domonkos kolostort **Szentantal**-nak hívták. Az 1467-től adatolható kolozsvári Szent Erzsébet-ispotályt (*Coloswar ... providum Petrum magistrum hospitalis beate Elyzabeth*),³ amelynek temploma a Kis-Szamos túlsó oldalán állítólag megvolt már 1332-ben,⁴ emlegetik még a XVI–XVII. században

¹ MEZŐ ANDRÁS: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp. 1996.

² Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok I–XV. Bp. 1874–1908. (a továbbiakban: Nytár.) VIII. 20.

³ JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II. Bp. 1990. (a továbbiakban: KolmJk.) I. 644.

⁴ Korai Magyar Történeti Lexikon (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KoraiTörtLex.) 365.

is: 1576-ban Lakathos Jánosról, „*zent ersebet bely espotal mester Colosuary*”-ról⁵ esik szó, s 1628-ban „*Szent Ersebethi Ispitali*”-nak mondják.⁶ A Vas vármegyei Körmend parókiális egyházát pedig 1434-ben latin nyelvű szöveggörnyezetben is magyarul nevezik meg: „*altari beate Marie virginis in ecclesia parochiali Zenthelsebeth vocata in eadem Kermend fundata*.”⁷ Ugyanúgy említik a Bihardiószeg mellé lokalizálható Egyed monostorát (1214/1550: *eccl. de Igged*;⁸ 1275: *super patronatu monasterii omnium sanctorum de Igged*)⁹ is 1325-ben (*monasterium Mindzenth dictum*).¹⁰ Sőt arra is van példa, hogy egy oltárt a magyar nyelvű *Zenthkeresth* névvel illetnek, amikor 1448-ban a gyulafehérvári templom egyik oltárosáról esik szó.¹¹ A mai nagy földrajzinév-gyűjteményeinkben is váltakozó gyakorisággal fordulnak elő a templomnevek, amelyek vagy a pusztá patrocíniumból állanak, vagy pedig a **templom** stb. szót illesztik hozzá a titulushoz, hogy csak a témához tartozó két legfontosabb típusukról szóljak.

A középkori templomcímek kutatásának legfontosabb feladata az, hogy összeállítsuk a patrocíniumok mennél teljesebb és megbízhatóbb adattárát az egész Magyarország területéről, illetőleg a magyar kultúrkörből. A feldolgozandó források köre és terjedelme azonban óriási, így aligha remélhető, hogy a feltáró figyelem kiterjedjen minden lehetséges, adatot nyújtó munkára, vagy éppen az, hogy ez a figyelem lankadatlan legyen a több tízezer oldalra tehető forrástömeg feldolgozásának elhúzódozó folyamata egészében. A jelenleg adatolható templomneveink száma meghaladja az ötezeret, a bennük levő kápolnák és mellékoltárok nevei is – a főoltárokat nem számolva – csaknem elérik az ötszázat. S ez a mennyiség már elégséges ahhoz, hogy a típus és példány ide is alkalmazható statisztikai összefüggéseit kimutassuk, vagyis megállapítsuk a típusok számát (a

⁵ JAKAB ELEK: Oklevéltár Kolozsvár története I., II., III. kötetéhez. Buda 1870–1888. II. 99.

⁶ Uo. II. 277.

⁷ BÁNDI ZSUZSA: Körmend a középkorban. Körmend 1987. 71.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: GYÖRFFY) I. 614

⁹ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. VII. 154

¹⁰ Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AnjouOkm.) II. 218

¹¹ KolmJk. I. 352.

templomnévként előforduló szentnevek és hittitkok teljes körét), és hozzájuk vonjuk az alájuk tartozó példányokat (tehát a velük nevezett templomokat).

Természetesen nem annyi templom volt a régi Magyarországon, mint amennyit titulussal együtt tudunk kimutatni, hanem sokkal több, hiszen gyakran előfordult, hogy az egyháznak közvetlen vagy közvetett korai említése ellenére a címük évszázadokig vagy végképpen rejtve maradt. A Doboka vármegyei Harina (Herina) ma is épen álló díszes egyháza művészettörténeti értékelés szerint a XII. század végén épült,¹² a Szent Péter-titulusra azonban csak 1442-ből tudunk adatot idézni.¹³ Máskor egyéb történelmi körülmények figyelembevételével foglalhatunk állást – néha némi bizonytalanságot mutatva és megengedve, máskor határozottan – valamely patrocínium mellett. A Hont vármegyei Egeg (Hokovce) 1270-ben közvetett említésben szereplő egyházának titulusa a középkorból nem adathozható, papja ekkor a honti főesperes helyettese (*Kuchk sacerdos de Egge vicearchidiaconus de Hunt*);¹⁴ ekképpen szerepel a pápai tizedjegyzékekben is (1332: *Petrus vicearchidiaconus de Eguec*),¹⁵ noha Bálint Sándor 1489-ből a lelőhelyre való hivatkozás nélkül említ itt egy Szent Péter-egyházat.¹⁶ A XIX. századból viszont tudjuk, hogy temploma Szent Péter és Pál apostol tiszteletére állt (1842/43).¹⁷ Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a településeink vásárait nagyon gyakran a templomok búcsúnapjain tartották, akkor a XIX. századi titulust a közbenző említések hiánya ellenére folyamatosnak tekinthetjük a XIII. századig visszamenőleg. Egegnek a már 1295-ben említett

---

¹² GYÖRFFY II. 72.

¹³ KolmJk. I. 354.

¹⁴ BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. (a továbbiakban: BAKÁCS, Hont) 57.; GYÖRFFY III. 193.

¹⁵ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV. Bp. 1885–1891. (a továbbiakban: Vat.) I/1. 222.

¹⁶ BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi Kalendárium I–II. Bp. 1977. I. 505.

¹⁷ Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri romano- et graeco-catholici saecularis et regularis incliti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum nec non Magni Principatus Transilvaniae, sub Benigno- Gratiiosa Protectione excelsi consilii locumtenentialis Hungarici per ALOYSIM REESCH DE LEWALD pro anno 1842–3 redactus. Budae (a továbbiakban: USE.) 28.

vásáráról (*in foro ... de Egeg*)¹⁸ 1488-ban ugyanis megtudjuk, hogy azt az apostolok ünnepcin tartja (*annuale f[orum] Cathedrae Petri, f[orum] Petri et Pauli*).¹⁹ A templomcím ünnepének és a vásár napjának egybeesésére l. azt, hogy Bártfa egyházának Szent Egyed titulását 1247-től ismerjük, s hogy 1365-ben Nagy Lajos királytól éppen Szent Egyed napjára, szeptember 1-jére országos vásár tartására nyer jogot.²⁰

A középkorból adatolt templom rejtőzködő titulására néha a belőle alakult mikrotoponima vet fényt. Arról, hogy az Ákos nemzetségnek Pest vármegyében is volt monostora (ma Monostorliget Galgahévíz határában),²¹ egy 1389-ben feltűnő *Akusmonostora* helynévből tudunk,²² az egykori címének emlékét pedig őrzi a Szentandráspart helynév, ahol most a monostor maradványai találhatók.²³ Arról pedig, hogy a szabolcsi Kisvárdán egykor Szent Lászlónak dedikált kápolna létezett, egy utca kettős neve tanúskodik, amely egy 1453. évi oklevélben fordul elő (*ad vicum sew plateam sancti Ladislai regis, alio nomine Kápolna uca vocatum, in oppido Warda ... existentem*).²⁴ Székesfehérváron 1479-ben nevezik meg a Szent Bertalan utcát,²⁵ amely a benne álló templomról kapta a nevét, de amelynek patrociniumáról egyéb adat nincs, helyét is a régészeti kutatás állapította meg: a királyi bazilikától északnyugatra a királyi várban feküdt, és temetővel is rendelkezett.²⁶ Az ismeretlen rendű kányai apátságról 1240-ben van szó először, ezt

¹⁸ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MonStrig.) II. 366.

¹⁹ BAKÁCS, Hont 58.

²⁰ Vö.: GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CodDipl.) IV/1. 468., VI/2. 375.; SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: KritJegyz.) I. 260.; illetőleg KoraiTörtLex. 84.)

²¹ Magyarország helységnévtára 1944. Bp. [1944.] 409.

²² GYÖRFFY IV. 508.

²³ Uo.

²⁴ A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: ZichyOkm.) IX. 346.

²⁵ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. (a továbbiakban: CSÁNKI) III. 310.

²⁶ SIKLÓSI GYULA: in: KoraiTörtLex. 628.

Győrffy szellemes névazonosítással a mai Budaörs határába, a Kamaraerdőbe lokalizálja. A monostor nevére a vele kapcsolatban 1339-ben említett *Myndszenthegye* mikrotoponima utalhat.²⁷

A vármegyének is nevet adó Bihar városban a középkorban több templom is volt. Ma már vagy ma még nem tudjuk eldönteni, hogy egyházainak vagy egyházának legkorábbi, titulus nélküli adatai (1213: *in Bichor ... ad ecclesiam*;²⁸ 1332–37: *Johannes sacerdos et Michael de Bihar, Byhor, Byhar*)²⁹ melyikükre vonatkoznak. Az 1588-ban szereplő utcáinak nevei közül három védőszentnévi eredetű: *Vicus Szentthmiklos, Szentth Janos, Szentth Petther*,³⁰ közülük azonban a középkorból egyedül a Szent Péter címet tudjuk adatolni (1438: *ecclesiae parochialis S. Petri de Buhar ~ Bihar*).³¹ Ez munkánk szempontjából mégsem járhat azzal a következménnyel, hogy Biharon ne számoljunk 1526 előtt Szent János- és Szent Miklós-templommal (az utóbbira l. még 1472: *Szent Miklós utca*).³²

A patrocíniumkutatásban számos esetben megoldhatatlan feladatot jelent a poliszémiában levő szentnevek egyenként való szétválasztása és a titulusoknak az egyedül megfelelő szentekhez történő kapcsolása. „Melyik Szent István?” – tettem fel egy írásom címében a kérdést.³³ De ugyanúgy kérdezhetjük azt is, hogy „melyik Szent Péter, melyik Szent Tamás, melyik Szent Erzsébet?” stb. Ha a források a Szent Erzsébet név mellé oda teszik a *vidua* ’özvegy’ vagy a *regina* ’királynő’ értelmezést, akkor csaknem 100%-os biztonsággal II. András és merániai Gertrud leányára, thüringiai Erzsébetre gondolhatunk (vö. Bánffy-

²⁷ GYÖRFFY IV. 571.

²⁸ Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki hű hasonmásával együtt. Bp. 1903. (a továbbiakban: VárReg.) 174.

²⁹ GYÖRFFY I. 603.

³⁰ N. KISS ISTVÁN: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Bp. 1960. 669–671.

³¹ LUKSICS PÁL: XV. századi pápák oklevelei I–II. Bp. 1931–1938. (a továbbiakban: LUKSICS) II. 165

³² Átírt adat. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. 157.

³³ Magyar Nyelvőr 1991. 323.

hunyard, 1487: *in ecclesia parochiali sancte Elizabeth vidue in dicto oppido Hunyard*;³⁴ Fugyivásárhely, 1472: *ecclesie beate Elisabeth vidue*;³⁵ Huszt, 1486: *Francisci Plebani et Vicarii Ecclesiae Sanctae Elyzabeth viduae de oppido nostro Hwzth*;³⁶ Vidrátszeg, 1473: *Ecclesia parochialis B. Elizabet vidue in Wydradzeg*;³⁷ illetőleg Zalakomár, 1412: *claustrum Beate Elizabeth regine in dicta Komar constructum*.³⁸ Ugyancsak reá utalnak az ispotálytemplomok és -kápolnák Erzsébet nevei, hiszen egyedül az ő életének eseményei indokolják, hogy az elesetteket és betegeket gyógyoló kórházak élvezzék az ő égi pártfogását. A Szent Erzsébet-titulusok több mint ötöde ispotályhoz kapcsolódott (pl. Besztercebányán, Debrecenben, Gyöngyösön, Kelenföldön, Kolozsvárott stb.). Ugyancsak Árpád-házi Erzsébetről kapták nevüket a ferences szerzetesházak, s nem gondolhatunk más Erzsébetre, mert a franciskánusok fogadalmuk szerint az ő kultuszát terjesztették. Más körülmény tanúskodását nélkülözve is a mi Erzsébetünk mellett foglalhatunk állást a nagyszombati klarisszák templomának titulusáról. A patrocínium ugyan csak 1251-ben tűnik fel (*monasterium S. Elisabeth in Tyrna*),³⁹ de magát az apácakolostort állítólag 1238-ban alapították,⁴⁰ így ennek egyháza lenne a legkorábbi templom Magyarországon, amelyet thüringiai Szent Erzsébet tiszteletére emeltek, mindjárt az 1235-beli szentté avatása után három évvel. A második az ugyancsak Pozsony megyei Kápolna temploma lenne, ám ennek első adata egy hamis oklevélben tűnik fel 1244-ben, de ez is csak 1364-ből való átiratban

³⁴ KolmJk. II. 48

³⁵ A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II. Bp. 1895. II. 114.

³⁶ WENZEL GUSZTÁV: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 162., 3. jz.

³⁷ CSÁNKI V. 901.

³⁸ MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN: Zsigmondkori Oklevéltár I–VI. Bp. 1951–1999. III. 677.

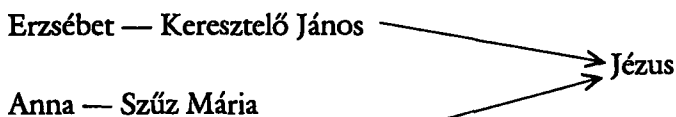
³⁹ WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO.) VII. 327.

⁴⁰ KARÁCSONYI: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1922–1924. II. 448.; l. az 1239-beli adatot: *abbatise et conventui monasterii de Tyrna ordinis sancti Damiani, Strigoniensis diocesis*. RICHARD MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Bratislavae 1970–1987. (a továbbiakban: CDES) II. 38.; vö. KoraiTörtLex. 480.

maradt fenn: *in possessione eorum in nomine et honore eiusdem beate Elyzabet ecclesiam possint construere et edificare ... ad ecclesiam beate Elyzabet Capulna dictam*).⁴¹

És éppen időrendi okok miatt nem lehet ő a védőszentje a Körös vármegyei Szerdahely (ma Laminac) templomának, amelyre az első hitelesnek látszó adat 1232-ből idézhető ([*eccl.*] *sancta Elisabeth*, 1334: *eccl. Beate Elyzabeth*;⁴² 1357: *plebani ecclesie sancte Elizabeth de Zerdahel, diocesis Zagrabiensis*;⁴³ 1359: *de plebanatu sancte Marie Elizabeth* [!], *Zagrabiensis diocesis*,⁴⁴ stb.), három évvel korábbról, mint hogy megtörtént volna Árpád-házi Erzsébet szentté avatása. Akkor az a másik, aki névadója a szerdahelyi templomnak, az a bibliai Szent Erzsébet, Zakariás pap felesége, Keresztelő Szent János anyja lehet,⁴⁵ aki közeli rokona volt Szűz Máriának.

Egy nagyon halvány nyom, egy vékony szálú gondolatársítás arra bátorít bennünket, hogy szintén a bibliai Erzsébetet keressük a gyulafehérvári pálos kolostor XIV. századi patrocíniumában. A romos monostort 1376-ban újjította meg Demeter erdélyi püspök, s ekkor még csak Szent Erzsébet volt a patrónusa (*monasterio Sancte Elisabeth prope Albam, sed iam desolato*).⁴⁶ 1388-ban viszont már a Szent Anna és Erzsébet tiszteletére álló kolostor perjelét említik,⁴⁷ s a társpatrónusként itt megjelenő Szent Annáról a középkori hagyomány azt tartotta, hogy ő volt Szűz Mária édesanyja; a két templomcím összefüggését tehát csak így tudom elképzelni:

⁴¹ Hazai Oklevéltár 1234–1536. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOkt.) 11.; vö. KritJegyz. I. 238–239.

⁴² GEORG HELLER: Comitatus Crisiensis. München 1978. 136.

⁴³ BOSSÁNYI ÁRPÁD: Regesta supplicationum 1342–1394. I–II. Bp. 1916–1918. II. 310

⁴⁴ Uo. II. 407

⁴⁵ Lk. 1,5–57.

⁴⁶ GYÖRFFY II. 157.

⁴⁷ Uo.

A templomnevek névföldrajzi – vagy Ördög Ferenc szavával: onomato-dialektológiai – értékelésében számos esetben gondot okoz az adatok helyhez kötésének bizonytalansága vagy kétségesége. Az első példám minden fontos szempontból való elemzése igen messzire vezetne, a kínálkozó utakat azonban most nem járom végig. Az idézendő adatban szereplő titulus ritkasága viszont fel kell hogy keltse az érdeklődésünket, mert Szent Oszvald királyról nevezett templom mindössze kettő volt a középkori Magyarországon. Az egyik lokalizálásával nincs semmi gond: egyháza a Pozsony megyei Csukárdon (Vonosady) állt, amiről egy 1437-beli (közvetett) adat árulkodik.⁴⁸ Látszólag a másikkal sincs különösebb probléma, hiszen a pápai kérvénykönyvekben 1443-ból származó említés megnevezi a templomát tartalmazó Csanád helységet, amelyről még azt is megtudjuk, hogy a bácsi püspökségben fekszik. Magától értetődő tehát, hogy a templomot a mai Érsekcsanád (vagy előzményében) keressük. E település ugyan eredetileg a kalocsai érsekség és egyházmegye területén fekszik, tudnunk kell azonban, hogy a kalocsai egyházmegyét a középkorban időlegesen egyesítették a bácsi püspökséggel, sőt maga az érsek is ennek központjában, a várme-gyének is nevet adó Bács helységben székelt.⁴⁹ De íme a számunkra egyéb fontos információt nem tartalmazó szövegkörnyezetből kiemelt részlet: *ecclesias parochi-ales S. Mariae ac S. Osvaldi regis de Chanad, dictae [Baciensis] dioc.*⁵⁰ Mégsem csak a bácsi egyházmegyére gondolhatunk, hanem a vácira is. A pápai kérvény-könyvekben ugyanis az egyértelműen az utóbbiban fekvő helységeket is gyakran a *Baciensis diocesis* meghatározással illetik, vagy pedig ez váltakozik a *Vaciensis diocesis* szó szerkezettel. És Vác közelében is van egykor Csanádnak hívott helység (vö. 1219/1550: *de villa Sunad*;⁵¹ 1430: *Chamad*),⁵² a mai Csomád.⁵³ Sőt,

⁴⁸ Magyar Sion 1863. 312. Idézi: CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek a középkori Magyarországon 1526 előtt. I. Bp. 1988., II. Bp. 1993. 3: 96.

⁴⁹ GYÖRFFY I. 212.

⁵⁰ LUKCSICS II. 93.

⁵¹ VárReg. 75.

⁵² CSÁNKI I. 26

⁵³ KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1988.⁴ I. 338.

számolni lehet ugyanebben az egyházmegyében a Dunavecse közelében volt Csanádfehéregyháza pusztá elődjével is (1629: *Csanad*).⁵⁴

A történeti földrajzi és egyháztörténeti irodalomban a legutóbbi időkig nem tudtuk megválaszolni azt a kérdést, hogy pontosan hol volt az ábrahámi, Szűz Máriáról nevezett ciszterci monostor (néhány korai adata: 1263/1273: *monasterio ... de Abraam*;⁵⁵ 1272: *monasterico beate Virginis de Abraam*;⁵⁶ 1292–1351: *Monasterium ord. Cisterc. B. Marie V. de Abram*, 1315: *Ecclesia B. Virginis de Abraam*, 1343: *Monasterium B. Marie V. Abram Monostra*⁵⁷ stb.). Csánki Dezső 1897-ben még nagyon tágan lokalizált: „A Dombóvártól észak felé elterülő vidéken feküdt, a Kapos folyó mentén”⁵⁸, s ezt ismételte meg csaknem száz évvel később, 1994-ben Koszta László.⁵⁹ A középkorban utolsóként alapított cisztercita monostorunk kegyurai a XIII. század harmadik harmadában Moys tárnokmester, somogyi és varasdi ispán, majd nádor, továbbá rokonai voltak,⁶⁰ később is a dárói Majos-ok a patrónusai. A lokalizáláshoz figyelembe vehetnénk, hogy a nádor és társai 1272. évi adománylevelében a birtokok felsorolása közben egyedül *Kuurd* után találjuk a következő megjegyzést: *ubi est ecclesia fundata*;⁶¹ más oklevelekből azonban megtudjuk, hogy itt tulajdonképpen a Tolna vármegyei Kurd Szent Márton egyházáról van szó, s a mai helynévgyűjtés sem jelöl e község határában ide vonható földrajzi nevet vagy régészeti lelőhelyet.⁶² Mégsem kell messze keresnünk az ábrahámi kolostor nyomait, csak a szomszédos Szakályra kell átmennünk! Itt a belterülettől délnyugatra, a Gyulaj, Kurd és Csibrák felőli részen fekszik a Nyalás nevű sík szántó, amelyről a földrajzinév-gyűjtők érdemesnek tartották följegyezni a következőt: „A hagyomány szerint itt található a Szent

⁵⁴ SZARKA GYULA: A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác 1940. 61.

⁵⁵ CodDipl. IV/3. 111.; vö. KritJegyz. I. 417.

⁵⁶ MonStrig. III. 707.

⁵⁷ CSÁNKI III. 413.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ KoraiTörtLex. 28.; vö. még F. L. HERVAY: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Romae 1984. 47–52.

⁶⁰ Az alapítólevelet l. CodDipl. IV/3. 111–112.

⁶¹ MonStrig. III. 707.

⁶² Tolna megye földrajzi nevei. Bp. 1981. 268.

Ábrahám kolostor romjai.”⁶³ Valójában természetesen ilyen néven sem itt, sem másutt nem volt monostor, hanem a hagyományban a település neve őrződött meg, a Szent Ábrahám-titulust abból konstruálták.

A névföldrajzi problémán kívül a titulusok gyakoriságával is kapcsolatos az, ha valamilyen okból elválasztunk egymástól összetartozó adatokat, s őket több helység templomára vonatkoztatjuk. A Hont vármegyei Bát (Bátovce) egyházáról 1320-ból szerzünk tudomást (*ecclesia de Bat ... Gerardus rector ipsius ecclesie*),⁶⁴ a Szent Márton-titulust azonban csak 1464-ben ismerjük meg (*eccl. S. Martini ... de Bath*),⁶⁵ s ez a neve a XIX. században is (1842/43: *Eccl. ad. S. Mart. Ep.*).⁶⁶ Ugyancsak egy Szent Márton-egyházról közöl adatot 1430-ból a pápai kérvénykönyvek alapján Lukcsics Pál: *ecclesiam S. Martini in Foro-Dominarum, Strig. dioc.*⁶⁷ E települést a könyvbeli mutató készítője a Pozsony megyei Boleráz-zal azonosítja (későbbi magyar hivatalos neve a paronimián alapuló Bélaház lett),⁶⁸ mégpedig azon elgondolással, hogy a latin *Forum Dominarum* helyes fordítása ’Úrnők vására’, s az elnevezés arra utalna, hogy Boleráz a nagyszombati klarissza apácák birtoka volt. Mind a fordítás, mind az azonosítás kétes. A kérvénykönyv e bejegyzésének többi helysége (Bajmóc, Körnöcbánya) inkább Báttra mutat, ennek latinul *Forum Reginae* volt a neve,⁶⁹ amelyet egy magyar *Asszonyvására névalakkal adhatnánk vissza. A *domina* ’királynő’ értelemben való használatára más helységnévi példánk is van: a mai Nagybánya egykori Asszonypataka nevét ugyanis latinul *Rivulus dominarum* szerkezettel illették a régiek.

Megvan a veszélye a titulusok alaptalan szaporításának akkor is, ha az adatsorban a települést más-más névvel nevezik. Sokszor persze az alapos és a névváltozások irányaira is kiterjedő helytörténeti vizsgálatok eredményeinek ismeretében elháríthatjuk a hibát, máskor viszont nincs garanciánk arra, hogy az

⁶³ Uo. 148.

⁶⁴ GYÖRFFY III. 178.

⁶⁵ BAKÁCS, Hont 52.

⁶⁶ USE. 28.

⁶⁷ LUKCSICS I. 258.

⁶⁸ MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnévadás. Bp. 1982. 98., 151.

⁶⁹ GYÖRFFY III. 178.

összefüggéstelen helységnévi adatolás következtében nem gyarapítjuk-e jóhiszeműen valamely templomcím megterheltségét. A Miklós győri püspök és a tornai nemesek által 1310 körül Mária Magdolna tiszteletére alapított pálos kolostort például történeti adatai alapján kereshetnénk a Veszprém megyei Nagyjenőn, esetleg Kisjenőn, azaz a mai Somlójenőn, Tornán, tehát Apácatornán, a régészet segítségével mégis Tüskeváron találjuk meg (vö. 1321: *Eccl. B. Marie Magdalene de Thorna*;⁷⁰ 1398: *ecclesie beate Marie Magdalene de Jenew*;⁷¹ 1479: *Claustr. M. Magd. In opido Nag Jenew*).⁷² Az is eldöntendő, hogy valamelyik Jenőn volt-e a középkorban Szent Keresztről címzett egyház. Egy 1399-ben feltűnő, erre utaló adatról (*in Jenew ... super ecclesiam Sancte Crucis*) ma azt tartják, hogy Kisjenő temploma lehetett.⁷³ Ez azonban biztonsággal nem állítható. Ezen a településen a mai helynévgyűjtés jelöl ugyan egy templomot, címének megadása nélkül,⁷⁴ amelyről XIX. századi adat állítja, hogy Szent István király tiszteletére szentelték (1842–43: *Kis-Jenő [eccl.] ad S. Steph. Reg.*).⁷⁵ A templomnevek különbözősége esetleg magyarázható volna azzal, hogy az objektum közben nevet változtatott. Ezzel a megoldással azonban csínján kell bánni, mert a titulusok megváltoztatása korántsem volt olyan gyakori, mint ahogyan azt korábban gondolták. Kínálkozik egy további lehetőség: láttuk, hogy az adatban nincs szabatosan megjelölve, hogy az egyház Kis- vagy Nagyjenőn kereshető-e. Gondolhatunk tehát akár Nagyjenőre, a mai Tüskevárra is. Ebben pedig a belterülettől délre, annak közelében ott volt a Mária Magdolnáról címzett kolostor a pálosok kezén, s őket a Pilisben levő központi monostorukról (a mai Keszthely határában a Klastrompuszta őrzi az emlékét)⁷⁶ „remeteségben élő Szent Kereszt fráterei”-nek vagy „a szent kereszti magányos remetebarátok”-nak hívták (l. a nagyjenői monostoruk 1321-beli említésében is: *„fratres heremite solitarii de*

⁷⁰ CSÁNKI III. 213.

⁷¹ CodDipl. X/2. 596

⁷² CSÁNKI III. 213., stb. Vö. BÉKEFI REMIG: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 234–235.

⁷³ Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1972. 304.

⁷⁴ Veszprém megye földrajzi nevei I–III. Bp. 1991. III. 144.

⁷⁵ Mint Tüskevár Szűz Mária-egyházának *filii*-ja: USE. 1042.

⁷⁶ GYÖRFFY IV. 700

Sancta Cruce”,⁷⁷ vagy 1304-ben a diósgyőri pálosokat nevezik meg így: „*fratres heremitarum Sancti Crucis ordini sancti Augustini de heremo*”).⁷⁸

Magam a Nyitra városa melletti Tormosra helyezem azt a Szent Márton-egyházat, amelyről 1285-től kezdve tünedeznek föl az adatok. Györffy György ugyanezt a templomot a távolabbi Sissón keresi,⁷⁹ sőt más helyen a nyitrai Szent Márton-egyházról is beszél.⁸⁰ Az adatsor azonban egyértelműen eldönti, hogy itt egyetlen templomról van szó (1285: *ecclesia sancti Martini prope Nitriam de Sys*;⁸¹ 1313: *matrix est ecclesia sancti Martini prope Nitriam de Sys*;⁸² 1326: *possessio Teremus vocata cum ecclesia Sancti Martini, quam a villa Teremus separat fossatum*; 1579: *Sis seu Kis Tormos*).⁸³ A tormosi Szent Márton-egyház 1842–43-ban is megvolt mint Nyitra *filiája*,⁸⁴ ugyanekkor Sissón a Szent Kereszt felmagasztalása tiszteletére állt a templom,⁸⁵ a pápai tizedszedők pedig – ha helyes a lokalizálás, amiben kételkedem – a Szent Margitnak dedikált plébániájáról szólnak (1332: *Nicolaus sacerdos ecclesie Sancte Margarethe de Sis*).⁸⁶ Azt hiszem ugyanis, hogy a pápai tizedjegyzékekben az „*ecclesie Sancte Margarethe de Sis*” valójában az „*ecclesie Sancti Martini de Sis*” helyett áll, és azonos a kistormosi Árpád-kori templommal. Ez megmagyarázná azt, hogy a jelentős, 1285-ben és 1313-ban leányegyházzal is rendelkező Szent Márton-templom miért hiányzik a pápai tizedjegyzékekből.

⁷⁷ CSÁNKI III. 213.

⁷⁸ AnjouOkm. I. 76.

⁷⁹ GYÖRFFY IV. 460.

⁸⁰ GYÖRFFY IV. 438., 476.

⁸¹ MonStrig. II. 202.

⁸² *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II.* Bratislava 1980–1987. I. 474.; vö. Anjou-kori Oklevéltár III. (1311–1314.) Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1994. 240.

⁸³ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III.* Bratislava 1977–1978. II. 296.

⁸⁴ USE. 680.

⁸⁵ USE. 51.

⁸⁶ *Vat. I/I.* 192.; ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása... I–II. Bp. 1891–1892. (a továbbiakban: ORTVAY, EgyhFöldl.) I. 24.; GYÖRFFY IV. 460.; JÁN HUDÁK: *Patrocínia na Slovensku (súpis a historický vývin).* Bratislava 1984. 315.

A titulusok átszövődésének nevezhető az a jelenség, ha az eredeti templomnév helyett vagy mellé, történetileg részben megokoltan, újabb dedikációt is alkalmaznak az objektumra. Igen jellemző esete volt ennek az a titulusbeli időleges, de hosszan tartó párhuzamosság, amely végsősoron a mai Margit-sziget, illetőleg Margitsziget földrajzi név keletkezéséhez is hozzájárult. A sziget nevezetessége volt az a domonkos apácakolostor, amelyet IV. Béla alapított 1252-ben a Boldogságos Szűz tiszteletére.⁸⁷ A Szűz Mária titulus megmaradt és használatos volt az egész középkoron át (l. pl. 1264: *contra ecclesiam beate Virginis de insula ... Datum in Insula sancte Marie*;⁸⁸ 1305: *ecclesie sancte marie de Insula circa Budam existenti*;⁸⁹ 1347: *sanctimonialis claustrum beate Marie virginis de Insula Leporum*⁹⁰ stb.). A veszprémi zárdából ide került át az Égieknek följánlott királylány, Margit, s itt is halt meg 1271-ben. Legendája szerint a kolostor-templom főoltára elé temették: „Ezenkeppen levn ez zentseges vyznek. Zent margyt azzonnak temetese. Bela kyrálnak leanyanak. Bodog azzonnak egyházaban. Bodog azzon oltara elevt. Bodog azzon zygeteben ky mas keppen neuzeztetyk nyulaknak zygetynek.”⁹¹ A szent életű Margit sírja hamarosan kultuszt vonzott maga köré, s az ide áramló hívők a hivatalos eljárás lefolytatása nélkül is mint szenthez fordultak hozzá, és vitték szerte az országban a csodáinak hírét. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy halála után alig 50 évvel kezdődően már az ő nevével, váltakozva Szent Margit-kolostornak is nevezik a Szűz Mária-egyházat (1317–20: *ad moniales monasterium sancte Margarith de insula Budensi*),⁹² s e helyzet megmarad még a XV. században is (1425: *sanctimonialium claustrum beate margarethe virginis de insula leporum prope ipsam Budam constructi*).⁹³ E címhasználatban antiochiai Szent Margitról nem lehet szó (ennek semminemű indokoltsága nincs), csak

⁸⁷ PFEIFFER, NICOLAUS: Die ungarische Dominikanerordensprovinz... Zürich 1913. 45.

⁸⁸ HOKl. 41.

⁸⁹ AnjouOkm. I. 102.

⁹⁰ AnjouOkm. V. 41.

⁹¹ Nytár. VIII. 37.

⁹² Vat. I/1. 22.

⁹³ BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. (a továbbiakban: BÁRTFAI, Pest) 151.

Árpád-háziról, akit a magyar nép hite a pápai jóváhagyás nélkül is a szentek körébe emelt.

Megzavarhatja a típus és példány objektívnek szánt arányait a templomnév vitatható volta, a titulus megváltozása vagy az objektum jellegének megváltoztatása. Lássunk példákat ezekre is!

Az egyháztörténeti irodalom legutóbbi állásfoglalása szerint az Arad vármegyei Bizere bencés monostorát (1183/1226/1270: *naves monasterii de Bisra*)⁹⁴ időlegesen Szent Andrásról (is) nevezték,⁹⁵ ezt azonban magam nem tudom adatokkal alátámasztani. Több forrás szól viszont a Szűz Mária dedikációról (1321: *eccl. B. V. de Byscere*;⁹⁶ 1401: *Abbas monast. B. M. V. de Bissere*;⁹⁷ 1423: *abbatiam mon. S. Marie de Bizere o. S. B. Cenad. dioc.*)⁹⁸ Az Arad megyei Bulcs bencés apátságáról (1225/1327: *de Bulch abb., Chanad. dioc.*)⁹⁹ korábban azt tartották, hogy Szent Márton tiszteletére állt,¹⁰⁰ más forrásból azonban megtudjuk, hogy valójában Mária Magdolna dicsőségét hirdették templomában (1431: *Martinus abbas monasterii Beate Marie Magdalene de Butzs ordinis Sancti Benedicti Cenadiensis diocesis*).¹⁰¹ El kell háritani azt a tévedést is, hogy a sárospataki domonkosok kolostorát Szent Vincéről nevezték volna, mert noha Szent Vince-monostor valóban állt a város közelében, az objektum és a név összekapcsolhatóságát közvetlen adat nem gyámolítja, 1350-ben viszont a klastrom Szent Erzsébet címéről értesülünk (1295: *ecclesia fratrum Predicatorum de Patak*;¹⁰² 1350/1351: *frater petrus prior, et frater Thomas pro se et pro omnibus alys fratribus conuentualibus ordinis predicatorum de Claustro beate Elizabeth de eadem pothok*).¹⁰³

⁹⁴ ÁÚO. XI. 48.

⁹⁵ KOSZTA LÁSZLÓ: in: KoraiTörtLex. 115.

⁹⁶ GYÖRFFY I. 173.

⁹⁷ CSÁNKI I. 767.

⁹⁸ LUKCSICS I. 134.

⁹⁹ GYÖRFFY I. 174.

¹⁰⁰ ORTVAY, EgyhFöldl. II. 789.

¹⁰¹ A magyarországi egyházmegyeik javadalmainak annátái 1421–1536. Kiadta KÖRMENDY JÓZSEF. Bp. 1990. 62.

¹⁰² ÁÚO. X. 180., MonStrig. II. 370.

¹⁰³ ZichyOkm. II. 445.

A titulus megváltoztatása által okozott problémához csak egy példát idézek. A tokaji pálosok Szent Anna-kolostorát 1411-től ismerjük.¹⁰⁴ 1476-ban arról értesülünk, hogy Zápolyai Imre szepesi gróf ennek helyén a Bodrog folyó kikötőjében „*sub claro monte*” Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére új kolostort alapított (adata van már 1472-ben is;¹⁰⁵ 1480-ban mellékoltára is volt Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére).¹⁰⁶ Úgy látszik azonban, hogy a Szent Anna titulus továbbra is használatban maradt. 1511-ben ugyanis *Thokay*-i Rácz Kelemen a Szent Anna iránt érzett tisztelete és a *Thokay* melletti Szent Anna-kolostorban élő pálosok tisztelete alapján a *Mezezmal* nevű hegyen egy szőlőt a pálosokra hagyott.¹⁰⁷ Vagyis ugyanaz az objektum egyazon időben két dedikációval is élt.

Az építmény és intézménye jellegének megváltoztatására szintén egy pálos kolostor alapítása kapcsán szólok. A zempléni Töketerebes Szűz Mária plébániáját már a pápai tizedjegyzékekből is ismerjük (1332–35: *P. sacerdos ecclesie Beate Marie de Trebos*).¹⁰⁸ Ezt az egyházat 1504 előtt Perényi Imre nádor bizonyos feltételekkel a pálosoknak adta.¹⁰⁹ A pálosok birtokba helyezése a következő módon történt. 1504. június 17-én *Mekche*-i János oropi püspök, szepesi prépost a templom plébánia jellegét megszüntette, és helyette a közelben levő Szent László-kápolnát emelte plébániává (temetővel, haranggal, harangtoronnyal és keresztlőkúttal), átruházva rá a Szűz Mária-egyházhoz tartozó javakat és jövedelmeket. Végül János püspök a közjegyző jelenlétében a Szent László-egyházban összegyűlt pálosokat ünnepélyes menetben a kolostorra szentelt Szűz Mária-egyházba és a hozzátartozó plébánosi házba vezette.¹¹⁰

Végül – számos további kérdés fölvetését, esetleg megválaszolását máskorra hagyva – a szentnevek latin nyelvű paronímiájából eredő kettősségek problémáját vetem fel. Szent Gergely vagy Szent György volt-e a védőszentje Inárcs és Oszlár

¹⁰⁴ CSÁNKI I. 339.

¹⁰⁵ Borsodi Levéltári Évkönyv (a továbbiakban: BLÉ.) 1985. 685.

¹⁰⁶ Uo. 722.

¹⁰⁷ Uo. 689.

¹⁰⁸ Vat. I/1. 251.

¹⁰⁹ BLÉ. 1985. 675.

¹¹⁰ Uo. 676–677.

templomának? Mind a kettőre van adat (Inárcs, Pest vm.: 1332/1749: *ecclesie cimiterio*;¹¹¹ 1453: *prope ecclesiam parochialem S. Georgii martiris*,¹¹² illetőleg 1253: *Laurencius villicus de Besenev, que ad ecclesiam S. Gregorii pertinet*;¹¹³ 1453: Szent Gergely-egyház;¹¹⁴ Oszlár, Borsod vm.: 1332–35: *Marcus sacerdos ecclesie Sancti Gregorii de Oslar, Wzlar, Oslar, Ozlar*),¹¹⁵ s köztudomású, hogy a *Georgius* és a *Gregorius* neveket még a XVI. században is keverték. A boldvai, ma is álló monostortemplom patrocíniumát 1203-ban Keresztelő Jánosban nevezik meg.¹¹⁶ A pápai tizedjegyzékek idején már a falu plébániájának szerepét is betölti, a titulusa azonban János evangélista.¹¹⁷ E két patrocínium váltakozása okoz gondot a szabolcsi Kiskálló tényleges templomcímének eldöntésében is (Kiskálló ma Nagykálló része, Szabolcs vm.: 1332: *Syxtus sacerdos Sancti Johannis ewangeliste de Minori Caluo*;¹¹⁸ 1440 k.: *ecclesie s. Johannis Baptiste*).¹¹⁹

---

¹¹¹ GYÖRFFY IV. 522.

¹¹² BARTFAI, Pest 202.

¹¹³ Uo. 7.

¹¹⁴ Uo. 485.

¹¹⁵ Vat. I/1. 249., 320., 334., 339., 348., 364.

¹¹⁶ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B. Bp. 1902–1916. XII/B. 377.

¹¹⁷ Vat. I/1. 248.; vö. GYÖRFFY I. 760.

¹¹⁸ Vat. I/1. 246.

¹¹⁹ NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 194.
Ez a dolgozat az OTKA T 32358. sz. pályázata támogatásával készült.

NÉMETH PÉTER

Ismeretlen Szatmár megyei falvak a középkorból*

A középkori magyar település- és birtoklástörténet megírásához még ma sem áll rendelkezésre teljes körű adattár. A Pápai Tizedjegyzékkel (1332–1337) záródó Árpád-kori történeti földrajz – bár eljutott a megyék P-betűvel kezdődő soráig¹ – éppen az adatokban gazdag, Dunántúl nagyobb részét kitevő vármegyékkel (Somogy, Sopron, Vas, Veszprém és Zala) adós, míg ÉK-Magyarországon egy szorosan összefüggő tömbbel (Zemplén, Szabolcs, Szatmár és Szolnok). Ugyanakkor éppen az utóbbi megyékre nézve Csánki hatalmas adatgyűjtése² a „legsoványabb”, így birtoklás- és településtörténeti összefüggések levonására alkalmatlan.

Bár Maksay Ferenc könyve³ ezen hiányt egy megyére nézve szűkítette, munkájának a hangsúlya a népiségtörténetre, az 1526-ig előforduló földrajzi- és jobbágyságokra, s ezeken keresztül a lakosság nemzetiségi összetételére esett, igazolandó a magyarság primátusát a középkorban. Következtetései ma is megállják a helyüket, azonban mind a Berettyó-, mind pedig a Kraszna-, a Szamos- és a Tisza-völgye sokkal sűrűbben volt lakott, mint azt adattára mutatja.

A középkori Szatmár megyére vonatkozó adatgyűjtésem azzal a céllal kezdődött, hogy Mező Andrással közösen írott könyvünknek⁴ egy átdolgozott kiadása szélesebb történeti forrásbázison nyugodjék. A munka során azonban rá

---

* Előzménye: NÉMETH PÉTER: Ismeretlen Szatmár megyei falvak a középkorból. Névtani Értcsítő 1999. (a továbbiakban: NÉMETH 1999.) 63–65.

¹ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (a továbbiakban: ÁMTF) I–IV. Bp. 1963–1998.

² CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. (a továbbiakban: CSÁNKI) I–V. Bp. 1890–1913.

³ A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. (a továbbiakban: MAKSAJ)

⁴ MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyírcgyháza 1972.

kellett jönnöm, hogy a trianoni határokkal kettévágott megye egyik – ma Magyarországhoz tartozó kisebbik – felének múltja elválaszthatatlan a másiktól. Az így kiterjesztett – s az időben a XV. század első negyedéig eljutó – gyűjtésemből azoknak az eltűnt falvaknak a csokrát nyújtom át az ünnepeltnek és az olvasónak, amelyek Maksay Ferenc sokat forgatott, nélkülözhetetlen könyve adattárából valamilyen okból kimaradtak.

Maksay a Piricseiek Almás pusztáját Bakta(lórántháza) környékén keresi. Valóban, volt ott is egy Almás falu,⁵ amely a XV. század elejére néptelenedik el, azonban Szatmár megyében nem is egy, hanem két Almás volt. Az egyik Almás 1364-ben tűnik fel, amikor [a Kaplony nb.-i] Vetési Péter fiai: Pál és Lőrinc birtokaikon megosztotztak. A néptelen helység földjét ekkor a vetési jobbágyok művelték, É-i része Pálé, a D-i Lőrincé lett.⁶ Időközben benépesült, mert 1420-ban Csáki István tiltakozik Vetési Jakab itteni jobbágyainak pusztításai miatt.⁷ 1435-ben Vetési Ambrus fiai: István, György és Mihály, valamint Vetési János fia: Miklós birtokaikon, így a Szatmár megyei Almáson is egyenlően megosztotznak.⁸ Vetéssel volt határos,⁹ annak határába olvadt.¹⁰ A másik Almás (1404: *poss. Almas ... in C-u Zathmariensi exist.*)¹¹ 1404-ben tűnik fel, amikor Bogáti (Szabolcs m.) Fülöp özvegyét e birtokba is beiktatják. Ő Piricsei Benedek fia: István (1409–11 között udvari ifjú)¹² nővére volt, akiket és leánytestvérüket – Apáti (Szabolcs m.) Kapolcs fia: Imre feleségét – 1412-ben iktatják Almás

---

⁵ NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 21.

⁶ Documente privind istoria Romînici. Documenta Romaniae historica. Vcaul XIV. C. Transilvania. I–XII. Bucureşti 1953–1985. (a továbbiakban: Doc. Trans.) XII. 236. sz.

⁷ Leleszi konvent országos levéltára. Acta annorum. (a továbbiakban: LO AA.) nr. 79.

⁸ GÉRESI KÁLMÁN: A nagy-károlyi Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Bp. 1882–1897. (a továbbiakban: Károlyi) II. 155.

⁹ CSÁNKI I. 470.

¹⁰ BAGOSSY BERTALAN: Szatmár megye története. Magyarország vármegyei és városai. Szatmár vármegye. Bp. [1900.] 167.

¹¹ Leleszi konvent országos levéltára. Statutoria. (a továbbiakban: LO Stat.) B. nr. 560.

¹² ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (a továbbiakban: ENGEL) II. 198.

birtokába.¹³ 1419-ben Nagypiricsei Benedek fia: István végrendelkezik nővére: Klára és Apáti Kapolcs fia: Imre leányai: Zsuzsanna és Klára javára többek között e birtokról is. Piricse határába olvadt.¹⁴

András. A Csák nembeliek birtoka volt. 1391-ben az idevaló [Dombói János fia] Demeter nevében tűnik fel, aki Olcsva és Dobos határperében megyebeli tanú (1391: *Dem. de Andreasfalva*).¹⁵ 1431-ben Darahi Jánost és Lászlót iktatták e birtokba is.¹⁶ 1485-ben egy Börvelyen, 1493-ban egy Madán élő jobbágy származott innen.¹⁷ Helyét nem ismerjük, a Szamos mellékén kereshető.

Maksay Szatmár megyéből három Apátit sorol fel, pedig volt egy negyedik is (1368: *ad mon. Sarwar pertinenti Apati*),¹⁸ amelyről 1368-ban mint Sárvar-monostora tartozékáról emlékeznek meg. Ám ez nem azonos a mai Olcsva-apátival mint Maksay vélte! Pontos helyét egy 1371-es, Dobos és Olcsva közötti határjárásról szóló oklevél adja meg, eszerint a Szamosnál, a Farkasverem nevű helyen négy birtok: Dobos, Dég, Akol, Tehnye és Apáti föld (*t-e ad mon. Saravar pertinenti Apaty voc.*)¹⁹ határai szögelnék össze. Szamosszeg határába olvadt,²⁰ közelében a *Farkas Szeg* és a *Farkas Zug*.²¹

Arteusteleke. Névadója az 1260 körül élt Rohodi Arteus (*Nic. f. Arthaus*),²² akinek unokája, Miklós fia: László 1339-ben [a Szentemágócs nb.-i] Kölcsei Dénes fiaitól: Jánostól, Jakabtól, Andrástól, Mihálytól és Miklóstól bírói úton

¹³ BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmondkori oklevéltár I–VI. Bp. 1951–1999. (a továbbiakban: ZsO) III. 1640. rcg.

¹⁴ JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD: A nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor 1987. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.) (a továbbiakban: JAKAB-KÁLNÁSI 1987.) 371.: *Almás-dűlő, Almás-hegy*.

¹⁵ Károlyi I. 450.

¹⁶ LO Stat. D-241.

¹⁷ MAKSAY 119.; LO AA. nro. 17.

¹⁸ DI. 2994.; MAKSAY 110.

¹⁹ Károlyi I. 322.

²⁰ *Apáti*. PESTY FRIGYES helynévgyűjteményc. (a továbbiakban: PESTY) Országos Széchényi Könyvtár, Bp.

²¹ Uo.

²² Századok 1875. 470.

akarja a leánynegyedeket megszerezni.²³ Maga a település 1335-ben tűnik fel az idevaló Domonkos fia: Lőrinc nevében, aki egy napkori (Szabolcs m.) lólopás ügyében tanú. Vele együtt utazó társai tyukodi, simai, gyügyei, urai, tyukodi, pályi és a Külső-Szolnok megyei Hatvanból való nemesek voltak (1335: *Laur. f. Dom-i de Artheustheluky...in C-u de Zathmar*).²⁴ Ugyanő 1347-ben Szalóka és Eszeny (Szabolcs m.) közötti peres föld ügyében tanúskodik (1347: *Laur. f. Dom-i de Artheus Teluke de C-u Zothmar*).²⁵ Atya határába olvadt.²⁶

Babod. Nem ismerjük keletkezésének körülményeit, ezért az is elképzelhető, hogy egy korai Szamos-parti település bukkan fel más néven a XVI. század elején. Ugyanis *Babod* falu csak 1523-ban tűnik fel az idevaló András nevében (1523: *And. de Baboth*),²⁷ akit Kak egészébe és Szentmárton részbirtokába iktatnak. Ugyanő Bátori Andrásnak Perényi Gábor ellen a dézsmasértések erőszakos elvitele és elosztása miatt indított perében nemesként tanú. Egy évvel később egy kaki jobbágynév utal származási helyére (1524: *Babuti*).²⁸ Óvári határába olvadt.²⁹

Baromlak. Maksay egy *Baromlak* nevű települést ismer, a Károlyiakét, pedig kettő volt belőle a középkori Szatmárban. A másik 1421-ben tűnik fel (1421: *poss. Baromlak*),³⁰ amikor Dengelegi László leányát, Zsuzsannát sógorai, a Szakolyiak e birtokból is kielégítették. 1502-ben peterdi (Bihar m.) János fia: János eladja a Szabolcs megyei Gelsén lévő részét és a Szatmár megyei Szalmad és Baromlak pusztáját 222 aranyforintért Magyi (Szabolcs m.) Pál országbírónak.³¹

²³ Levéltári Közlemények (a továbbiakban: LK) 1946. 56., 2. reg.

²⁴ NAGY IMRE–NAGY GYULA: Anjoukori Okmánytár I–VII. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) III. 150.

²⁵ A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) II. 279.

²⁶ PESTY: *Kis Arczius, Nagy Arczius*.

²⁷ LO Stat. B-61; Dl. 71187.

²⁸ LO AA. nr. 55.

²⁹ PESTY: „*Babod* a rege szerint hajdan falu volt, most szántóföld és kaszáló, falu voltát e helyen található cserép darabok igazolják.”

³⁰ Zichy VIII. 26.

³¹ LK 1946. 69., 31. reg.

Ez az a Baromlak, amely Fényes szerint³² Vasvári mellett feküdt. Nyírgelse határába olvadt.³³

Bászna volt a neve annak a településnek, amely 1322-ben [a Balogsemjén nb.-i] Ubul fia: Mihály fia: István birtokaként tűnik fel (1322: *poss. Bachma*),³⁴ s amelyet a hermánszegi és jánki népek elpusztítottak. A rokon Lengyel János két évvel később azért tiltakozott, mert két idevaló jobbágját, Istvánt és Pétert a szamoszegi népek elfogták, s egy hétig fogva tartották, míg Ádámot megsebesítették (1324: *St. de Bacna et Pet. de eadem*).³⁵ 1357-ben Panyolai Péter fia: János és testvérei: László és Lökös tiltják [György fia:] Mihály, az erdélyi sókamarák ispánja szamoszegi jobbágyait e birtokuk használatától is.³⁶ 1391-ben Péter fiait: Lászlót és Jánost idevaló nemeseknek mondják (1391: *Lad. et Jo. fi Petri de Boznan*),³⁷ akik mint Olcsva szomszédai, Dobos és Olcsva határperében [Károlyi] Merhard fia: András javára tanúskodnak. Szamoszeg határába olvadt,³⁸ a Szamos szabályozása előtt Panyolához tartozott.

Becs. Sem Szamosbecs, sem Tiszabecs nem tartozik az ismeretlen falvak közé, mégis tárgyalnunk kell a rájuk vonatkozó adatok szétválasztása miatt. **Tiszabecs** neve 1181-ben tűnik fel (1181/1288/1366/XV. sz.: *cum Bechy*),³⁹ amikor a cégényi monostor 4 összefüggő prédiának (Cseke, Gebusa, Milota és Túr) határjárását itt kezdik meg. 1334 előtt a [Gutkeled nb.-i] Várdaiaké (1334: *poss. Bech, in C-u Zathmar*),⁴⁰ akik közül Aladár fia: Pelbárt és László fia: János 1334-ben az egri káptalan előtt titokban kijelentik, hogy Szabolcs megyei birtokaik elpusztítójának, [Druget] Vilmos [ungi és zempléni] ispánnak Becset visszaadták,

³² FÉNYES I. 95.

³³ Hnt. 1902. 175: *Baromlak tanya*.

³⁴ A nagykállói Kállay-család levéltára I–II. Bp. 1943. (a továbbiakban: Kállay) I. 147. reg.

³⁵ AO II. 136.

³⁶ Kállay II. 1206., 1210. reg.

³⁷ Károlyi I. 450.

³⁸ KÁLNÁSI ÁRPÁD: A mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen 1989. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 4.) (a továbbiakban: KÁLNÁSI 1989.) 509.: *Bászna*.

³⁹ BORSA IVÁN–SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 133. reg.

⁴⁰ Zichy I. 421.

mert félnek az országból való kiűzetéstől. Maksay szerint várát 1364-ben említik,⁴¹ ez azonban a másik Becsre vonatkozik.⁴² 1417-ben az Ugocsa megyéhez számított becsi sókamarából számtalan sókockát elloptak – ez Becs és Újlak (Ugocsa m.) lakói előtt jól ismert volt –, mialatt Magyfalvi (Ugocsa m.) Illést, a máramarosi sóalispánt Ozorai Pipó temesi ispán és a királyi kamarák legfőbb ispánja fogságban tartotta.⁴³ 1427-ben a Tiba-leszármazott Gacsályi Elleus fia: László és fiai: Miklós és Gergely itteni birtokrészét is Kusalyi Jakcs István özvegye és fiai: Mihály és László ellenében Gacsályi Tamás fia: Tamásnak ítélik.⁴⁴ Tiszabecs tehát Gutkeled-birtok volt.

A másik Becs: Szamosbecs 1334-ben tűnik fel, amikor az erdélyi püspökség ugocsai főesperessége alá tartozó egyházának Tamás nevű papja az 1334. évi I. részlet fejében 6 garas, a II. részlet fejében 20 dénár pápai tizedet fizetett.⁴⁵ Királyi birtok volt, várral együtt, ennek egyetlen említése 1364-ből (*castrum regium Bech*),⁴⁶ amikor Senyét hozzácsatolják. 1364–68 között I. Lajos király a Drágfiak őseinek adta, 1381-ben Balk vajda már innen címezteti magát (*Balk woywoda de Bech*).⁴⁷ 1409-ben Csáki György kapta meg a település felét,⁴⁸ de kérdés, hogy be tudta-e magát iktatni, mert 1424-ben bélteki Balk fia: Sandrin fiai: János és László, valamint Balk testvére: Drág fiai: György és Sandrin e kastélyhellyel is rendelkező birtokukat megfelezik egymás között (1424: *p. Bech cum loco castelli*).⁴⁹ Ez a kastélyhely azonos a korábbi királyi vár helyével.

---

⁴¹ MAKSAY 115.

⁴² ENGEL I. 275.

⁴³ ZsO VI. 1164. reg.

⁴⁴ LO AA. nr. 20.

⁴⁵ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV. Bp. 1885–1891. I/1. 121., 135.

⁴⁶ MAKSAY 115.

⁴⁷ LO AA. nr. 10.

⁴⁸ LO Stat. C-182.

⁴⁹ LO Stat. D-197.

Bence. A település 1314-ben tűnik fel (1314/1499: *t. Bench*),⁵⁰ amikor a Gutkeled nb.-i Tiba fia: Mihály mester és fia: István, valamint Mihály testvérei: Péter, László, János és Tamás örökölt birtokaikon, így Bencén is megosztoznak. Ugyanakkor Agna, Pócsa és Kosmonta birtokok határait bejárják. A határjárás e földnél, Agna és Pete földek szomszédságában kezdődik. 1341-ben Jánkkal volt határos. Gacsály határába olvadt.⁵¹

Besenyő. Keleti, török nyelvű népesség települése volt Szatmár megye másik Besenyője (1303/1372: *villa Beseneu*).⁵² 1303-ban Mátéi Felicián fia: Hunt ispán végrendeletében – fiúörökös híján – ezt a vásárolt birtokát feleségére, [Tunyogi] Emőcs leányára, Erzsébetre és leányaira: Amfolysra, [Kisjánosi] Szilveszter fia: Tamás feleségére és Bungra, Mikolai Imre feleségére hagyta. 1325-ben Máté határjárásakor már csak liget (*nemus Besseniu*),⁵³ amely a Radalf faluból Kocsordra vezető út közelében fekszik. Mátészalka határába olvadt,⁵⁴ kisebb része a nyírcsaholyi határba esik.⁵⁵

Böszörményteleke. Mohamedán vallású népesség települése volt a tatárjárás előtt. 1364-ben tűnik fel (1364/1367: *poss. Bezementheleke*),⁵⁶ amikor a szatmári polgárok birtokaként Mátkatelkével együtt a Zsidó nb.-i Szántai (Külső-Szolnok m.) „Adas” Pető Dob és Amac falvai felől meghatárolják. 1406-ban mint Szatmár város tulajdonát – a szatmári polgárok Csedrej nevű földjét Kisgelénestől, másképp Pálfalvától való elhatárolása során – a Vetésiek Újfalú, másképp Gyülvész birtokával közös határúnak mondják.⁵⁷ 1411-ben – amikor [Lazarevics

⁵⁰ Anjou-kori oklevéltár. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) III. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1994. 857. reg.

⁵¹ PESTY: *Benczehalma*. „A hagyomány szerint a Tatárjárás ideje alatt leölt több magyarokat, ’s illetőleg Benczét is ide temették el.”; KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD: A csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen 1993. (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajzi nevei 5.) 165.: „legutóbb 1965–66-ban találtak itt cserép- és téglatörmelék, pénzdarabokat, gyűrűket, stb.”

⁵² Hazai Oklevéltár 1234–1536. Bp. 1879. 178–179.; Anjou-oklt. I. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1990. 418. reg.

⁵³ Anjou-oklt. IX. Szerk. GÉCZI LAJOS. Bp.–Szeged 1997. 353. reg.

⁵⁴ KÁLNÁSI 1989. 226.: *Besenyő*.

⁵⁵ Uo. 346.: *Besenyő*.

⁵⁶ Dl. 8006.

⁵⁷ ZsO II/1. 5087. reg.

István] szerb despotát Zsigmond király adományából beiktatják Szatmár és Németi tulajdonába – Szatmár város tartozékaként említik (1411: *pr. Bezermen*).⁵⁸ 1609-ben Böszörményteleke földet (*t. Bezermementeleke*),⁵⁹ Újfalú (másképp Gyülvész) birtokot és Gelénes falut külön határúnak, de egy helyen fekvőnek mondják. Vetés határába olvadt.

Cséke. A település 1357-ben tűnik fel (*Dat. in Cheke*)⁶⁰ mint oklevélkiadási hely és a megyegyűlések színtere; 1367-ben (*Dat. in Ceke*),⁶¹ 1368-ban (*in dicto C-u, in villa Cheyke*)⁶² és 1370-ben (*Dat. in Cheke*)⁶³ is itt tartotta üléseit Szatmár megye. 1364-ben [a Csák nb.-i] Darahi Péter fia: Máté Cséke 1/3-át – a saját részét – örököltette Vajai László fia: Benedeknek [! helyesen: Berecknek]. Ám a rokonság nem engedte a birtokrészt tulajdonába adni, ezért Bereck a következő évben pert indított ellenük. A pert 1367-ben zárta le az országbíró, innen tudjuk, hogy Bereck már 1361-ben be akarta magát iktatni a Szamos folyó melletti birtokba, amely reá a nagyanyjától szállott, de ennek Darahi Csák fia: Miklós és Mihály fia: András fia: Jakab ellentmondott. Az ő javukra döntöttek 1367-ben azzal az indoklással, hogy Cséke mindig a Darahiak, őseik és az ő öröklött birtokuk volt, Vajai Berecket pedig elmarasztalták.⁶⁴ Egy 1364. évi oklevél szerint (*a parte poss.-is Chege*)⁶⁵ Vetéssel volt szomszédos. Óvári határába olvadt.⁶⁶

Dinyeberek. A település 1418-ban tűnik fel (*Lad. f. Bartholomei de Dinyeberky*),⁶⁷ amikor az idevaló Bertalan fia: László a Reszegeiek és a Károlyiak,

⁵⁸ GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Budae 1829–1844. X/5. 144.; LO Stat. D-231.

⁵⁹ Leleszi konvent országos levéltára. Metales. Szatmár. (a továbbiakban: LO Metales Szatmár) nr. 16.

⁶⁰ Kállay II. 1209., 1215., 1220. és 1241. rcg.

⁶¹ Uo. 1569. rcg.

⁶² Károlyi I. 292.

⁶³ Uo. I. 315.

⁶⁴ 1361/1415: *poss. Cheyke*. ZsO V. 1262. rcg.; 1364/1415: *poss. Cheyke*. ZsO V. 1262., 1281. és 1346. rcg.

⁶⁵ Doc. Trans. XII. 263. és 448. sz.

⁶⁶ PESTY: a község K-i oldalán... „Cséke, hajdan a rcge szerint falu volt”.

⁶⁷ ZsO VI. 2033. rcg.

Vetésiek, Bagosiak, Csomaköziek perében kijelölt királyi ember. Számos közeli helység jöhet számításba, melyek közül az érendrédi *Dinnyés dombja*⁶⁸ a legvalószínűbb.

Dorombos. A település 1390-ben tűnik fel az idevaló András fia: András nevében (*And. f. Andrea de Darambos*),⁶⁹ aki Kőrösi (Középső-Szolnok m.) Miklós fia: Lászlóval és Egri Lökös fia: Péterrel együtt 100 arany ft-ért [a Zsidó nb.-i] Szántai Pető fiainak: Jánosnak és Istvánnak eladja Katol birtokot. Ugyanő 1417-ben kijelölt királyi ember a Meggyesiek és a Vetésiek perében,⁷⁰ hasonlóképp 1422-ben (*And. de Derembos*)⁷¹ Veresmart ügyében a Kóródiakkal, Dobrácsiakkal, Magasmartiakkal, Egriekkel és Darahiakkal együtt. Krassó határába olvadt,⁷² Nagykolcs irányába, a Szamos mellett feküdt.

Ebes. A települést mint az erdélyi püspök birtokát mindössze egyszer, 1282-ben említik (*Item in C-u de Zatmar villa Ebes*),⁷³ amikor IV. (Kun) László király más püspöki birtokokkal együtt csak a püspök joghatósága alá rendeli. Ezt a döntést III. András király 1291-ben megerősíti. A település sohasem volt Szatmár megyei birtok,⁷⁴ valószínűleg az oklevél írójának megyetévesztéséről van szó. Ez esetben a Szabolcs megyei Ebes jöhet számításba. Jakó téved, mert a Szabolcs megyei Ebes még a XIV. században is kismanesi birtokosai kezén volt.⁷⁵ Számításba jöhet azonban az az *Ebes földje*, amelyet Mátyás Péter szerint Szatmár város 1609. évi határjárása során említene.⁷⁶

---

⁶⁸ PESTY.

⁶⁹ LO AA. nr. 27.

⁷⁰ ZsO VI. 1160. reg.

⁷¹ Lclesi konvent országos levéltára. Acta Bercsényiana IV-40.

⁷² PESTY: *Dorombos*.

⁷³ Kv. Okl. I. 25–26.

⁷⁴ Így: JAKÓ ZSIGMOND: Erdélyi okmánytár I. Bp. 1998. 391. reg., névmutató: 377.

⁷⁵ Vö. NÉMETH 1999. 68.

⁷⁶ Kézirata PESTY-nél. (a továbbiakban: MÁTYÁS)

Fazekas (1429: *pr. Fazekas*).⁷⁷ A Csánkinál a Káta nb.-i Csaolyi család birtokaként feltűnő pusztá a *Túzokos* név félreolvasásából keletkezett, ezért törölni kell az adattárakból.⁷⁸

Fornyos (é.n. [1262–1266]: *t. Fornos*).⁷⁹ A település 1262–1266 között, talán 1265-ben tűnik fel, amikor (V.) István ifjabb király Szilitelekkel együtt mint Dénes fiainak a birtokát Fülöp fia: Mikola [a Kemény rokonság őse] ispánnak adja, s a váradi káptalannal az iktatást elvégezteti. A Reg. Arp. helymeghatározása szerint Kolozs megyei föld, Györffy György a Bihar megyei Farnassal azonosítja,⁸⁰ pedig már Szirmay⁸¹ Szatmár megyei földnek tudta oklevél alapján. Valóban, a Csaolc 1425. évi határjárásában földrajzi pontként feltűnő *Fornasgyakra*, *Fornasrakattya*⁸² ma is él a túrlicsei határban.⁸³

Gagy. A település 1279-ben tűnik fel megyemegjelölés nélkül (*poss. Gagg*).⁸⁴ Ekkor Tekus ispán fiai: István kucsói bán, László és Dénes, továbbá Bertalan egri prépost, királyi jegyző és testvére: Benedek, valamint [Tekus testvérének] Bács ispánnak a fia: János a Gelénes föld miatt köztük folyó perben megegyeztek. Gelénest átengedték a Kaplony nb.-i Jákó fiainak: Jákó királyi pohárnokmesternek és András ispánnak, s e birtokért cserébe [az Aba nb.-i] Lőrinc királyi tárnokmestertől Erdőfalu és Gagy birtokokat kapták. 1366-ban az idevaló, ? fia [a név tollban maradt!]: János és Lőrinc (*Jo. f. Gagy, Laur. de ~*)⁸⁵ mint *communes nobiles* Petri és Vezend, valamint Iriny és Portelek közötti vitás föld

⁷⁷ CSÁNKI I. 491.

⁷⁸ L. pl. HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Értekezések a történeti tudományok köréből 53.) Bp. 1970. 100.

⁷⁹ Történelmi Tár 1889. 525.; Reg. Arp. 1847. reg.

⁸⁰ ÁMTF I. 616.

⁸¹ Szirmai SZIRMAY ANTAL: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete I–II. Budán 1809–1810. II. 225–226.

⁸² LO Metale Szatmár, nr. 8.; F. X/6. 747–748.

⁸³ KÁLNÁSI ÁRPÁD: A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen 1984. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) 454.: *Fornyos*; 456.: *Kis-Fornyos*; 457.: *Nagy-Fornyos*.

⁸⁴ NAGY GYULA: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Bp. 1887–1889. I. 23.

⁸⁵ Károlyi I. 278.

ügyében tanúk. Az 1279-es adat *Gayg*-a nem vonatkozhat az Abaúj megyei Gagyra,⁸⁶ mert annak ismert névalakjai *Gogy* ~ *Gog* voltak. Birtoklástörténeti szempontok sem erősítik meg az odakötést, ugyanis Lőrinc a nemzetség Atyinai-ágának volt a megalapítója, míg Gagy birtokosai a Gagy-ágé, s elképzelhetetlen, hogy a két, egymástól távoli ág egyik képviselője elajándékozta a másik ág legősibbnak tekinthető birtokát. Ha igaz, hogy Erdőfalu a mérki határba olvadt,⁸⁷ akkor *Gayg*-t is a Dél-Nyírségben kell keresnünk. Az 1366. évi perben a Gagyiakat mihályfalvai (Bihar m.), récsei (Kraszna m.), szentmiklósi, penészleki és dománhidai nemesekkel együtt említik, egy közösségbe tartozóknak a mezőpetriekkel és a vezendiekkal, ezért Gagy is a két megye, Bihar és Szatmár határán kereshető.

Garand. A település a Garand patakról kapta a nevét. A tatárjáráskor elpusztulhatott, mert 1268-ban mint földrajzi pont (*in valle Goronch*)⁸⁸ tűnik fel Vasvári határjárásában. 1339-ben szintén Vasvári szomszédja (~ *Garanch*),⁸⁹ ekkor [a Káta nb.-i] Vasvári Pál fia: Tamás Vasvári faluját határolják meg Garancs, Lázári, Némethi, Kisnémeti, Micske és Mikola felől. Ezután rövid időre benépesülhetett, mert 1351-ben a [Balogsemjén nb.-i] Nagysejéni (Szabolcs m.) István fia: István mester azzal vádolta Garan(y)-i Jánost (*Jo. de Garan*, ~ *de Garany*),⁹⁰ hogy az Bazán nevű birtokáról kiindulva az ő Kissemjén birtokán egy jobbágyát megölte, őt magát pedig Szatmár városában meg akarta ölni és egészen Amac faluig követte. A vizsgálat szerint a jobbágyot csak megverte, a többi igaz. 1546-ban a Kak területén fekvő *Garandvölgyét* említik.⁹¹ Kak határába olvadt,⁹² a Batiz, Batizvasvári és Udvari határában található *Garandhát* mindegyike a Garand patakról kapta a nevét.⁹³

⁸⁶ ÁMTF I. 84.

⁸⁷ Vö. PESTY: „*Erdő-falu*, monda szerént itt hajdan falu volt”.

⁸⁸ Erdélyi Múzeum 1992. 80.

⁸⁹ LO Metales Szatmár, nr. 30.; Anjou-oklt. XXIII. Szerk. PITI FERENC. Bp.–Szeged 1999. 491. reg.

⁹⁰ Kállay II. 1056. és 1076. reg.

⁹¹ LO AA. nr. 31.

⁹² MÁNDY: *Garand*.

⁹³ PESTY.

Gyács. A település 1371-ben tűnik fel, amikor Szabolcs vármegye alispánja és szolgabírái a Debreceni Pál fia: Gergely által [a Balogsemjén nb.-i] Semjéni Lengyel János fia: Lökös Bagos (Szabolcs m.) birtokán elkövetett hatalmaskodás kivizsgálására az idevaló János fia: Mihályt (*Mich. f. Jo-is de Gaicch*)⁹⁴ és Boda (*Bada*) fia: Lackot küldi ki. Nyírgelse és Nyírmihálydi határába olvadt,⁹⁵ a Szatmárba számított Szalmad és Derzs (Kisderzs) közé esik.

Kápolna. A megyében két település viselte e nevet. A másik 1418-ban tűnik fel az idevaló András fia: Tamás nevében (1418: *Thomas f. Andree de Kapulna*),⁹⁶ aki a Vetésiek perében kijelölt ember. A személy azonos azzal az András fia: Tamás tyukodi (*de Kylud, de Kykwd*)⁹⁷ nemessel, akit ugyanaznap jelölnek ki a Vetésiek másik két perében királyi embernek. A település tehát nem azonos a madai nemesek Kápolna birtokával. Talán a nagykárolyi határ⁹⁸ vehető számításba, de állt egy Kápolna Érkörtvélyes határában is.⁹⁹

---

⁹⁴ Kállay II. 1682. reg.

⁹⁵ JAKAB-KÁLNÁSI 1987. 226.: *Belső Gyács*; 232.: *Külső-Gyács*; 292.: *Gyács*.

⁹⁶ ZsO VI. 2291. reg.

⁹⁷ ZsO. VI. 2290., 2292. reg.

⁹⁸ PESTY: „*Kápolnai alsó, ~ felső dűlő.*”

⁹⁹ PESTY: „*Kápolna hegy*, mely a nép monda szerint az egykori Kápolna nevezetű község közép-pontját képezte, hol a községi egyház is létezett, melynek romjai máig is láthatók, téglá alapja nagy részben még e században szedtetett fel.”

OLAJOS TERÉZ

Megjegyzések a korai szlávok bizánci inváziójának kronológiájához

1. A Bizánci Birodalomnak s ezen belül Hellasnak a szlávok által történt elözönlését vizsgáló tanulmányok egész könyvtárat tesznek ki a szakirodalomban.¹ A kérdéskör szigorúan vett tudományos célkitűzésű vizsgálata mellett a nyílt vagy burkoltabb nemzeti indíttatás is hozzájárul a vitás kérdések ellentétes nézőpontú megválaszolásához s emiatt a könyvek és cikkek számának tengernyire duzzadásához. A XIX. század első felében a klasszikus görögök egyenes leszármazottaiért lelkesedő filhellének állottak szemben J. Ph. Fallmerayer lenéző vélekedésével, miszerint a török iga lerázásáért harcba szálló hellének legfeljebb nyelvükben emlékeztetnek az antikvitás páratlan kultúrértékeket teremtő görögjeire, valójában azonban nem egyebek barbár szláv jövevények primitív egyvelegénél. E nézetkülönbség máig ott lappang a források interpretátorainak eszmefuttatásában.

Bármennyire kiterjedt is a fentiek szerint azoknak a tanulmányoknak a köre, amelyek a Hellasba telepedett szlávok történetéről szólnak, akadnak még olyan

---

¹ A szerteágazó szakirodalom rendkívüli méretűvé duzzadásáról némi képet ad M. W. WEITHMANN: Interdisziplinäre Diskrepanzen in der „Slavenfrage“ Griechenlands. Zeitschrift für Balkanologie 1994. 65–101. A régészeti szakirodalmat a legutóbb áttekintették TH. BAZAIOU-BARABAS-AI. NIKOLAOU: Hellēnikos choros kai prodromoi Slaboi, Boulgaroi, Serboi (6–15. ai.). Análytikē bibliographia (1945–1991). Athēnai 1992. és A. AVRAMEA: Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances. (Byzantina Sorbonensia 15.) Paris 1997. (a továbbiakban: AVRAMEA) 17–27. L. még L. A. GINDIN–S. A. IVANOV–G. G. LITAVRIN–V. C. RONIN (Eds.): Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavica pertinentium (a továbbiakban: GINDIN) I. Mosquae 1994. 276–310., II. Mosquae 1995. 91–211. A korai szláv történelem görög és latin nyelvű forrásainak ma legteljesebb összegyűjtését adja: J. FERLUGA–M. HELLMAN–H. LUDAT–F. KÄMPFER–R. STICHEL–K. ZERNACK (Herausg.): Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Beiheft Nr. 5. Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025. Bearbeitung G. WEISS., Redaktion A. KATSANAKIS. Wiesbaden 1988.; Beiheft Nr. 6. Das Ethikon Sclavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900. Bearbeitung: J. REISINGER, G. SOWA Satz und Layout M. SCHMITZ. Stuttgart 1990.

pontok a kérdéses szakterületen, amelyek általánosan elfogadott megvilágítása hiányzik. A következőkben egy ilyen problémának a megoldását kísérem meg.

2. Ephesos címzetes püspöke, János (Iohannes Ephesinus) 507 körül Kis-Ázsia keleti felén, Amidában született és nevelkedett. 535-től többnyire Konstantinápolyban élt; s ott a monofiziták vezetője, püspöke volt. Majd I. Iustinianos császár megbízása nyomán Kis-Ázsia területén, Asia, Karia, Phrygia és Lydia provinciákban evangelizációs tevékenységet végzett, és ennek nyomán 558 körül Ephesos püspökévé szentelték fel. Élete utolsó másfél évtizedében a monofizitáknak II. Iustinus császár (565–578) által indított üldözése következtében súlyos megpróbáltatások érték. 586-ban vagy kevéssel utóbb szigorúan őrzött fogolyként halt meg Chalkédónban.² Szír nyelven írt „Egyháztörténet” című művének fennmaradt az 571–586 közötti időszak eseményeit tárgyaló harmadik része. Ebben megemlékezik a Keletrómai Birodalom balkáni tartományait 581–584-es években sújtó szláv invázióról. A szír szöveg ma mérvadó kritikai kiadásának és latin fordításának elkészítője, E. W. Brooks szerint Iohannes Ephesinus a szóban forgó szláv betörés által érintett területek ismertetésekor Thessalonikét is említi.³ Ezt írja: *„Anno 3° mortis Iustini regis et regni victoris Tiberii populus maledictus Sclavinorum egressi Hellada totam et regiones Thessalonicae*

² S. H. GRIFFITH: John of Ephesus. In: A. P. KAZHDAN (ed.): The Oxford Dictionary of Byzantium. New York–Oxford 1991. 1064.; A. DJAKONOV: Ioann Efesskij i ego cerkovno-istoričeskie trudy. Sankt-Peterburg 1908.; A. BAUMSTARK: Geschichte der syrischen Literatur. Bonn 1922. (Nachdruck: Berlin 1968.; a továbbiakban: BAUMSTARK) 181–182.; C. BROCKELMANN–F. N. FINCK–J. LEIPOLDT–E. LITTMANN: Geschichte der christlichen Litteraturen des Orients. Leipzig 1972.² 36–37.; Die Kirchen-Geschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen übersetzt von J. M. SCHÖNFELDER. München 1862. (a továbbiakban: SCHÖNFELDER) VI–XVI.; Iohannis Ephesini Historiae ecclesiasticae pars tertia. Interpretatus est E. W. BROOKS. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri. Series tertia. Tomus III. Versio) Lovanii 1936. (a továbbiakban: BROOKS) I–V. Vö. 8. jegyz.

³ Iohannes Ephesinus: Historia ecclesiastica. III. 6, 25.; BROOKS 248–249.; GINDIN I. 278–283. (N. I. SERIKOV munkája)

et totius Thraciae percurrerunt. ... Et usque adhuc etiam, quod est annus 895,⁴ se collocant ac considunt, et in regionibus Romanorum securi et impavidi otiantur".⁵

Brooks a latin fordítás *apparatus criticus*ában tesz ugyan egy megjegyzést a *Thessalonicae* szóra vonatkozóan: „Legendum fortasse 'Thessalonicensium'”.⁶ Ez az *adnotatio* azonban csak a szöveg nyelvi, stilisztikai megformálását érinti: a városnév helyett a város lakóinak (főnév helyett melléknévnek) a használatát véli korrektebbnek az adott kontextusban. A mondanivaló tartalma azonban változatlan marad: a szlávok ott vannak Thessaloniké vidékén az 581–584-es években. Így érthető, hogy számos kitűnő kutató (például H. Ditten, M. W. Weithmann, A. Avenarius, N. V. Pigulevskaja, R. A. Nasledova, F. Barišić) azt vallja, hogy a jelzett években már látták a dúlva, fosztogatva vonuló szláv hordákat hazájuk földjén Szent Demeter városának lakói.⁷

⁴ II. Iustinos császár halálának napja: 578. okt. 5. Tiberios császár uralkodásának harmadik éve: 580. okt. 6. – 581. okt. 5. Iohannes Ephesinus az ugynevezett Seleukida éra vagy más néven a görögök érája szerint számolta az éveket. Így a 895. esztendőnek a Kr. utáni 583. szept./okt. – 584. aug./szept. időköz felel meg. L. pl. V. GRUMEL: *La Chronologic. (Traité d'Études Byzantines I.)* Paris 1958. 209–210., 246.

⁵ A szlávoknak erre a görögországi inváziójára utalhatnak még a következő források: Menandros Protéktór: fr. 21. (R. C. BLOCKLEY: *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes.* Liverpool 1985. 192.); Euagrius: *Hist. eccl.* VI. 10. (*The Ecclesiastical History of Evagrius.* Ed. J. BIDEZ and L. PARMENTIER. London 1898. 228.); Michael Syrus: *Chronica* X. 18. (*Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche. Éditée ... et traduite en français par J.-B. CHABOT.* Tome II. Paris 1901. [a továbbiakban: J.-B. CHABOT] 347.). Ehhez az időszakhoz kapcsolja AVRAMEA 72–79. az éremletek egy csoportját.

⁶ Vö. 16. jegyz.

⁷ H. DITTEN: *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen.* In: *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus von F. WINKELMANN, H. KÖPSTEIN, H. DITTEN, I. ROCHOW.* (Berliner byzantinische Arbeiten. Band 48.) Berlin 1978. 92.; M. W. WEITHMANN: *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel.* München 1978. 86–88.; A. AVENARIUS: *Die Awaren in Europa.* Amsterdam–Bratislava 1974. 89–98., 242–245.; N. V. PIGULEVSKAJA: *Une chronique syrienne du VIe siècle sur les tribus slaves.* *Folia Orientalia* 1970. 212–213.; R. A. NASLEDOVA: in: *Istorija Vizantii.* (Red. S. D. SKAZKIN.) I. Moskva 1967. (a továbbiakban: NASLEDOVA) 345.; F. BARIŠIĆ: *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori.* *Miracles de St. Démétrius comme source historique.* (Résumé) Beograd 1953. 54–55., 147.

Első látásra nem kifogásolható az előbbieken említett kiváló szakemberek álláspontja. Az agg Iohannes 584–586-ben írhatta egyháztörténetének utolsó fejezeteit.⁸ A szó legszorosabb értelmében vett kortárs közlését joggal tekintheti hitelesnek a modern történész. Persze a házi őrizetben tartott monofizita „eretnek” hivatalos iratokat aligha olvashatott, és az eseményeket pontosan nyilván tartó civil vagy katonai tisztségviselők beszámolóit sem igen láthatta, illetőleg hallhatta. Chalkédónban, a Boszporosz tengerszoros ázsiai oldalán azt tudhatta meg, ami az európai parton a császárvárosban közszájon forgott.

3. Egy másik Ióánnés, a későbbi thessalonikéi érsek, aki szinte egész életét ebben a városban élte le, fiatal korában személyesen vett részt annak az egy hétig tartó ostromnak a visszaverésében, amelyet Thessaloniké lakói a támadó avarok és szlávok ellen vívtak. A városa legapróbb dolgait is közvetlenül ismerő Ióánnés az eseményeket utóbb mint Thessaloniké főpapja írta le a város égi patrónusának, Szent Demeternek a csodáiról szóló legendafüzérben. Nos, Ióánnés szerint a barbár sereg 586-ban (vagy 597-ben?),⁹ szeptember 22-én kezdte megostromolni Thessalonikét.

A thessalonikéiek ijedségét az ellenség megpillantásakor egyebek mellett így idézi fel, illetve jellemzi az egykori szem- és fültanú később, érsek korában visszaemlékezve:¹⁰ „Kimondhatatlan félelmet keltett akkor a városban az is, hogy ilyen közel körbetelepedve mindaddig nem mutatkozott az ellenség. Ilyesminek még a pusztá látványát sem tapasztalta idáig a polgárok sokasága, kivéve azokat, akik

⁸ P. ALLEN: A new date for the last recorded events in John of Ephesus' *Historia Ecclesiastica*. *Orientalia Lovaniensia Periodica* 1979. 251–254 szerint a Iohannes Ephesinus által említett legkésőbbi csemeny 588 körülre datálható. Vö. 2. jegyz.

⁹ Vö. 12. jegyz.

¹⁰ P. LEMERLE: *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius I. Le texte. II. Commentaire*. Paris 1979., 1981. (a továbbiakban: LEMERLE) passim nyitva hagyja a kérdést, vajon korábbi feljegyzések, illetőleg *homiliák* egybeszerkesztése volt-e az, amit I. Ióánnés thessalonikéi érsek a „*Miracula Sancti Demetrii*” első könyvének (1–15. *caput*, 1–175. §) alkotójaként végzett, avagy újrafogalmazását adta Héraklios császár (610–641) uralmának elején a megélt csodatételeknek. A forrásértéket illetően azonban a dolog egyre meggy, mindenképpen a szláv–avar támadások szem- és fültanúja vall az utókornak, benne a mai történészek. Különösen a következő paragrafusok bizonyítják ezt: 101., 139., 145., 149., 156.

katonai egységekbe voltak rendelve, és akik messze városuktól valami más módon szoktak hozzá az ellenféllel szemben fegyveresen csatarendbe sorakozni”.¹¹

Az egy hétig tartó ostrom kezdete, szeptember 22-e vasárnapra esett, és Maurikios császár uralkodása (582–602) idején fenyegette Thessalonikét. A juliánusz naptár szerint pedig két olyan esztendő volt a szóban forgó két évtized alatt, amelyikben vasárnap és szeptember 22-e összetartozott: 586 és 597.¹² Ezeken az időmeghatározó adatokon kívül azt is nyomatékmal hangsúlyozza „Szent Demeter csodáinak” (*Miracula Sancti Demetrii*) szerzője, hogy Thessaloniké polgárai korábban soha nem látták az éppen akkor pusztító ellenséget városuk közelében. Kivételt ez alól csak néhányan jelenthettek, azok, akik katonaként pátriájuktól messze távol találkozhattak a most városfalaikhoz nyomuló ellenséggel.

A szakemberek többsége a most megbeszélt híradást hitelesnek fogadja el. Közéjük tartozik a „*Miracula Sancti Demetrii*” mintaszerű kritikai kiadásának és kommentárjának elkészítője, Paul Lemerle is.¹³

¹¹ LEMERLE I. 136, 17–21. (13. *caput*, 124. §)

¹² Alapos és meggyőző argumentációval, a történeti kontextus, a többi írott forrás, valamint a régészet tanulságainak a figyelembe vételével 586-ra datálja Thessaloniké szóban forgó ostromát LEMERLE II. 46–69., 80. Az 586-os datálást fogadja el pl. V. POPOVIĆ is (*Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du VIe siècle*. In: *Académies des Inscriptions et Belles-Lettres*. Paris 1980. 239–240.). Ugyanakkor 597 mellett érvel pl. SP. VRYONIS: *The Evolution of the Slavic Society and the Slavic Invasion in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A. D. 597*. *Hesperia* 1981. 378–390.

¹³ Ioánnész érsekként, vagy már korábban írta a „*Miracula Sancti Demetrii*” első könyvének 12. fejezetét (LEMERLE I. 101–115. §). Ebben ötezer válogatott szláv harcos meglepetésszerű éjszakai felvonulását mutatja be Thessaloniké falai alá. Demeter napjának, október 26-ának az éjjelén történik ez az csemeny. Míg a legkorábban 586 szeptemberére datálható szláv támadáskor teljességgel ismeretlen, először tapasztalt a szláv–avar ellenség fellépése, viselkedése („*Miracula Sancti Demetrii*” 13. fejezet; LEMERLE I. 124. §, 136, 17–21. – a passzus fordítását l. feljebb), addig ekkor („*Miracula Sancti Demetrii*” 112. §) a thessalonikéi polgárok „észlelték a harci lármát és felismerték a barbár kiáltozás bizonyos jeleit, mert fülük már megszokta azokat” (LEMERLE I. 128. 1–2.). Hogy az időbeli egymásutánosság nem rendező szempont Demeter csodáinak első könyvében, ez világosan tetten érhető a Szent megjelenéséről szóló 5., 6. és 7. fejezetek példájából. Az 5. *caput* elbeszélésében Eusebios Thessaloniké érsekként szerepel, a 7. *caput* viszont még csak *lector*ként szól róla. Így teljesen megalapozatlan sok modern történésznek az az érvelése, miszerint a 12. fejezetből ismert ötezer szláv harcos támadása időben is megelőzte a 13–15. *caput*okban

4. Ha a modern kutató nem akar a szavakkal játszani, hogy egy prekonceptió szerinti értelmet olvasson bele a forrásszövegbe, hanem a kútfőből kívánja kiolvasni azt, amit a szöveg tartalmaz, akkor meg kell állapítania: a feljebb, a 2. és 3. pontban elbeszélt híradások egymásnak diametrálisan ellentmondanak. Ha az egyik vallomása igaz, akkor a másiké valótlan.

Miután így döntésre kényszerülünk abban a kérdésben, hogy az adott összefüggésben a két szerző közül melyiknek adhatunk hitelt s melyiknek nem, utalunk azokra a körülményekre, amelyek között egyikük, illetve másikuk Thessalonikére, az ottani szláv–avar invázorok viselt dolgaira vonatkozó értesüléseit szerezte, szerezhette. A Chalkédónban raboskodó monofizita püspök légvonalban mintegy 500 kilométerre élt Thessalonikétől és hírforrása a Konstantinápolyban közszájon forgó hír, illetve mendemonda lehetett. Ezzel szemben a fiatalember, Thessaloniké leendő érseke ott él az ostromlott városban, saját szemével látja a barbár sereg mozgását, hallja harci lármáját, személyesen tapasztalja polgártársai rémületét, akik most először kerülnek szembe saját földjükön, a városfalak közelében masírozó, fenyegető ellenséggel. Az elmondottak alapján teljes bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy hiteles az a híradás, miszerint 586-ban (vagy 597-ben?) tűntek fel először pogány avar–szláv tömegek fegyverrel a kézben Szent Demeter városának látókörében, valótlan viszont az a közlés, miszerint ez korábban, már az 581–584 közötti évek folyamán megtörtént.

Eddig abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy a szóban forgó két szerző kézirati hagyománya lényegében romlatlan, a ránk maradt szöveg azt közli, amit az *auctor* a maga idején leírt, s másoló (vagy másolók) hibájából a textus nem torzult. Vegyük most vizsgálat alá azt is, mit vallanak a tények annak valószínűségéről, hogy az egyik vagy a másik szerző művét őrző kódex (illetve kódexek) hibás másolás folytán torzult szöveget tartalmaz (illetve tartalmaznak). Azt a szövegrészt Szent Demeter csodáiból, amely arról szól, hogy 586 (vagy 597) előtt nem járt ez az ellenség a thessalonikéiek földjén, nem kevesebb, mint hét, X–XIII. századi kódex tartalmazza. Egyetlen X. századi kéziratból hiányzik a kérdéses passzus. S még itt sem biztos, hogy igazi másolási hibáról van szó. Az írrok ugyanis tudatosan kihagyásokkal rövidített máshol is az elbeszélés

---

elbeszélt százczer avar–szláv katonával végrehajtott ostromot. Vö. LEMERLE II. 37., 79–80.

szövegén, hogy az a terjedelmében korlátozott szeptember–novemberi *menologium*ba beleférjen.¹⁴ Mindenesetre hét kézirat teljesen azonos szövegezése a bizonyosság határát súroló valószínűséggel amellet szól, hogy romlatlanul fekszik előttünk thessalonikéi János írása.

A szír nyelvű egyháztörténet harmadik részét egyetlen, ma a British Museumban őrzött kézirat tartotta fenn korunkig. Ez a kódex a VII. századból való,¹⁵ s írnoke valószínűleg az után másolta, hogy az arab hódítók Szíriát már kiszakították a Keletrómai Birodalomból. Egy ilyen, a Bizánci Császárság földjéről legfeljebb nagy általánosságban tájékozott szír írástudó számára Thessalia tartomány neve ismeretlen lehetett. A levantei nemzetközi kereskedelemben mindenkor jelentős szerepet játszó kikötőváros, Thessaloniké viszont ismerősen csenghetett a jakobita szírek lakta területeken is. Így elképzelhető, hogy az 581–584-es szláv–avar fegyveres fellépés területéről szólva maga a szerző, Iohannes Ephesinus Hellas és Thrakia tartományok mellett Thessaliát említette, s az utóbbi helyébe csak egy másoló hibájából került Thessaloniké város neve.¹⁶ Mindenesetre Iohannes Ephesinus művének az a példánya, amelyből mint forrásból Michael Syrus, Antiochia jakobita pátriárkája (1166–1199) krónikája megírásakor merített, valószínűleg szintén Thessaloniké nevét tartalmazta.¹⁷

¹⁴ A „Miracula Sancti Demetrii” 124. § szövegének a középső mondatait (LEMERLE I. 136, 17–21.) tartalmazó hét kódex E, F, G, L, N, P, T jelzéssel szerepel LEMERLE I. 15–24., 27–28. kéziratismertetésében. U jelzésű az egyetlen *manuscriptum*, amelyből kimaradt a szóban forgó passzus (LEMERLE I. 25.).

¹⁵ BAUMSTARK 182.; E. HONIGMANN: L’histoire ecclésiastique de Jean d’Éphèse. Byzantion 1939. 616.

¹⁶ H. GRÉGOIRE (Byzantion 1944. 109.) Thessalia provinciát („la province Thessalie”) fordít. A. BON (Le Péloponnèse byzantin. Paris 1951. 31.) és NASLEDOVA 345. habozik a Thessalia és Thessaloniké név között: „les provinces de Thessalie (ou Thessalonique?) et de Thrace”, illetve „v oblasti Fessaloniki (Fessalii?)”. Mivel azonban nem fűztek semmilyen megjegyzést a fordításhoz, valószínűnk látszik, hogy Brooks ‘Thessaloniké’ és Schönfelder ‘Thessalia’ olvasata között hezitáltak, és nem gondoltak szövegromlásra. (Vö. 19. jegyz.); L. még I. NESTOR: La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce continentale. Revue des Études du Sud-Est Européennes 1963. 50.

¹⁷ Michael Syrus: Chronica X. 18. (J.-B. CHABOT 347.): „la région des Thessaloniciens”.

Ezért, ha tényleg másolói hibából eredt a névcseré,¹⁸ a szövegagyományozás egészen korai szakaszában lett a textusban eredetileg szereplő Thessaliából a további másolatok archetypusában Thessaloniké.

5. Végző konklúzió a balkáni szláv térhódítás történetére vonatkozóan a következő. A kútfők sokoldalú vizsgálata azt mutatja, hogy avar–szláv tömegek 581–584-ben nem mutatkoztak Thessaloniké közelében, erre legkorábban 586 (vagy 597?) őszén került csak sor. Iohannes Ephesinus idevágó passzusa („Historia ecclesiastica.” III. 6, 25.), vagy a thessalonikéi helyszíntől távol élő *auctor* téves tájékoztatása, vagy ami valószínűbb, az egyetlen fennmaradt kódex másolási hibából fakadó szövegromlása.¹⁹ Hiteles viszont a szem- és fültanúnak, Iohannes thessalonikéi érseknek a közlése („Miracula Sancti Demetrii.” I. 13., 124. §), miszerint 586-nál korábban nem mutatkoztak avar–szláv támadók Szent Demeter városa közelében, s hét kézirat egybehangzó szövegezése a passzus másolási hibától való mentességének a jele.

¹⁸ A Thessalia > Thessaloniké névcserére példát szolgáltat Michael Syrus (Chronica II. 8.), akinél – mint J.-B. CHABOT I. 31. megállapítja – a szír szövegben a „Thessaloniké lakói” kifejezés biztosan a „Thessalia lakói” alak helyett áll.

¹⁹ Iohannes Ephesinus egyháztörténeti kiadásainak és fordításainak bizonyos adataira elszórtan utaltam a fentiekben. Célszerű azonban itt a bennünket foglalkoztató III. 6, 25. fejezetre vonatkozóan a legújabb tudós feldolgozó, A. N. SERIKOV (in: GINDIN I. 276–283.) megállapításaira utalni.; Editio princeps: The third part of the Ecclesiastical History of John, bishop of Ephesus. Ed. W. CURETON. Oxford 1853. 402–403.; P. SMYTH: Ecclesiastical History of John of Ephesus. Oxford 1860. 432–433.; SCHÖNFELDER 255.: „die thessalischen und thracischen Provinzen”. A ma mérvadó szír kiadás és latin fordítás: Iohannis Ephesini Historiae ecclesiasticae. Pars tertia. Textus. Ed. E. W. BROOKS. Lovanii 1935. 327–328.; BROOKS 248–249.: „regiones Thessalonicae et totius Thraciae”; SERIKOV 282. transliterációja: „*ἡ θῆσσαλονικία*”, illetőleg „*ἡ θῆσσαλονικία*”.

ORBÁN IMRE

Antiochiai Margit, a sárkány és a szülő nők

Antiochiai Szent Margit a középkori Európa és Magyarország egyik legnépszerűbb szentje.¹ Ennek legfőbb okai: a nyugati keresztény világ benne tisztelte a vajúdó anyák védelmezőjét. A hozzá fordulók gyakorta úgy is említik mint a gonosztól való oltalmazót. Dolgozatunkban e szerepek kialakulásának forrását vizsgáljuk. Hogy ezek a funkciók miben gyökereznek, annak megítélésében még a legutóbbi évek magyar szakirodalma is bizonytalan utakon jár. Margit hitéletben elfoglalt helyének a kialakulását és elterjedését a kivégzés előtt elmondott imájával hozzák kapcsolatba.

Király György eme imára utalva óvatosan fogalmaz. A szent népszerűségének okát ő is abban látja, hogy a „gyermekágyas nők” oltalmazója volt. Majd így folytatja: „Ennek a hivatásnak az eredete homályos ugyan, de kétségtelenül meg-

---

¹ Személyéről keveset tudunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Diocletianus császár idején 303-ban kezdődött keresztényüldözésnek esett áldozatul. Egy 1376-ból származó kézirat *martyrologium* ünnepnapján ezeket tartotta szükségesnek közölni róla: „*Aput Antiochiam Natalis s. Margarethe V., que cum esset annorum XV., sub prefecto Olibrio post diversa poenarum genera et stupendia miracula demum agonem martirii abscisione capitis consummavit.*” („Az Antiochiából származó Szent Margit vértanú ünnepe, aki midőn 15 éves lett, Olibriusnak, a vidék prefektusának az idején, a kínzásoknak különböző nemci és bámulatra méltó csodák után a mártíromság küzdelmét végül fővételével végezte be.”) KNAUZ NÁNDOR: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp. 1876. 213. Legendái szerint pogány szülőktől származott. Anyja halála után megkeresztelkedett. A dajkájánál élt és őrizte annak juhait. Tizenöt esztendő volt, amikor szépsége miatt Olibrius, a vidék prefektusa meglátván őt, szerelmi vágyakozásra lobbant iránta. A lány azonban visszautasította. Ekkor a prefektus, hogy megtörje, fölhasználva a keresztényüldözés eszközeit, kihallgatta, majd börtönbe vettette. Mivel továbbra is vonakodott engedelmessé válni és a pogány isteneknek áldozni, megvesszőztette és vasgerebcekkkel marcangoltatta húsát, majd ismét börtönbe került. Itt az ördög többek között sárkány alakjában megjelent neki és el akarta őt nyelni. A szörny azonban szétpukkadott, majd a kereszt jelétől elenyészett. Margitot ezután lefejezték. Halála előtt imádkozott sokakért és azokért a várandós nőkért, akik a szülés közben magukat neki ajánlják. Ünnepeink legáltalánosabban elterjedt napjai: július 13. és 20.

van a nyoma már a XIII. századi latin legendákban. Margit kivégzése előtt azt a kegyet kéri Istentől, hogy a szülő nők segélyhívására fájdalmaikat enyhíthesse.² Magyary-Kossa Gyula a következőképpen írt: „Antiochiai szent Margitról azt mondja a legenda, hogy mielőtt lefejezték, azt kérte Istentől, hogy halála után védelmezője lehessen a szülő nőknek”,³ és innen van, hogy ereklyéit szívesen tartották maguk mellett a vajúdo anyák. Bálint Sándor ugyancsak a szülő nőkre vonatkozó imarészletét idézi: „A fejedelem fejét véteté Margitnak, aki előtte így imádkozik: hogy valaki őrá a ajtatossággal megemléköznének, és őneki hínák akármi nemű szökségben, jelessen gyermekszülő asszonyállatok meghallgattatnának. Szózat jöve mennyből, hogy azonképpen lenne”,⁴ azonban óvakodik attól, hogy kifejezetten ezt az imát jelölje meg a kultusz forrásaként. Az utódok már jóval merészebbek. Vida Mária így ír: „A szülő nők védszentje a középkorban Antiochiai Margit... az Érdy-kódex szerint is a szülő nők patrónusukat tisztelték benne”, és idézi a Bálint Sándor által is hozott imarészletet.⁵ Ugyanígy foglal állást Kölnei Livia: „Halála előtti kérése alapján elsősorban a szülő anyák védőszentje.”⁶

A kultusz sajátos vonásainak eredete azonban nem ebben az imádságban rejlik.⁷ Annak forrását Margit élettörténetének egyik regényes fordulatában,

² KIRÁLY GYÖRGY: A Margit-legenda és rokonai. Irodalomtörténeti Közlemények 1915. 14.

³ MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek. Értékezőcsék a magyar orvostörténelem köréből II. Bp. 1929. 10.

⁴ BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi kalendárium II. Bp. 1977. 37.; Uő.: Die altungarisch Verehrung der heiligen Margarete von Antiochien. Bonn 1972. 331.

⁵ VIDA MÁRIA: Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Bp. 1994. 118.

⁶ KÖLNEI LÍVIA: A tizennégy segítőszent kultusza a középkori Magyarországon. Orvostudományi Közlemények 1997–1998. 115.

⁷ A kérdést tekintve a külföldi szakirodalom is megosztott. Több példa hozható. A kivégzés előtti ima meghatározó voltát állítja KARL KÜNSTLE: Ikonographie der Christlichen Kunst II. Freiburg im Breisgau 1926. 422.; CYNTHIA J. HAHN: Passio Kiliani. Ps Theotimus, Passio Margaretae. Orationes. Graz 1988. 262. Mások a sárkányból való sértetlen kijövéből vezetik le Margitnak a várandós anyákat óvó szerepét. LOUIS RÉAN: Iconographie de l'art chrétien III/2. Paris 1957. 883.; Bibliotheca Sanctorum VIII. Dir. FILIPPO CARAFFA. Roma 1967. 1152.; INGELORE ORY-WALL: Die alt- und mittelfranzösischen Prosafassungen der Margareten Legende. Köln 1968. 26.; KRISTIN E. WHITE: Szentek lexikona. Bp. 1993. 166.; Lexikon des Mittelalters VI. München–Zürich 1993. 231–232.

az ördögnek sárkányalakban történt legyőzésében kell keresnünk. A sárkány-epizód egyben az a mozzanata a Margit-tiszteletnek, amely az egyházban hosszan elhúzódó, heves vitákat váltott ki. Noha az élettörténet más hagyományozott részei sem teljesen hitelesek, de azokat az inkább hihető voltuk miatt mégis különösebb gond nélkül vagy legalábbis könnyebben elfogadták.

A sárkány, amely megjelenésében leginkább az őskori állatóriásokra hasonlít, s talán azoknak a kollektív tudat által évezredekken át őrzött vonásait közvetíti, sok nép monda- és képzeletvilágában jelen van. Különösen a keleti hagyomány színezte ki alakját, amely történetein keresztül a legnagyobb hatást gyakorolta a korai keresztény gondolkodásra. Innen van, ha lényegét tekintve más értelmezést is kap, hogy a „keresztény” sárkány külső megjelenésében sok vonást vitt tovább a babilóniaiak elképzeléseiből. A motívumot a zsidó hagyomány közvetítésével vette át a keresztény világ. Ez legszemléletesebben Dániel könyvének leírásában jelenik meg,⁸ de meghatározó az ezzel kapcsolatos elbeszélések keletkezésében a Jelenések könyve is. Ebben Szent János evangélista ír az égen megjelenő vajúdó asszonyról, akinek gyermekét egy hétfejű, tízszarvú, fejein egy-egy koronát viselő hatalmas sárkány igyekszik elnyelni. Hatalmának érzékeltetésére a továbbiakban megtudjuk, hogy farka lesöpörte és a földre sodorta a csillagok egyharmadát. Dühöngését Szent Mihály angyalaival fékezi meg, a szörnyet és annak angyalait a mélybe taszítja. S hogy hogyan kell értelmeznünk a képet, afelől is bizonyosságot ad a könyv: „Letaszították a nagy sárkányt, az őskígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki elcsábítja a világot.”⁹ Ezek alapján eme sárkány erőteljes antropomorfizálással, fantasztikusan színesen jelent meg az emberek képzeletvilágában. A középkor számára elfogadható volt ez a megközelítés, hisz segítségével az elvont misztikus gonoszt sikerült tárgyiasítani, megfoghatóvá és nem utolsó sorban ábrázolhatóvá tenni. Sokan minden kételkedés nélkül elhitték, hogy a sárkányok valóságos lények, nem a fantázia szülöttei.

A keresztény legendairodalomban természetesen nem csak Margit élettörténetében fordul elő sárkány. Gyakori más szentek életírásaiban is. Lényege minde-

⁸ Dn. 24,23–27; 7,23–25

⁹ „*Et projectus est draco ille magnus, serpens antiquus, qui vocatur diabolus et satanas, qui seducit universum orbem.*” Apc. 12,9

nütt ugyanaz; a sátán megjelenési formája, de szinte mindenütt újabb epizódokra lelhetünk, amelyek sajátosan gazdagítják e csodalény jellemző vonásait. Ezen elképzelések fölbecsülhetetlen értékű képi tükrözője a Magyarországhoz köthető, XIV. század első feléből való Magyar Anjou Legendárium; ez egyben az európai művészetből ránk maradt legnagyobb ábrázolássorozata a Legenda Aurea történeteinek.

Vannak legendák, ahol csak éppen elővillan a képe. Az Idősebb Szent Jakab apostol holttestét szállító tanítványokra hirtelen tört rá a szörny, de azok a kereszt jelét vetve rá, annak erejével kettévágták.¹⁰ Másutt rövidebb tudósítást is kapunk róla. Az itáliai Arezo püspöke, Donatus a negyedik század végén egy sárkány által megmérgezett forrást tesz újra ihatóvá. Szamáron megy a forráshoz, ahol a hirtelen előugró félelmetes, hosszú farkú állatot egy korbáccsal űzi el, más variáció szerint arcul köpi.¹¹ Szent Máté apostol Etiópiában a száján és az orrán át kénköves tüzet fújtató szörnyet Jézus nevében kényszeríti távozásra.¹² Szent Fülöp Szkítiában Mars istennek a szobra mögül előbúvó sárkányt zavar a pusztába, hogy többé senkinek se ártson.¹³ Vannak természetesen bővebb beszámolók is. Lázár és Mária húga, Szent Márta egy Avignon határában garázdálkodó, folyóban rejtőzködő példányt tesz ártalmatlanná. A félig szárazföldi állat, félig hal, ökörnél vaskosabb, a lónál hosszabb, palloshoz hasonlatosan éles fogú bestia származása szerint egy Leviatán és egy Onachus nevű állatnak volt az ivadéka. Neve Tarascus (Tarasconus). A feléje közeledőkre ürülékét lövellte, mely megégette őket, de a szenteltvízzel meghintett kereszt előtt az ő creje is semmivé vált.¹⁴ Szent Szilveszter egy barlangban tanyázó, leheletével naponta több mint háromszáz embert megölő fenevadat gyűrt le Krisztusnak az erejével.¹⁵ A Legenda Aurea-beli történetének értékét növeli, hogy a Szilveszternek megjelenő Szent Péter pontos receptet ad az effajta szörnyek legyőzésére. „Bátran

¹⁰ Voragine, Jacobi a: Legenda Aurea. Vratislaviac 1890. 425.; Magyar Anjou Legendarium. Hasonmás kiadás. Szerk. LEVÁRDY FERENC. Bp. 1973. VIII. legenda, 35. kép.

¹¹ Voragine, i.m. 485.; Anjou Legendarium, i.m. XXX. legenda, 7. kép.

¹² Voragine, i.m. 623.; Anjou Legendarium, i.m. IX. legenda, 2-3. kép.

¹³ Voragine, i.m. 292.; Anjou Legendarium, i.m. X. legenda, 4. kép.

¹⁴ Voragine, i.m. 444.

¹⁵ Voragine, i.m. 78–79.; Anjou Legendarium i.m. XXXV. legenda, 5. kép.

ereszkedj le a sárkányhoz két papoddal együtt – mondta Péter Szilveszternek –, s amikor odaérsz hozzá, így szólítsd meg: A mi Urunk Jézus Krisztus, aki a Szűztől született, megfeszítettet, föltámadott és ül az Atyának jobbán, eljövend ítélni eleveneket és holtakat, te, Sátán, ebben a barlangban várd, amíg eljön! Aztán egy fonallal bekötöd a száját, és egy gyűrűvel, amire kereszt van vésve, lepecsételed. Ennek végeztével épen és sértetlenül feljöttek...”¹⁶ Az egyik leghíresebb sárkány Szent György. Ő Kappadókiában egy királylányt mentett meg a biztos haláltól és megölte a dúvadat.

Antiochiai Szent Margit sárkányát ezeknél alaposabban ismerjük. Margitnak a szörnnyel folytatott küzdelmei olyan epizódot tárnak elénk, mely más legendákban hasonló szerepben nem fordulnak elő.

A legendák egybehangzó tudósítása szerint Antiochiai Margitot a kivégzése előtti napon börtönbe zárták. Itt kérte Istent, hogy mutassa meg neki, tulajdonképpen kivel is küzd ő. Ekkor jelent meg a börtönében különféle alakokba átváltozva az ördög. A Legenda Aurea rendkívül szűkszavúan csak annyit közöl, ami föltétlenül szükséges: „*ecce draco immanissimus ibidem apparuit, qui dum eam [ti. Margitot] devoraturus impeteret, signum crucis edidit et ille evanuit*”.¹⁷ A további tudósításokat apokrifnek és ízléstelennek ítéli.¹⁸ A magyar legendák¹⁹ lényegében ezt követik: „*Es ime vgyan oth jeloenek egy kegyetlen rwth sarkan ki mikoron oetet meg akarnaia marni: zent kereztnek iegyvet vette es legottan el enyezek*” (Lázár Zelma-kódex),²⁰ s a többi is így nyilatkozik. Csak a Cornidex-kódex életírása megy tovább, és fogadja el a Legenda Aurea által megbízhatatlannak tartott

¹⁶ Voragine, i.m. 78–79. (Voragine, Jacobi de: Legenda Aurea. Sorozatszerk. VIZKELETY ANDRÁS. Bp. 1990. 41. magyar fordítását használtuk.)

¹⁷ Voragine, i.m. 401.

¹⁸ „*Istud autem, quod dicitur de draconis devoratione et ipsius crepatione, apocryphum et frivolum reputatur.*” Uo.

¹⁹ A legendának négy magyar változata van: 1. Az Érdy-kódex (1524–1527). VOLF GYÖRGY, KATONA LAJOS: Nyelvműléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. I–XV. Bp. 1874–1908. A legenda az V. kötetben található. 95–101.; 2. Lázár Zelma-kódex, a XVI. század első negyede. Régi Magyar Kódexek 14. Közzétetszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. ABAFFY CSILLA. Bp. 1992. 45–71.; 3. Cornides-kódex. BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC: Cornides-kódex (1514–1519). Bp. 1967. 718–728.; 4. Kazinczy-kódex (1526–1545). VOLF, i.m. VI. 189–192.

²⁰ Lázár Zelma-kódex, i.m. 59.

elnyelési jelenetet: „*Es jme pokolhely erdeg nagy sarkannak abrazaban, ev hozza ievue. hog evtet be nyellye. de mykoron zent margit azzon. zent kereztnek iegyeeet vetnee. az sarkan keette repede es zent margyt azzon serelem nekevl ky ievue*”.²¹ Margit Acta Sanctorum-beli²² legendája azt állítja, hogy az ördög sárkány képében jelent meg, és különböző alakokba változott át. Szájából és orrából tüzet okádott, és el akarta nyelni Margitot.

A legfantasztikusabb leírást Margit egy igen korai és az Európában elterjedt népnyelvű földolgozások alapjául is szolgáló életírása hozza.²³ Túltesz mindegyik legendán, és hihetetlen pontossággal adja vissza a szörny küllemét, tulajdonságait. Mintha az ókori Babilon szörnyetege kelne életre e sorokban: „*Et ecce subito de angulo carceris exivit draco horribilis totus variis coloribus, deauratis capillis, et barbae eius aureae videbatur, dentes eius ferrei. Oculi eius velut margaritae splendebant. De naribus eius ignis et fumus exibant. Lingua eius anhelabat, super collum eius erat serpens, et gladius candens in manu eius videbatur et foetorem faciebat in carcere et erexit se in medio carceris et sibilavit fortiter et factum est lumen in carcere ab igne, qui exibat de ore draconis*.”²⁴ Tehát magunk előtt látunk egy teljesen különböző színű, aranyos sörényű szörnyet, melynek szintén aranyosan csillogott a szakáll, fogai vasból voltak, s szemei úgy ragyogtak mint a gyöngyök. Orrlikaiból tűz és füst tört elő, nyelve a nyaka körül kígyózva lihegett, mancsában egy kard látszott, és szörnyű bűzt árasztott. Lényegében a középkori sárkányelképzelések essen-

²¹ BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC, i. m. 724.

²² A bollandisták által közzétett legendáról van szó, mely, ahogy a címből is kitűnik, egy javított változat: „Ex Ms. Rebdorfensi, ad Ms. S. Mariae ad Martyres correcta.” A javítás alatt a szerző már a korabeliek által is hihetetlen mesés elemek elhagyását, átírását értette. Keletkezése időponthoz nem köthető. A középkor századain át végbement folyamatos változások eredménye. Acta Sanctorum. Julii V. Parisiis et Romae 1868. 33–45.

²³ Ez a legenda apokrif görög írásokra megy vissza. Szövegének fő vonásai már a VII–VIII. században valószínűleg megvoltak. Címe: „Passio Sancte Margarite virginis, que passa est in Antiochia civitate sub Olibrio XIII. Kalendas Augusti.” HERBST, LENORE: Die altenglische Margareten legenden. Göttingen 1975. 127–146.; FRANCIS, ELISABETH A.: Wacc le vie de Sainte Marguerite. Paris 1932. 2–56.

²⁴ HERBST, i.m. 135.

ciáját kapjuk e sorok olvasása útján.²⁵ Ebben a változatban regényesen kibővítve találjuk meg az eddig csak a Cornides-kódex alapján fölidézett elnyelési jelenetet is. A sárkány kitátott szájjal állt meg Margit előtt, nyelvét sarkáig kiöltve egyetlen szippantással elnyelte a lányt, de Margit a saját maga által készített kereszt segítségével, mely megnőtt a sárkány szájában és két részre szakította azt, mindenféle fájdalom nélkül jött elő a bestia gyomrából. **Ennek a mozzanatnak a későbbi tisztelet kialakulásában döntő szerepe lesz.**

A jelenet a hivatalos egyházi körök számára megbízhatatlannak tűnt. Ennek ellenére itt-ott a liturgia is megemlékezett róla. Olykor még a – dolgozatunk tárgya szempontjából fontos – elnyelési motívumot is fölidézték. A XV. századból maradt „De S. Margarete historia” című verses történet ezt így említi:

*„Draco foetore plenus apparuit,
qui hanc invadens totam absorbuit.”
„Quem per medium signo crucis discidit
et de utero ejus inlaesa exivit.”²⁶*

(Egy bűzzel telt sárkány jelent meg,
megtámadta és teljesen lenyelte. Ő a
szent kereszt jelével középén szétvágva
hasából sértetlenül jött elő.)

A beszámolók szerint a gonosz újabb cselet eszelt ki. Ember képében jelent meg. A Kazinczy-kódex szerint „*eg zep ifynak abrazattyat fel ueue*” és húgomnak

²⁵ A sárkányokat sokáig létezőnek gondolták, s Physiologustól kezdve – részben az ő nyomán – sokan valóságos lényeknek írták le őket. A XII. században Nagy Szent Albert tudományos igénnyel összegyűjti jellemző vonásaikat, de jobbára szkepszissel kezeli a tudósításokat. A többi között azt írja, hogy a sárkányok igen nagy testűek, alsó állkapcsuk alatt szakállszerű képződmény lóg, s rettenetes foguk van. Pofájuk sárga-fekete, szájukat igen nagyra nyitják. Szemük nagy s elföldi szemöldökük. Nyakuk pikkelyes, gyakori rajta a lósörény. Kőbarlangban laknak, s tudnak repülni. Halálra rémítik az embert, nézésük borzalmas. Megmérgezik a levegőt és tüzet okádnak. Magnus, Albertus: Az állatokról. Fordította MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS. Bp. 1996. 152–154.

²⁶ MONE, F. J.: Lateinische Hymnen des Mittelalters III. Freiburg 1855. 405.

szólítva Margitot, felé nyúlt és megfogta a kezét.²⁷ Az Acta Sanctorum úgy tudja: „*habitu calcaneo tenus criniti hominis apparens, horribilemque se praeferens vultu*”²⁸ (egészen a sarkáig szőrös férfiként mutatkozott, és arcát tekintve szörnyűnek láttatta magát), de a szűz az Úr erejével ezt is távozásra kényszerítette. Az Acta Sanctorum e tekintetben az említett javító munkájának eredménye folytán, mint legviszafogottabb, be is éri ennyivel. A „*Passio Sancte Margarite virginis...*” szerint Margit félrepillantva „*vidit alium diabolum, qui sedit ut homo niger, habens manus ad genua colligatas*”²⁹ (meglátott egy másik ördögöt, aki egy fekete ember képében ült, kezei a lábához voltak kötve). Az Acta Sanctorum kivételével ezután minden legenda említi a gaznak a hajánál fogva történő megragadását, földre terítését és megraposását. A Legenda Aurea az eseményeket pontosítva ezt mondja: „*super cervicem ejus dexterum pedem posuit*”,³⁰ „*iob labaua kedeg torkara haga*” (Kazinczy-kódex).³¹ A Lázár Zelma-kódex pedig úgy véli: „*meg ragada az oe feyet es vette az foeldre: es az oe job valla feloel az oe nyakara vette az oe labat*”.³² Igen érdekes, hogy míg az ember képében megtaposott ördög mozzanata a legendákban általánosnak mondható, nem ez fog meghonosodni a tiszteletet jelző ábrázolások legfontosabb motívumaként, hanem egy másik jelenet, amit egy himnusz így fejez ki: „*horridum calcat draconem*”,³³ megtapodta a szörnyű sárkányt. Ez ugyanis jobban kedvezett az emberi képzeletnek, és a történet ábrázolásánál megkövetelt sűrítésnek inkább megfelelt.

A két szörny legyőzésének hagyománya tartósnak bizonyult. A mozzanat a későbbi legendákban is fölbukkant. Egy igen rövid olasz életírása ezt így örököltette meg: „A börtön egyik szögletében megjelent Margitnak egy sárkány formájú ördög, amelyik közeledett hozzá, hogy elnyelje. De a szűz a kereszt jelét vetette rá és a szörny kettérepedt. Ugyanez történt egy másik démonnal, az első

²⁷ VOLF, i.m. VI. 191.

²⁸ Acta Sanctorum... Julii V. 38.

²⁹ HERBST, i.m. 136.

³⁰ Voragine, i.m. 402.

³¹ VOLF, i.m. VI. 191.

³² VOLF, i.m. XV. 304.

³³ MONE, i.m. 409.

öccsével. A szent megragadta üstökénél fogva, a földre taszította és rátaposott, s azt parancsolta neki, hogy térjen vissza a pokolba”.³⁴ Az ilyenféle megfogalmazások sejtetni engedik, hogy mindkét ördög sárkány alakjában kísértette a lányt. Ez a magyarázata annak, hogy Margitot ritkán két sárkánnyal ábrázolták.

Margit legyőzte tehát – életírásainak fordulataival élve – a vörös démont, a gyilkost, a bűzös állatot, magát a poklot, a rothadt, falánk férget, a gonosz és szörnyűséges fajzatot, a gyilkos, bűzös, gonosz, ellenséges vadállatot, a gyeheknának szerzőjét, a nyavalyás hitvány lelket. Így benne beteljesedett a 90. zsoltár jövődölése: „*Super aspiciem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem*”³⁵ (Áspiskígyón és baziliszkuszon fogsz járni, el fogod taposni az oroszlánt és a sárkányt). Az írárok még a démon nevét is tudni vélik. Az első Rufus, míg a másik ennek bátyja Belzebub után Bel.

„*Gaude lumen recepisti
cum rufonem oppressisti
in pedum calcamine.*”³⁶

„Örvendj, mert világosságot kaptál, mivel Rufót sarokkal a lábad alá nyomtad”, viszi tovább a tudósítást egy ének. Ezután a legenda hosszú beszédben mutatja be a lány által kényszerített ördög igazi lényegét, a világbeli kísértéseknek egész sorát tárja elének. Fölfedi származását, nemzetiségét, és előadja a Salamon edényéről szóló népies mesét.³⁷ Majd Margit keresztet vetett rá, s a démon megalázva és legyőzve eltűnt, a föld nyelte el.

---

³⁴ „Nella prigione appare a Margherita, in un angulo, un demonio sotto forma di dragone; che le si awicina e se la inghiotte. Ma la vergine s era fatto il segno della croce e li mostro crepa per mezzo. A questo succede un altro demonio, fratello del primo. La santa lo afferra pe i capelli, lo getta in terra, lo calpesta e, poi, gli comanda di ritornaréliell abisso.” PÉRCOPUS, ERASMUS: *Poemetti sacri dei secoli XIV.-o e XV.-o*. Bologna 1895. XLVII.

³⁵ Ps 90,13.

³⁶ MONE, i.m. 409.

³⁷ A történet szerint Salamon egy edénybe bezárta az ördögöket. Salamon halála után azok innen tüzet bocsátottak ki, és a babiloni emberek, azt gondolván, hogy aranyat találnak, fölnyitották. Így kiszabadultak az ördögök és betöltötték a földet.

Ezek után érthető, hogy a sárkányon aratott diadal alapján Margitot úgy tartotta számon a világ, mint az ördög cselvetésitől való oltalmazót.

A „Passio Beate Margarite virginis...” című legenda színesen tárja elénk Margit utolsó imáját. De ez nem egy sajátos beszámoló a kivégzés előtti eseményekről, hanem sokkal inkább a legenda keletkezésének és a legenda átírásainak korában élő népies tisztelet összefoglalása. S hogy több vértanú, különösen is a tizennégy segítőszent életírásaiban ez az ima gyakori és egymáshoz igen hasonló szövegű, ismételten csak arra hívja fel a figyelmet, hogy egy-egy szent sajátos tiszteletére a kivégzés előtt mondott imából általánosan érvényes következtetéseket nem szabad levonni.

A toposzszerűen ismétlődő motívumokat természetesen Margit imája is hozza. Eszerint a legendát tartalmazó könyv olvasása vagy annak hallgatása, a szent templomában az ő tiszteletére gyújtott gyertya már önmagában bűnbocsátó erővel bír. Az utolsó ítéletkor, aki az ő nevét hívja, megmenekül a gyötrelmekről. Ha valaki templomot épít a tiszteletére, megírja szenvedéseinek történetét, azt a Szentlélek tölti majd el. Margit legendájában a kivégzés előtt mondott imára válaszként érkező égi szózat még azt is hozzátette, hogy ahol majd ereklyéi és szenvedéseinek könyve lesz, akik ott imádkoznak és megcsókolják relikviáit, azok legott megszabadulnak bűneiktől. Ilyen helyre a hitvány lélek be sem mer majd lépni, ott béke, szeretet és igazság lesz. Az ilyen s ehhez hasonló vonásokat hordozó tiszteletének elterjedtségére utal a Lázár Zelma-kódex legendájának címe is: „*valaki oe neki zolgal es tiztoely oeteth aitatossaggal minden. ketseegnecwl segitsegh lezoen oenekey halainak orayat*”,³⁸ s lesz majd ezek nyomán a középkorban a haldoklók védőszentje. Majd hiszik, aki hozzá folyamodik – mivel már nem kell tartania a Margit által sárkány alakban legyűrt ördög cselvetéseitől – megmenekül a kárhozattól. Egy XV. századi karthauzi remete pedig egyenesen állította, hogy Margit sok lelket kiszabadított a purgatóriumnak a büntetései közül („*Quod multas animas de purgatorii liberavit poenis*”).³⁹

³⁸ Lázár Zelma-kódex, i.m. 45.

³⁹ PINIUS, JOANNES: De S. Margarita seu Marina virgine et martyre Antiochiae in Pisidia. Acta Sanctorum... Julii V. 24–33. (Az idézett szöveg: 30.)

A sárkány alakjában megjelenő ördög képze és a felette aratott diadal motívuma mélyen bevésődött az emberi gondolkodásba. Az efféle győzelemnek valóságos prototípusává vált Margit sikeres küzdelme. Egy XIII. században Ausztriában élt harmadrendi domonkos nő, Benevenuta de Bajonis legendájának tudósítása szerint az ördög a szentéletű nő tisztaságán akart foltot ejteni. Különböző szörnyű alakokban jelent meg neki, míg végül Isten erejével a lány földre terítette, megtaposta, s lábát a nyakára tette. Majd így folytatódik az írás: *„Et hoc fecit exemplo beatæ Margaretæ; et fuit etiam hoc in festo beatæ Margaretæ”*.⁴⁰ Tehát Margit példájára és ünnepén cselekedte mindezt.

Ennek fényében érthető, hogy Margit „hivatalos”, liturgikus tiszteletének egyik legfontosabb alkotó eleme a gonosz fölött aratott diadalának ünneplése. Középkori himnuszai közül az egyik legszebb így szól:⁴¹

*„Tu sis memor dulci prece,
quam instante tua nece
feceras ad dominum,
ut, qui tuæ passionis
memor esset et agonis,
sentiret auxilium.*

*Quare tuum venerandum
nomen atque implorandum
rogito summopere,
quatenus me virgo pura
liberes ab omni cura
et a cuncto scelere.*

*Ac in meae mortis hora
assis mihi sine mora,
nec me sinas laedere*

---

⁴⁰ Acta Sanctorum... Octobris XIII. 156.

⁴¹ MONE, i.m. 410–411.

*a peccatis damnatorum,
sed in locum beatorum
me conjunge propere.*

*Margareta, mater alma,
quae fulges coelesti palma
in conspectu summi regis,
memor esto tui gregis,
ut tua benigna prece
criminum purgata faece
de virtute in virtutem
gradiamur ad salutem.*

Amen.”

(Emlékezz meg édes imádságodban, melyet, midőn már a kivégzésed közel volt, az Úrhoz intéztél, hogy aki a te szenvedéscidről s halálodról megemlékezik, érezze segítségdet. Ezért hívom teljes szívemmel a te tiszteletre méltó és dicsérendő szent nevedet, hogy te, tiszta szűz, szabadíts meg engem minden gondtól és minden bűntől. Hogy halálom óráján légy legott jelen, és ne engedd, hogy engem a kárhozottak bűnei elérjenek, hanem az üdvözültek helyére segíts hamar. Margit, kegyes anya, te, aki mennyei pálmával tündökölsz, a legfőbb király színe előtt emlékezz a te nyájadra, hogy a te kegyes imád révén, ó, a bűnök salakjától megtisztulva, erényről erényre haladjunk az üdvösségre. Amen.)

Tiszteletének eme vonását őrzik azok a beszámolók, amelyek szerint megjelent látomásban **haldoklók utolsó órájában**. A hagyomány szerint Szent Klára halála pillanatában Krisztus eljött Klára lelkéért, hogy magához emelje őt. Ez alkalommal megjelent Mária is egy csapat szűz és vértanú nővel. A szüzek csoportjában Alexandriai Szent Katalin, Szent Cecília, Szent Borbála, Szent

Dorottya, Szent Ágnes társaságában ott volt Antiochiai Szent Margit is. A jelenet meghonosodott a Klára életét ábrázoló képeken.⁴²

A kivégzés előtt mondott imájában Margit még könyörgött magáért, másokért, és azt is kérte, hogy „*quaecumque in partu periclitans se invocaret, illa esam prolem emitteret*”⁴³ (Legenda Aurea); „*zevle azzonyallatok kyk engemet hyvandnak ev sevelekben, kegyelmesevn segelyed evket*”⁴⁴ (Cornides-kódex); „*magzattyat egéssegben zylne*”⁴⁵ (Kazinczy-kódex); „*ky oeneki zolgal sereloemnekwl zyly az magzator*”⁴⁶ (Lázár Zelma-kódex). Az ilyen szülő nőkről való megemlékezés azonban nem párhuzam nélküli. Többek között Szent Dorottya élet-története szinte ugyanazon szavakkal tudósít bennünket, hogy ő is arra kérte az Urat, hogy az iránta tiszteletet tanúsítók házában ne szülessék sánta, vak vagy néma gyermek. Az Érdy-kódex beszámolója szerint Szent György is hasonlóan csodás körülmények között elmondott imádságára ugyanilyen ígéretet kapott az Istentől. Legendája biztosítja az élettörténet jámbor olvasóit és hallgatóit, hogy ahol Szent György szenvedésének könyve lesz, „*otth Nema, santha, syket, chonka bonka gyermek ne sylethessek*”.⁴⁷ E mozzanatok egyik esetben sem képezték e szentek tiszteletében a szülő nőket oltalmazó szerep sajátos megerősödését.

Ezek az imarészletek természetesen segíthették a kultusz formálódását, sőt akár már a középkorban – imákban, himnuszokban, énekekben, szentbeszédekben stb. – hivatkozási alapul szolgálhattak, de általános motívumként való előfordulásuk miatt nem adhatták a szülő nőket oltalmazó szerep kialakulásának alapját. Ezt csakis a sárkányból való sikeres kijövetel képezhetette. A sárkány gyomrából való sértetlen s fájdalommentes kijövetelének mintájára gyötrelem, fájdalom és bonyodalom nélküli szülést remélt tőle a nép, reméltek közbenjárására tőle az anyák.

⁴² Ennek talán leghíresebb ábrázolása Heiligenkreuzi mester Szent Klára halála című képe 1410-ből. COOK, HERWARD LESTER: National Gallery. Washington. Novara 1970. 12., 124.; EÖRSI ANNA: Az internacionális gótika festészete. Bp. 1984. 27. kép.

⁴³ Voragine, i.m. 402.

⁴⁴ BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC, i.m. 726.

⁴⁵ VOLF, i.m. VI. 192.

⁴⁶ Lázár Zelma-kódex, i.m. 69.

⁴⁷ VOLF, i.m. IV. 392.

Majd a kultusz eme meghatározó vonásának megerősödésével alakul ki egyes vidékeken a szokás, hogy már a gyermekáldásáért is hozzá folyamodtak, s a szoptató anyák, majd általában az asszonyok, a szüzek, a dajkák is az ő oltalmában bíztak. Megjelent a szokás, hogy a vajúdo anya mellett szenvedéseinek a könnyítésére egy másik nő Margit élettörténetét fennhangon olvasta. A könyvet gyakran a várandós anya hasára tették, hogy ennek hatására szűnjenek kínjai. Franciaországban még egy ekkor mondott versike szövege is megmaradt:

*„Tenez, mettez sur voire pis
La vie qui cy est escrite:
Elle est de sainte Marguerita.
Si serez tantost délivré.”⁴⁸*

(Azaz, ha a könyvet, melyben Szent Margit élete le van írva, a nő hasára helyezik, ezáltal az nem soká megmenekül.)

Persze Margit szerepe a várandós asszonyok védelmezésében, noha kétség kívül a keresztény világban a legáltalánosabban elterjedt, nem kizárólagos. Ebben az összefüggésben más szentek is előfordultak. Szép magyarországi példa a Képes Krónika. Kezdő iniciáléjának tanúsága szerint Nagy Lajos és a királyné Alexandriai Szent Katalinhoz könyörgött gyermekáldásért.⁴⁹ A tisztelet itt is az élettörténetben gyökerezik, hisz Katalin fővételekor – tudjuk – nyakából vér helyett tej folyt. De reméltek sikeres szülést bizonyos vallási cselekedetektől is. A Lobkowitz-kódex (1514) például ezt írja: *„zent bedadoctor mongya hogh amely zyloe azzony allat aytatossagal meg halya amisset es vgyan azon napon toteneyek zylnye tehat nem zenvedne olian nag kent zylezeben.”⁵⁰*

⁴⁸ REAN, i.m. 879.

⁴⁹ A Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Fordította BELLUS IBOLYA. Bp. 1987. 1. r.

⁵⁰ VOLF, i.m. XIV. 88. A tudósítással kapcsolatban talán érdemes megjegyeznünk, hogy Beda Venerabilis 672/673–735 között élt, midőn a Margit-kultusz nyugaton még csak kibontakozóban volt.

A szülő nőket oltalmazó szerepe, a szülés sok veszélyt tartogató volta miatt rendkívül erősen élt az emberek tudatában. Egy 1498-ban Magyarországon mondott fogadalmi mise szövegében maradt meg kézírásban az alábbi ima: „*Deus, qui gloriosam virginem et martyrem Margaretham invocantibus salutis remedia promisisti, exaudi nos pro N. famula tua in martyris tue suffragio confidente, ut eius meritis partus fiat sine sui et fetus periculo ioconda, que tuo ex munere concepta est gravida.*”⁵¹ (Istenem, aki a dicsőséges Margit szüzet és mártírt az őt segítségül hívók számára mint az egészség orvosságát megígérted, hallgass meg minket N. szolgálóédért, aki bízik a te vértanúdnak a közbenjárásában, hogy annak érdemei folytán legyen könnyű, az ő és magzatja számára veszedelem nélküli a szülés, aki a te ajándékokból lett várandós.)

A sárkány-jelenet és a tisztelet összefüggéseinek tárgyalása alkalmat nyújt számunkra, hogy bemutassunk egy, az 1400-as évekből fennmaradt himnuszt, mellyel a magyar egyház gazdagította a világot. A himnusz egyben tanúbizonysága annak, hogy a Margitról vallott magyarországi fölfogás tökéletesen beleillett az európai képbe.

A híres és a középkorban rendkívüli ismertségű „*Pange chorus hymnum...*” kezdetű himnusz a flandriai születésű, kitűnő magyarországi kapcsolatokkal rendelkező franciaországi paptanár, humanista gondolkodó Jodocus Clichtoveus (1472–1543) „*Elucidatorium Ecclesiasticum...*” című könyve révén terjedt el Európában. Holl Béla az utóbbi időkben hívta föl a figyelmet arra, hogy ennek más versekkel együtt „magyar eredetét a szakirodalomban alig, vagy egyáltalán nem tartották nyilván, pedig szöveghagyományuk kizárólag magyarországi forrásokra épül... A Szent Margit-himnusz négy XV. századi kódexben és az esztergomi breviárium kiadásain kívül a pálos breviárium 1519-i és 1540-i kiadásában is megtalálható”.⁵² Mindezekhez hozzátehetjük, hogy ugyanezen himnusz rövidített és hibás szövegét a Pannonhalmi Bencés Főkönyvtár 1506-os,

⁵¹ RADÓ POLIKÁRP: Nyomtatott liturgikus könyvcink kézírásos bejegyzései. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XIX. Bp. 1944. 11.

⁵² HOLL BÉLA: Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnuszköltészet európai recepciója. In: Tanulmányok a középkori könyvkultúráról. Szerk. KOVÁCS ILONA. Bp. 1989. 179.

ennek nyomán a későbbi bencés breviáriumok is hozzák,⁵³ s a szövegromlással együtt megismételve a monostor 1519-es breviáriumában is olvashatjuk.⁵⁴ A himnusz a kultusz valamennyi fontos mozzanatát fölillantja, s a tisztelet sajátos vonásainak alapját jelentő sárkány-epizód is szerepel benne.

*1. Pange chorus hymnum dei filio
De martyris Margaritae praelio.
Quae praefecto passa sub Olybrio
Consecrari maruit martyrio.*

*2. IESU CHRISTI propter diligentiam
Se praefecti spernit esse sociam.
Per divinam impolluta gratiam,
Mundi huius evasit spurcitiam.*

*3. Castigatur, carceratur regi
Sed de coelo tenebrosa nubila.
Illuminat magnifica lumina,
Audit inaudita consolamina.*

*4. A dracone devoratur pessimo,
Signo crucis exit potentissimo.
Ligno sublevatur in altissimo,
Tormento discruciat plurimo.*

*5. Caro ferro scalpitur sanctissima,
Concrematur lampede terrifica.
Ad aethera CHRISTI damat anima,
Iudicium meum deus iudica.*

---

⁵³ Breviarium ordinis sancti Benedicti Monachum s. Benedicti denom. in monte pannonic Sancti martini... Venetiis 1506. 362. v.

⁵⁴ Breviarium secundum ritum ac morem monachorum sancti Benedicti... Venetiis 1519. 369. v.

6. *Immergitur aquae virgo regia,
Coxa simul: manus et vestiga.
Abluuntur dum in aqua media,
Ligamina dirumpuntur fortia.*

7. *Decollari datur carnificibus
Extra castrum ducitur verberibus.
Decollatur: fertur in caelestibus
Angelicis ulnis et concentibus.*

8. *Supplicamus ergo tibi domina,
Qui tua recolimus certamina.
Dei sentiamus adiuvamina,
Tua sanctissima per percamina.*

9. *Mundi craetori patri gloria,
Eius unigenito victoria.
Sancto Flamini laus omnifaria,
Per saecula deus unus omnia.*⁵⁵

---

⁵⁵ CLICHTOVEUS, JODOCUS: *Elucidatorium Ecclesiasticum, ad Officium Ecclesiae Pertinentia* Planus exponens, et quattuor libros complectens I. Basiliae 1609. 61. v.–62. r. A bencés breviáriumok a saját szövegükből az 5–8. versszakot kihagyták. A bencés variáns három esetben tér el értelmezavarás nélkül az eredeti változattól. Az 1. vsz. 1. sorában a „*Pange chorus*” – zengj, ó, kórus – helyett „*Pangat chorus*” – zeng a kórus – van. A 3. vsz. 1. sorában a „*regia*” – előkelő, királyi nő – helyett „*regina*” – királynő – olvasható, míg az utolsó vsz. 1. sorában az „*Mundi creatori patri gloria*” – a világ teremtető atyjának dicsőség – helyett „*Summo creatori patri gloria*” – a legfőbb teremtető atyának dicsőség – szerepel. Már erősen zavaró a 3. vsz. 2. sorának az elírása, a „*tenebrosa nubila*” – sötét homály – félreolvasásából előállt „*tenebrosa lumina*”, különösen, hogy a következő sorban pozitív jelentésben fordul elő a „*lumina*” szó. Teljességgel fordíthatatlan a 4. vsz. 4. sora, ahol a „*discrutiatur*” – kínzatik – szót a másoló „*discriminatur*”-nak olvasta. Ezek ellenére kétségtelen, hogy az említett breviáriumok a magyarországi keletkezésű Szent Margit-himnusz rövidített változatát idézik.

(1. Zengj, ó, kórus, himnusz Istén Fiának Margit mártír küzdelméről. Ő Olybrius idején szenvedvén méltóvá vált a vértanúság által megszentelődni. 2. Jézus Krisztus iránti szeretete miatt utálja, hogy a fejedelem ágyasa legyen. Az isteni kegyelem folytán szeplőtlen, és elkerülte ennek a világnak a szennyt. 3. Nemes nő léte vére és bebörtönzik, de az égből a sötét homályt megvilágítják a nagyszerű fények. 4. Egy igen szörnyű sárkány nyelte el, de a keresztséghatalmasabb jelével kiszabadul. Egy magas kínpórára fölfüggesztik, több kínpórással kínozzák. 5. A legszentebb testet vassal tépetik, szörnyű fátylával összecsegetik. Lelke Krisztus örök dicsőségéhez kiált: igazságot ítéld meg Istenem. 6. A nemes nő vízbe merítetik, a csipője hasonló módon a kezei és lábai, s midőn a víz közepén alámerült, szétszakadnak az erős kötelek. 7. Áradják a hóhérok, hogy fejezzék le. Verve a városon kívülre vezetik. Lefejezik: angyali karok által, dicsőítő énekkel az egekbe vezetik. 8. Tehát hozzád könyörgünk úrnőnk, mi, akik a te küzdelmedet tiszteljük. Érezzük Istennek a segítségét, a te legszentebb könyörgésed által. 9. A világ teremtető atyjának dicsőség, az ő egyszülöttjének győzelem. A Szentlélek minden dicséret, egy Isten örökkön örökké.)

Befejezőként meg kell említenünk azt az elképzelést, mellyel Margit szülő nőket oltalmazó szerepét illetően a reneszánsz gondolkodás állt elő. Törvényszerű, hogy az antik világ értékeihez erősen vonzó korszak fölvetette Antiochiai Margitnak az antik előképekkel, főként Junoval való párhuzamba állítását.

Hieronymus Vida,⁵⁶ az itáliai Alba városának püspöke, újlatin költő a következő verssel dicsőítette Margitot, és egyben terjesztette is a tiszteletét:

*„Te matres facilem partus jam mensibus actis
Implorant, mediaque vocant in morte jacentes.
Ipsa faves, Lucina:⁵⁷ tuo se munere laetae*

⁵⁶ Hieronymus Vida (1480–1566). 1532-től albai püspök.

⁵⁷ Lucina Junónak az egyik megnevezése. Az ókori Rómában Junót különösen a férjes asszonyok tisztelték, mert a hit szerint jelen volt minden egyes szülésnél.

*Incolumes testantur: adit tua protinus omnis
Hinc delubra chorus matrum; et tibi sacra quotannis
Dona ferunt, gnatasque docent, connubia nondum
Expertas, primis tua templa invisere ab annis,
Et votis venerari, et sacras dicere ludas.*⁵⁸

(Az anyák már a várandósság hónapjaiban, mint a szülés veszedelem nélkülivé tevőjéhez, hozzád folyamodnak, és a halálveszedelem között fekvőként téged hívnak. Maga Lucinaként segítsz: a te kegyességed folytán a semmiféle bajt nem szenvedettek tanúskodnak; az anyák egész kórusa innen is a te szentélyeidhez járul, és neked adományként minden évben miséket mondatnak, és lányaikat tanítják, törvényes házasságaikat soha ne legyenek próbára tevők, az első évektől látogassák templomaidat, fogadalmakkal tiszteljenek, és szent dicséreteket mondjanak.)

Ez a vélekedés még a mértékadó szakirodalomban is tovább élt. Ókori párhuzamként főleg Juno⁵⁹ szerepel, de fölvetődött esetlegesen Aphroditéval⁶⁰ való azonosításának gondolata is. A többség azonban elvetette ezeket a lehetőségeket, s Margit szülő nőket oltalmazó szerepének gyökereit a sárkány legyőzésének epizódjában látja.⁶¹ S ez tűnik valószínűnek, hisz Margitnak az ilyen irányú szerepe csak a későbbi életírásokban fordul elő, így a Juno- vagy Aphrodité-Margit kontinuitás teljességgel kizárható. A keresztény ókorban ez a feladat idegen volt tőle. Margit szülő nőket védő „hivatása” tehát sajátos képződmény. Létrejöttét csak a későbbi középkorból ránk maradt legendái, e legendák betoldási, kiegészítési jelzik. Forrása – hasonlóan az ártó gonosztól, a sátántól való oltalmazáshoz – az életírásban, az ördöggel folytatott küzdelemben van.

---

⁵⁸ JOANNES PINIUS, i.m. 29.

⁵⁹ RÉAN, i.m. 879. Juno Lucinát említi, s idézi Margit kivégzés előtti imájának vonatkozó részait.

⁶⁰ HERMANN USENER: Acta s. Marinac et s. Christophori. Bonn 1886. XXI. A Pelágiát és Margarit Aphrodité mellékneveink tartja.

⁶¹ Karl Künstle, i.m. 422.; INGELORE ORYWALL, i.m. 26.; Catalogus Sanctorum, i.m. 1152.

PETROVICS ISTVÁN

Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen

Az 1300 augusztusában a Magyar Királysághoz tartozó Dalmáciába érkező tizenkét éves trónkövetelőnek, az Anjouk nápolyi ágából származó későbbi I. Károly magyar királynak igen hosszú és rögös utat kellett megtennie addig, amíg végre az ország tényleges uralkodója lett. Az utolsó Árpád-házi király, III. András 1301 januárjában bekövetkezett váratlan halála kétségtelenül sokat javított Károly kilátásain, de a neheze még csak ezután következett. Károlynak tudniillik felül kellett kerekednie riválisain, a cseh Přemysl családbeli II. Vencel fián, az ifjú Vencelen, aki kezdetben a magyarországi világi előkelők zömének támogatását élvezte, illetve a bajor Wittelsbach-dinasztiához tartozó Ottón, s le kellett győznie az ország sorsát döntő módon meghatározó tartományurakat is.¹ Ennek a hosszú és nehéz küzdelemnek az első szakasza 1310. augusztus 27-én zárult le. Ekkor került sor ugyanis Károly harmadik, immár törvényes koronázására. Ez pedig csak úgy vált lehetővé, hogy erre az időre a másik két királyjelölt kiszorult a politikai küzdőtérrel – Vencelt helyzetének kedvezőtlenre fordulása miatt apja 1304-ben hazavitte Csehországba, Ottót pedig Kán László erdélyi vajda 1307-ben fogságra vetette –, s a Károly érdekében rendkívül energikusan fellépő Gentilis pápai legátus, aki az egyházi fenyegetésk alkalmazásától sem riadt vissza, rá tudta venni a tartományurakat arra, hogy Károlyt ismerjék el királyuknak.²

¹ ENGEL PÁL: I. Károly.; KRISTÓ GYULA: Vencel.; KRISTÓ GYULA–VALACZKAI LÁSZLÓ: Ottó. In: Korai magyar történeti lexikon (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 330–331., 516–517., 424–425.

² CSUKOVITS ENIKŐ: Gentilis. In: KMTL 232. I. Károly pozícióinak erősödését jelzi egyebek között az 1307. október 10-én megtartott rákosi országos gyűlés, az 1308. november 10-én a Pilis megyei Kékcseken megkötött egyezmény, az 1308. november 27-én Pestre összehívott országos gyűlés, valamint a budai Nagyboldogasszony-templomban 1309. június 15-én lezajlott második koronázás. Vö. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–MAROSI ERNŐ: Károly Róbert emlékezete. Bp. 1988. 18–20., 71–72., 77–84. Fontos megemlíteni továbbá, hogy Gentilisnek igen nagy szerepe volt abban is, hogy az általa még 1309-ben kiközösített Kán László erdélyi vajda – ígéretének többszöri

I. Károly azonban nem elégedett meg a névleges hatalommal, s így 1310 után szükségszerűen összetűzésbe került az oligarchákkal, akik közül többen egyébként is csak látszólag hódoltak be neki. Ebből fakadóan a hatalomért folytatott küzdelem második szakaszára a fegyveres összecsapások sorozata nyomta rá a bélyegét, amely az utolsó „kiskirály”, Babonics János 1323-ban bekövetkezett leverésével ért véget. Az 1301 és 1323 közé eső időszak politikai és katonai eseményeivel, illetőleg magával a tartományúri berendezkedéssel az utóbbi három évtizedben számos munka foglalkozott.³ Közülük a továbbiak szempontjából külön kiemeljük Engel Pál 1988-ban megjelent hiánypótló tanulmányát, amelyben a szerző igen tekintélyes mennyiségű, addig kiadatlan oklevelet is átvizsgálva rendkívül részletes elemzést adott I. Károlynak az oligarchák elleni küzdelméről, illetve az 1310–1323 közötti periódus eseménytörténetéről.⁴ Engel tanulmányának megjelenése után látott napvilágot

---

megszegése után – 1310 nyarán végül visszaadta a Szent Koronát, s így 1310. augusztusának végére I. Károly törvényes megkoronázásának minden akadálya elhárult. Vö. PETROVICS ISTVÁN: Kán László. In: KMTL 397.

³ KRISTÓ GYULA: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.; Uő.: Csák Máté. Bp. 1986.; Uő.: A Kőszegiek tartományurasága. Vasi Szemle 1975. 251–268.; Uő.: Kán László és Erdély. Valóság 1978/11. 83–96. Utóbb mindkettő megjelent: KRISTÓ GYULA: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 241–299.; Uő.: A rozgonyi csata. Bp. 1978. A tartományuraságra átfogó jelleggel I. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 139–212.; Uő.: A tartományúri hatalom. In: MAKK FERENC (szerk.): Fejzetek a régebbi magyar történelemből II. Bp. 1985. 71–85. Vö. még: SZÚCS JENŐ: Az utolsó Árpádok Bp. 1993. 279–344.; PETROVICS ISTVÁN: Tartományuraság. In: KMTL 663. A katonai cseményekről I. KRISTÓ GYULA: Az Anjou-kor háborúi. Bp. 1988. 9–66. A legfrissebb szakirodalomból megemlítenéd: KIS PÉTER: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: TUSOR PÉTER (szerk.): R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Bp. 1998. 57–78.; KRISTÓ GYULA: Nápolytól Temesvárig. Károly Róbert útja a hatalomhoz. Szeged. A város folyóirata. 1998/12. 18–21.; Uő.: Adatok a fiatal Károly Róbert külföldi kapcsolataihoz. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. CIX. Szeged 1999. 13–19. A XIV. század eleji Károly-párti főurakra I. Uő.: I. Károly főúri elitje (1301–1309). Századok 1999. 41–61. Az Anjou-kor átfogó értékelésére I. BERTÉNYI IVÁN: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1987.

⁴ ENGEL PÁL: Az ország újragyógyítása. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen. (1310–1323) Századok 1988. 89–145. Engel az 1310–1323 közötti periódus történetét sajátos módszert alkalmazva próbálta meg rekonstruálni: nem kisebb szakaszok elemzésére, hanem „a korszak egész politikai történetének együttes és módszeres” feldolgozására vállalkozott, az egyes események időmeghatározásánál pedig a kiadott és kiadatlan oklevelek információi mellett messzemenően támaszkodott az itinerárium, illetve az archontológia nyújtotta adatokra. Ugyanakkor hangsúlyozta:

az Anjou-kori Oklevéltár I–V., illetve VII. kötete. Ezek a kötetek a címükben szereplő évkör(ök)ből a teljes okleveles anyagot tartalmazzák – regeszták formájában.⁵ Magunk az alábbiakban nem Engel Pál tanulmányának és az Anjou-kori Oklevéltár vonatkozó kötetekben található okleveles anyagnak az összevetésére vállalkozunk, hanem csupáncsak egy adalékot szeretnénk hozzátenni a szóban forgó időszak politikai történetéhez. Erre Temesvár középkori históriájának kutatása kapcsán akadtunk. Ugyan egy korábbi munkánkban már felhívtuk a figyelmet erre az eseményre, mégis úgy véljük nem haszon nélküli ennek a kérdésnek az alaposabb körülményeinek.⁶

Túlzás nélkül állíthatjuk: I. Károly élete gyakorlatilag attól a pillanattól kezdve veszélyben forgott, hogy trónkövetelőként Magyarországra érkezett. A közállapotok riasztó romlását, a gyilkosságok elszaporodását híven tükrözik az 1307 májusában a Komárom megyei Udvardon megtartott provinciális zsinat

---

bár nem állott módjában az 1310–1323 közötti időszakra vonatkozó teljes levéltári anyag átnézése, határozottan arra törekedett, hogy lényeges információt tartalmazó oklevél ne kerülje el a figyelmét. Ebből adódóan nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy közreadott megállapításait „bizonyára sokban fogja módosítani, kiegészíteni vagy éppen cáfolni az a szerencsés kutató, akinek módja lesz egyszer a majdani Anjou-kori Oklevéltár teljes anyaggyűjtésére támaszkodni.” Engel munkájához függelékként egy kronológiai áttekintést is készített, valamint közreadta I. Károly új szempontok alapján elkészített itincáriumát az 1310–1323 közötti időszakból. Megjegyezzük továbbá, hogy Engel az 1310–1323 közötti időszakot három alperiódusra osztotta: I.: 1310–1314 vége, II.: 1314 vége–1318 vége, III.: 1319–1323.

⁵ Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. (a továbbiakban: A.Oklt.) I. 1301–1305. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1990.; A.Oklt. II. 1306–1310. Szerk. Uő. Bp.–Szeged 1992.; A.Oklt. III. 1311–1314. Szerk. Uő. Bp.–Szeged 1994.; A.Oklt. IV. 1315–1317. Szerk. Uő. Bp.–Szeged 1996.; A.Oklt. V. 1318–1320. Szerk. Uő. Bp.–Szeged 1998.; A.Oklt. VII. 1323. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ, GÉCZI LAJOS. Bp.–Szeged 1991. (Az A.Oklt. csetében a továbbiakban az adott regeszta számára utalunk.) Az 1321–1322. évekre vonatkozó okleveleket tartalmazó kötet munkálatai a jelen tanulmány készítésekor még folyamatban voltak. Vö. ZOLTÁN KORDÉ: Le Recueil des chartes Hongroises de l'époque des Anjou (Anjou-kori Oklevéltár). Bibliothèque de l'École des chartes. Tome 149. Paris–Genève. 1991. 131–133.; ANDREW AYTON: Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. The English Historical Review. Vol. CX. No. 439. 1995. 1243–1245.; TÓTH ILDIKÓ: Az Anjou-kori Oklevéltárról. Századok 1999. 207–210.

⁶ ISTVÁN PETROVICS: The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár. In: BALÁZS NAGY–MARCELL SEBŐK (eds.): The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Bp. 1999. 530–531.

határozatai. A végzéseket kihirdető Tamás esztergomi érsek az uralkodóval kapcsolatosan VIII. Bonifác pápa oklevelére hivatkozva a kiközösítés és *interdictum* büntetését helyezte kilátásba mindazokkal szemben, akik nem engedelmeskednek Károlynak, s nem ismerik el őt királyuknak.⁷ A Gentilis által Magyarország helyzetének javítása céljából 1308 decemberének elejére összehívott budai zsinat határozatai között pedig egy végzés kimondottan az uralkodó személyének sérthetetlenségéről rendelkezik. Mivel a zsinaton Gentilis azt is elérte, hogy a klerikusok kiváltságát kiterjesszék Károlyra, így a király *immunitas*-áról szóló végzés a leg súlyosabb világi és egyházi büntetéseket helyezte kilátásba az uralkodóra kezét emelőkkal szemben.⁸ Különösen kritikus volt az 1310–1323 közötti időszak, amikor a Károlynak korábban behódolt kiskirályok közül többen, semmibe véve a zsinati határozatokat, nyíltan az uralkodó ellen fordultak. Ráadásul, mint példának okáért Borsa Kopasz és Beke, nem is egy alkalommal. És persze nem csak a leghatalmasabbak, hanem a náluk szerényebb javakkal rendelkezők is. Az utóbbiak között találjuk Petenye fia Pétert, akiről az alábbiakban bővebben kívánunk szólni.

Az ismeretlen eredetű, de nagy múltra visszatekintő és előkelőnek számító Zemplén megyei családból származó Petenye fia Péter, leszámítva egy 1263-ban keletkezett hamis oklevelet, 1283-ban tűnik fel az írott forrásokban. Ennek ellenére életének alakulását jobbra csak a XIV. század második évtizedében tudjuk nyomon követni.⁹ Birtokai, amelyeket részben örökölt, részben pedig

⁷ Az udvardi zsinat végzéseinek szövegét I. FERDINANDUS KNAUZ–LUDOVICUS CRESCENS DEDEK: *Monumenta ecclesiae Strigonicensis I–III. Strigonii 1874–1924.* II. 570–574. A határozatokat tartalmazó oklevél regesztája: A. Okt. II. 172.

⁸ *Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.* Bp. 1885. 268–297. A király személyének sérthetetlenségéről rendelkező végzés a 272–273. oldalakon található.; Vö. még A. Okt. II. 501.

⁹ GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD.) IV/3. 155–156. Vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp. 1923–1943.; II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN. Bp. 1961. 1818. Az 1283. évi oklevél részletét l. uo. 3258. A Petenye fia Péter személyével kapcsolatos irodalomból a legfontosabbak: KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás, i.m. 143., 146–148., 158., 159., 169., 186., 189., 194., 197., 206–208.; Uő.: Az Anjou-kor háborúi, i.m. 47–48., 52., 56., 58.; ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése, i.m. 89–146.; Uő.: Péter 3. In: KMTL 545–546. Fontos megjegyezni, hogy Kristó a tartományurak közé sorolja Petenye fia Pétert, Engel azonban nem. Itt utalunk arra, hogy az említett két történész kutatási

maga szerzett, a Gyepüelvének feküdtek. Az 1316. év végén történt király elleni lázadása előtt fontos várak voltak a kezén (Barkó, Bodrogszög, Borostyán, Gönc, Jeszenő, Regéc), s szolgálatainak elismerésül I. Károly Petenye fia Pétert zempléni, ungi, majd regéci ispánnak nevezte ki.¹⁰ Legjelesebb cselekedetének emlékét egy 1312. április 12-én kelt királyi oklevél őrizte meg.¹¹ Ebből kiderül, hogy valamikor a fenti időpontot megelőzően Aba nembeli Amadé nádor fiai, János, Miklós, Dávid és László több, név szerint megnevezett szerviensükkel I. Károly sárospataki *hospeseire* támadtak és el akarták pusztítani őket. Céljukat azonban, elsősorban Petenye fia Péter és néhány Baksa nembeli nemes¹² hősiességének köszönhetően nem tudták elérni. Az I. Károly érdekeiért harcoló Petenye fia Péter, csakúgy mint több szerviense, maga is súlyosan megsebesült ebben az összecsapásban. Ráadásul 100 márkányi anyagi veszteség is érte. Ez azonban még nem minden. A balsiker miatt feldühödött Amadéfiak egyike, Miklós mester többedmagával ugyanis rárontott Petenye fia Péter Gálszécs nevű birtokára és felprédálta azt. A rombolás során az enyészet martalékvá lett a Péter által Gálszécsen emelt templom, amelyből az összes fellelhető javakat elrabolták, s az a ház is, amelyben Péter felesége tartózkodott. Péter egyik rokonát is megölték, s hozzávetőleg 1000 márkányi kárt okoztak neki.¹³ Petenye fia Péter helytállása természetesen nem maradt viszonzatlan Károly részéről. A szépen induló pályafutás azonban hamarosan derékba tört.

---

eredményei Petenye fia Péterrel kapcsolatosan más pontokon is némiképp eltérnek egymástól.

¹⁰ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 219., 241., 273., 283., 285., 320., 333., 399. A felsorolt várakra l. még FÜGEDI ÉRIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 104., 111–113., 138., 145–146., 181.

¹¹ NAGY IMRE–NAGY GYULA: Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. (a továbbiakban: AO.) Bp. 1878–1920. I. 254–256., A. Okt. III. 123. Vö. KRISTÓ GYULA: A rozgonyi csata, i.m. 69–70.

¹² I. Károlynak egy 1312-re datálható, de 1355. évi tartalmi átiratból ismert oklevele szerint Baksa nembeli Tamás fiai, László és Dancs visszavették azt a zsákmányt, amit a Sárospatakra támadó Amadéfiak szereztek. A. Okt. III. 417. Károlynak egy másik, 1323. július 18-án kelt oklevele ebben a vonatkozásban még arról is tájékoztat, hogy az elrabolt javak visszaszerzésével próbálkozó Baksa nembeli Lászlót az Amadéfiak elfogták és az uralkodó megérkezéséig Kassán fogságban tartották. Ezen túlmenően az Amadéfiak feldúlták László és Dancs birtokait, s összességében 1000 márkányi kárt okoztak nekik. A. Okt. VII. 369.

¹³ ENGEL PÁL: Az ország újracgyesítése, i.m. 100.

I. Károly 1317. január 2-án kelt oklevele már hűtlenként említi Pétert, akitől az uralkodó éppen pálfordulása miatt kobzott el számos Zemplén megyében fekvő birtokot, s adományozta azokat kipróbált hívének, Ákos nembeli Mikcsnek.¹⁴ Petenye fia Péter lázadásáról a legrészletesebben egyébként nem a fenti, hanem I. Károly 1321. február 10-ei oklevele szól.¹⁵ Ez számos ponton megerősíti, illetve kiegészíti az 1317. évi oklevél információit. Így világossá válik, hogy Borsa Kopasz és Petenye fia Péter a halicsi testvérfejedelmek valamelyikét, Andrejt vagy Levet akarta felleptetni I. Károllyal szemben: Péter „... birtokáról orosz földünkre utazott, királyi méltóságunknak és felségünknek kárt akarván okozni, a herceget, akit életünk idejére királyi diadémunkkal ékesítettünk, megkísérelte ellenünk vezetni, de ez egyáltalán nem sikerült.”¹⁶ Az oklevél arra is kitér, hogy Petenye fia Péter később Mojs fia Mojs oldalán Erdélyben harcolt Debreceni Dózsa ellen, akit I. Károly az erdélyi részek „állapotának megjavítása érdekében” küldött sereggel a királyság keleti felébe.¹⁷ Az 1321. évi oklevélben I. Károly külön hangsúlyozta: Petenye fia Péter „kárhozatos önhittségtől eltelve nem rettent vissza annak figyelmen kívül hagyásától, hogy akik természetes urukkal fordulnak szembe, azok, magától értetődően, az isteni rendelésekkel szegülnek szembe.” I. Károly elkerülhetetlennek tartotta korábbi híve megbüntetését, mert úgy vélte, hogy „ez a helytelen tett a más hasonlókat

¹⁴ AO. I. 411–413.; A.Okt. IV. 385. Az oklevél arról tájékoztat, hogy Petenye fia Péter, letérve a hűség útjáról, Borsa Kopasz volt nádorhoz csatlakozott, s részt vett annak minden, az uralkodó ellen indított akciójában. Péter a király hívei közül különösen sok kárt okozott Ákos nembeli Mikcsnek, akinek egyik szerviensét meg is ölte, másokat pedig börtönbe vetett. I. Károly főként azt nehezményezte, hogy Borsa Kopasz és Petenye fia Péter ellene és a királyság ellen idegen fejedelmek segítségét kérték, s külföldi erővel akarták a király, illetve az ország ellen támadni (...*potenciam extraneam in nos et in regnum nostrum... introducere volens...*). Ákos nembeli Mikcsre l. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, i.m. II. 9.; Uő.: Az ország újraegyesítése, i.m. passim; PETROVICS ISTVÁN: Mikcs. In: KMTL 456.

¹⁵ CD. VIII/2. 292–295.; KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–MAROSI ERNŐ: Károly Róbert emlékezete, i.m. 123–124. A szóban forgó oklevelet I. Károly 1323. július 19-én átírta és megerősítette. CD. VIII/2. 432–434., A.Okt. VII. 370.

¹⁶ CD. VIII/2. 293. ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése, i.m. 114. A halicsi testvérfejedelmek, Andrej és Lev, IV. Béla dédunokái voltak. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. [1995.] 263. Vö. még FONT MÁRTA: Halics, Halics fejedelmek. In: KMTL 252–253.

¹⁷ CSUKOVITS ENIKŐ: Dózsa. In: KMTL 172. Dózsa 1318 és 1321 között töltötte be az erdélyi vajdai tiszteket. Vö. KOLÓ-SZUJÓ EDIT: erdélyi vajdák. In: KMTL 193.; ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, i.m. I. 11.

merészleők számára” követendő példává válhat. Ezért báróinak és főpapjainak tanácsára megfosztotta Petenye fia Pétert Borostyán várától és a hozzá tartozó birtokoktól.¹⁸ Petenye fia Péter félreállításában, várainak elfoglalásában a legfontosabb szerepet Ákos nembeli Mikcs és Druget Fülöp, I. Károly szepesi és sárosi ispánjai játszották.¹⁹

A fenti adatok jobbra ismertek voltak már a korábbi kutatás számára is. Arra azonban Engel Pál hívta fel a figyelmet, hogy az 1316. év bizonyos értelemben fordulópontnak tekinthető I. Károly pályafutásában. Ennek az évnek az első felében Károly ugyanis fényes katonai győzelmet aratott Kőszegi János felett, akinek tartományát ennek következtében gyakorlatilag megsemmisítette. A király ettől kezdve hasonló diadalokra törekedett.

Az említett, 1316. évi hadjáráshoz kötődik I. Károly és a Borsák viszonyának újbóli megromlása. Károly tudniillik általános felkelést hirdetett a Kőszegieik ellen, ám Borsa Kopasz és Beke ebben a katonai akcióban nem óhajtott részt venni. Károly válaszul letette Bekét a tárnokmesteri posztról, és helyébe régi, kipróbált hívét, Aba nembeli Nekcsei Demetert állította. A Borsák erre felkeltek a király ellen. Kopasz és Beke 1314-ben már egyszer szembefordult I. Károllyal, de a király akkor gyorsan felszámolta mozgalmukat: az uralkodó követe és a Borsák 1315. február 14-én már meg is kötötték a békét Váradhegyfokon. I. Károly ugyan ez alkalommal még „visszafogadta kegyelmébe” a korábban őt támogató Kopaszt és Bekét, de hatalmukat jelentősen megnyirbálta.

---

¹⁸ Az 1321. évi oklevél név szerint felsorolja a borostyáni várhoz tartozó birtokokat: Szécs, mindkét Bacsó, Kreplye, három Visnyó, Polyánka, Chena, Petrusfalva, Parnó, Kohány, Gerenda, Zebegnyő, Albény, Tarna és Kincsesandrásfalva. A szóban forgó oklevélből az is kiderül, hogy I. Károly a borostyáni várat a hozzá tartozó birtokokkal együtt cserébe a Baksa-rokonságnak adta. Vö. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, i.m. I. 285.

¹⁹ Borostyán, Bodrogszög és Barkó várakat Ákos nembeli Mikcs foglalta el komoly áldozatok árán. AO. II. 36–39. I. Lajos 1342. szeptember 23-án kelt oklevele szerint Mikcs a váraiból „telhetetlen vadállat” (*insaciabilis bestia*) módjára pusztító Pétert ugyan nem tudta elfogni, azonban Péter fiát sikerült foglyul ejtenie, akit át is adott a királynak. AO. IV. 263–265. Petenye fia Péter birtokainak nagy részét Druget Fülöp, majd utána unokaöccse, Vilmos kapta meg. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Ol.Dl.) 1798. Vö. ENGEL PÁL: Az ország újracgyesítése, i.m. 116–117.

Szemléletesen bizonyítja ezt az is, hogy a Borsák közül a későbbiek során már csak Beke jutott ismét méltósághoz.²⁰

Kopasz, aki nem akart Kőszegi János sorsára jutni, 1316 végén robbantotta ki újabb lázadását. Ez már a kezdet kezdetén is sokkal veszélyesebb volt mint az 1314. évi megmozdulás, hiszen a Borsák szövetségeseket kerestek maguknak. Igaz, Kopasz az Amadéfiakat és a Kánokat nem tudta megnyerni ügyének, azonban maga mellé állította vejét, az Erdélyben birtokos Mojs fia Mojs pohárnokmestert, valamint a Szilágyságban nagy hatalommal rendelkező Gútkeled nembeli Lothárd bán fiait, Pált, Jakabot és Jánost, illetve unokatestvérüket, László fia Lászlót, továbbá I. Károly volt zempléni ispánját, Petenye fia Pétert.²¹ Mivel a Borsák akkor fordultak szembe az uralkodóval, amikor Szerbiában Dragutin István 1316 elején bekövetkezett halálát követően a nápolyi és a magyar Anjouk megrögzött ellenfele, II. Uros szerezte meg a hatalmat, aki tüstént pusztítani kezdte a Magyar Királyság déli határvidékét, az összeesküvők a szorongatott helyzetbe került Károllyal szemben kezdetben nem lebecsülendő sikereket értek el. A Borsák tehát jól választották meg az időpontot és a szövetségeseiket, ráadásul határozott programjuk volt. I. Károly 1325. október 12-én kelt oklevele azt állítja Kopaszcól, hogy „némely cinkosával összeesküdött” a király meggyilkolására (*cum quibusdam suis complicitibus in necem nostram conspirat*). Egy 1318. május 31-én kiállított királyi oklevél ugyanezt a vádat fogalmazza meg a Lothárdfiakkal kapcsolatosan (*ad mortem nostre Celsitudinis conspirarunt*).²² Más oklevelekből, így többek között a már hivatkozott 1317. január 2-i diplomából pedig az is kiderül, hogy az összeesküvők Károly helyére Halicsból kívántak új királyt hozni.

A lázadás leverése ezúttal komoly erőket és sok időt vett igénybe. Nem feladatunk ehelyütt az események részletes ismertetése, ezért csupán arra utalunk, hogy Kopasz utolsó várát, Sóljomkőt 1318 áprilisa körül vették be Károly

²⁰ KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995. (Reprint) 226–233.; ALMÁSI TIBOR: Borsa nem, Kopasz. In: KMTL 121., 368.; ENGEL PÁL: Az ország újragyesítése, i.m. 110–114.

²¹ A Gútkeled nemzetségre l. KARÁCSONYI JÁNOS: Magyar nemzetségek, i.m. 470–542., különösen 486–487.; DRASKÓCZY ISTVÁN: Gut-Keled nem. In: KMTL 240.; ENGEL PÁL: Az ország újragyesítése, i.m. 114.

²² 1325: AO. II. 217.; 1318: uo. 471., A.Okt. V. 145. A Lothárdfiakra l. még CD. VIII/5. 156–164.; ENGEL PÁL: Az ország újragyesítése, i.m. 114.

csapatai, s ekkor maga Kopasz is fogságba esett. Az uralkodó megkímélte Kopasz életét, aki valószínűleg egy Mojssal kötött fogolycserének köszönhetően hamarosan kiszabadult. Kopasz 1318 júliusában a Kolozs megyei Topánál már Mojs seregében harcolt a király híve, Dózsa erdélyi vajda ellen, de a hadiszerencse ez alkalommal sem nekik, hanem Dózsának kedvezett. Kopasz sorsának további alakulásáról nem maradt fenn konkrét adat, Mojsról viszont tudjuk, hogy még egy alkalommal összecsapott a király seregével. Az 1320 februárja körül lezajlott bonchidai csatában azonban Dózsa erdélyi vajda és a Losonci testvérek, a székelyek ispánjai ismételten vereséget mértek Mojsra, valamint testvéreire, Ellősre. Az ütközetben feltehetőleg Mojs és Ellős is odaveszett (*male perierunt*).²³

Ugyanerre az időszakra esik Ákos nembeli István fiainak a megmozdulása is. Ákos nembeli Erney fia, az 1315-ben elhunyt István maga is tartományúr volt, aki Borsodban építette ki „kiskirályságát”. Hatalmát tehát I. Károly, előbb vagy utóbb, mindenképpen felszámolta volna. Abban azonban, hogy István fiai apjuk halála után szembekerültek az uralkodóval, szerepet játszott az Ákosoknak a lázadó Borsákkal, valamint Mojs fiaival, Mojssal és Ellőssel való rokonsága is.²⁴

Petenye fia Péter I. Károly elleni fellépése tehát csakis a fenti események és összefüggések ismeretében válik érthetővé. Az azonban továbbra sem tisztázható teljes mértékig, hogy milyen konkrét oka volt Péternek az I. Károllyal való szembefordulásra. Nincs tudomásunk arról, hogy az uralkodó Pétert meg akarta

²³ Uo. 114–129. A Borsák lázadásával kapcsolatos legfontosabb oklevelek a következők: 1317. okt. 23.: A.Okt. IV. 605.; 1318. aug. 9.: uo. V. 234., 1318. okt. 6. előtt: uo. 278., 1319. júl. 1. után: uo. 516., 1320. nov. 8. vagy utána: uo. 926., 1319. okt. 2.: uo. 596., 1319. okt. 17.: uo. 607., 1320. márc. 25.: uo. 734., 1320. nov. 17.: uo. 934.; 1324. dec. 21.: HÓMAN BÁLINT: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 254–256.; 1325. okt. 12.: A.Okt. IX. 458.; 1326. máj. 14.: CD. VIII/5. 156–164.; 1317. máj. 8.: A.Okt. IV. 459.; 1318. máj. 31.: uo. V. 145.; 1329. ápr. 10.: AO. II. 394–401.; 1329. máj. 1.: uo. II. 403–404.

²⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: Magyar nemzetségek, i.m. 109–134.; PETROVICS ISTVÁN: Ákos nem. In: KMTL 33. Ákos nembeli Istvánra I. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás, i.m. passim; PETROVICS ISTVÁN: Erney, István 10. In: KMTL 197., 295.; KIS PÉTER: Ákos nembeli István, i.m. 57–78. Az Ákosok tartományuraságának felszámolása 1319 és 1320 ősz között történt. Vö. ENGEL PÁL: Az ország újragyicsítése, i.m. 127–128. A borsodi Ákosok egyébként már 1315-ben szembekerültek az uralkodóval. Ennek az évnek a tavaszán a Déva mellett megvívott csatában együtt harcoltak Kán László fiaival a királyi had ellenében, de vereséget szenvedtek. ENGEL PÁL: Az ország újragyicsítése, i.m. 111.

volna fosztani birtokaitól vagy tisztségétől, mint az Záh nembeli Felicián esetében felmerült.²⁵ Roppant valószínű tehát, hogy Petenye fia Péter Borsa Kopasz rábeszélésére, valamint saját hatalmának növelése érdekében csatlakozott a lázadókhöz. Úgy véljük, Péternek csak az első lépést volt nehéz megtennie, a dolgok azt követően már a maguk saját törvényei szerint alakultak.

Petenye fia Péter nem egyszerűen fellázadt I. Károly ellen, hanem ugyanúgy mint Borsa Kopasz, illetve a Gútkeled nembeli Lothárdfiak, ő maga is a király életére tört. Ez az adat a „Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae” című okmánytár II. kötetének megjelenése, azaz 1987 óta elvileg bárki számára hozzáférhető volt, de a kutatás valójában máig nem fordított kellő figyelmet erre az oklevélre. Magunk az említett adatra akkor akadtunk, amikor a középkori Temesvár történetére vonatkozó kútfőket gyűjtöttük össze. Sajnos, a fenti információt tartalmazó oklevél eredeti példánya nem maradt fenn, mindössze egy regeszta áll rendelkezésre a Drugeth család levéltárához tartozó források jegyzékében, amely Eperjesen (Prešov, Szlovákia) az Állami Levéltárban található. Innen közölte a regesztát Vincent Sedlák 1987-ben, majd az ő nyomán Kristó Gyula 1996-ban.²⁶ Magunk megszereztük a Drugeth család levéltáráról

²⁵ A korábban Csák Máté oldalán harcoló, majd 1321 után I. Károly hűségére tért Záh nembeli Felicián 1330. április 17-én merényletet követett el a visegrádi palotában ebédelő királyi család ellen. Az uralkodót és feleségét megsebesítő Feliciánt Károly hívei a helyszínen a felismerhetetlenségig összeszabdalták. A merényletet páratlan bosszú követte: az előkelőkből összeült országos bíróság, nyilvánvalóan királyi ráhatásra, Felicián rokonságát harmadízíglén halálra ítélte, vagyonukat pedig elkobozta. A merénylet oka máig megfejtetlen, de az előkelők ítéletleveléből arra lehet következtetni, hogy az uralkodó meg akarta fosztani Feliciánt tisztségétől (*dignitatum privatione edomare intendebat*). Minden bizonnyal Károly eme elhatározása, s nem Klára nevű lányának megbecstelenítése fordította az uralkodó ellen a felbőszült Feliciánt. Az előkelők ítéletlevelét l. CD. VIII/3. 419–427. Munkánk elkészülte után jelent meg ALMÁSI TIBOR „Záh Felicián ítéletlevelé” című tanulmánya, amelynek megállapításait már nem volt módunkban figyelembe venni. Tanulmányában Almási áttekinti a merénylettel kapcsolatos korábbi nézeteket, fontos információkat közöl magáról az ítéletlevélről és közzéteszi annak magyar fordítását is. Actas 2000/1–2. 191–197.; Vö. még CSUKOVITS ENIKŐ: Felicián. In: KMTL 216.; PETROVICS ISTVÁN: Az örjögő Felicián. Merénylet a visegrádi királyi palotában. In: HALMOS FERENC (főszerk.): Száz rejtegy a magyar történelemből. Bp. 1994.

²⁶ VINCENT SEDLÁK: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Bratislava 1980–1987. II. 276. sz.; A. Okl. IV. 676. Sedlák a Drugeth család levéltárának jegyzékében talált latin nyelvű regesztát saját okmánytára elveinek megfelelően minimális mértékben átfogalmazta, keltét pedig 1317-ben állapította meg. Kristó ezt a latin nyelvű regesztát fordította magyarra, s tette

készült jegyzékben szereplő „eredeti” regesztát, amelynek átolvasásakor kiderült, hogy annak egy lényeges információja nem került át Sedlák okmánytárába. Az alábbiakban ennek a regesztának a szövegét közöljük, vastagított betűkkel írva azt a szövegrészt, amely Sedlák okmánytárából hiányzik.²⁷

c. 1317. Donationales Caroli Regis, quibus refertur: quod Petrus filius Pechenye Regem penes Patak aegre decumbentem occidere voluerit; item quod Regem in Temesvár commorantem per conductum assasionem interfici curare intenderit; sed eodem per ipsum Regem intercepto, omnia manifestata sint; consequenter omnibus castris et bonibus ad Zemplény et Gyepvelue spectantibus, et ultro Veke protendentibus, idem Petrus Pechinye filius privatus extiterit, quodve eadem bona Philippo de Apulia oriundo, Comiti de Scepus et Ujvár, specificè castrum Zemplény, cum adpertiñentiis, Jeszenő, Pethitse, Kementze, Szinna, Torna, Zaktson, Zubna, Vadna, Papfalva, Tamkafalva, Jankofalva, Hankfalva, Laczafalva, Hazina, Homonna, Prepkefalva, Plempnafalva, Garagina, Kajnafalva, Kepla, Luka, Halatskafalva cum illis ipsis Limitibus et pertiniñtiis, cum quibus Petrus filius Pechinye usuabat, collata extiterint.

Ezek szerint Petenye fia Péter nem is egy, hanem két alkalommal tört a király életére. Sajnos, ezek idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Konkrét időpontra ugyanis a kivonat nem utal, s valószínű, hogy ezt a regeszta alapjául szolgáló, időközben eltűnt vagy megsemmisült, minden bizonnyal 1317-ben kiadott eredeti oklevél sem tartalmazta. Figyelembe véve azonban, hogy a Patak melletti merényletet Petenye fia Péter személyesen kísérelte meg, ezért erre csakis olyan időpontban kerülhetett sor, amikor Péternek még szabad bejárása volt az uralkodóhoz, vagyis amikor még nem derült ki róla, hogy ő is az összeesküvők egyike. Úgy véljük, hogy ez a merénylet 1316 utolsó hónapjában történhetett, hiszen a Borsa Kopasz vezette lázadás 1316 decemberében robbant ki, s az uralkodó 1317. január 2-án már hűtlennek nevezte Pétert. Tovább bonyolítja

---

közzé az Anjoukori Oklevéltárban ugyancsak (1317.) évi kelettel. Engel Pál tanulmánya Sedlák okmánytára II. kötetének megjelenése előtt készült, így Engel nem ismerhette a szóban forgó regesztát.

²⁷ A regeszta megszerzésében dr. Ivan Chalupceky úr, a Lőcsei Levéltár (Levoča, Szlovákia) nyugalmazott igazgatója volt segítségemre. Szívességét ezúttal is hálásan köszönöm.

azonban a helyzetet az a körülmény, hogy az Engel Pál által összeállított itinerárium szerint I. Károly 1316–17-ben nem fordult meg az ország északkeleti részében.²⁸ E látszólag súlyosnak tekinthető ellenérv dacára is fenntartjuk azt a véleményünket, hogy a Patak melletti merényletre 1316 decemberében kerülhetett sor.

Rendkívül érdekes a regesztának az az információja is, hogy egy másik alkalommal Károlyt Temesvározt próbálták megölni. Ez a gyilkossági kísérlet ugyancsak Petenye fia Péter számlájára írandó. Igaz, ebben a merényletben a zempléni főúr személyesen nem vett részt, de ő bérelte fel a király életére törő orgyilkost.

Az a tény, hogy I. Károlynak Temesvározt is megpróbálták kioltani az életét, nem új keletű. Fraknói Vilmos 1899-ben a Turul hasábjain közzétette I. (Nagy) Lajos király 1355. március 27-én kelt oklevelét, amely a csanádi káptalan 1420. évi átíratában maradt fenn. Ebből megtudjuk, hogy I. Lajos Vásári Miklós esztergomi érseknek, az Anjou-kor egyik legkiválóbb főpapjának és diplomatájának, valamint testvéreinek, Tamásnak és Jánosnak, a királyi udvar lovagjainak adományozta a Csanád megyei Rohonca, Nagyfalu, Veresmart és Harmad nevezetű birtokokat.²⁹ Nagyfalu és Rohonca a XIV. század elején [Hasznosi] Aydua testvérenek, Miklósnak a kezén volt. Mivel Miklós örökösök nélkül távozott az élők sorából, ezért Nagyfalu és Rohonca a király kezére került. Így vált lehetővé újbóli eladományozásuk 1355-ben.³⁰ Számunkra sokkal izgalmasabb a másik két falu története. Ezek ugyanis, miként az I. Lajos 1355.

²⁸ ENGEL PÁL: Az ország újragyicsítése, i.m. 137–138. Az Anjou-kori Oklevéltár IV. kötete, amely az 1315–1317 között keletkezett okleveleket öleli fel, szintén nem tartalmaz olyan adatot, amely szerint I. Károly (Sáros)patakon vagy Patak közelében tartózkodott volna.

²⁹ FRANKÓI VILMOS: Genealógiai kérdések. (Pór Antalnak ajánlva.) Turul 1899. 135–138. Az oklevél szövege a 136–138. oldalakon található. Fraknói ebben a cikkben tisztázta Vásári Miklós esztergomi érsek származását. Vásári Miklósról még: PÓR ANTAL: A négy Miklós. Századok 1902. 601–614., 716–728.; CSUKOVITS ENIKŐ: Vásári Miklós. In: KMTL 721.

³⁰ Nagyfalu azonos a Pécskától (ma: Pecica, Románia) délnyugatra fekvő Temesnagyfaluval (ma: Satu Mare, Románia). Az egyházas helynek számító Rohonca, ahol a tatárjárás előtt Szent Mihály tiszteletére szentelt monostor állott, az idők során elpusztult. Pontos helye ismeretlen, bizonyára Nagyfalu közelében feküdt. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 865., 868. Vö. még CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890. 700., 702.; BOROVSKY SAMU: Csanád vármegye története 1715-ig I–II. Bp. 1896–1897. II. 404., 518.

évi okleveléből kiderül, István fiainak, Miklósnak és Fülöpnek a birtokában voltak a XIV. század elején. A szóban forgó kútfő azt is elmondja, hogy az említett Miklós és Fülöp nyíllal akarta megölni I. Károlyt abban az időben, amikor a király Temesvárott tartotta a székhelyét (... *qui quondam divum regem Karolum... dum in Themeswar residenciam faciebat, propriis eorundem ictibus sagittarum interimere voluerunt*...). Az oklevél nem említi, hogy I. Károly megsebesült volna a merényletben. Azt azonban elmondja, hogy – mivel Miklós és Fülöp a hűtlenség vétkének esetei közül a felségsértés bűnébe estek, ezért – a király örökre száműzte őket, továbbá elkobozta valamennyi Csanád megyében fekvő birtokukat, így Harmadot és Veresmartot is.³¹

Sajnos, a szóban forgó kútfőben szereplő Miklósról és Fülöpről azon túlmenően, hogy apjukat Istvánnak hívták és Csanád megyében voltak birtokosok, mást nem tudunk. Az általuk megkísérelt merénylet időpontjáról is csak az állapítható meg az 1355-ben kelt diploma alapján, hogy 1315 és 1323 közé helyezhető. Mégis roppant csábító az 1317. és az 1355. évi oklevelek adatainak összekapcsolása és annak feltételezése, hogy Miklóst és Fülöpöt Petenye fia Péter bérelte fel I. Károly meggyilkolására. Ebben az esetben viszont joggal gondolhatunk arra, hogy az orgyilkosok 1317-ben próbálták meg eltenni láb alól a királyt. Az Engel Pál által összeállított itinerárium tanúsága szerint I. Károly 1317-ben két alkalommal is huzamosabb ideig tartózkodott Temesváron:

---

³¹ FRAKNÓI VILMOS: Genealógiai kérdések, i.m. 137. Harmad az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék szerint nem tartozott Csanád megye gazdagabb települései közé. Valószínűleg a török hódoltság alatt pusztult el. 1723-ban *praedium*ként említik. Ma pusztja Perjámostól (Periam, Románia) keletre. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, i.m. I. 858.; CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza, i.m. I. 697.; BOROVSKY SAMU: Csanád megye, i.m. II. 206. Veresmart Harmadnál jelentősebb falu volt, ám ez sem tartozott a legvirágzóbb települések közé Csanád megyében. A falu közelében rév működött. Veresmartot I. Károly 1322/23-ban Becsei Imre lévai várnagynak adta, aki néhány évvel később egy újabb csere keretében visszajuttatta azt a királynak a Hódvásárhely melletti Batida (Bod-hida) és Bodgorzsájá birtokok ellenében. Ezután adományozta I. Lajos Veresmartot Vásári Miklósnak. Az 1552. évi Maros-völgyi hadjáratok során pusztulhatott el. A Maros jobb partján, Szemlaktól (ma: Smlac, Románia) délnyugatra, az egykori Salánk és Pabar között feküdt. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, i.m. I. 877.; CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza, i.m. I. 706.; BOROVSKY SAMU: Csanád megye, i.m. II. 627.; BLAZOVICH LÁSZLÓ (szerk.): A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Szeged 1996. 315–316.

február 24. és május 31., valamint november 27. és december 20. között.³² Péter, miután az első gyilkossági kísérlettel kudarcot vallott, mást nem tehetett, mint hogy bérgyilkosokat keresett. Egyébként sem volt járatos az ország délkeleti felében, különösen nem Temesváron, ahová I. Károly ekkoriban visszahúzódott.

Nem vitatjuk: még további bizonyítékok szükségesek annak egyértelmű alátámasztására, hogy Miklós és Fülöp Petenye fia Péter felbujtására akarta megölni a királyt. Az azonban tagadhatatlan, hogy az eredeti regesztának a Sedlák-féle okmánytárból kimaradt információja szerint I. Károly elfogta Petenye fia Pétert, s így vált minden világossá (... *sed eodem per ipsum Regem intercepto, omnia manifestata sint*...). Ez a körülmény pedig magyarázatul szolgálhat arra vonatkozóan is, miért nem sebesült meg a temesvári merényletkor az uralkodó. Nem zárható ki ugyanis, hogy az orgyilkosok, közvetlenül tervük végrehajtása előtt, lelepleződtek.

Végezetül még ide kívánczik néhány rövid megjegyzés. Petenye fia Péter, Borsa Kopaszhoz hasonlóan, később fogolycsere révén nyerhette vissza a szabadságát. Ezt követően ment csak Erdélybe és csatározhatott Mojs fia Mojshoz, akivel azután együtt harcolt a király ellen. További sorsa ismeretlen. Akárcsak a fiáé, akit 1317 tavaszán ejthetett foglyul Ákos nembeli Mikcs és adott át a királynak. Petenye fia Péter merényletei adalékul szolgálnak annak megértéséhez is, hogy I. Károly miért állt olyan kegyetlen bosszút Záh Feliciánon. Miután személye hosszú időn keresztül merényletek örökös céltáblája volt, hatalmának 1323. évi végleges megszilárdulását követően már valóban olyan helyzetbe került a király, hogy bárkit viszarettenthetett egy uralkodó ellen tervezett gyilkossági kísérlettől.

---

³² ENGEL PÁL: Az ország újraegysítése, i.m. 137–138.

PITI FERENC

„Keresztúton”

(A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában)*

„akiknek szíve a renyhe dőzsölésre hajlott,
látva, hogy bevett szokásait elhagyni
kényszerülnek, a király törvényeit...
megvetették,... és őellenfe feyvert ragadtak.”¹

I. Mintegy ezer évvel Krisztus születése után új értékek, eszmék, formációk voltak kibontakozóban Magyarországon. Mindezekhez táptalajt adott Gizella és István házassága, majd István megkoronázása,² mely események már egy új korszak hajnalát jelentették. Kétségtől rendszerváltás indult meg a következő évtizedekben, azaz a magyarság egy olyan időszakába lépett, amikor „korábban tagadott értékek válnak meghatározóvá, előzőleg követendőnek tartott élet- és magatartásformák pedig időszerűtlenné”, és amikor „a régítől alapjában eltérő létformák érvényesülnek.”³

A váltás egyik leglényegesebb kérdése a pogányok helyzete volt, akik az István és az ő útját követők szándékától gyökeresen eltérő értékeket képviseltek társadalmi, politikai és hitbeli viszonylatban egyaránt, és a jelenben is a múltat és annak jegyeit akarták érvényesíteni. Ez lévén egyszerre társadalmi-politikai kérdés, társadalmi-politikai krízisek sorát okozta a XI. században.

---

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

¹ Szent István király kisebbik legendája. *Scriptores rerum Hungaricarum*. (a továbbiakban: SRH) *Edendo operi praeftit EMERICUS SZENTPÉTERY*. I–II. Bp. 1937–1938. II. 395. L. még in: Az államalapítás korának írott forrásai. (a továbbiakban: ÁKÍF) Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette KRISTÓ GYULA. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15*. Szeged 1999. (Ford. KISDI KLÁRA, bev., jegyz. THOROCZKAY GÁBOR.) 305.

² Mindezek jelentőségére l. MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2*. Szeged 1996.³ 40–42., 45–49.

³ KRISTÓ GYULA: *Rendszerváltás Magyarországon az ezredfordulón*. In: KRISTÓ GYULA: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged 2000. (a továbbiakban: KRISTÓ 2000.) 19.

Az átalakulás eltérő eredményességgel és igen hosszan zajlott le, mivel a felülről, a régi berendezkedés teljes átalakításának igényével és idegen minták adaptálásával meginduló váltást nem előzte (nem előzhette) meg egy össztársadalmi konszenzus. Ennek híján pedig a XI. századi állam- és egyházszervezés eredményei mellett (pontosabban: azokkal szemben) erőteljes, nomád-pogány hagyományokba kapaszkodó belső mozgások mutathatók fel. Az István által elvetett mag tehát jóval később nőtte ki magát tisztán keresztény állammá.⁴ István uralkodása is – ebben az értelemben – „csak” a rendszerváltás kezdete volt, Magyarország XI. századi története pedig egy távlatokban nézve egyenesen célratoró, de adott pillanatokban igencsak hullámozó vonalú időszak.

A kereszténység és a pogány hitvilág nem csupán (mondjuk így:) spirituális viszonyulást jelentett, hanem egy-egy politikai berendezkedéssel is párosult. A keresztény monarchia és a pogány törzsi nomádállam⁵ közül a távlati fejlődésnek azonban csak az előbbi felelhetett meg, így az utóbbi hívei számára a semmiképpen sem elhanyagolható mértékű szembefordulás maradt. A „rég” és az „új” határán való egyensúlyozás – legalábbis a pogányság politikai értelemben vett háttérbe szorítása tekintetében – átfogta a XI. század nagyobbik részét (társadalmi–hitbeli értelemben és a keresztény vallás tényleges és teljes meghonosodása vonatkozásában pedig túl is nyúlt azon).⁶

⁴ A pogány hagyományoknak a mindennapokban levő szívós továbbélésére utal az 1046. és 1061. évi pogány mozgalmakon túl pl. Szent László I. törvénykönyve, XXII.; Kálmán I. törvénykönyve, LXXIII.; Az ún. első csztergomi zsinat határozatai, VII. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. (a továbbiakban: ZÁVODSZKY 1904.) 161., 192., 198.; L. még: KRISTÓ GYULA: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. (a továbbiakban: AUSZAH) Tomus LXXI. Szeged 1981. 21–27.

⁵ A magyarság nomád voltára és a törzsi nomádállamokra l. KRISTÓ GYULA: A honfoglaló magyarok életmódjáról (írott források alapján). Századok 1995. 3–62.; KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 299–369.

⁶ A XII. századi Imre-legenda megfogalmazása nagy mértékben fedheti a valóságot: „Pannónia csaknem a mi időnkben tért meg a hitre, addig a pogányság rút szokásai szentségtelenítették, de a legkeresztényibb István király... révén a hit erejében és az isteni tiszteltet gyarapodásában előre jutott.” SRH II. 451. L. még in: ÁKÍF (Ford. PITI FERENC, bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.) 351.

A „rég” és az „új” határán (a „keresztúton”) az ősi pogány hitvilágnak kellett találkoznia egy, a korábbiakhoz képest új pozícióba került vallással, a kereszténységgel. István államszervező munkája révén a pogány-nomád törzsi államokat lépésenként váltotta fel a Kárpát-medence területén az új integráció, a monarchia, megjelentek annak intézményei, és élén immár az isten kegyelméből uralkodó keresztény király állott. A régi keretek tehát idővel eltűntek, de ez nem jelentette a pogány hit eltűnését: annak politikai intézmények híján is komoly társadalmi bázisa maradt. S mivel a kereszténység az új államiság védelmét élvezte, a pogány hitvilág nem egyszerűen csak egy másik gondolatkörrrel, hanem egy jól körülbástyázott, jelentős politikai háttérrel rendelkező, állami szintre emelt vallással került szembe. Ez a magyarázata, hogy a pogány mozgalmak maguk is politikummal voltak töltve, egyszerre voltak kereszténység- és (új értelemben vett) államellenesek, s magát az uralkodót is fenyegethették.

Az ősi pogány hitvilágot, hagyományokat, szabadságot természetesen nem lehetett rövid idő alatt elfelejtetni, s csaknem homogén pogány környezetből gyorsan minőségileg is homogén keresztény társadalmat kreálni. Az Imre-legenda idézett részlete is világosan rámutat, hogy István korában csak előbbre haladásról, de nem a magyar társadalom teljes és hithű kereszténnyé válásáról van szó. Kijelenthetjük: nem felel meg a valóságnak az a gyakran hangoztatott és leírt vélekedés, miszerint a magyar állam és társadalom Szent István idején keresztény volt. Nem volt az, sőt ellenkezőleg: a társadalom nagyobbik része vagy nyíltan pogány volt, vagy csak érdekből, látszataból, kényszerből keresztelkedett meg, azaz nem volt hithű, meggyőződéses keresztény. Nem szabad és nem is lehet eltakarni az István-kori egyházszervezés mennyiségi eredményeivel (az érsekségek, püspökségek, monostorok, templomok jelenlétével, számával) a pogányság és kereszténység viszonyának minőségi megítélését. Ha csak az előbbiekre figyelünk, csalóka képet kapunk és láttatunk. Ha az utóbbira, sokkal inkább megértjük ezt a változásoktól izzó, erősen átmeneti időszakot, s maguknak a Szent István halála utáni pogány mozgalmaknak a gyökereit is.

A pogány hit és értékrendszer képviselői hangsúlyozottan jelen voltak István uralkodása idején (is), nem elhanyagolható mértékű szerepet fejtettek ki, s erre nem kis mértékben a kizárólagosságra törekvő egyházi-állami ideológia és

módszerek⁷ miatt kényszerültek. Ezért mindaddig, amíg a pogány hit politikai értéket képviselt, illetve fordítva: amíg a politika és a pogány hit nem váltak szét a világiak (főként a hatalmi elit) visszavonhatatlan, *de facto* kereszténnyé válásával (mely folyamat majd az 1061. évi pogány mozgalom leverése után a világi elit magánmonostorainak megjelenésében is tetten érhető), s ezáltal a régi hit immár politikai gyúanyag nélküli gyakorlása vissza nem szorult az alsóbb, nem politizáló rétegek mindennapjaiba (s vált immáron „csak” spirituális kérdéssé), e probléma konfliktusok forrása volt.⁸

Jelen dolgozat ezen probléma hosszú időszakának csak egy szeletéről töpreng el: az István-kori pogány mozgalmakról – mégpedig Koppányra és Vazulra koncentrálva, annál is inkább, mivel mindketten az uralkodói nemzetség tagjai voltak és ez – mint látni fogjuk – személyüket még hangsúlyosabbá teszi.

2. 997-ben meghalt Géza fejedelem, s még abban az évben⁹ konfrontáció tört ki István, illetve Koppány között. Nem ez lehetett az első komoly erőpróba az

⁷ L. pl. Szent Gellért nagyobbik legendája: „A király állította ispánok is sokakat odahoztak, akik aztán... megkeresztelkedtek.” SRH II. 494. L. még in: ÁKÍF. (Ford., bev., jegyz. ALMÁSI TIBOR.) 419. E részlet azért áruklódó, mert a világi karhatalom alkalmazása és kényszerítő szerepe a megkeresztelkedésre bizonyítva nem csak Ajtony volt területén fordult elő. A kötelező templombajárássra és a mise alatt fecsegők drasztikus megbüntetésére I. István I. tvk. IX. és XIX. (ZÁVONDSZKY 1904. 144., 147.; l. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.] 53., 59–60.) A kereszténységnek a pogányság irányában való toleráns voltát hangsúlyozza viszont KRISTÓ GYULA: Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai II. Szerk. JANKOVICS JÓZSEF, MONOK ISTVÁN, NYERGES JUDIT. Bp.–Szeged 1998. 485–488. Magunk úgy véljük, hogy a pogány temetkezések, a pogány nevek megléte stb. nem elsősorban az egyház toleranciáját jelzik, hanem a pogányok mindennapokban levő – ilyen értelemben vett – „crejét”, a pogány hagyományok masszivitását, illetve, hogy a sokszor csak a kvantitatív, felszínes eredményekkel megelégedő egyház (és a mögötte álló monarchia) ebben a vonatkozásban igen sokáig képtelen volt kvalitatíve is a társadalmi mikroszintekig lehatolni, sőt, gyakran ő maga volt kénytelen engedményeket tenni a pogány hit egyes elemeinek a keresztény vallásba való adaptálásával, szinkretizálásával, vagy azok kényszerű eltűnésével.

⁸ E korszakra l. pl. MAKK FERENC: A királyság első százada. Magyarország krónikája 2. Bp. 1992. (a továbbiakban: MAKK 1992.); KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999.

⁹ Vö. Z. J. KOSZTOLNYIK véleményével: „Duke Stephen fought his... struggle with Koppány in the late 990s, perhaps as late as 999.” Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome. New York 1981. (a továbbiakban: KOSZTOLNYIK 1981.) 5.

Árpádok Géza és István nevével fémjelzett ága számára. Már Géza is megküzdött¹⁰ azon ellenzékkel, amely szembefordult a pogány berendezkedés és a keresztény államiság határán álló, de bizonyos elemeiben mégis István országlását megalapozó tevékenységével, illetve a fejedelmi hatalmat megerősíteni és uralmi területét növelni kívánó politikájával.

Géza küzdelmeiben még inkább a hatalmi és területi kérdés problémája dominált. Jóval komplexebb kérdéseket vet fel azonban, s ezért kiemelten fontosnak tekinthető Koppány személye, és az ő nevéhez fűződő mozgalom – annak jellege, követelései és lényegében a magyarság további útjáról döntő volta miatt.

Koppányról a XIV. századi krónikakompozíció összefüggőbben a következőket árulja el: „Szent István király már ifjú korában dicsőséges háborút viselt a vitéz és hatalmas Koppány herceg (*dux*) ellen. Koppány Tar Szerind fia volt, aki Szent István király apja, Géza herceg (*dux*) életében hercegséget viselt. Géza herceg halála után Koppány vérfertőző házasságot akart kötni Szent István király anyjával, meg akarta ölni Szent Istvánt, hercegségét pedig saját hatalma alá akarta vetni. Somogyi herceg volt.”¹¹

A tudósításból nem derül ki közvetlenül, hogy Koppány vérrokona volt-e Istvánnak, azaz a fejedelmi nemzetségbe tartozott-e. De e lényeges kérdésre közvetett módon egyértelmű „igen” válaszolható, hiszen másként nem lett volna törvényes joga arra, hogy a főhatalomra igényt formáljon.¹² Emellett segít a döntésben a krónika által vérfertőzésnek nevezett pogány szokás, a levirátus is,

¹⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 92.

¹¹ SRH I. 313. L. még in: ÁKÍF (Ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.) 277–278. Koppány területe Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen adatai alapján Zalára is kiterjedt. ZSOLDOS ATTILA: Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés II. Szerk. STAMLER IMRE. Dunaújváros 1998. (a továbbiakban: ZSOLDOS 1998.) 42–43. (E források szövegének és kiadási helyének idézésével.) L. ellenben: KRISTÓ GYULA: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 2000/1–2. (a továbbiakban: KRISTÓ 2000a.) 2–3.

¹² Anonymus: „[a hét fejedelmi személy] szabad akaratából és közös megegyezéséből... Álmos és a nemzetségből majdan leszármazók személyében fejedelmet és parancsolót választott magának és fiai fiainak is, az utolsó nemzedékig.” SRH I. 40. Fordítása VESZPRÉMY LÁSZLÓTÓL in: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. 286.; De Administrando Imperio: „ettől fogva mindmáig ennek [Árpád] a nemzetségből lesz Turkia [Magyarország] fejedelme.” MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988.² 45.

amely szerint az özvegyet az elhunyt férj közeli férfirokona vette feleségül a vagyon egybentartása végett. Koppány tehát közeli rokona kellett legyen Gézának, hogy jogalapja legyen Sarolt kezének megszerzésére. A fejedelmi nemzetségen belül pedig Árpád fiai közül az oldalági örökösödés elvének igen valószínű érvényesülése alapján Tarhos ágához tartozhatott,¹³ amely ágra már Taksony után vissza kellett volna szállnia a főhatalomnak, ám Taksony (szakítva az addigi hagyománnyal) azt saját fiának: Gézának adta tovább (ekkor kaphatta meg kárpótlásképpen a somogyi területeket Tar Szerénd),¹⁴ Géza pedig szintén saját fiát, Istvánt jelölte utódának. Tar Szerénd területe ezért juthatott az ő fiának, Koppánynak. Vélhetőleg Géza és Tar Szerénd, illetve Koppány, azaz a Tarhos- és Zolta-ág között egyfajta – területi osztozásban is megnyilvánuló – megállapodás, kényszerű béke jött létre, ez az ingatag helyzet azonban nem volt tartható sokáig. Ezt Géza halála bizonyította, amely eseménnyel így hatalmi válság alakult ki, még annak ellenére is, hogy Géza után Istváné lett a (valójában az Észak-Dunántúlon kívül inkább csak névleges, mint tényleges) fejedelmi cím.

Az ősi hagyományok szerint többszörösen jogos volt Koppány fellépése:¹⁵ mint a soron következő ág területi hatalommal¹⁶ rendelkező tagja követelhetette

¹³ KRISTÓ GYULA: Árpád fejedelemutódai. AUSZ AH Tomus LXXXIV. Szeged 1987. 11–20. Ezzel szemben Zolta ágára helyezte, de Koppányt Mihállyal [Géza fivérével] azonosította KARÁCSONYI JÁNOS: Még egy szó Koppány lázadásáról. Katholikus Szemle 1913. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1913.) 1067. BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Magyar História. Bp. 1981.² (a továbbiakban: BAKAY 1981.) 47–48. szerint Koppány Szár Lászlóval [Mihály fiával] azonos. Falicsi (Felicis) ágára tette VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár 1967. 74. és BOGYAY TAMÁS: Stephanus rex. München–Wien–Bp. 1976. (a továbbiakban: BOGYAY 1976.) 18. KOSZTOLNYIK 1981. 4. szerint ellenben „head of another Hungarian tribe” volt.

¹⁴ ZSOLDOS 1998. 41.

¹⁵ FERDINANDY MIHÁLY: A lázadó Koppány mítosza. Magyar Szemle 1938. (a továbbiakban: FERDINANDY 1938.) 246.; DEÉR JÓZSEF: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938. (a továbbiakban: DEÉR 1938.) 91.; GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyvek I. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár 1970. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1970.) 15.

¹⁶ ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig) Debrecen 1997. 80. Valószínűleg a Balaton volt a Koppány, illetve a Géza uralta területek közötti választóvonal. KRISTÓ GYULA: in: ÁKÍF 370., 1298. jegyzet.

az ágának már régóta kijáró fejedelmi címet; mint ágának (és valószínűleg az Árpádok nemzetségének is) legidősebb tagja¹⁷ és Géza közeli rokona pedig az özvegy fejedelemasszonyt, Saroltot, a vele járó javakat s további területeket. Felkelésének egyik, de nem az egyetlen oka tehát a fejedelmi hatalom megszerzése volt. Mozgalmában ugyanis többet kell látnunk, mint egy, pusztán a főhatalomért való megmozdulást.

Fontos kérdés, hogy maga Koppány pogány volt-e. Magunk azon véleményhez csatlakozunk, hogy igen,¹⁸ s úgy gondoljuk, meg sem keresztelték. Ez valószínűsíthető például abból, hogy a fejedelmi hatalomra és Géza/István területére való igényét tipikusan ősi pogány hagyományokból, szokásokból merítette (itt különösen a levírátus szokása fontos, amely nem zárta ki a többnejűséget); hogy apja neve Tar (azaz – nem természetes, hanem borotvált¹⁹ – kopasz, vagyis pogány) Szerénd volt. Számunkra az is kétségtelen, hogy István megölésével Koppány nem csupán egy ellenfelet akart eltávolítani a hatalomból, s nem csak saját területeit gyarapítani a Balatontól északra levő részek megszerzésével.

Talán maga is saját törzsi állam létrehozásának tervét dédelgette, de ami több ennél: felismerhette, hogy István személye (különösen a Gizellával történt házasság után) garancia lehet a nyugati, keresztény értékek, intézmények átvételére, illetve továbbterjesztésére. A pogányság mindaddig együtt tudott élni konfliktusok nélkül a kereszténységgel, amíg utóbbi nem törekedett kizárólagosságra. S bár 997-ben erről még nem beszélhetünk, de a pannonthalmi monostor megalapítása, a bajor házasság, a nyugati papok, lovagok megjelenése új idők intő jeleiként kínálkozhattak Koppány számára, aki úgy vélhette, mindezt és távlati hozadékaikat csak a (magyarság törzsi keretei miatt ugyan devalválódott, de jogilag még mindig fontos) fejedelmi cím megszerzésével akadályozhatja meg. Koppány bizonyosan felismerte István leendő politikájának kiszámítható veszélyeit, így bátran állítható, hogy a főhatalomért való fellépésekor egyúttal felvállalta az ősi pogány hit és a nomád közszabadság képviselését is. A kereszténység és a

¹⁷ DEÉR 1938. 91.; BOGYAY 1976. 18.; GYÖRFFY 1977. 111.; KRISTÓ GYULA: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged 1993. 106.

¹⁸ MAKK 1992. 36. GYÖRFFY 1977. 112. szerint megkeresztelték, de pogány érzelmű volt.

¹⁹ HÓMAN BÁLINT-SZEKFÜ GYULA: Magyar történet I. (A vonatkozó rész HÓMAN BÁLINT munkája.) Bp. 1935.² (a továbbiakban: HÓMAN 1935.) 177.

pogányság ellentétében (mely utóbbi nem volt dogmatikus, tételes vallás, hanem a természetfelettihez való szabad viszonyulást lehetővé tevő hitvilág),²⁰ a pogány hit ekkor vált egyfajta ideológiává, Géza és István politikájának ellengondolatává.

A fegyveres konfliktus elkerülhetetlenné vált, a Koppány és Géza által kialakított *modus vivendi* elodázhatatlanul felbomlott. A harcot Koppány indította meg Veszprém ostromával, ami Sarolt fejedelemasszony székhelye lehetett,²¹ már ekkor egyházmegyei központ²² (azaz mintegy a keresztény vallás szimbóluma Koppány és hívei számára), emellett katonai-stratégiai hely, ahonnan további lépéseket tehetett volna a somogyi vezér. Támadása azonban nem járt sikerrel, mert István megérkezett a felmentő sereggel, amelynek dandárját német nehézlovasok alkották.²³ A csatára Veszprém közelében kerülhetett sor.²⁴

Az átmenetiség árulkodó tényének tekinthető, hogy a megölt Koppány testét István nomád hagyomány szerint²⁵ négybe vágatta. A csonkokat Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe,²⁶ valamint Erdélybe²⁷ küldte. Ezután Koppány területét

²⁰ L. pl. DIÓSZEGI VILMOS: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967.; HOPPÁL MIHÁLY: in: Korai Magyar Történeti Lexikon (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. 264–265.; SZEGFÜ LÁSZLÓ: A pogány magyarok hitvilága. In: Árpád előtt és után. Szerk. KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC. Szeged 1996. 85–93.

²¹ BOGYAY 1976. 18.

²² KRISTÓ GYULA: Szent István püspökségei. In: KRISTÓ 2000. 123.

²³ A pannonthalmi alapítólevél ide vonható (erre l. GYÖRFFY 1977. 117.; KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. 89.) közlése szerint „a háborúk vihara kitört, amelyben a németek és a magyarok között igen nagy viszály támadt.” DHA I. 39. L. még in: ÁKÍF (Ford., bev., jegyz. PITI FERENC.) 40.

²⁴ GYÖRFFY 1977. 117. szerint Sóllynál.

²⁵ A felcnygyelést GYÖRFFY 1970. 21. a volgai bolgárok paráználkodók elleni elrettentő szokásával (l. Ibn Fadlán tudósítását. In: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. PAULER GYULA, SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1900. 212.) hozta összefüggésbe. A levíratust ugyanis keresztény szemszögből paráználkodásnak (többszínűségnek, vérfertőzésnek) lehetett tekinteni. Mind Koppány bűne, mind büntetése tehát pogány jellegű volt, ami Koppány meg nem keresztelt voltát bizonyíthatja.

²⁶ Ez mintegy jelzi is István tényleges fennhatóságának területét. KRISTÓ GYULA: Koppány felcnygyelése. In: KRISTÓ 2000. 54.

²⁷ A csonk ide küldésével István lényegében kinyilvánította jogigényét nagybátyja, az erdélyi Gyula területére is; nem véletlen, hogy első államszervező hadjárata 1003-ban e területre irányult. KRISTÓ 2000. 54–55.

elérte az, ami ellen a somogyi²⁸ vezér küzdött: az egyházi fennhatóság (a tizedet a pannonthalmi monostor kapta meg),²⁹ és hamarosan megjelent a vármegye intézménye is.³⁰

Koppány tehát hatalmi ambícióin túl (de egyben azokra alapozva) felvállalta a Zolták politikájával egyet nem értő tábor érdekeit, a nomád-pogány hagyományok és életforma képviselését is, s bátran állítható, hogy megtette volna ezt a továbbiakban is, esetleges győzelme esetén – ez pedig a magyarság zsákutcáját jelentette volna. A küzdelem tehát döntő esemény volt a keresztúton álló magyarság számára, hiszen a fejedelmi nemzetségen belüli hatalmi vita távlatokban az egész ország sorsát volt hivatott eldönteni. A régi hagyományok képviselője Koppány esetében éppen az átmeneti helyzet miatt ugyan elsikkadni látszhat a főhatalom megszerzésének igénye mellett,³¹ valójában e két szál szervesen összefonódott a somogyi vezér személyében és mozgalmában.

Koppány bukása természetesen nem jelentette a pogány értékekhez, eszmékhez húzók eltűnését. A továbbiakban pogányként megmaradva, vagy látszat- és érdekkeresztényként, szabadként, vagy már szolgasorba süllyesztve – de jelen voltak.

3. A Koppány legyőzésétől az 1030-as évek elejéig eltelt időszak alatt a keresztény egyház és állam alapjai megszerveződtek. Az új rendszernek azonban sokkal kevesebben voltak őszinte hívei, mint azt István bizonyosan óhajtott. Azok ugyanis, akik elveszítették szabadságukat és kényszerűen betagozódtak az új szervezetekbe; akik nem szívtelték az új vallást és annak papjait; akik csak erőszak

---

²⁸ Koppány és István konfliktusára vonatkozik a pannonthalmi alapítólevél ezen része: „egy bizonyos, Somogy nevű megye el akart engem úzni az atyai székéből.” DHA I. 39. Fordítása in: ÁKÍF 40.

²⁹ SOLYMOSI LÁSZLÓ: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 1999/3–4. (a továbbiakban: SOLYMOSI 1999.) 104. Vö. KRISTÓ 2000a. 3–4.

³⁰ KRISTÓ GYULA: A vármegyéek kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 254–260. Vö. ZSOLDOS 1998. 44–50.; SOLYMOSI 1999. 104.

³¹ Csak, vagy döntően csak trónvitát, hatalmi harcot lát a konfliktusban pl. BALOGH ALBIN: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. Katholikus Szemle 1913. 846–847.; KARÁCSONYI 1913. 1068.; BELITZKY JÁNOS: A törzsfői hatalom elsoványodása és a fejedelmi hatalom kialakulása. In: Szent István Emlékkönyv I–III. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. 1938. I. 585.; DEÉR 1938. 92.; FERDINANDY 1938. 245–246.; BAKAY 1981. 49.

hatására vagy érdekből keresztelkedtek meg; akiket sértett a királyi hatalom fokozatos – területi, politikai és katonai növekedéssel együttjáró – erősödése, egy olyan ellenzékot alkottak, amelynek létezésével bizonynyal az uralkodó is tisztában volt, de amelyet felszámolni nem tudott.

Pedig az eltelt időszakban lényeges kérdéssé vált a pogányok tényleges kereszténnyé válása, hiszen ez döntő útja-módja lett (volna) annak, hogy az új vallással együtt a keresztény államiság értékeit, intézményeit is elfogadják – vagy legalábbis azokba besimuljanak és ellenükben ne lépjenek fel. A királyi hatalmat, egyszersmind az új keresztény államiságot társadalmi szinten ideológiailag is stabilizálni kellett volna, koherenssé kellett volna tenni; ez azonban nem következett be: a magyarság ideológiai-politikai vonatkozásban élesen polarizálttá vált.

Fellépett-e ezen tábor a Koppányéhoz hasonló mozgalommal az eltelt évtizedekben? Feltehetőleg nem. Ennek oka egyrészt a koncentrált királyi hatalom volt, amely éppen az eltelt harminc év alatti államszervező harcok sikereivel³² demonstrálta erejét. Másrészt, addig nem is mozdulhattak, amíg egy olyan személy nem karolta fel érdekeiket, akinek törvényes joga volt, hogy a főhatalmat magának követelhesse. Egy esetleges pogány megmozdulás ennek híján eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a hagyományokért csak a hagyományok megtartásával lehetett küzdeni. Kellott tehát egy személy, aki tagja az uralkodói nemzetségnek, s aki hatalomra kerülve a pogányok elvárásait a nekik megfelelő politikai-társadalmi keretek között meg is valósítja. Szükség volt azonban még valamire: a királyi erő megroppanására, egy belpolitikai krízisre, amelynek alkalmával a pogány fellépés szándéka könnyebben és immár nyíltan a felszínre hozható.

---

³² Ezekre l. pl. MAKK 1992. 59–64.

1031-ben³³ meghalt Imre herceg, István egyetlen életben maradt fia,³⁴ a keresztény nevelésben részesített trónörökös.³⁵ Az, hogy Istvánt ő követi majd a trónon, kétségtelen volt több okból is: az apa-fiú öröklődés Taksony óta jelen volt az uralkodói nemzetségben (kiszorítva ezzel a szeniorátust s az oldalági örökösdést), Imre pedig (ami a legfontosabb kritérium volt István számára) uralkodásra felkészített, hithű keresztény volt. Imre idoneitása a keresztény állam hívei szemszögéből megkérdőjelezhetetlen volt, s az sem lehetett kétséges, hogy apja politikáját fogja folytatni. Természetesen a pogány tábor mindezeket korántsem figyelte rokonszenvvel, és a maga értékrendszeréből fakadóan számára az alkalmas jelölt értelemszerűen nem Imre volt. Halála számukra a lehetőséget nyitotta meg: nem riadalmat keltett, hanem reményt.

Imre halála Istvánt nem csak apaként, hanem politikusként is sújtotta. Utódot kellett keresnie, ám ahogy a krónika elmondja, „senkit sem látott vérrokonai közül alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze. A magyar nép ugyanis inkább hajlott a pogány szertartásra, mint a keresztény hitre.”³⁶ Úgy véljük, e sommás fogalmazás igen jól érzékelteti az István-kori kereszténység helyzetét mind országos szinten, mind magában a fejedelmi nemzetségben.

István legközelebbi rokonait, Géza fivérének fiait, Szár Lászlót és Vazult jelölhette volna utódának, ám azok a keresztény idoneitásnak a legkevésbé sem feleltek meg. László előneve (l. Tar=Szár Szeréndet) akár viselője nyílt pogány-

---

³³ Pozsonyi Évkönyv: SRH I. 124. (L. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.] 355.) A Hildesheimi Évkönyv elárulja (ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I. Bp. 1937. [a továbbiakban: CFH] 141. L. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. THOROCZKAY GÁBOR.] 216.), hogy Imrét vadászaton egy vadkan ölte meg. Ennek kapcsán Imre elleni merényletre gondolt SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Megjegyzések Thonuzoba történetéhez*. Századok 1982. 1060–1078. Az elmélet kritikáját BOLLÓK JÁNOS fogalmazta meg: *Még egyszer Thonuzobáról*. Uo. 1078–1090.

³⁴ Istvánnak Ottó nevű fia is ismeretes név szerint, ám 1031-ben már csak Imre volt életben. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: *Az Árpád-ház uralkodói*. [Bp. 1995.] (a továbbiakban: KRISTÓ–MAKK 1995.) 39–40. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

³⁵ Imrére összefoglalóan l. VESZPRÉMY LÁSZLÓ szócikkét in: KMTL 281–282.

³⁶ SRH I. 319. Fordítása in: ÁKÍF 378.

ságára is utalhat. Vazul (aki talán az idősebbik fivér volt)³⁷ neve (akárcsak apjáié, Mihályé) görög névadásra,³⁸ esetleg görög rítusú keresztségre utalhat, ám ebből nem lehet azt levonni, hogy *de facto* is keresztény lett volna. Sőt pogányságára³⁹ közvetett bizonyíték, hogy később fiai pogányként menekültek el az országból, közülük András és Béla külhonban vették fel a keresztséget, míg Levente végig megmaradt pogánynak.⁴⁰ Emellett a krónika megemlíti (bár tagadva) azt, hogy a hercegek Vazultól és egy Tátony nembeli nőtől származtak.⁴¹ Ez pedig azt jelenti, hogy a hercegek ágyasságból és nem keresztény házasságból születtek.

Szár László hatalmi ambícióiról nem tudunk, Vazuléről azonban igen.⁴² Vazul ugyan eleget tett a vérségi követelményeknek, de ez volt az egyetlen közös pont, amiben a király és a pogány tábor egyet érthetett. Vazul valószínű senior volta csak a régi hagyományoknak felelt meg igazán, az István által elvárt keresztény idoneitás pedig a pogányok érdekeit sértette. Vazulról István jól tudhatta, hogy nem az a személy, aki a kereszténység zsenge szálából dús lombú fát növeszt majd, sőt jelölésével éppen maga a király adhat lehetőséget a régi rend híveinek, hogy az egyház (és az új állam többi alkotóeleme) ellen forduljanak.

István mindezek okán fordult leányági rokona, unokaöccse, Orseolo Péter felé. Péter Orseolo Ottó velencei dózse fia volt, Velencében született, ott élt 1026-ig, amikor II. Konrád német király elűzte Ottót és családját. A volt dózse

³⁷ Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútforrásokban. Levéltári Közlemények 1940–41. (a továbbiakban: VÁCZY 1940–41.) 312–313.

³⁸ MELICH JÁNOS: Még egyszer a Vászoly névről. Magyar Nyelv 1905. 185.

³⁹ Vazul pogány voltára, illetve erőteljes pogány meggyőződésére l. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Nagyvárad–Oradea 1927. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1927.) 81.; VÁCZY 1940–41. 311.; KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. AUSZ AH Tomus XVIII. Szeged 1965. (a továbbiakban: KRISTÓ 1965.) 6., 20.

⁴⁰ KRISTÓ–MAKK 1995. 70. (A vonatkozó rész MAKK FERENC munkája.)

⁴¹ SRH I. 344. (Fordítása in: ÁKÍF 344.) Elemzésére l. GERICS JÓZSEF: A Tátony-nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle 1966. 1–22.

⁴² Az Altaichi Évkönyv elmondja, hogy István örökre fogadta Orseolo Pétert Imre halála után és királysága örökösévé tette. „Rokonának [Géza fivérének, Mihálynak] fiát [Vazult]... minthogy ebben nem értett vele egyet, [István] megvakította...”. CFH I. 93. (L. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. MAKK FERENC.] 240.)

Konstantinápolyba menekült, míg Péter Magyarországra jött.⁴³ Péter tehát egy keresztény viszonyok között élő, az uralkodással kapcsolatos ismeretekben jártas személy lehetett, de jövevény volta, továbbá nem fiági rokonsága megnehezítette helyzetét. Trónörökös kinevezése Imre halála után nem sokkal megtörténhetett (Vazul hatalmi igénye miatt), ráadásul a seregvezérséget is Péter viselte. Istvánnak ezért vállalnia kellett a Vazullal és híveivel való esetleges konfrontációt. Vazulnak tehát csatlakoznia kellett, nem ő lett István örököse. Ez adott döntő lökést, hogy nem sokkal Imre halála után, vélhetőleg 1032-ben⁴⁴ fellépjen István ellen. Péter kinevezése tehát csak végső ürügy volt Vazul számára, az uralkodói nemzetségen belüli hatalmi válság már Imre halálával megkezdődött.

Vazul olyan ősi hagyományokra alapozta jogigényét, amelyek erősen éltek a magyarság nagy részében. Nem kétséges: jelentős pogány tömeg táplált reményeket Vazul iránt, akitől érdekei felvállalását várta. Kérdés természetesen az, hogy Vazul hajlandó volt-e ezen pogány bázis képviselőjére. Ez csupán közvetetten, előre- és visszautaló jelekből valószínűsíthető, de igen reális feltevésnek tűnik. A szintén Árpád-házbeli Koppány személye és mozgalma számos elvárást konzervált a somogyi vezér bukása után is, s ezek felszínre hozására alkalmas konstelláció állt elő az Imre halálával bekövetkező hatalmi válságban. Másrészt, mivel az István utáni pogány mozgalmak mindig Vazul fiaihoz kötődtek, talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a hercegek felé a pogányok részéről 1046-ban és 1061-ben megnyilvánuló keresztény államellenes követelések, igények mögött egy tradíció, egy felfokozott várakozás állt, ami még I. András istváni nyomdokokon haladó politikájával sem hunyt ki, hanem kétségbeesetten felvetődött újra és immáron utoljára a legkisebb Vazul-fi, Béla felé. E hagyomány és folytonosság pedig csak abban az esetben nyer értelmet, ha feltételezzük: a pogány tömegek már Vazultól is (el)várták érdekeik képviselőjét, illetve ha azt is feltesszük, hogy Vazul ezt a képviselőt fel is vállalta, s így a pogány mozgalmak fő letéteményesévé vált Imre halála után.

⁴³ HÓMAN 1935. 243–244.; KRISTÓ–MAKK 1995. 53. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

⁴⁴ PAULER GYULA: Magyarország története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² (a továbbiakban: PAULER 1899.) 76–77.; KARÁCSONYI 1927. 84.; BAKAY 1981. 57–58.

Ezzel Vazul lényegében az először Koppány által markánsan megfogalmazott politika feje lett – hosszú idő után újra – az uralkodói nemzetségben, másrésztől megteremtett maga is egy tradíciót: paradox módon nem csupán az 1301-ig uralkodó keresztény Árpád-házi királyok „ősapja” lett István ágának kihalásával, hanem személye által és révén fiai is a pogány igények és elvárások központi alakjává váltak.

Úgy véljük tehát, hogy Vazul hatalomra való törekvésében éppúgy jelen volt a pogány ellenzék képviselte, mint Koppány esetében. István uralkodása alatt így másodszor vetődött fel ugyanazon probléma: egy (uralkodói nemzetségbe tartozó) személy mögött a fennálló renddel elégedetlenek sokasága, az „úgy legyen, mint régen” igényével.

Mivel ezt csak az uralkodói nemzetség tagja emelhetette hivatalos politikává, szükség lett volna itt is a főhatalom megszerzésére. Vazul számára persze nem a királyi korona lehetett a fontos (ez igazán nem is felelt volna meg a pogány politikai kereteknek), hanem István (majd Péter) likvidálása, s az ezáltal létrejövő teljes hatalmi vákuum új (pontosabban: régi) értékekkel, formákkal való megtöltése.

A források nem szólnak arról, hogy (miként Koppány) Vazul haddal indult volna István ellen. Talán úgy vélte, elég, ha az idősödő, betegeskedő István ellen sikeres merényletet hajtanak végre, mert ezáltal az istváni rendszer is összeomlik. A király halála és Vazul felemelkedése a pogány bázisra mindenképpen katalizáló hatást gyakorolt volna, s csatlakozásukkal Vazul már nyíltan szembefordulhatott volna Péterrel és seregével is.

Valószínű, hogy István király kisebbik legendájának leírását: az uralkodó elleni merényletet⁴⁵ Vazulhoz köthetjük,⁴⁶ azaz ő állhatott annak háttérében. Ez azonban kudarcot vallott, és István tudta, hol kell keresni a megbízót, illetve, hogy csírájában – vagyis Vazul félreállításával – kell elfojtani egy kirobbanásra váró

---

⁴⁵ SRH II. 399. Fordítása in: ÁKÍF 311–312.

⁴⁶ PAULER 1899. 76–77.; KARÁCSONYI 1927. 84.; HÓMAN 1935. 236.; KRISTÓ 1965. 20–21.; GYÖRFFY 1977. 377.; BAKAY 1981. 57. L. ellenben VÁCZY 1940–41. 311–312.

mozgalmat. Vazult tehát börtönében megvakíttatta,⁴⁷ azaz valódi politikai cselekvésre alkalmatlanná tette. A mozgalom vezetőjének bukása ad magyarázatot arra, hogy miért nem robbant ki lázadás fegyveres és országos szinten is, ráadásul a hatalmi válság is miért szűnt meg ezáltal. Mivel Vazul sorsa ekként alakult, fiai pedig külhonba menekültek (valószínűleg Vazul hívei menekítették ki őket), a pogány ellenzék újra képviselő nélkül maradt az uralkodói nemzetségben – de létezése nem szűnt meg. A pogányok állam- és keresztényellenes gondolköre pedig, mint említettük, tovább konzerválódott, s később már Vazul fiaihoz kapcsolódva tört fel.

4. A Koppányról és Vazulról elmondottakból néhány általános konklúziót vonhatunk le. Az István utáni pogány mozgalmak részletes vizsgálata megerősítheti, árnyalhatja, vagy megcáfolhatja az itt összegezetteket, de az alábbiak talán szempontokként is szolgálhatnak majd az István alatti és utáni pogány mozgalmak értékeléséhez.

a) István idején két ízben is megindult pogány mozgalom, formájukban és kiterjedésükben különbözve, de tartalmukban, eszmeiségükben, követeléseikben azonosan.

b) A mozgalmak kitörése mindig akkor következett be, amikor az uralkodói nemzetségen belül valamilyen hatalmi válság, probléma alakult ki.

c) A mozgalmaknak jelentős tömegbázisa volt, mely a társadalom minden rétegéből merítette híveit, mind jogi-politikai, mind ideológiai vonatkozásban.

d) E mozgalmak egyszerre léptek fel ezen időszakban az uralkodó személye, a kereszténység és az új államiság ellen, s ezekkel szembe a nomád közszabadságot, politikai berendezkedést és a pogány hitvilágot állították.

e) E program szembeállítása a hivatalos, állami ideológiával és politikával csak úgy mehetett végbe, ha egy olyan személy állt a mozgalom élére, aki tagja az uralkodói nemzetségnek, azaz, akinek törvényes lehetősége volt arra, hogy a mozgalom győzelme esetén a mögötte álló pogány tábor érdekeit, céljait hivatalos politikává emelje.

---

⁴⁷ A XIV. századi krónikakompozíció Szent István és a Vazul-ág védelmében előadott koholt történetének (SRH I. 319–321.) alapos vizsgálatára és kritikájára l. VÁCZY 1940–41.; KRISTÓ GYULA: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: KRISTÓ 2000. 195–227.

f) Az adott személyek (Koppány és Vazul) hatalmi célú fellépései tehát szervesen egybefonódtak a pogány értékek és tábor képviselésével. Ezért lényeges momentum, hogy a mozgalmak élére állott Árpád-házi személyek bukása a mozgalom bukását is jelentette.

A 997–1038 közötti időszak korántsem produkálta a kereszténység teljes térhódítását, a magyar társadalomban való tényleges meggyökerezését, e néhány évtized inkább tekinthető a kereszténység szervezeti megalapozása és részben sikertelen társadalmi megismer(tet)ése időszakának. A Szent István-kori magyarság zöme gondolkodásmódjában, viszonyulásában, értékrendszerében inkább volt pogány, vagy látszatkeresztény, semmint hithű keresztény. A magyarságnak több generációra volt szüksége ahhoz, hogy az ősi pogány hit gondolatától és annak politikai kereteinek visszavágásától eltávolodjon, hogy befogadja és elfogadja a kereszténységet s vele az új államiságot. István uralkodása ezért végeredményben egyszerre alapozta meg a XI. századi pogány mozgalmak sorát – s egyúttal a kereszténység majdani teljes meghonosodását is.

ROKAY PÉTER

Bot és Saul

Makk Ferenc, akinek tiszteletére ez a tanulmánykötet készült, a magyar tudomány nagyjainak: Pauler Gyulának és Wertner Mórnak a nyomdokain haladva munkásságának jó részét az Árpád-házi királyok történetének szentelte. Nem szólva a magyarul tíz év alatt két kiadást megért, Kristó Gyulával társszerzőként írt és németül is megjelent, évtizedes kutatási eredményeit összefoglaló „Az Árpád-házi uralkodók” című könyvéről, az elmúlt harminc év alatt számos tanulmánya foglalkozott e kérdéskörrel. Ezeken belül külön sorozatot képeznek az egyes magyar királyok történetét tárgyalók, amelyek címe a szerény „Megjegyzések” megjelöléssel kezdődik. Ezek Makk munkásságának legjavát alkotják. Ő ilyen megjegyzéseket fűzött majdnem valamennyi Árpád-házi uralkodó történetéhez. Az ünnepelt életének hatvanadik és ismeretségünk harmincadik évfordulója alkalmából engedtessek meg, hogy a következő oldalakon néhány megjegyzést tegyek Makk Ferenc „Megjegyzések II. Béla történetéhez” című cikkére.¹

Makk Ferenc ebben a cikkében tett, úttörő megállapítása szerint II. Béla trónrajutása nem ment olyan simán, mint ahogy arról a Krónika tudósít. Felmerül a kérdés, mi lett Bélának a trónon történt megerősödése után ellenfeleivel; versenytársával és annak híveivel, eltekintve azoktól, akiket felesége, a szerb Ilona segítségével az aradi országgyűlésen lemészároltatott. II. Béla a Képes Krónika egy interpolációja szerint Botot és Sault, két *vir religiosus*-t kiszolgáltattott ellenségeiknek, akiket azok legyilkoltak.² Evvel kapcsolatban fölmerül a kérdés:

---

¹ Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XL. 1972. 31–49. (a továbbiakban: MAKK, II. Béla)

² Scriptores Rerum Hungaricarum. Edendo operi praeiit E. SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–1938. I. 452. (a továbbiakban: SRH.); KRISTÓ GY.–MAKK F.: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1988. 181–182.; KRISTÓ GY.–MAKK F.: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1995. (a továbbiakban: MAKK, Árpád-házi uralkodók) 173–174. (A vonatkozó rész mindkét esetben MAKK F. munkája.)

ki volt ez a két személy, akivel II. Béla ily kegyetlenül járt el? Erre a válasz a *vir religiosus* kifejezés helyes értelmezésétől függ.

Ezzel a kifejezéssel a magyar krónika szövegének több helyén találkozunk. Salamon király és a herceg(ek) testvérharcát a püspökök és *vir religiosi* akadályozták meg. Pauler Gyula erről az eseményről írva azt állítja, hogy Salamont a hercegekkel „az érsekek, püspökök és más egyházi férfiak” békítették ki.³ A benecés Csóka J. Lajos viszont úgy vélte, hogy a harc kitörését a király és Géza herceg közt „egyes egyházi és jóérzésű világi urak” akadályozták meg.⁴ A *vir religiosus* kifejezést a bővebb krónikaszöveg ezen kívül több helyen említi. Így például, amikor a budai álpapok a pápával és a püspökökkel együtt „*viros religiosos... excommunicatos promulgabant*”.⁵ A Képes Krónika egy másik tudósítása szerint Nagy Lajos király koronázása után Budára jövet „*ab omni populo ac civibus et clero, virisque religiosus susceptus est*”.⁶ A középkori latinságban a *vir religiosus* szerzetest jelölt.⁷

Poch (vagy Poth) és Saul, az a két *vir religiosus*, akiket a Képes Krónika interpolációja szerint II. (Vak) Béla király részegségében kiszolgáltatott ellenségeiknek, s akiket azok legyilkoltak, tehát kétségkívül szerzetes volt.⁸ Ezzel kapcsolatban fölmerül a kérdés: ki volt ez a Poch (Poth) és Saul nevű két szerzetes, akikkel az egyébként istenfélő Vak Béla ily kegyetlenül járt el? Erre a kérdésre maga a krónika szövege látszik megadni a választ. Ez a két név ugyanis ezt megelőzően is szerepel annak elbeszélésében, csak azt az eddigi kutatás, úgy látszik, nem vette észre. Ez annál figyelemreméltóbb, mivel Pauler Gyula ezeket helyesen

³ PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² (a továbbiakban: PAULER, Magyar nemzet I.) 113.

⁴ CSÓKA J. L.: A latin nyelvű irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 552.

⁵ SRH. I. 482.

⁶ SRH. I. 505. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy a Képes Krónika, helyesebben a XIV. századi krónikakompozíció e részének szerzője szerzetes lehetett. PÓR A.: Nagy Lajos (1326–1382). Bp. 1892. 34. erről nem tesz említést.

⁷ DU CANGE, C.: Glossarium mediae et infimae latinitatis VI. Graz 1954. 111–112., s. v. religio; BARTAL A.: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. 564., s. v. religiosi (claustrum) viri.

⁸ SRH. I. 452.; MAKK, Árpád-házi uralkodók 181–182.

szerzetesként említi.⁹ Ennek következtében a két helyen említett azonos, illetve hasonló nevű Potot és Sault nem hozta összefüggésbe, jóllehet az jogosult lett volna.

Kezdve Poton; ilyen nevű személy, egy német főúr a krónika szövegében I. András idejében szerepel. Csakhogy ez a Poth nem jöhet számításba, nemcsak a túl nagy korkülönbség (kb. hetven év) miatt, hanem elsősorban azért, mert akkor elesett a magyarok elleni harc folyamán.¹⁰ Több Pot nevű személyről a krónikaszöveg ugyan nem tud, de említ egy Bot-ot.¹¹ A „P” és a „B” hang hasonlósága, rokonsága lehetővé teszi azonosításukat.¹² Így változott, hogy csupán egy példát említsünk, a latin nyelvű krónikák *Pola* városneve Mügeln Henrik német nyelvű krónikájában *Bolan*-ra.¹³ Ennek a Botnak a fia: Benedek akarta megölni Álmos herceget, Vak Béla apját, nehogy ő örökölje Kálmán király halála után a trónt. Bot fia Benedek tehát mint Kálmán király bizalmi embere Álmos herceg és fia, Béla ellensége volt. Ugyanez jogosan föltételezhető apjáról, Botról is. Ezek szerint az apa – aki egyébként mintegy húsz évvel túlélte fiát – bűnhődött annak Álmos ellen megkísérelt sikertelen merényletéért, amelyért egyébként lováról leesve fia, Benedek is hirtelen halállal lakolt.¹⁴

Még kézenfekvőbbnek tűnik számunkra a II. Béla által kiszolgáltatott Saul azonosítása. Ez szerintünk igen valószínűen Kálmán unokája, e király Zsófia nevű leányának fia, akit gyermektelen nagybátyja: II. István saját utódjául jelölt ki a trónon.¹⁵ Mint említettük, Makk Ferenc megállapítása szerint II. Béla trónra-

⁹ PAULER, Magyar nemzet I. 247.

¹⁰ SRH. I. 356–357., 396.

¹¹ SRH. I. 432.; PAULER, Magyar nemzet I. 225.

¹² P. BROCKHAUS: Handbuch des Wissens in vier Bänden IV. S–Z. Leipzig 1925. 543.; LADÓ J.: Magyar utónévkönyv. Bp. 1982. 141., s. v. Bodó

¹³ SRH. I. 411., SRH. II. 192.; ROKAY P.: Salamon és Póla. Újvidék 1990. 20.

¹⁴ SRH. I., 432; PAULER, Magyar nemzet I. 225.

¹⁵ SRH. I. 414.; WERTNER M.: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. (a továbbiakban: WERTNER, Árpádok története) 218–219.; PAULER, Magyar nemzet I. 237–238.; MAKK, II. Béla 35–38.; MAKK, Árpád-házi uralkodók 171–172.

jutása nem ment olyan simán, mint ahogy arról a krónika tudósít.¹⁶ Igen valószínű, hogy II. Béla hatalomra kerülése után ez a két nyílt ellensége jónak látta – menedékbe vonulásként – szerzetbe lépni. Mint ahogy azonban a kolostor Álmos herceg számára sem jelentett biztos menedékhelyet, úgy most Pot ~ Boton és Saulon sem segített szerzetes voltuk. II. Béla részegségében kiszolgáltatta őket ellenségeiknek, azaz saját híveinek, akik megölték őket.¹⁷

Természetesen mindez csupán föltételezés. Elfogadható voltát azonban alátámasztja egyrészt az a körülmény, hogy abban az esetben, ha föltételezésünk nem lenne helyes, a krónika semmilyen hírt sem adna a trónvárományos Saul későbbi sorsáról, ami meglehetősen ellentétben állna a krónika eljárásával, mely más hasonló jelentőségű személyek – mint például Borics (Borisz), sőt még kevésbé jelentősek – sorsának alakulását, magyarországi szereplésük után is követi. Másrészt, hogy az uralkodó, illetve környezete képes volt ilyen tetre, bizonyítja Vak Béla egy másik hasonló cselekedete: leszámolása ellenségeivel az aradi országgyűlésen.¹⁸

Azt, hogy ezt részegségében tette, a krónika Béla mentségére mondja, mivel az egyházi személyek meggyilkolásában való részvétel súlyos bűnnek, szentségtörésnek számított. Minden bűn súlyát enyhíti azonban, ha elkövetőjének beszámíthatósága korlátozott. Igaz, ezt a korlátozottságot ebben az esetben egy másik bűn, a részegség jelentette, ám ez mégis kisebb volt a kétségkívül egyházi személy krónikás szemében, mint a szerzetesek halálraadása által elkövetett *sacrilegium*.¹⁹ Ez lenne egyébként a magyarázata, miért hozta a krónikás összefüggésbe Poth és Saul kiadását Bélának a trónon való megerősödésével. Ez

¹⁶ MAKK, II. Béla 31–48. Mahmud Terdzsüman szerint Bélát csak Saul halála után koronázták királlyá. BUDENZ J.: Tarikh-i Üngürüş, azaz Magyarország krónikája című török kézirat ismertetése. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közleményei 1861. 272.; BLASKOVICS J.–VASS É.: Terdzsüman Mahmud, Magyarország története, Tarih-i Üngürüş, vagyis Üngürüş története. Bp. 1982. 250–251. erről nem ejt szót; MAKK, II. Béla 39.

¹⁷ SRH. I. 452.; WERTNER, Árpádok története 218–219.; PAULER, Magyar nemzet I. 237–238.; MAKK, Árpád-házi uralkodók 181–182. A kolostorra mint menedékre: Lexikon des Mittelalters I. München–Zürich 1980. 1156–1158., s. v. asyl.

¹⁸ SRH. I. 446–449.; PAULER, Magyar nemzet I. 241–242.; MAKK, II. Béla 40–41.; MAKK, Árpád-házi uralkodók 173–174.

¹⁹ R. NAZ: Dictionnaire de droit canonique VII. Paris 1965. 830–831., s. v. sacrilège.

az összefüggés már ifj. Horváth Jánosnak föltűnt, ő azonban ezt csupán a krónikás II. Bélával szembeni függetlenségének jeleként értékelte.²⁰

Bot és Saul általunk történt azonosítása, ha az helyesnek bizonyul, további adalékot jelent II. Béla hatalma megszilárdításáért folytatott harcának ismeretéhez, melyet Makk Ferenc említett cikkében oly gonddal és szakértelemmel elemzett. Ha viszont Saul és Bot személyazonosságára vonatkozó megállapításaink nem lennének helytállóak, ez Makk idézett cikkének, valamint tudományos munkássága egészének értékét semmi módon sem érintené: az a magyar történetírás maradandó eredményét és minden e téren történő további kutatás biztos kiindulópontját képezi. Szerzője neve pedig, viselőjének munkássága alapján, méltán sorolható az Árpád-házi királyok többi, e cikkben említett kutatójának neve mellé.

---

²⁰ HORVÁTH J.: Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 277–279.

SEBŐK FERENC

Új szempontok a mohácsi csata megítéléséhez

A magyar történetírás a korszakhatárként is szolgáló és kétségtől nagy horderejű mohácsi csatával jelentőségének megfelelő súllyal foglalkozott.¹ Az alábbiakban felsorolt tanulmányok szerzői a kérdés bonyolult problematikáját történeti és hadtörténeti szempontból vizsgálták, így egyes részletek megítélésünk szerint elkerülték a figyelmüket. A továbbiakban arra próbálunk kísérletet tenni, hogy hadtörténeti és történeti szempontból bizonyos – az eddigi kutatók által mostohán kezelt – adatokra ráirányítsuk a figyelmet, és ezek felhasználásával néhány ponton kiegészítsük, illetve tovább árnyaljuk a csata menetével kapcsolatos képet.

Alapjaiban véve egyet kell értenünk Gyalóky Jenővel, aki szerint a csatáról szóló források tömördek, egymásnak gyakran ellentmondó adatot tartalmaznak, s a csata valószínű képét nagyon alapos megrostálás és elemzés után tudjuk csak megalkotni, de így is csupán valószínűségről lehet szó, mert a teljes valóságot sohasem fogjuk meg tudni.² A források alapos vizsgálata azonban nemcsak lehetőség a történész számára, hanem elemi kötelesség az esetekben is, amikor az adatokat már oly sokan áttekintették, hogy azoktól új információt várni fölöslegesnek látszik. A mohácsi csatával kapcsolatos kútfők tanulmányozása arról győzt meg bennünket, hogy igenis lehet új szempontokat felvetni, és ezek alapján bizonyos pontokon módosítani a csatáról kialakult nézeteket. Mindezek előtt azonban szeretnénk egy rövid módszertani kitérőt tenni.

---

¹ A teljesség igénye nélkül lásd pl.: KÁPOLNAI P. ISTVÁN: A mohácsi hadjárat 1526-ban. Hadtörténelmi Közlemények. 1889. 177–208., 441–462.; GYALÓKAY JENŐ: A mohácsi csata. In: Mohácsi Emlékkönyv 1526. Szerk. LUKINICH IMRE. Bp. 1926. 193–276. (a továbbiakban: GYALÓKAY 1926.); SZAKÁLY FERENC: A mohácsi csata. Bp. 1975.; PERJÉS GÉZA: Mohács. Bp. 1979. (a továbbiakban: PERJÉS 1979.); KUBINYI ANDRÁS: A mohácsi csata és előzményei. Századok 1981. 66–107.; PERJÉS GÉZA: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). In: Mohács. Tanulmányok. Szerk. RÚZSÁS LAJOS, SZAKÁLY FERENC. Bp. 1986. 195–239. (a továbbiakban: PERJÉS 1986.)

² GYALÓKAY 1926. 222.

A csata megítélésével kapcsolatosan kulcskérdés a források helyes értelmezése. Az összecsapás menetéről meglehetősen gyér a kútfők száma, s ezek is első pillantásra ellentmondásos adatokat tartalmaznak. Különösképpen meg kell tehát becsülnünk azokat a beszámolókat, amelyek a szemtanúktól, tehát keresztény oldalról Brodarics Istvántól, török oldalról pedig azon személyektől származnak, akik maguk is ott voltak a török seregben valamilyen beosztásban, s akiknek első kézből származó információik voltak az eseményeket illetően. Ezért megítélésünk szerint nem vethetőek el pusztán logikailag Brodarics István egyes állításai azon az alapon, hogy ő nem volt katona, és az eseményeket egy civil szemüvegén keresztül nézte, és esetleg nem az volt neki szembeötlő, ami egy katonaember számára azonnal föltűnt volna. Azonban Brodarics mindannyiunkkal ellentétben **ott volt** azon végzetes napon, tehát információi nem bírálhatók fölül és nem vethetőek el, inkább meg kell próbálkozni azok újraértelmezésével, illetve az összképbe való illesztésével. Hasonlóképpen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a kortárs török forrásoknak, hiszen ezek keleties túlzásai, szóvirágai ellenére a történeti valóságot közvetítik számunkra, csak meg kell találnunk a kulcsot helyes értelmezésükhöz. Mindezeket szem előtt tartva a továbbiakban arra tesziünk kísérletet, hogy ezen elsődleges források alapján derítsünk fényt a csata egyes – eddig talán nem kellően megvilágított – mozzanataira. Tanulmányunk szűkre szabott keretei között nem vállalkozhatunk magának a mohácsi hadjáratnak a bemutatására, ezért a jelen dolgozat nem tér ki sem az előzmények ismertetésére, sem a két hadsereg mozgósításának, felvonultatásának kérdéseire, sem pedig a csatát közvetlenül megelőző katonai és politikai természetű fejleményekre, hanem arra összpontosítjuk figyelmünket, amiről tulajdonképpen a legkevesebbet tudjuk, vagyis magára a csatára. Annál is inkább ezt kell tennünk, mert – és tulajdonképpen ez irányította figyelmünket magára az ütközetre – az idevágó igen gazdag szakirodalom döntő súllyal az előbb felsorolt kérdésekre koncentrált, és magával a csatával kapcsolatosan – egy-két kivételtől eltekintve – megelégedtek annak leszögezésével, hogy a csata menetéről szóló adatok ellentmondásossága miatt nem lehet pontos képet rajzolni az összecsapásról.

A szakirodalomban az utóbbi években két markáns, egymással homlok-egyenest ellentmondó nézet alakult ki például a magyar fővezér, Tomori Pál

haditervét illetően. Az egyik álláspont szerint, amelyet Perjés Géza fogalmazott meg, Tomori terve arra a helyes következtetésre épült, hogy a létszámfölényben lévő török sereget csak részenként lehet megverni, ezért nem szabad hagyni, hogy a csatához fölfejlődjön, hanem még a fölvonulás közben kell megtámadni és legyőzni. A másik álláspont szerint Tomorinak egyáltalán semmiféle haditerve nem volt, hanem a török sereget megpillantva huszáros rohamra szánta el magát, mindent egy lapra téve fel. Hasonlóképpen nem tudnak a történészek közös nevezőre jutni a magyar hadsereg harcrendjét illetően. Mentségül szolgálhat, hogy a források, mint látni fogjuk, ebben a kérdésben igen ellentmondásosan nyilatkoznak, de úgy véljük, hogy ezek az ellentmondások föloldhatóak.

Vitathatatlan tény, hogy egy csata megnyerése vagy elvesztése függ a hadsereg harci szellemétől is. Itt nem pusztán a harci kedvre gondolunk. Ebben egyébként a források egybehangzó tanúsága szerint nem volt hiány, Tomori katonái, akik a végvári őrségekből kerültek ki, maguk fenyegetőztek azzal, hogy kardélre hányják azokat, akik a haditanácsban visszavonulást javasoltak. A végső összecsapást közvetlenül megelőző villongások során is bátran viselkedtek a magyarok s többnyire fölülkerekedtek a párviadaloiban. Harci szellemen inkább azt értjük a továbbiakban, hogy a döntő fontosságú pillanatokban melyik fél hogyan tudott helyt állni és megfelelni az elvárásoknak. Vizsgálódásaink során két ponton jutottunk olyan következtetésekre, amelyek alkalmasak arra, hogy a csata történetét új megvilágításba helyezzék. Az első ilyen következtetéscsoport a hadi események menetével kapcsolatos.

1526. augusztus 29-én a magyar sereg már napkeltekor harchoz készülődött, a felderítők jelentései szerint aznapra volt várható a török sereg főerőivel való találkozás. Brodarics István kancellár beszámolójából tudjuk, hogy az ezt megelőző haditanácson a király azon kérdésére, hogy hány embere van az ellenségnek, Tomori azt válaszolta, hogy háromszázezer. Erre a magyar előkelők elsápadtak, s a visszavonulást tanácsolták, de Tomori hozzátette, hogy nem kell félni, mert az ellenség nagy része hitvány csőcselék, tevehajcsár, markotányos, zenész stb. A király újabb kérdésére, ami a török sereg elsővonalbeli, harcedzett, kombattáns alakulatainak létszámára vonatkozott, Tomori Pál hetvenötezer fővel válaszolt, ami szintén nagy rémületet okozott a haditanácsban helyet foglalók

körében, különösen azután, hogy Tomori hozzátette: a király és az ő táborában nincs több húszezer embernél. Ehhez még hozzá kell számítanunk néhány ezer embert, akik szinte az utolsó pillanatban futottak be, s akikkel a magyar hadsereg létszáma kb. 25–28 ezer főre módosult.

A török hadsereg létszámát illetően a több százezres nagyságrendtől a Gyalókey által emlegetett 54–55 ezer főig terjednek a becslések.³ A legközelebb maga Tomori járhatott az igazsághoz, amikor a harcedzett török katonaság létszámát 75 ezer főre tette, ezzel a modernkori történészek is egyetértenek, akik szintén 70–75 ezer fő közé teszik a török sereget, nem számítva a trént alkotó, ismeretlen létszámú alakulatokat. Mint látható, a jelzett létszámkülönbség oly jelentős, hogy a hadtörténészek szerinti, a támadáshoz minimálisan szükséges háromszoros túlerő a török oldalon megvolt, tehát a magyar seregnek a kisebb létszám miatt a védelem stratégiája jutott. A támadó fél egyharmadát kitevő haderővel nem eleve kudarcra ítélt kísérlet a hatékony védekezés, ha a védelem feltételei egyébként rendelkezésre állnak. A védekezéshez elsősorban valamilyen megerősített pontra lett volna szükség, de Nándorfehérvár 1521-ben bekövetkezett elvesztése után ilyen erősség nem állt a magyar határvédelem rendelkezésére. A török sereg útjába eső kisebb várak meg is tették a magukét, az őrség utolsó emberig való elpusztulása árán késleltették a török előrenyomulást néhány hétig, de megállítani természetesen nem voltak képesek. Mindenesetre időt biztosítottak a magyar fősereg összevonásához, amire itt nem részletezhető okok miatt csak augusztus utolsó harmadában kerülhetett sor. Ezt követően már ezen a mozgó seregen múlt, hogy ellent tud-e állni a legalább háromszoros túlerőben lévő töröknek.

Történészeink általában kárhoztatják Tomorit s a parancsnoksága alatt lévő végvidékieket, amiért megakadályozták a visszavonulást, és kieroszakolták a csatát. Fő érvük az, hogy ha bevárják a különböző irányból jövő erősítéseket, akkor a magyar sereg létszáma megközelíthette volna a törökét és a csatát kedvezőbb feltételek mellett lehetett volna megvívni. A hadtörténetből számos példát lehet hozni, hogy az ellenséget az ország belsejébe csalogatva és kifárasztva le lehet győzni. Ez kétségtől igaz nagy területű, kietlen vidékekkel rendelkező

---

³ GYALÓKAY 1926. 197.

országok esetében, mint például Oroszország, de nem igaz a Magyar Királyságra, ahol az ország belsejébe nyomuló ellenség bőségesen találhatott magának utánpótlást. Ezen fölül az sem biztos, hogy a visszavonulást meg lehetett volna valósítani, hiszen a török sereg nagy létszámú lovassága révén a magyar sereg visszavonulását megzavarhatta volna, rosszabb esetben teljesen szétszórja azt, és akkor a nélkül jutott volna a török hatalmába az ország, hogy egyáltalán komoly kísérlet történt volna az ellenállásra. Emellett figyelembe kell venni a visszavonulás demoralizáló hatását is, a föladott megyék lakossága, az odavalósi katonaság minden bizonnyal kedvét veszítette volna szűkebb hazájának kardcsapás nélküli feladása esetén. A harmadik figyelembe veendő tényező a magyar hadsereg összetétele. Legnagyobb részben lovasságból állt, amelynek egyetlen hatékony felhasználási módja a támadás. A lovasság védekezésre képtelen, a védelmet az egyébként is kis létszámú gyalogságra bízni pedig eleve kudarcra ítélt dolog lett volna. Ezen szempontokból adódóan a magyar hadvezetésnek más választása nem volt, mint megkísérelni a győzelem kierőszakolását egy olyan helyen, ahol a terep alkalmas a csata megvívására. Mivel a magyar sereg zömét, mint láttuk, a lovasság alkotta, azon belül is a döntő szerep a nehézlovasságra hárult, így csak sík terepen lehetett megütközni. Ebből a szempontból teljesen érthető és logikus a mohácsi mező kiválasztása, amely alapján véve sík terület, tehát alkalmas a lovascsata megvívására.

Az említett nap reggelére a magyar sereg csatarendben várta a török sereg fölvonulását és a döntő pillanat eljövetelét. A csatarend leírásakor Brodarics leírását tartjuk perdöntőnek, mert ha nem is volt katona, látta a sereg felállását. E szerint a magyar sereg két harcrendet alkotott. A jobbszárnyon a horvát bán Tahy Jánossal, a balszárnyon Perényi Péter. Figyelemreméltó tény, hogy Brodarics nem emlékezik meg centrumról, hanem csak annyit mond, hogy az ágyúkat ezen első harcrend mögé helyezték, ami első hallásra értelmetlen, hiszen ha közvetlenül a harcrend mögé kerülnek az ágyúk, akkor használhatatlanok, mert a saját erőket pusztítanák tüzükkel. Az ellentmondás azonban feloldható: ha az első magyar harcrend csakugyan két szárnyra tagolódott csupán⁴ és nem volt centrum, akkor az előbbi állítás úgy értendő, hogy az ágyúkat a két szárny

---

⁴ GYALÓKAY 1926. 221.

között, de térben valamivel azok mögött helyezhették el, így ugyanis biztosítható volt a szabad kilövés.

A második magyar harcrend, amely az első mögött mintegy kőhajításnyira volt, inkább lovasságból állt, igen csekély számú gyalogsággal kétfelől. A második hadrend közepén vértess lovasság állt, mintegy ezer fő, a vértessék többi része az első arcvonalban volt szétszórva. A második harcrendet minden oldalról könnyűlovasság vette körül.⁵ Nem kapunk felvilágosítást Brodaricstól arra vonatkozólag, hogy hol állt a magyar gyalogság zöme. Hadtörténészeink egy része arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gyalogság zárt rendben a magyar centrumot alkotta.⁶ Ez több ok miatt is aligha hihető. Kétségtelen, hogy a centumba, ha egyáltalán lett volna ilyen, a fő csapásmérő erőt, vagyis a nehézlovasságot kellett volna állítani, hiszen ez a fő csatadöntő tényező, a gyalogságot középre helyezve a magyar hadvezetés eleve lemondott volna támadásról. Másrészt aligha fogadhatjuk el, hogy Brodarics a tőle kőhajításnyira elhelyezkedő nagy gyalogostömeget nem vette volna észre. Hová kell akkor helyezniünk a magyar gyalogságot? A gyalogosok egy része nem is volt a csatarend része, mivel a sereg mögött a tábor őrzésével volt elfoglalva. A másik részüket már említettük: a második harcrendben két oldalon volt csekély számban gyalogság.

A többiekéről a török forrásokból értesülhetünk, amelyek azt mondják, hogy az első magyar harcrend úgy állt fel, hogy minden egyes lovas mellett két oldalról egy-egy gyalogos állt.⁷ Ezt hadtörténetíróink egy része megint csak nem hiszi el,⁸ azt állítván, hogy aligha hihető, hogy a lovasság lendületét úgy fékezte volna le a hadvezetés, hogy közéjük gyalogságot állít. Azonban ez az ellentmondás is föloldható: a magyar hadvezetés nyilvánvalóan azért állított a lovasság közé gyalogságot, mert tisztában volt vele, hogy lovassági támadást indítani gyalogsági

---

⁵ Stephanus Brodericus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano turcorum imperatore ad Mohach historia verissima*. Editio PETRUS KULCSÁR. Bp. 1985. (a továbbiakban: Brodarics) 50.; GYALÓKAY 1926. 221.

⁶ PERJÉS 1979. 414.; PERJÉS 1986. 225.

⁷ Dzsclálzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása*. (Részleteinek magyar fordítását l. in: Mohács emlékezete. Szerk. KATONA TAMÁS. Bp. 1976. 220–238.) (a továbbiakban: Dzsclálzáde) 231.; GYALÓKAY 1926. 222.

⁸ PERJÉS 1986. 224.

támogatás nélkül szinte öngyilkossággal lenne egyenértékű. Ugyanis ha a magyar lovasság a várakozásoknak megfelelően legázolja a török előhadat, a lovasok nyomában haladó gyalogság elvégezheti a lovasrohamot valamilyen módon átvészelő (például magát földre vető), de még kábult ellenség megsemmisítését. Tehát a lovasság és gyalogság ily módon való összevegyítése nem volt hibás elképzelés, inkább nagyon is megfontolt döntés.

Az sem fogadható el, hogy a gyalogság ilyenén való felállítása lefékezi a lovasságot: a lovasság már a roham kezdetekor maga mögött hagyhatja a gyalogságot és kihasználhatja lendületéből adódó előnyeit, hiszen az sehol sincs előírva, hogy a gyalogságnak tartania kellene a lépést a lovassággal. A magyar hadrendről annyi értesülésünk van még Brodarics Istvántól,⁹ hogy olyan széles vonalban álltak fel, amennyire csak lehetett, elkerülendő a törökök esetleges bekerítésre irányuló szándékait, amivel persze számolni kellett, tekintettel az ellenség nagy létszámfölényére. Ami problémát okozhatott, az a helyes arány megtalálása volt, hiszen nyilvánvaló, ha Tomori túlságosan széthúzza az arcvonalat, hogy ugyanolyan széles vonalban állíthassa föl a sereget, mint a török, akkor túlságosan is elvékonyíthatja a hadrendet, és így elveszhet a rohamhoz szükséges átütőerő.

Ezek után fordítsuk figyelmünket a török sereg hadrendjére! A szultán csapatai alapvetően két hadtestből álltak, a ruméliai és az anatóliai hadtestből. A csata napján a sereg még menetben volt, az elővédet a ruméliai csapatok alkották Ibrahim pasa vezetése alatt. Ehhez a hadtesthez csatlakozott a sereg tüzérsége és 4 ezer janicsár.¹⁰ Az anatóliai hadtest a janicsárok zömével e mögött a hadtest mögött menetelt. Ibrahim pasa a mohácsi mező déli szegélyét alkotó teraszra érkezvén megpillantotta a csatarendben álló magyar sereget, és ekkor kerülhetett sor arra a török történetírók által élenken ecsetelt tanácskozásra a pasa és Báli bég között, aminek eredményeképpen Ibrahim pasa Báli és Khoszrev bégek lovasságát a magyar jobbszárny megkerülésére küldte, ami ellen Tomori a második magyar harcrendből Ráskay vezetése alatt csekély számú lovas különítményt rendelt ki.

---

⁹ Brodarics 49.; PERJÉS 1986. 225.

¹⁰ Dzselaázade 230.

Ugyanekkor Ibrahim parancsot adott a táborverésre is, kihirdetve, hogy ma pihenjen ember és állat, mert holnap csata lesz. Ekkor rendelkezett el az ágyúk fedett helyen való felállítását is, amiről ugyan nincs adatunk, de azt tudjuk, hogy a csata alatt az ágyúk előtt földhányás emelkedett, amelyből hegyes karók meredtek rézsútosan előre, az ágyúkat pedig egymáshoz láncolták, hogy közöttük se lehessen egykönnyen áttörni.¹¹ Ehhez nyilván időre volt szükség, hiszen efféle erődítési munkálatokat nem lehet néhány perc alatt elvégezni.

Ezalatt a mezőn mindenütt folytak a magyar és török előőrsök csatározásai, amelyek elterelték a magyar hadvezetés figyelmét a terasz lábánál folyamatban lévő török előkészületekről,¹² annál is inkább, mert a török ágyúkat egy horpadásban állították fel, így azok a magyar sereg szeme elől rejtve maradtak, és tűzmegnyitásuk a csata folyamán meglepetésszerű volt.¹³ A török nagy valószínűséggel tudatosan állította fel így tűzértségét, számítva arra, hogy nem annyira a tüzelés fog pusztítást okozni, hanem a lélektani hatás lesz számottevő. Hasonlóképpen rejtve állította fel a pasa a janicsárokat az ágyúk között és azok két oldalán. Brodarics azt mondja, hogy a csata végén látták itt meg a janicsárokat, tehát addig nem tudták, hogy itt vannak. A janicsárok szerepe, mint látni fogjuk, döntő hatású volt az ütközetben.

Az előkészületek ezen pontján találjuk szembe magunkat az egyik legnehezebben eldönthető problémával, nevezetesen azzal, hogy a törökök táborverése hadicsel volt-e, aminek az volt a célja, hogy a magyarokat támadásra ösztönözze és kelepcébe csalja, vagy pedig ténylegesen táborverésre készülődtek s a magyarok támadása meglepetésként érte őket. A török történetírók természetesen a hadicselt emlegetik,¹⁴ vagyis seregük csapdát állított a magyaroknak: a táborveréssel támadásra ingerelte a magyar sereget, majd szándékosan megfutamodást színlelve kétfelé nyílt, így az ágyúk és a janicsárok gyilkos tüzébe csalta ellenfelét. E gondolatmenet igen tetszetősen hangzik, és logikusnak tűnik. Az is megerősíteni látszik az elméletet, hogy aligha tételezhetjük fel Ibrahim pasáról: látván az ellen-

---

¹¹ GYALÓKAY 1926. 230.

¹² Uo.

¹³ Brodarics 51.

¹⁴ Dzsclálzáde 230.

ség csatarendben álló seregét, annak közvetlenül a szeme előtt táborverésre adott parancsot, ezzel hadtestjét kitette egy megsemmisítő erejű támadásnak. Persze más a helyzet, ha ezt a lépést hadicselnek szánta. Figyelemre méltó azonban, hogy az eseményekkel egy időben keletkezett szultáni hadinapló nem említ semmiféle hadicselt, hanem azt mondja, hogy „ember és állat fáradt volt”, ezért táborverésre készültek, a későbbi események előadása során pedig a napló nem beszél a ruméliai hadtest szándékos kettéválásáról, hanem csak annyit említ, hogy mivel az nem tudott ellenállni a gyaurok támadásának, ezért az uralkodó felé futott. A kérdés további vizsgálatot igényel, mivel az előbbi magyarázat igen logikus ugyan, de ha lett volna hadicsel, akkor arról a szultáni naplónak is tudnia kellett volna. Ha viszont nem volt előre megbeszéltségre, akkor Ibrahim pasa komoly hibát követett el, amikor a csatarendben álló ellenség szeme láttára táborverésre utasította csapatait, kivéve persze azt az esetet, ha mindez az uralkodó parancsára történt, amely esetben nem csodálkozhatunk azon, hogy a szultáni hadinapló meglehetősen szűkszavúan intézi el az egész kérdést.

A hadicsel ellen szól az is, hogy ennek kivitelezése nagy létszámú csapatokkal, széles arcvonalon igen nagy nehézséget okozott volna, szinte rendkívüli taktikai érzéket igényelt volna, ráadásul azzal a veszéllyel is járt, hogy a cselbe be nem avatott csapatokat is magukkal rántják a színleg menekülő, s akkor semmi sem akadályozhatja meg, hogy az eredetileg cselvetésnek szánt megfutas általános menekülésbe menjen át, ami az egész török sereg katasztrófális vereségét eredményezhette volna. Nem tételezhetjük fel, hogy Ibrahim pasa ennek ódiumát magára vállalta volna. Mindezen szempontok miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy a török sereg megfutas a csata elején hadicsel lett volna.¹⁵ Inkább az a valószínű, hogy a csata után a török történetírók próbáltak a szükségből erényt kovácsolni.¹⁶ Persze a kérdés ilyenén módon való eldöntése nyitva hagyja Ibrahim pasa táborverésének kérdését. Elképzelhető, hogy a pasa úgy gondolta, a magyar sereg is táborbaszálláshoz készülődik, mint ahogy erre egyesek Brodarics szerint

---

¹⁵ GYALÓKAY 1926. 231.

¹⁶ Bár nem mindegyik. Kjátib Mohammed Záim: *Történetek gyűjteménye* című művében (részletének magyar fordítását l. in: *Mohács emlékezete*, i.m. 242–243.) a 242. oldalon azt írja, hogy „a ruméliai hadtest már-már vereséget szenvedett...”.

javaslatot is tettek. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy Ibrahim pasa úgy vélhette, Báli és Khoszrev bégek lovassága kellő mértékben foglalkoztatja a magyarokat és eltereli a figyelmet a főszereg táborveréséről. Egyértelmű, hogy Ibrahim pasa aznap nem számított már csatára, mert az előbb említett bégek csapataihoz indult, hogy azokat megszemlélje, és gyors futárnak kellett utána mennie és visszahívnia a csatamezőre. Aligha hihető, hogy ha Ibrahim pasa cselvetésre készül, akkor a főszereget magára hagyja s egy mellékfeladattal megbízott seregrész megszemlélésére indul. Mindezeket figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a csata megkezdésének pillanatában a meglepetés eleme a magyar sereget segítette, vagyis az egyáltalán kínálkozó lehetőségek közül Tomori a lehető legjobb pillanatot ragadta meg.

Hány óra lehetett ekkor? A kérdés eldöntése nem egyszerű, bár Brodarics pontosan tudni véli, hogy a csata délután három óra körül kezdődött¹⁷ és pontosan másfél óráig tartott. Ennek ellene szól, hogy más források szerint a küzdelemnek a beálló sötétedés vetett véget. Augusztus 29-én azonban az esti szürkület nem délután fél ötkor köszönt be. Az ellentmondás úgy oldható fel, ha figyelembe vesszük, hogy a küzdelem végén hatalmas vihar tört ki, amelynek sötét fellegei már akár délután fél ötkor is elsötétíthették az eget, de persze az a magyarázat is elfogadható, hogy a minden bizonnyal gyors lovon menekülő Brodarics számára az ütközet már ekkor véget ért, holott a csataterén hátra-maradt gyalogsággal folytatott küzdelem akár estig is eltarthatott.

Tomori látva a kedvező pillanatot, engedélyt kért a királytól a támadás megindítására, majd pedig az első magyar harcrend jobbszárnya heves rohamot intézett¹⁸ a ruméliai hadtest táborveréssel foglalatostkodó csapatai ellen. A török források egybehangzó tudósítása szerint a gyaurok kezükben vasnyársat tartva,

¹⁷ Brodarics 53. Burgio informátora 4 órától tud. Antonio Giovanni da Burgio levelci. In: Monumenta Vaticana regni Hungariae illustrantia. Szerk. FRAKNÓI VILMOS. I. Bp. 1884. (Részleteinek magyar fordítását l. in: Mohács emlékezete, i.m. 112–147.) 147.

¹⁸ Verancsics Antal: Memoria rerum, quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius. 1526-tal kapcsolatos részeit l. in: Mohács emlékezete, i.m. 38–41., ahol a 39. oldalon korabeli ízes magyar nyelven a következőket olvashatjuk: „Az magyarok semmit nem tartóznán, sem álgyútúl, sem puskátúl nem filnek, hanem az kevés níp nagy rettenetesen az császár nípire öklelínck, kiket az terek látván, mindjára hátot adának.”

a kilőtt puska- és ágyúgolyókra ügyet sem vetve rettenthetetlen bátorsággal támadtak rá a műszülmánokra, akik ennek ellenállni nem tudván, futásban kerestek menedéket.¹⁹ A kétfelé válás nyilván azért következett be, mert a janicsárok és az ágyúk alkotta falon a menekülő törökök sem tudtak áthatolni, ezért jobbról és balról megkerülve azt, a felvonulóban lévő anatóliai hadtest felé futottak. Tomori ekkor küldte hátra küldöncét azzal, hogy az ellenség menekül, kezünkben a győzelem, a király rendelje el a második magyar harcrend támadását, és mélyítse ki a sikert. A király ki is adta a parancsot a támadásra, ám ekkor a teraszról rop-pant ellenséges tömegek ereszkedtek le, ugyanis ekkor érkezett be az anatóliai hadtest a janicsárok zömével.²⁰

Míg Tomori hírvívője a királynál járt, a magyar jobbszárny folytatta a támadást, s a török ágyúkat és a mellettük és közöttük állást foglaló janicsárokat lerohanni nem bírván, jobbról és balról megkerülni igyekezett ezek hadállását, közülük néhányan egészen a teve-táborig jutottak, hárman állítólag az uralkodó közvetlen közelébe kerültek, míg a szultáni testőrök végül lemészárolták őket. A Tomori vezette jobbszárny zöme az anatóliai hadtesttel találta magát szembe, s hogy időközben elvesztett lendületét megújítsa, visszafordult, hogy némiképpen visszahúzódvá a lovak újra vágtaiba lendülhessenek.²¹ Ekkor érkezett a helyszínre a második magyar harcrend, valamint a Perényi Péter vezette balszárny, amelynek feladata az anatóliai sereg megtámadása volt. Az előbb említett átmeneti visszavonulást, aminek célja – még egyszer hangsúlyozzuk – a lendületvétel volt, értelmezte Brodarics úgy, hogy egyesek már ekkor futásnak eredtek.²² A beérkező második magyar harcrend, meg a balszárny rettenthetetlen bátorsággal rátámadt

¹⁹ Szulejmán szultán naplója. (Magyar fordítását l. in: Mohács emlékezete, i.m. 157–171.) 165–166. (Korszerű német fordítása: ANTON C. SCHAEDLINGER: Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Sulcymans I. Wien 1978. A mohácsi csatára vonatkozó részek: 81–83. Az utóbbi adatot Papp Sándor kollégám szíves közlésének köszönhetem, amiért ezúton is köszönetet mondok.); Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története. (Részletének magyar fordítását l. in: Mohács emlékezete, i.m. 198–205.) 199. (a továbbiakban: Lutfi); Dzselaizáde 229.

²⁰ GYALÓKAY 1926. 227.

²¹ Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története. (Részletének magyar fordítását l. in: Mohács emlékezete, i.m. 208–218.) 215.

²² Brodarics 53.

az anatóliai hadtestre,²³ és megítélésünk szerint ekkor következett be a csata döntő momentuma, az igazság pillanata, amikor győzelem vagy vereség borotvaélen táncolt, egymásnak feszült a két hadsereget mozgató harci szellem, és megszületett a Döntés.

A hadtörténet tanúsága szerint sokszor fordul elő olyan eset, amikor az addig fegyelmezett és jól kézben tartott, a katonai feladatokat megoldani képes fegyveres csapat egyik pillanatról a másikra riadtan menekülő, bomlásnak indult, seregnek nem nevezhető embertömeggé válik. Hogy ez melyik sereget sújtja, sokszor kiszámíthatatlan, előre nem látható tényezőkön múlik, de rendkívül sokat számít a hadsereg szelleme, az eltökéltség, a győzelembe vetett magabiztos hit.

A nehézpáncélos lovasság támadását megállítani lehetetlen – legfeljebb hasonló nehézlovassággal ellene támadva – meg lehet törni rohamának lendületét, de ilyen nehézlovassággal a török sereg nem rendelkezett. A források tanúsága szerint a lovasok tetőtől talpig acélba öltözve vetették rá magukat az ellenségre, sőt lovaik is részben páncélozottak voltak. Elképzelhető egy ilyen vértess lovasság rohamának lélektani hatása: az arctalan, érzelem nélküli vasemberek támadása, amint a rájuk kilőtt lövedékeket teljességgel semmibe véve rohamozzák a török sereget. A világ bármelyik seregét megfutamtította volna egy ilyen támadás.

A gyalogságnak a lovassággal szembeni küzdelemben egyetlen esélye van: ha alakzatát tartani tudja. Ha az alakzat fölbomlik, az egyes gyalogosoknak semmi esélyük sincs az őket legázoló lovasokkal szemben. Ha tehát a török gyalogság alakzata fölbomlik, a győzelem a magyar seregé, hiszen a riadtan menekülő futókat nincs erő, ami megállítsa, hiába nagyobb létszámú a török sereg, ha egyszer elharapózik a pánik, nincs erő, ami azt megfékezhetné.

Képzeliük magunk elé a jelenetet: a vadul vágózó páncélosok előrszegezett lándzsáikkal a janicsárok arcvonala felé törnek előre, a janicsárok rendületlenül állnak, a lovasok közelednek, a janicsárok már szinte érzik arcukon a lovak leheletét, mikor vezényszóra lassan arcukhoz emelik a puskát, és egyszerre tüzelnek. A hatás szinte leírhatatlan: a lovasok mintha falnak ütköztek volna, a lovak elbuknak, a lovasok holtan vagy sebesülten fordulnak le lovaikról, a hátul haladók

---

²³ Kemálpasazáde: Mohácsnámc. (Részletcinek magyar fordítását l. in: Mohács emlékezete, i.m. 184–195.) (a továbbiakban: Kemálpasazáde) 191.

és a sértetlenül maradtak visszafordulnak, hogy az újabb rohamhoz lendületet vegyenek, és újra támadnak, de hiába, a janicsárok alakzatát lehetetlen megtörni. Ezek az elit katonák, akiket gyermekkoruktól fogva harcra neveltek, kiképzésüknek, a győzelembe vetett fanatikus hitüknek köszönhetően ellen tudtak állni ennek a rohamnak, amely talán az akkori világ bármelyik gyalogságát megfutamította volna. A török források szerint a janicsárok 3-szor vagy 4-szer támadták meg puskatűzzel az ellenséget, illetve „jégeső módjára szórták a golyót”.²⁴ A roham lendülete megtört, a megtorpanókra könyörtelenül rávetette magát a török lovasság.

Brodarics a mindent elborító füstre és ágyúzásra fogja a vereséget. Ennek jelentőségét nem szabad alábecsülnünk.²⁵ Az ágyútűz nem is annyira az okozott pusztítás miatt volt félelmetes – Brodarics szerint a lövedékek a fejük felett repültek el –, mint inkább lélektani hatása miatt, hiszen a török tüzéség egyidejű tűzmegnyitása hatalmas, mennydörgésszerű robajjal járhatott, amihez hozzájárult a janicsárok puskatüze, aminek következtében már ténylegesen aratott a halál, hiszen ilyen közlőről a páncél sem jelentett semmi védelmet a puska golyók ellen. Ehhez járult a hatalmas füst, ami a látást, és ezzel az egységes vezetést teljességgel lehetetlenné tette. Innentől fogva a küzdelem egyes emberek harcává változott, ahol a kisebb létszámú magyar seregnek egyszerűen nem volt esélye a sikerre, hiszen a török sereg létszámfölényének előbb utóbb érvényesülnie kellett.

Hogyan került a magyar gyalogság a török ágyúk elé? Az első harcrendbe beosztott gyalogság értelem szerűen később érte el a harc vonalat, nagyjából akkor, amikor a második hadrend lovassága is odaért, legkésőbb pedig a második harcrendbe beosztott gyalogság ért be, s itt, a török ágyúk előtt kavargó küzdelemben alakult ki az az egységes gyalogostömeg,²⁶ amellyel egyes hadtörténészek a csata kezdete óta számolnak.²⁷ Ezek a gyalogosok a végsőkig folytatták a küzdelmet a törökökkel, a lovasság megfutamodása után is,²⁸ mivel kegyelemre

---

²⁴ Kémálpasazáde 189.

²⁵ PERJÉS 1979. 420.

²⁶ GYALÓKAY 1926. 220.

²⁷ PERJÉS 1986. 238.

²⁸ Brodarics 55.

ügysem számíthattak, közülük csak nagyon kevesen menekülhettek meg, talán úgy, hogy magukat halottnak tettetve megvárták az éjszakát, és elosontak, kihasználva az éj sötétjét.

A küzdelemben egyre inkább alulmaradó magyar lovasság előbb részenként, majd tömegeivel megfutamodott. A török nem üldözte a menekülőket, részben fáradtsága miatt, részben azért, mert cseltől tartott.

A korábban a magyar jobbszárny megkerülésére küldött Báli és Khoszrev bégek lovassága a magyar tábor megrohanása és kifosztása után nem üldözte a menekülőket.²⁹ Ebben az is közrejátszhatott, hogy a könnyűlovasságból álló török csapatok nem tarthatták tanácsosnak a részben nehézlovas menekülők útját állani, hiszen a félelem megsokszorozhatja a menekülők erejét, a fő célt, a magyar sereg legyőzését pedig már amúgy is sikerült elérni. Ennek köszönhető, hogy a csatából mintegy tízezer magyar lovas megmenekült, a gyalogság és a trén az összes ágyúkkal azonban elveszett.

Minek tulajdonítható a vereség és hogyan értékelhetjük a magyar sereg magatartását a csatában? A vereség alapvető okát a két sereg közötti létszámkülönbségben láthatjuk. Ehhez hozzájárult egyes csapatrészek fegyelmetlen magatartása, akik a ruméliai hadtest megfutamodása után az ellenség üldözése és teljes szétzúzása helyett zsákmányoláshoz fogtak,³⁰ de ennek csatadöntő szerepet nem tulajdoníthatunk, mert a zsákmányolásban minden valószínűség szerint a lovaságot lassabban követő gyalogság járhatott élen, amely akkor sem tudta volna megfordítani a csata menetét, ha előbb érkezik az arcvonalba. Miután a nehézlovasság lendülete megtört, a harc fő terhe leginkább a magyar könnyűlovasságra hárult, amely a török könnyűlovasságnál kisebb létszáma miatt nem tudott azzal szemben helytállni. Döntő momentumnak tartjuk, hogy a magyar lovasság nem tudta megtörni a janicsárok alakzatát, így az tűzerejénél fogva megrendítő csapásokat mért a magyar seregre.

A magyar sereg magatartását a csata folyamán példamutatónak nevezhetjük egészen addig, amíg szembe nem kerültek a janicsárokkal, ekkor a lendület végleg megtört, itt a bátorság már nem segíthetett. A török források egybehangzó állí-

---

²⁹ Uo.

³⁰ Lutfi 203.; GYALÓKAY 1926. 232.; PERJÉS 1986. 237.

tása szerint a magyar sereg rettenthetetlen bátorsággal küzdött, és ez az elismerés annál is értékesebb, mivel az ellenféltől származik. Korabeli honfitársaink tehát minden tőlük telhetőt megtettek a győzelemért, de csodákra ők sem voltak képesek. A korabeli hadtörténelem legfélelmetesebb hadseregével szemben még ez a helytállás is szép teljesítménynek tekinthető.

SZABADOS GYÖRGY

Egy elmaradt keresztes hadjáratról

Magyar–szentszéki kapcsolatok 1198–1204 között

A XII. század végi Európa politikai rendszerében Magyarország Róma pártján állt.¹ III. Sándor pápa (1159–1181) és III. (Nagy) Béla király (1172–1196) kapcsolatát általában a természetes szövetségi viszony, a Bizáncból hazatért Béla trónra léptekor kifejezetten az egymásrautaltság jellemezte. Az új király – igaz, kényszerű – ortodox vallása aggodalmat, Lukács esztergomi érsekből pedig kérlelhetetlen ellenállást váltott ki. A főpap megtagadta a koronázást, erre Béla a Szentszékhez fordult, hogy bizonytságot tegyen az Árpád-házi katolikus hagyományok folytatásáról. III. Sándor hamar meggyőződött arról, miszerint a nyugati keresztény világ javát nem a komor és hajthatatlan érsek szolgálja, hanem a Rómához őszinte szívvel visszatért király. Éppen ezért küldte újabb és újabb parancsait Lukácshoz, majd az érsek ellenszegülését tapasztalva ezért emelkedett felül Esztergom kiváltságain s engedte koronázni végül Kalocsát,

---

¹ Találón, bár kissé általánosan elemezte Vargha Dezső a magyarok és a Szentszék XII. század végi jó viszonyát: „Magyarország eddig is szoros kapcsolatban állott a pápai székkal; királyaink jól tudták, hogy függetlenségüket a német császárok hatalmi terjeszkedései ellen csak úgy tudják megvédelmezni, ha a pápa segítségére támaszkodnak; viszont a pápák felismerték, mily fontos a magyarok szövetsége a császárok túlkapásaival szemben folytatott küzdelmeikben és a görög schisma ellenében. Ezért Magyarországot mindig a pápák oldalán látjuk azokban a nagy harcokban, amelyeket a császárság a pápaság ellen vívott. A szoros viszony az egyház és állam közt, mely a középkorban fennállott, a keresztény elveknek az élet minden mozzanataiban való érvényesülése, érthetővé teszi, hogy az egyház nagy befolyást nyert az állam ügyeire; a szoros szövetség pedig amelyet szent István a pápasággal kötött, és amely az egész középkoron át fennállott megmagyarázza, miként avatkozhattak be a pápák hazánk ügyeibe.” VARGHA DEZSŐ: III. Ince és kora. Bp. 1893. 291–292. A Könyves Kálmán és III. Béla határolta korszak szentszéki érintkezéseire l. SZOVÁK KORNÉL: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: ZOMBORI ISTVÁN (szerk.): Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Bp. 1996. (SZOVÁK 1996.) 21–46. III. Béla király nemzetközi kapcsolatairól l. MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996. (MAKK 1996.) 206–222.

hogy minél előbb felkent, törvényes királya legyen Magyarországnak – aki hathatósan tudja őt támogatni a német főhatalmi törekvésekkel szemben.

III. Béla nemzetközi tekintélye 1192 nyarán delelőjére ért. III. Celesztin pápa (1191–1198) ekkor a szentek közé iktatta I. László királyt (1077–1095). Ez a gesztus a felemeltetést kezdeményező utódnak is szólt, holott őreá két évtizeddel korábban még az ortodox szakadárság gyanúárnyéka vetült. Mindennél beszédesebben vall a XII. század végi Magyarország megbecsültségéről, hogy a Szentszék az avatás kedvéért „felelte”: László annak idején egyáltalán nem volt mindig kedves Róma előtt,² ráadásul tisztelete nem csupán a hazai hagyományokban gyökerezett, hanem Bizáncból is eredeztethető; Béla nevelője, I. Mánuel császár (1143–1180) Szent László király unokája volt.

Béla király élete végén keresztes háború indítására tett fogadalmat. Jeruzsálem 1187-ben történt eleste eleven sebként lüktetett a keresztes világ testén. I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár (1152–1190) szerencsétlen szentföldi halála, a harmadik keresztes hadjárat eredménytelensége³ Európa-szerte fokozta az igényt egy újabb harci vállalásra. Ennek élén pedig nem is állhatott volna méltóbb hadvezér III. Bélánál. Az Árpád-ház – 1192 óta mint a „szent királyok nemzetsége” – igen előkelő helyet foglalt el a keresztes dinasztiák között. Hanem a negyvennyolc éves uralkodó váratlan halála messzire távoztatta a magyar hadjárat megvalósulásának reményét, mert jöllehet III. Béla a fogadalom beváltására roppant vagyont biztosított második fiának, de András hamar bátyja, Imre

² Erre vonatkozik II. Orbán pápa (1088–1099) megjegyzése Könyves Kálmán királyhoz (1095–1116) írott levelében a tévútra tért magyar népről, vagyis – kimondatlanul – Szent László politikájáról. *„Iam diu enim Ungarorum populi errorum devia secuti sunt, et derelictis sue salutis pastoribus alienorum gregum vestigiis adhaeserunt.”* GYÖRFFY GYÖRGY: *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. 1000–1131. Bp. 1992. 317. László és a grégoriánus pápaság érdekellentétéről MAKK 1996. 123–125. Az más kérdés, hogy a Rómához jobban igazodó Kálmánnal sem sokat nyert a Szentszék. A könyves király Horvátország elfoglalásával egy 1075-ben pápai hűbért vállalt országot vett uralmába, s ennek „ellentételezésül” még a magyarországi investitúráról sem mondott le az 1106-os guastallai zsinaton, ahogy azt a korábbi szakirodalom állítja. SZOVÁK 1996. 23–26.

³ A harmadik keresztes hadjárat lefolyásáról, a nyugat-európai uralkodók sorsáról legérdekesebben I. STEVEN RUNCIMAN: *A keresztes hadjáratok története*. Bp. 1999. (RUNCIMAN 1999.) 645–717.

király (1196–1204) ellen gyűjtött sereget.⁴ Az új testvérháború lecsillapításáért III. Celesztin pápa (1191–1198) már nem sokat tehetett; 1198 elején meghalt. Szent Péter következő utóda Lothár segni gróf lett, III. Ince néven a középkor egyik legnagyobb akaratú és legjelentősebb pápája (1198–1216).

A magyar történeti irodalom megegyezik abban, hogy Imre és Ince természetes szövetségben állt egymással, a pápa segítette a királyt a herceg ellen, ugyanakkor egyre nőtt a hazai politikai életre gyakorolt szentszéki befolyás; nézetkülönbségek pusztán az értékelésben találkoznak.⁵ A XII–XIII. század

---

⁴ A nagy király 1196. április 23-án halt meg. KATONA ISTVÁN: *Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae* IV. Posonii et Cassoviae [Pozsony–Kassa] 1781. (KATONA 1781.) 454–455. Egy közel korabeli vélekedés szerint Kalán pécsi püspök mérgezte meg. Albericus monachus Trium Fontium: *Chronicon*. GOMBOS F. ALBIN: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* I–III. Bp. 1937–1938. (GOMBOS, CFHH.) I. Bp. 1937. 29. A testvérviszály okairól I. Annales Colonienses Maximi. GEORG HEINRICH PERTZ: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* I–XIV., XVI–XXXII. Hannoverae–Lipsiae 1826–1934. (PERTZ, MGH. SS.) XVII. Hannoverae 1861. 808. = *Chronica regia Coloniensis*. GOMBOS, CFHH. I. 482.

⁵ Szalay László a pápai beavatkozásokat általánosságban a magyar politikai önállóság csorbulásaként értékelte: „a’ szent szék, mióta királyaink jogaikról az investitúra’ ügyében bűnösen lemondván, túlnyomó külbefolyásnak vetették oda a’ magyar episcopatum, mindinkább avatkozott az ország’ valamennyi közügyeibe”. SZALAY LÁSZLÓ: *Magyarország’ története* I. A’ nemzet Európába érkezésétől az arany bulla’ alkotásáig. Lipcse 1852. 276. Horváth Mihály érdes szavakkal bírálta Imrét: „A király maga erejéből tehetetlen, a pápa hatalma által ügykezett megvédeni magát s párthíveit.” HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország történelme* I. Pest 1871. 460. Hasonló felfogásban, de árnyaltabban fogalmazott Marczali Henrik a magyar és a pápai törekvések különbözőségeiről, Imre és Ince nézeteltéréseiről. MARCZALI HENRIK: *Magyarország története az Árpádok korában* (1038–1301). In: SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *A magyar nemzet története* II. Bp. 1896. 343–345. Pauler Gyula találóan jellemezte az 1198-ra kialakult helyzetet: „Hatalmas pártfogót nyert Imre király, a mennyiben a formális jog az ő részén volt, a pápában.” PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* II. Bp. 1899. 14. Acsády Ignác szerint hibás volt III. Ince balkáni politikája, amennyiben nem támogatta a magyar uralom általi katolikus térítést, mivel a közvetlen Róma alá tartozást elfogadhatóbbnak vélte; így ugyanis amazok egyiket a másik ellen játszották ki. ACSÁDY IGNÁC: *A magyar birodalom története* I. (896–1490) Bp. 1903. 232–233. Az Acsádyval élesen szembehelyezkedő Dudek János nehezményezte az Ince pápát bíráló kitételeket: „mi lett volna hazánkban a heves, szeszélyes Imre alatt, ha a pápa csaknem lépésről-lépésre nem segíti a mindenkivel összevesző királyt?” DUDEK JÁNOS: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak „A magyar birodalom története” című művéről*. Nyitra 1904. Fraknói Vilmos így látta a pápa szerepét: „Az ország ekkor ismét a szent-szék hathatós gondoskodására szorult... Imre a pápához fordult, ki tekintélyének súlyát nem késett az ország belső nyugalmanak megóvására a

fordulójára megélénkült kapcsolatok szép számban ránk maradt (ok)leveles emlékeit két – egymásba gabalyodó – szála lehet felfűzni: András lázongására és a keresztes had kérdésére.

III. Ince pápa kezdetektől fogva ellenezte a pártütő herceg ténykedését, mert az nem csupán a Magyar Királyság és a Római Szentszék III. Béla idején megszilárdult szövetségét, hanem a tervezett keresztes hadjáratot is veszélyeztette. 1198. január 29-én írott üzenete emlékeztette Andrást az atyai fogadalmat átvállalására, s megróttá, amiért fegyverei élet királyi bátyja ellen fordította. Intelmét, amely arra irányult, hogy a herceg mielőbb induljon a Szentföldre, a kiközösítés lehetőségén túl súlyos, ezidáig szokatlan érvekkel nyomatékosította III. Ince. Kijelentette: amennyiben András szeptember 14-ig, a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepéig nem kel útra, úgy kizárja magát a trón örökléséből, vagyis Imre fiúutód nélküli elhunytá esetén a Magyar Királyság az utána következő fiatalabb testvérre szállna.⁶

Ez a levél több tekintetben is az 1198. esztendő kulcsfontosságú forrása. Elsőként említhető jelentős genealógiai vonatkozása. Amint az a Zágrábi Krónikából ismeretes, III. Bélának négy fia volt: Imre, András, Salamon és István.⁷ A két ifjabb herceg életéről semmit sem tudunk. Az 1848 decemberében Székesfehé-

---

mérlegbe vetni". FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római szent-székekkel I. 1000–1417. Bp. 1901. 35. Hóman Bálint a pápa egyéniségében egy új korszak határát jelölte ki: „Ince pápa óta a magyar király sem olyan korlátlan uralkodó többé, aminők Szent Istvántól III. Béláig elődei voltak. Egy más szuverén hatalom állt fölötte, mellyel minden nagyobb jelentőségű politikai akciójában számolnia kellett, s melynek módjában állt saját akaratát rákényszerítenie.” HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA: Magyar történet I–V. Bp. 1935. (HÓMAN 1935.) 455. Ince Imrével kapcsolatos hol támogató, hol vele ellentétes politikáját megemlíti Makk Ferenc is. MAKK FERENC: Imre. In: KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Bp. 1994. 282–283. Kristó Gyula a nyilvánvaló pápapártiság feltüntetése mellett Imre céltudatosságát is hangsúlyozta. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1995. 226.

⁶ OTHMAR HAGENEDER: Die Register Innocenz' III. I–VII. Graz–Köln–Rom–Wien 1964–1997. (HAGENEDER, R.) I. Graz–Köln 1964. 17–18. (No. 10.) A keresztes fogadalm örökíthetőségének eszmétörténeti háttéréről l. JAMES ROSS SWEENEY: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században. Századok 1984. (SWEENEY 1984.) 120.

⁷ SZENTPÉTERY IMRE: Scriptorum Rerum Hungaricarum I–II. Bp. 1937–1938. (SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung.) I. Bp. 1937. 211.

várt feltárt királysírok tanúsága szerint fiatalon haltak meg.⁸ III. Ince levele az egyetlen híradás arról, hogy Salamon és István közül egyikük még biztosan élt 1198 elején, illetve január 29-én még úgy tudta a pápa. Másrészt feltűnő a testvéri örökösödés kilátásba helyezett sorrendcseréje, ami korántsem volt üres fenyegetés, hiszen negyedszázaddal annak előtte III. Bélával szemben is komoly támogatottságot élvezett Géza herceg, III. István ifjabb öccse. Az is figyelemre méltó, hogy Róma püspöke úgy érezte, beleszólhat egy tekintélyes uralkodóház utódlásrendjébe. Igaz, nem tudni, hogy ez az „ötlet” a pápa fejéből pattant-e ki, vagy korábban Imre király sugallta-e Incének az akkor már másfél esztendeje kellemetlenkedő herceg „hatástalanítására”, ám akárhogya történt, a megoldás pápai levélben bukkant fel, s ez mindenképpen erős beavatkozás egy királyság életébe. Következézetesen végiggondolva a pápa üzenetét újabb szembeötlő ténnyel találkozunk: III. Ince a kiátkozás és az öröklési jog megvonása ellenére sem veszélyeztette volna az Árpádok jövőbeli uralmát, ugyanis Béla harmadik fiúutóda a méltatlannak bizonyult Andrást mind a trónbetöltés, mind a kereszties hadjárat szempontjából nélkülözhetővé tette. Csakhogy a pápa sem akkor, sem később nem szánta el magát a döntő lépésre és nem tudni, mi okból, a másodszülött fiút nem büntetvén, Imre királyt sem segítette testvérharcában a végső győzelemhez. Fontos mindezt hangsúlyozni, hiszen enélkül kevésbé érthető a két évvel későbbi béke Imre és András között.

A ravasz András III. Ince engedékenységet alaposan kihasználta. Mint keresztet viselő hadvezér a Szentszék védelmét élvezte, így nem jutott nagybátyja, Géza herceg sorsára, aki börtönnel lakolt lázadásáért. E mentességéhez a kereszties had toborzására szánt roppant vagyon járult, amely törvénytelen és bátyjától soha el nem ismert hercegi különkormányzatát gazdasági-katonai szempontból egyaránt valóságossá tette. András végül híveinek magas főpapi méltóságokba emelésével lőtt túl a célon. Az egyház önállóságára ügyelő III. Ince 1198. december 30-án meghagyta Saul kalocsai érseknek, Ugrin győri és Domonkos zágrábi püspöknek, hogy a még III. Celesztin pápa által exkommunikált zárai és spalatói érsek ügyét vizsgálják ki és beiktatásukat

---

⁸ TÖRÖK AURÉL: III. Béla és első hitvese földi maradványai. In: FORSTER GYULA (szerk.): III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. 200–206.

semmisítsék meg.⁹ Intézkedésének hamar meglett a foganatja. Különösen a spalatói érsekváltás kimenetele kedvezett Imre ügyének, hiszen az új főpap az egykori nevelő, a perugiai Bernát lett, a király tántoríthatatlan, erős akaratú híve, aki tanítványát túlélve 1217-ig állt Spalató élén.¹⁰ Tevékenysége igencsak hozzájárult ahhoz, hogy az 1197 folyamán megrendült királyi hatalom túljutott válságán és 1198 végére jelentős térnyerést ért el mind a Tengeremelléken, mind az ország belsejében.

Imre 1199 márciusában Vácott leleplezte az ellene szőtt összeesküvést, a Rád völgyében (a Balatontól délre) pedig teuton *hospesei* segítségével megsemmisítette öccse seregét.¹¹ András az őt támogató osztrák unokatestvérhez, Lipót herceghez futott. Bátyja Ausztria és Stájerország dűlásával állt bosszút Lipót beavatkozásért.¹² Imre diadalmas hadiútján a királyság egyesítése, a III. Béla-kori erős központi hatalom felé haladt. Innen térítette le őt két nagytekintélyű főpap, hogy tárgyalóasztal mellett létrejöjjön a fivérek békéje. Konrád mainzi érsek még 1199 folyamán érkezett Itáliából Magyarországra, hogy a testvérek közötti egyenetlenséget elsimítsa,¹³ 1200 tavaszán pedig a pápa Gergely bíborost küldte legátusként Imre királyságába.¹⁴ Minthogy a két forrás (krónika és oklevél) mind műfaját, mind keletkezési helyét tekintve messze áll egymástól, s mindegyikük csak az egyik főpapról emlékezik, a békekötés körülményeiről nincs közelebbi tudomásunk.¹⁵ A megegyezés feltételeit annál pontosabban örököltette meg a

⁹ HAGENEDER, RI. I. 745–746. (No. 510.)

¹⁰ A testvérháború tengeremelléki történéseiről l. SZABADOS GYÖRGY: Imre és András. Századok 1999. (SZABADOS 1999.) 94–100.

¹¹ Annales Colonienses Maximi. PERTZ, MGH. SS. XVII. 809. = Chronica regia Coloniensis. GOMBOS, CFHH. I. 482.

¹² Continuatio Claustroneuburgensis II., III. PERTZ, MGH. SS. IX. Hannoverae, 1851. 620., 634. = GOMBOS, CFHH. I. 762., 764.

¹³ Annales Colonienses Maximi. PERTZ, MGH. SS. XVII. 809. = Chronica regia Coloniensis. GOMBOS, CFHH. I. 482.

¹⁴ WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest 1860–1874. (WENZEL, ÁÚO.) I. 88–89. (No. 46.)

¹⁵ James Ross Sweeney ugyan megkísérelt egy lehetséges időrendet felvázolni, amely szerint III. Ince Gergely legátust küldte Magyarországra, s őhozzá csatlakozott Konrád érsek, de közelebbit Sweeney sem tudott mondani. SWEENEY 1984. 121.

Kölni Királykrónika. „A felek tanácskozást tartván és egyezsége jutván Lipóttal, Ausztria hercegével, s Magyarország összes előkelőjével így állapították meg a békét: a kereszt jegyében átkelnek a tengeren, és Magyarország királyságát az említett osztrák hercegre bízzák. Ha pedig egyikük odavész a tengerentúli részekben, az életben maradt testvér fogja visszatértekor az atyai királyságot birtokolni.”¹⁶ A békepontok a koronás fő számára súlyos teherként jelentettek, ráadásul nem is következtek a tényleges hazai erőviszonyokból: létrejöttük, megfogalmazásuk nyilvánvaló szentszéki befolyásra vall, mindazonáltal a „végeredmény” értékeléséhez érdemes az Árpád-ház családi történetét is emlékezetünkbe villantani.

1198. augusztus 15-én kelt III. Ince „*Post miserabile Ierusalimitanae regionis excidium*” kezdetű elhíresült körlevele, amely új lendületet volt hivatott adni az egyre lankadó keresztes elszánásnak.¹⁷ Az enciklikát Franciaország, Anglia, Magyarország és Szicília érsekei kapták meg, rajtuk keresztül azonban Nyugat- és Közép-Európa vallásos lelkiismeretéhez szólt. Koronás főik közül a magyar királyra nehezedett a legnagyobb nyomás, hiszen a harmadik keresztes hadjáratban részt vett a katolikus Európa minden jelentős uralkodója: I. Barbarossa Frigyes német-római császár, I. Richárd angol király (1189–1199), II. Fülöp Ágost francia király (1180–1223). Egyedül III. Béla hiányzott az előkelő sorból, akinek beváltatlanul maradt fogadalma nehéz árnyékként kísértett 1196 után. III. Ince látta, hogy András herceg az atyai örökhagyás óta immár ötödik éve húzza-

¹⁶ „*Inito consilio et habito consensu utriusque et ducis Austriae Lupoldi omniumque principum Ungariae, pacem tali modo statuit, ut signati cruce mare transirent et regnum Ungariae predicto duci Austriae commendarent, ut si quis illorum morte preventus in transmarinis partibus debitum carnis exsolveret, superviens rediens ad patriam regnum possideret.*” PERTZ, MGH. SS. XVII. 809. = GOMBOS, CFHH. I. 482. Az idézet ugyan még az 1199. esztendőnél szerepel, ám Konrád mainzi érsek 1200. október 27-én bekövetkezett halálát az alábbi szövegösszefüggésben említi a krónika: „*A. d. i. 1200. Mogontinus, pace reformata inter fratres, regressus ad partes Austrie, in territorio Pataviensi carnis debitum solvit.*” PERTZ, MGH. SS. Uo. Ennek alapján is indokolt a békét inkább az 1200. esztendőre keltezni, bár valószínű, hogy a tárgyalások még 1199 folyamán megkezdődtek. Ismerve Imre és András elmélyült viszályát, illetve Gergely bíboros követjárását, nem csodálkozhatunk, hogy a megállapodást hosszas, akadozó tanácskozás előzte meg.

¹⁷ HAGENEDER, RI. I. 498–505. (No. 336.) III. Ince törekvéseiről, illetve a harmadik keresztes hadjárat előkészületeiről l. RUNCIMAN 1999. 721–724.

halasztja az útrakelest. Ezért is fordult figyelme Imre felé. Más Árpád-házira ezek szerint nem számíthatott. Miért? És miért kellett a fivérek távollétében egy idegen országbeli, ráadásul nem királyi rangú uralkodóra, II. Géza király (1141–1162) leányági leszármazottjára bízni Magyarországot, holott az Árpádok öröklésrendjében Salamon vagy István herceg következett volna? Hanem a Kölni Királykrónika csak Imre, András és Lipót személyével számolt, sőt Ince leveleiből is eltűnt az ifjabb testvérre történő hivatkozás! Mindez azt bizonyítja, hogy legkésőbb 1199 folyamán sem Salamon, sem István nem volt már életben. Együtt látszik tehát az a kettős készlet; a magyar királyi keresztes had hiánya, illetve ennek pápai számonkérése egyfelől, az Árpád-házi férfiak megfogyatkozása másfelől (az 1189-ben Bizáncba távozott Géza herceg természetesen szóba se jöhetett), amely rábírta Imrét, hogy fogadja el a számára rendkívül hátrányos feltételeket. Ehhez kellett Wittelsbach Konrád érsek hathatós közbenjárása, aki – és ez úgy látszik, szinte teljesen elkerülte az újabb honi történetírás figyelmét – 1196 óta maga is a kereszt jelét viselte, aki 1197-ben a harmadik keresztes hadjáratnál már megjárta a jeruzsálemi zarándokutat,¹⁸ s aki ennél fogva személyes példájára hivatkozhatott. Gyanítható, hogy Imrét ennek ellenére tovább kellett

¹⁸ „1196. Chunradus Moguntinus archiepiscopus et multi principes signo sancte crucis signantur... 1197. Expediit tertia Ierosolimam. Chunradus Moguntinus archiepiscopus profectus est Ierosolimam circa nativitatem Domini. Eodem anno Wolfkerus Pataviensis episcopus et dux Austrie Fridericus et alii plures Ierosolimam profecti sunt.” Continuatio Claustro Neuburgensis II. PERTZ, MGH. SS. IX. 620. Lényegtelen szövegeltérésekkel Continuatio Claustro Neuburgensis III. Uo. 634. Konrád érsek szentföldi ténykedéséről l. RUNCIMAN 1999. 707–713. A magyar történetírásban Virág Benedek hangúlyozta a mainzi érsek szentföldi útját a békekötésről frott elemzését bevezetvén. „Jónak látta megtérni napkeletről Konrád moguntiai érsek, 1200. azt a hírt hozván, hogy a szent föld hamar és nagy segédet kívánna, nem különben egyetértést a keresztény fejedelmek között. A német keresztesek tehát Konrádot mind Imréhez, mind Leopoldhoz békességet szerzeni elküldötték.” Virág Benedek Magyar századai. Harmadik kiadás TOLDY FERENCZ által. I. Pest 1862. 248. Kevéssel alább érdekes, de nem túl valószínű okfejtéssel indokolja Virág Benedek Imre király fogadalmát: „Én mindaddig azt tartom, hogy a megsértett Boleszláv miatt Innocentius békéltetésére ígért volt keresztes út; mert így ugyan ezen pápának egész kedvét és minden kegyelmeit megnyerhette; de azután új környülfalakok fordúlván elő, ha le nem tetették vele is szándékát, meggátolták.” Uo. II. 5. Konrád szentföldi útját, visszatértét újabban egyedül Borosy András említi. BOROSY ANDRÁS: A keresztes háborúk és Magyarország. I. rész. Hadtörténelmi Közlemények 1996/1. (BOROSY 1996.) 33.

győzködni, eképp Konrád küldetését Gergely pápai legátus nyomatékositotta és vitte sikerre. Róma szempontjából megnyugtatólag hatott, hogy Jeruzsálem visszafoglalása már nem csak egy könnyelmű hercegtől függ, hanem Európa egyik legjelentősebb királya is felesküdt a szent háborúra. András számára nem jöhetett volna jobbkor a szentszéki közbelépés, vert helyzetéből ezáltal szerencsésen emelkedhetett ki. Laterán akarata ezután egyre erősebben követelt érvényesülést Imre királyságában: a testvérháború igazi győztese III. Ince pápa lett.

A fivérek békéje addigi küzdelmeiket tekintve meglepően tartósnak bizonyult. Ez arra utal, hogy András herceg olyan kemény – általunk nem ismert – figyelemztetést kaphatott, hogy attól három évig nyugton maradt. A nyilvános megállapodáson kívül egy valamiben tényleg egyezett a testvérek elgondolása, ám ennek hallatán aligha örült volna a Szentszék: valójában egyikük sem akart kereszties hadjáratot vezetni. András halogató magatartását királysága idején is folytatta, és csak bő két évtizeddel atyjának tett fogadalma után szánta el magát költséges és ráadásul hiábavaló útjára, amikor már III. Ince sem élt. (Ekkor sem kereszties buzgalomból, hanem a konstantinápolyi latin császári trón reményében indult el.)¹⁹ Imre életének hátralevő rövid éveiben egyáltalán nem váltotta be kényszerű fogadalmát. Az ekkortájt született László trónörökös miatt kiváltképp nem akart elindulni, amúgy a szentföldi utat nem tették vonzóvá a zarándok uralkodók halálhírei sem. A király személyes érdekein túlmenően az ország javát sem szolgálta volna a hadjárat: a békével végre alkalom nyílt a III. Béla idején megkezdett hódító politika folytatására, amelynek sikerét a néhai király által biztosított belső erőforrások, illetve a Bizánc hanyatlásával kialakult hatalmi úr szinte megelőlegezte. Imrének már csak kibúvót kellett találnia a vállalás fenyegető árnyéka alól.

Ekkor kínálkozott az első váratlan haladék, a pápai levelek által patarénusnak nevezett bogumil eretnkség boszniai terjedése. A Szentszéket szerfelett aggasztotta, hogy a római egyház világi hatalmára veszélyes tanok a bosnyák fejedelmi

---

¹⁹ RUNCIMAN 1999. 750. II. András kereszties útjáról konstantinápolyi latin császárrá választásáról, illetve a császári gondolat magyar művelődéstörténetre kifejtett hatásáról legújabban I. SZOVÁK KORNÉL: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. Századok 2000. (SZOVÁK 2000.) 135–142.

udvarban is támogatást nyertek. Ince nem késlekedett: már 1200. október 11-én kelt levelében megbízta Imre királyt a boszniai eretnokség felszámolásával.²⁰ Üzenete megemlékezik arról is, hogy Bernát spalatói érsek székvárosából és Trauból sok patarénust kiűzött, ám azok védelmet találtak Kulin bán udvarában, aki első és igazi keresztényeknek tekinti őket. Kéri ezért a királyt, hogy amennyiben a bán nem taszítaná el őket magától, úgy ő maga foglalja el Kulin földjét és vesse ki belőle az eretnokséget. A megbízatás egyszerre jelentett alkalmat a keresztes hadjárat elodázására és kedvező lehetőséget déli irányú hódító törekvéseinek megvalósítására. Imre megindította seregét, ám azt nem a bogumilok, hanem István szerb nagyzsupán ellen vezette.

A szerb ügyekbe való beavatkozást ugyanolyan testvérháború tette lehetővé, mint amilyen nemrég még a Magyar Királyságot gyengítette. A nagyságrendi különbség azonban szembeszökő: Magyarország felett nem állt olyan világi hatalom, amely a testvérharcból hasznot húzhatott volna, míg a Bizánc hanyatlásával némi lélegzethez jutó Szerbia ekkor tette meg első lépéseit az önálló államiság felé. A Nemanja-fiak célkitűzése azonos volt: mindketten a római egyházba kívánták vezetni országukat, hogy közvetlenül a pápától nyerjék a koronát, s így se *imperium*, se *regnum* vazallusai ne legyenek. Ellentétük abban állt, hogy melyikük területére alapozódjék a királyság. Az idősebb fiú, az ország belsejét és a nagyzsupánságot öröklő István már folytatott tárgyalásokat a Szentszékkal, amikor a tengerparti Zéta fejedelme, Vuk a magyar király támogatását kérte. Imre 1201 és 1202 táján vezetett hadat István ellen, de győzelmét nem Vuk elképzelései szerint aknázták ki. Igaz, hogy pártfogoltja került a nagyzsupáni székbe, de ő a segítségért állama önállóságával fizetett: Imre 1202-ben Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma mögé illesztve felvette a „Szerbia királya” címet,²¹ kinyilvánítva ezzel, hogy ő kívánja új vazallus államát bevezetni a katolikus keresztény világba. Hatalmi állását finoman érzékelteti a pápa viszonyulása az új helyzethez. Ince, aki az imént erőltette a keresztes

²⁰ TADE SMIČIKLAS: *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II. Zagrabiae 1904. (SMIČIKLAS, CD.) 350–352.

²¹ „*Hemericus dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servieque rex*”. NAGY IMRE: *Sopron vármegye története*. Oklevéltár I. Sopron 1889. 5.

fogadalmat Imrére, most meghajolt az immár újra erős magyar király akarata előtt, dacára annak, hogy már ki is jelölte az Istvánhoz küldendő legátusát. A végső elismerést azzal adta meg, hogy János kalocsai érsek közvetlen egyházi fennhatósága alá helyezte Szerbiát és a térítést is őreá bízta.²²

Az 1202. esztendő két kedvezőtlen fordulatot hozott Magyarország számára. November 9-én kelt üzenetében a pápa Imre levelére válaszolt. Ebben a király Gubanus (?) pogányainak támadása miatt tanácsadói szavára hallgatván a kereszties hadrakelés elhalasztását kérte. Ince mindezek ellenére úgy vélte, jobb, ha a király útrakel, nehogy Isten kegyeiből kiessék, sőt a pogányok támadásában már égi intést látott.²³ A támadás a Szent Korona új szerzeményét, Szerbiát érte, s ezt Imre győztes hadjárattal torolta meg. A magyar sereg még az őszt megelőző hónapokban küzdött a bolgárok, s a velük szövetséges kunok ellen. Csakhogy a levélváltás idejében már ennél jóval súlyosabb fejlemények kötötték le mind a Szentszék, mind Magyarország figyelmét.

1202-ben, III. Ince pontifikátusának ötödik esztendejében végre útnak indult egy kereszties sereg, ám ez sem magyar, hanem francia vállalkozás volt, s hogy Imre nem csatlakozott hozzá, az elsősorban a vele ellenséges Velence rovására írandó. Az idős doge, Enrico Dandolo szerződést kötött a keresztiesekkel, amely szerint nyolcvanötezer ezüstmárkáért a kalmárköztársaság vállalja a harcosok tengeri szállítását, ám azok nem tudták kifizetni a roppant összeget. Erre Dandolo a sereg hajóztatásának feltételül szabta, hogy a keresztiesek segítsenek elfoglalni az ekkor Magyarországhoz tartozó Zárát.²⁴ Az alku megkötöttet a doge és Montferrati Bonifác kereszties seregvezér között. A velencei-kerzties hadsereg november 10-én érkezett a város alá. A támadás egyszerre folyt a

---

²² FEJÉR GYÖRGY: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* II. Budae 1829. (FEJÉR, CD.) 408., 417.

²³ HAGENEDER, R. V. Wien 1993. 204–205. (No. 102.) Rövid, de hasznos áttekintést tett közzé Dietmar Hintner a kor magyar-„bizánci” kapcsolatairól III. Ince leveleinek tükrében. DIETMAR HINTNER: *Die Beziehungen zwischen Ungarn und Byzanz im Spiegel der Register Papst Innozenz' III. (1198–1216)*.; JÜRGEN DUMMER–JOHANNES IRMSCHER: *Byzanz in der Europäischen Staatenwelt. Berliner Byzantinische Arbeiten. Band 49.* Berlin, 1983. 157–164.

²⁴ A Bizánc elfoglalását eredményező negyedik kereszties hadjárat előkészületeiről, s az 1202. esztendő eseményeiről l. RUNCIMAN 1999. 721–727.

szárazföldről és a tengerről. Az ostromban rengeteg harci gép, illetve a falakat ásó aknászok sokasága segítette a várívókat.²⁵ Zára november 15-én megadta magát. A beözönlő győztesek feldúlták a várost, de a rombolásnál és fosztogatásnál is nagyobb erkölcsi kár keletkezett azáltal, hogy keresztes had támadt keresztes király városára, érseki székhelyre. Az ostrom megosztotta a keresztet viselők vezérkarát is. Simon de Monfort öccsével, sok más báróval, s a vaux-i apáttal együtt tiltakozása jeléül elhagyta a táborát; népes kíséretével Magyarországra ment, ahol Imre király szíves fogadtatásban részesítette.²⁶ S jóllehet a magyar uralkodó a barátságos vendéglátás révén kinyilvánította, nagyra értékeli az ostromot ellenzők kiállását a tiszta keresztes ügy mellett, a nagy többség által folytatott „gyakorlat” ha lehet, még messzebb taszította egy szentföldi háború indításának gondolatától. Ezenközben Montferrati Bonifác ugyancsak törhette a fejét, miként fogja kimagyarázni magát – és serege tettét – a pápa előtt, akinek levelei „*sine salutatione*” érkeztek december közepén a keresztesek táborába.²⁷ Az egyházfői üdvözlét megvonása a kiközösítés fenyegetését vezette be, franciákra és velenceiekre egyenlő érvénnyel.

A Zára megszállásából fakadó következmények révén páratlanul abszurd helyzet állt elő: a pápának azért kellett kiközösítenie a nagy nehezen összehozott keresztes hadat, mert az egy kereszt jelét viselő király keresztény városát vívta meg. Hanem ebből a történelmi zsákutcából mihamarabb ki kellett hátrálni, méghozzá úgy, hogy Bonifác serege induljon eredeti küldetését betel-

²⁵ Az ostrom lefolyásáról l. Geoffroy de Villehardouin: *Historie de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois*, 1204. GOMBOS, CFHH. II. 999.; *Annales Herbipolenses*. PERTZ, MGH. SS. XVI. Hannoverae 1858. 10. = GOMBOS, CFHH. I. 138–139. A Zára ostromáról emlékező források katalógusát l. BOROSY 1996. 34–41.

²⁶ „*Unde abbas Vallensis et dominus Symon de Monteforti et Engelrart de Boves recesserunt cum magna multitudinem militum et aliorum, et venientes in Ungariam, a rege honorifice sunt suscepti*”. *Annales Herbipolenses*. PERTZ, MGH. SS. XVI. Hannoverae 1858. 10. = GOMBOS, CFHH. I. 139. Az ostromot pártoló Geoffroy de Villehardouin epés megjegyzést tett a sereget elhagyó Simon de Monfortra, illetve a magyar királyra, akit egyenesen a keresztesek ellenségének nevezett: „*que uns des hals barons de l'ost, qui avoit nom Symons de Monfort, ot fait son plaist al roi de Ungrie qui anemis estoit a cels de l'ost*.” GOMBOS, CFHH. II. 1000–1001. (Imre király ellenséges érzületein, úgy gondolom, nincs mit csodálkoznunk.)

²⁷ HAGENEDER, RI. V. 315–320. (No. 160–161.)

jesíteni, ugyanakkor lehetőleg Imre király is kapjon elégtételt. III. Ince jól láthatta, hogy itt egyszerre két kereszties vállalás ügye forog kockán; a már elindított, de a velencei mohóságtól megszeplősített francia főúri, valamint a majdan megindítandó – évek óta halogatott – magyar királyi-hercegi hadjárat. A körülményeket súlyosbította, hogy Zára ostroma miatt olyan mély ellenérzés támadt Imrében Bonifácot illetően, hogy semmi esély nem volt a két kereszties szándék együttes megvalósítására, a magyarok csatlakozására. Ahhoz tehát, hogy a Szentföld ügye elmozduljon a holtpontról, a pápának választania kellett a francia és a magyar érdekek közül. Ince a maga szempontjából teljesen érthetően először a már valóságos, akkor épp Zarában áttelelő hadsereg helyzetét kívánta rendezni. Ezért elfogadta a bárók követői által előadott mentegetőzést, amely szerint a keresztiesek zsarolás áldozatai, és csak az ostromban való kényszerű részvétel árán tudták megőrizni a sereg egységét.²⁸ Ince pápa így hát feloldozta keresztieseit az *excommunicatio* alól, s 1203. április 21-én útnak indította Péter legátust, hogy a szertartást végezze el.²⁹

A feloldozás kegyelme természetesen nem vonatkozott Enrico Dandolóra, ám ez őt egyáltalán nem zavarta: végre Zára birtokában volt, amelyet egyedül nem tudott volna megszerezni. Az elmenekült lakosok később ugyan visszafoglalták városukat, de amikor látták, hogy Magyarország képtelen őket megvédeni a kalmárköztársaságtól, 1203-ban behódoltak Velencének.³⁰ Imre hiába kérte a pápát, hogy a várost korábbi javaival egyetemben adassa vissza,³¹ az végleg elveszett számára. Montferrati Bonifác ezalatt már messze járt katonáival. Joggal örülhetett, hiszen a bonyodalmakból szinte veszteség nélkül került ki: megúszta egy néhány hónapig hatályos pápai kiközösítéssel, amikor télidőben amúgy sem tudott volna hadakozni, ráadásul Ince haragja úgy olvadt el a hóval, hogy még elégtételt sem kellett adnia a magyar királynak. Ha a feloldozás az előbbiek

---

²⁸ Geoffroy de Villehardouin a bocsánatkérés érvei közé egy Simon de Monfortnak és a táborát elhagyó kíséretének szánt oldalvágást csempészett, így akart a vétekből erényt kovácsolni. GOMBOS, CFHH. II. 1000.

²⁹ HAGENEDER, R. I. VI. Wien 1995. 71–72. (No. 48.)

³⁰ WENZEL, Á. VI. Pest 1867. 261–263.

³¹ Uo. 239–241.

alapján magyarázható, a következmények nélküli engedékenység már kevésbé érthető. Az pedig különösen feltűnő, hogy Imre király és András herceg egyaránt mily tehetetlennek mutatkozott. Egyikük sem vonult fegyverrel Zára felmentésére, egyikük sem használta ki azt az időszakot, amikor a keresztesek kiközösítés alatt álltak, sőt később is magukra hagyták a városlakókat Zára visszafoglalásában és újjáépítésében. 1202 ősze kellemetlen következményekkel járt: leleplezte mind a Magyar Királyság, mind a Szentszék sebezhetőségét. Azáltal pedig, hogy Ince kártérítés kötelezettsége nélkül engedte útjára Bonifácot és kereszteseit, Imrének némileg megrendült a pápai igazságszolgáltatásba vetett bizalma.

1203 tavaszára ez a válság látszólag elült, s a magyar–papai együttműködés végre komoly sikert ért el – a bosnyák térítésben. Ince még 1202. november 21-én kelt parancsával küldte Boszniába Bernát érseket, hogy Kulin bánt és családját bírja rá az eretnokség elhagyására.³² A főpap küldetése oly nagy sikerrel járt, hogy bogumilok az 1203. április 8-i okmány szerint kinyilvánították visszatérési szándékukat Rómához.³³ Az okiratot április 30-án Imre átíratta és megerősíttette a Csepel-szigeten, amikor az elhunyt Kulin bán fiát, Istvánt fogadta hűbéres hódolatra.³⁴ István bán egyúttal esküvel vállalta, hogy az eretnokséget nem tűri, a Szentszék által előírt szabályokat betartja, ellenkező esetben 500–500 ezüstmárkát tartoznék fizetni a királynak és a pápának. Minderről Imre király értesítette III. Incét.³⁵

Még 1203. február 25-i kelettel egy érdekes üzenet hagyta el a Lateránt, amely ugyan „a Magyar Királyság minden érsekéhez és püspökéhez” szólt, de amely később az ország életére, illetve a szentföldi hadjárat ügyére gyakorolt döntő befolyást. A pápa ekkor jelentős kedvezménnyel kívánta Imre királyt a Jeruzsálem felé vezető hadi útra terelni. Kiközösítés terhe mellett megparancsolta az egyházi és világi főméltóságoknak, hogy esküdjenek fel a törvényes trónörökös hűségére. A király távollétében az ország irányítására felállítandó testületnek

---

³² HAGENEDER, RI. V. 218–219. (No. 109.)

³³ SMIČIKLAS, CD. III. Zagrabiac 1905. 24–25.

³⁴ HÓMAN 1935. I. 429.

³⁵ SMIČIKLAS, CD. III. 36.

engedelmeskedjék mindenki, az uralkodó esetleges szentföldi elhalálózása után egészen László felserdültéig.³⁶ (Az ekkor kétéves gyermek majd mint III. László király 1204–1205 között Magyarország – névleges – ura volt.) Az üzenet legfőbb érdekessége, hogy III. Ince maga mondta fel az 1200-ban Imre királyra erőltetett egyik békepontot; Lipót osztrák herceg helyett itt már egy országhormányzói feladatokat ellátó régenstanács szerepelt a pápa terveiben! Az Árpád-ház új tagja ezúttal az osztrák herceg magyarországi szerepvállalását hiúsította meg. Hanem a szentszéki akarat még egy valakit felesleges emberré nyilvánított a magyar politikában: András herceget, akit már csak és kizárólag egy kereszties hadjárat társhadvezéréként tartott számon. Az Imre-ági örökösödés lateráni támogatása érthető módon heves ellenkezést váltott ki Andrásból, ezért Ince igyekezett az ő kedvében is járni. 1203. november 5-én megfogalmazott rendelkezései biztosították a herceget, hogy minden javát, amelyet jogosan birtokol, Szent Péter, illetve a saját oltalma alá veszi, s azt addig óvja, ameddig hiteles hírt nem kap visszaérkeztéről avagy haláláról.³⁷ A kedvező előjelek ellenére ez a hadjárat is a többi sorsára jutott. András 1203 őszén sereget gyűjtött, s bátyjára támadt. Hároméves belső nyugalom után újra felütötte fejét az Árpádok testvérviszálya. A király a Dráva partján, Varasd mellett nézett szembe öccse haderejével, amely ez alkalommal felülmúlta az övét. Egy merész elhatározással királyi jelvényeit magához véve átvonult András táborába, s ott foglyul ejtette, majd bebörtönözte pártütő öccsét.³⁸

Érdemes az utolsó hercegi lázadás körülményeit sorra vennünk. Talán meglepő, de András jól-rosszul elaltatott hatalomvágyát épp III. Ince ébresztette fel azáltal, hogy László öröklésének nyílt pártfogolásával elütötte őt a hön áhított királyság minden elvi lehetőségétől. Az 1198-ban megfogalmazott pápai fenyegetés igazán öt évvel később, akkor vált veszélyessé, amikor kimondatlan maradt.

³⁶ HAGENEDER, RI. VI. 11–12. (No. 4.)

³⁷ HAGENEDER, RI. VI. 254–257. (No. 154–156.)

³⁸ Thomas Spalatenis Archidiaconus: *Historia Salonitanorum*. GOMBOS, CFHH. III. 2228–2229. András foglyul ejtésének módjáról ellentétes vélekedések maradtak fenn. Ezek kritikájáról, illetve Spalatói Tamás hitelének megerősítéséről l. KATONA 1781. 697.; DÜMMERTH DEZSŐ: *Az Árpádok nyomában*. Bp. 1987. 389.; SZABADOS 1999. 108–110.

Salamon és István herceg már rég nem élt, de helyettük született Imre fia László, aki – úgy tűnt ekkor – feleslegessé tette Andrást az Árpád-házi öröklés szempontjából. Ráadásul a bátyjával kötött béke révén most már Imre is keresztes hadvezérnek számított, vagyis a szentföldi háborút tekintve sem volt pótolhatatlan a herceg. Ez volt a egyetlen békepont, amely Imre javára vált és ezt ismerte fel a király, amikor végre börtönbe zárhatta nyughatatlan öccsét, amit pedig legszívesebben már országglása elején megtett volna. III. Ince ugyan rosszallását fejezte ki András elfogatása miatt, de ez is csak a herceg felé megnyilvánuló könyörületességét példázza.

1204-ben a trónutódlás biztosításán fáradozott Imre, ám ebből nem következik az, hogy halálos beteg lett volna, már csak azért sem, mert ezzel egyidőben a bolgár állam alávetésére is komoly erőfeszítéseket tett. Egyértelmű, hogy a gyermek László megkoronáztatásában az atyai példa, jelesen az 1182-es szertartás tükröződik, amelynek során III. Béla az ő trónöröklését biztosította ugyanígy. Imre király ez irányú törekvése jó helyzetfelismerését dicséri. András herceg minapi lázadása miatt a keresztes hadjárat elmaradt, de a Lászlónak leteendő hűségeskü, amelyet III. Ince még 1203. február 5-én parancsolt Magyarország előkelőire, továbbra is érvényes volt, s a koronázás számára kedvező légkört teremtett. Ezt az alkalmat 1204 tavaszán ragadta meg a király, és kérte a pápát, járuljon hozzá a kijelölt trónutód megkoronázásához. Ince április 24-én Ugrin esztergomi érsekhez intézett levele szerint azzal a megkötéssel engedélyezte a szertartás elvégzését, hogy a gyermek nevében atyja esküdjék fel a pápa iránti engedelmességre, valamint a magyarországi egyház szabadságára.³⁹ Ezután úgy látszott, hogy a trónörökös koronázását semmi nem zavarhatja meg, csakhogy mégis támadt egy hatalom, amellyel meg kellett küzdenie a királynak – és ez maga a Római Szentszék volt.

Imre először Zára megtorlatlan ostroma után kényszerült a pápához fűződő kapcsolatok átgondolására, de a bizalmi válság hamar elült. A trónutódlás kérdésében teljes egyetértés uralkodott, ezért a királyt váratlanul érte, hogy III. Ince egy a magyar érdekekkel ellentétes törekvést karolt fel, Bulgária önálló katolikus

---

³⁹ HAGENEDER, R. I. VII. Wien 1997. 95–96. (No. 58.)

királysággá válását. Az Asenidák felkelésével helyreállt az ország államisága, s a szerbekhez hasonlóan Kalojan is Rómához közeledett. Hosszú puhatolózó tárgyalásokba bocsátkozott Incével míg 1203-ban hajlandónak mutatkozott elfogadni a nyugati egyház főségét.⁴⁰ Szándéka egy minden világi hatalomtól független állam megteremtése volt, csakúgy, mint István nagyzsupáné, akinek sorsából messzemenő következtetéseket vonhatott le Imre király hódító politikáját illetőleg. István bukása, Vuk alávetése tudatosíthatta benne, hogy Szerbia után az ő országa a terjeszkedő magyar nagyhatalom következő lehetséges prédája, s talán ez késztette arra, hogy egyfelől – erőfitogtatásképpen – támadja Imre új foglalását, másfelől az időhúzás helyett megtegye döntő gesztusát Róma felé. A pápa 1204. február 25-én adta ki a bolgár fejedelem koronázásáról rendelkező bulláját,⁴¹ és Leó bíborost legátusként Bulgáriába küldte. A Magyarországon átutazó főpapot Keve váránál, az al-dunai határon királyi parancsra feltartóztatták, mondván, a koronázás előtt a magyar–bolgár viszonyt kell rendezni; Imre és Ince levélváltásából azonban kiderült, hogy a Bulgária feletti fennhatóság a tét. A magyar király 1204 közepén öt pontba szedve küldte el panaszait a pápának, aki mindezekre tételesen megfelelt. Sajnos Imre levele nem maradt ránk, de III. Ince válaszából is megismerszik a két egymásnak feszülő politikai akarat.⁴²

Imre elsőként azt hangsúlyozta, hogy Szent István óta a magyar királyok – de különösen atyja és ő – mindig a Szentszék érdekeire ügyelve uralkodtak. Ince erre azzal felelt, hogy Róma is kedvezni szokott a magyar királyoknak: legutóbb III. Sándor pápa engedélyezte, hogy a makacsul ellenálló Lukács esztergomi érsek helyett a kalocsai koronázhassa meg III. Bélát. Másodikként Imre a pápai legátus tiszteletben tartását említette, akire olyannyira tekintettel volt, hogy a kedvéért elbocsátotta Kalojan ellen gyűjtött hadát, holott amaz új országából, Szerbiából sok keresztény foglyot hurcolt el. A válasz kilátásba helyezte, hogy a koronázás

---

⁴⁰ Ince és Kalojan tárgyalásairól, illetőleg a magyar–bolgár kapcsolatokról és a bolgár koronaküldésről önálló monográfia is készült. DIETMAR HINTNER: *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren*. Leipzig 1976.

⁴¹ HAGENEDER, RI. VII. 3–6. (No. 1.) Az élénk pápai–bolgár levelezés emlékeit l. uo. 6–27. (No. 2–12.)

⁴² FEJÉR, CD. II. 435–443.

feltételül a magyar királlyal kötendő békét szabja. Harmadszorra Imre azt állította Kalojanról, hogy semmilyen földet nem birtokol jogosan, csak erőszakkal, ezért érthetetlen, miért akarja a pápa őt mégis megkoronázni. Ince megígérte, hogy a jogtalan foglalásokat elveszi, de emlékeztetett az önálló bolgár államiság hagyományaira, valamint arra, hogy István nagyzsupán kezdeti támogatása ellenére hagyta, hogy Imre meghódítsa Szerbiát. III. Incének mégsem ez volt a leghatásosabb érve, hanem a negyedik pontra adott válasz. Imre ebben részletezte Leó visszatartásának okait; azt kívánta, hogy Kalojan egyáltalán ne, vagy csak a béke után koronáztassék. Ince erre párhuzamot vont László és Kalojan készülő koronázása közé: „Jól gondold meg azt is, miként vélekednél, ha mi akadályoztatni akarnánk vér szerinti fiad koronázását? Tudd, hogy mi szintűgy vélekednénk, ha te akarnál akadályt gördíteni lelki fiunk koronázása elé!”⁴³ Ötödik pontban végül Imre emlékeztette Incét, hogy már két éve nem kapott elégtételt Zára miatt, s ha most a pápa a békekötés előtt koronáztatná meg Kalojant, úgy elvesztené az apostoli igazságszolgáltatásába vetett bizalmát. E felvetésére viszont az egyházfő nem volt képes érdemleges választ adni, csak az ostromlókat sújtó kiközösítést tudta felemlíteni.

Imre király és III. Ince pápa esetében az alapvetően jó szövetségesi kapcsolat ellenére sem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a mélyben munkáló erőket, amelyek több ráncot is gyűrtek a békés felszínre; közülük a legnagyobbat a fenti levél örökítette meg. Kettejük érdekellentéteit terjeszkedési igényeik okozták, s habár túlzás a katolikus egyházfő, illetve a magyar király uralmi törekvéseit azonos minőségűnek beállítani, mégis e leegyszerűsítésből kiindulva látszanak a közöttük meglévő hasonlóságok és különbözőségek. Az egymástól igencsak eltérő két hatalmi forma; az egyetemes lelki főség és egy világi monarchia koronás képviselője éppen abban hasonlított egymásra, hogy mindkettő a másik hatáskörébe avatkozva akarta a sajátját kibővíteni: eképp nem elhanyagolható mértékben gyarapodott III. Ince pápasága világias, míg Imre királysága vallási-egyházias vonásokkal.

---

⁴³ „Attente nichilominus diligenter, quale denique reputares, si nos impedire vellemus, ne filius tuus carnalis coronari posset in regem? Et tale nos reputare cognasce, si tu impedire coneris, ne filius noster spiritualis in regem valeat coronari.” Uo. 442.

III. Ince VII. Gergely (1073–1085) pápa méltó szellemi–politikai örökösének bizonyult a katolikus egyház földi hatalmának kiterjesztésében. Szüksége is volt a minél erősebb világi befolyásra, hiszen amikor Jeruzsálem elfoglalásának tizenegyedik esztendejében megörökölte III. Celesztin trónját, a kereszties mozgalom szélárnyékában találta magát. Hatalmas lendülettel buzdította Európa keresztényeit a Szentföld legszentebb rögeinek visszafoglalására, ám uralkodó kortársai nagyon is evilági gondjaikkal voltak elfoglalva. Fülöp Ágost francia király hol az angolokat, hol saját feleségét, Ingeborg királynét igyekezett távol tartani magától; a német császárságot belviszály szabdalta; III. Béla beváltatlan kereszties fogadalma ugyan komoly reménysugarat bocsátott Róma felé, ám ezt hamar eltakarta a hercegi pártütés viharfellege. Ince 1200-as békéje a szent háború ügyét is hivatott volt támogatni, csak hogy a testvérek egyre-másra bújtak ki a kötelezettség igájából. Imre a szent város visszavétele helyett a Szent Korona országait gyarapította. Ezt elégelte meg a pápa 1204-re, amikor Bulgáriát, az egyetemes egyház új gyermekét nem engedte magyar királyi fennhatóság alá. Imre növekvő nagyhatalmi igényeit csak nyílt zsarolással tudta letörni. (Ennek a király természetesen engedett, hiszen III. László magyar trónutódlása a bolgár hódításnál sokkalta fontosabb volt; végül 1204. augusztus 26-án megtörtént a gyermek koronázása – Ugrin esztergomi érsek halála után, a magyarországi politika újabb felbolydulása közepette.)

Imrének ugyanakkor alapos jogcíme volt Bulgária hódoltatására, csakúgy, mint Szerbia alávetésére, illetve Bosznia függésének megerősítésére. A szerb és a bosnyák példa igazolta, hogy Magyarország térítő tevékenységével már megadta Istennek, ami Istené – vagy inkább a pápának, ami a pápáé, – hiszen hódító szándékkal kizárólag nem katolikus országok ellen vonult. Elképzelése világosan látszott: az uralma alá hajtott fejedelemségeket maga akarta bevezetni az egyetemes egyház közösségébe. Szávan túl vezetett seregei ilyenformán egyszerre tekinthetők sajátos „kereszties hadjáratainak”, illetőleg a magyar birodalmi igények erőteljes megnyilvánulásának. Imre e kettős, térítő–hódító küldetésére a „szent királyok nemzetsége” sarjaként érzett felhatalmazást. S hogy ez mennyire így volt, arra még egy szemléletes példa akad: Imre volt az első magyar uralkodó, aki a már szentté avatott László királyról nevezte el trónra szánt fiát; arról a

László királyról, akiben a XII. század végi legendaíró egy Európa fejedelmeit és népeit Jeruzsálembe vezető zarándokot, szinte már egy keresztes vezért láttatott,⁴⁴ de aki valójában a hódító Magyarország területfoglaló hadjáratait indította meg.

---

⁴⁴ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 1938. 521. A Szent László-legenda legújabb irodalmából l. GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás a középkorban Magyarországon. Bp. 1995.; SZOVÁK 2000.

SZABÓ JÓZSEF

A török hódoltság néprajzi emlékei a földrajzi nevekben*

Annak oka, hogy dolgozatom tárgyát a földrajzi nevekhez fűződő, a török hódoltság korához kapcsolódó néphagyományból merítettem, nem csupán szűkebb szakmai, valamint a néprajz iránti érdeklődésemben rejlik; jelen esetben inkább azzal függ össze, hogy Makk Ferenc kollégát, a kiváló történészprofesszort 60. születésnapja alkalmából mindenképpen névtani témájú írással szeretném köszönteni, hiszen – sokoldalú kutatómunkájának egyik jeleként – Kristó Gyulával és Szegfű Lászlóval közösen olyan értékes kiadványt tett közzé az 1970-es évek közepén mint az „Adatok korai helyneveink ismeretéhez I–II.”, amely méltán váltott ki nagy érdeklődést és elismerést nyelvészek, történészek körében egyaránt.

A másfél évszázadig tartó hódoltság idején oszmán-török hatás érte nyelvünket és kultúránkat. A törökökkel való időnkénti, helyenkénti érintkezés, olykor együttélés (pl. a szandzsákközpontokban), továbbá a csapataikkal folytatott csatározások, a hivatalnokaikkal kialakult szorosabb-lazább kapcsolatok nyomot hagytak a magyar néphagyományban is. Minderről az ország nagy részén sok emlék, monda tanúskodik.¹

A török hódoltsághoz kapcsolódó mondáinknak különböző típusai vannak, ezek külön-külön is viszonylag sok példával adathozhatóak a magyar nyelvterület nagy részéről, s egy nem is jelentéktelen hányaduk pedig különböző helynevekhez fűződő magyarázatként maradt fenn. Ez utóbbi csoport ugyan nem került el a kutatók figyelmét, hiszen pl. egy-egy rövidebb közlemény már a múlt század legvégén, majd az 1920-as években is napvilágot látott,² az 1970-es években

* Részlet egy készülő tanulmányból

¹ L. részletesebben: ORTUTAY GYULA (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon V. Bp. 1982. 336.

² BELLOVICS BÁLINT: Helynevek. Magyar Nyelvőr 1894. 48.; ELEK OSZKÁR: Török emlékek a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr 1928. 3–7., 42–47.

pedig pl. a néprajzos Ferenczi Imre a volt Jugoszlávia bánáti, baranyai-drávaszögi és szlavóniai magyar településeiről tett közzé hódoltság korabeli, földrajzi nevekhez fűződő, a török nevéhez kapcsolt mondákat,³ mégis alig van olyan nyelvészeti munka, amely a törökdúlás helyneveinkben megőrződött nyomaival foglalkozott volna.

A hódoltság kora kétféle módon hagyhatott nyomot földrajzi neveinkben: valamely névhez a törökkel kapcsolatos valamilyen néphagyomány (pl. valódi vagy elképzelt, kiszínezett esemény, monda) fűződik (ilyenek százával találhatók a különféle helynévgyűjteményekben), vagy pedig maga az elnevezés tekinthető oszmán-török eredetűnek (ilyenre kevés példa van). Az utóbbi névtípussal nemigen foglalkozott a kutatás. Kakuk Zsuzsa nemrég megjelent könyvében⁴ is – érthető okokból – majdnem kivétel nélkül közszók szerepelnek, s csupán egy-két olyan földrajzi név fordul elő benne, amely oszmán-török eredetű. Ilyen pl. a *Csausz-út*, *Hodzsakert*, *Tabán*.⁵

Hogy valamely helynév oszmán-török eredetűnek tekinthető-e, azt általában korántsem könnyű eldönteni. E dolgozatom azonban nem az oszmán-török eredetű helynevek vizsgálatát célozza, hanem azoknak a földrajzi neveknek a feltárását, amelyekhez a török mondakörbe tartozó közlések kapcsolódnak. A szóban forgó helynevek áttekintéséhez nem csak a különböző megyei, járási névgyűjtemények anyagát vettem alapul, hanem az olyan közléseket is, amelyek egy-egy település földrajzi neveit tartalmazzák. A számba jöhető földrajzi nevek azonban olyan nagy számban fordulnak elő, hogy ezen írásomban csupán néhány jellemző és érdekes példa bemutatására vállalkozhattam.

Az egyes földrajzi nevekhez fűződő néphagyomány valóság tartalmát természetesen kellő kritikával kell fogadni, hiszen e névmagyarázatok egy része a szóban forgó esemény, történés után egy-két évszázaddal később keletkezhetett, s csupán a népi képzelőerő utólagos alkotásáról, névfejtési kísérletéről van szó.

---

³ FERENCZI IMRE: Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról. Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXIII. Szeged 1978–1979. 216–222.

⁴ KAKUK ZSUZSA: A török kor emléke a magyar szókincsben. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Bp. 1996. (a továbbiakban: KAKUK 1996.)

⁵ KAKUK 1996. 129., 234., 289–290.

Ilyennek látszik pl. a „Komárom megye földrajzi nevei” című kötet 47. lapján Pilismarót anyagában a 160. sorszámú *Basa-kert* földrajzi névnél olvasható Pesty Frigyes-féle magyarázat: „a’ Török uralom alatt, valamely Török-basának létezett itt Vadász háza ’s mulató kertje, ... hihetőbb az, hogy ezen erdő közti sík térecskét mint rétet, Basa nevű ember bírta ’s használta”. Az ilyesfajta közléseket igazságtartalmuktól függetlenül – legalábbis mint helyi hagyományt – a népi emlékezés adataként azért figyelembe lehet venni.

A továbbiakban – a különféle földrajzinév-kiadványokban található adatok alapján – a törökökkel kapcsolatos mondák és emlékek néhány típusát veszem számba. A példaként választott földrajzi nevekben a különböző rövidítéseket (pl. felszínformára, művelési ágra utaló megjelöléseket) mindenütt kihagyom, csupán a helynevet és a hozzá kapcsolódó népi magyarázatot ismertetem. Itt jegyzem meg, hogy az egyes mondák példaanyagában a helységneveket és azoknak bel- és külterületi földrajzi neveit természetesen ugyanazon számokkal közlöm, amelyekkel a forrásul felhasznált kiadványban szerepelnek. A példánál helyenként előfordul P. rövidítés pedig mindig arra az adatra vonatkozik, amelyet az 1864-ben végzett Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés során jegyeztek fel.⁶

I. HARC A TÖRÖKÖK ELLEN

A hódoltság idején a magyar csapatok – különösen a várak környékén – gyakran keveredtek harcba a portyázó törökökkel. Ezek a kisebb-nagyobb helyi csatározások nyomot hagyhattak a szóban forgó eseménnyel, történéssel kapcsolatos földrajzi nevekben. Erről tanúskodnak a következő példák:

Tarnazsadány: 3/149. *Török-ér*. A néphagyomány szerint itt pihenték ki magukat a törökök az egri vár megtámadása előtt.⁷ – **Beleg:** 209/50. *Török-ut*.

---

⁶ Annak megemléztését is fontosnak tartom, hogy írásomban viszonylag gyakran fordulnak elő bizonyos sztercotíp szókapcsolatok (pl. „a hagyomány szerint”, „a monda szerint”, stb.). Ezek megváltoztatására, noha stilisztikai szempontból kétségtelenül monoton hatást keltenek, nem volt módom, mivel az említett szerkezetek különböző névgyűjteményekből szó szerint átvett adatközlésként kerültek dolgozatomba.

⁷ Heves megye földrajzi nevei I–IV. Bp. 1970–1988. (a továbbiakban: HMFN.) III. 32.

Igen régi név. A hely állítólag a törökök fő vonulási útja volt. – **Istvándi:** 243/148. *Török-uti-dűlő*. A Sziget várából portyára induló törökök útja. – **Nagybajom:** 145/158. *Pista-Jóska-sziget; Török futás*. Itt letek a török elől menekedéket a magyarok. Sok ágyúgolyót meg patkóvasat találtak erre. – **Órtilos:** 199/32. *Asszony-vári-högy*. A hagyomány szerint itt egy falu és vár állott, amelyet a törökkel szemben az őrtilos asszonyok védtek. Mások szerint az itt élő sok erkölcstelen nőszemélyről kapta a nevét. Sok cserepet és egy kőbaltát is találtak itt. – **Zamárdi:** 33/338. *Török-ut*. Régi út nyoma. A hagyomány szerint a török lovasok ezen indultak portyáikra.⁸ – **Gödörháza:** 157/40. *Török-mögye*. A szájhagyomány szerint a törökök itt álltak csatasorba, és innét lőtték a veleméri templomot.⁹

II. A KINCSMONDÁK (A KINCSES KŐKECSKE)

Az elrejtett kincshez, pénzhez fűződő mondák jelentős része a törökkel kapcsolatos.¹⁰ Ilyenek a következők: **Csurgó:** 202/338. *Vár-cser*. A hagyomány szerint itt ásták el a törökök a kincseket. Azóta több helybéli ásott a kincs után nyomozva, de csak „alagutat” találtak. Mások szerint mesterséges domb, mert a berekben másutt nincs homok, csak itt. – **Csurgónagymarton:** 198/75. *Pénzösgödör*. A hagyomány szerint a község lakói ide rejtették a törökök elől a pénzüket. – **Nagykorpád:** 215/149. *Posta-berök*. A hagyomány szerint karácsony éjjel a mocsár felett imbolygó fény megmutatja a törökök elől ide elrejtett kincseket.¹¹ – **Decs:** 102/215. *Aran-domb*. A monda szerint a törökök ide ásták kincseiket, mielőtt kitakarodtak az országból. Sokan kutattak már a kincs után. – **Dunaföldvár:** 29/511. *Pénzhányás*. P.: „a legrégebbi időkben hagyomány szerint föld alatt elrejtett kincset kerestek.” Több kincsmonda fűződik ehhez a helyhez. – **Gyöngyös:** 24/172. *Kukoricás*. A népmonda szerint egy élére állított malomkő van

⁸ Somogy neve földrajzi nevei. Bp. 1974. (a továbbiakban: SMFN.) 148., 447., 611., 664., 806.

⁹ Vas megye földrajzi nevei. Szombathely 1982. (a továbbiakban: VMFN.) 412.

¹⁰ ORTUTAY GYULA (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon III. Bp. 1980. 198.

¹¹ SMFN. 610., 626., 692.

itt, amely egy török kincses alagutat zár le, de kiásni nem lehet. Bronzkori lelet került itt elő.¹²

A kincs elrejtésével kapcsolatos mondák között gyakori az a változat, amelyben kőkecske szerepel rejtekhelyül. Ilyen esetről van szó pl. a következő földrajzi nevekben: **Somberek**: 201/185. *Török-templom*: *Öreg-templom*. A néphagyomány szerint a közelben egy kőből faragott kecskét találtak. Ezt a parasztok sokáig boronanehezéknek használták. Egyszer megjelent egy török vagy szerb ember, felnyitotta, és kivette belőle az oda rejtett ékszereket.¹³ – **Nyergesújfalú**: 5/218. *Kecske-kő*. A hagyomány szerint a nagyigmándi pasa egy kőkecskében itt rejtette el a kincset.¹⁴ – **Kadarkút**: 184/101. *Lüldöző*. A népmonda szerint török lőtérvolt. Egy ma is látható sáncot golyófogónak hisznek. Ide kapcsolnak egy kőkecske-mondát is. – **Kapospula**: 148/120. *Kecske-kuti-dűlő*. A monda szerint itt kőkecskét találtak, tele ezüstpénzzel. – **Nyim**: 44/28. *Fősző-rét*. A hagyomány szerint a törökök egy kőkecskét hagytak itt, amelybe kincs volt elrejtve. Később egy török visszajött, és megkereste az elhagyott kincset.¹⁵

III. A HARANGMONDÁK

A törökök elől nem csak kincset (ékszert, pénzt), hanem több monda szerint különféle közösségi értéket (pl. egy-egy település harangját) is tanácsos volt elrejteni. Anyagom alapján a legtöbb példát erre Somogy megye földrajzi neveiben találunk, de azért másutt is van rá adat. Ezt mutatják a következő esetek: **Bisse**: 247/44. *Törökök kútja*. A hagyomány szerint török katonák ide foglyokat dobáltak. Más magyarázat szerint a törökök támadása idején ide rejtették el a harangot.¹⁶ – **Abasár**: 11/202. *Harang-kút*. Csak az idősek emlékeznek a névre. Az eredetéről azt mondják az adatközlők, hogy sok erre a

---

¹² Tolna megye földrajzi nevei. Bp. 1981. (a továbbiakban: TMFN.) 139., 165., 484.

¹³ Baranya megye földrajzi nevei I–II. Pécs 1982. (a továbbiakban: BMFN.) II. 188.

¹⁴ Komárom megye földrajzi nevei. Bp. 1985. (a továbbiakban: KMFN.) 61.

¹⁵ SMFN. 178., 462., 568.

¹⁶ BMFN. II. 634.

harangvirág. Mások szerint itt rejtették el a harangot a török elől.¹⁷ – **Gamás:** 26/265. *Jelátszkai-kut*. A hagyomány szerint a török időkben ide rejtették el a falu harangjait. – **Homokszentgyörgy:** 228/13. *Török-kut*. A monda szerint a falu lakói ebben rejtették el a törökök elől a templom harangjait.¹⁸

IV. TÖRÖK ÉPÍTMÉNYEK ÉS EMLÉKÜK MEGŐRZŐDÉSE

A hódoltság korában Magyarországon letelepedett törökök igyekeztek a maguk számára lehetőleg olyan körülményeket teremteni, amelyek nemcsak katonai céljaiknak, hanem életvitelüknek, szokásaiknak, vallásuknak is megfeleltek. Ezt szolgálták azok az építmények, amelyek esetleg bizonyos épületromok elnevezéseként vagy csupán a helyi lakosság szájhagyományában – egy-egy földrajzi névhez kapcsolódva – őrződtek meg napjainkig. A népnyelv összefoglalóan ezeket általában *török hagyás*nak nevezi, de az sem ritka, hogy a török időkből megmaradt templomromot illeti ezzel a megjelöléssel. Az utóbbi jelentésben fordul elő pl. a következő földrajzi nevekben: **Balatonkiliti:** 34/139. *Jódi-szentegyház; Török-hagyás*. A hagyomány szerint itt egy nagy templom állt, amelyet a törökök pusztítottak el. P. szerint ebben a templomban állítólag szent Gellért vértanú misézett utoljára. – **Buzsák:** 22/89. *Török-hagyás*. Templomrom, amelyet 1938-ban fel akartak tární, de nem fejezték be az ásatást.¹⁹

Aszerint, hogy ezekben a földrajzi nevekben milyen konkrét (egykori vagy valamilyen formában megmaradt) objektumok alkotják az elnevezés alapját, több típust is megkülönböztethetünk.

I. Alagút, lyuk, pince

Dunaszekcső: 204/330. *Török-lik; Török-luk*. Alagút bejárata a török időkből, mely a várból a néphagyomány szerint Bátára vezetett. Beomlott, csak

---

¹⁷ HMFN. IV. 107.

¹⁸ SMFN. 117., 760.

¹⁹ SMFN. 104., 152.

a bejárata van meg. Néhány méter után lefelé lejt, gázos. A néphagyomány úgy tartja, hogy innen a Duna alá fúrtak a törökök, és kincseket rejtettek el.²⁰ – **Balatonendréd:** 38/109. *Barát-lík*. Kisebb barlang. A mai néphit szerint a törökök építettek itt alagutat, amely Szántódig ért. Egyesek úgy tudják, hogy a barátok lakása volt. P. szerint a törökök elvonulása után barátok laktak itt. – **Ötvöskónyi:** 212/131. *Alagut*. A néphagyomány szerint a Török-luktól a Vár-dombig terjed. Régebben próbálkoztak keresztülmenni rajta, de a nagy mélység útjukat állta. – **Patosfa:** 229/38. *Török-pince*. Egy földalatti üreg beomlott bejárata. A hagyomány szerint itt volt az egyik vége a falu határa és Szigetvár, illetve Szulimán tábora között ásott alagútnak. A törökök töménytelen kincset, pénzt és bort rejtettek el benne. – **Zselickislak:** 173/76. *Török-pince*. A néphit szerint itt van egy törökkori alagút bejárata. Több régészeti lelet került elő innen.²¹ – **Magyarkeszi:** 2/150. *Török-lík*. Partba ásott lyuk, amelyet a hagyomány szerint a törökök ástak, és Felsőnyék irányában húzódik. – **Szakcs:** 44/78. *Török-pince*. Pince, amely az erdőben van. A hagyomány szerint még a török világban épült. – **Tolnanémedi:** 7/151. *Török-lík*. A népmonda szerint alagút van itt, amely a simontornyai várhoz vezet.²²

2. Földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető

Kalaznó: 57/61. *Török-domb*. A hagyomány szerint a törökök hordatták össze. A domb alatt alagút van, de betemetődött. Valamikor edényeket és kardokat találtak itt, de nem tudni, hová lettek. – **Szakadát:** 26/73. *Török-domb*. A népmonda szerint hajdan ide temettek el a törökök egy agát vagy béget. Kiásták a sírt, behelyezték a főtisztet, és azután mindegyik török katona egy-egy sapka földet vitt föléje. Olyan sok földet hordtak össze, hogy egy kis domb emelkedett a sír fölött.²³ – **Ják:** 50/87. *Török-hányás*. A törökök által épített mesterséges domb. – **Lócs:** 58/53. *Török-domb*. A nép török temetkezési helynek

---

²⁰ BMFN. II. 229.

²¹ SMFN. 162., 542., 679., 766.

²² TMFN. 59., 79., 238.

²³ TMFN. 145., 286.

tartja. – Olaszfa: 222/11. *Török-temető*. Sok törököt temettek ide, kórház is volt itt.²⁴ – Doba: 15/122. *Hun-halmok; Török-dombok*. A monda szerint 3000 török holttestét temették ide. A másik változat szerint a törökök sapkájukban hordták össze a domb földjét, hogy ágyúikkal innen lőhessék a várat. P.: „Van a község határában a községtől egy puska lövésre két domb... a régi mondák szerint még a török hadjáratban szabadkézzel emeltettek ezen dombok, hogy szabadkézzel lettek emelve abból tűnik, hogy a halom alja mint kőrakásból van, s a községi lakosok, különösen birtokosai mai napig is építésre használható követ hordanak onnét.”²⁵

3. Fürdő, kút

Beleg: 209/100. *Török-kút*. Állítólag a törökdúlás idejéből való. – Segesd: 207/364. *Kerekes-kút; Török-kút*. A hagyomány szerint még a törökök építették.²⁶ – Decs: 102/217. *Török-kút*. P. szerint a török időkben készült, s márványkövel volt kirakva, ahonnan vascsöveken vezették el a vizet. – Értény: 16/73. *Törökök kutja*. Az adatközlők szerint már a török időkben megvolt.²⁷ – Felsőszőlő: 150/46. *Török-kút*. A hagyomány szerint a törökök ásták.²⁸

4. Dzsámi, mecset, templom

Pécs: 134/1167. *Belvárosi-templom; Dzsámi*. Itt állott a középkorban a Szent Bertalanról elnevezett plébániatemplom a XVI. század második feléig. Közvetlenül mellette épült fel 1580 körül „a város török főtemploma, a magyarországi török építészet legnagyobb szabású alkotása, Gázi Kaszim pasa dzsámija”. – Somogyviszló: 77/45. *Török-templom*. A hagyomány szerint itt templom állott, az Átjárási-nagygyödörtől délre. A földből itt is sok kő- és téglatörmelék került elő. – Szigetvár: 87/228. *Dzsámi*. [II. Szulejmán dzsámija]²⁹ – Siklós: 281/158.

²⁴ VMFN. 184., 203., 542.

²⁵ Veszprém megye földrajzi nevei I–III. Bp. 1982–1991. (a továbbiakban: VEMFN.) III. 97.

²⁶ SMFN. 656., 665.

²⁷ TMFN. 110., 484.

²⁸ VMFN. 400.

²⁹ BMFN. I. 420., 461., 735.

Dzsámi.³⁰ – *Eger*: 36/238. *Mecset*: *Csonka-Mecset*: *Minaret*. A török időkből való.³¹ – *Szomor*: 40/38. *Omladék*. A monda szerint a törökök itt mecsetet építettek. A régészeti leletet a tatai Kuny Domokos Múzeumba vitték.³² – *Bakonyszentiván*: 32/85. *Török templom*. A néphagyomány szerint egy török kori templom volt itt.³³

5. Sánc, vár

Görcsönydoboka: 207/154. *Török-sánc*: *Sánc**kiplé*. Sánccal barázdálva körülöleli a falut, de a nép csak a keleti oldalt tartja annak. A név abból a néphagyományból is ered, hogy itt ásták el a törökök a császár aranyhintáját. – *Mária-kéménd*: 214/253. *Török-vár*. A német szájhagyomány annyit őrzött meg, hogy itt vár állott, mely a török időkben pusztult el.³⁴ – *Szilvásvár*: 2/192. *Sánc*; *Török-sánc*. A törökök idején itt volt a figyelő.³⁵ – *Mike*: 216/149. A hagyomány szerint a török építette; még feltáratlan. – *Ötvöskőny*: 212/128. *Vár*: *Várhögy*: *Török-vár*: *Várdomb*: *Török-domb*: *Török-lakás*. P. szerint a feneketlen posvánnyal körülvett török vár romjai az ötvösi szőlőhegyben még megvannak. A falmaradványokat azóta elhordta a lakosság.³⁶

A VIZSGÁLAT NÉHÁNY TANULSÁGA

A török hódoltsággal kapcsolatos és a földrajzi nevekhez fűződő mondatípusok területi elterjedtsége – amint az az előzőekben közölt példaanyagból is kiviláglik – bizonyos egyenetlenséget mutat. Ennek egyik oka kétségtelenül azzal függ össze, hogy a Dunántúlról majdnem mindegyik megye teljes földrajzinév-

---

³⁰ BMFN. II. 784.

³¹ HMFN. IV. 290.

³² KMFN. 202.

³³ VEMFN. II 158.

³⁴ BMFN. II. 269., 330.

³⁵ HMFN. I. 24.

³⁶ SMFN. 679., 698.

anyaga megjelent már, s így módomban volt a szóban forgó kötetek áttekintésére, ezzel szemben a Dunától keletre eső területeken (pl. a Duna–Tisza között, a Tiszántúl egy részén) nagyrészt mindmáig elmaradt a helynevek kiadása. Adatgyűjtésem szempontjából ez különösen azért sajnálatos, mert a szóban forgó megyék (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Pest és Szolnok) területe azon országrészek közé tartozik, ahol a török csapatok, az őket kísérő kézművesek és más foglalkozású rétegek általában hosszú ideig megvetették lábukat, ezért kisebb-nagyobb mértékben hatással lehettek a magyarság anyagi és szellemi kultúrájára, folyamatos jelenlétük pedig nyomot hagyhatott szókincsünkben, s emléküik – a török kiűzése utáni időkben – a földrajzi nevekhez kapcsolódó szájhagyományban is fennmaradhatott.

Abban, hogy Somogy megye földrajzi neveiben a török hódoltság korának sokkal több emléke őrződött meg, mint általában a többi dunántúli megye helynévanyagában, nemcsak az a tényező játszik közre, hogy Somogyországban folyamatosabb volt és hosszabb ideig tartott a törökök jelenléte, mint pl. Vasban és Zalában, hanem az a körülmény is, hogy pl. Baranya, Tolna megye és a Duna–Tisza köze magyar népességével szemben a somogyi lakosság a törökdúlás idején nagyrészt lakóhelyén maradt, meghúzódott a megye nagyobb erdőségeiben, s így jelenlétének folytonossága nemigen szakadt meg.

Az előzőekben bemutatott példaanyag csupán kisebb hányadát képezi azoknak a hódoltság korával kapcsolatos mondáknak, amelyek a magyar nyelvterületen földrajzi neveinkben napjainkig megőrződtek. Ezeket a helyneveket – amint már a bevezetésben említettem – a teljességre törekvés igénye nélkül igyekeztem azért igen nagy számban összegyűjteni mindazokból a földrajzinév-kiadványokból, amelyekhez hozzájutottam. Az ugyanis előfordulhatott, hogy pl. egyes helyi monográfiákban megjelent helynévközlések, mivel nem volt tudomásom róluk, kimaradtak anyaggyűjtésemből. A különféle földrajzinév-kötetekben így is igen nagyszámú, a vizsgálat céljának megfelelő adatot találtam, de ebben a közleményemben – terjedelmi okokból – még az összegyűjtött példáknak is csupán egy kisebb részét tudtam bemutatni.

A vizsgált földrajzi nevek száma, valamint a hozzájuk fűződő mondák gazdagsága és rétegzettsége megerősíti Ferenczi Imrének általában a török mondakörrel

és a hajdú etnikai csoportnak a hódoltságra vonatkozó emlékeivel kapcsolatos megállapítását: „A magyar történeti néphagyományban a törökről szóló tradíciók kimagasló helyet foglalnak el, s talán szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy a hajdú-etnikum idevonatkozó emlékei szerves részét alkotják a hatalmas hagyomány-tömbnek.”³⁷ Földrajzi neveinkben a törökdúlás korának sok-sok valóban lezajlott történést, ritkábban pedig valamely elképzelt eseményét – olykor nagyon töredékesen, csak emlékfoszlányokban, máskor részletesen és erősen kiszínezve – máig megőrizte a népi emlékezet. Hogy ezeknek az emlékezőeknek milyen értékű és milyen mértékű a valóságtartalma, azt általában nagyon nehéz eldönteni, azt a kutató(k)nak kell mérlegelni. Egyet azonban nem szabad tenni: figyelmen kívül hagyni a néphagyománynak a régi korokra vonatkozó emlékezeit, hiszen az írott források mellett ezek is részét képezik népünk, az egész magyarság történelmének.

---

³⁷ FERENCZI IMRE: A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen 1962–1963. 243.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

Paralipomena Avarica

I. Moravcsik Gyula a *Byzantinoturcica* II. kötetében az avar népnév különböző változatait három csoportba sorolja.¹ Egy olyan forráshelyre mutat rá, ahol Attila hunjait illeti Bíborbanszületett Konstantín ezzel az etnikumjelöléssel.² Egy másik kútfőben pedig az „avar” szót a „szláv” szinonimájaként értelmezi. III. Nikolaos Grammatikos konstantinápolyi pátriárka (1084–1111) egy, a püspökök s a főléjük rendelt metropoliták egyháztartományainak változtatgatásait ellenző irata (egy „*epistola synodalis*”) tartalmazza az idevágó passzust.³ Valamennyi többi, a bizánci görög nyelvű írásokban előforduló avar népnév úgy szerepel Moravcsik összeállításában, mint amelyik a tulajdonképpeni avarságra vonatkozik.⁴

---

¹ GY. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica*. (a továbbiakban: BT) Berlin 1958.² II. 53.

² Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. (a továbbiakban: DAI) Greek Text edited by GY. MORAVCSIK. English Translation by R. J. H. JENKINS. Washington 1967.² 28, 6–7.

³ V. GRUMEL: *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople I. Les actes des patriarches 3. ... de 1043 à 1206*. Kadiköy 1947. 40–42., No 938.; *Patrologiae cursus completus ... accurante J.-P. MIGNE. Patrologiae Graecae tomus 1–167*. Paris 1857–1876 (a továbbiakban: PG) 119. 864–884. (az avar népnév a 877. columnán olvasható). Vö. BT II. 53. Itt annyit meg kell jegyezni, hogy az avar népnévnek szláv nyelvű közösségre vonatkoztatása több más, Moravcsiktól nem jelzett kútfőben is ugyanazt a történeti tényt idézi emlékeztetőbe, mint Nikolaos Grammatikosnál. 588-ban közép-európai avar vezetőkkal az élen szláv tömegek telepedtek át Hellasba, s ott Nyugat-Peloponnésoson több mint kétszáz éven át a bizánci kormányzatnak be nem hódolva élték életüket; közben a kis lélekszámú avar uralkodó réteg nyelviileg asszimilálódott, a szláv többség nyelvét vette fel (akárcsak a törökös nyelvű bolgárok szláv alattvalóikét). L. minderről T. OLAJOS: *Une source inobservée concernant l'histoire des Slaves du Péloponnèse*. In: *La Méditerranée et l'Europe. Histoire et Politique*. (Red. GY. KUKOVECZ) Szeged 1998. 39–44.; Uő: *Quelques remarques sur une peuplade Slave en Hellade*. *Vizantijskij Vremennik* 1998/2. 106–110.; Uő: *Felhasználatlan forrás a peloponnésosi szlávok történetének egy fejezetéhez*. In: *Ötvenéves a szegedi szlavisztika*. Szerk. BÍBOK K., FERINCZ I., H. TÓTH I. Szeged 1999. 145–152.

⁴ BT II. 51–53.

A kelet-európai korai középkor görög kútfőit egybegyűjtő „Glossar” szintén megemlékezik Kónstantinos Porphyrogennétos híradásáról, amely Attila hunjait avaroknak nevezi.⁵ Ugyanez a forrásösszeállítás idézi a 901-ben, vagy 902-ben vértanúként meghalt Szent Miklós (Nicolaus) történetével foglalkozó írásokat, amelyekben az avar népnév valójában az arabokra vonatkozik.⁶ E két esettől eltekintve ebben a gondosan szerkesztett kútfőgyűjteményben is minden egyéb az avarokról szóló passzus úgy szerepel, mint a tulajdonképpeni avar népről valló szöveg.⁷

Az alábbiakban azokat a görög nyelvű forrásokat vesszük számba a teljesség igénye nélkül, amelyek az 550-es években megindult vándorlással Európába kerülő avarságra nem, vagy aligha vonatkoztathatók, bár szövegükben előfordul a szóban forgó népnév megjelölés.

2. Photeiné (Photina) a bibliai Galileában volt otthon. Többedmagával szenvedett vértanúhalált. Fia, Victor az avarok elleni harcban tűnt ki bátorságával, és ezért hadvezérré léptette elő Nero császár (54–68). Ezt követően keresztények üldözésére, lemészárlására kapott parancsot az uralkodótól, ám ennek a végrehajtását megtagadta.⁸ Inkább Krisztus tanítását terjesztette. Hithűségéért, ami

⁵ Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, herausgegeben von J. FERLUGA, M. HELLMANN, F. KÄMPFER, H. LUDAT, K. ZERNACK. Serie B. Griechische Namen bis 1025. Redaktion: A. A. FOURLAS, A. A. KATSANAKIS (a továbbiakban: Glossar B) I., II., III. 1–2. Wiesbaden 1980., 1985., 1988. I. 88.

⁶ Glossar B I. 200–207. oldalakon olvashatók a Szent Miklós-életrajzok avarokat említő passzusai, amelyek hiányoznak a Byzantinoturcicából, mert csak Moravcsik könyvének a megjelenése (1958) után közölte őket nyomtatásban D. Z. SOPHIANOS (Hagios Nikolaos ho en Bounainéi. Athén 1972. 141–144., 154–156., 158., 163–165., 173., 182–183.). A kiadás alapjául szolgáltak egy a Metecora Metamorphosis-monostorában (No 81.) őrzött kódex, egy Andros Moné Hagias nevű kolostorában (No 94.) fellelhető kézirat és egy 1657. évi velencei nyomtatvány (Akakios barát Nikolaos martiromságáról szóló elbeszélésével); I. Glossar B I. CXXX., CXLII., CLII. Vö. még F. HALKIN: Bibliotheca Hagiographica Graeca (a továbbiakban: BHG) I–III. Novum Auctarium. Bruxelles 1957., 1984.; a Szent Miklósról szóló írások jelzete No 2308., 2309.

⁷ Glossar B I. 10–207., 297–302.

⁸ Az avarokat említő szövegrészek a következő publikációk jelzett oldalain, illetve columnáin olvashatók (a két utóbbi passzusban másolási hiba folytán nem Galilea, hanem Gallia az a terület, amelyen Victornak a keresztényeket ki kellene pusztítania): Menologium iussu imperatoris Basilii Porphyrogeniti editum: in: PG 117. 360.; H. DELEHAYE: Synaxarium ecclesiae Constantinopoli-

természetsszerűleg a Római Birodalom urával szembeni engedetlenséggel járt, vértanúságot kellett szenvednie.

Minden, amit a steppei lovas nomád avarokról és a Római Állam korai császárszékéről biztosan tudunk, kizárja egy Nero korabeli avar-római fegyveres konfliktus történeti hitelességét. Azt csak találgathatjuk, hogy a hagiografikus hagyomány első megfogalmazója, vagy egy későbbi redakció szerzője ill. másolója milyen nép nevét helyettesítette az avar etnikum elnevezésével. Legkézenfekvőbb azt feltételezni, hogy a galileai Victor római szolgálatba állván a hazájával szomszédos arabok ellen harcolt, akik közül egyes beduin törzsek a Nero uralma körüli időkben vagy mint rabló kalandozók léptek fel zaklatván az *imperium* szíriai és júdeai határvidékeit, avagy Vologaeses parthus uralkodó (51–80) oldalán állottak annak Róma-ellenes megmozdulásai alkalmával.⁹ Hogy a bizánci hagiográfiában előfordulhatott az arab és az avar népnév összekeverő szóhasználat, ezt a feljebb említett Szent Miklósról szóló írások bizonyítják.¹⁰

Igaz, Nero korának történeti forrásanyaga, amennyire azt áttekinthetem, látványos arab-római konfrontációról nem szól. A Nero uralma végén kitört nagy zsidó felkelés idején Malchos, a nabateus arab fejedelem jelentős sereget küld a római légiónak támogatására.¹¹ Mégis vannak olyan adatok, amelyek fényénél elképzelhető, hogy Victor tényleg arabok elleni harc során tűnhetett ki a császár haderejében. Ilyen tény, hogy Tacitus híradása szerint Domitius Corbulo, Syria *provincia* római helytartója az Euphrates határfolyónál harcra készen nézett farkasszemmel 61/62-ben Vologaeses csapataival, s egyes császári egységek át is keltek a vízen.¹² Minthogy pedig a parthus hatalmi zóna délnyugati peremén laza függő-

---

tanac. (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris) Bruxelles 1902. (a továbbiakban: DELEHAYE) 549–550; V. V. LATYŠEV (ed.): Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt. (a továbbiakban: LATYŠEV) I., II. Sankt-Petersburg 1911., 1912. (reprint: Leipzig 1970.) I. 283.

⁹ R. GHIRSHMANN (L'Iran des origines à l'Islam. Paris 1976. 255.) szerint a Parthus Birodalomnak a 18 „fejedelemségen” („*regna*”: Plinius: Historia naturalis VI. 26.) kívüli területeiről a következő mondható: „Le reste du pays était divisé en satrapies à la tête desquelles se trouvaient le plus souvent les chefs des grandes familles féodales parthes qui détenaient généralement le poste de satrape à titre héréditaire... Il y avait aussi des peuples nomades ou semi-nomades, tels que les Cosséens et les Uxiens dans le Sud-Ouest, ou les Arabes à la frontière occidentale”.

¹⁰ L. feljebb a 6. lábjegyzetet.

¹¹ Iosephus Flavius: Bellum Iudaicum III. 4, 2.

¹² Tacitus: Annales XV. 3., 5., 9., 12., 17., 26.

ségben arabok éltek,¹³ sor kerülhetett legionáriusok, közöttük Victor arabok elleni vitézkedésére. Lappangó, de esetenként talán (?) fegyveres római beavatkozást is provokáló arab magatartásról tanúskodik az újszövetségi „Apostolok cselekedetei” könyv egyik passzusa: Arethas nabateus arab fejedelem Damaskos uraként egy *civis Romanus*, Pál apostol halállal fenyegető üldözésére merészkedik, holott a római katonatisztek kötelességüknek tekintik a világon uralkodó Róma kiváltságos jogállású polgárát megvédeni a csőcselék gyűlölködése ellen.¹⁴

3. F. Halkin így tartja nyilván a Iulianus Apostata császár (361–363) korabeli keresztényüldözés egyik vértanúját: „Dometius Persa monachus martyr sub Iuliano”.¹⁵ Ennek a vértanúnak az életéről és haláláról szóló hagiografikus írásműre Moravcsik nem hivatkozik a Byzantinoturcica „Abaroi” címszavában. A Glossar tudós összeállítói viszont ugyancsak az „Abaroi” cikkükben három olyan textust idéznek,¹⁶ amelyek a szóban forgó szentről tájékoztatnak. Elmondják, hogy Nagy Konstantín császár (306–337) idején Dometiost, a tűzimádó perzsa férfit egy buzgó keresztény, Abaros beavatta saját vallása tanaiba, s ezzel Krisztus hitére térítette.¹⁷

Attól még indokoltnak tekinthetnénk a Glossar forrásfeldolgozóinak azon eljárását, hogy a szövegösszefüggésből kitetszően az „Abaros” személynév funkcióját tölti be a citátumokban, hiszen népnév gyakran szolgál a legkülönbözőbb nyelvekben egyes személy(ek) tulajdonneveként is. Ám itt a Glossar egyébként mintaszerű módszerességgel dolgozó munkatársai figyelmen kívül hagyták, hogy a „Vita Dometii” legterjedelmesebb s leghitelesebb változatában¹⁸ más áll, mint az általuk idézett *menologium*- és *synaxarium*-bejegyzésekben, amelyek a sok átfogalmazás és átmásolás eredményeképpen szövegtorzulással terhesek. Míg a népnév közepén mind a görögben, mind a latinban kivétel nélkül mindig egy(et-

¹³ L. feljebb a 9. lábjegyzetet.

¹⁴ Actus apostolorum 9. 23–25. (cf. Paulus: Epistola ad Corinthios I. 11, 32–33., 22, 25–26., 32.

¹⁵ BHG I. 169–170.; Novum Auctarium 64.

¹⁶ Glossar B I. 192. együtt közli a szóban forgó három forrás Abarosról szóló passzusait. Vö. még H. G. BECK: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München 1959. (a továbbiakban: BECK) 402–403.

¹⁷ LATYŠEV II. 253., 255.; DELEHAYE 869–870.; K. DOUKAKÉS (ed.): Megas Synaxaristés I–XII. Athén 1948–1966. (a továbbiakban: DOUKAKÉS) XII. 63.

¹⁸ Kiadta I. VAN DEN GHEYN: Analecta Bollandiana 1900. 285–317.

len) mássalhangzó (*Abaros*, *Avarus*) olvasható, addig a leghitelesebb Dometios-életrajzban a kérdéses személynév *Abbaros*. S ehhez¹⁹ P. Peeters, a téma legjobb ismerője ezt a megjegyzést fűzi: „Sous le règne de Constantin, vivait en Assyrie un saint moine, qui travaillait à convertir ses compatriotes infidèles. Cet apôtre, oublié de tous les historiens de l’Église perse, s’appelait Ἀββαροῦς. Si ce nom a la prétention d’être iranien, on pourrait peut-être le rapprocher de ... Abarwi ou Abarwiš = Aparwiz, nom d’un moine de Beth-‘Abe.”

4. Míg a két eddig megbeszélt forráscsoportnál szinte teljes bizonyossággal jelenthettük ki, hogy azzal, amit avar történelem néven tart számon a história tudománya, egyik sem hozható kapcsolatba, addig a most sorra kerülő szövegek esetében tekintélyes kutatók említik hitelesként az avarságra vonatkoztathatóságukat,²⁰ holott kronológiai és történeti földrajzi tények, mint kimutatjuk, más-képpen vallanak.

Ismeretlen nevű szerző írta meg 720 körül Szent Dávidnak az életrajzát, aki Keletről, Mezopotámiából gyermekkorában került át Thessalonikébe, s ott remeteként, illetőleg szerzetesként nyert hírnevet, vált a városnak Szent Demeter után talán a legtiszteltebb égi patrónusává. Az életrajz témánkkal kapcsolatos része szerint annak idején a tulajdonképpeni Görögországot és az Észak-Balkán nagyobb, nyugati felét felölelő Illyricum polgári főtisztviselője, a *praefectus praetorio* Sir-

¹⁹ A szóban forgó Dometios-életrajz 3. és 4. fejezetéhez fűzi magyarázatát P. PEETERS: S. Dometios le martyr et S. Dometios le médecin. *Analecta Bollandiana* 1939. 74–75.

²⁰ A. P. KAZHDAN (editor in chief): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York–Oxford 1991. (a továbbiakban: ODB) 590. = A. KAZHDAN – N. P. ŠEVČENKO: „David of Thessalonike... Aristeides, archbishop of Thessalonike, sent David to Constantinople to request the transfer of the eparch’s residence from Sirmium (endangered by Avar invasions) to Thessalonike”; J. KARAYANNOPULOS–G. WEISS: *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. Wiesbaden 1982. (a továbbiakban: *Quellenkunde*) 292.: „Anonymus (8. Jh.) Vita des hl. David von Thessalonike (gest. um 538)... Sonderquelle über plündernde Awarenhorden, die bis Thessalonike gelangten”; P. LEMERLE (*Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II*. Commentaire. Paris 1981. 50.): „...l’évêque de Thessalonique, Aristeides ... reçoit par messagers de l’éparque d’Illyricum la demande d’intervenir auprès de Justinien pour que le siège et l’armée de l’éparchie soient transférés de Sirmium à Thessalonique; l’ennemi menaçant est ὁ Ἀβάρης”; L. JONČEV (*Fontes Graeci Historiae Bulgaricae III*. Serdicae 1960. 180–181.) is történeti tényként fogadja el az avarságról mondottakat a Dávid-életrajzban.

mium (ma Sremska Mitrovica) városában tartotta székhelyét. Mikor aztán a bár szomszédok betörései, pusztító kalandozásai egyre fenyegetőbbé váltak, a *praefectus* levelet küldött Thessaloniké érsekének, Aristeidésnek, s ebben ama óhájának adott hangot, miszerint jó lenne, ha Sirmium helyett az ellenségtől távolabb fekvő, biztonságosabb Thessalonikében láthatná el hivatali teendőit. Aristeidés gyűlésbe hívta városa papjait és civil lakóit s a levelet felolvasva ismertette, „hogymilyen körülmények közt van Sirmium, és hogy az avarság készül átkelni a Dunán”. A gyűlés elhatározta: küldöttet meneszt I. Iustinianus császárhoz azzal a kérelemmel, hogy hivatalosan helyezze át a *praefectus praetorio* székhelyét Thessalonikébe. A közbizalom Dávidot szemelte ki küldöttül, s ő, miután az uralkodó és felesége, Theodóra megbecsüléssel fogadták, kieszközölte Illyricum *praefectura* fővárosának az áthelyezését.²¹ Nem sokkal ezután Dávid meghalt.²²

Theodora császárnő 548. június 28-án halt meg. Dávid találkozott vele a császárvárosban jártakor. A *praefectusi* székhely Thessalonikébe költözése tehát 548-nál később nem történhetett. Az avarok viszont keletről nyugatra vezető vándorútjukon 557 végén még csak a Kaszpi-tenger csücskénél, az alánok vidékén jártak, tehát Sirmiumtól légvonalban jó kétezer kilométernyire.²³ 552

²¹ A legrégibb és egyben a leghitelesebb életrajzváltozat ismeretlen nevű szerző 720 körül készült írása. Kiadása: V. ROSE: *Leben des heiligen David von Thessalonike nach der einzigen bisher aufgefundenen Handschrift*. Berlin 1887.; a 9. oldalon a 13. paragrafusban történik említés az avarokról. A releváns részletet közli Glossar B I. 191–192. Történeti forrásként csak ez a szövegvariáns jöhet számításba. A többi redakciónak legfeljebb irodalomtörténeti érdekessége van. Moravcsik (BT I. 558) utal II. Manuel bizánci császárnak (1391–1425) a témát feldolgozó írására, amelynek nyomtatott kiadásában (V. LATYŠEV: *O žitijah prepodobnago Davida Solunskago*. Zapiski Imp. Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej 1912. 236–251.) a 247. oldal említi az avarokat. Glossar B I. 192 a főváltozat mellett csak egy további idéz, holott a CLXIV–CLXV. oldalakon kettőre mutat rá: LATYŠEV II. 103–104. az egyik, a másik pedig DOUKAKÉS X. 227–228.

²² Az avar népnév említésének a történelmi értelmezése szempontjából nézve közömbös a vita: kérdés eldöntése, vajon Sirmium vagy pedig Iustiniana Prima volt-e Illyricum *praefectura* székhelye, ahonnan azt Iustinianus császár Thessalonikébe helyezte át; vö. A. VASILIEV: *Life of David of Thessalonica*. Traditio 1946. 115–147.

²³ Malalas kortársa s talán szemtanúja is volt az első Konstantinápolyba érkező avar követség megjelenésének. Híradása így, miszerint az *indictio* hatodik évében (557 szept. – 558 aug.) december és február között járt a császárvárosban a vándorló nomád nép legkorábbi küldöttsége, feltétlenül hitelt érdemlő; I. Ioannis Malalae *Chronographia*. Rec. L. DINDORF. Bonn 1831 (a továbbiakban: Malalas) 488–489. Ugyanígy feltétlenül hitelt érdemlő a közel egykorú és jó forrásból merítő Men-

előtt pedig még el sem hagyták ősi lakhelyüket Belső-Ázsiában.²⁴ Így a 720 körül író hagiografus anakronisztikusan hozza kapcsolatba az avaroktól való félelmet Illyricum székvárosának az áthelyezésével Sirmiumból Thessalonikébe. Szinte biztos, hogy itt ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, amelyről feljebb az 1. pontban szólottunk. Bíborbanszületett Konstantín egy, az avaroknál korábban Bizánc horizontján belül a történelem színpadára lépő steppei lovas nomád etnikumot, a hunokat illetve az avar elnevezéssel.²⁵ Szent Dávid életrajzában az ismeretlen nevű szerzője pedig egy másik, az avaroknál előbb a Duna-vidéken megjelenő pusztai eredetű pásztornép, a (proto)bolgárok jelölésére használhatta az avar népvetet. A bolgárok ugyanis valóban gyakran fenyegették és támadták a Dávid halála előtti időszakban Illyricumot és környékét. A részben egykorú s így hitelt érdemlő kútfők szerint ilyen betörésekre került sor 530-ban (vagy már 529-ben?),²⁶ 535-ben²⁷ és 539-ben;²⁸ az 551/552-t megelőző időszakban pedig

---

andros Protéktór „5, 1” jelzésű *fragmentum*ának az információja is, miszerint az alán Sarósios király országa tájáról indította konstantinápolyi útjára az avar nép Kandich vezette, legkorábbi követségét (The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay. Text, Translation and Historiographical Notes by R. C. BLOCKLEY. Liverpool 1985. 48.). Vö. W. POHL: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988. (a továbbiakban: POHL) 18–19., 339–340.; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806. Társ szerző FARKAS CS. Munkatársak: BORSOS M., CSILLIK É., MAKK F., OLAJOS T. Bp. 1998. (a továbbiakban: ATF) 17–18.

²⁴ 552-ben alapította meg a türkök kaganátusát Bumin, s ennek a türk hatalomnak a hódítása elől vándoroltak el Ázsia szívéből az avarok; I. P. B. GOLDEN: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden 1992. 79., 108–111., 127.; D. SINOR (editor): The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge 1990. 295., 298., 303.; LIU MAU-TSAI: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). Wiesbaden 1958. 6–7., vö. 41., 181., 393., 402., 410., 454., 473., 490., 492–494., 504. (A kínai Csu-su című történeti mű vallja, hogy Bumin [T'u-men] kagán 552-ben vetette meg a türk nomád birodalom alapját, amelyik rögtön népek hosszú sorát hódoltatta.)

²⁵ DAI 28, 6–7.

²⁶ Marcellinus Comes: Chron. a. 530.; Theophanes: Chronogr. a. m. 6032. 219, 8–16. Ed. C. DE BOOR; vö. Malalas 450, 19–451, 15.; Iordanes: Romana 363.; V. BEŠEVLEV: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1980/1981. (a továbbiakban: BEŠEVLEV) 81–82.

²⁷ Marcellinus Comes: Chron. a. 535.; Vö. BEŠEVLEV 82.

²⁸ Theophanes: Chronogr. a. m. 6031. 217, 28–218, 17.; Malalas 437, 18–438, 20.; Vö. BEŠEVLEV 82–83.

folyamatosan bolgár nyomás („*instantia cottidiana Bulgarum*”) nehezedett a Kelet-Római Birodalom balkáni tartományaira, határmenti területeire.²⁹

Az elmondottak alapján meg kell állapítanunk, hogy a thessalonikéi Szent Dávid életrajza nem tekinthető az avar történelem forrásának. Amit ez a kútfő az 548-at megelőzően Illyricumba hatoló avar invázorokról mond, az valójában az akkor be-betörő (proto)bolgárokról vonatkozik.

5. Az 550-es évek második felében halt meg Szent Grégentios, aki a délarábiai homériták földjén Zaphar (~Taphar) város püspökeként terjesztette az ortodox bizánci kereszténységet.³⁰ Előbb született, mint amikor az avarok nyugatra vezető vándorútjukon 557/558 fordulóján a Kaszpi-tenger északnyugati partja közelében megjelentek. Sőt valószínűleg annál is korábban született a Szent, mint amikor az 552-ben nomád birodalmat alapító türkök hódoltatása elől szökve emigrációját megkezdte az avarság Belső-Ázsiából.³¹ Az a híradás tehát, miszerint Grégentios születésekor otthona közelében tartózkodhattak az avarok, s őt gyermekkorában egy kalandozásuk során kis híján megölték,³² hitelt nem érdemel. Grégentios ugyanis valószínűleg a Bizánci Birodalom észak-balkáni tartományainak az egyikében, Moesia Superiorban jött a világra, s ott telt gyermekora több ezer kilométerre Belső-Ázsiától, de még a Kaszpi-tenger csücskétől is.

²⁹ Iordanes: Romana 388.; Vö. BEŠEVILIEV 83.

³⁰ G. FIACCADORI, GREGENTIOS: ODB 874.; BECK 407.; Quellenkunde 292–293.; PG 86. 620–784.; A. VASILIEV: Žitije sv. Grigentija, episkopa Omiritskago. Vizantijskij Vremennik 1907. 23–38. (bevezetés), 39–67. (*excerptumok* görögül orosz fordítással; a továbbiakban: VASILIEV); J. B. BURY: A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian II. London 1923. (reprint: New York 1958.) 327., 413.; A. EHRHARD: Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. Erster Teil. Die Überlieferung III. 2. Leipzig 1952. 952–953., 977.

³¹ L. feljebb a 23. és a 24. lábjegyzeteket.

³² Az 1180-ban másolt „Codex Graecus Sinaiticus 541” őrzi a „Vita et disputatio cum Hcrbano Iudaco auctore Palladio episcopo Negrae” címen számon tartott (BHG No 705.) elbeszélést Grégentiosról. VASILIEV kiadásában a 39. és az 50. oldalakon olvasható említés az avarokról. Vasiliev publikációja nyomán hozza az eme nomád népre vonatkozó passzusokat Glossar B I. 193. Moravcsik (BT I. 564) téved, amikor azt írja, hogy csak a XVI. században pótlólag írt két első kódexlapon áll az avar népnév; az valójában ott van az eredeti írnok kezétől származó lapok egyikén is.

Igaz, a róla szóló hagiografikus iratokban egymástól eltérő és részben azonosíthatatlan földrajzi nevek is felbukkantak szülőföldje megjelöléseként (pl. Mediolanum vagy Mpliares), mégis legvalószínűbb, hogy azok az ószláv *ménaiák* őrzik hitelesen a történeti hagyományt, amelyekben Loplíane vagy más ehhez hasonló községelnevezés áll.³³ Tudniillik ma is Lipljan az a délszláv helység, amely az antik Ulpiana (Ulpianum) tájékán fekszik, s annak szlávba átkerült nevét mindmáig viseli.³⁴

Persze Ulpianát Grégentios születése és nevelkedése idején nem az akkor még több ezer mérföldnyi távolságban Keleten jószágait terelgető avarok, hanem egy másik steppei nomád nép fiai, a (proto)bolgárok zaklathatták. Ők ugyanis éppen az idő tájt jelentek meg a Kelet-Római Birodalom észak-balkáni tartományainak határvidékeinél. 493-ban,³⁵ 499-ben³⁶ és 502-ben³⁷ dűlva kalandoztak Thracia és Illyricum *provinciacsoportok* területén. Alighanem rájuk vonatkozik az, amit a Grégentiosról szóló írásokban az avarokról olvasunk.

6. A fentiekben láttuk, hogy Bíborbanszületett Konstantín Atila hunjaira alkalmazza az avar népnevet. Szent Dávid és Szent Grégentios életrajzaiban pedig minden valószínűség szerint a bolgárok jelölésére szolgál az avar etnikumelnevezés. Hogy a késői bizánci szerzőknél valóban egybemosódott a három steppei lovas nomád nép emlékezete, ezt világosan bizonyítja a *Chronicon Monembasiae* T(aurinensis) és K(outloumousiou) jelzésű kézírataiban az avarság bemutatása: „Az avarok nemzetsége (nem más, mint) hun és bolgár nép(ség).”³⁸

³³ A Grégentios szülőföldjén a lokalizációjához felhasznál(ha)t(ó) híradásokat körültekintően összeállította és értékelte VASILIEV 25., 32., 36.

³⁴ G. WINKLER: Ulpianum. In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike V. München 1975. 1043.

³⁵ Paulus Diaconus: *Historia Romana* XV. 19.; Marcellinus Comes: *Chron.* a. 493.; Vö. BEŠEVLEV 77.

³⁶ Marcellinus Comes: *Chron.* a. 499.; Iordanes: *Romana* 356.; Vö. BEŠEVLEV 78.

³⁷ Marcellinus Comes: *Chron.* a. 502.; Theophanes: *Chronogr.* a. m. 5994., 143, 26–27.; Zonaras: *Epitomae historiarum* XIV. 3, 26.; Vö. BEŠEVLEV 78.

³⁸ *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note.* A cura di I. DUJČEV. Palermo 1976. 2. „Γένος οἱ Ἀβαρες ἔθνος οὐνικὸν καὶ βουλγαρικόν”.

SZÁNTÓ RICHÁRD

Az angol–magyar kapcsolatok néhány vonatkozása az 1390-es évek közepén

BEVEZETÉS*

Magyarország XIV. század végi külkapcsolatainak kétségkívül nem a legfontosabb, de azért említésre méltó része az angol–magyar viszony. Ennek jobb megismerését segítheti az alább ismertetendő néhány adat, amelyek egy része a XIV. század végi keresztes hadjárat gondolatára, másik része az 1396. évi törökellenes keresztes háború diplomáciai előkészítésére és az erről kialakult eltérő véleményekre, a harmadik része pedig a hadjárat utáni időszak angol–magyar kapcsolataira vethet némi fényt. Ezen kívül a felhasznált források és szakirodalom alapján remélhetőleg az is láthatóvá válik, hogy a keresztes háború eszmeisége nem állt távol a XIV. század végén az angoloktól, akiknek politikai és katonai jelenléte abban az időben megfigyelhető a kereszténység keleti határvidékén.

I. A KERESZTES HADJÁRAT GONDOLATA

A török veszély az 1380-as évek közepén már ismert volt Nyugat-Európa fejedelmi udvaraiban. VI. Leó, Örményország királya 1385-ben az angol udvarba látogatott annak érdekében, hogy elősegítse az angol–francia békét, s kezdeményezzen egy törökellenes keresztes hadjáratot.¹ Az 1392-ben Amiens-ben tartott konferencián VI. Leó, Örményország névleges királya tájékoztatta a résztvevőket a török veszélyről, és segítséget kért Anglia illetve Franciaország vezetőitől,² ami nem volt reménytelen próbálkozás, ugyanis az angolok élénken

---

* Ezúton is köszönetet mondok Engel Pál akadémikusnak, aki felhívta figyelmemet az angolok közép-európai jelenlétére az 1390-es években.

¹ ANTHONY GOODMAN: John of Gaunt. Harlow 1992. (a továbbiakban: GOODMAN 1992.) 201.

² GOODMAN 1992. 202.

érdeklődtek a Mediterráneum iránt. Például angol lovagok alkották az egyik legnagyobb csapattestét annak a hadseregnek, amely Péterrel, Ciprus királyával 1365-ben elfoglalta Alexandriát.³ Ebben az akcióban vett részt John Grey, Codnor lordja, aki John of Gauntnak hű követője volt.⁴ Adatok vannak arra, hogy John of Gaunt 1366-ban egy keresztes háború okán kezdett el katonákat toborozni.⁵ Itáliában Sir John Hawkwood megszervezte a híres Fehér Csapatot.⁶ A Bourbon herceg 1390-ben Tuniszba vezetett hadjáratában is részt vettek angolok,⁷ akik között ott volt John Beaufort, John of Gauntnak, Lancaster hercegének egyik fia.⁸ John of Gaunt egy másik fia Henry de Bolinbroke – Derby grófja és Herford hercege,⁹ a későbbi IV. Henrik angol király – fiatalkorában zarándokként elutazott a Szentföldre,¹⁰ s 1390-ben porosz területen tartózkodott, ahol legyőzte a litván király hadseregét.¹¹ Az angol–kasztíliai, angol–aragón, angol–navarrai, és az angol–portugál kapcsolatok élénkek voltak a XIV. század folyamán; valószínűleg fontosabbak voltak Anglia számára, mint a Kelet-Mediterráneummal és Magyarországgal fenntartott érintkezés.¹²

Az 1392. évi Amiens-i konferencián Leónak, Örményország királyának a kérésére VI. Károly francia király és John of Gaunt, Lancaster hercege pozitív választ adott. Az ő tervük hamarosan találkozott Zsigmond terveivel.¹³ Érdekes különbség figyelhető meg az egyes történészek véleményében arról, hogy ki kezdeményezte a keresztes hadjáratot. Történészek egy csoportja Zsigmond

---

³ MAURICE KEEN: *English Society in the Later Middle Ages 1348–1500*. Harmondsworth 1990. (a továbbiakban: KEEN 1990.) 142.

⁴ GOODMAN 1990. 200.

⁵ Uo.

⁶ KEEN 1990. 142.

⁷ Uo.

⁸ GOODMAN 1992. 202.

⁹ WILLIAM DOUGDALE: *The Baronage of England; or A Historical Account of Lives and most Memorable Actions of Our English Nobility 1676*. (a továbbiakban: DOUGDALE 1676.) II. 119.

¹⁰ FREDERIC C. LANE: *Venice. A Maritime Republic*. London 1973. 346.

¹¹ DOUGDALE 1676. II. 119.

¹² John of Gaunt ibériai kapcsolataira vonatkozóan l. GOODMAN 1992. 111–143.

¹³ GOODMAN 1992. 202.

kezdeményezéseként tartja számon,¹⁴ de létezik egy másik vélemény is, amely szerint a nyugati királyi, hercegi udvarokban már a korábbi évtizedekben, elsősorban az 1380-as években megfogalmazódott egy keresztes hadjáratra vonatkozó elképzelés, és tulajdonképpen ennek aktuálissá válásakor csatlakozott a tervhez Zsigmond.¹⁵

Palmer szerint a keresztes háború ügyével elsősorban azok foglalkoztak, akik a nyugati egyházszakadás kérdésében már szorosabb együttműködést alakítottak ki az 1380-as évek végén és az 1390-es évek elején. A keresztes akciók 1389 után egyre gyakoribbá váltak. Derby grófja 1390-ben a német lovagrend porosz területeire vezetett egy expedíciót, amelyet 1391-ben angol és burgund csapatok érkezése erősített, s egy újabb követett 1392-ben. A Közel-Keletre tartó, jelentős személyekből álló zarándokcsoportok száma is megnövekedett. Palmer a Közel-Keletre zarándokló francia lovagokon kívül megemlíttette Sir Thomas Swinburne

---

¹⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. (a továbbiakban: MÁLYUSZ 1984.) 104–105., 13–14. jgyz., amelyben Mályusz hivatkozik: SILBERSCHMIDT, M.: Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Berlin 1923. A kereszteshadjárat kezdeményezésére vonatkozóan l.: RÁZSÓ GYULA: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. Hadtörténeti Közlemények. 1973/3. (a továbbiakban: RÁZSÓ 1973.) 413.; ENGEL PÁL: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). Századok 1994/2. (a továbbiakban: ENGEL 1994.) Atiya szerint a kereszteshadjárat gondolata már az 1390-es évek első felében foglalkoztatta a nyugati fejedelmeket, de a konkrét lépések kezdetét IX. Bonifác 1394-ben kiadott bullájától számítja. Atiya szerint ha maga a hadjárat gondolata nem is tulajdonítható kizárólagosan Zsigmondnak, a diplomáciai előkészítésben és kivitelezésben döntő szerepet játszott Magyarország uralkodója. ATIYA, AZIZ SURYAL: The Crusade in the Later Middle Ages. London 1938. (a továbbiakban: ATIYA 1938.) 435–438.

¹⁵ Goodman szerint Nyugat-Európában az 1360-as években is felvetődött a keresztes háború terve, Pierre de Lusignan, Ciprus királya Angliába látogatott 1364-ben és több angol nemes is csatlakozott hozzá (GOODMAN 1992. 200.). Ide sorolható Leónak, Örményország királyának nyugat-európai utazása az 1380-as években, amely során felkereste a francia, angol királyi és hercegi udvarokat egy törökellenes keresztes hadjárat megszervezése érdekében. Az 1392-ben az Amiens-i konferencián elhangzottak szintén jelzik azt, hogy a nyugateurópai fejedelmek foglalkoztak a keresztes hadjárat gondolatával (GOODMAN 1992. 201–202). Palmer kutatásai szerint a nyugat-európai fejedelmek az 1390-es évek első felében több kisebb keresztes vállalatban is részt vettek és az 1394–95. években szoros együttműködés alakult ki a Lancaster, az Orleans meg a Bourbon hercegek között a keresztes háború ügyében. (J. J. N. PALMER: England, France and Christendom 1377–1399. London 1972. [a továbbiakban: PALMER 1972.] 197–202.).

útját 1392-ben, John, Roos lordja, Sir John Clanvow és Thomas, Clifford lordja közel-keleti utazásait, és másokét. Palmer szerint ezek a zárandoklatok lényegében felderítő utak voltak, amelyek közül soknak a költségét az uralkodók fizették. Egyre több jele mutatkozott annak, hogy az angol és francia, uralkodói és hercegi udvarokban komolyan foglalkoznak egy közös törökellenes keresztes hadjárat tervével. Palmer szerint ez a terv 1394-ben öltött határozott formát, egy angol-francia törökellenes hadjárat keretein belül, amelynek a fő csapásiránya a Balkánon lett volna.¹⁶

II. A KERESZTES HADJÁRAT DIPLOMÁCIAI ELŐKÉSZÍTÉSÉNEK ANGOL-MAGYAR VONATKOZÁSAI¹⁷

Közvetlenül az Amiens-i konferencia előkészítése után, 1391. december 23-án Merész Fülöp, Burgundia hercege elküldte egyik tanácsadóját, Guy de la Trémouille-t Velencébe és Magyarországra egy olyan ügyben, amely „nagyon közel állt a szívéhez”, és ez Palmer szerint bizonyára a keresztes hadjáratra vonatkozott.¹⁸

A keresztes hadjárat gondolata vélhetően az Amiens-i konferencián vált elfogadottá, és ott lett belőle politikai-katonai program, amelynek ekkor kezdődhetett a részletes tervezése és előkészítése. Froissart az 1392-ben Amiens-ben tartott konferenciáról azt írta, hogy VI. Károly francia király maga egészítette ki VI. Leónak, Örményország névleges királyának szavait, aki John of Gaunttal, Lancaster hercegével beszélgetett a török problémáról. VI. Károly azt mondta, hogy ha békét lehetne teremteni közöttük és II. Richárd angol király között, akkor

---

¹⁶ PALMER 1972. 197–198.

¹⁷ A keresztes hadjárat diplomáciai előkészítésére vonatkozóan: WERTNER MÓR: A nikápolyi hadjárat 1396-ban. (Első közlemény, Második közlemény egy vázlattal) Hadtörténelmi Közlemények 1925. (a továbbiakban: WERTNER 1925.) 31–62., 213–253., Kanizsai Miklós franciaországi és itáliai követjárása: 217–218. Szintén a diplomáciai előkészületekre vonatkozóan I. RÁZSÓ 1973. 413.; MÁLYUSZ 1984. 103–105.; ENGEL 1994. 275. A kereszteshadjárat diplomáciai előkészítésének francia vonatkozásaira l.: CSERNUS SÁNDOR: A középkori francianyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Doktori (PhD) értekezés. Szeged 1997. 266–267.

¹⁸ PALMER 1972. 199.

szándékában állna megtámadni Törökországot, annak érdekében, hogy támogassa Magyarország királyát és a konstantinápolyi császárt, és megszabadítsa Örményországot a törököktől. Károly bízta Lancaster herceget, hogy pártfogolja a hadjárat tervét, amikor visszatér Angliába.¹⁹ A konferencia ideje alatt VI. Károly francia király tárgyalásokat kezdett Genovával, és megegyeztek abban, hogy Genova tengeri segítséget nyújt, ha Franciaország hadat indít a hitetlenek ellen.²⁰

Három hónappal később, közvetlenül az Amiens-i konferencia után, II. Richárd angol király bizalmasan tudtára adta a genovai doge-nak, Antonio Adorno-nak, hogy szintén meggondolta, és szándékában áll a keresztes hadjáratban való részvétel, ha elérkezik a megfelelő idő.²¹

1392 hátralevő részében további lényeges esemény a hadjárat előkészítésének ezen a vonalán nem történt, ami Palmer szerint a breton válságnak és VI. Károly elmebajának volt betudható. Két fontos akció azonban 1392 végén, 1393 elején már folyamatban volt, ezek a felderítést szolgálták. Leó örmény király 1393 elején visszatért balkáni útjáról, és Derby grófja 1392–93-ban végigjárta Európa keleti határvidékét, valamint elutazott Jeruzsálembe.²²

Derby grófja 1392. július 24-én indult Angliából a Baltikum felé, augusztus 24-én már Danskban volt, a német lovagrend államában hosszabb ideig tartózkodott, majd német területeken keresztül Csehországba utazott, október 13–24. között Prágában tartózkodott, és több cseh városba is ellátogatott.²³ 1392. november 4. és 7. között Bécsben szállt meg; ahonnan Velencébe utazott tovább, és november 30-ra ott is volt.²⁴ A gróf úti kiadásait tartalmazó számlák között szerepel egy tétel, amely szerint (1392. november 6.) 2 *grossi*-t fizettek Henricus Maunsell-nek, aki átvitte őket hajóval valamilyen vizen – feltehetően a

---

¹⁹ GOODMAN 1992. 202.

²⁰ PALMER 1972. 199.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ LUCY TOULMIN SMITH: *Expeditions to Prussia and the Holy Land Made by Henry Earl of Derby*. London 1894. (Reprint New York – London 1965.) LXXII–LXXIII. (a továbbiakban: SMITH 1965.)

²⁴ SMITH 1965. LXXVI.

Dunán – a magyar király háza mellett (*iuxta mansionem regis Hungarie*).²⁵ Smith szerint november 6-án fogadta Zsigmond király Henry grófot.²⁶ Erről a találkozóról tett említést John Capgrave művében (*De Illustribus Henricis*), leírva Derby grófjának hőskölteménybe illő utazását, aki a porosz területekről Lengyelországon és más különböző tartományokon át eljutott Magyarországra, ahol a magyarok királya tisztelettel fogadta és nagy ajándékokkal ékesítette (*Nam de Prusia versus Hungariam, per Poloniam, aliasque provincias diversas, pertransivit, ubi, a rege Hungarorum honorabiliter receptus, magnis muneribus decoratus est.*).²⁷ Henry, Derby grófja feltehetően nem járt 1392 őszén Magyarországon, ugyanis az utazás kiadásait rögzítő feljegyzésekből napra pontosan követhető az általa bejárt útvonal: november 8.: Traiskirchen, november 9.: Neunkirchen, ezután végig osztrák települések következnek, november 20.: San Daniele, nov. 22–23.: Treviso.²⁸ John Capgrave feltehetően tévedett, amikor azt írta, hogy Henry grófot a magyar király Magyarországon fogadta, vélhetően a bécsi találkozóról értesült rosszul.

Derby grófja november 30-án érkezett Velencébe, ahonnan december 23-án hajózott el, december 25-én kikötött Zarában²⁹ és a karácsonyt ott töltötte,³⁰ majd Liscába távozott.³¹ A gróf és kísérete 1393 januárjában és február elején a Szentföldön kegyhelyeket látogatott, február közepén már visszafelé indult, márciusban Raguzában jótékonykodott,³² majd Lesina, Zára és Pola érintésével érkezett vissza Velencébe 1393. március 20. napján.³³ Velencéből Észak-Itálián keresztül Franciaország felé indult Angliába.³⁴ Derby grófja az ismert források alapján nem járt a szűkebb értelemben vett Magyarország területén, de hajózott

---

²⁵ SMITH 1965. 195.

²⁶ SMITH 1965. LVIII.

²⁷ SMITH 1965. CX.

²⁸ SMITH 1965. LXXIV–LXXV.

²⁹ SMITH 1965. LXXVI.

³⁰ SMITH 1965. 277.

³¹ SMITH 1965. LXXVI.

³² SMITH 1965. LXXVII.

³³ SMITH 1965. LXXVII.

³⁴ SMITH 1965. LXXVII–LXXVIII.

Dalmácia vizein, és kikötött egyes városaiban, szigetein, amelyek a magyar király uralma alatt álltak a torinói béke (1381) szerint.³⁵

Érdemes megemlíteni, hogy Henry, Derby grófja – 1399–1413 között IV. Henrik néven Anglia királyaként uralkodott – távolabbi rokona volt Zsigmond királynak, ugyanis ő unokatestvére volt II. Richárd királynak (1377–1399), aki feleségül vette Zsigmond király testvérét, Csehországi Annát. Anna 1394-ben meghalt, de 1392–93-ban Derby grófja tulajdonképpen rokonait látogatta meg, amikor felkereste Csehországban Vencel királyt és Bécsben fivérét, Zsigmond királyt.³⁶

Ugyancsak az 1393. év folyamán – sajnos az időpontot Palmer sem tudta pontosabban megállapítani – egy kisebb angol–francia haderőt küldtek Zsigmond megsegítésére a török ellen.³⁷ Palmer ugyan nem vetette fel, de lehet, hogy ez az egység is elsősorban a katonai felderítés feladatával volt megbízva. Atiya 1393 kapcsán angolokat ugyan nem említett a magyar királyi udvarban, de szerintem Eu grófja és 100 francia lovag felajánlotta szolgálatait Zsigmond királynak, aki éppen ezelőtt aratott sikert Kisnikápolynál, így a franciákat nem a török, hanem a cseh eretnekek ellen hívta harcba. Atiya szerint Zsigmond jelezte a franciáknak egy török elleni keresztes hadjárat szükségességét, s közvetítésre kérte őket az ügy előmozdításáért a francia udvarban.³⁸ Atiya a kisnikápolyi siker esetében vélhetően téved, ugyanis Zsigmondnak ez a győzelme 1395-re tehető.³⁹

1393 során Leulinghamben folytatódtak az előző évben Amiens-ben elkezdődött tárgyalások, és Leó, Örményország királya benyújtott egy javaslatot a keresztes hadjáratra vonatkozóan, amit kedvezően fogadtak az angol felet képviselő Lancaster és Gloucester hercegek, akiket II. Richárd király utasított, hogy amilyen gyorsan csak lehet, egyezzenek meg annak érdekében, hogy lehessen valamit tenni a török fenyegetés ügyében.⁴⁰

---

³⁵ MÁLYUSZ 1984. 90–91.; BERTÉNYI IVÁN: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1987. 189–190.

³⁶ GOODMAN 1992. 406–411.; SMITH 1965. 310.

³⁷ PALMER 1972. 199.

³⁸ ATIYA 1938. 436.

³⁹ ENGEL 1994. 475.

⁴⁰ PALMER 1972. 199.

VI. Károly 1393. május 27. napján – éppen az előtt, hogy a betegsége újból úrrá lett rajta – adott felhatalmazást a jeruzsálemi Szent Sír-kápolna költséges felszerelésének elküldésére, így jelezve a keresztes hadjárat vezetésére irányuló szándékát. Néhány héttel később Derby grófja visszaérkezett Jeruzsálemből Franciaországba, majd sietett tovább Leulinghambe a tárgyalásokra, de a konferenciára már túl későn érkezett, viszont az Amiens-i francia udvarban négy napig tartózkodott, ahol Palmer szerint elmondta a közel-keleti utazása során szerzett információit. A következő hat hónapban VI. Károly betegsége miatt nem történt lényeges dolog az előkészületekben, de a király 1393 legvégére átmenetileg felépült betegségéből.⁴¹ Ekkor az angol külpolitika példaértékű diplomáciai lépéseket tett, valószínűleg a keresztes hadjárat előkészítésének ügyében.

Az angol kormányzat 1394 januárjában John Holandot, Huntingdon grófját, John of Gaunt, Lancaster herceg vőjét angol követként a magyar udvarba akkreditálta.⁴² Palmer feltételezi, hogy útja során John Holand tárgyalt Velencében, ugyanis az Itália felé vezető via Savoy-on, tulajdonképpen kerülőúton indult Magyarországra. Az 1394. év február havának elején az angol diplomácia egy másik követet is útba indított Sir John Golofre személyében, aki a király egyik legbizalmasabb lovagja volt, követi megbízatása a lengyel udvarba szolt. Mindkét követ az év jelentős részét távol töltötte Angliától. Erre az időre tehető Sir John Beaufortnak, John of Gaunt, Lancaster herceg törvénytelen fiának a német lovagrend porosz területein való tartózkodása, amelyről nem tudható, hogy magán- vagy hivatalos út volt. Palmer feltételezi, hogy Beaufort apja számára végzett felderítést, aki ekkor az angol haderő megbízott parancsnoka volt. Az angol követeket elkísérték Merész Fülöp, Burgund herceg és Lajos, Orleans-i herceg egyesített követségei. Ebben az évben, 1394. január 10-én Rénier Pot-ot elküldték Magyarországra, és vele ment, vagy közvetlenül követte féltestvére, William de la Trémoille, Burgundia marshallja. Ekkoriban küldték William de la Trémoille fivérét, Pierre-t a német lovagrendhez. Mindhárom követség az év végéig távol volt s az angol követekkel együtt tért vissza. Az angol, burgund és

---

⁴¹ Uo.

⁴² PALMER 1972. 200.

Orleans-i követek együttműködtek feladatuk megoldásában. Ez az ügy Palmer szerint a keresztesháború megszervezése volt, amit Merész Fülöp meg is írt egy levélben öt hónappal később unokatestvérének, Namur-i Wilmosnak. Ebben a levélben Fülöp kérte Vilmost, hogy segítsen neki fedezni egy keresztes hadjárat költségeit, amelyet együtt vezetne John of Gaunttal, Lancaster hercegével, és Lajos, Orleans-i herceggel a német lovagrend vagy Magyarország területén keresztül 1395 elején. Palmer szerint az említett követségek ennek a hadjáratnak az előkészítésével voltak megbízva.⁴³

Az 1390-es évek első felében még bizonytalan volt, hogy mi legyen a tervezett hadjárat fő csapásiránya. A nyugati diplomáciai tevékenység és a katonai felderítés három irányban mutatott kiemelkedő aktivitást. Az egyik a Kelet-Mediterráneum, amelyen keresztül a közel-keleti célpontok: Örményország és Palesztína voltak elérhetők. A másik irány Magyarországon keresztül a Balkánon át a Török Szultánság, a harmadik felmerülő célpont a Baltikum lehetett. 1394-ben tehát még bizonytalan volt, melyikre esik a választás. A célirány kiválasztása körüli bizonytalanság lehetett az, amelyet Zsigmond király diplomáciája felismert, és a maga számára kedvezően tudta befolyásolni a még konkrét döntés előtt álló nyugati hatalmakat, feltételezhetően úgy, hogy jelentős fegyveres támogatást ígérve kapcsolódott a hadjárat tervéhez, és annak irányát a balkáni török célpontok ellen javasolta fordítani.

Ebben Zsigmond elképzelését segítette az a rajta kívül álló, de számára szerencsés tényező, hogy a német lovagrend nagymestere Fülöpöt, Burgundia hercegét Pierre de la Trémoille követ által úgy informálta, hogy a terepviszonyok sok nehézséget jelentenének, amelyhez hozzá kell számítani azokat a heves áradásokat, amelyek miatt a nagymester nem tudta megígérni az együttműködést a keresztes haderővel 1395 folyamán.⁴⁴ A közel-keleti hadjárat terve elsősorban VI. Károly francia uralkodó elképzeléseiben szerepelhetett, de betegsége, amelyről már fentebb szó esett, nem tette lehetővé számára egy ilyen jelentős vállalkozás kivitelezését.

---

⁴³ Uo.

⁴⁴ PALMER 1972. 202.

Ezzel szemben a Magyarországra küldött követek teljes sikerrel tértek vissza, ugyanis Zsigmond király késlekedés nélkül elfogadta az angol–francia javaslatokat, és megegyezett abban is, hogy együttműködik Burgundia, Orleans és Lancaster hercegeivel. Palmer szerint Zsigmond 1394 szeptemberében értesítette a velencei szenátust arról, hogy szándékában áll felállítani egy erős hadsereget 1395 májusára. Ezt az időpontot választotta a három herceg a keresztes háború kezdetéül, s ehhez igazodhatott Zsigmond.⁴⁵ A magyar uralkodó velencei diplomáciai akciójáról és a török elleni keresztes hadjárat előkészítéséről Rázsó Gyula a következőket írta: „Már 1394-ben Frangepán Iván vegliai gróf Zsigmond megbízásából előkészítő tárgyalásokat kezdett a velencei Signoria-val egy törökellenes szövetség dolgában.”⁴⁶

Ebben az évben (1394) Nyugaton már javában folytak azok a gazdasági intézkedések, amelyeket a hadjárat pénzügyi alapjának biztosítása érdekében foganatosítottak a nyugati hatalmak. Palmer számokkal is alátámasztott kutatási eredményei szerint mind a három hercegnek különböző forrásokból stabil pénzfedezet állt rendelkezésre, tehát a hadjárat pénzügyileg szilárd alapokon nyugodott.⁴⁷

Palmer szerint a felkészülésben az angolok jártak az élen, John of Gaunt 1500 fegyverest toborzott Angliában 1394 nyarán,⁴⁸ és 1394 novemberében elhajózott Gascogne-i hercegségébe,⁴⁹ ahol szándékainak megfelelően növelte csapatainak helybenmaradó részét, hogy lecsendesítse a hercegi hatalma ellen lázadó Gascogne-i mozgalmat.⁵⁰ Goodman kritikus azzal a véleménnyel szemben, hogy ez a haderő a keresztes hadsereg részeként lett volna felszerelve. Kétkedésének oka az a katonai szerződés, amelyet Sir Matthew Gournay kötött 1394 augusztusában Londonban Simon Raly *esquire*-rel, akit egy íjász kísért. A szerződésben ki volt kötve, hogy Raly katonai szolgálatot teljesít John of Gauntnak a Guyenne-i her-

---

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ RÁZSÓ 1973. 413.

⁴⁷ PALMER 1972. 200–201.

⁴⁸ PALMER 1972. 201.

⁴⁹ GOODMAN 1992. 196.

⁵⁰ PALMER 1972. 201.

cegségben egy évig, amíg Gaunt ott tartózkodik.⁵¹ Itt azonban meg kell említeni azt, hogy ezen egyetlen megállapodás alapján nem lehet az egész haderő szerződésére vonatkozó következtetést levonni. Az is említést érdemel még, hogy John of Gaunt vélhetően e sereggel 1395-ben hadjáratot indított spanyol földre Granada ellen,⁵² tehát csapataival elhagyta a rábízott francia tartományokat. Az angol kincstár John of Gaunt egy évre szóló Gascogne-i szolgálatait finanszírozta.⁵³ John of Beaufort engedélyt kapott II. Richárd angol királytól, hogy a tengeren túlra utazzon, és 1395-ben követte apját, John of Gauntot Gascogne-ba.⁵⁴

A szövetségesek keresték az együttműködés lehetőségét Velencével. A városállam 1394. szeptember 6-án ígéretet tett a csatlakozásra, ha a nyugati hatalmak a részvételükről kellő biztosítékot adnak.⁵⁵ Ezalatt IX. Bonifác pápa teljes odaadással támogatva a keresztes hadjárat tervét: két bullát adott ki, az egyiket még 1394. június 3-án,⁵⁶ a másikat október 15-én, amelyekben elrendelte a keresztes hadjáratot Nyugatról, Ausztria felől déli irányba Dalmácia felé. Palmer szerint amíg Zsigmond a még független balkáni fejedelmekkel kereste az együttműködés lehetőségét, nevezetesen Havasalföld fejedelmével,⁵⁷ addig a nyugati hatalmak keleti szövetségeseket kerestek a török ellen. VI. Károly tárgyalásokat folytatott Ciprus királyával 1395-ben, Velence Konstantinápolyal folyó levelezésében utalások vannak a Timur Lenkkel való kapcsolatfelvételre. Bizánc maga is csatlakozott a szövetséghez, és több német fejedelem is jelezte részvételi szándékát a keresztes hadjáratban.⁵⁸

Miután az angol–burgund követek megkapták Velence feltételes és Zsigmond szilárd ígéretét, hazatértek 1394 végén, de előbb még megegyeztek abban, hogy

---

⁵¹ GOODMAN 1992. 202–203.

⁵² GOODMAN 1992. 135.

⁵³ GOODMAN 1992. 210., 146. jgyz.

⁵⁴ DOUGDALE 1676. II. 121.

⁵⁵ PALMER 1972. 199.

⁵⁶ Mályusz ezt a bullát nem tartotta a török elleni háborúra vonatkoztathatónak. MÁLYUSZ 1984. 105., 15. jgyz.

⁵⁷ Zsigmond követei a francia és itáliai udvarokon kívül az egyiptomi mameluk szultánt is meglátogatták. ENGEL 1994. 276.

⁵⁸ PALMER 1972. 202.

1395. január 6-án Velencében találkoznak a magyarokkal annak érdekében, hogy kiegészítsék a saját terveiket, és megkössék a megígért szövetséget Velencével.⁵⁹ Lancaster, Orleans és Burgundia hercegei Fülöp, burgund herceg marsallját, William de la Trémoille-t bízták meg a végső megállapodások megkötésével, aki 1395 elején meg is érkezett Velencébe, ahol a magyar követek késlekedése miatt semmit sem tehetett. A velencei szenátus 1395. január 21-én levelet írt Fülöpnek, Burgundia hercegének, John of Gauntnak, Lancaster hercegének, és Lajosnak, Orleans hercegének, amelyben elnézést kért a késlekedés miatt, és kijelentette, hogy meggyőzte William de la Tremoille-t arról, hogy maradjon még Velencében és várja meg a magyar követeket, annak ellenére, hogy Tremoille-nek sürgős jelentést kellett volna küldenie a hercegeknek.⁶⁰ Két héttel később a magyar követek még mindig nem érkeztek meg és Trémoille türelme elfogyott, gyakorlatilag üres kézzel tért vissza Franciaországba, ugyanis Zsigmond király követei nélkül Velence sem tudott érdemi döntést hozni saját csatlakozásáról.⁶¹

Trémoille marsall türelmének elfogyásáról, és a velencei intézkedésekről az alábbi források adnak hírt. A velencei szenátus 1395. február 4-én határozatot hozott a törökellenes háborúval kapcsolatban. Ez a határozat ismert volt a hazai történettudomány előtt, ugyanis Mályusz Elemér a Zsigmondkori Oklevéltárban Ljubić alapján megemlíttette azt az adatot, amely szerint „Velence a burgund követ [Trémoille marsall] kérésére elhatározza, hogy a török elleni háborúra vonatkozó válaszát követeivel fogja tudatni.”⁶²

A velencei szenátus 1395. február 4-i határozatának más, elsősorban angol vonatkozásait a Calendar of State Papers is tartalmazza, de a teljes szöveget ugyancsak nem közli: Burgundia marsallja megjelent a Signoria előtt azt mondván, hogy 12 napja várakozott itt a magyar követekre, s minthogy ők nem jöttek, ő választ kért Burgundia herceg ura, Orleans és Lancaster herceg urai számára az általa bejelentett követi megbízatásra vonatkozóan. A Signoria szavazást rendelt el arról, hogy az említett hercegeket hogyan értesítsék. A határozat

---

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ PALMER 1972. 202–203.

⁶¹ PALMER 1972. 202.

⁶² Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387–1399). Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 1951. 3805. (a továbbiakban: ZsO)

szerint, mivel ebben az ügyben a legfontosabb személyek (a magyar követek) nem voltak jelen, nem lehetett volna átgondolt feleletet adni a hercegeknek, ezért a Signoria úgy határozott, hogy ha majd meghallgatják a magyar követeket, a Signoria komolyan intézkedik a hercegek értesítéséről, ahogyan máskor hasonló körülmények között tette. Ezt a határozatot Marco Falier és Marin Caravello tanácsosok jelenlétében a Signoria 81 igen, 0 nem és 0 tartózkodás szavazattal elfogadta.⁶³ Egy hónappal később megérkeztek a magyar követek Velencébe, és az első formális audienciájuk 1395. március 5-én volt,⁶⁴ de Atiya szerint a háromfős magyar küldöttség Kanizsai Miklós vezetésével csak 1395. március 10-én érkezett Velencébe.⁶⁵

A török háború előkészítésére vonatkozó következő határozat szerint (1395. március 10.) „Velenec megállapítja, hogy a török elleni hadjáratban hajóival milyen mértékben vesz részt.”⁶⁶ Ugyanerről a döntésről némileg másként tájékoztat a *Calendar of State Papers* velencei forrásokat tartalmazó kötete, amely szerint a velencei szenátus az alábbi döntést hozta: a magyar követeknek azt a választ adják, hogy amikor Magyarország királya szárazföldön elindul a török ellen Burgundia, Orleans és Lancaster hercegeivel, a Signoria felkészül az együttműködésre a tengeren.⁶⁷

Március 12-én a szenátus döntött a keresztes hadjárat tengeri támogatásáról. Velenec vállalta, hogy a szövetségesek teljes hajóhadának 25%-át kiállítja, azzal a feltétellel, hogy ez a velencei rész nem haladja meg a 25 hajót.⁶⁸ A Zsigmondkori Oklevéltár szerint 1395. március 12-én „Velenec megállapítja a magyar követek kérésére a török háborúban való részvétele mértékét abban az esetben, ha Franciaország és Anglia távol maradnának.”⁶⁹

---

⁶³ *Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Vol. I. 1202–1509.* Edited by RAWDON BROWN. London 1864. 115. (a továbbiakban: *Calendar of State Papers and Manuscripts*)

⁶⁴ PALMER 1972. 203.

⁶⁵ ATIYA 1938. 437.

⁶⁶ ZsO I. 3873.

⁶⁷ *Calendar of State Papers and Manuscripts* 117.

⁶⁸ PALMER 1972. 203.

⁶⁹ ZsO I. 3880.

Atiya szerint a magyar követek Velencéből Lyonba utaztak, ahol csak Burgundia hercegével tárgyaltak,⁷⁰ de Palmer szerint a magyar követek Lyonban nemcsak Burgundia, hanem Orleans hercegével is találkoztak egy újabb, ugyancsak megmagyarázhatatlanul hosszú késlekedés után 1395 májusában.⁷¹ Hosszadalmas tárgyalásokat követően 1395. május 8-án Fülöp, Burgundia hercege elküldte kamarását, Rénier Pot-ot, és Lajos, Orleans hercege szintén elküldte titkárát, Louis de Buno-t Párizsba azzal a céllal, hogy informálják a királyt a legújabb eseményekről.⁷² Renier Pot lovag, az Orleans-i herceg kamarása 1395. május 15-én nyugtázta, hogy 150 frankot kapott Jean Poulain kincstárnoktól, amit Orleans és Burgundia hercegei adtak a napi kiadások fedezésére, hogy elkísérje a Magyarországról érkező követeket a Lancaster herceghez szóló megbízatásuk ügyében.⁷³ Valószínűleg a Fülöp herceggel való tárgyalások után a magyar küldöttek együtt mentek a burgund és Orleans-i követtel Párizsba, onnan tovább Bordeaux-ba, hogy tárgyalásokat folytassanak John of Gaunttal, Lancaster hercegével.⁷⁴ Atiya szerint Renier Pot elkísérte Kanizsait Párizsba, s azt is megemlíti, hogy útközben Kanizsai május 15–17-én Dijonban tartózkodott, ahol tisztelgő látogatást tett Burgundia hercegnéje előtt, majd Bordeaux-ba utazott, hogy találkozzon Lancaster hercegével, aki biztosította Kanizsait a keresztes hadjárat támogatásáról.⁷⁵ Rénier Pot és Louis de Buno arra is utasítást kaptak, hogy a VI. Károly királlyal való tárgyalás után utazzanak el Bordeaux-ba és kössenek megállapodást a Lancaster herceggel és a magyar követekkel.⁷⁶

A négyhatalmi konferencia Bordeaux-ban 1395 június–július havában zajlott, ahonnan a burgund és Orleans-i követ 1395. augusztus 6-án tért vissza Párizsba.⁷⁷ Atiya szerint Kanizsai Párizsba visszaérkezve találkozott a hercegekkel, s jelenlétükben VI. Károly francia királynak átadta Zsigmond király levelét, majd

---

⁷⁰ ATIYA 1938. 437.

⁷¹ PALMER 1972. 203.

⁷² Uo.

⁷³ GOODMAN 1992. 381.

⁷⁴ PALMER 1972. 203.

⁷⁵ ATIYA 1938. 437.

⁷⁶ PALMER 1972. 203.

⁷⁷ Uo., 29. jgyz.

egy beszédben elmondta a kereszténység keleti határait fenyegető török veszélyt, ezt a beszédet a király és a nemesek lelkesen fogadták. Kanizsai és követsége pedig a segítség ígéretével térhetett haza.⁷⁸ Erről Rázsó Gyula a következőket írta: az 1395. év tavaszán „Kanizsai Miklós vezetésével fényes követség indult VI. Károly párizsi udvarába, hogy a francia főnemességet megnyerje egy újabb kereszties háború gondolatának.”⁷⁹

Ekkor azonban már túl késő volt, a szövetségesek kifutottak az időből, ugyanis a sorozatos késlekedések 1395 májusára már összességében olyan jelentős veszteséggé adódtak össze, hogy abban az évben nem lehetett megindítani a hadjáratot. Emiatt Palmer a magyarokat tette felelőssé Fülöp, Burgundia hercege levele alapján, amelyet 1395. május 14-én írt Lyonból a feleségének, közvetlenül azután, hogy tárgyalta Zsigmond király követivel.⁸⁰

A középkori nyugati diplomaták nem értették, és a XX. századi történész, személy szerint Palmer, egyenesen titoknak tartotta Zsigmond késlekedését, ugyanis szerinte a kereszties háború tervében résztvevő felek közül ő volt az, akinek a hadjárat a legtöbb hasznot hajthatta volna. Ez a késlekedés végzetesnek bizonyult az egész kereszties vállalkozás számára.⁸¹

Az 1395-re tervezett kereszties hadjárat 1395 nyarára majdnem bizonyosan eljutott az eredeti koncepcióhoz a politikai és diplomáciai tárgyalások szintjén. Még nem volt jele annak, hogy az eredeti vezetők a visszalépés mellett döntöttek volna, és Fülöp, Burgundia hercege hajlandó volt arra, hogy a burgund csapatokat vezesse a hadjáratban.⁸²

Palmer szerint a magyaroknak betudható késlekedés politikai zavarral járt Westminsterben, Bordeaux-ban és Avignonban, valamint szükségessé vált a terv teljes átdolgozása. Ezenkívül megrendült az a rövid politikai stabilitás Nyugat-Európában, amelyet a vezető hatalmak diplomatái rendkívüli erőfeszítések árán képesek voltak megteremteni legalább a hadjárat tervezett évére. A megváltozott helyzetben Anglia és Franciaország vezetői nem hagyhatták el országaikat.

---

⁷⁸ ATIYA 1938. 437.

⁷⁹ RÁZSÓ 1973. 413.

⁸⁰ PALMER 1972. 203.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

Orleans hercege teljesen visszalépett. Fülöp, Burgundia hercege fiára, Nevers-i Jánosra bízta a burgund csapatok vezetését, és John of Gaunt, Lancaster hercege egyik fiának, a fiatal és csak 1392-ben lovaggá ütött John Beaufortnak adta át saját csapata irányítását.⁸³ Ő maga pedig 1395-ben a hispániai muzulmán Granadába tört be egy hadsereggel,⁸⁴ ugyanis bizonyára felismerhette azt, hogy 1395-ben az idő előrehaladottsága miatt már nem lehet elindítani a nyugati csapatokat a Balkán felé, ugyanakkor az ő egységei már hadrendben álltak Dél-Franciaországban. Az előkészületek ütemezésébe végzetes hiba csúszott, az angol egységek felszerelten várakoztak, a burgund herceg is indult volna, de a magyar fél még csak a diplomáciai szakaszban tartott.

John Beaufort elment 1396-ban a törökök elleni keresztes hadjáratba, és túlélte azt.⁸⁵ Beaufort a hadjáratban apjának, John of Gauntnak a kontingensét vezette.⁸⁶ A lordkancellár 1397-ben a parlamentben javaslatot tett a királynak, hogy adományozza John Beaufortnak a Sommerset grófja címet, kevéssel ezután megkapta a Dorset örögrófja rangot, valamint hatalmas birtokokat, később pedig franciaországi megbízatásokat is vállalt.⁸⁷

John Beaufort keresztes háborús hadvezetéséről és az angol egység részvételéről megoszlanak a vélemények. Atiya, Antonio Fiorentino krónikája alapján úgy vélte, hogy az angol haderőt, mintegy 1000 fegyverest, John of Holand, Huntingdon grófja vagy John of Beaufort vezette.⁸⁸ Ezzel szemben Tipton tagadja azt, hogy az említett személyek és velük angol csapatok részt vettek volna a keresztes hadjáratban. Érvelése alapos forráskritikai vizsgálatokra épül, amelyek alapján bizonyítja, hogy az említett személyek nem lehettek a nikápolyi csatában

---

⁸³ PALMER 1972. 204.

⁸⁴ GOODMAN 1992. 134–135.

⁸⁵ GOODMAN 1992. 203. Angolok részvételét említi a török elleni kereszteshadjáratban: ENGEL 1994. 275–276.; RÁZSÓ 1973. 415., 64. jgyz., amelyben hivatkozik: L. KUPELWIESER: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. 1895. 14–15. Kupelwieser megemlíti a Lancaster herceget. (15.) Angolok, név szerint John Beaufort nikápolyi jelenlétét említi: WERTNER 1925. 219.

⁸⁶ GOODMAN 1992. 365.

⁸⁷ DOUGDALE 1676. II. 121–122.

⁸⁸ ATIYA 1938. 440., 4. és 7. jgyz..

jelen, mert megbízható források szerint a hadjárat idejében máshol voltak.⁸⁹ E vélekedés John Beaufort esetében nem teljesen helyes, ugyanis róla nem lehet pontosan tudni, hol tartózkodott attól kezdve, hogy apját, John of Gauntot elkísérte Gascogne-ba 1395-ben, egészen 1397 elejéig. Tipton szerint szervezett angol egység nem is vett részt a hadjáratban, Fiorentino adata tévedésen alapul.⁹⁰ Tipton az angol részvétel egyetlen igazolható formáját a johannita lovagrend angol egységeinek jelenlétében látja. Véleménye szerint a johannita lovagrend főpriorja, John Radyngham 1395. július 30-án engedélyt kapott II. Richárd királytól Anglia elhagyására. Tipton szerint az angol johanniták Rodosz szigetén gyülekeztek, hogy innen csatlakozzanak a Duna mentén haladó keresztesekhez.⁹¹

A keresztes had vezetésében és összetételében bekövetkezett változás katasztrofális következményekkel járt. Palmer szerint John of Gaunt, vagy Merész Fülöp személyes részvétele esetén más lett volna a burgund és francia csapatok vezetése, aligha alkalmazták volna azt a taktikát, amely végül vereséghez vezetett. Merész Fülöp hadvezetését a körültekintő óvatosság jellemezte, John of Gaunt pedig hosszú és változatos katonai pályafutása során mindig szigorú fegyelmet tudott tartani csapatai felett, még akkor is, ha azok hosszú időn keresztül súlyos ellenséges nyomás alatt álltak.⁹²

A nikápolyi török győzelem közvetlen hatása az volt, hogy megakadályozta a tervezését a második és még nagyobb keresztes hadjáratnak, amelyet célul tűzött ki VI. Károly francia és II. Richárd angol király. Palmer szerint a nyugati hatalmak követni szándékozták a Philip de Mézieres által javasolt stratégiát, amely szerint az első keresztes hadsereg megtisztított volna egy területet, amely később hadműveleti bázisként szolgált volna a második, még nagyobb hadsereg számára, amely e területről indulva II. Richárd és VI. Károly vezetése alatt a Szentföldre jutott volna, egészen Jeruzsálemig. Palmer több, ezt az elképzelést igazoló adatot említ, többek között a két király levelezését 1395 májusában: eszerint ők elfogadták a Szentföldre irányuló egyesített keresztes hadjárat tervét. Az első keresztes haderő indulásakor a két uralkodó megismételte ama szándékát,

---

⁸⁹ TIPTON 1962. 531–532.

⁹⁰ TIPTON 1962. 533–534.

⁹¹ TIPTON 1962. 539–540.

⁹² PALMER 1972. 204.

miszerint a kereszténységet meg kell menteni a hitetlenektől. A nikápolyi hadjárat eredményeinek részletes áttekintése után a két király közvetlen tárgyalások folyamán, amelyek 1396 novemberében Calais-ban folytak, határozottan megegyezett afelől, hogy a következő év folyamán egy nagy és erős hadsereget szerelnek fel a Szentföld meghódítására.⁹³

Ez a terv azonban nem jutott el a részletes kidolgozás szintjére sem, mert a török győzelem és az utána kialakuló nemzetközi politikai helyzet, az egyes országokban beállt belpolitikai fordulatok megrendítették a keresztes hadjáratot támogató uralkodók trónját. Angliában a nikápolyi vereség csapás volt a király tekintélyére, mivel a keresztes háború fontos része volt az uralkodó francia-barátságon és a Franciaországgal való együttműködésen alapuló politikájának. Gloucester hercege megkérdőjelezte II. Richárd politikáját, s úgy reagált a nikápolyi verségre, hogy a franciák veszteségeit kihasználva újra kell indítani a háborút Franciaország ellen.⁹⁴ Zsigmond király uralma is meggyengült, több híve az ellentáborba állt,⁹⁵ 1397-ben országgyűlés összehívására is sor került az ország védelmének megszilárdítása érdekében.⁹⁶

A nikápolyi vereség után továbbra is élt a keresztes gondolat, de a nagy általános támadások terve lekerült a napirendről. Sokkal hatékonyabbnak és célravezetőbbnek mutatkozott a török fenyegetésben élő keresztény területek és városok, elsősorban Bizánc védelmének kisebb csapatokkal és pénzzel való támogatása.⁹⁷

III. UTALÁSOK ANGOL-MAGYAR KAPCSOLATOKRA AZ 1396. ÉVI KERESZTES HADJÁRAT UTÁNI ÉVEKBEN

Az alábbiakban csak annak a néhány adatnak az ismertetése következik, amelyek a két ország közötti kapcsolatokra vonatkoznak, de ezek nem mind-egyike diplomáciai érintkezés.

---

⁹³ PALMER 1972. 205.

⁹⁴ PALMER 1972. 206.

⁹⁵ RÁZSÓ 1973. 422–423.

⁹⁶ MÁLYUSZ 1984. 108.; ENGEL 1994. 276–277.

⁹⁷ PALMER 1972. 206.

1. Henry de Bolinbroke, Derby grófja és Hereford hercege 1398-ban Elthemben megkapta II. Richárd levelét, amelynek értelmében el kellett hagynia Angliát, így számkivetettként Franciaországba ment, ahol VI. Károly király megbecsüléssel fogadta. Bolinbroke, Derby grófja Franciaországban tartózkodva levelet kapott apjától, John of Gaunt-tól, amelyben apja azt üzenté neki, hogy ne Magyarországra, hanem inkább Kasztíliaiba menjen.⁹⁸ További kutatást igényel annak kiderítése, hogy mi lett volna magyarországi látogatásának célja.

2. Ugyancsak az angol–magyar kapcsolatokra utal a következő feljegyzés. Henry of Lancaster lányának, Joan-nak és John Mowbray-nak a fia, az ifjabb John Mowbray 1326-ban született s franciaországi katonai szolgálatok után 1369-ben szentföldi zarándoklatra ment, de Konstantinápoly mellett elhaladva a törökök megölték.⁹⁹ Az ő egyik fia volt az a Thomas Mowbray, Nottingham-i gróf és 1398-tól Norfolk-i herceg, akit II. Richárd király életfogytig tartó száműzetésbe küldött, de előbb 1398. február 26-án Windsore várába záratott, majd októberben szabadságát visszaadva, felszólította, hogy utazzon el negyven fős kísérettel.¹⁰⁰ A király engedélyezte, hogy Thomas Mowbray, Norfolk hercege Németországba, Csehországba, Magyarországra utazzon, illetve a Coventry-i parlament határozatának megfelelően ott tartózkodjon, s tengerentúli zarándoklatra is vállalkozhatott (Westminster 1398. október 3.).¹⁰¹ A király ugyanezen a napon engedélyt adott hűbéreseinek, Thomas Gray of Heton lovagnak, William Elmham lovagnak, George Felbrigg lovagnak, Richard Craddok lovagnak, Richard Burgh-nek, John Lancasternek, Thomas de Brunhamnek, Thomas Yokflete klerikusnak és John Rome klerikusnak, hogy Thomast, Norfolk herceget elkísérjék, s állandó tanácsára legyenek németországi, csehországi és magyarországi tartózkodása, valamint tengerentúli zarándoklata idején.¹⁰² Thomas Mowbray 1000 fontot vihetett magával, továbbá annyi arany és ezüst tányért, ékszert, vaseszközt és egyéb felszerelést, amennyit csak jónak

---

⁹⁸ DOUGDALE 1676. II. 120–121.

⁹⁹ DOUGDALE 1676. I. 127–128.

¹⁰⁰ DOUGDALE 1676. I. 128–129.

¹⁰¹ Calendar of the Patent Rolls. Richard II. Vol. VI. A. D. 1396–1399. London 1909. (Reprint Nenden/Lichtenstein 1971.) 420. (továbbiakban: CPR Richard II. Vol. VI. 1971.)

¹⁰² CPR Richard II. Vol. VI. 1971. 422.

látott. Ő sohasem tért vissza Angliába, ugyanis Jeruzsálemből visszafelé utazva Velencében megbetegedett és 1400-ban meghalt.¹⁰³

3. Kurucz György megemlítette John Parant-nak több uralkodóhoz, közöttük Zsigmond királyhoz induló követségét, amelynek idejét 1398-ban állapította meg.¹⁰⁴ Ugyancsak további kutatást igényel annak kiderítése, hogy mi volt ennek a követjárásnak a célja.

ÖSSZEGZÉS

A fentiek alapján megállapítható, hogy az angol–magyar kapcsolatok az 1390-es évek közepén rendszeresek, aminek oka elsősorban a keresztes hadjárat megszervezésére és kivitelezésére irányuló kölcsönös törekvésnek tulajdonítható. A keresztes hadjárat eszmeisége áthatotta a nyugat-európai udvarokat az 1380-as, 1390-es években, és a nyugati hatalmak, közöttük Anglia figyeltek a kereszténység keleti határait fenyegető veszélyekre, amelyek elhárítására erőfeszítéseket tettek.

Figyelmet érdemel a történészek között kialakult véleménykülönbség a keresztes hadjárat kezdeményezéséről. Az egyik álláspont szerint a nyugat-európai királyok és hercegek politikája nyomán valósult meg a keresztes hadjárat, a másik vélemény azt tükrözi, hogy Zsigmond nevéhez fűződik ennek kezdeményezése. Érdekes kérdés az is, hogy Zsigmond diplomáciája milyen okoknál fogva késlekedett oly hosszú ideig 1395 január és február havában, továbbá az egész tavasz folyamán, hogy nem lehetett legkésőbb 1395 májusában elindítani a nyugati keresztes csapatokat, amikor is az eredeti terveknek megfelelően meg kellett volna indítani a hadjáratot. Ugyancsak fontos, hogy a felkészülés legelőrehaladottabb fázisában levő Lancaster csapatok, amelyek 1394 végén már Gascogne-ban állomásoztak, vajon a diplomácia késlekedése miatt indultak-e el 1395-ben a hispániai muzulmán Granada elleni hadjáratukra John of Gaunt vezetése alatt, aki bizonyára tudta, hogy még egy évig nem tudja fegyverben tartani haderejét.

---

¹⁰³ DOUGDALE I. 128–129.

¹⁰⁴ KURUCZ GYÖRGY: *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from Earliest Times to 1800*. London 1992. 69. 21174.

Végül pedig kérdéses, hogy a magyar diplomáciát a saját késlekedése miatt terheli-e felelősség abban, hogy a tekintélyes és hadvezetésben gyakorlott nyugati hercegek sorra lemondták a nyugati csapatok vezetését, és fiaiknak adták át ennek a jelentős vállalkozásnak a katonai irányítását, mivel a hadjárat tervezett évére, 1395-re a fontos kompromisszumok árán kialakult törékeny nyugat-európai stabilitás 1396-ra megrendült, így nem állt módjukban a legfontosabb vezetőknek elhagyni országaikat, tartományaikat.

SZEGFÚ LÁSZLÓ

Messze volt-e Makó Jeruzsálemtől?

(Gondolatok Makó város címeréről)

1.

Cseperedő gyermekkoromban hallottam e szólást nagyanyámtól, aki egy minden előzetes ismeretet, tájékozódást nélkülöző ember sommás értékítéletére mondotta: „Messze jár az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.” Hogy Makó személy és nem település lett volna, arra akkor még nem gondoltam. Bár magam is sokszor használtam e hasonlatot, igazán csak Makó város címerének problematikáját megismerve kezdett komolyabban érdekelni.

Ez a szólásunk igen nagy régiségre tekint, ugyanis már 1598-ban feljegyezte Baranyai Decsi János a „*Tota erras via*”, illetve „*Toto coelo erras*” mondások szinonimájaként.¹ Magyarázatot a szóláshoz csak Szirmay fűzött két évszázaddal később: „Olly messze vagy tőle, mint Makó Jerusalemtől. Midőn ugyanis 1217-ben a magyarok II. András királlyal keresztes hadjáratra vállalkoztak, Makó vitéz bortól nekihevülve Dalmáciában Spalato városát Jeruzsálemként üdvözölte.”² Ezt vette át Tóth Béla is a magyar anekdotakincs gyöngyszemeinek kiadásában,³ és O. Nagy Gábor is, aki megjegyzi ugyan, hogy Makó városának volt egy Jeruzsálem nevű városrésze is, tehát esetleg erre is utalhat a szólás.⁴

Való igaz, II. András 1217-ben hajókat bérelt és Spalato városából indulva tengeri úton készült a Szentföldre. A király augusztus 23-án érkezett a városba,⁵

---

¹ Decii Baronij Joannis Adagiorum Graeco-Latino-Vngariorum Chiliades quinque. Bartphac 1598. Chiliadis I. Decas IIII. (Ed. Fac. Sim. Bp. 1978.)

² SZIRMAY, ANTONIUS: Hungaria in parabolis sive commentarii in adagia, et dicteria Hungarorum. (Ed. KOVACHICH, MARTINUS GEORGIUS) Budac 1804. 129.

³ TÓTH BÉLA: Szájrul szájra. (A magyarság szállóigéi) Bp. 1895. 15.

⁴ O. NAGY GÁBOR: Mi fán terem? Bp. 1979. 343.

⁵ GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCL. I–III. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: G.) Idézett hely: G. 2229.

s érkeztek a város kapujánál oklevelet is állíttatott ki a spalatói kanonokok számára, melyben földet adományoz nekik az antik Salona romjainál.⁶ De arról nem szólnak a források, hogy lett volna egy Makó nevű vitéz is seregében, aki alkoholfüggőségében összetévesztette az indulási kikötőt a célállomással.

2.

Továbbra is kérdés tehát, hogy Makó személy vagy település, illetve, ha mindkettő, összekapcsolható-e történetük?

Makó helység neve először egy 1299 folyamán keletkezett oklevélben fordul elő következőképpen: „*possessiones suas... Feluenuk, que moderno vocabulo Makofalua vocaretur...*”.⁷ Ebből világosan következik, hogy a XIII. században került sor egy olyan névváltoztatásra, amely elvezet a mai településnévig.

Az eredeti név, Velnök, már egy 1247-ben kelt (hamis) oklevélben előfordul: „*Zent Leurencz cum stanno, quod separat de Morusio incipens a villa comitis Isac Vlnuk... vocate*”.⁸ Azaz: „Szent Lőrinc falu azzal a mocsárral együtt, amely elkülönül a Maros folyótól, Izsák ispán Velnök nevű falujánál kezdődik.”

A Velnök helynév – úgy tűnik – magyar névadási gyakorlatot tükröztet. A névfejtési kísérletek azonban rendre szláv szavakból indulnak ki. Miklosich, a nyomán Inczeffi és Zolnai a *’vol’* „ökör” és a *’nik’* képzőből arra következtettek, hogy jelentése „marhapásztor, gulyás” lehet. Ennek ellene szól az, hogy az említett *’vol’* főnévnek nem ismejük egy esetleges *’vel’* variánsát, s nem igazolja ezt a földrajzi nevekben megmutatkozó nyíltabbá válási folyamat sem.

Borovszky Samu e helynevet az ószláv *’vlna’* „hab, hullám, víz” szóból eredeztetné, s olyan ember jelölésére alkalmas elnevezésnek gondolja, aki a habokkal, hullámokkal bánti képes, azaz a *volnik* – eredeti hangzásában *’vlnik’*, *’vlnuk’* – jelentése „révész” lehetett. Azt, hogy Makónál ősidők óta rév működött,

⁶ FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829–1844. III/1. 226–227.

⁷ Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (Ed. KNAUZ, FERDINANDUS) II. Strigonii 1882. 469.

⁸ Árpádkori új okmánytár I–XII. (Ed. WENZEL GUSZTÁV) Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) Idézett hely: ÁÚO VII. 242.

a régészeti emlékek és az írásos dokumentumok egyaránt igazolják. Szépséghibája mindkét elméletnek, hogy a mai szláv nyelvek egyikében sem mutatható ki a szóban forgó szó az említett jelentésekben.⁹

Elképzelhető még e szónak egy (valamilyen) „növénytől benőtt hely” jelentése is.

Úgy gondoljuk, bármelyik jelentést tekintjük is valósnak, tulajdonképpen alkalmazása Makó területére helytálló, hiszen a terület alkalmas állattartásra, növényzete dús, vizes területre jellemző és réve is igazolt. (Nem véletlen tehát, hogy címerében a keresztől balra álló madarat – mint erre még kitérünk – sokan gázlómadárnak tartották.)

3.

Sokkal egyértelműbb az 1299-ben említett új elnevezés értelmezése. Egybehangzó vélemény szerint a Makó név a görög Makáriosz név – talán délszláv hatásra – rövidült, becéző változata.¹⁰

A névadás indítéka is tetten érhetőnek tűnik. A fent említett oklevélben a Csanád-nemzetség tagjaként szereplő Kelemenös bán fia Izsák ispán birtokolja 1247-ben Velnök falut, aki testvérelével, I. Pongráccal örökösödési szerződést kötött magszakadás, illetve a családok valamelyikének kihalása esetére.¹¹ Ennek az Izsáknak a fia volt az a Makó nevű férfiú, aki 1256–1285 között szerepel a forrásokban, 1285-ben maga is bánként. Minden valószínűség szerint ő tekinthető tehát a település új elnevezése indítékának. A helység a Makófalva nevet egészen a XV. század végéig használta, amikor is mezővárossá válva elhagyták nevéből a -falva értelmezőt.

Makó bán végül is fiú utód nélkül halálozott el, birtokait – köztük Makófalvát is – I. Pongrác fia, Tamás örökölte, aki rokonainak, Kelemenös bán testvére,

⁹ NAGYNÉ SULYOK HEDVIG: Két Csongrád megyei földrajzi név nyomában. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Közleményei. Szeged 1982. 77–80.

¹⁰ KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. Bp. 1973. 177.; LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv. Bp. 1978. 188.; KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980. 400.

¹¹ ÁÚO VII. 221.

Waffa ispán unokáinak használatra átengedte Makófalvát. Közülük I. Dénes és családja itt meggyökeresedve később a Makófalvy előnevet kezdte használni.¹²

Nem akarunk mindenáron a kákán is csomót keresni, így akár bele is nyugodhatnánk abba, hogy a névváltoztatás valódi kiváltója Makó bán lehetett, de a neves férfiú pusztá léte valahogy elégtelennek tűnik ennek indoklására. Az bizonyos, hogy fontos szerepe lehetett ebben a névcserében, de mi az indítékot másutt keresnénk.

Arról nem tudunk, hogy akár Velnök, akár a későbbi Felvelnök templomos hely lett volna. Az viszont regisztrálható, hogy a pápai tizedszedőknek két papja felváltva 1334-ben 5, illetve 4 garast, 1335-ben 5 garast fizetett.¹³ Vagyis igen nagy a valószínűsége annak, hogy a település temploma 1274 után, de még Makó bán életében épült. Arra gondolunk, hogy az utód nélkül maradt férfiú a saját halála utáni nyugalomát biztosítani óhajtván kegyúri templomot alapított, s ez a nevezetes cselekedet váltotta ki azután a település nevének átkereszteltetését. Ha ez így történt, lehetséges, hogy Makó bán a saját védőszentje tiszteletére szenteltette fel faluja egyházát. A kérdés még ebben az esetben is az, melyik Makáriosz nevet viselő szent lehetett patrónusa?

4.

A számításba vehető védőszentek közül kettő a IV. században élt, mindkettő szerzetes volt. Az idősebb vagy „Nagy” Makáriosz egyiptomi születésű volt, kilencven évéből közel hatvanat száműzetésben töltött, szentbeszédeket, illetve misztiko-aszketikus munkákat írt. Kortársa, az alexandriai Makáriosz Politikosz szerzetes és szerpap is közel száz esztendőskorában, 394-ben halt meg, hírnevét az ariánus eretnekség elleni fellépésével szerezte. A hazai misekönyvek adatai szerint azonban csak az idősebbnek volt ünnepe egy említés erejéig. A többi

---

¹² KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 344–352.; CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890. 699., 706.; GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 863–864.

¹³ GYÖRFFY: i.m. 864.; BLAZOVICH LÁSZLÓ: A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Szeged 1996. 194–196.

említés esetében püspök a szent jelzője.¹⁴ Nem valószínű tehát, hogy valamelyikük lehetett a névadó – vagy legalábbis ennek nagyon kicsi a lehetősége.

A Makáriosz nevet viselő szent püspökök közül kettő jöhet számításba.

A közel kortárs antiochiai érsek a X. század közepén születhetett, életszentsége miatt Isten csodálatos gyógyító erővel áldotta meg. Amikor e képességének híre óriási tömeget vonzott hozzá, lemondott méltóságáról és kevés kísérel a szaracén kézen lévő Szentföldre zarándokolt. Bejárta a szent helyeket, közben az ígét hirdetve hitvitába keveredett a mohamedán vallás tanítókkal. Elfogták, börtönbe vetették, és válogatott kínzásokkal próbálták megtörni. Isten azonban megmentette választottját. Makáriosz ekkor ismét útra kelve Belgium vidékére érkezett, s Gentben egy kolostorban várta ki a tél végét. Honvágtyól indítatva kétszer is nekiindult, hogy hazájába térjen, de betegsége ebben megakadályozta. Így, beletörődve Isten akaratába, maradt és 1012. április idusának negyedik napján itt is tért örök nyugalomra. Hamarosan csodák sora jelezte szentségét, s a nép követelésére megtörtént oltárra emelése is. Zarándoklatában egyetlen vagyona egy kereszttel ékesített vándorbot volt (amelynek segítségével vizet fakasztott, leendő sírját is kijelölte, és amely gyógyításaiban is szerepet kapott), s útjában csak azokra a helyekre akart menni, amelyeket a Szentlélek sugallt. Halálakor életszentségét aranyosan tündöklő kereszt megjelenése fémjelezte.¹⁵

Igen nagy a valószínűsége annak, hogy a XI–XII. században hazánkban előforduló, e nevet viselő személyeknek – Macharius dömösi prépostnak (1156), Macharius esztergomi érseknek (1142–1146), Macharius pécsi püspöknek (1138–1186?), Macharius szolnoki ispánnak (1193) és a Váradi Regestrumban szereplő hasonló nevű személyeknek is – a korszak sugallta vallási áhítat következtében ez a szent lehetett a patrónusa.¹⁶

¹⁴ KNAUZ NÁNDOR: Kortan. Bp. 1877. 211.

¹⁵ Acta Sanctorum. Aprilis. tom. I. (Coll. HENSCHENIUS, GODEFRIDUS–PAPEBROCHIUS, DANIEL) Parisius et Romae 1865. 864–886.

¹⁶ Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I. (Ed. SZENTPÉTERY IMRE) Bp. 1923. 22–50.; FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár. Bp. 1983. 210.

A másik Makáriosz, akit figyelembe kell vennünk a patrónus meghatározására tett kísérletünkben, az a férfiú, aki a Nikaiai Zsinat idején (313–334 között) élt. A történet szerint a jeruzsálemi püspöki széket birtokolta. Róla igen keveset tudunk. Athanáziosz alexandriai érseknek az egyiptomi püspökökhöz írott ariánusellenes körleveléből derül ki voltaképpen, hogy jelen volt az említett zsinaton.¹⁷ A következő évben, amikor Nagy Konsztantinosz elhatározza a szent sír helyének felkutatását, őt bízta meg ezzel, majd levélben – amint ezt Eusebiosz elbeszéli Konsztantinosz életrajzában, idézve a dokumentumot is – kéri fel a szent hely fölé építendő bazilika munkálatainak irányítására.¹⁸ Szókratész is így adja elő a maga egyháztörténetében: említi nikaiai jelenlétét és Konsztantinosz levelét is, de az ő művében a szentkereszt feltalálása már elsősorban a császár anyjának, Szent Ilonának az érdeme lesz, bár ebből a históriából sem maradhat ki Makáriosz püspök.

A történet szerint Ilona császárné álombéli intésre Jeruzsálembe utazott, hogy Krisztus sírját felkutassa. Ez igen nagy nehézségekbe ütközött, ugyanis a sírt korábban, hogy keresztény kultushellyé ne válhasson, földdel hányták be, és fölé egy Aphrodité (Venus) szentélyt emeltek. Amint ez tudomására jutott a császári asszonynak, ledöntette a bálványt, kiásatta a sírt, amelyben fellelték Krisztus és a vele együtt megfeszített latrok keresztjeit is, valamint azt a háromnyelvű táblát, amelyet Pilátus helyeztetett Jézus feje fölé. Itt jelenik meg Makáriosz a színen, ugyanis nem tudták eldönteni, melyik volt az Úr keresztje. A szent püspök jelet kért Istentől, ami meg is adatott neki. Volt ugyanis egy haldokló asszony a közelben, aki fölé helyezték külön-külön a keresztet, és Krisztus keresztjének érintésétől azonnal egészségesen pattant föl. A templomot is a császár anyja emeltette a sír helyére, amelyet „Új Jeruzsálem”-nek nevezett el. A Szent Kereszt egy darabját felékesítve a városban hagyta, másik darabját pedig Konsztantinosznak küldte el, aki azt – hogy fővárosát minden gonosztól megoltalmazza – a

¹⁷ MIGNE, J. P.: *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. (a továbbiakban: MPG) Idézett hely: MPG XXV. Parisiis 1859. col. 557–558.

¹⁸ MPG XX. Parisiis 1867. col. 1087–1109.

fórumon álló saját bronzszobrába rejtette el. A három szegből pedig, amelyeket anyja szintén megküldött számára, egyet sisakjába kovácsoltatott, kettőből pedig harci paripája számára zablát készíttetett.¹⁹

Annyit még megtudunk Makárioszról, hogy utódja a püspöki széken Maximosz volt, aki fenntartásait hangoztatva nem jelent meg az antiochiai zsinaton (341). A későbbiekben szinte teljesen kiszorította személyét a császári asszony a Szent Kereszt feltalálása és felmagasztalása történetéből. (Annyit talán még meg lehet jegyezni, hogy Szent Ilonának is volt némi köze Belgiumhoz, ugyanis egy ottani monostornak ajándékozta „azt a kést, amelyet az Úr Jézus Krisztus használt az utolsó vacsorakor.”)²⁰ Természetesen mondanunk sem kell, hogy a szent özvegyet a Szentlélek irányította minden cselekedetében.²¹

Eldöntésre vár tehát a kérdés, hogy melyik Makáriosz mellett kell állást foglalnunk, ha Makó bán védőszentjét kívánjuk meghatározni.

6.

Talán nem lesz érdektelen egy kis kitérőt tenni a probléma jobb megértéséhez.

Béla herceg – a későbbi III. Béla király – már bizánci kegyvesztettsége idején, 1170 körül kacérkodott a gondolattal, hogy a Szentföldre megy, s a jeruzsálemi ispotályosokat jelentős pénzadományban részesítette, amiért is a rend több várát és birtokát engedte át használatra a volt *deszpótész*nek.²² Tervéről királyként sem tett le, sőt élete alkonyán úgy határozott és fogadalmat is tett, hogy más nagy uralkodók példájára maga is személyesen vezet hadat a szent helyek megoltalmazására, ám halála megakadályozta ebben.²³ Végakarata szerint ifjabb fiának,

¹⁹ MPG LXVII. Parisiis 1859. col. 95–122.; Hasonlóképpen adja elő a történetet az aquileiai Rufinus is. Vö. MIGNE, J. P.: Patrologiae cursus completus. Series Latina XXI. Parisiis 1849. col. 473–478.

²⁰ Uo. col. 195–196.; L. még VANYÓ LÁSZLÓ: Az ókeresztény egyház irodalma. Bp. 1980. 645–646.; Szókratész magyar fordítása: BAÁN ISTVÁN: Szókratész egyháztörténete. Bp. 1984.; Szent Ilona császárné legendáira és kultuszára vö. Acta Sanctorum. Augusti tom. III. Parisiis et Romae 1867. 548–647.

²¹ Acta Sanctorum. Maii tom. I. Parisiis et Romae 1866. 365–370.

²² III. Béla emlékezete. (Szerk. KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC) Bp. 1981. 53–55.

²³ G. 482.

a későbbi II. Endrének, akire e célból óriási pénzüsszeget hagyott, kellett volna fogadalmát teljesítenie.²⁴ Mégis, amikor VI. Henrik császár 1197-ben III. Coelestin pápa sürgetésére új keresztes hadat indított Palesztinába, hazánkban átvonuló seregéhez Endre nem csatlakozott, csak Margit királyné, III. Béla özvegye.²⁵

A pápa, III. Ince, megválasztását közvetlenül követően egyházi átok terhe mellett kötelezte Endrét a kereszt felvételére (1198. január 29.), aki azonban e felszólításnak sem tett eleget. Végül is Imre király és az ellene viszályt szító öccse között Gergely bíboros, pápai legátus közvetített, s ennek eredményeképpen mindkét testvér elkötelezte magát, hogy sereget vezet a Szentföldre. Imre komolyan vette e kötelezettségét, jelentős pénzüsszeget gyűjtött a hadjáratra, azonban halála őt is megakadályozta a terv kivitelezésében.²⁶

A következő évtizedben a pápaság evidenciában tartotta a magyar keresztes hadjárat tervét, de az ország zavaros belső viszonyai – amelyek a magyar egyházon belül is számos problémával jelentkeztek²⁷ – és II. Endre vonakodása miatt erre sor nem került.²⁸

A IV. lateráni zsinat 1215 novemberében olyan érdemi döntéseket hozott egy 1218-ban megindítandó keresztes hadjárat érdekében, amely elől már Endre sem térhetett ki.²⁹ Sőt követeit 1216 őszén Rómába küldve általuk kijelentette, hogy „egész lelke a Szentföld felszabadításáért lángolván” haladék nélkül – a zsinat által kitűzött határidőt be nem várva – megindítja seregét.³⁰ E hevület titkolt, valódi oka az lehetett, hogy időközben (1216. május 11-én) meghalt I. Henrik konstantinápolyi latin császár, s az utódlása körüli csatározásokban lehetséges jelöltként felmerült Endre is. Esélyén nagyot lendíthetett volna, ha Jeruzsálem

²⁴ DÜMMERTH DEZSŐ: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977. 380., 383., 392.

²⁵ BOZSÓKY PÁL GERŐ: Keresztes hadjáratok. Bp. 1995. 94–95., 123.

²⁶ FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal I. A magyar királyság megalapításától a konstanci zsinatig. Bp. 1901. 37., 42.

²⁷ BÓNIS GYÖRGY: Szentszéki regeszták. (Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon) (Szerk. BALOGH ELEMÉR) Bp. 1997. 130–133.

²⁸ KRISTÓ GYULA: Az aranybullák évszázada. Bp. 1976. 31–50.

²⁹ A magyar zsinati részvétele: G. 495–496., 2059.

³⁰ FRAKNÓI: i.m. 46.

felé haladtában csapataival Bizáncba vonul. Ám a pápa, III. Honorius, amikor az előkészületek már visszafordíthatatlanná váltak, latin császárrá koronázta (1217. április 9-én) Pierre Capet-Courtenay auxerre-i és namuri grófot, Jolanta királyné apját, II. Endre apósát.³¹

A hadjárat 1217 nyarán indult, októberében érték el a keresztesek a Szentföldet. Jóllehet fővezérré nem Endrét választották, a sereg pedig ide-oda vonultában komoly csatát alig állt (kivéve talán a Tábor hegyen álló erőd rövid és sikertelen ostromát), inkább tűnt az egész turistaútnak (souvenir-vásárlásokkal egybekötve), semmint katonai vállalkozásnak,³² mégis később Endrét többször illették a „jeruzsálemi” jelzővel.³³ A király 1218 januárjában szárazföldön indult haza, seregének egy része visszamaradt a Szentföld védelmére, mások pedig úgy érezve, hogy fogadalmukat nem teljesítették, visszatértek a hadszíntérre. Közülük sokan Damiette ostrománál estek el,³⁴ s hírük (vagy a hírek hiánya) még évekig foglalkoztatta a hazai közvéleményt.

A fentiek alapján – úgy gondoljuk – igazolhatónak látszik, hogy az 1190-es évektől a XIII. század harmadik évtizedéig az országban napirenden volt a keresztes hadjárat, az Úr élete, halála és feltámadása színterének, a Szentföldnek a kérdése, így a szent kereszt is fokozott tiszteletnek örvendett.

7.

A XIII. század elején nemcsak a szent kereszt kultusza került előtérbe hazánkban is, hanem értelemszerűen a szenvedő Krisztus testének és vérének tisztelete is.

Gyorsan híre érkezett annak, hogy Francesco d’Assisi Verna hegyén 1224. szeptember 14–15-én elnyerte az Úr Jézus szenvedésének jeleit,³⁵ s még meg-

---

³¹ DÜMMERTH: i.m. 392.

³² G. 484–485., 949–951., 1218–1220., 1745–1747. etc.; KRISTÓ: i.m. 50.; az ereklyékre: G. 656.

³³ G. 990., 1008., 1987.

³⁴ BOZSÓKY: i.m. 103., 137.

³⁵ Storia dei Santi e della Santità Christiana VI. L’epoca del rinnovamento evangelico (1054–1274). (a cura di ANDRÉ VAUCHEZ) Milano [1996.] 156.

lepőbb, hogy a következő stigmatizált (hivatalosan máig sem kanonizált) szent Magyarországon élt.

Magyarországi Boldog Ilona a veszprémi begina közösségben tevékenykedett,³⁶ amelyet 1240 körül Bertalan püspök már mint Szent Katalin tiszteletére szentelt dominikánus szerzetesi intézményt adományozott meg.³⁷

Boldog Ilona igen fiatalon lett a közösség tagja. Rajongó vallásosságában folyamatosan sanyargatta magát, extázisában a felszentelt tárgyak elvehetetlenül kezéhez tapadtak, égiek és szentek látogatták, és a mennyekből nyert (társai által is észlelhetően) szentostyát. Megjelenésére maguktól gyúltak ki a templom gyertyái, s anyagtalanul égve világítottak. Próféta lelkülettel jövendölt, kimúlt bárányt keltett életre, száraz botok sarjadtak ki kezének érintésétől, s mindezek betetőzéseként – miután elnyerte a stigmákat – sebeiből liliomok fakadtak.

A tatárjárást még megérte, de a mongol hadak dunántúli pusztításait már nem, így joggal tehető halála 1241 végére. Őt tekintette később példaképének Szent Margit,³⁸ s legendájának elkészítéséhez az 1250-es években felhasználták apácátársainak élő szóval tett vallomásait is, s talán már ekkor oltárt is emeltek tiszteletére (a sírja fölött?). Az Anjouk Magyarország iránti rendkívüli érdeklődésének kapcsán³⁹ válhatott ismertté neve Itáliában, s Ugo Campano dominikánus generális 1331–1341 között írott rendi krónikájában már megemlíti: „Magyarországi Boldog Ilona nővér, aki Krisztus öt sebeit viselte és nagy tökéletességet ért el Magyarországon, a prédikátorok rendjének apácája volt. Az ő tanítványa (*discipula*), Boldog Margit, Magyarország királyának a leánya hasonlóképp apáca volt, és csodálatraméltó erényekkel tündöklött.”⁴⁰

³⁶ Legendájának kéziratairól és szövegahagyományáról: TÓTH LÁSZLÓ: Magyarországi Boldog Ilona legendájáról. (In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 577–589.) Vö. még: PUSKELY MÁRIA: „Virágos kert vala híres Pannónia...” Bp. 1994. 171–173.

³⁷ MEZEY LÁSZLÓ: Dcákság és Európa. Bp. 1979. 201.; ÉRSZEGI GÉZA: Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp. 1983. 219–220.

³⁸ RANSANUS, PETRUS: Epithoma rerum Hungararum. (Ed. KULCSÁR PÉTER) Bp. 1977. 124.

³⁹ KASTNER JENŐ: Együgyű lelkek tükröc. (Egy legenda életrajza) Bp. 1929.

⁴⁰ FERRARIUS, SIGISMUNDUS: De rebus Hungaricae provinciae Ordinis Praedicatorum. Vicnne 1637. 217.

Amint láthatjuk, már ez a forrás is összekapcsolja Szent Margit és Boldog Ilona személyét. Pietro Ranzano azután teljesen összemosza legendájukat,⁴¹ amiben Ferrariusig számtalan szerző követi, sőt maga a rendtörténész is.⁴² Előre le kell szögeznünk, hogy e kapcsolat feltételezésének több okból semmiféle alapja nem lehet.

Boldog Ilona, „mikor mindnyájunkra ránk tört a tatároktól való félelem” – vallja egy *soror* –, azaz a mongolok dunántúli pusztításait közvetlenül megelőzően, így jövendőt: „Én nem fogom meglátni jöttüket”, s valóban nem találjuk őt a Dalmáciába menekült rendtársai körében.⁴³ Ez annyit jelent tehát, hogy még Szent Margit születése, még inkább szerzetbe adása előtt meghalt.

Nem lehetett Margit tanítója sem, mert a szent királyleány minden legendája szerint az ő gondozója (*nutrix*),⁴⁴ tanítója (*magistra*),⁴⁵ akit „anyjának nevezett” és akitől *cilicium*ot kért, Olympiadész asszony (*domina Olympiades comitissa*) volt,⁴⁶ ő még átköltözött a tíz éves Margittal a Nyulak szigetére, ugyanis egy későbbi csoda kapcsán még említik.⁴⁷ Latinra pedig egy Katalin nevű *soror* oktatta Margitot.⁴⁸

Az, hogy 1270 körül halt volna meg, ugyancsak nem alapozható egy, Margit legendájában említett Ilona (Elena, Helena) nevű apáca szereplésére sem. Ez az Ilona ugyanis csupán tanúja a szűz önsanyargatásának és egyik csodájának,⁴⁹ akit a királylány úgy utasítgat, úgy fedd, mint valami szolgálót,⁵⁰ és akiről tudjuk, hogy Szerémi Illés (Seserenay Hyllys) leánya volt,⁵¹ míg Boldog Ilonáról csak annyit tudunk, hogy Veszprémben élt.⁵²

⁴¹ KULCSÁR: i.m. 124.

⁴² FERRARIUS: i.m. 215–219.

⁴³ ÉRSZEGI: i.m. 104–105., 219–221.

⁴⁴ G. 2469., 2482.

⁴⁵ G. 2469., 2487.

⁴⁶ G. 1492.; ÉRSZEGI: i.m. 111.

⁴⁷ G. 2504.

⁴⁸ ÉRSZEGI: i.m. 170.

⁴⁹ G. 1512., 1543., 2503–2504.

⁵⁰ G. 1511., 1543.

⁵¹ G. 1543.

⁵² ÉRSZEGI: i.m. 219.

Azt mondhatjuk tehát, hogy Szent Margit tekinthette, sőt bizonyval tekintette is példaképének (*exemplum*) a Veszprémben már halálától szentnek tartott Boldog Ilonát,⁵³ de személyes kapcsolata aligha lehetett vele. Ez pedig témánk szempontjából azért nagyon fontos, mert így feltételezhetjük, hogy Ilona, aki – mint láttuk – 1241 körül halt meg, születhetett és e névre kereszteltethetett az 1210-es években, s védőszentje lehetett a szent keresztet fellelő szent császárné, Ilona. Ez közvetve megerősítheti azon feltevésünket, hogy Makó bán, aki ugyancsak ez idő tájt látta meg a napvilágot, védőszentjéül Makáriosz jeruzsálemi püspököt választották.

8.

Ugyancsak a keresztes hadak járásával, a szentföldi eseményekkel lehetett kapcsolatos a „Krisztus szent véréről” kialakult mitikus történetek sora és a szent vér tisztelete.

Már a szinoptikus evangéliumok említik, hogy Arimathei József, egy jómódú férfiú, a zsidó főtanács tagja, aki tisztelte Jézust, az üdvözítő halála után elkérte Pilátustól a holttestet, levétette a keresztről, tiszta gyolcsba takarva saját, még használatba nem vett sírkamrájába helyeztette, s sziklát gördítettet a bejárat elé.⁵⁴ János evangélista ezt kiegészíti azzal, hogy Nikodémus száz font fűszert, mirha- és áloékeveréket hozott, s ezzel együtt csavarták gyolcsba a *corpust*.⁵⁵ Érthető tehát, hogy e két személyt hozta kapcsolatba a keresztes apokrifia az Úr vérével. (Később harmadikként Longinust, a Krisztus testét lándzsával átdöfő római *centuriót* is bekapcsolták e történetekbe.)⁵⁶

A szent hagyományt a XII. század második felében alkotó francia költő, Chrétien de Troyes számos más hagyománnyal ötvözte („Parceval ou le conte du Graal”), ezzel útjára indítva a lovagi kultúra egyik legnépszerűbb, nagyszámú

⁵³ KULCSÁR: i.m. 124.; G. 2546.

⁵⁴ Mt 27,57–60.; Mc 15,42–46.; Lc 23,50–53.

⁵⁵ Io 19,38–41.

⁵⁶ Evangelium Nicodemi. Vö. ALTANER BERTOLD: Ókeresztény irodalomtörténet. (Patrologia) Bp. 1947. 52–53.; BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi kalendárium I. Bp. 1977. (a továbbiakban: BÁLINT 1977.) 252–255.

átdolgozást és feldolgozást megélt témáját. Még nyilvánvalóbb az eredetre való utalás a Chrétien művét is felhasználó kortárs, Robert de Borron munkájában („Roman de l'Estoire du Graal ou Joseph d'Arimathie”). A legnépszerűbb változat viszont kétségtelenül az ugyancsak kortárs Wolfram von Eschenbach műve („Parzival”), melynek még ma is közel száz kézírata ismert.⁵⁷

A magyar királyi udvar ez idő tájt (III. Béla, Imre, II. Endre uralkodása idején) nyitott volt a kortárs nyugati kultúra befogadására. Az idegenből hozott királynék, a hazánkba különféle okokból ellátogató méltóságok kíséretében trubadúrok (1200 k. a provance-i Peire Vidal és Gaucelm Faidit), *minnesängerek* (Neidhart von Reuenthal, Tannhauser) fordulnak meg a Duna-tájon, de hazahozzák a témákat a külföldi egyetemeken tanult magyar ifjak, s a rokoni kapcsolatok követői is (Szent Erzsébet pl. Thuringiában, Wolfram von Eschenbach működési központjában élt.) Minden valószínűséggel ekkor hazánkba is eljutottak ezek az új eszmék, gondolatok, a vallási érzület új megfogalmazásai. Talán az sem véletlen, hogy az ez idő tájt (1225 körül) útjára induló remeteközösség, a később magyar renddé szerveződő pálosok ápolták kiváltképp a (hazánkban a népi kultúrában is gyökeret eresztő) szent vér kultuszát.⁵⁸

Összegezve az elmondottakat, talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt gondoljuk, hogy a hosszú évekig napirenden tartott keresztes probléma, a szent kereszt s a rajta kínhalált halt Krisztus szenvedéseinek, megsebzett testének és kiontott vérének kultusza olyan meghatározó vallási hatást váltott ki, amelyben magától értetődőnek vélhető az e témákra rímelő nevek adása, patrónusok választása. Magyarországi Szent Ilona védőszentje bizonyosan Szent Ilona császárné lehetett – mint elmondtuk –, a Csanád-nembeli Makó báné pedig Makáriosz jeruzsálemi püspök.

---

⁵⁷ SZERB ANTAL: A világirodalom története. Bp. 1963. 204–209.; BABITS MIHÁLY: Az európai irodalom története. Bp. 1970. 118–119.; LE GOFF, JACQUES: L'homme médiéval. Roma–Bari 1993. 6–7.

⁵⁸ A magyar irodalom története (Szerk. SÖTÉR ISTVÁN) I. A magyar irodalom története 1600-ig. (Szerk. KLANICZAY TIBOR) Bp. 1964. 72–74.; KURCZ ÁGNES: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 164–169.; Magyar néprajz (Szerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA) V. Magyar népköltészet. (Főszerk. VARGYAS LAJOS) Bp. 1988. 744–746.; BÁLINT 1977. 253.

9.

Rátérve most már Makó címerére, az alábbiakat állapíthatjuk meg. A város címerei – kivéve a szocialista időszakot, amikor is késsel, ezüsttel és vörössel habosan vágott kerek talpú pajzs kék mezejében a cölöp helyén ötágú vörös csillog, a vörös mezőben ugyanott óriási, ezüst gyökérzetű arany (vörös) hagyma lebegett⁵⁹ – minden időben az első pecsétnyomatok figyelembe vételével készültek.

A XIX. század elején a város jogvitába keveredett a Csanádi Püspökséggel, amelyben a címer (illetve pontosabban a pecsét) is több mint negyed százados, szenvedélyektől fűtött viszálykodás tárgya lett. Később a városatyák a honfoglalás millenniumára készülve újólag tárgyalták a címer-ügyet, majd indítványukat megküldték több neves közéleti személyiségnek, akik közül Szeremlei Sámuel visszajelezte, hogy az országos levéltárban, 1615-ben, illetve 1617-ben kelt leveleken talált két „ritka szépségű és tökéletesen tiszta lenyomatú” pecsétet. Ezek alapján a város polgármestere, Major Miklós a belügyminisztertől kérte a címer hitelesítését, aki viszont tudományos vizsgálatra a Magyar Történelmi Társulathoz irányította. Végül Tagányi Károly, „a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társulat rendes tagja” készítette el (a várható címertervezés miatt heraldikai színjavaslatait is beleépítve) az első pecsétek pontos sphragisticai leírását⁶⁰ a következőképpen:

„Kék mezőben (– mennyiben tudniillik a színeket analógiák alapján kombinálni lehetséges –) természetes színű fakereszt, két faczövek közé, a zöld pázsitba verve áll, a melyen egy zöld kígyó oly módon csavarodik körül, hogy felső testével a kereszt küllőire támaszkodván, jobbra fordult fejével az alatta álló ezüst

---

⁵⁹ A magyar városok címerei. (Szerk. CASTIGLIONE ENDRE) Bp. 1975. 225. (Zászló: uo. 226.; mindkettő leírása hiányzik, vö. 227–228.)

⁶⁰ TÓTH FERENC: Makó történeti címere. In: Címerek és díszpolgárok Makón. A Makói Múzeum Füzetek 69. Makó 1991. 5–8.; Makó története a kezdetektől 1849-ig. (Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ) Makó 1993. 359–361.

félholdra hajolva ölti ki füláncját. A kereszt tetején, és alul a kereszt aljából kinőtt zöldleveses faágon egy-egy ezüst galamb ül.⁶¹

Ugyancsak Tagányi érdeme, hogy felfedezte: a vésnök felkészületlenségéből következően az eredeti pecsét másolásakor a köriratban („*Mako Varas Peczeti*”) már nem fért el az évszám, hanem azt három részletben (15-5-5) a pecsét képmezejébe véste. Feltételezte tehát, hogy az első (mező) városi pecsétet ugyanaz a Gárdonyi Tamás bíró készítette, aki „ez idő tájt 1551-ben oly vitézül megvédelmezte a várost” a töröktől.⁶²

A címer értelmezésében is jó szemmel veszi észre a leíró, hogy „az ott ábrázoltak: Jézus Krisztus megváltását jelképezik. Ott látjuk a Megváltó keresztjét, a reátekergő kígyóval, amely magát a megváltást jelenti.” Továbbá: „A félhold – ebben a csoportosításban – a keresztes hadjáratok óta a Megváltónak a pogányság feletti győzelmét jelképezi, s végül az ott látható két madár: határozottan galamb, s mint a Szent Lélek szimbóluma kiegészíti a Megváltó képét.”⁶³

Tagányi véleményét a városi tanács elfogadta, Malahovszky Nándor művésszel, illetve Fekete Dániel református tanítóval megfestette a címert, s a pecsét véséséhez is elkészíttette rajzolatát, majd a belügyminiszterrel is jóváhagyatta ezt.⁶⁴ Ugyanakkor Tagányi az így kidolgozott szakvélemény alapján korrigálta saját korábbi címerábrázolását⁶⁵ is a kor nagylexikonában.⁶⁶

A címer egykori és jelenlegi megfogalmazásában lényeges eltérés, hogy a mai változatban az arany kereszt háromágú, nyitott arany koronából növekszik, tőle balra a zöld leveles faág helyett zöld buzogányú zöld sás virul, a pajzs hátuljában vörös lábú és vörös csőrű ezüst kócsag áll, a kereszt ormán pedig vörössel

⁶¹ Makó Városi Levéltár Polgármesteri Hivatal 59/1887. Kiadva: A város pecsétje. Maros 1892. 53. sz. (június 3.) 1–2.

⁶² Uo. MVL PH 59/1887.; TÓTH: i.m. 6.

⁶³ Uo.

⁶⁴ TÓTH: i.m. 8.

⁶⁵ ALTENBURGER GUSZTÁV–RUNBOLD BERNÁT–TAGÁNYI KÁROLY: Magyarország Czimertára. Bp. 1880. I. 48.

⁶⁶ A Pallas Nagy Lexikona XII. Bp. 1896. 230.

fegyverzett ezüst holló (a Csanád-nemzetség vélt címermadaraként) fordul jobbra.⁶⁷

10.

A jelenlegi címer és az eredeti pecsétkép között nem látszik tehát nagy különbség, de az eltérések mégis lényegiek, ha a pecsétkép vizsgálatának körébe bevonjuk az ikonográfiát is. A kép központi eleme a megváltó keresztje, amelyen azonban nem a szent *corpus* függ, hanem kígyó csavarodik rá, mint az összüőket elcsábító hüőő a paradicsomban. Ez a kép a keresztény ikonográfiában nem ismeretlen.

Az édenbeli élet fájának összekapcsolását Krisztus keresztfájával lényegében már János apostol megfogalmazta,⁶⁸ és az e témával foglalkozó egyházatyák kimondva vagy hallgatólagosan egyet is értettek ezzel. A XI–XII. században újjáéledő, s a XIII. században kibontakozó vallási miszticizmus új dimenzióba állította ezt a gondolatot.⁶⁹ Hazánkban, ahol a pogány-kori világkép a népi tudatban elevenen ható tényező volt,⁷⁰ olyannyira népszerűvé vált Krisztus keresztjének legallyazott élő fával való azonosítása, hogy az aacheni magyar zarándokok által használt hasonló kinézetű keresztet *Ungarkreuz*nak nevezték.⁷¹

A keresztény hagyomány szerint Isten Ádámot a Golgota földjéből teremtette, halála után ide temették és az ő testéből nőtt ki az a fa, amelyből Krisztus keresztjét ácsolták. Más jámbor történet szerint Széth ültetett el egy háromlevelű gallyat apja sírján, melyet Szent Mihály arkangyaltól kapott az Édenből, illetve olyan változat is ismert, hogy a lányai által megerőszakolt Lót nyert bocsánat-

⁶⁷ Magyar önkormányzati jelképtár. (CD feldolgozás) Post-Art Stúdió. Szeged 2000. „Makó” szócikk.

⁶⁸ Apc 2,7 és 22,14.

⁶⁹ Pl. Szent Ilona császárné fent említett legendájában már „*vivificum crucis lignum*” említetik. Kiemelkedő személyisége a kereszt tiszteletének Johannes Fidanza Bonaventura (1217–1274) ferences rendi generális volt.

⁷⁰ SZEGFŰ LÁSZLÓ: Ősi szellemi örökségünk I. (Gondolatok az ősi magyar hitvilágról) Szeged 1996. 28–42.; JANKOVICS MARCELL: Jelkép-kalendárium. Bp. 1988. 317., 322.

⁷¹ MAROSI ERNŐ: Magyarországi művészet 1300–1470 körül I. Bp. 1987. 200.

képpen három magot a Paradicsomból, s azokat helyezték a halott Ádám nyelve alá, s ezek kisarjadva váltak a kereszt alapanyagává. Más mítosz szerint a bűnbeesés után az életfa (más variáció szerint a tudás fája) kiszáradt, de miután Krisztus vére megöntözte, újra kiszáradt. A paradicsomi életfa tehát az említett pecsét elkészítésének idején a köztudatban már azonosult Krisztus kereszttel.⁷²

Ugyancsak kialakul egy monda (Tertullianus már tud erről) arról, hogy Krisztus kereszttel Ádám sírja fölé állították, így az üdvözítő kiomló vére ráfolyt az ősszülok koponyájára, ez által váltva meg őket az eredendő bűntől. Képzőművészeti ábrázolásokon éppen ezért gyakori, hogy a keresztfa talpához koponyát festenek, rajzolnak. Mivel a temetői kopjafa névvariánsa a fejfa, hajlunk arra, hogy – Tagányi Károly szerintünk helyes megfigyelése szerint – az említett pecsétkép kereszttel tövében álló két cölöpöt az ősszülok kopjafáinak tekintsük.⁷³

Nem tévedett Tagányi abban sem, hogy a kígyó ez esetben az üdvözítő egyik megjelenítési formája (is) lehet. János evangéliumában olvassuk: „Amiképpen felemelte Mózes a kígyót a pusztában – nyilatkoztatja ki maga Jézus –, úgy fogják fölemelni az Emberfiát is.” Erre a helyre épül voltaképpen Mózes történetével egybevetve az a gyakorlat, hogy a kígyót Krisztus kereszttel (amelyről, mint láttuk, vallják, hogy életfa) ábrázolják.⁷⁴

Kevésbé szorul bizonyításra, hogy a galamb lélek-szimbólum. A keresztény művészetben leggyakrabban a Szentlélek megjelenítésére szolgál. Amennyiben Krisztus kereszthalála kapcsán ábrázolják, mindig a kereszt felett jelenik meg. (Gyakran a Szentháromság bemutatásában is, amennyiben ott a szenvedő

---

⁷² BÁLINT SÁNDOR: Karácsony, húsvét, pünkösd. Bp. 1976. (a továbbiakban: BÁLINT 1976.) 389., 19–23., 259.; JANKOVICS MARCELL: A fa mitológiája. Bp. 1991. (a továbbiakban: JANKOVICS 1991.) 133–143.; BÁLINT 1977. 340.

⁷³ Tertullianus vonatkozó helyét idézi BÁLINT 1976. 221–222.; HÖPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADAM GYÖRGY: Jelképtár. Bp. 1990. 121.; HAAG, HERBERT: Bibliai Lexikon. Bp. 1989. 18., 499.

⁷⁴ Vö.: Io 3, 14.; Nm 21, 9. BIEDERMANN, HANS: Szimbólumlexikon. Bp. 1996. 208.; JANKOVICS 1991. 120–121.

Krisztus képe szerepel.) De az apostolok lelkeit és általában más hívek lelkeit is legtöbbször galambként szimbolizálják.⁷⁵

Nem lehet kétségünk tehát, hogy Makó címerében a kereszten álló madár a Szentlelket jelölő galamb, s a Szent Kereszt föllelésének históriája ismeretében bizonyosnak látszik, hogy a kereszttől balra kiviruló zöld ágon szintén galamb ül, annak a haldokló asszonynak a felidézésére, akibe az üdvözítő keresztnének érintésétől tért vissza a lélek. (Véleményünk teljességgel megegyezik e ponton Tagányi megállapításával.)

A misztikus életfa-kereszt köré gyakran mitikus és teológiai fogantatású eszmék igen gazdag jelképrendszerét sorakoztatták fel. A legszebb példa erre az itáliai Trecento Sienna felé mutató művészi hatását sem nélkülöző, a XV. század első harmadában készült Kálvária-freskó a zsegrai plébániatemplomból. A Keresztrefeszítés motívuma a Bűnbeesés jelenetével bővül, de megjelenik az Ecclesia és a Synagoga figurája is. A művész a mellék- és értelmező témákat különböző gesztusú kezekkel (*dextra domini*) kapcsolja össze. „Az életfa formájú feszületen függ Krisztus. A feszület cselekvő kezei négy irányban hatnak. Az egyik kéz kulccsal a mennyország ajtaját nyitja ki, a másik kéz az oroszlántestű és sasfejű állatalakon ülő, [kezában növekvő szentostyás kelyhet tartó] Ecclesia felé nyúl. A harmadik kéz ledöfi a megtört tagokkal ábrázolt, számon ülő, bekötött szemű Synagogát, akinek fejéről lehullik a korona. A negyedik kéz haloványan látszik a kereszt alatt, ennek feladata a [nyitott szájú szörnyként jelképezett] pokol tornácának megnyitása.” A keresztfára feltekerődző kígyó almát nyújt a jobbra álló meztelen összüőlőknek, így bemutatva a bűnbeesés történetét, míg balra lent az Édenből való kiűzetés jelene fogalmazódik meg.⁷⁶

A fentiek alapján arra a megállapításra juthatunk – amiről akár a zsegrai freskó önmagában is meggyőzhet bennünket –, hogy a XVII. század elején újravésett, de az eredeti pecsétképet minden bizonnyal megőrző makói pecsét ikonográfiai-lag egységes: az életfa-keresztfa motívumát fogalmazza meg a szentkereszt

⁷⁵ HAAG: i.m. 472.; BIEDERMANN: i.m. 127–128.; SEIBERT, JUTTA: A keresztény művészet lexikona. Bp. 1986. 104–105., 286–291.

⁷⁶ FÜLEP LAJOS–DERCSÉNYI DEZSŐ–ZÁDOR ANNA: Magyarország művészettörténete. (Szövegkötet) Bp. 1970. 121., 135.; MAROSI: i.m. I. 200., 611–612., II. 409.; BÁLINT 1976. 221–222., 259., 389. Hasoló képi megfogalmazásokról: SEIBERT: i.m. 13., 91–92., 167., 173., 177.

feltalálására utaló kiegészítő motívumokkal. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy stilizáltan egy oltárképet jelenített meg, amely a makói templomban a védőszentre és az alapítóra egyaránt emlékeztetett.

A XIII. századból a mai Makó területén vagy közvetlen szomszédságában állott templomok közül számosnak ismerjük patrónusát, így Szentlászló faluét, Szentlőrinc települését, Szentmargitáét és Felső Tömbös (*Tembes superior*) Szent Miklós tiszteletére felépült templomáról is tudomásunk van.⁷⁷ Nem szerepel azonban jeruzsálemi Szent Makáriosz a patrónusok sorában. Ennek az lehet a valószínű magyarázata, hogy akkor még mindenki számára evidens volt, hogy a Makó név ugyanezen szentnek a megnevezése.

11.

Röviden pár szót kell ejtenünk még a fenti pecsétképben szereplő holdról, illetve a képbe írt betűkről. Az kétségtelen, hogy a kereszt tövénél elhelyezkedő félholdat, melyre a kígyó fullánkját ölti – bár történtek erre kísérletek – betűként értelmezni nem lehet. Igazat kell adnunk Tagányinak, hogy „a félhold ebben a csoportosításban – a keresztes hadjáratok óta – a Megváltásnak a pogányság feletti győzelmét jelképezi”. Jelenléte ugyanakkor azt is tudatosította, hogy a névadó szent püspök székhelye ez idő tájt mohamedán kézen volt.

Előre kell azt is bocsátanunk, hogy azok a betűk, betűcsoportok, nevek, amelyek a címerkép tartóelemein (tábláján, keretén stb.) fordulnak elő, utaljanak bár az adományozóra (pl. 1507: Gersei Pető János címere), akár a kedvezményezettre (pl. Sepsiszentkirályi Farkas Jakab címerében vagy Kanizsai Dorottya sisakdíszében), nem tekinthetők a címer szerves részének. Már problematikusabb a helyzet, ha a pajzstartók (*telamones*) vannak nevesítve (pl. a hajdúk címerében „*Samson*” és „*A[chil]les*”, vagy a Gerendei Hegedűs címerben a „*Fides*” és „*Spes*” erények), ugyanis ezeket tekinthetjük olyan jelképi kiegészíté-

---

⁷⁷ MEZŐ ANDRÁS: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp. 1996. 135., 144., 148., 170.

seknek, mint a címer alá vagy fölé, többnyire szalagra írott jelmondatokat.⁷⁸ Maga a jelmondat vagy annak betűrövidítésekkel jelzett változata előfordulhat szabálytalanul a kései heraldikában a címerpajzson is.

Abban az esetben, ha a teljes címerképben csak egy-egy betű fordul elő, az mesteralaknak tekinthető, jóllehet olykor a címertulajdonosok nevére is utal (pl. Sánkfalvay családnál az „S”, Itáliában az Altham családnál az „A”, a Bertoja családnál a „B”, az Arrigoni családnál az „AR” betűk). Olykor a címerképen megjelenő felirat (könyvön, pergamenen) a címerkép szerves része lehet (pl. Velence címerében könyvlapokon: *„Pax tibi Marce evangelista meus”*, vagy Báchvai Dempse Márton címerében pergamentekercsen: *„Ecce Agnus Dei”*).⁷⁹

Ugyancsak a kései heraldikában gyakori, hogy a címeradományozó monogramma, mintegy „különös kitüntetésként” rákerül a kedvezményezett pajzsára. Ezt láthatjuk az Esterhazy hercegi család boglárpajzsán (I. Lipót „L”), a Grassalkovich címerben (Mária Terézia „MT”), vagy a török kiűzése után újjászervezett vármegyék címereiben (Baranya: I. Lipót és I. József „LJ”; Körös: Mária Terézia „MT”; Temes, Torontál, Szerém: II. József és Mária Terézia „I. II. M. T.”).

Szintén a kései heraldika sajátja, hogy a címerképbe bizonyos értelmező beírások kerülnek. Ez olykor utalhat a megadományozott birtokára is, de rendszerint a címerképet magyarázza. Így pl. Győr vármegye vörös pajzsán lévő három ezüst pólyában a „Duna, Rapcza, Raba” olvasható, Csongrád város címérének ezüst pólyáiban a „Körös” és „Tisza”.⁸⁰ Maksai Máriaaffy Dávid 1742-ben címet módosított, s ebben a Nap sugarai a „Mária” szót világították meg, kifejezve a „Napba öltözött asszony, Mária”⁸¹ eszmekört, ugyanis nevezett a Szűzanya szerfelett nagy tisztelője volt. Csanád vármegye 1761-ben elnyert (címeres) pecsétjén egy ezüst szikla tövében ünnepi miseruhába öltözött, pásztorbotot és

⁷⁸ Minderre részletesen: SULICA SZILÁRD: A betű szerepe a magyar heraldikában. Turul 1932. 52–61.; A jelmondatoknak a címer fölé helyezése Itáliában gyakoribb, vö. Arborio, Della Chiese, Calcagnini-Estense, Bonaccossi etc. családok címereit. (Libro della Nobiltà Italiana I. Roma 1939.) Még ritkább a címer mellett két oldalon (pl. Bellocchio család címere; uo.)

⁷⁹ SULICA: i.m. 54.

⁸⁰ ALTENBURGER–RUMBOLD–TAGÁNYI: i.m.

⁸¹ Apc 12, 1.

pálmaágot tartó mártír püspököt látunk, felette „S. Gellért” felirattal.⁸² Település-pecsétbe például Sajószentpéter esetében hasonló megfontolásból írhatták az „R” betűt, jelezve, a patrónus „rab” (azaz: „vasas szent Péter”).⁸³

A fentiek talán elégséges bizonyítéknak szolgálhatnak arra, hogy Makó pecsétjében szereplő „M” és „P” betűk nem egyszerűen csak a körirat rövidített ismétlését jelentik, mint Tagányi képzelte, s nem is valami különleges jogállást (mint pl. az 1815-ben készült pecsét körirata szerint: „*Sigillum Oppidi M[akó] Privilegiati*”),⁸⁴ hanem egyszerűen csak a pecsétkép értelmezéséhez adnak segítséget, kifejezve, hogy az „Makó püspök” vagy „Makáriosz püspök” történetét örökíti meg.

12.

Összegezve most már az eddigieket, úgy gondoljuk, hogy a keresztes hadjáratok időszakában felerősödött Szent Kereszt-tisztelet, s Krisztus szenvedéseinek, testének, vérenek kultusza előtérbe állította a kereszt-ereklye fellelői – Ilona császárné és Makáriosz jeruzsálemi püspök – tiszteletét is. Valószínűleg ez utóbbi védelmébe ajánlották születésekor, illetve keresztelésekor a Csanád-nembeli Makó bánt is. Ő azután megörökölte Velnök települést, abban kegyúri templomot emeltetett védőszentje tiszteletére. Ez a templom a XVI. század végéig fennállt, s a patrónus kultusza is eleven volt, ezt bizonyítja Makó mezőváros korai pecsétje, amelynek pecsétképe ikonográfiailag egységes volt, és a kép mellé beírt betűk is (M, P) az egykori *patrocinium*ra utaltak.

A 15 éves háború során a város elpusztult, dokumentumai nagyrészt és pecsétje is megsemmisült. A korábbi mintájára vésett új pecsét a monogrammal még emlékeztetett „Makó püspökre”, de az egyházi háttér hiányában a pecsétkép rajzolatai rendre torzultak és magyarázatai pillanatnyi politikai érdekeknek és peres ügyeknek a függvényévé váltak. A XIX. század végén Tagányi Károly

⁸² SULICA: i.m. 54–56.

⁸³ Magyar önkormányzati jelképtár: i.m.

⁸⁴ TÓTH: i.m. 7. (Köszönettel jegyzem meg, hogy Tagányi Károly kéziratos jelentését a makói címmerről Tóth Ferenc szívességéből tanulmányozhattam.)

szakszerűen leírta a város címerét, de a XX. században (különösen az elmúlt fél évszázad folyamán) a heraldika terén bekövetkezett hanyatlás következtében a címer történetét követve (bizonyos értelemben jogosult) új értelmezések születtek.

Jelen tanulmány célja voltaképpen Tagányi bizonyítékainak megerősítése és néhány új elemmel való bővítése volt. Nem involválja a ma használatos címer megváltoztatását, csak történetének jobb megvilágításához kívánt hozzájárulni.

Messze van-e hát Makó Jeruzsálemtől? Úgy gondoljuk, hogy valójában nem. Makó, ha fenti okfejtésünk igaz, jeruzsálemi püspök volt, tehát – mondhatni – helyben élt. A magyarországi Makó településen sem lehetett túl messze, ugyanis volt a mezővárosnak egy Jeruzsálem nevű városrésze, azaz itt is közel volt hozzá, ha ugyan nem abban a városrészben állt egykor temploma.⁸⁵ Ami viszont biztos: Makó városa Jeruzsálem városától igencsak messze van. Nem kizárt persze, hogy II. Endrének valóban volt egy Makó névre hallgató korhely vitéze, aki helyrajzi megítélésében a nedű hatására megtévedt (erre mondja az olasz: *Si non é vero, é ben trovato*. Ha nem is igaz, jól van kitalálva.), de azt sem lehet kizárni, hogy eredetileg a két település távolságáról szolt a fáma.

És mert a Makó és a Makk szavakban csupán egy betű az eltérés, engedtessek meg e helyütt, hogy illő reverenciával és barátsággal köszöntsük Makk Ferenc professzor urat hatvanadik évnapja alkalmából: „Isten éltesse!”

---

⁸⁵ ZILAHY JÓZSEF: Szólások. Magyar Nyelvőr 1899. 141.; l. még: ZOLNAI GYULA: Helyneveink eredetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 1895. 89.

TEKE ZSUZSA

Firenze külpolitikája és Zsigmond (1409–1437)

Firenze nemcsak azért tartotta fontosnak külföldön tartózkodó polgárai érdekeinek védelmét, hogy a városállam gazdagsága tovább növekedjék, de politikai szempontok is vezették, amikor így járt el. A külső országokban levő firenzeiek ugyanis fontos információkat szolgáltattak anyavárosuknak, amelyek nélkülözhetetlenek voltak az illető országgal szemben követendő firenzei politika kialakításához. A városállam vezetése nemegyszer figyelmeztette erre polgárait. 1405-ben például lelkére kötötték Filippo Sclarinak, hogy magas méltóságában se feledkezzék meg hazája szolgálatáról.¹ A Signoria 1411. évi levele bizonyíték arra, hogy Pipo eleget tett ezen kötelezettségének, és rendszeresen tájékoztatta a köztársaságot a magyarországi eseményekről.² A rendszeres híradás különösen fontos volt Zsigmond esetében, akivel a firenzei külpolitikában hol mint potenciális szövetséggel, hol mint potenciális ellenséggel számoltak, és akivel uralkodása alatt szinte állandó diplomáciai érintkezésben álltak.

Amióta László nápolyi király erőteljes hódító politikába kezdett Itáliában, a firenzei diplomácia igyekezett gátat vetni előretörésének. E diplomáciai erőfeszítések során számoltak Zsigmond esetleges támogatásával, aki Lászlót továbbra is ellenségének tekintette. Firenze éppen ezért igyekezett Zsigmond kedvében járni, hogy adandó alkalommal segítségéért folyamodhasson. 1410 júniusában a pápához, XXIII. Jánoshoz küldött követeit utasította: a pápával folytatott tárgyalások során támogassák a magyar király követét, Pipót.³ Firenze ugyanis közvetíteni próbált Zsigmond és az egyház között, hogy az egyházat érintő ügyekben egyezzenek ki egymással. A Lászlóval 1411-ben kötött béke

¹ 1405. július 5. SIMONYI ERNŐ: Flórenczi Okmánytár I–II. MTA Kézirattára, Bp. (a továbbiakban: Flórenczi Okmt.) I. 64. sz.

² 1411. november 6. Flórenczi Okmt. II. 134. sz.

³ 1410 június. Flórenczi Okmt. I. 66. sz.

után annyi változás történt, hogy a városállam igyekezett mindkét uralkodóval jó viszonyban maradni. Két, Budán tartózkodó firenzei kereskedő leveléből arról értesülünk, hogy a firenzei követek 1412 augusztusában Zsigmond és László kibékítésén fáradoztak.⁴ László ugyan jobban szeretne volna, ha Firenze szövetséget köt vele Zsigmond ellen, erre azonban a köztársaság nem volt hajlandó.

1413-ban kiújult a háború László és a pápa között. Firenze az egyházfő oldalán állt, s diplomáciai, katonai segítséget adott neki. 1413-ban egymást váltották követeik az év eleje óta Itáliában időző Zsigmondnál. A Velencével háborúban álló királyt a mielőbbi békére kívánták rábírní, hogy azután igénybe vehessék segítségét László ellen. A követjelentések arról számoltak be, hogy Zsigmond nagy szívéllyességgel viseltetett irántuk, és készségesnek mutatkozott a tárgyalásokra.⁵ Figyelembe véve itáliai terveit, ez nem is lehetett másképpen, hisz neki sem volt közömbös Itália egyik legbefolyásosabb, leggazdagabb városállamának barátsága. A követek azonban csakhamar érzékelhették, hogy Zsigmondot nem lesz könnyű megnyerni a tervnek. Az 1415 augusztusában írott jelentésük szerint a király nem sok hajlandóságot mutat a Lászlóval való ellenségeskedés felélesztésére, ugyanakkor eltökélt szándéka mindaddig folytatni a háborút Velencével, amíg Dalmáciát vissza nem szerzi, és a háborúhoz egyenesen Firenzétől várt segítséget. Mindezt mérlegelték Firenzében, amikor 1414 júniusában újra Lászlóhoz közeledtek. 1414 augusztusában meghalt László, és így erről az oldalról megszűnt Firenze fenyegetettsége.

Zsigmond és Firenze diplomáciai érintkezése az 1420-as években élenkült meg újra, amikor Firenze érdekeit egy újabb itáliai állam, Milánó terjeszkedése sértette. A firenzei diplomácia első lépésként a Milánóval Zsigmond ellen szövetkezett Velencét akarta a maga oldalára állítani, és a milánói herceg elleni háború tervének megnyerni. 1423 márciusában érkeztek a követek Velencébe,⁶ s felajánlották közreműködésüket a béke megkötésében Velence és Zsigmond között, enélkül ugyanis kevés remény volt arra, hogy Velence felbontja szövetségét Milánóval. Velence egyelőre elutasította az ajánlatot. A herceg újabb tér-

⁴ 1412. augusztus 13. Flórenczi Okmt. I. 77. sz.

⁵ 1413. augusztus 1. Flórenczi Okmt. I. 92. sz.

⁶ LUIGI SIMEONI: *Le Signorie*. Milano 1950. I–II. (a továbbiakban: SIMEONI 1950.) I. 449.

nyerése Romagnában arra készítette Firenzét, hogy 1424 februárjában egyik leghetesebb politikusát, Rinaldo degli Albizzit küldje Velencébe a tárgyalások újrakezdésére.⁷ Rinaldo degli Albizzi, látva vendéglátói közöm-bösségét egyenesen azzal fenyegetőzött, hogy Zsigmondot mozgósítja a herceg ellen, amivel még inkább megmerevítette a velenceiek magatartását.

Albizzi fenyegetésének alapja Zsigmond és Filippo Maria Visconti meglehetősen ellentmondásos viszonya volt. 1412-ben még a német birodalom védelmébe ajánlotta a herceget, majd a Velencével 1414 óta szövetségben lévő Visconti politikáját egyre nagyobb ellenszenvvel figyelte. A firenzeiek abban reménykedtek, hogy Zsigmond sereggel jön Itáliába F. M. Visconti megfélézésére. Zsigmond ugyanis a firenzei követ előtt ilyen értelemben nyilatkozott 1425 elején.⁸ Firenze erre nyomban újabb követet menesztett hozzá a részletek megtárgyalására.⁹ A követutasításból kiderül, hogy Firenze ligába akarta tömöríteni az itáliai államok egy részét a „zsarnok” megzabolázására. Igyekezett azonfelül tisztára mosni Zsigmond előtt a velencei köztársaságot, amely tudomása szerint csak kényszerűségből szövetkezett Viscontival, és jóindulattal viseltetik Zsigmond irányában. A követet utasították arra is, keresse fel Pipót, köszönje meg eddigi szolgálatait, és buzdítsa őt, hogy továbbra is munkálkodjék „*in favore della Signoria e della citta nostra et dei cittadini e mercatanti nostri*”. Ebből is nyilvánvaló, Pipo nemcsak Zsigmondnak volt hű alattvalója, hanem élete végéig megmaradt Firenze hű polgárának, aki távol idegenben sem feledkezett el hazájáról.

Ugyancsak fontos információkat kapott a Zsigmond körüli eseményekről Firenze Filippo del Benétől is, akit a követutasítás a király *servitoraként* emleget. A tárgyalások során azonban a király egyelőre csak arra volt kapható, hogy követeket küldjön Svájcba,¹⁰ buzdítva a köztársaságot a herceggel immár háborúban álló Firenze megsegítésére. Nem tekinthető véletlennek, hogy a követek – Filippo del Bene, Giovanni Melanesi – maguk is firenzeiek voltak, akik

⁷ Uo.

⁸ 1425 nyara előtt. Flórenczi Okmt. I. 263. sz.

⁹ Uo.

¹⁰ WILHELM ALTMANN: Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437). Innsbruck 1896–1900. I–II. Regesta imperii XI. (a továbbiakban: ALTMANN 1896–1900.) I. 306., 5889. sz.

mindenkinél jobban képviselhették hazájuk érdekeit. Firenze volt olyan reálpolitikus, hogy nem hagyatkozott egyedül Zsigmondra, és folytatta a tárgyalásokat Velencével is. Míg Zsigmond hadrakeléséből a milánói herceg ellen nem lett semmi, és a Svájcba küldött követek sem jártak eredménnyel, addig 1425 decemberében létrejött a szövetség Firenze és Velence között.¹¹

Filippo Maria Visconti a két köztársaság közeledését, majd szövetségét úgy próbálta ellensúlyozni, hogy Zsigmond felé tett lépéseket. Zsigmond 1425 májusában meglelégedéssel nyugtázta a herceg hűségnyilatkozatát, mert Velence ellen látott benne potenciális szövetségest.¹² Ugyanakkor nem utasította el a Velencével való mielőbbi béke gondolatát sem, ezért az ebben az ügyben közvetítőként ajánlkozó Firenzének szemet hunyt a Velencével kötött szövetsége fölött. Ez nagy megkönnyebbülést váltott ki Firenzében, ahol előre rettegetek attól, hogyan fogadja majd Zsigmond ezt az új erőátcsoportosítást. Hanem ő, miként a követek jelentették,¹³ legnagyobb meglepetésükre nem reagált ellenségesen a liga hírére, és a követeket szívélyes fogadtatásban részesítette. Igaz ugyan, hogy a tárgyalások folyamán megpróbálta Firenzét kibékíteni F. M. Viscontival, és látható módon arra törekedett, hogy a két kereskedőköztársaság szövetségét felbomlassza. A követjelentésekből kitűnik, hogy a tárgyalásokon mindvégig aktívan részt vett Pipo is. Ezúttal inkább Zsigmond, mint Firenze álláspontját támogatta, azt hangoztatva, hogy F. M. Visconti hatalmának megdöntése Velence hatalmának túlzott megerősödését eredményezné, ami Firenzének sem érdeke. Ezért Firenze bölcsen tenné, ha nem segítené Velencét a herceg ellen, s mielőbb békére lépne vele.

Firenze azonban nem fogadta meg polgára tanácsát, annak ellenére, hogy Zsigmond nagy súlyt helyezett a mielőbbi békekötésre. 1426 augusztusában Szász János veszprémi püspököt bízta meg a békeközvetítéssel.¹⁴ Bár a köztársaság kényszerrel ügyelt arra, hogy a herceget pártoló Zsigmonddal jó viszonyban maradjon, a szövetséget nem volt hajlandó felbontani Velencével, és a herceggel

---

¹¹ Simconi 1950. I. 463.

¹² 1425. május. 12. ALTMANN 1896–1900. II. 6287. sz.

¹³ 1426. június 17. Flórenczi Okmt. I. 96. sz.

¹⁴ 1426. augusztus 23. ALTMANN 1896–1900. II. 6722. sz.

külön békét kötni. A Dieci di Balia 1426 augusztusában velencei követéhez írott leveléből kitűnik,¹⁵ Firenze nem tartott attól, hogy a magyar király katonailag segíti Milánót, amit pedig a herceg Budán tárgyaló követei mindenképpen szerettek volna elérni. Firenze, hála Magyarországon tartózkodó polgárainak, pontosan ismerte a királyság helyzetét, Zsigmondnak a husziták és a törökök miatti lekötöttségét, és ezért nem adott hitelt a magyarok Itáliába jöveteléről keringő híreknek, amelyeket egyébként is a milánóiak terjesztettek.

Ha katonai segítséget nem adott is Zsigmond Milánónak, követei – közöttük Giovanni di Nofri – útján 1426 szeptemberében igyekezett újra nyomást gyakorolni a köztársaságra a béke, valamint annak érdekében, hogy az ellene harcoló Velencének ne adjanak segítséget.¹⁶ Firenze nem sietett a válasszal, amit Zsigmond zokon is vett. Richoldo di ser Paolo Richoldi, a Magyarországon üzleteket bonyolító firenzei kereskedőn keresztül hangot is adott neheztelésének. A veszprémi püspököt 1427 áprilisában pedig egyenesen arra utasította, hogy a városállam birodalmi kiváltságainak megvonását kilátásba helyezve kényszerítse őket a békére.¹⁷ Firenze végül 1427 júniusában határozta el magát a válaszra. Két követet, Pietro Guicciardinit és Luca di Maso degli Albizzit, küldtek Magyarországra.¹⁸ A terjedelmes, mindenre aprólékosan kitérő követutasítás jól példázza, miként törekedett a köztársaság Zsigmond jóindulatát megnyerni, egyúttal Velence érdekeinek megfelelően eljárni. A király kegyének elvesztése többek között az országában előforduló firenzei kereskedők miatt is káros lenne – olvashatjuk a követutasításban –, akik nagyon megsínylenék a király haragját. Nehéz elképzelni, hogyan gondolta Firenze, hogy megmaradhat a király kegyeiben, ha kívánságait rendre visszautasítja. A követutasítás ugyanis semmi konkrétumot nem tartalmazott azokra a kérdésekre, amelyekre Zsigmond pozitív választ várt.

Pietro Guicciardini – Luca degli Albizzi útközben elhalálozott – élete leg-hosszabb követségében járt el, amely alatt alaposan megismerkedett a magyaror-

¹⁵ 1426. augusztus 2. Flórenczi Okmt. II. 55. sz.

¹⁶ 1426. szeptember 25. Flórenczi Okmt. II. 57. sz.

¹⁷ 1427. április 26. ALTMANN 1896–1900. II. 6901. sz.

¹⁸ 1427. június 22. Flórenczi Okmt. I. 262. sz.

szági viszonyokkal, a király terveivel, Firenzével szemben követett politikája mozgatórugóival. 1427 augusztusában találkozott először Zsigmonddal Bécsben.¹⁹ A kihallgatáson a király akaratából jelen volt Filippo del Bene, Leonardo di Nofri, Lorenzo Scolari és Simone Melanesi. Zsigmond kegyesnek mutatkozott a firenzeiek irányában, ugyanakkor megjegyezte, hogy nemcsak a német-római birodalomnak, de a magyar királyságnak is hálával tartoznak, mert annak idején I. Nagy Lajos a pápa ellen segítette őket. A király reményét fejezte ki, hogy a firenzeiek jobb belátásra bírják a velenceieket, és az általa diktált békefeltételeket fogadják majd el.

A követ szó szerint idézte Zsigmond egy kijelentését, amelyet a racionális olasz képtelen ötletnek tartott: „Firenzeiek, ti segítetek nekem békét kötni Velencével, én pedig békét teremtek Itáliában, és aztán valamennyien együtt megyünk a Szentföld meghódítására.” Valószínűleg Zsigmond sem gondolta ezt komolyan, bár úgy tűnik, a keresztes hadjárat eszméje egész életében foglalkoztatta. Az 1427. november 8-án írott jelentésében a követ arról számolt be,²⁰ hogy a király újabb csapatokat akar küldeni Velence ellen, hogy nyomást gyakoroljon a béke megkötése érdekében, és megakadályozza, hogy a milánói herceg segítség híján Velencéhez pártoljon. Kiderül, hogy a Velence és Zsigmond közötti béke létrejöttén nemcsak a firenzeiek, hanem a németek is fáradoztak. „*Uno gran mercatante tedesco*” volt a firenzei követtel egyidőben Zsigmondnál. A követ természetesen minden befolyását latba vetve igyekezett megakadályozni a tervezett katonaság elküldését, ami feltehetően nem tetszhetett Zsigmondnak. Ugyanakkor a király a velencei követ jövelele elé gördített akadályt, ami viszont a firenzei követben váltott ki visszatetszést, aki szeretett volna már távozni. Ezt a szándékát a királlyal bizalmas Simone Melanesin keresztül közölte az uralkodóval, aki igyekezett elhárítani magától a felelősséget a velencei követ késedelméért, és természetesen mindenért, beleértve az itáliai háborút is, Velencét okolta. A firenzei követ erre töle telhetően megvédelmezte Velencét, az itáliai háború miatt a milánói herceget kárhoztatva. Zsigmond azonban kitartott meggyőződése mellett, s a nézőpontok különbözősége nem használhatott Firenze

---

¹⁹ Flórenczi Okmt. I. 25. sz.

²⁰ Flórenczi Okmt. I. 28. sz.

és Zsigmond kapcsolatának. Ennek egyik következménye lehetett, hogy a firenzeiek helyzete az országban megromlott, miként a követ jelentette.

Zsigmond a követ előtt állandóan azzal fenyegetőzött, hogy Itáliába készül Milánó megsegítésére, illetve a rend és béke megteremtésére. Gucciardini azonban úgy látta, hogy erre az ország állapota, töröktől való fenyegetettsége miatt egyhamar nem kerül sor, bármennyire sürgesse is Visconti és az ügyet támogató királyné, aki különösen rossz viszonyban volt az országban tartózkodó firenzeiekkel. Véleménye szerint a király titkon azt szeretné, ha Milánó és a liga mielőbb békét kötne egymással – Ferrarában ekkor már folytak a béketárgyalások –, és így nem kellene a hercegnek tett ígéretét beváltani.

Időközben megérkezett a velencei követ, aki a jelek szerint egyedül tárgyalta a magyar királlyal, mert a firenzei ki sem mozdult Kövinnből. Az 1428 márciusában kelt követjelentés alapján azt gondolhatták Firenzében, hogy végképp eljátszották a király rokonszenvét.²¹ Zsigmondot az háborította fel, hogy a liga és Milánó közötti béketárgyalások a pápa közvetítésével folytak, aki Velence javára döntött a területi kérdésekben. Kirohant a firenzeiek ellen is, a velenceiek támogatását róva fel nekik, és lojális magatartásra intette őket. Zsigmond nyilván attól tartott, hogy a velenceiek számára előnyös béke megnehezíti majd a velük való egyezkedést. Jelentette a követ azt is, hogy 900 fős segélycsapat indult Magyarországról a herceg pozíciójának erősítésére. Tudni vélte a követ, hogy F. M. Visconti a törökkel tárgyalta Zsigmond érdekében, hogy erői felszabaduljanak, és megejtse a várvavárt itáliai bevonulást.

Az itáliai bevonulás azonban ezúttal is elmaradt. 1428 áprilisában a milánói herceg és a liga békét kötött egymással, amit a firenzei követ sietett jelenteni Zsigmondnak.²² Örömmel tapasztalta, hogy a korábbi haragnak nyoma sincs a királyban, sőt nagy meglepéssel vette tudomásul a béke hírért. A változásnak az lehetett az oka, hogy Zsigmondnak szüksége volt a Velencével folytatott béketárgyalásokon Firenze közreműködésére. A béketárgyalások Zsigmond túlzott pénzkövetelései és egyéb elfoglaltsága miatt csak igen lassan haladtak előre, és kudarccal fenyegettek. 1428 szeptemberében rövidebb időre fegyver-

---

²¹ 1428. március 16. Flórenczi Okmt. I. 38. sz.

²² 1428. május 16. Flórenczi Okmt. I. 42. sz.

szünetet kötöttek, ami lehetővé tette a firenzei követ számára, hogy végre hazatérjen. Követsége nem tekinthető különösebben sikeresnek. Bár kenyértörésre nem került a sor Zsigmond és Firenze között, a küldött minden erőfeszítése ellenére sem tudta elérni, hogy a király szabadon bocsássa az országában bebörtönzött firenzeieket, ami azért jelzi, hogy a királyság és a köztársaság kapcsolata nem volt zavartalan.

A Velencével kötött fegyverszünet lejártával Zsigmondon volt a követküldés sora. Követe, Tommaso Melanesi, „*cittadino et servitore della communita di Firenze*”, aki egyben egy „sereg dolgot” is bevásárolt számára Firenzében, előterjesztette kívánságát, amely a firenzeiek közvetítő tevékenységének felújítására vonatkozott. Egyben felszólította Firenzét, kössön békét Milánóval, amellyel 1431 eleje óta Velencével együtt újra harcban állt. A követ egyébként jó firenzei polgárként elárult oly dolgokat is, amire a királytól nem volt felhatalmazása. Így közölte a Signoriával, hogy Zsigmond és Visconti titkos megállapodása értelmében a herceg Genovát átadja az uralkodónak, és együttesen támadnak Velence ellen, ha Zsigmondnak nem sikerülne békét kötni a köztársasággal. Zsigmond nagy pénzeket szerzett a vállalkozásra.²³ Firenze 1431 márciusában válaszolt.²⁴ A legnagyobb tisztelettel és hódolattal vannak iránta, mint olyan uralkodó iránt, aki a firenzei polgárokkal megkülönböztetett jóindulattal bánt. Kívánságait, ami a Velencével való tárgyalások közvetítését, területeiken való áthaladása engedélyezését illeti, örömet teljesítik. A milánói herceggel azonban egyelőre nem kívánnak békét kötni, és nagyon udvarias formában elutasítják Zsigmond ajánlkozását a közvetítésre is.

Firenze, miként ez velencei követének adott utasításából kiderül, arra törekedett, hogy Zsigmondot a liga oldalára állítsa, és meggyőzze őt háborúja jogosságáról.²⁵ Ez az igyekezete azonban eleve kudarcra volt ítélve, mert az időközben Itáliában római királlyá koronázott Zsigmondnak eltökélt szándéka volt az itáliai béke megteremtése, császári jogainak érvényesítése az itáliai területek felett. 1432-ben több ízben is felszólította a véleménye szerint biro-

---

²³ 1431. február 20. Flórenczi Okmt. I. 101. sz.

²⁴ 1431. március 6. Flórenczi Okmt. I. 83. sz.

²⁵ 1431. március 24. Flórenczi Okmt. I. 86. sz.

dalmi területeket, Luccát és Sienát támadó Firenzét, hagyjon fel a háborúval, és a császári törvényszék elé terjessze az említett városokkal s a milánói herceggel kapcsolatos panaszait.²⁶

Firenze azonban azontúl, hogy követeit barátságát bizonygató szövegekkel küldözgette a királyhoz, semmit nem tett óhaja szerint. Zsigmond a sienaiak és luccaiak elleni firenzei támadást egyenesen ellene és a birodalom elleni támadásként értelmezte, és magát is hadban állónak tekintette a köztársasággal. 1432 júniusában Bajor Vilmost arról értesítette, hogy nem tudott Sienába utazni, mert a pápa, a velencei IV. Jenő és Firenze csapatai megütköztek a milánóiakkal, akik pedig római útját hívatottak biztosítani. Firenze pedig intése ellenére elfoglalta Luccát.²⁷ Így érthető, hogy Zsigmond és a köztársaság viszonya meglehetősen elmergesedett. A feszültséget még csak fokozta, hogy Firenze a Zsigmonddal ellenséges pápával szövetségben járt el. Zsigmond ekkor rendelte el a köztársaság elleni retorzióként a birodalomban s Magyarországon kereskedő firenzeiek fogságba ejtését, vagyonuk elkobzását, amit Firenze jogtalannak tartott. Figyelemre méltó, hogy a birodalmi választókhoz és a magyar előkelőkhöz 1432 novemberében írott levelében Firenze, amikor kereskedőiről ejt szót, már csak a Magyarországon tevékenykedőkről beszél, és a német birodalom területén működőket meg sem említi, amiből következtethetünk, melyik ország volt fontosabb terrén a firenzei gazdaság számára.

Zsigmond és Firenze más-más nézőpontból ítélte meg az eseményeket. Míg Zsigmond a német-római birodalomhoz tartozó területek elleni támadásként értelmezte Firenze Sienával, Luccával szembeni fellépését, addig Firenze egyes itáliai városok között támadt nézeteltérés eligazításaként igyekezett ezt feltüntetni, amibe Zsigmondnak nem lehet beleszólása. Az 1432. november 29-én a pápához küldendő követének adott utasításból egyértelműen kitetszik, hogy Firenze Zsigmondot Itália számára veszélyes hatalomnak tartotta, aki csak bajt hozhat Rómára is, és akit lehetőleg távol kell tartani a várostól.²⁸ Néhány hónap múlva azonban már az az irányzat kerekedett felül a firenzei külpolitikában,

²⁶ 1432. június 16., június 29., augusztus 4. Flórenczi Okmt. I. 103., 104., 106. sz.

²⁷ 1432. június 18. ALTMANN 1896–1900. II. 9164. sz.

²⁸ Flórenczi Okmt. I. 89. sz.

amely az ellentétek elsimítására, a király kiengesztelésére törekedett. 1433 februárjában újabb követet küldtek hozzá,²⁹ felajánlva, hogy közvetítenek közte és a pápa között, közölve egyben azt is, hogy folynak már a béketárgyalások Siena és Firenze, valamint a liga és a milánói herceg között. 1433 áprilisában Zsigmond közreműködése nélkül létrejött a béke Itáliában, miként néhány hónappal később Zsigmond is Firenze asszisztenciája nélkül kötött 5 évre szóló fegyverszünetet Velencével. A májusi császárkoronázás után Zsigmond itáliai politikájában fordulat következett be. Az elkövetkezőkben a Milánóval szembeni itáliai erőcsoportosulás mellé állt, ami összhangban volt a firenzei érdekekkel, így uralkodásának utolsó éveiben a kapcsolatok újra normalizálódtak.

---

²⁹ 1433. február 8. Flórenczi Okmt. I. 88. sz.

THOROCZKAY GÁBOR

Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez

Jelen tanulmány célja annak valószínűsítése, hogy a Szent István királyról szóló, legkésőbbi keletkezésű, Hartvik püspök által összeállított legenda¹ 1100 körül készülhetett – miként azt számos kutató vallja –, nem pedig a szintén nagyszámú szakember által javasolt 1110-es években. Az áttekinthetőség kedvéért megjegyzéseinket pontokba szedve adjuk elő, írásunk végén pedig megpróbáljuk ezek alapján meghatározni a legenda születésének általunk lehetségesnek tartott időszakát.

1. Mint ismeretes, a legendaszerző püspök művének előszavában keresztnéve mellett csak egyházrendi fokozatát közli (*Cartuicus [Carthuitus, Hartuicus] episcopus*), egyházmegyét nem jelöl meg.² A XIX. század nagy részében a történetírók ezért egy külföldi (regensburgi, meissenai stb.) főpapot láttak benne.³ Pauler Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a XII. század elején alkotó Gaufredus Malaterra szicíliai történetírónál szereplő, Kálmán király (1095–1116) leánykérő követeként 1097-ben a szigetországbán eljáró *Arduinus episcopus Ioviensist* a legendaszerző Hartvikkal lehet azonosítani, hiszen a Hartvik név Itáliában használt alakja más források tanúsága szerint az Arduin volt, a *Ioviensis* jelzőt pedig a *Iaurinensis* névforma félreértésének fogta fel, azaz „győri”-ként értelmezte.⁴

---

¹ Mérvadó kiadását BARTONIEK EMMÁTÓL I. in: *Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I–II. Bp. 1937–1938.* (a továbbiakban: SRH) II. 401–440.

² SRH II. 401.

³ L. pl. D. W. WATTENBACH: *Vita Stephani regis Ungarie.* In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum tomus IX.* Hannoverae 1854. 223.

⁴ PAULER GYULA: *Ki volt Hartvic püspök? Századok 1883. 803–804.* Malaterra vonatkozó passzusát I. *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Coll. ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. I–III. Bp. 1937–1938.* (a továbbiakban: G.) II. 976.

Bár nézetét később vitatták, feltevése Hartvik győri püspökségéről kétségtelen bizonyítékot nyert Kniewald Károly liturgiátörténeti kutatásai során, aki bemutatta azt a Zágrábban őrzött, XI. század végi főpapi szertartáskönyvet (*Agenda Pontificalis*), amelyet egy bizonyos, a kötetben az *exsultet* kapcsán említett *Chartuirus* püspöknek készítettek. Miután a Szent László király (1077–1095) uralkodása végén alapított zágrábi egyházmegye kezdeti liturgikus könyvvállományát a magyar püspökségek adták össze, így Kniewald is egy hazai püspöki székhelyet keresett a szerkönyv keletkezési helyeként. A műben felsorolt templomok és körmeneti útvonalak alapján ez a város Győrrel volt azonosítható, míg a munka születését bizonyos liturgiátörténeti szempontok alapján 1100 elé lehetett helyezni.⁵

Egy harmadik, igaz, vitatott forrás is említi Hartvikot győri püspökként. Schmitth Miklós XVIII. századi egyháztörténeti munkája tartotta fenn napjainkig egy olyan oklevél kivonatát (vagy esetleg hiteles források egy kései kompilatív excerptumát), amely Arduin győri (*Arduinus Geuriensis*) püspököt említ 1103-ban.⁶ Miután azt a nézetet nem tartjuk valószínűnek, hogy az oklevélkivonatot a XVIII. században hamisították volna éppen Malaterra munkája alapján,⁷ s 1111-ben már egy György nevű főpap ült a győri püspöki székben,⁸ a fenti négy adat azt sugallja: Hartvik győri püspök, a Kálmán király megbízásából készült harmadik Szent István-legenda írója az 1090-es évek végén, az 1100-as évek elején tevékenykedett, s még 1111 előtt meghalhatott.⁹

⁵ KNEWALD KÁROLY: Hartwick győri püspök *Agenda Pontificalis*-a. Magyar Könyvszemle 1941. 1–21. A szerkönyv ismertetése során már korábban is a legendaszczővel azonosította az itt szereplő püspököt DOM GERMAIN MORIN: *Manuscripts Liturgiques Hongrois des XIe et XIIe siècles*. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1926. 54–67., különösen 54–60.

⁶ *Diplomata Hungariae antiquissima*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. I. 1000–1131. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 335. (118. sz.)

⁷ VARJU ELEMÉR: *Legendae Sancti Regis Stephani*. Szent István király legendái. (A legrégebb kézirat alapján az Ernst-kódex hasonmásával) Bp. 1928. (a továbbiakban: VARJU 1928.) 96.

⁸ DHA I. 345–346. (124. sz.)

⁹ GUOTH KÁLMÁN: *Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban*. Erdélyi Múzeum 1944. (a továbbiakban: GUOTH 1944.) 304–347., különösen 330–332. (Önállóan is megjelent: Erdélyi Tudományos Füzetek 187. Kolozsvár 1944.)

Amennyiben azoknak a kutatóknak van igazuk, akik a legendaszerző püspököt ama németországi Hartvikkal azonosítják, aki 1072-től a hersfeldi monostor apátja, majd 1085–1088 között Magdeburg antiregóriánus, IV. Henrik pártján álló ellenérseke volt, s később feltételezésük szerint Szent László udvarába került, pályája végén pedig a győri egyházmegye püspöke lett,¹⁰ akkor – már csak a szerzőjelölt vélelmezhető életkora miatt¹¹ – ez is a menekült Hartvik 1100 körüli főpásztori és legendaírói működését teszi valószínűvé.

2. Számosan felhívták már a figyelmet arra, hogy a Hartvik-legenda minden valószínűség szerint válasz lehet II. Orbán pápa (1088–1099) azon, 1096. július 27-én Kálmán királyhoz írt levelére, amelyben örvendezik az új magyar király trónra lépésén, az élete végén a Német-Római Birodalom és III. Kelemen ellenpápa (1080–1100) felé forduló Szent László példájával szemben a pápa-

---

¹⁰ TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához (A Szt. Korona eredetkérdése). Bp. 1942. (a továbbiakban: TÓTH 1942.) 100–106., 114–122. (vitatja győri püspökséget); CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. (a továbbiakban: CSÓKA 1967.) 154–160., 162–164. (győri főpápnak tekinti). Tóth nézetét vitatja JOSEF DEÉR: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificiae 1964. 117–186. (Mi a tanulmány újabb kiadását használtuk: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér. Hrsg. v. PETER CLASSEN. Vorträge und Forschungen XXI. Sigmaringen 1977. 439–494., különösen 476.; a továbbiakban: DEÉR 1964. [1977.]). A német szakirodalom kétségkívül a Magdeburgból Hersfeldbe visszatért Hartvik apát 1090-ben bekövetkezett haláláról ír, amelyet IV. Henrik császár (1056–1105) éppen azon év karácsonyán tudott meg: GEROLD MEYER VON KNONAU: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. Vierter Band: 1085 bis 1096. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. Leipzig 1903. 296. Bizonyítékok hiányában nem tudja elfogadni Csóka nézetét a magdeburgi érsekség monográfiája sem: DIETRICH CLAUDE: Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert I. Die Geschichte der Erzbischöfe bis auf Ruotger (1124). Mitteldeutsche Forschungen 67/1. Köln–Wien 1972. 358. (Ez utóbbi mű ismeretét Kiss Gergelynek, a Pécsi Tudományegyetem tanársegédének köszönhetem.) Magunk azért nem hiszünk igazán a német apát szerzőségében, mivel a késő IV. Henrik-kor ezen ismert egyházi személyiségének ilyen súlyú magyarországi szereplése, diplomáciai aktivitása bizonyára ismertté vált volna Európa-szerte, s főként nyomor hagyott volna a németországi történetírásban, különösen a gazdag hersfeldi irodalmi hagyományban.

¹¹ Hartvik magát *decrepitu*s-ként jelöli meg a prológusban: SRH II. 401.

sághoz való hűségre buzdítja, s ennek esetén az államalapító király minden tisztségét és méltóságát (*quicquid honoris, quicquid dignitatis*) megígéri számára.¹²

Kálmán a felhívásra éppen a hartviki legendával felelt, az abban leírtakkal kívánta a maga számára a gergelyi reformok nyomdokain haladó pápaság által már Európa-szerte vitatott, még a Karoling-kori királyeszménynek megfelelő hazai, az uralkodói méltóságból fakadó egyházfői szerepkörét biztosítani.¹³ Számunkra nem képezheti vita tárgyát, hogy a pápa levelére Kálmán nem annak halála után több mint tíz évvel válaszolt, amikor már egész Európában más (egyház)politikai körülmények befolyásolták az események menetét, hanem a levél kézhezvétele utáni néhány éven belül megadta a feleletet egy tendenciózus István-életrajz formájában.

3. A Hartvik-legenda eszmei irányultsága napjainkban már világosan áll előttünk. Tóth Zoltán és különösen Gerics József kutatásai¹⁴ mutatták be, hogy a püspök lényegében „aktuálpolitikai” célok érdekében, antigregoriánus szellemben, pápaellenes vitairatok és a Karoling-uralkodók, valamint a német császárok egyházak feletti jogosítványait bizonyítani hivatott hamisítványok valószínű ismeretében, a korábban keletkezett nagyobbik¹⁵ és kisebbik Szent István-legendák¹⁶ alapján írta meg királya megbízásából a *vitát*. Az uralkodói egyházkormányzó jogok biztosítására a II. Orbán által javasolt utat választotta, azokat Szent Istvánra vezette vissza, s a Szentszéktől való fiktív származtatásukkal éppen a pápaság jóváhagyását akarta elnyerni. Fontos feladata volt még, hogy a korábbi István-életrajzokhoz képest jobban kiemelje István személyének és királyi

¹² DHA I. 317–318. (109. sz.)

¹³ L. pl. PETER VON VÁCZY: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs-Fünfkirchen 1935. 99–113.; DEÉR 1964. (1977.) 471–474., 479–480.; JOSEF DEÉR: Die heilige Krone Ungarns. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 91. Wien 1966. 200.; GERICS JÓZSEF: Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában. Acta 1994/1. (a továbbiakban: GERICS 1994.) 28–35., különösen 32–33. (Megjelent még: in: GERICS JÓZSEF: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek 9. Bp. 1995. [a továbbiakban: GERICS 1995.] 137–143.)

¹⁴ TÓTH 1942. 89–99.; GERICS JÓZSEF: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. (a továbbiakban: GERICS 1981.) 175–188.

¹⁵ SRH II. 377–392.

¹⁶ Uo. 393–400.

tevékenységének jelentőségét, egyediségét.¹⁷ A legendaíró emellett a magyar uralkodó egyenjogúságát hangsúlyozta a német-római császárral való összehasonlításban, s talán az államalapító király Róma által vitatott egyházszervezési lépéseit is az István-életrajz útján kísérelte meg approbáltatni.¹⁸

Hangot kapott az is a kutatásban, hogy Szent István apostoli legátusként való beállítása szicíliai példára megy vissza, hiszen a normann I. Roger nagygróf (+1101) éppen Hartvik követjárása után nyerte el II. Orbán pápától az apostoli vicelegátusi jogokat, s mentesítette országát a pápai követek látogatásaitól.¹⁹ Joggal merült fel, hogy a mintát – legalábbis részben – innen vehette Hartvik az Istvánnak juttatott egyházigazgatási jogkör, s szűkebb értelemben a szentszéki követeknek járó előviteli kereszt emlegetése kapcsán.²⁰

Az is közismert tény, hogy Kálmán éppen az 1090-es évek végén mutatta meg, hogy mennyire nem osztja a Szentszék álláspontját az investitúra és a papi nőtlenség kérdésében. Prágai Kozma számol be arról, hogy a magyar királlyal

---

¹⁷ KRISTÓ GYULA: A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* (a továbbiakban: AUSz. AH.) Tomus XC. Szeged 1990. (a továbbiakban: KRISTÓ 1990.) 43–62., különösen 57–58. (Megjelent még: in: KRISTÓ GYULA: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 175–194.)

¹⁸ Ez utóbbi lehetőségre l. THOROCZKAY GÁBOR: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemlről. Az I. Medicvisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. HOMONNAI SAROLTA, PITI FERENC, TÓTH ILDIKÓ. Szeged 1999. (a továbbiakban: THOROCZKAY 1999.) 129–142., különösen 140–141.

¹⁹ DEÉR 1964. (1977.) 439–467.

²⁰ A vonatkozó hely: SRH II. 414. A szicíliai eredetre l. DEÉR 1964. (1977.) 467–480. A hartviki elképzelés szicíliai mintájának feltevését elfogadni látszik MAKK FERENC: *Magyar külpolitika* (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.² (a továbbiakban: MAKK 1996.) 164. A legenda vonatkozó elbeszélésénél nem tagadják a szicíliai befolyás lehetőségét GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: *A Szentszék és a magyar állam a XI. században*. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 1996. (a továbbiakban: ZOMBORI 1996.) 9–20., különösen 19., 29. jz. Vitatja ennek lehetőségét GYÖRFFY GYÖRGY: *Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közlöny* 1970. 153–158., különösen 154., 4. jz. (de vö. Uő: in: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk. BARTHA ANTAL. *Magyarország története* I/2. Bp. 1984. [a továbbiakban: GYÖRFFY 1984.] 953–954.). Az apostoli előviteli kereszt emlegetését egy német császárkoronázási *ordóra* és a Pseudo Isidorus-féle joggyűjtemény nyugati gót vonatkozású szövegeire vezeti vissza GERICS 1981. 186–187.

1099-ben találkozó cseh herceg kérésére Szerafin érsek pappá szentelte a már IV. Henrik császár által investíciált választott prágai püspököt, Hermannt, valamint a már nős Kozmát.²¹

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Hartvik püspök munkáját a belőle kiolvasható antigregoriánus eszmerendszer, s a műben a magyar királynak vindikált jogok esetleges szicíliai kapcsolatai alapján Kálmán uralkodásának a reformpápaság elveit figyelmen kívül hagyó cselekedetektől sem mentes, kezdő időszakára helyezhetjük. (Deér József egyenesen úgy vélte, hogy Hartvik Szicíliából való hazatérése után, már 1097-ben elkészítette az írásművet).²² Már azért is érdemes áttekinteni a könyves király hazai egyházpolitikájának viszonyulását a gergelyi reformokhoz, hogy támpontokat nyerjünk arra nézve, hogy más téren mikor érvényesült a pápai újításokkal szembenálló, azok elfogadásától ódzkodó eszmeiség a magyar királyi udvarban, az állami ideológiát, s a vallási életet szabályozó törvényeket kidolgozó egyháziak körében.

4. A kálmáni kor viszonyulását a gregoriánus reformokhoz a történetírás kezdettől fogva jórészt a könyves uralkodó törvényhozásának vizsgálatából próbálja megállapítani. Különös figyelem övezi az ún. I. és II. esztergomi zsinatokat,²³ az első magyarországi önálló, világi részvétel nélkül tartott egyházi törvényhozó gyűléseket, amelyek határozataiból következtetni lehet a gergelyi újítások hazai térhódítására.²⁴ Ha az egyházi reformtanok befogadásának kritériu

²¹ G. I. 805. A tudósítás értelmezésére l. MAKK 1996. 147.; GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért”. (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez) Turul 1999. (a továbbiakban: GERICS–LADÁNYI 1999.) 84–86., különösen 85.

²² DEÉR 1964. (1977.) 480., igaz ő gregoriánus írónak vélte Harvikot.

²³ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. (a továbbiakban: Z.) 197–206. (Synodus Strigoniensis prior), 207–208. (Synodus altera sub Colomanno rege celebrata).

²⁴ A újabb irodalomból l. Z. J. KOSZTOLNYIK: From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196). (Hungarian Domestic Policies and Their Impact upon Foreign Affairs). East European Monographs CCXX. New York 1987. 51–52., 58–68.; LOTHAR WALDMÜLLER: Die Synoden in Dalmatien und Ungarn: von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1301). Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen. Paderborn–München–Wien–Zürich 1987. (a továbbiakban: WALDMÜLLER 1987.) 125–139.; JAMES ROSS SWEENEY: Gregory VII, the Reform Program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century. Studi Gregoriani 1991. (a továbbiakban: SWEENEY 1991.) 265–275.; SZOVÁK KORNÉL: Pápai–magyar

maként a házasság, a papi nőtlenség, az egyházban ható világi befolyás és a simónia kérdésének gregoriánus szellemű szabályozását tekintjük, akkor az I. esztergomi zsinatot az újításoktól kétségkívül kevéssé megérintett törvényhozó aktusként értékelhetjük, míg a II. szinódus már a római reformeszmék radikális hazai befogadását jelzi.²⁵ Ez utóbbi kapcsán felmerült, hogy a nagyfokú újítási hajlandóság mögött egy pápai legátus zsinati részvételét kereshetjük.²⁶

Számunkra a fenti megállapítások elősorolása után igazán érdekesnek e dekretális és szinodális emlékek datálásának a kérdése mutatkozik. A könyves király uralma első törvényhozási aktusának a tarcali zsinatot (Kálmán I. dekrétuma)²⁷ tartják, amelyet az alapján szokás datálni, hogy prologusa Szerafin esztergomi érsekhez szól, aki 1104-ig ült az ország első főpapi trónján.²⁸ Ennek értelmében a törvénykönyv 1095–1104 között (gyanítjuk, a fenti időszak elején) jöhetett létre. Az előszónak vannak közös vonásai a Hartvik-legendával – ezekről később még szólni kívánunk –, itt csak annyit jegyeznénk meg, miszerint a legújabb kutatások azt mutatják, hogy mind a legendaíró püspök, mind a törvények meghozatalában bizonyára döntő szerepet játszó egyháziak haszno-

---

kapcsolatok a 12. században. In: ZOMBORI 1996. (a továbbiakban: SZOVÁK 1996.) 21–46., különösen 26–27.; SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. Magyar Könyvszemle 1999. (A továbbiakban: SZUROMI 1999.) 377–409., különösen 377–400.

²⁵ WALDMÜLLER 1987. 133–136.; SZUROMI 1999. 379–400. stb. Van olyan nézet is, amely az 1092-ben tartott szabolcsi zsinat határozatait összehasonlítva ez utóbbit – a papi nőtlenség kérdését kivéve – már jócskán gregoriánus irányultságú döntéshozó fórumként értékeli (l. SWEENEY 1991.). Nézetünk szerint ez a látszat csak akkor keletkezhet, ha nem vizsgálják a II. esztergomi zsinat döntvényeit, amelyek már valóban gergelyi szellemű kánonoknak minősülnek, míg a szabolcsi dekrétumok és az I. zsinat közötti különbségek csak a nem a gregorianizmus kritériumainak tekinthető *capitulumok* erőltetett idevonásával adhatják egy gyökeres változás látszatát.

²⁶ L. pl. SZUROMI 1999. 396.

²⁷ Z. 181–194.

²⁸ SZOVÁK KORNÉL: Esztergomi érsekség. 2. ~ érsekei. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század) Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 203.

sítozták a Pseudo Isidorus-gyűjtemény egyes szövegeit.²⁹ Vitatottabb az ún. I. esztergomi zsinat datálása. Mi elfogadjuk Jánosi Monika érvelését a határozatoknak a magyar egyházat 1104/1105 óta vezető Lőrinc érsekhez kötéséről, de az általa javasolt 1112–1113 mint felső időhatár túlzottan késeinek tűnik számunkra, így az 1104/1105 utáni egy-két év valamelyikét javasolnánk a zsinat idejéül.³⁰ Amennyiben a pápai reformeszmék erőteljes befolyását mutató II. esztergomi szinódust tényleg legátusi zsinatnak tekinthetjük, akkor kétségkívül Kunó praenestei bíboros püspök 1111. (1112.) évi magyarországi tar-

²⁹ Hartvik és a joggyűjtemény kapcsolatára l. GERICS 1981. 185–187.; a tarcali zsinat és Pseudo Isidorus viszonyára pedig GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: A Kálmán-kori szinodális bíráskodás valószínű mintája. In: *Iustum, acquum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Bp. 1998. 112–115. A kollektiót – úgy tűnik – felhasználták az ún. I. esztergomi zsinat alkotói is: SZUROMI 1999. 383., de vö. Uő: Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton. *Teológia* 1999. 153–158., különösen 158., ahol úgy vélekedik, hogy az I. esztergomi zsinaton „a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy valamilyen változatának a használata a legvalószínűbb”, s nem az álizidori gyűjteményé.

³⁰ JÁNOSI MONIKA: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. *AUSz. AH. Tomus LXXXIII. Szeged* 1986. 23–30. A szerző a keltezési javaslata mellett legfőbb érveknek tekinti a zsinati szöveget őrző XV. századi Thuróczy-kódex utalását, amely a dekrétumok előtt a következő szöveget hozza: *Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurencii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum.* (Z. 197., 2. jz.), s Lőrinc 1104/1105-ben került Szecrafin érsek helyére. Némi korjelölő szerepet tulajdoníthatunk a *metropolitanus* kifejezésnek, hiszen az 1111. évi zabori oklevél is így jelöli meg éppen Lőrincet, míg az 1113. évi zabori oklevél főpapi székét ruházza fel a *metropolitana* jelzővel (DHA. I. 383 [138/I. sz.]; 396. [142/I. sz.]). A tíz tartománybeli püspök emlegetése torzítás lehet, hiszen Kalocsa ekkor már biztosan érseki provincia központja volt (l. pl. THOROCZKAY 1999. 140–141.). Esztergom törekvését a Kálmán uralma alatt lévő területek egyetlen érseki székhelyként való elismertetésére jelzi az első zabori diploma is, ahol a Lőrinc környezetéből származó oklevélszerkesztő Pál kalocsai érseket csak püspökként szerepelteti: DHA. I. 383. (138/I. sz.). Véleményünk szerint nem kell mindenképpen a nyitrai püspökség első említéséhez (Jánosi szerint ez 1112/1113) kötni a zsinat tartásának felső időhatárát, hiszen Kalocsával és annak *suffraganeus*-aival együtt már adódik a tíz tartománybeli püspök, legalábbis Esztergom akkori vélelméhez felfogása szerint. Feltehető, hogy Lőrinc azért hívta össze közvetlenül főpásztori szolgálatának megkezdése után (1105–1106 táján) a zsinatot, hogy programot adjon érseki működésének. A zsinat Lőrinchez kötését elvető elterjedt magyarországi álláspontot visszahangozza SZUROMI 1999. 379., aki 1100 körülre datálja a szinódust, míg WALDMÜLLER 1987. 135–136. 1095–1106/1108 közé helyezi a zsinatot. A gyűlést Esztergomba lokalizáló felfogásnak nincs forrásos alapja.

tózkodása lehetett az az alkalom, amikor e cikkelyeket elfogadtathatták az itthoni klérussal.³¹

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a gregoriánus eszmék elterjedése Kálmán királyi működésének első másfél évtizedében nem igazán mutatható ki a belső egyházi életben; e téren csak uralkodásának vége hozhatott változást. A magyar király minden valószínűség szerint valamilyen más formában próbálta meg az 1110-et megelőző években a trónra törő öccsét pártoló Német-Római Birodalom ellen számára támogatást nyújtó, és Horvátország, valamint Dalmácia megszállását jóváhagyó pápaságot kárpótolni, mint az irányítását elfogadó hazai egyház³² reformszellemű átalakításával (erre l. alább a 6. pontot). Mindenesetre a gergelyi követelések kijátszására törekvő, Istvánnak apostoli követi jogokat tulajdonító hartviki mű és a Kálmán-kori zsinati kánonok tendenciáinak összevetése is azt sugallja, hogy az István-legenda nem keletkezhetett a 1110-es években, amikor már – legalábbis az egyházi törvényhozás területén – erősen érvényesülni látszanak a gregoriánus ideák, s pápai legátusok is figyelemmel kísérték a hazai klérus életét.

5. Ha a könyves király külpolitikáját vizsgáljuk, akkor az 1096., majd 1099. évi, eseményekben gazdag időszakokat nyugodtabb periódusok követték, a második esetben bizonyára nem függetlenül az 1099. évi peremisli vereség bénító hatásától. Az első időszakot a velencei–magyar megegyezés, Kálmán normann házassága fémjelzik (igaz, ez időszakra esik Álmos herceg első hatalommegszerzési kísérlete is), míg a másodikat a horvát hódításnak a tengerfehérvári koronázással való beteljesítése, valamint a király és Álmos *dux* időleges együttműködése jellemzik. E második békés korszak 1105–1106 táján zárult le, hiszen ekkor a dalmáciai hódítás, a bizánciakkal való kiegyezés és Álmos ismételt trónra törése már egy újabb, problémákkal terhelt és diplomáciai aktivitást követelő időszakot nyitott meg a könyves király uralkodásában.³³

³¹ Legújabban l. SZUROMI 1999. 396. A zsinatot 1106–1108 közé keltezi, s Kunó magyarországi tartózkodását 1111-re datálja WALDMÜLLER 1987. 136–137.

³² Ezt bizonyítja a Lőrinc vezetésével összeülő I. esztergomi zsinat híres bevezető megjegyzése: *Inprimis interpellandus est rex.* Z. 197.

³³ Kálmán uralmának külpolitikai vonatkozásaira l. MAKK 1996. 139–165.

Az 1105 második felére datálható bizánci–magyar békekötés, amely Dalmácia sorsáról is hivatott volt dönten, minden valószínűség szerint megváltoztatta Kálmán diplomáciájának szicíliai normann irányultságát, amelynek bizonyítéka, hogy 1107–1108 táján magyar fegyveres segítséget kaptak a görögök a normannok ellenében.³⁴ Nem kívánunk direkt kapcsolatokat teremteni az udvarban ható egyházpolitikai eszmék és a király külpolitikai lépései között, de ha a hartviki teóriának tényleg voltak szicíliai gyökerei (l. a 2. pontot), akkor ennek kidolgozása, a pápasággal szembeni érvényre juttatása is inkább a magyar–normann együttműködés idejére tehető, mint a későbbiekre. A Hartvik-legenda azonban a Szentszék meggyőzésére készült, így elsősorban a pápai–magyar kapcsolatok Kálmán alatti alakulását kell szemügyre vennünk.

6. A könyves uralkodó és a pápaság kapcsolatának legvitatottabb pontja mai napig az investitúrajogról való lemondás kérdése, amely az utóbbi időben újból a hazai kutatás homlokterébe került. Az egyik, Szovák Kornél által megfogalmazott vélemény szerint Kálmánnak az investitúra jogát feladó állásfoglalását fenntartó kútfők nem kötötték időponthoz és helyszínhez az eseményt, azt csak a XVIII. században kapcsolták az 1106. évi guastallai zsinathoz. A kutató a lemondás megtörténtét és szokott indoklását (ti. hogy a király ezzel Dalmácia elfoglalásáért kárpótolta volna a Szentszékét) is vitatta, számos megfontolásra méltó indok alapján.³⁵ E kritikai hozzáállás mellett azonban a jogfeladás valódisága mellett is érveltek a közelmúltban, a külpolitikai megfontolások emlegetésén³⁶ kívül az investitúrajog és a kánoni választás helytelen értelmezése miatt is megkérdőjelezték a guastallai nyilatkozat hitelességének kétségbevonását.³⁷

³⁴ MAKK FERENC: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. AUsz. AH. Tomus XCII. Szeged 1991. 3–15., különösen 3–6. (Megjelen még: in: MAKK FERENC: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 177–189.)

³⁵ SZOVÁK 1996. 24–26. Szintén tagadja a guastallai jogfeladás lehetőségét, s a Kálmán-kori gregoriánus kánonalkotási fordulatot kizárólag az apostoli legátusok hazai feltűnésének tulajdonítja SZUROMI 1999. 395–396.

³⁶ MAKK 1996. 154.

³⁷ GERICS–LADÁNYI 1999.

Szovák érveléséből azonban az 1106-ra és Guastallára vonatkozó kritikát mindenképpen elfogadnánk. Kálmán – amint arra mi is megkíséreltünk rámutatni – uralma döntő részében kétségkívül nem volt a gergelyi reformok túlzott hazai befolyását engedő király, de mutatnak arra jelek (mint például a gregoriánus eszméknek megfelelő 1110-es évekbeli zsinati törvényhozás), amelyek már változást jeleznek a hazai egyházzal kapcsolatos politikájában. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy valamikor 1107–1108 táján, az Álmos segítségére és Dalmácia megszállásának megtorlására Magyarországra törő Német-Római Birodalom ellenében a pápaságnál keresett támaszt, s ekkor bizonyos jogfeladásra is kényszerült.³⁸ Az egyik engedmény már hozta magával a másikat, néhány évvel később már nemcsak a reformeszméket hirdető pápai követek, hanem velük a gregoriánus szellemű zsinati kánonok (l. a 4. pontot) is megjelentek Kálmán királyságában.³⁹ Mindezek fényében igen kevésbé valószínű, miszerint a fenti egyházpolitikai változásokkal egy időben, azaz az 1110 körüli, illetve azt követő években egy, a gergelyi eszmék kijátszására törekvő szentéletrajz születhetett volna meg a magyar uralkodó udvarában, illetve, hogy egy ilyen írástermékkel valamit is el lehetett volna érni a „vérszemet” kapó pápaságnál.

7. A szakirodalom régóta számon tartja, hogy Kálmán uralkodói programjának lehangsúlyosabb eleme a szentistváni minták követése volt, s egész tevékenységét leginkább az államalapító királyhoz kívánta mérni. Erről tanúskodik már a tarcali zsinat híres, Albericus-féle előszava, ahol az uralkodót Szent István művének továbbépítőjeként (*superedificator*) határozzák meg,⁴⁰ idősebb fia – 1038 óta először az uralkodócsaládban – az első király keresztnévét kapta, s Kálmán élete végén István mellé is temetkezett a fehérvári királyi bazilikába.⁴¹ Láthattuk, hogy e program megvalósítására – a bizonyára meglévő személyes indíttatások mellett – II. Orbán pápa Istvánt követendő mintaként

---

³⁸ A jogfeladást elvitatja Guastallától U.-R. BLUMENTHAL: *The Early Councils of Pope Paschal II. 1100–1110. Studies and Texts* 43. Toronto 1978. 38. Álmos harmadik lázadását (1108) is említi a lemondás lehetséges indokaként WALDMÜLLER 1987. 126.

³⁹ WALDMÜLLER 1987. 136., 53. jz. feltétlenül három pápai követ magyarországi tartózkodásáról tesz említést az 1110-es években.

⁴⁰ Z. 183.

⁴¹ KRISTÓ 1990. 57–58.

említő levele is buzdíthatta, s Kálmán fő feladatának tekinthette, hogy elismertesse a pápasággal és az európai közvéleménnyel a példaképeül választott szent király hazai, bizonynyal pápai közreműködés hiányában végbement kanonizációját is.⁴²

Ha a fenti adatokat az időrend szempontjából vizsgáljuk (a tarcali dekrétumok az 1095–1104 közötti időszak kezdetén keletkezettek, a későbbi II. István 1101-ben született,⁴³ István szentségét 1096-ban, valamint 1102-ben hagyták említetlenül pápai dokumentumok⁴⁴), megint csak Kálmán uralkodásának első éveire jutunk. Számunkra más rokon érvek mellett (l. a 8. pontot) az István-kultusznak ez a dinamikus megalapozása is az 1100-as századforduló körüli évekhez köti a uralkodói program propagandairatának is felfogható Hartvik-legendát. Ettől a dolog természeténél fogva elválasztandó a fehérvári temetkezés kérdése, s egyáltalában Kálmán és a királyi székváros kapcsolata.⁴⁵

⁴² GERICS 1994. 28., 30., 32–33.

⁴³ SRH I. 426.

⁴⁴ II. Orbán 1096. évi levele Istvánt csak vallásos fejedelemként (*religiosi principi*), II. Paschalis pápának a pannonhalmi apáthoz küldött episztolája pedig csupán boldog emlékeztető jámbor uralkodóként (*beate memorie Stefani pii regis*) emlegette: DHA I. 317. (109. sz.); 333. (117. sz.). Példaként hozza fel őket GERICS 1994. 30.

⁴⁵ Véleményünk szerint Kálmán nem csupán István példája miatt temetkezett el Fehérvárott, hanem ő volt az első uralkodó az államalapító után, aki szűkebb családjá saját egyházának tekintette az ottani bazilikát (persze ebben is az első királyt utánozva). Nem tagadva Székesfehérvárnak a XI. század második felében is érvénycsülő államkormányzati szerepkörét (erre l. pl. az Altaichi Évkönyv 1063. évi megjegyzését, amely Fehérvárt *regni... metropolisként* említi: G. I. 103.), feltűnő, hogy Istvánt követő XI. századi uralkodóink mind saját alapítású egyházaikba temetkeztek (SRH I. 332., 343., 357., 360., 403., 420. [a krónika nem említi László sírjaként Somogyvárt, ahol teste az 1110-es évekig nyugodott]), s nem a szent király templomába. Ennek oka részben bizonyára abban kereshető, hogy I. Andrástól (1046–1060) kezdve nem kívánták sírjukat a dinasztia uralkodó ágának őst megvakíttató és megsüketített államalapítóéval egy helyen tudni. Kálmán viszont feltűnő módon, elődeitől eltérően monostort nem alapított, az ősrégi nyitrai egyházat csak rangemelésben részesítette (l. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. IV. 436–437.), míg rivális öccse, Álmos herceg, két monostor, a dömösi és a meszesi fundátorává vált 1110 tájára (SRH I. 427–429.; A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. NAGY IMRE, NAGY IVÁN, VÉGHÉLY DEZSŐ, KAMMERER ERNŐ, LUKSICS PÁL. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931. I. 2.; a datálás kérdéseire l. ORBÁN IMRE: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. Actas 1997/2–3. 42–50., különösen 46–47.). Nézetünk szerint a könyves királynak az uralkodása kezdetén elhatározott szándékát a

8. Régi megfigyelése a hazai középkortudománynak, hogy kiterjedtebb irodalmi élet nyomaira először Kálmán uralkodása idején bukkanunk Magyarországon. A kortársak által is dicsért műveltségű király⁴⁶ környezetében keletkezett I. dekrétum Albericus-féle előszava,⁴⁷ a Kálmán országlásakor, de még Hartvik műve előtt írt kisebbik István-legenda 1. fejezete,⁴⁸ valamint a hartviki mű prólógusa⁴⁹ is szól a szerzők tettetett félelméről az elharapódzó kritikus irigység, csekély tehetségük, valamint latin nyelvhasználatuk hitványsága miatt; klasszikusok ismerete mutatható ki írásműveikben, s az akkor korszerű retorikai-stilisztikai fogások szinte mindegyikével is éltek. Álszerénykedésük valójában igénybejelentés volt az általuk elkészített irodalmi termékek elismerteretésére, illetve egyfajta figyelemfelhívás lehetett e munkák művészi értékeire.⁵⁰ Ha a

---

fehérvári egyház jogainak megerősítésére, amelyet a Hartvik-legenda vonatkozó passzusa is tükröz (SRH II. 418.), elsősorban öccse által vitatott uralkodása törvényességének bizonyítása motiválta, hiszen Fehérvár bazilikája az ország első királya által alapított szakrális központ volt, de – mint említettük – Szent István után újból csak Kálmán tette saját családi egyházává is. Ebbéli törekvését a *dux* fent említett alapítói buzgalma csak fokozta, s már 1110 körül elhunyt normann hitvesét, majd 1112 táján meghalt László fiát is a királyi székváros templomába földeltette el (ennek feltételezésére I. ENGEL PÁL: Temetkezések a középkori fehérvári bazilikába. [Függelék: A székesfehérvári koronázások] Századok 1987. [a továbbiakban: ENGEL 1987.] 613–637., különösen 618–619.), végül pedig maga is ott választotta ki végső nyughelyét (SRH I. 433.). Bár fia, II. István (1116–1131) nem követte példáját (SRH I. 445.), fenti hipotézisünk közvetett bizonyítékként kezeljük azt a tényt, hogy II. Béla (1131–1141) kései kárpótlásként az apját megvakíttató, bizonynyal gyűlölt Kálmán mellé temettette Álmos Bizáncból hazahozott földi maradványait (SRH I. 443.), holtukban emelve rangban egyenlővé a gyilkos testvérharcot folytató fivéreket, majd maga is apja és nagybátyja mellett jelölte ki sírját (SRH I. 452.). Így lényegében a világtalan király alapozta meg – minden bizonnyal apja, s saját személye vonatkozásában Kálmán eredeti szándékai ellenére – az egész magyar középkoron keresztül élő hazai uralkodói temetkezési hagyományt (a fehérvári királysírokra I. ENGEL 1987.).

⁴⁶ L. II. Orbán levelének, a lengyel Anonymus Gallus történeti munkájának, valamint a magyar krónikának vonatkozó passzusait: DHA I. 317. (109. sz.); G. I. 490.; SRH I. 432–433.

⁴⁷ Z. 181–183.

⁴⁸ SRH II. 393–394.

⁴⁹ Uo. 401–402.

⁵⁰ L. pl. HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. (a továbbiakban: HORVÁTH 1954.) 8–9., 34–39.; TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Irodalomtudomány és kritika. Bp. 1984. 18–19., 40. és különösen KRISTÓ GYULA: Magyarország története (895–1301). Osiris tankönyvek.

fentiekhez még hozzátesszük, hogy bizonyosra vehető, miszerint a Kálmán udvarában krónikaírás is folyt,⁵¹ s hogy ennek (legalábbis a XIV. századi krónikaszerkesztmény 120. fejezetének eszmétörténeti szempontú vizsgálata alapján) lehettek olyan részletei, amelyek Hartvik művének megírása előtt keletkeztek,⁵² akkor valóban nehezen tagadható a művelődés kivirágzása a könyves király korában.

Mivel Albericus prológusa bizonyosan 1095–1104 között keletkezett (bizonyra ezen intervallum elején), az e munkához hasonló gondolatokat, a pezsgő kulturális közegre utaló passzusokat visszhangzó munkákat (így Hartvik művét is) joggal datálhatjuk az I. dekrétum keletkezési időszakára. Természetesen nem gondoljuk azt, hogy kizárólag a fiatal Kálmán udvarában virulhatott az irodalmi élet, de az 1105–1106 után kezdődő külpolitikai bonyodalmak, öccse lázadásai, felesége és egyik fia elvesztése, sikertelen második házassága, majd a krónikából megismerhető súlyos betegsége elképzelhetővé teszik, hogy Kálmán elsősorban nem élete végén, az 1110-es években karolta fel az egymással veszekedő művelt egyháziak körét, pártolta a magyarországi literatúra kibontakozását, s volt fogékony olyan ideológiai kérdések megtárgyalására, mint amilyeneket a püspöklíró István-életrajza tükröz.

9. Ismeretes, hogy a Hartvik-legenda István király 1083. évi szentté avatásánál említi a pápaságot, leírása szerint apostoli levél rendelte el a keresztény hitet terjesztő személyek *elevatió*ját.⁵³ A hazai történetírásban a múlt század vége óta lényegében kétféle álláspont fogalmazódott meg a fenti hír hitelességével kapcsolatban: az egyik nézetet képviselők – többek között hivatkozva a Gellért-legendáknak az 1083. évi kanonizációk kapcsán pápai legátust és zsinatot is

Bp. 1998. (a továbbiakban: KRISTÓ 1998.) 145–147.

⁵¹ Összefoglalóan I. KRISTÓ GYULA: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti füzetek 135. Bp. 1994. 17–19., 139.

⁵² GERICS JÓZSEF: Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. BALÁZS ÉVA, FÜGEDI ERIK, MAKSAY FERENC. Bp. 1984. 131–140., különösen 136–140. (Megjelent még: GERICS 1995. 165–173.); GERICS 1981. 180.

⁵³ SRH II. 433.

emlegető szakaszaira⁵⁴ – elfogadják az István-legenda tudósításának hitelét,⁵⁵ míg a másik állásfoglalás szerint a Szentszék szerepéről nem tudó kisebbik Szent István-életírásnak kell hinnünk,⁵⁶ a gregoriánus pápaság az 1080-as években éppen hogy vitatta az uralkodók szentségének lehetőségét, s a Hartvik által írott munka egyik célja is pontosan a csak helyi kanonizációban részesült István szent mivoltának széles körben való elismertetése volt.⁵⁷

A probléma avatott hazai szakértője, Klaniczay Gábor szerint a pápai közreműködés kérdése lényegében nem eldönthető, de ugyanő egy fontos párhuzamra is felhívta a figyelmet. Szerinte Hartvik előképe az apostoli levél említésénél a dán Szent Knut 1100. évi kanonizációja lehetett, akit „kivételszerű újjásként kikért pápai engedéllyel avattak szentté”. Klaniczay szerint a pápaság igényeinek megfelelő legendát szerkeszteni kívánó püspököknek ez igencsak követendő mintának tűnhetett fel.⁵⁸ Számunkra e megfigyelés kapcsán a dán uralkodószent kanonizációjának időpontja fontos: a magyar király diplomatája, a művéből következtethetően az európai eszmeáramlatokban ügyesen eligazodó Hartvik hamarosan értesülhetett a rendkívüli körülmények között végbement dániai szakrális aktusról, s azt röviddel annak megtörténte után értékesíthette legendájában, tehát e párhuzamosság is az 1100 körüli legendakeletkezés felé mutat.

10. Nemrég annak kimutatására törekedtünk, hogy a hartviki *vita* egyik ismert részlete, amely az államalapítás kora két egyházi személyiségével, Sebestyén esztergomi érsekkel, illetve a vaksága idején őt segítő Aszkrik kalocsai püspökkel, majd érsekkel foglalkozik,⁵⁹ szintén jelzi a legendaszerző azt célul kitűző törekvését, hogy a pápaság elfogadja a magyar egyház vitatott, a Szentszék

⁵⁴ Uo. 479., 506.

⁵⁵ Legújabbban l. pl. GYÖRFFY 1984. 907–908., 911–914., 1668.; MAKK 1996. 119–122.

⁵⁶ SRH II. 400.

⁵⁷ Legújabbban l. pl. GERICS 1994. 30. L. még a 44. jegyzetet.

⁵⁸ KLANICZAY GÁBOR: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. (Modellek, minták, kultúr-történeti párhuzamok). In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. FÜGEDI ERIK. Bp. 1986. 15–32., 297–203. különösen 16–17., 28.; KLANICZAY GÁBOR: Az uralkodók szentsége a középkorban. (Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek) Bp. 2000. (a továbbiakban: KLANICZAY 2000.) 116., 129. Idézet: 129. Elutasítja a pápai részvételt a kanonizációnál: Uő: szentté avatások. In: KMTL 635–636., különösen 635.

⁵⁹ SRH II. 416–417.

nézőpontjából nem kellő alappal rendelkező régi jogait. A legismertebb ezek közül az egyházigazgatási felhatalmazásoknak az uralkodó számára való biztosítását célzó elbeszélés,⁶⁰ míg az említett Sebestyén–Aszkrik-história, amely számunkra történetileg igazolhatónak tűnt, a kalocsai főpap érsek-metropolitai jogainak elismertetéséért íródhatott.⁶¹

Amennyiben feltevésünk közelít az igazsághoz, akkor ez is a harmadik István-életrajz 1100 körüli keletkezését támaszthatja alá, hiszen 1104–1106 táján a pápa már valószínűleg a kalocsai érsekhez intézett levelet,⁶² amelyben a helyi ordináriusnak küldött, a metropolitai jogokat jelképező *pallium*mal járó hűségeskürről értekezik. E jelvény bírása viszont már a kalocsai főpapi székeknek egyházi provincia központjaként való elismeréséről tanúskodik, talán éppen a hartviki mű hatására.

11. Utolsó megjegyzésünk a mű eddigi keltezési kísérleteinél komoly szerepet játszó azon legendabeli részlettel foglalkozik, amely nagyfokú egyezést mutat a Szent Imréről írott *vita* egyik passzusával. Hartvik így ír István trónjának örökösről: „az Úr megtestesülésének 1031. esztendejében mulandó életét a mennyeire cserélve a mennyország lakóinak társául szegődött. Még elköltözésének órájában kinyilatkoztatást kapott egy szent életű görög püspök arról, hogy a herceg lelkét az angyalok vitték a mennyei palotába”.⁶³

A Szent Imre-legenda vonatkozó tudósítása a következőképpen szól: „Úgy gondolom, azt sem kell mellőzni, hogy amikor egyszer (*aliquando*) urammal, Ál-

⁶⁰ Uo. 414.

⁶¹ THOROCZKAY 1999. 137–141.

⁶² DHA I. 345–346. (124. sz.) A kutatásban sokáig tartotta magát a kézirati hagyományból levont azon következtetés, hogy a levelet egy lengyelországi (*Poloniensis*) érseknek küldték (pl. napjainkban is ezt a nézetet vallja az oklevél idézett kiadásához írt kommentárjában Györffy György), de manapság inkább a kalocsai (*Colocensis*) főpapot tartják az episztola címzettjének. A levélre vonatkozó szakirodalomból l. GUOTH 1944. 329., 330., 332.; MARIAN PLEZIA: II. Paschalis bullája a lengyel vagy a magyar érsekhez? In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Szerk. BOLLÓK JÁNOS. Klasszika-filológiai tanulmányok III. Bp. 1978. 353–366.; KOSZTA LÁSZLÓ: Adalékok az esztergomi és kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1991. 73–88., különösen 77.; SZOVÁK 1996. 28–29.

⁶³ SRH II. 428. KISDI KLÁRA fordítását l. in: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 331.

mos herceggel Konstantinápolyban időztem, a caesareai egyház egy istenfélő kanonokja, akit a görögök császárához küldtek, elbeszélte, hogy ő azt olvasta Szent Euszébiosz élettörténetében, hogy ugyanabban az órában, amelyikben Szent Imre meghalt, Szent Euszébiosz, a palesztinai Caesarea érseke, amikor a papsággal és a néppel együtt körmenetben vonult, angyalok kellemes hangját hallotta a magasban. Szívét egészen kitárva Pannónia első királyának, Szent István fiának, Szent Imrének a lelkét látta felfelé vitetni... És amikor Szent Euszébiosz ezen a látomáson elcsodálkozott, ugyanebben az órában hallotta felülről, hogy Szent Imre lelke ujjongással vitetett a menybe. Ugyanez a látomás és a kellemes dallam is Szent Euszébiosz imádságára egy esperesnek is megmutatkozott”.⁶⁴

A kutatásban igen hosszú idő óta folyik a vita arról, hogy melyik hagiografikus mű volt az átvadó, illetve az átvevő a kétségtől hasonló legendarészletek vonatkozásában. Az egyik nézet képviselői az Imre-legenda szövegét tartják korábbinak, Hartvik megjegyzését pedig annak rövid kivonataként értékelik. Az Imre-életrajz e kutatók szerint bizonyosan 1107 (1108, 1109) után kellett, hogy keletkezzék, mivel először jeruzsálemi zarándokútja során kereste fel a bizánci császárvárost Álmos herceg,⁶⁵ *terminus ante quem*ként pedig többnyire 1112-öt, a II. esztergomi zsinat feltett időpontját adták meg, hiszen a papi nőtlenség eszményét hirdető Imre-legenda a gregorianizmus e követelményét hazánkban elrendelő szinódussal közel egy időben keletkezhetett. Az itt vázolt teória képviselői ezzel a datálással Hartvik művének keletkezését Kálmán uralkodásának záró szakaszára helyezték.⁶⁶

⁶⁴ SRH II. 456. CSÓKA J. GÁSPÁR fordítását l. in: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Összeáll. és szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Millenniumi magyar történelem. Források. Bp. 1999. 59–60.

⁶⁵ Álmos szentföldi utazásának dátumára l. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.² (a továbbiakban: PAULER 1899.) I. 212. Nézete nem vált általánossá, főként a korábbi szakirodalomban 1108, illetve 1109 is szerepel.

⁶⁶ Az Imre-legenda prioritását fogadja el pl. VARJU 1928. 97.; MADZSAR IMRE: Szent Imre herceg legendája. Századok 1931. 35–61., különösen 42–43.; EMMA BARTONIEK: in: SRH II. 365., 369., 443.; TÓTH 1942. 14.; HORVÁTH 1954. 153.; RICHARD PRAŽAK: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle 1982. 444–457., különösen 445–446.; BOLLÓK JÁNOS: A Szent Imre-legenda. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma 1996.

A másik, hasonlóan nagy számú és általában kellő tudományos súllyal rendelkező kutatót felsorakoztató álláspont képviselői vagy tagadták a két legendarészlet közötti szöveg szerinti kapcsolatot,⁶⁷ vagy úgy gondolták, hogy Hartvik rövid közlését éppen az Imre-életírás szerzője bővítette ki, majd Álmos utazásával, s anakronisztikus módon Eusébios IV. századi egyházatyával hozta kapcsolatba.⁶⁸ Többen is kísérletet tettek a passzus forrásainak meghatározására.⁶⁹ A fenti nézetet vallók között voltak olyanok, akik az Imre-legendát a XII. század közepére keltezték.⁷⁰

Számunkra az Imre-legenda elsőbbségét megkérdőjelező érvek közül azok mutatkoznak megnyugtatónak, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a szent herceg életrajzírója lényegében a hartviki mű Imrére vonatkozó tudósításaira alapozta saját mondanivalóját, a fenti esetben teljesen hiteltelen részletekkel is bővítve azt. Az az ellenérv, amely szerint az Imre-életírás szerzője a nagyobbik Szent István-legendát is használhatta, hiszen a legtöbb egyező passzus már e korábbi István-*vita*-ban is megtalálható, s így mégiscsak a Hartvik-legenda aknáztatta volna ki az Imrére szóló írásművet,⁷¹ bizonyosan semlegesíthető. Hiszen az államalapító fiáról szóló legenda szerzője kétséget kizáróan a bővítés módszerével

---

341–355., különösen 349–350. stb.

⁶⁷ Pl. Hartvik tudósítását – esetleg az Imre-legenda későbbi szerzőjétől származó – szóbeli értesülésre vezeti vissza GUOTH 1944. 333–334. L. még C. A. MACARTNEY: *The Medieval Hungarian Historians. (A Critical and Analytical Guide)* Cambridge 1953. 170–171.

⁶⁸ L. pl. ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Szent Imre herceg legendája*. Bp. 1930. (a továbbiakban: ERDÉLYI 1930.) 45–46.; TÓTH SAROLTA: *Magyar és lengyel Imre-legendák*. AUSz. AH. Tomus XI. Szeged 1962. (a továbbiakban: TÓTH 1962.) 29–35.; CSÓKA 1967. 182–185., 214–217.; THOMAS VON BOGYAY: *Stephanslegenden. (Vorbemerkungen)*. In: *Die heiligen Könige. Übersetzt, eingeleitet und erklärt v. THOMAS VON BOGYAY, JÁNOS BAK, GABRIEL SILAGI*. Ungarns Geschichtsschreiber I. Graz–Wien–Köln 1976. (a továbbiakban: BOGYAY 1976.) 26–28.

⁶⁹ Az Imre-legendában szereplő víziót rokonítja a II. (Szent) Henrik, illetve Tours-i Szent Márton legendáiban olvasható látomásokkal TÓTH 1962. 52–57.; Hartvik tudósítása forrásaként beszél Nagy Szent Gergely pápának a rendalapító Szent Benedekről szóló életrajza egy részletéről CSÓKA 1967. 182–185.

⁷⁰ 1130 körülre keltezi ERDÉLYI 1930. 43., 45–46.; 1150-re helyezi CSÓKA 1967. 200–201. Elfogadja a XII. század közepére való datálást KLANICZAY 2000. 308.

⁷¹ BORONKAI IVÁN: Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (ismertetés)* Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 97–103., különösen 99.

dolgozott, s így mind a „Legenda maior”-t, mind Hartvik művét felhasználhatta, de a görög püspök látomásáról szóló részletet csak ez utóbbi forrásból vehette. Ehhez járul még, hogy minden jel szerint értékesítette művében⁷² a levegőbe emelkedő sátor hartviki történetét is,⁷³ amely viszont nem szerepel a korábbi István-legendákban.⁷⁴

További argumentumunk azzal az önmagában helyes állásfoglalással kapcsolatos, amely az Imre-legendában a papi nőtlenség propagandairatát látja, s – ami már vitathatóbb – keletkezését az 1110 utáni egy-két évhez köti. Feltéve, de meg nem engedve, miszerint a Hartvik-féle mű a későbbi, akkor joggal hiányolhatjuk belőle a pápai reformeszmék hirdetését a papi nőtlenség, a simónia és a világi befolyás, s egyéb, a római reformerek szemében kifogásolhatónak tűnő hazai egyházi jelenségek tárgyában. Ugyanis ez esetben éppen az Imre-életrajz mutatna példát arra, hogy az 1110-es években az uralkodócsalád szentjeiről írott legendáknak mindenképp állást kellett foglalniuk a Magyarországon ekkor már kétségtelenül ható gregoriánus eszmék tárgyában. Azonban ilyen passzusokat Hartvik művében nagytóval sem találunk (l. a 3. pontot); azt az ország és egyházának önállóságát fenyegető, a Szentszék által megfogalmazott teóriák elleni védelem és érvelés céljából íratta meg a könyves király.⁷⁵ A cölibátus meggyökereztetése egyébként is évtizedekig feladatot adhatott a hazai püspöki karnak, s a XII. század későbbi időszakai is igényelheték egy azt propagáló munka elkészítését.

Utolsó ellenérvként az Imre-legenda prioritásával szemben, sőt egyben érvként a XII. század későbbi szakaszában való keletkezése mellett szokás említeni, hogy az utazás idejének meghatározása mellett már az *aliquando* szó jelzi annak régebben való megtörténtét, és az is kis valószínűséggel bír, hogy az 1110-es években egy, a dinasztia tagjáról legendát író bencés vagy – ami az Imre-legenda esetében kevésbé valószínű – világi pap különösebben dicsekedett volna a Kálmánnal ekkor már végső harcát vívó, később megvakított Álmos herceg

---

⁷² SRH II. 425.

⁷³ Uo. 450., 454.

⁷⁴ TÓTH 1962. 46–47.; CSÓKA 1967. 214–217.

⁷⁵ A cölibátus problematikájának hiányára felhívja a figyelmet TÓTH 1962. 32–34.

ismerettségével. Ez az odavetett megjegyzés, amelynek semmi különösebb szerves kapcsolata nincs a vízióval, azonban 1131-től, azaz az Álmos-ági királyok uralkodásától kezdve igencsak előnyös színbe burkolhatta közlőjét, egyfajta bennfentesség látszatát kelthette akár bencés, akár udvari környezetben.⁷⁶

Megjegyzéseink végére értünk. Azzal természetesen magunk is tisztában vagyunk, hogy a Hartvik-legenda 1100 tájékán történő keletkezését bizonyítani hivatott fentebbi tizenegy érünk nem mindegyike azonos súlyú, sőt közöttük lehetnek olyanok is, amelyek még további argumentációt igényelnének, sőt esetleg egy más gondolati konstrukcióban későbbi legendakeletkezés mellett is felhozhatóak lennének. Az összkép azonban – legalábbis reményeink szerint – a XI–XII. század fordulója felé mutat.

Azt említenünk sem kell, hogy nem elsőként próbálkozunk a harmadik Szent István-legenda keletkezési idejének meghatározásával. Számos neves kutató kísérelte meg más-más érvrendszer alapján az általunk is vallott 1100 körüli évekre datálni a *vitát*,⁷⁷ hasonlóan nagyszámú tekintélyes szakember igyekezett az 1110-es évekhez kötni a „Legenda Hartviciana” születését,⁷⁸ de nem kevesen

⁷⁶ Vö. CSÓKA 1967. 200–201., aki viszont az egész elbeszélést Álmosnak az 1120-as évek végén bekövetkezett bizánci emigrációjára értelmezi.

⁷⁷ A legenda szicíliai kapcsolatait figyelembe véve 1097-re teszi születését DEÉR 1964. (1977.) 478.; a németországi szerzőjelölt bencés kötődését feltételezve szerepet juttat neki a pannonthalmi kiváltságlevél 1101/1102-re tett interpolálásában, s így az ott forrásként felhasználni vélt hartviki művet 1100 tájára keltezi CSÓKA 1967. 164.; 1100–1106 közé, de mindenképpen a guastallai nyilatkozat elé helyezi a *vitát* a normann kapcsolatokat is elfogadva GYÖRFFY 1984. 953.; a guastallai lemondás, II. Paschalisnak a kalocsai érsekhez írt levele, a lengyel–magyar szövetség megkötése és az Álmos szentföldi útján történtek ismerete alapján (1105) 1106–1108-ra datálja a mű keletkezését GUOTH 1944. 332., 334.; 1109 utáni rövid időszakra látszik helyezni TÓTH 1962. 34.; a fenti érvekből válogatva fogadja el az 1100 körüli legendakeletkezést BOGYAY 1976. 26–28.; KLANICZAY 2000. 307. stb.

⁷⁸ A *terminus ante quem*et Kálmán király 1116. évi halála mindenképpen megadja: a *terminus post quem*et 1105-ben, a kisebbik István-legenda születésében határozza meg ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar művelődéstörténet. II. korszak. A keresztény társadalom szerveződése. Az Árpád-királyok kora (1000–1301). Kolozsvár 1918. 6., 10–11.; az Imre-féle látomás miatt 1110 utánra helyezi VARJU 1928. 97.; a bizonyos érvek alapján 1109 utáni időszakra helyezett „Legenda minor”-t, valamint az Imre-életírást követően születettnek nyilvánítja HORVÁTH 1954. 144., 153.; 1110 körülre teszi a legenda születését a vízió és György 1111-re már igazolható győri püspöki működése okán GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján.

vannak, akik nem kívántak állást foglalni a kérdésben.⁷⁹ Írásunk vége felé azonban mi is kísérletet teszünk a fenti szempontrendszer alapján egy alig néhány évet felölelő időszakhoz kapcsolni a püspökiró művét.

Egy ilyen próbálkozásnál mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a főhatalmat 1095/1096-ban megszerző Kálmán uralkodásának elején, még a hartviki munka keletkezése előtt született meg az István királyról írott kisebbik legenda,⁸⁰ hiszen a harmadik szentéletrajzot elkészítő püspök ezt a *vítát* is felhasználta műve írásakor. Régi megállapítása középkorkutatásunknak, hogy az államalapítóról realisztikus képet festő alkotás Istvánt elsősorban igazságos, erőskezű bíróként emlegeti, s így e vonatkozásban is párhuzamba állítható a tarcali zsinat döntvényeit egybegyűjtő kálmáni I. dekrétum Albericus-féle előszavával, ahol első királyunkat hasonló szerepben tüntetik fel. Ehhez hozzátennénk még, hogy a törvényprologushoz hasonlóan a „Legenda minor” is mellőzi Szent László király dicséretét, szinte csak időhatározás céljából említi nevét, s Hartviknál jóval kevésbé hangsúlyosan szól szerepéről a kanonizációnál is.⁸¹ Miután az I. dekrétum előszava Kálmán uralkodói programját is tartalmazza, így e munkát mindenképpen az 1095–1104 közötti időszak kezdetére kell

---

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1969. 199–225., különösen 224., 132. jz.; a XII. század második évtizedére helyezi legendánkat TÓTH 1942. 115.; az 1110-es évek első feléről beszél SZOVÁK 1996. 24.; 1112 utánra datálja EMMA BARTONIEK: in: SRH II. 365., 368–369. stb.

⁷⁹ Nem foglalt állást a kérdésben a hartviki mű kutatásában az 1970-es évektől meghatározó szerepet játszó GERICS JÓZSEF; vitatottnak tekinti a munka keletkezését MAKK 1996. 161., 164.; az egyetemi tankönyvnek készült KRISTÓ 1998. 145–147. sem datálja az egyébként hosszan tárgyalt legendát stb.

⁸⁰ Lászlót „boldog emlékként” említi: SRH II. 400.

⁸¹ Uo. Annak okát, hogy Hartvik jóval bővebben és kedvezőbben beszél már László királyról (SRH II. 433–439.), magunk abban látjuk, hogy Kálmán a szentté avatásnál tanúsított kegyes viselkedésének leírásával kívánta tisztázni uralkodóelődjét a II. Orbán levélben hangoztatott elmarasztaló megjegyzések (DHA I. 317–318. [109. sz.]) alól. A pápa negatív véleménye ugyanis a később szentté avatott királyról és politikájáról veszélybe sodorhatta legfontosabb egyházi vonatkozású cselekedetének, az 1083. évi kanonizációnak a szentszéki elismertetését is, amely bizonyíthatóan a hartviki mű elkészítésének egyik célja volt (l. a 7. pontot). László egyfajta, az 1090-es évek végén, az 1100-as évek elején bekövetkező „rehabilitációját” jelzi még, hogy Kálmán 1101-ben született egyik ikerfia is e nevet kapta a keresztségben.

helyezni, miként a László király magasztalásával fukarkodó kisebbik Szent István-legenda születését is.

Az 1. pontban bemutattuk azokat a forrásokat, amelyek az általunk is egy személynek gondolt Hartvik-Arduin-Chartuirus győri püspökről szólnak. Ezek az 1097–1103(?) közötti időszakban említik a főpapot. 1106 körül már a kalocsai érseknek küldött *pallium*ról olvashatunk, sőt a levél már az akkori főpap elődjét is metropolitai működésben mutatja be.⁸² Mivel mi a kalocsai érsekség egyfajta pápai elismerését a Hartvik-legenda hatásának tulajdonítjuk (l. a 10. pontot), így jó pár évvel a pápai levél keletkezése elé datáljuk a püspök által írott legendát.

Miután magunk is követjük abban a kutatás mérvadó vonulatát, hogy a *vita* válasz volt II. Orbán 1096. évi levelére (l. a 2. pontot), s igencsak elképzelhetőnek tartjuk a benne olvasható ideológiai konstrukció és jogigény részleges szicíliai eredetét (l. a 3. pontot) is, amelyet Hartvik 1097-es követjárásához köthetünk, ennél fogva az utolsó István-életrajz keletkezésének *terminus post quem*jét mi 1097-ben adnánk meg. Az is feltehető, hogy a legenda tényleg a Kálmánhoz levelet intéző, 1099. július 29-én elhunyt II. Orbán pápa számára íródott, annak az egyházfőnek, aki egy évvel halála előtt a vicelegátusi jogok adományozásával óriási engedményt tett Kálmán király apósának, I. Roger szicíliai normann fejedelemnek. Így a legenda íratásának felső időhatárául 1099-et javasolnánk, a pápa halálának évét, annak is azon szakaszát, amikor még a magyar udvarban nem tudtak az egyházfő elhunytáról.

E szűk, alig kétéves időszakra való keltezés lehetséges mivolta mellett még egy érvet hoznánk fel. Mint ismeretes, Álmos herceg 1098-ban lázadt fel először

⁸² *Nonne predecessor tuus preter Romani pontificis conscientiam dampnavit episcopum?* DHA I. 345. (124. sz.) A Schmitth Miklós által a XVIII. században közölt, 1103 tájára datált oklevélkivonat Ugolint kalocsai püspöknek mondja, de az 1111. évi zabori oklevél (DHA I. 383. [138/I. sz.]) terminológiája és az ún. I. esztergomi zsinat említett, Lőrinc tíz *suffraganeus*át említő mondata (Z. 197., 2. jz.) mellett nem lehet kizárni, hogy a kalocsai metropolia pápai elismertetése körüli, vélelmezhető uralkodói törekvések Szerafin, majd Lőrinc esztergomi érsekkel ellenállásával találkozhattak, s ezért „fokozták le” kalocsai kollégáikat (l. még a 30. jegyzetet). Ha egy valóban létező oklevél (vagy legalábbis korabeli kútfők) *excerptuma* a fent említett forrás, akkor kiállításához a kivonatban szereplő vitát lezáró esztergomi érseknek bizonyosan köze volt!

Kálmán király ellen,⁸³ s a királyi méltóságnak és koronának a legendában olvasható hangsúlyos szerepeltetése részben Kálmánnak az öccsével szembeni állásfoglalásaként minősíthető,⁸⁴ miként a háttérből a korábban Salamon királyt (1063–1081), ekkor pedig már a *dux*-ot támogató IV. Henrik császár⁸⁵ elleni deklaráció lehet a legendából kiolvasható azon törekvés, amely a magyar királyt a német birodalom urával állítja párhuzamba, s így védi az ország szuverenitását.⁸⁶

A fenti datálásnál ennél fogva nem vesszük figyelembe a 9. pontban említett dániai szentté avatási párhuzamot. Egyébként az 1083. évi hazai kanonizációk kapcsán említett pápai levelet⁸⁷ magunk úgy magyaráznánk, miszerint Hartvik minden a Szentszéknél kérdésessé tett belső magyarországi ügyben (a korona és az egyházigazgatási jogkör adományozásánál, illetve a Sebestyén–Aszkrik-epizódnál) szóba hozta a pápa közreműködését, lényegében azok római hitelesítése és elfogadtatása céljából. Így feltehető, hogy István Rómában vitatott szentségének bizonyítására is a fenti utat, azaz a szentté avatásnál való fiktív pápai közreműködés – itt egy apostoli levél formájában való – említését választotta.

A *tágabb*, s így a Klaniczay Gábor által is felhozott Szent Knut-féle párhuzamot is tekintetbe vevő *terminus ante quem*et 1103-ban jelölnék meg, hiszen – igaz, csak egy vitatott hagyományozódású és hitelességű forrásban – ekkor fordul elő utoljára a legendaíró neve.⁸⁸

A fentieket összefoglalva, tanulmányunk zárásaképpen azt mondhatjuk: **Hartvik püspök Szent István-életrajzának valószínű keletkezési ideje 1097–1099 közé tehető, könnyen lehetséges azonban, hogy csak a XII. század első éveit felölelő időszakban született meg a legenda.**

⁸³ PAULER 1899. I. 202–203.

⁸⁴ KRISTÓ 1990. 58–59.

⁸⁵ Álmos és a császár jó kapcsolatának ékes bizonyítéka az újból igazolt hitelességű, IV. Henrik által a hercegnek írott levél: DHA I. 322–323. (112. sz.)

⁸⁶ GERICS 1981. 182–183.

⁸⁷ ...*ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est* ... SRH II. 433.

⁸⁸ Amennyiben a magunk kalocsai érsekséggel kapcsolatos teóriája nem igazolódna be, akkor az 1101–1108 körüli évek is szóba kerülhetnek, de a tíz további megjegyzésben foglalt érvek remélhetőleg még így is eléggé kétségesse teszik a *vitának* az 1110-es évekre való helyezését.

TÓTH ENDRE

A magyar koronázási jogar

1047-ben, a pogánylázadás után I. András megkerestette I. István királyi felszerelését és ékességeit.¹ „András tudatosan mellőzte Péter hatalmi jelvényei közül azokat (így a lándzsát és a koronát), amiket elődje a német uralkodótól kapott. Ezzel magyarázható, hogy felkutatta István felségjelvényeit (a jogart, a kardot és az országalmát). Ezek közül jelentőségben a jogar lépett a lándzsa helyére, amit a tihanyi oklevél egy kitétele (christianissimus scepterifer) is bizonyít” – következtetett Makk Ferenc.² Az ünnepi kötet számára készített tanulmányomban arra keresek választ, hogy a magyar koronázási jogar milyen korból származik.

A jogar a királyi hatalom, a törvénykezés és az igazságosság jelképe.³ A két rokon jelvény, a rövid nyelű *virga* vagy *sceptrum* (pálca) és a hosszú szárú *baculus* (bot) a Karoling kortól követhető nyomon. Az egyházi és világi illetékesség jelképét az uralkodó jobb kezében tartja. A Karolingok és az Ottók hosszú szárú

¹ „sed ipsum [sc. Stephanus] defuncto, Andreas in regno secessit. Qui noviter intronisatus dum antecessoris inquireret ornamentum, superperlectilem regiam, Leuduino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro scero sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit.” Fundatio ecclesiae S. Albani Namucenses a. 1047. Monumenta Germaniae historica. (a továbbiakban: MGH) Scriptores XV/2. 962–964. = A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Bp. 1937–1938. nr. 2354. Magyar fordítása in: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GY. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 228.

² MAKK F.: Megjegyzések I. András történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XC. 1990. 25.

³ Honorius Augustodunensis: Gemma animae. c. 224. J–P. MIGNE: Patrologiae cursus completus. Series latina. (a továbbiakban: MIGNE, PL) CLXXII. 612. és Szentviktori Hugó: De sacramentis fidei. II, 2. cap. IX. MIGNE, PL CLXXVI. 422. Mindkettőt idézi P. E. Schramm, in: P. E. SCHRAMM–FL. MÜTHERICH: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. München 1962. (a továbbiakban: SCHRAMM–MÜTHERICH 1962.) 101. A jogarról általában: GRECHSLER, H.: Zepter. In: Lexikon des Mittelalters. Bd. IX. 544–545.

jogarjelvényét a XI. század legelején a rövid szárú jogar váltotta fel. Mivel a hosszú szárú jogar és a lándzsajelvény nem tűnik fel együtt az ábrázolásokon, felmerült, hogy a hosszú szárú bot a lándzsajelvénnel azonos értelmű és az uralkodó parancsoló hatalmát jelképezi.⁴ Magyar elnevezése a középkorból nem ismert, talán 'királyi pálca' lehetett: a jogar nyelvújítási származékszó.⁵

A románkori jogarak közül a magyar koronázási jogar az egyetlen, amelyik ránk maradt (1–3. kép). Uralkodói jogarak csak a késői középkorból ismertek.⁶ Sírmellékletként is csupán III. Béla székesfehérvári sírjából került elő halotti jogar. Ez okozhatta, hogy a koronával és az országmával ellentétben, a jogarral és rokonával, a hosszú szárú bottal jelvénytörténetileg alig foglalkoztak.⁷ Az sem véletlen, hogy a jogarokkal behatóbban foglalkozó két tanulmányt magyarok – László Gyula és Alföldi András – írták. A középkori jogarak hiányának okára csak a jelvénytípus-feldolgozás eredményéből lehetne következtetni. Mégis, ennek ellenére keresnünk kell a magyar koronázási jogar egyedülálló régiségének és feltűnő fennmaradásának az okát.

László Gyula, aki a koronázási jogarral alaposan, többször is foglalkozott, mivel hasonló, gömbös végű jogarnak a románkori uralkodóábrázolásokon sem találta nyomát, a tagancsai (Ukrajna) sír gombos végű botja-jelvénye és az avar csontgömbök ismeretében felvetette e forma keleti eredetét. Két tanulmány foglalkozott még olyan témával, amely László Gyula következtetéseivel szoros kapcsolatban állt. Alföldi András⁸ a gömb alakú nomád hatalmi jelvény létezéséből

⁴ BOUZY, O.: Les armes symboles d'un pouvoir politique. Francia 1966/1. 45–57.

⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. II. 278., III. 70.

⁶ SCHRAMM, E. P.: Versuch einer Rekonstruktion des Hortes und des sonstigen beweglichen Herrscherbesitzes. In: SCHRAMM-MÜTHERICH 1962. 38.

⁷ A jogar-jelvény eredetéhez l.: AMIRA, A. VON: Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik. Abhandlungen, München 25. 1909.; DELBRÜCK, R.: Die Consularitptychen und verwandte Denkmäler. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 2. Berlin–Leipzig 1929. 61–62.; GAUERT, A.: Das Zepter Herzog Tassilo III. Deutsches Archiv 1962. 214–223.; BERGER, W.–GAUERT, A.: Die eiserne „Standarte“ und das steinerne „Szepter“ aus dem Grabe eines angelsächsischen Königs bei Sutton Hoo (um 650–660). In: Herrschaftszeichnen und Staatssymbolik. (a továbbiakban: HS) I. Hrsg. von P. E. SCHRAMM. Stuttgart 1954. 238–280. (a továbbiakban: BERGER–GAUERT 1954.) Sutton Hoo Vol. 311–355.

⁸ ALFÖLDI A.: Die Goldkanne von St. Maurice d'Agaune. Zt. für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 1948–1949. (a továbbiakban: ALFÖLDI 1948–1949.), további irodalommal.

kiindulva a St. Maurice d'Agaune-i bencés apátság aranykancsójának gömbsüveg alakú rekeszzománc lemezeiből gömbös végű avar kagáni jogart rekonstruált; a magyar jogarral is foglalkozott. A közelmúltban pedig Garam Éva⁹ a leletcsoportot feldolgozva tette világosabbá a keleti eredetű, gömbös végű botok rendeltetését: nem uralkodói jelvényről, hanem állattartási eszközről van szó. A gömbvégű bot használata hatalmi jelvényként nem bizonyítható az avar korban.

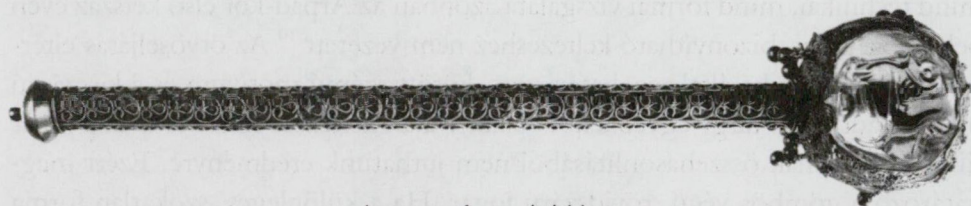
László Gyula tanulmánya és a későbbi hozzászólások főként a szokatlan magyar koronázási jogarforma eredetét keresték. A különféle keltezések pedig a jogar kristálygömb foglalata és a szár filigrán mintájára hivatkoztak. A filigránnak mind technikai, mind formai vizsgálata azonban az Árpád-kor első kétszáz évén belül közelebbi, bizonyítható keltezéshez nem vezetett.¹⁰ Az ötvöseljárás elterjedtsége, a technika által meghatározott, kötött számú motívum és a kisszámú megmaradt hazai tárgy egyébként is bizonytalan keltezése miatt csupán a jogar filigránmintáinak összehasonlításából nem juthatunk eredményre. Ezért meghatározó a gömbös végű, rövidszárú jogar. Ha a különleges, szokatlan forma kutatása eredményre vezet, akkor tudjuk vizsgálni, hogy ezzel a jelvény többi jellegzetessége miként egyeztethető. Az alak, a kristálygömb, és egy, a közelmúltban ismét publikált ólombulla nemcsak a jogar pontosabb keltezéséhez vezetett el, hanem ezáltal a magyar koronázási jelvényegyüttes létrejöttét, az egyes tárgyak kiválasztását, összhangban a késő Árpád-kori forrásszövegekkel, megindokolta.

⁹ GARAM É.: Avar kori csont ostor vagy korbácsvégék. *Communicationes ArchHung* 1998. (a továbbiakban: GARAM 1998.), további irodalommal.

¹⁰ A jogar filigrán mintájával és az ötvöstechnikai kérdésekkel részletesen a *Folia Archaeologica*-ban foglalkozom.

A JOGAR LEÍRÁSA

A jogar 38 cm hosszú, hengeres, fémllemez borított fa szárból s annak végére erősített, átfúrt hegyikristály gömbből áll. A vélhetőleg mogyorófa¹¹ szára filigránnal díszített, aranyozott ezüstlemez burkolja. A szára borító hengerpalást felülete négy, azonos szélességű hosszanti sávra oszlik, amelyeket egyenes vonalú, gyöngyözött, kerek keresztmetszetű filigrándrót választ el. A sávokban gyöngyözött felületű huzalból szív alakúra hajlított minta (szívpalmetta) sorakozik.

A magyar koronázási jogar

A szár végén a kristálygömb a furat két végén, felül és alul kissé nyomott. Magassága a foglalattal együtt 61 mm, legnagyobb szélessége 73 mm. A furat átmérője 23 mm körüli. Minden korábbi leírás egy lényeges ponton hiányos. Ugyanis a kristálygömbnek a szár felüli, alsó részén néhány milliméter magas nyaka van. A gömb alul kissé homorú és a rövid nyakat az aranylemez elfedi. Egy helyen azonban a burkolólemez alá lehet látni: a nyak jól megfigyelhető.

A gömb felületére a háttér visszafaragásával lapos domborműként három, oroszlánra emlékeztető állatot faragtak. Az ülő oroszlánokat egy-egy, fekvő ellipszis alakú, íves keresztmetszetű vájat keretezi.

A gömb tetejét és alját borító aranylemezeket három, párnak látszó X-alakú pánt köti össze és szorosan rögzíti. A felső és az alsó borítólemez, és az azokat összekapcsoló pántok aranyból készültek és felületüket filigrán díszíti. Mindkét lemez tíz szirmú, félkörös karéjokra tagolt rozetta. A felső lemez közepén 21 mm

¹¹ IPOLYI A.: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története. Bp. 1886. (a továbbiakban: IPOLYI 1886.) 210. 1. jegyzetben idézi az 1867-es koronázásról felvett koronaőri jegyzőkönyvet, amelyben a mogyorófa nyélről írnak.

átmérőjű körben fonatos díszítmény van; az alsó lemez a kristálygömb furatának megfelelően lyukas: ezen vezet keresztül a szár a gömb belsejébe.

A pántokat a felső rozetta-lemez kristálygömb felüli felületéhez forrasztották. A pántok alsó végét hármasság tagolású zsanérral kapcsolták az alsó burkolólemezhez. A felső burkolólemez közepén a minta az ún. Salamon csomónak bonyolultabb, négyzettel bővített változata.

A jogargömb foglatáról eredetileg 26 rövid aranyláncon gömböcskék lógnak le. A felső és az alsó burkolólemezről 10-10, az alsó aranylemezt a felsővel összekötő hat pántról eredetileg egy-egy további lánc, illetve gömb lóg le. A felső és az alsó lemezt a karéjindításoknál, az elválasztó gyöngyözött domborítás két oldalán átlukasztották.

A lyukakon kerek átmetszetű aranydrótot bújttak kétszer keresztül, amelyhez hosszúkás láncszemek kapcsolódnak. A láncok végére 6–7 mm átmérőjű apró gömböket erősítettek. A gömbök láthatólag nem aranyból, hanem rézből vagy aranyozott ezüsből készültek. A kristálygömbnek a felső foglatáról lecsüngő egyik láncnak a fele és a gömb hiányzik. A pántokról lelógó láncocskák közül egy-egy pántpárról egy-egy gömb hiányzik.

A felső borítólemez közepét apró lyuk töri át. Ez olyan kicsiny, hogy nem lehet arra gondolni: valamiféle nagyobb toldalék kapcsolódott hozzá.¹² A lyukat később készítették mint a Salamon csomót. A lyukon keresztül legfeljebb egy drótot lehet keresztül vezetni, ami nagyobb toldalék megtartására vagy rögzítésére kevésbé szolgálhat. Mégis, a II. Mátyást ábrázoló metszeten a jogar

A magyar koronázási jogar gömbje

¹² Gerevich Tibor is csak kis ékítményre, esetleg drágakőre gondolt. GEREVICH T.: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. (a továbbiakban GEREVICH 1938.) 271., 335. jegyzet.

tetején kicsiny toldalékot ábrázoltak. Mivel a metszet meglehetősen híven követi a tárgyak alakját, a bővítménynek hitelt adhatunk: a metszeten sematikusan még a jogarszárat borító minta is felsejlik. Lehetséges, hogy a jogar tetejére valamilyen csavarral rögzített toldalékot szereltek, amely a kristálygömb belsejében a szár famagját rögzítette ilyen módon. Magán a fa szár végén a lyuk ma is megfigyelhető. Így akadályozták meg a gömb mozgását. Ezt a toldalékot azonban nem tartom eredetileg is a jogarhoz tartozónak, mert takarja a gömb felső borítólemezén a fonatos mintát.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Révay Péter, illetőleg később Decsy Sámuel egyaránt felfigyelt a jogar és a korabeli buzogányok hasonlóságára. 1792-ben Decsy a koronázási jelvényekről írt munkájában a jogar alakját a buzogányokkal kapcsolta össze.¹³ Mondani-valójának lényegét kétszáz évig figyelembe vették: „nem római, hanem Scythiai találmány, és hadi fegyver a' buzogány”. Fr. Bock és az őt követő Ipolyi Arnold összehasonlítva az ismert jogarokkal az „archaikus” volta¹⁴ miatt tartották a koronázási jelvények régi darabjának. Nagy Géza szintén a nomád buzogányokkal való hasonlóságát hangsúlyozta, s a koronázási együttes legrégebbi darabjának tartotta.¹⁵ Ez az összekapcsolás annál is inkább érthető volt, mert az erdélyi fejedelmek jogarként – uralkodói jelvényként – valóban buzogányt tartottak a kezükben.¹⁶ Noha mindegyikük véleménye az volt, hogy a jogar a jelvényegyüttes legrégebbi darabja, ezt érveléssel nem támasztották alá. László Gyula elfogadta

---

¹³ DECSY S.: A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Bécs 1792. 50.

¹⁴ Természetesen az egyedi vagy ritka forma és a tárgy régisége önmagában nincs ok-okozati összefüggésben egymással.

¹⁵ NAGY G.: III. Béla magyar király fegyverzete és az Árpád-házi királyok jelvényei. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. FÖRSTER GY. Bp. 1900. (a továbbiakban: NAGY 1900.) 231.

¹⁶ B. SZABÓ J.: Az erdélyi fejedelmi jelvények. 59–68. = Insignia of the Transylvanian Princes. Majestas 1996. 85–105.

C. J. Lamm megállapítását, hogy a kristálygömb fatimida munka.¹⁷ A befoglaló pántok filigrándíszét a XII. század elejére keltezte¹⁸ (1972-ben viszont azt írta,¹⁹ hogy „legkésőbb 1200 körül készült”). A XII. század eleji keltezést Alföldi András²⁰ és E. P. Schramm²¹ vitatta: valószínűbbnek tartották a X. századi keltezést, amelyhez Bárányné Oberschall Magda is csatlakozott.²² László Gyula szerint maga a kristálygömb vagy II. Henrik császár ajándéka, vagy közvetlenül keletről származott.²³ A keltezéshez a székesfehérvári királysírok leleteit használta fel.²⁴ Alföldi a szár filigránját a XI. századra keltezte. Gerevich Tibor keltezése: a szár a XII. elején, a gömb foglalata a XII. század második felében készült.²⁵ Deér József a korona keresztpántjainak filigránjával rokonította és a XII–XIII. század fordulójára keltezte, formai analógiaként viszont III. Rudolf burgundiai király pecsétjére hivatkozott.²⁶

Végül Kovács Éva a gömb befoglalását a XII. század utolsó negyedére keltezte,²⁷ és felhívta a figyelmet arra,²⁸ hogy a filigrán önmagában bizonyos fokig kortalan. Mind László Gyula, mind Kovács Éva keltezésének a kiindu-

---

¹⁷ LÁSZLÓ GY.: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. In: Szent István Emlékkönyv. (a továbbiakban: SzIE) Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. III. Bp. 1938. (a továbbiakban: LÁSZLÓ 1938.)

¹⁸ LÁSZLÓ 1938.

¹⁹ LÁSZLÓ GY., Századok 1972. 466. (a Deér-monográfia ismertetésében)

²⁰ ALFÖLDI 1948–1949. 24.

²¹ SCHRAMM, P. E.: Kugelszepter der Awaren und der Ungarn. In: HS I. (a továbbiakban: SCHRAMM 1954.) 284.

²² BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL M.: Sankt Stephans Kronc. Wien. 61.

²³ LÁSZLÓ 1938.

²⁴ KOVÁCS É.: in: Pannonia Regia. Szerk. TAKÁCS IMRE. Bp. 1994. (a továbbiakban: KOVÁCS 1994.) Alább nemegyszer vitatkozni fogok a Kovács Éva által leírtakkal. Szükségesnek tartom azonban megjegyezni, hogy a románkori örvösség területén szerzett ismeretemet sok tekintetben Neki köszönhetem.

²⁵ GEREVICH 1938. 239., 335. jegyzet.

²⁶ DEÉR 1966. 180. 426. jegyzet.

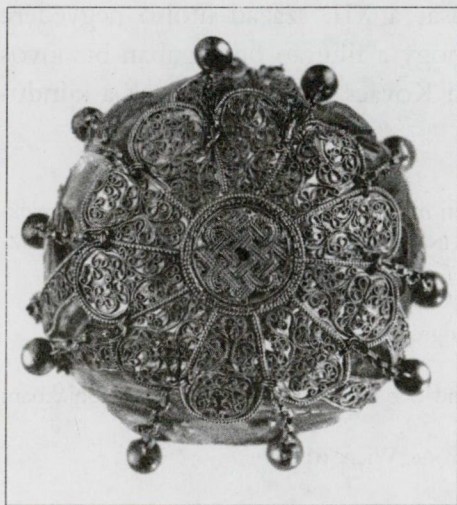
²⁷ LÁSZLÓ 1938. 538.; KOVÁCS É.: Árpádkori örvösség. Bp. 1974. 46. Kovács Éva ezt meg is mondja: „A jogar körének keltezéséhez az egyik kiindulási pontot a fehérvári leletek szolgáltatják”; KOVÁCS 1998. 167.

²⁸ Uo. 17.

lópontja, a székesfehérvári sírlelet-együttes²⁹ filigrándíszei azonban önmagukban szintén keltezhetetlenek. Hogy a XIX. század közepén, ismeretlen leletösszefüggésben napvilágra került székesfehérvári leletek melyik Árpád-házi király vagy családtag temetkezéséből származnak, azt valójában semmiféle érvvel nem tudták alátámasztani. Az aranytárgyak egy leletegyüttesbe tartozása is bizonytalan. László Gyula Kálmán királyhoz kötötte a leleteket, és eszerint keltezte a koronázási jogart is. Kovács Éva pedig a tárgyakat a gyermek III. László sírleleteinek vélte, a jogart is ennek megfelelően keltezte.

A KRISTÁLYGÖMB

A magyar koronázási jogar gömbjének foglalatja

A jogar kristálygömbjének eredetét és korát C. J. Lamm, a keleti üvegekről és kristályokról írt alapmunkájában határozta meg: a gömb egyiptomi, fatimida eredetű és a X. században készítették.³⁰ Megállapítása ma is a jogar biztos *post quem* keltezését jelenti.

A jogar gömbje hegyikristályból készült, és lényegében mindazt leírták, amit tudni lehet róla.³¹ A csiszolt kristálygömb azok közé a X–XI. századi tárgyak közé tartozik, amelyeket a Fatimida kalifátus idején Egyiptomban,

²⁹ KOVÁCS 1994. 211–212.

³⁰ LAMM, C. J.: *Mittelalterliche Gläser und Steinschnitarbeiten aus dem nahen Osten. Forschungen zur islamischen Kunst. Bd. V. Hrsg. FR. SARRE. 1930.* (a továbbiakban: LAMM 1930.) 188.

³¹ LAMM 1930. 204., 210.

feltehetőleg madagaszkári és távol-keleti nyersanyagból faragtak, csiszoltak.³²

Mivel a rokon fatimida hegyikristályok 969–1062 között készültek,³³ ugyanez az időszak jöhet szóba a gömb felhasználásra. A német császárság területén több hasonló kristálygömb maradt meg, befoglalás nélkül.³⁴ A berlini Zeughaus példánya 8,5 cm széles és 6 cm magas,³⁵ átfúrt gömb: oldalára három madáralakot véstek.³⁶ Az esseni dóm kincstárából egy növényi ornamentikával díszített töredék ismert.³⁷ Számunkra a legfontosabb darabot a II. Henrik császár által alapított bambergi dóm kincstára őrzi.³⁸ Ez egy 4,5 cm magas és 6,8 cm széles, középen átfúrt kristálygömb, amelynek a felületére három oroszlántestű griffet faragtak.³⁹ A hegyikristály gömb tárgycsoport keltezését szűkítheti egy olyan példány, amelyet al-Hakim kalifa uralkodásnak idejére kelteztek⁴⁰ (996–1021).

³² H. WENTZEL a madagaszkári nyersanyagból (WENTZEL, H.: Bergkristall. In: Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte II. Stuttgart–Waldsee 1948. [a továbbiakban: WENTZEL 1948.] 275.), Theo Jülich azonban (Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Kat. Hildesheim 1993. [a továbbiakban: Kat. Hildesheim 1993.] II. 392.) Madagaszkárról és a délnyugat-indiai partvidékről származtatja a nyersanyagot. A fatimida kristályfaragáshoz: A. CONTADINI: Die dekorativen Künste den Fatimiden. In: Kat. Wien 1998. 65–66. L. még: A. KLUGE-PINSKER: Schach und Trictrac. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreunde in salischer Zeit. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien. Bd. 30. Sigmaringen 1991. 39.

³³ 1068-ban, amikor a kalifák kincstárát a saját hivatalnokai és katonái az elmaradt bérük miatt kifosztották, 360 ezer kilogramm hegyikristály tárgyat találtak (Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit. Kat. Wien 1999. [a továbbiakban: Kat. Wien 1999.] 249.; Kat. Hildesheim 1993. II. 392.

³⁴ A darabokat ismertette LÁSZLÓ 1938.

³⁵ SARRE, FR.–MARTIN, F.R.: Die Ausstellung von Meisterwerken muhammedanischer Kunst in München. 1910. (a továbbiakban: MARTIN–SARRE) Nr. 2090.

³⁶ Képe: LÁSZLÓ 1938. 544. VII. tábla, 2. kép.

³⁷ HUMAN, G.: Die Kunstwerke des Münsterkirchen zu Essen. Düsseldorf 1904 (a továbbiakban HUMAN 1904.) 20. tábla.

³⁸ MARTIN–SARRE Nr. 2091.; E. BASSERMANN–E. JORDAN–W. M. SCHMIDT: Der Bamberger Domschatz. München 1914. (a továbbiakban: BASSERMANN–JORDAN) Nr. 49. Abb. 30. A bambergi dóm 1127-ből származó kincsösszeírása említi *VI nodi cristallini*-t, amelyek hasonló tárgyak lehetnek.

³⁹ Képe: LÁSZLÓ 1938. 544. VII. tábla, 3. kép.

⁴⁰ Kat. Wien 1998. 133. (Nr. 105.)

III. Ottó császárhoz több kristályfaragvány köthető,⁴¹ II. Henrikhez szintűgy.⁴² Nem lényegtelen körülmény, hogy mind az essen, mind a bambergi kristálygömböknek, mind pedig a magyar jogar kristálygömbjének rövid nyaka van.

Az egyiptomi eredetű hegyikristály tárgyak az itáliai – elsősorban a Kairóval üzleti kapcsolatban álló amalfi – kereskedők közvetítésével, általában is kereskedelmi úton jutottak el Nyugat-Európába. A finoman faragott és díszített fiolák eredetileg illatszer tartására készültek. A birodalomban fellelhető ép példányokat ereklyetartóként használták,⁴³ vagy liturgikus felszerelések (illetve azok részei) lettek. Ezért az egyházi kincstárösszeírásokban⁴⁴ s a fennmaradt kincstárakban megtaláljuk nyomaikat. A birodalmi kolostorokban és egyházi központokban (Essen, Bamberg, Quedlinburg, Gandersheim) megőrzött hegyikristály edénykékről azt tartják, hogy az Ottók és a szász dinasztia tagjainak ajándékai.⁴⁵ A hegyikristályból vésett kövek és kis ábrázolások Meroving kori előzmények után⁴⁶ a Karoling korban már kedveltek voltak, ami a X. század közepén Egyiptomban bekövetkező tömegtermelés európai piacához megfelelő alapot adott. Felhasználásukat elősegítette a hegyikristálynak mind az Ó-, mind az Újszövetségből ismert szerepe, amely az egyik legfontosabb, az egyház által használt kő-nyersanyaggá avatta.⁴⁷ Szent Jeromos és Nagy Szent Gergely szerint a hegyikristály a tisztaság, a büntelenség jelképe. Hrabanus Maurus pedig így

⁴¹ WENTZEL 1948. 283.

⁴² Különleges nagy darab hegyikristály van II. Henrik kereszttereklye tartóján (München, Reiche Kapelle.). WEITZMANN 1948. 281.; két kristályedényke a császár aacheni szószékén (1014, RDK I. 633., Abb. 4.), a császár bambergi kelyhén (WENTZEL 1948. 283.); Henrik-kehely a Regensburgból, München Schatzkammer. SCHRAMM-MÜTHERICH 1962. Nr. 142.

⁴³ SCHRAMM-MÜTHERICH 1962. Nr. 99., 100.

⁴⁴ Schatzverzeichnisse, indexek. A Paderborn-abdinghofi bencés kolostok kincsszeírása 1016–1036-ból felsorol *Lapides cristallini XXXIII-t* (Schatzverzeichnisse nr. 62a. 70,12.).

⁴⁵ Kat. Hildesheim 1993. II. 178–180., 391–392.

⁴⁶ A kardokat díszítő, V–VI. századi kristály- és kalcedongömbökhöz l. WERNER, K.: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen, NF 38. A. München 1956. 33–36.

⁴⁷ Összefoglalóan: HENZE, UL.: Edelsteinallegorese im Lichte mittelalterlicher Bild- und Reliquienverehrung. ZtdKunstgeschichte 1991. (a továbbiakban: HENZE 1991.) 428–451., aki a forrásszövegeket idézi.

foglalmaz: *Quod autem crystallus significat soliditatum angelorum, vel incarnationem Dominicam, in illo testimonio Ezechielis prophetae probatur.*⁴⁸ A hegyikristály egyházi felhasználása tehát megalapozott volt, s ebben az összefüggésben kell megítélni nem csak a gyakori felhasználását ereklyetartóként és a szentképekkel kapcsolatban,⁴⁹ hanem II. Henrik császár vonzalmát is a kristálytárgyakhoz. A kristálynak e jelentésében kereshetjük a gömb jogarra kerülésének okát is. Egy esetleges hazai, a pogány múltból maradt mágikus okból történő felhasználás nem igazolható.⁵⁰

A GÖMBÖS LÁNCFÜGGŐK

A jogar gömbjének felső foglalatáról, a karéjok elágazásáról és a pántokról indulva 26 gömböcske lóg le; közülük három hiányzik. Hasonló felszerelés más jogarról nem ismert, de ez önmagában nem mond semmit, mivel a magyar jogarral azonos formájú tárgy sem maradt ránk. Noha a II. Henrik pecsétjén látható jogarról két apró gömböcske lóg le, a magyar jogarról lógó láncocskák akár másodlagosak is lehetnek.⁵¹ A függők elvileg kétféleképpen értelmezhetők. Lehetnek jelentés nélküli díszítmények. Apró láncszemekon lógó gyöngyök vagy fémgömbök a X–XI. századi fülbevalókon gyakran láthatók.⁵² Korábban

⁴⁸ Hrabanus Maurus: *De Univerſo*. XVII. c. IX: *De crystallis*. MIGNE, PL CXI. 472.

⁴⁹ HENZE 1991.

⁵⁰ Nem kételkedhetünk abban, hogy a pogány hiedelmvilág számos vonatkozásban a kereszténység felvétele után is fennmaradt, ám ennek bármiféle megnyilvánulása a keresztény királyi reprezentáció területén elképzelhetetlen.

⁵¹ A láncokat úgy szerelték fel az aranylemezre, hogy az alaplemezt átlukasztották, és aranydrótot tekertek át rajta. Ha a láncocskák felszerelésére eredetileg is gondoltak volna, akkor a megfelelő helyekre füleket forrasztottak volna, ami a filigrán felforrasztásával együtt esztétikusan megoldható lett volna.

⁵² Néhány példa: VI–VII. századi ciprusi fülbevaló (Nicosia, Múzeum). *Splendeur de Byzance*. Europalia 82. Bruxelles 1982. 199.; Arany fülbevaló, Schleswig-Holstein, XI. század második fele. *Das Reich der Salier 1024–1125*. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz. Sigmaringen 1992. (a továbbiakban: Kat. Mainz 1992.) 164. (Nr. 16.); Runsberga, Öland, Stockholm, Kremon, Livland: M. SCHULZE-DÖRRLAMM: *Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert*. Römische-Germanischen Zentralmuseum. Monographien. Bd. 24. Sigmaringen 1991. 9., 26. = Kat. Mainz 1992. 152. Nr. 25.

megtalálhatók a láncon lógó apró gömböcskék a monzai Agilulf kereszten,⁵³ lelőgnak a X–XIII. századra keltezett kaukázusi ezüstkeresztek szárain⁵⁴ és a XI. század második feléből származó kölni (St. Severin) ereklyekeresztről is.⁵⁵ Díszítőelemről van szó, esetleg valamiféle elhalványult hiedelmi háttérrel.⁵⁶ A csengettyű a démonok és az ördögök elleni védelem eszközeként szolgált, a pogány és keresztény körben egyaránt használták riasztására. Mivel tudjuk, hogy a X–XI. századi német császári viselethez is tartoztak apró csengettyűk, felszerelésük a jogarra ezzel – tehát egy közvetett bajelhárító szereppel – is összefügghet.⁵⁷

Az apró csengők a liturgikus paramentumokon is megtalálhatók már a XI. században és később is:⁵⁸ hazánkban szép példája a győri székesegyházban őrzött és Bornemissza Pál püspök által restauráltatott püspöksüveg.⁵⁹ Lehet gondolni arra is, hogy a liturgikus ruhák csengettyűinek hatására szerelték fel a jogarra a gömböcskéket. A koronáról lelógó láncocskák azonban nem tekinthetők zajt okozó eszköznek, mert nem csengenek, hanem tompán és halkán zizegnek. Ezért inkább díszítésre gondolok.

A JOGAR FORMAI ROKONSÁGA

Ha a koronázási jogar eredetét, keletkezésének idejét, és körülményeit kutatjuk, a jól keltezhető kristálygömbből és a jogar formájából kell kiindulni,

⁵³ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL M.: Die Eiserne Krone der Lombardei und der lombardische Königsschatz. Wien 1966. Abb. 22.

⁵⁴ The Road from the Varangians to the Greeks and from the Greeks. Moskva 1991. Nr. 748–749.

⁵⁵ Kat. Mainz 1992. 368.

⁵⁶ PERKMANN, G.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Bd. III. Berlin 1927. 868–876. (Repr.: 1987.), bőszegesen adatolt példákkal.

⁵⁷ SCHRAMM, E. P.: Tintinnabula. In: HS. II. Stuttgart 1925. 554–559.; SCHULZE-DÖRLAMM, M.: Das Reichsswert. Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Monographien. Bd. 32. Sigmaringen 1995. (a továbbiakban: SCHULZE-DÖRLAMM 1995.) 88., 113.

⁵⁸ L. BISCHOFF, B.: Mittelalterliche Schatzverzeichnisse. Bd. 1. München 1967 (a továbbiakban: Schatzverzeichnisse). Index és a paderborni-abdinghofi bencés apátság kincsösszefirása (1016–1036) említ stóllákat, *ex quibus una XXVII habuit tintinnabula, alia XXI-t* (Schatzverzeichnisse. nr. 62a. 70,6).

⁵⁹ Művészeti I. Lajos király korában 1342–1382. Székesfehérvár 1982. Nr. 7.

figyelembe véve a filigránt. Amíg a kristálygömb keltezése biztos, a filigrán vizsgálata a XI–XII. századon belül közelebbi keltezésre nem vezet. Ezért a forma vizsgálata látszik biztos kiindulásnak, annál is inkább, mert időközben a gömbfejű jogar típusa ismertté vált.

A koronázási jogar formája jelentősen különbözik mindazoktól a jogaroktól, amelyek fennmaradtak, és amelyeket pecséteken, pénzeken, miniatúrákon ábrázoltak. A magyar jogart ismereteim szerint valóságúen először II. Mátyás korában ábrázolták.⁶⁰ A jogar emlékeztet a késő középkori buzogányokra. Ez okozta, hogy a keleti eredeztetés újra és újra szóba jött. A keleti eredet vizsgálatára természetesen szükség volt, László Gyula és Alföldi András elvégezte. Az avar kori csontgömbök létezése ellenére László Gyula 1938-ban mégsem foglalt állást a keleti származás mellett, de a lehetőséget sem zárta ki. Későbbi írásában azonban egyre inkább lehetségesnek tartotta.⁶¹ Újabban Garam Éva feldolgozása óta világossá vált, hogy a csontgömbök nem fejedelmi rangjelző, hanem az állattartáshoz szükséges pásztorkészség tartozékai voltak az avar korszakban. A honfoglaló magyarság leletei között sem találunk hasonló rangjelző tárgyat.⁶² Hogy a gömbös végű botnak a koraközépkorban mégis volt valamiféle rangjelző szerepe keleten, azt László Gyula kiindulópontja, a tagancsai temetkezés tanúsítja. A bot 155 cm hosszú és a gomb alig nagyobb a bot átmérőjénél. A tagancsai bot leginkább az orosz bojár botok elődje lehet.

---

⁶⁰ A jellegzetes, és az európai szokástól teljesen eltérő (vagy eltérni látszó) jogarforma hazai ábrázolásainak hiánya jól mutatja, mennyire körültekintően kell eljárni akkor, ha az ábrázolások alapján próbálunk a valóságban használt uralkodói jelvény formájára következtetni.

⁶¹ LÁSZLÓ GY.: *Múltunkról, utódainknak*. Bp. 1999. (a továbbiakban: LÁSZLÓ 1999.) II. 827–829.

⁶² A tollas végű buzogányt a Képes Krónikában éppen az egyik keleti viseletű előkelő tartja a kezében.

Alföldi András⁶³ figyelmét a X. századi német-római császárok felségi reprezentációs képeinek gömbös végű hatalmi jelvényei elkerülték. A késő római kori gömbös végű – igaz, hosszú szárú – „jogar”-botoknak⁶⁴ egy példánya fennmaradt. A Kölnben őrzött, 132 cm hosszú ún. Szent Péter bot⁶⁵ kőrísa szárát elefántcsont gomb tetőzi. Miután az ereklebotot két részre osztották, a bot másik felét a X. században kiegészítették és Trierben a szárát aranylemezzel burkolták, és gazdagon díszített gömbös fejet kapott.⁶⁶ Előbb Trierben, 1835-óra Limburgban őrzik.⁶⁷ Szent Péter trieri bot – amelynek jelvény jellege is volt⁶⁸ – a X. századi uralkodói botokra emlékeztet. Az Ottók hosszú szárú, gömbös végű

⁶³ A St.-Maurice d'Agaune-i korszó zománcclemezeiből rekonstruált avar kagáni jogar általában elutasítást váltott ki: F. ALTHEIM: *Türkstudien* 5. Die Goldkanne von St-Maurice d'Agaune. *Nouvelle Clio* 1952. 49–57. A kérdés összefoglalása: THURRE, D.: *L'Aiguier de Charles de Chauve au tresor de l'Abbaye de Saint-Maurice*. *Helvetica Archaeologica* 1994. 121–152., aki zománcclemezek ikonográfiájának bolgár vonatkozásait, a technikát tekintve a IX. századi a georgiai és bolgár zománckészítés magas színvonalát hangsúlyozza. Az ornamentika bolgár rokonságát Alföldi András is vizsgálta. Ha történelmi okokat keresünk, akkor a georgiai eredetnél sokkal nagyobb a valószínűség egy bolgár kapcsolatnak. A közép Duna-vidék történetével foglalkozó munkák alig fordítanak figyelmet arra a nagyjelentőségű cseményre, hogy Német Lajos és Borisz-Mihály bolgár kán 864-ben Tullnban találkozott: (*Annales Bertiniani*, *Annales Fuldense*, Miklós pápa levele – a forráshelyeket l.: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. *Serie A*. Bd. II. 107–108., 115.) Találkozásuk megfelelő alkalom lehetett arra, hogy bolgár készítés vagy közvetítés esetén a korszó vagy az a tárgy, amihez a zománcclemezek eredetileg tartoztak, a frank uralkodóhoz kerüljön.

⁶⁴ Néhány példa: Galerius antiochiai veretű arany medaillonjának hátlapján Jupiter kezében. *Age of Spirituality*. Ed. WEITZMANN, K. New York 1979. (a továbbiakban: *Kat.* New York.) Nr. 33.; II. Constantius antiochiai arany medaillonjának hátlapján, Roma kezében. *Kat.* New York. Nr. 40.; a 4 Róma városi lelőhelyű várostyché közül Roma kezében (IV. sz. közepe). *Kat.* New York. 153.; a madridi *missoriumon* II. Valentinianus kezében (388). *Kat.* New York. Nr. 64.; Clementinus *consul* (513) *dyptychonján* Roma kezében. *Kat.* New York. Nr. 48.; Iustinianust ábrázoló elefántcsont *diptychon*, VI. század második negyede. (Paris, Louvre) *Kat.* New York. Nr. 28.

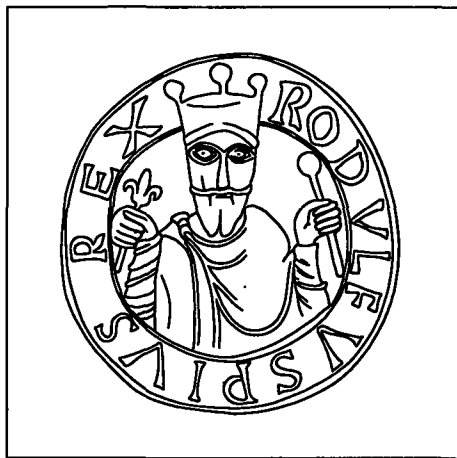
⁶⁵ *Kat.* Hildesheim 220. IV. 52.

⁶⁶ A 980-ban, Trierben készült ötvösmunka felirata elmondja a bot történetét: az eredetileg Trierben lévő botot a hun időszak után készítették. („*Postea Hunorum ut fertur temporibus cum reliquiis huius aeclesiae thesauris deportatus.*”) WESTERMANN-ANGERHAUSEN, H.: *Die Goldschmiedearbeiten der Trierer Egbertwerkstatt*. Beiheft zum 36. Jahrgang der Trierer Zeitschrift. Trier 1973. (a továbbiakban: WESTERMANN-ANGERHAUSEN 1973.) 36., 129.

⁶⁷ WESTERMANN-ANGERHAUSER 1973. 34.

⁶⁸ Uo. 129.

pálcái számos miniatúrán láthatóak.⁶⁹ A X–XII. századi jogartípusok, a hosszú szárú botok s jogarok formai, reprezentációs és jelképhordozó tartalmának összefoglaló vizsgálata nem történt meg. Mathilde Schulze-Dörrlamm összeállította a száli dinasztia uralkodóinak jogartípusait.⁷⁰ Ezek ismeretében tarthatatlan, hogy a gömbös végű jogar – ha nem is rövid szárral – ismeretlen volt a nyugati császárságban.⁷¹

III. Rudolf burgundiai király pecséttrajza

A szász dinasztia hosszú szárú, gömbvégű jogarbotjait a száli frank császárok a XI. század közepéig használták:

II. Konrádnak és III. Henriknek mind a császári, mind a királyi pecsétjein megfigyelhető.⁷² A rövid szárú, gömbös végű jogar ugyan IV. Henrik császárt és fiait ábrázoló miniatúrán előjön, itt azonban a jogar tetején hangsúlyozott kereszt van.⁷³ A példák mindenestre mutatják, hogy a magyar jogarforma nem társtalan, hiszen a X–XI. századi császárságban a gömbös végű uralkodói jelvény

⁶⁹ Lothar császár jobbában (849–851). Tours, Evangelium. Paris, Bibliothek National. SCHRAMM–MÜTHERICH 1962. Nr. 25.; II. vagy III. Ottó jobbában. Registrum Gregorii, Trier (983 körül). Chantilly, Musée Condé. SCHRAMM–MÜTHERICH 1962. Nr. 82.; III. Ottó jobbában (átírták II. Henrik nevére). Díszes kézirat töredék (X. század vége). Reichenau, Liuthargruppe. SCHRAMM–MÜTHERICH 1972. Nr. 107.; III. Ottó jobb kezében, a tetején madárral. Evangelium, München. Bayerische Staatsbibliothek. SCHRAMM–MÜTHERICH 1972. Nr. 108.; II. Henrik baseli *antependium*-án az arkangyalok tartanak a kezükben gömbös végű hírnök-botot. SCHRAMM–MÜTHERICH 1972. Nr. 138.

⁷⁰ SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. 58–69.

⁷¹ A nyugati gót Guarrazar-i kincs rövid szárú, kristálygömb végű elvesztett jogarához l.: BERGER–GAUERT 1954. 265.

⁷² SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. 60.

⁷³ SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. Taf. C.; V. Henrik regensburgi evangeliárumában (1106–1111). Krakó, Dómkönyvtár. Ms. 208. Kat. Mainz 1992. 306. = Ornamenta ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Joseph-Haubrich-Kunsthalle. Köln 1985. 1. 54.

– a hosszú szárú bot – megtalálható. E gömbös végű botok s jogarok arra figyelmeztetnek, hogy a magyar jogar eredete kereshető a császárságban, annál inkább, mert a hegyikristály-gömb is onnan származtatható.

Különös, hogy Alföldi András annak ellenére nem figyelt fel rájuk, hogy ismerte III. Rudolf burgundi király (993–1032) pecsétjét,⁷⁴ amelyen az uralkodó a jobb kezében a gyakori „liliomos” végű, a baljában azonban gömbös végű jogart tart⁷⁵ (5. kép); a pecsét publikálója tömören és röviden a magyar koronázási jogart idézte analógiaként. Az időben távoli, egyiptomi és közel-keleti előfordulásokkal (beleértve a bibliai események X–XI. századi ábrázolásait is) pedig nyilvánvalóan nem lehet a magyar jogar eredetét magyarázni. III. Rudolf pecsétje bizonyítja a forma 1000. év körüli használatát. A pecsét D.-L. Galbreath szerint 1017-ből származik. Hivatkozott III. Rudolfnak egy másik, 1011-ből származó pecsétjére is, amelyet azonban más vésésű tipáriummal nyomtak.⁷⁶ Jó érzékel meglátta a gömbös végű jogarforma és „Szent István jogarának” hasonlóságát.⁷⁷ Deér József a Szent Koronáról írt monográfiájában analógiaként hivatkozik erre a pecsétre.⁷⁸

A burgundi királyok oklevélkiadásából négy különböző pecsét ismert:⁷⁹ I. Rudolftól és Konrádtól egy-egy, III. Rudolftól kettő. Konrád 967. évi elvesztett oklevelének pecsétleírása szerint liliomos jogart tartott a kezében,⁸⁰ 981–990 körül kiadott oklevelének pecsétjén a baljában a francia típusú jogart, az „igazság kezét” tartja.⁸¹ A jelvények III. Rudolf pecsétjein változnak meg. Megmaradt a

⁷⁴ ALFÖLDI 1948–1949.

⁷⁵ GALBREATH, D.-J.: *Sigilla Agaunensia*. Archives héraldiques suisses 1925. [1927.] 1–16., 57–63., 136–151. (a továbbiakban: GALBREATH 1927.) A Baseli Egyetemi Könyvtárnak és a Lausanne-i Egyetemi Könyvtárnak köszönöm, hogy másolatot kaptam a szóban forgó munkáról.

⁷⁶ GALBREATH 1927. 4. (Archives Département de l’Isère.)

⁷⁷ GALBREATH 1927. 3., 1. jegyzet.

⁷⁸ DEÉR 1966. 180., 436. jegyzet.

⁷⁹ SCHIEFFER, TH.: in: MGH. *Rudolfina* dipl. 86–87.

⁸⁰ MGH *Rudolfina* dipl. 163. (Nr. 43.): *Sigillum Chuonradi regis pergameno affixum cum sceptro liligero, és et sigillum sigillo affixo impresso uno capite cum sceptro és 87.*

⁸¹ MGH *Rudolfina* dipl. 186. (Nr. 53.): *il était représenté assis sur son tronc, la couronne en tete, tenant de la droite une épée et de la main gauche une main de justice és 87.*

pecsét az 1011-es oklevélen,⁸² amelyre Galbreath hivatkozik, de a rajzát nem közli.⁸³ A másik oklevelet a St. Maurice-i kancellária adta ki, és az MGH kiadása 1018. évre keltezte⁸⁴ (tehát nem 1017-re keltezett, amint azt Galbreath írta). A rövidszárú, gömbös végű jogar legkorábban III. Rudolf 996-os oklevelén tűnik fel.⁸⁵

Egy másik ólombulla a gömbös végű jogar XI. század eleji használatának és a magyar koronázási jogar eredetéhez további fontos bizonyítéka. II. Henrik 1003. évi ólombulláján a szembe néző mellképként ábrázolt uralkodó egyetlen, rövid szárú jogart tart a jobb kezében⁸⁶ (6. kép). Formája és arányai tökéletesen egyeznek a magyar jogaréval. Az Ottók hosszú szárú gömbös végű *baculus*ainak, mint előzményeknek, s II. Henrik jogarának és keltezésének biztos ismeretében erejüket vesztik mindazok az érvek és az azokra alapozott következtetések, amelyek szerint a magyar koronázási jogar formája egyedülálló az európai jogarok között, s ezért időben és térben is távoli, keleti analógiákat kell keresni.

II. Henrik király ólombullája

II. Henrik ólombullájának és III. Rudolf pecsétjeinek jogarformájából tévedés lenne arra következtetni, hogy a hegyikristályt kedvelő II. Henrik mind a

⁸² MGH Rudolfina dipl. Nr. 99.

⁸³ Az eredetiben fennmaradt oklevél azonban nem Isère-ben van, hanem a Grenoble-i Départementalarchiv őrzi. MGH Rudolfina dipl. 254. (Nr. 99.), viszont a Bulletin de la Soc. de l'Isère 1879. Pl. közölték: MGH Rudolfina dipl. 87.

⁸⁴ MGH Rudolfina dipl. 273.

⁸⁵ Uo. 87. és Nr. 78

⁸⁶ Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner-Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin. Hrsg. A. VON EUW-P. SCHREINER. Köln 1991. (a továbbiakban: Kat. Köln 1991.) II. 102. Abb. 8. Bayerisches Landesarchiv, München. Ezúton is köszönöm, hogy a levéltárban lévő gipszmásolatról fényképet készítettetek, amelyet közölhettem.

nagybátyjának, mind a sógorának egy új típusú jogart ajándékozott. A gömbös jogar nem származhat II. Henrik királytól és császártól, mert III. Rudolf 996-os oklevelén fordul elő először. III. Rudolf volt-e az új jogarforma kezdeményezője, és II. Henrik ennek hatására ábrázoltatta magát gömbös végű jogarral, vagy közös eredetet kell-e feltételezni, erre válaszolni nem tudok. Mindenesre Rudolf és Henrik rokonsága, valamint a megállapodások a két uralkodó között a burgundi trón örökléséről,⁸⁷ a jelvények formáját ismertté tehetette II. Henrik előtt. Amikor 1016-ban Rudolf és Henrik megegyezett az utóbbi örökösödéséről, a burgundi király II. Henriknek adta át a koronáját és jogarát.⁸⁸ Az örökös azonban előbb halt meg, mint a hagyakozó. Amidőn 1032 szeptemberében III. Rudolf is meghalt, az elhunyt rendelkezése szerint a koronáját és a burgundiai felségjelvényeket átadták II. Konrádnak,⁸⁹ aki – szintén leányági leszármazottként – megörökölte a trónt.

Ezért a burgund királyságban és a császárságban előkerülő jogarok két évtizedre keltezhetőek. Szent Móric lándzsájának burgundiai eredete, a családi összeköttetések, a megállapodások Burgundia és a császárság között az utód nélküli burgund trón örökléséről eredetüket is megvilágíthatja. Ezen jogarok formái és arányai megegyeznek a magyar koronázási jogarral. Ráadásul úgy látszik, hogy II. Henrik jogargömbjéről apró gömböcskék is lelőgnak; kettő ilyen látszik a pecséten.

Ha mármost tudjuk, hogy 1. II. Henrik császár előszeretettel gyűjtötte a hegyikristály tárgyakat, 2. hasonló, három alakos fatimida kristálygömb megtalálható az általa alapított bambergi dóm kincstárában,⁹⁰ 3. III. Rudolf burgundi király II. Henrik nagybátyja volt (II. Henrik anyja, Gizella, Rudolf testvére), 4. I. István magyar király pedig a császár sógora volt, 5. hasonló, gömbös végű, rövid szárú jogar sem korábban, sem később nem volt uralkodói jelvény; akkor arra kell következtetni, hogy a két, egy időben élő rokon uralkodó

⁸⁷ Az örökösödésről és a történeti kérdésekről l. TH. SCHIEFFER: in: MGH Rudolfina dipl. 31–34.

⁸⁸ Uo. 32.

⁸⁹ APPLETON, H.–BISCHOFF, V. N.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Konrad II. In: J. F. BÖHMER: Regesta Imperii III. I/1. Graz 1951. 91.

⁹⁰ LAMM 1930.; már LÁSZLÓ 1938. idézi.

bulláján és pecsétjén ábrázolt, Magyarországon a valóságban fennmaradt gömbös végű jogar rokon tárgyak, egy időben készültek, és bizonyosan közös az eredetük.

ÖSSZEFOGLALÁS

A jogar különleges formájával a készítés idejére kaptunk választ – köszönhetően ritka formájának és időben korlátozott használatának. Úgy látom, XI. század eleji keltezése megbízható, s biztonsággal használható fel érvként további következtetésekhez.

A magyar koronázási jogar gömbös végű formája a hosszú szárú Ottó-kori jelvény-botok folytatásaképpen rövid szárral II. Henrik császár ólombullájáról (1003) ismert. III. Rudolf burgundi király pecsétjén (996, 1011, 1017) a magyar jogarral azonos formájú jelvényt ábrázoltak. Mivel sem a császárságban, sem Nyugat-Európában, máskor és máshol ilyen jogart nem használtak, a magyar jogar keletkezése csakis a XI. század legelejére tehető. Nincs okunk feltételezni, hogy akár a XII., akár a XIII. században olyan formájú jogart készítettek volna, amely akkor ismeretlen volt az európai királyi jelvények között. A XI. század eleji keltezéshez pedig érvek sorakoztathatóak fel. II. Henrik kedvelte és gyűjtötte a hegyikristály tárgyakat, a jogar értékelhető díszítése, a négyzettel bővített ún. Salamon csomó az ókortól a Meroving kultúrában kontinuuált, s később német területen alkalmazták. A Salamon csomónak, a filigrán díszítésnek s a pántolás módjának jól keltezhető analógiái ugyancsak a császárság területéről származnak. A díszítés és változatai az 1000 körül elrejtett Klein-Roscharden-i kincs ruhakapcsolóin megtalálható, a hullámfiligránt a XI. század elején német területen használták, a zsanéros rögzítés pedig a bécsi koronán és II. Henrik sacramentáriumának záró csatján lelhető fel. Azaz az eljárások és díszítések korhűek a XI. század legelején.⁹¹

Lehet-e mindebből arra következtetni, hogy nemcsak a hegyikristály gömb, hanem a jogar is II. Henrik ajándékaként került I. Istvánhoz? A válaszhoz közelebb vinne a foglalat készítési helyének meghatározása, ám az ilyen irányú

---

⁹¹ Mindezekről részletesen fogok írni a *Folia Archaeologica*-ban megjelenő tanulmányomban.

megállapítások nem lehetnek kategorikusak. Egyrészt éppen I. István korában ötvösök is jöhettek a birodalomból Magyarországra, formakincsüket és technikai tudásukat magukkal hozva. Másrészt az uralkodói jogar hatalmi jelvény: ajándékozása eszmei háttér nélkül e korban elképzelhetetlen.

876–877-ben Kopasz Károly előbb egy *corona ducalis*-t, azután egy királyi koronát ajándékozott sógorának, Boso-nak. Az előbbi mint itáliai helytartójának, az utóbbit, mint burgundi királynak.⁹² 888-ban Arnulf császár ajándékozott koronát Odo frank királynak, amellyel Reimsben megkoronázták.⁹³ 890-ben ugyancsak Arnulf küldött jogart Lajos alsó-burgundiai királynak.⁹⁴ 1018-ban az örökös nélküli III. Rudolf burgundi király koronáját és jogarát II. Henriknek adta át.⁹⁵ Ha tehát a jogar II. Henrik ajándéka volt, a cselekedet legalábbis szimbolikus jelentőségű volt.

I. István uralkodása idején azonban semmilyen jogar nem jelenik meg a hazai uralkodói reprezentációban. Az 1031-ben a fehérvári bazilikának felajánlott miseruhán, a román kori művészet és hímezsművészetnek e remekén István jobbában lándzsát, baljában országmát tart. Amíg a lándzsa létező jelvény volt az első Árpád-házi királyok idején, ezt az országmáról nem tudjuk. Az első létező glóbuszt II. Henrik császár kapta koronázásakor a pápától. Nem tudjuk tehát, hogy valóságos tárgyként, vagy csupán szimbolikus uralkodói jelvényként ábrázolták a miseruhán, a későbbi koronázási paláston. A császári rokon jogar-ajándéka feltehetőleg a királyi kincstárba került, esetleg kezdetekről fogva a székesfehérvári bazilikába. Lehetséges, hogy I. István és utódai a XI. század közepén nem is használták.

Királyi jogarunk vázolt eredete, keltezése Szent István korára mutat mint lehetőségre, hogy a jogar valóban I. András országlása idején került a koronázási jelvények közé, a lándzsa helyére. Érv lehet emellett a tihanyi alapítólevél

⁹² SCHRAMM, E.-P.: Herrschaftszeichen: gestiftet, verschenkt, verkauft, verpfändet, Nachrichten. Göttingen, Phil-hist. Klasse. 1957/5. (a továbbiakban: SCHRAMM 1957.) 166., 203.

⁹³ SCHRAMM 1957. 169., 203.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ THIETMAR, Chron. VIII,7. *Avunculus namque eius et Burgundiorum rex Rodulfus coronam suam et sceptrum cum uxore sua et privignis et optimatibus universis sibi concessit.* (MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series 9. Hrsg. R. HOLTZMANN. München 1935. Nachdruck: 1996.)

christianissimus sceptrifer megjelölése⁹⁶ akkor is, ha a *sceptrum* az uralkodói kormányzás kifejezésére nem tekinthető unikálisnak és inkább a hatalom gyakorlásának a jelvény általi megfogalmazását, mint magának a reális jelvénynek a hordozását jelenti.⁹⁷ Néhány példa:⁹⁸ 796-ben, Pippin avarok elleni hadjárata során a Duna partján tartott egyházi *conventus* jegyzőkönyvében: *Pippin... Iordanica sceptru Christo duce gubernante*;⁹⁹ 987-ben Hugo frank király magát és fiait *imperii Francorum sceptris potiti* jelölte;¹⁰⁰ II. Béla pécsváradi oklevele: *et regio sceptro sublimatus*; 1083-ban Zvonimir horvát király a diadém mellett a *sceptrumot* is felsorolja;¹⁰¹ Felicián esztergomi érsek írta II. Béla trónralépéséről: *piissimus Bela, divina largiente pannonie sceptru feliciter gubernanda suscepit*.¹⁰²

Az 1031-ben, István megkoronázásának harmincadik évfordulójára készült miseruha, a később koronázási palást,¹⁰³ a Szent Istvánhoz kapcsolódó ötvöstárgy felhasználásával a XII. században összeállított Szent Korona¹⁰⁴ mellett a koronázási együttes legrégebbi, változatlan formában fennmaradt, és Szent István személyéhez közvetlenül kapcsolódó darabja a jogar. Ezzel a következtetéssel megerősödnek azok a középkori forrásadatok, amely szerint a magyar királyokra

⁹⁶ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. I. Bp. 1992. nr. 43/I., p.149., 28.

⁹⁷ László Gyula is felvetette, hogy a jogarnak a XI. században nagyobb jelentősége lehetett, mert I. András a tihanyi alapítólevélben jogarhordozónak nevezi magát.

⁹⁸ Koraközépkori előfordulások az angliai királyok címében: KLEINSCHMIDT, H.: *Die Titulatur englischer Könige im 10. und 11. Jahrhundert*. Intitulatio III. MÖG Erg. XXIX. Wien 1988. 100.

⁹⁹ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii 796 aestate*. MGH Leges, Concilia aevi Karolini. I. 173., 2.

¹⁰⁰ LOHRMANN, K.: *Die Titel der Kapetinger bis zum Tod Ludwigs VII*. Intitulatio III. MÖG Erg. XXIX. Wien 1988. 218.

¹⁰¹ *Ego Suinimir, gratia dei Chroatorum atque Dalmatinorum rex, ...cum etiam regni diademate sceptroque a vicario eiusdem clavigeri Petri, Gregorio videlicet papa beatissimo*. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae I. 138. és korábban, a koronázásáról írja: 1075. *Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Croatiae Dalmatieque dux, ...et populi electione de Chroatorum Dalmationumque regni regimine per vexillum, ense, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex*. Uo. Nr. 109.

¹⁰² KNAUZ F.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. Strigonii 1874. 85. (Nr. 59.)

¹⁰³ TÓTH E.: István és Gizella miseruhája. Századok 1997. 3–74.

¹⁰⁴ TÓTH E.: A Szent Korona apostollemeczeinek keltezéséhez. *Communicationes ArchHung* 1996. (a továbbiakban: TÓTH 1996.) 181–109.

a koronázáskor Szent István koronáját és „öltözetét” adták fel.¹⁰⁵ Természetesen ezeket a közléseket nem szó szerint kell érteni. Szent István palástján a felirat vitathatatlanul bizonyítja, hogy a ruhadarab az első magyar király személyéhez köthető, akkor is, ha eredetileg nem koronázó palásznak, hanem miseruhának készült. A koronáról is joggal állíthatták, hogy az első királyé volt, hiszen olyan ötvöstárggyal, ereklyével bővítették, amely tudásuk – és mai tudásunk – szerint Szent Istváné volt.¹⁰⁶

Ne felejtsük el: a középkori mentalitás sajátos jellemzője volt a *pars pro toto* elve, amely a vallási életben és szokásokban nap mint nap érvényesült. Hiszen a keresztények számára állandóan ismétlődő cselekmény volt a mise bemutatása, amelyben az Eucharistia jelenléte mindennapos, reális – mert látható – kifejezése volt az egészet (Krisztus) a résszel (ostya-kenyér-Eucharistia) való „helyettesítés” élő valóságának. Ez annak ellenére is igaz, ha az egyháziak pontosan tudták, hogy nem ez a kenyér *consecratiójának* teológiai értelmezése. És mi mást fejezett volna ki a nyugati kereszténység ereklyetiszteletének koraközépkori gyakorlata? Akkor, amikor a vértanúk *corpusculáival* tették az oltárt „szentté”, amikor a szentek legkisebb ereklyéi mintegy a szent teljes jelenvalóságát fejezték ki. A hívő nép számára ezt még kézzelfoghatóbbá, érzékelhetőbbé tették az emberi testrészeket ábrázoló foglalatok, főképpen pedig a mellképalakú ereklyetartók. És amint a szent ruhája, használati tárgyai, a vértanúságának eszközei, tehát mindazok a tárgyak, amelyek a legszemélyesebben kapcsolódtak hozzá, ereklyévé váltak, az első, szentté avatott király „használati tárgyai” voltak a legmegfelelőbbek arra, hogy az egyházi szertartáson a jelölt számára az avatás eszközeivé, azaz jelvényekké váljanak.¹⁰⁷ Ezért választották ki a fehérvári bazilika kincstárából azt a miseruhát a koronázási öltözethez, amely nemcsak fényes megjelenése miatt

---

¹⁰⁵ Idézi őket FÜGEDI E.: A magyar királykoronázások rendje a középkorban. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1984. (a továbbiakban: FÜGEDI 1984.) 266–267. Az *ornatus* és az *apparatus* értelmezéséhez: SCHRAMM, E. P.: Kaiser, Könige und Päpste. III. Stuttgart 1969. 186–199.

¹⁰⁶ TÓTH 1996.

¹⁰⁷ Az elvről ugyanígy írt FÜGEDI 1984. 268., csakhogy ennek gyakorlati megvalósulását Szent István esetében – tévesen – nem látta igazolhatónak.

volt a legmegfelelőbb,¹⁰⁸ hanem amelyik az első magyar királyhoz kapcsolódott. Talán még azt is tudták, hogy 1031-ben jubileumi ajándék volt a koronázás 30. évfordulóján.¹⁰⁹

S ezért választották ki azt a jogart, amelyről tudhatták, hogy Szent Istváné volt,¹¹⁰ noha szokatlan formája különbözött a korban használtaktól. Legalább az Árpád-kor késői szakaszáig ugyanez valószínűsíthető Szent István kardjáról is, amely talán 1272-ben Prágába került.¹¹¹ Végül ezért (is) készítették azt a koronát, amelybe beépítettek olyan részeket, amelyekről úgy tudták, hogy Szent

¹⁰⁸ A bazilika alighanem számos olyan *paramentumot* őrzött, amelyek Szent Istvánhoz voltak kapcsolhatóak.

¹⁰⁹ TÓTH 1996. 45–48.

¹¹⁰ A zalavári apátságban a XVI. század közepén még számon tartották Szent István kürtjét. FÜSSY T.: in: Pannonhalmi Rendtörténet VII. Függelék. 598–606. (Nr. 106.); TÓTH E.: Szent Adorján és Zalavár. Századok 1999.; 1307 előtt adták el a somogyvári apátságban őrzött *unum cifum sancti regist*. Veszprémi regeszták 1301–1387. Összeállította KUMOROVITZ L. BERNÁT. Bp. 1953. Nr. 35.; Itt jegyzem meg, hogy Szent István (egyik?) fejerekllytartója Izabella királyné birtokában volt, s nem lehetett akármilyen örvöstárgy, ha Castaldo Alfonz érdeklődését is felkeltette, és felhívta I. Ferdinánd figyelmét a megszerzésére. ÓVÁRY L.: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai II. Bp. 1894. nr. 633.; 1542-ben pedig a remetinczi egyház (Varasd vm.) erekllytartójában őrizték Szent István oldalbordáját: *Costa sancti Stephani in argenteum accepta*. IVÁNYI B.: A körmendi levéltár Memorabiliái. Körmendi Füzetek 2. Körmend 1942. 102. (Nr. 141.). FÜGEDI 1984. 268. szkeptikusan írt arról, hogy az emlékezet mennyi időn keresztül képes hatékonyan működni. Az egyházi központokban azonban mindenféle írásbeli rögzítés nélkül évszázadokon át megőrizhették egy, számukra fontos, érdekes vagy emlékezetes tárgy vagy esemény történetét. A szombathelyi püspökségen őriznek néhány egyszerű, semmitmondó fapálcikát, amelyen Hefele Menyhért, a templom építőmestere az 1790-es évek során vonások felrovásával számolt. A szájhagyomány működését, az emlékezés fennmaradását nem lehet csupán generációs kérdésnek felfogni. Ha egy zárt közösség életében nem történik katasztrófa, akkor évszázadokig fennmaradhat a szájhagyomány. Palásthy Katalin vásárhelyi apátnő a XVI. század közepén még tudta, hogy az apácakolostort Szent István Skolasztika nevű, santa rokona számára alapította. Holott, fél száz évvel korábban még a kolostor szerzetesrendje is megváltozott, a bencéseket a premontreieket váltották fel (LUKCSICS P.: A vásárhelyi apácák története. Veszprém 1923. 14.). A püspöki székhelyek és a monostorok különösen alkalmasak voltak a közvetítésre. Ebben csak a tatárjárás, a hódoltság és II. József feloszlató rendelete teremtetett *tabula rasat*. Ha maradt még valami hagyomány, az a szerzetesrendek feloszlatásakor végleg eltűnt.

¹¹¹ FETTICH N.: in: SZIE III. 475–516.

Istváné voltak. A szent ereklyétől maga a korona is kiérdemelte a *sacra* jelzőt.¹¹² Ezt követően, mint a koronázás legfontosabb tárgya, maga is szentté (1256), és az első magyar király koronájává vált.

A magyar koronázási öltözetet és a jelvényeket tehát aszerint válogatták össze, hogy volt-e közülük Szent Istvánhoz. Ennek a XIII. századi és későbbi forrásközlések megfelelnek. A koronázási jelvények kiválasztásának ez a módja csak azután jöhet szóba, hogy az első királyt szentté avatták.

---

¹¹² A jelvényekbe szerelt, alkalmazott ereklyékről összefoglalóan SCHRAMM, E. P.: in: HS I. 312.; III. 914–915.; SCHRAMM, E. P.: in: SCHRAMM–MÜTHERICH 34.

TÓTH ILDIKÓ

Káptalan a déli határszélen

(A boszniai székeskáptalan területi hatóköre a XIV. század közepéig)

HITELESHELYEK ÉS TERÜLETI HATÓKÖRÖK

A XIII. század első évtizedeiben meginduló hiteleshelyi oklevélkiadás letéteményesei a székes- és társaskáptalanok, illetve a szerzetesrendi konventek voltak. Hiteleshelyi tevékenységük megindulása azonban nem egyidőben történt. 1210 körül először csak a tekintélyesebb magyar káptalanok (esztergomi, győri, budai, székesfehérvári káptalan), az 1220-as évektől azonban már a kisebb testületek, a bencés konventek és a szlavón káptalanok is megjelentek az oklevélkiadásban.¹

Tekintélyük korán megszilárdult. A XIII. század második felétől az általuk kiadott oklevél már önmagában bizonyító erejű volt, nem volt szükség tanúbizonyosságra vagy esküre. A hiteleshelyeket egyre többen keresték fel magánjogügyleteik (adásvétel, csere, zálog, adomány, végrendelet, birtokosztály) írásba foglalása végett, illetve hatósági megbízásoknak tettek eleget (pl. határjárás, idézés), melyeknek lefolyásáról az őket megbízó hatóságnak tettek jelentést.²

A feladatot ellátók köre kezdetben nem volt megszabva, így a XIII–XIV. század fordulóján székes- és társaskáptalanok, valamint szerzetesi konventek is folytattak hiteleshelyi tevékenységet, 1353 után azonban – egy törvényi szabályozást követően³ – csak a székeskáptalanok, egyes társaskáptalanok, a szerzetesrendek

¹ SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (a továbbiakban: SZENTPÉTERY 1930.) 122–123.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. TAKÁCS IMRE. Bp. 1996. 481–482.

² SZENTPÉTERY 1930. 125–127., 131.

³ A kisebb létszámú szerzetesi konventek jobban befolyásolhatók, megbízhatatlanok voltak, ezért az 1351/3. tc. megtiltotta nekik, hogy birtokelidegenítésről oklevelet állítsanak ki, pecsétjeiktől pedig megvonta a közhitelűséget. A törvény gyakorlati alkalmazására 1353-ban került sor, mikor a király bekérte a hiteleshelyi pecsétet, és csak a megbízhatóknak adta vissza. BÓNIS GYÖRGY: A közhitelűség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. Levéltári Szemle 1964. (a továbbiakban: BÓNIS 1964.) 126.

közi pedig csupán a bencések, premonstreiek, stefaniták és johanniták nagyobb konventjei élhettek ezzel a joggal.⁴

Kezdetben a káptalanok és konventek területi illetékességét nem szabályozták,⁵ területi hatókörük nem követte sem a világi, sem az egyházi közigazgatási határokat, így működésüknek csak a fizikai korlátok (nehézséges közlekedés, rossz útviszonyok) és a szomszédos hiteleshelyek működése szabott korlátokat. Azonban a nagyobb személyzettel ellátott, a világiak előtt egyházi funkcióiknál fogva tekintélyesebb székeskáptalanok hiteleshelyi oklevéladása földrajzilag is kiterjedtebb volt, mint a kisebb társaskáptalanoké és szerzetesi konventeké. Lefedte az egész egyházmegyét, sőt gyakran túl is nyúlt azon. Két társaskáptalan viszont, a székesfehérvári Boldogasszony-, illetve a budai káptalan már az Árpád-korban a szokás folytán országos hatókörrel rendelkezett.⁶

Középkori szokásjogunk összefoglalója, Werbőczy István „Tripartitum”-a 1514-ben az országos hatáskörű káptalanok és konventek között sorolta fel a fehérvári, budai káptalanok és a fehérvári keresztes konvent⁷ mellett a boszniai káptalant is.⁸ A központi fekvésű, nagy hagyományokkal rendelkező hiteleshelyek

⁴ E. KOVÁCS PÉTER: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. Archivum 1990. 26–27. Hiteleshelyi tevékenységük egészen a XIX. század második feléig tartott, működésüknek a közjegyzői intézmény bevezetéséről szóló 1874/35. tc. vetett véget. BÓNIS 1964. 128.

⁵ Az 1298/13. és az 1351/12. tc. előírta ugyan, hogy a káptalani embereket tanúbizonyságra a legközelebbi káptalanból kell kivinni, de a törvényi szabályozás nem valósult meg a mindennapok szintjén. KOVACHICHMÁRTON GYÖRGY: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros I. Budae 1798. 114.; Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Szerk. DÖRY FERENC, BÓNIS GYÖRGY, BÁCSKAI VERA. Bp. 1976. 138.

⁶ KOSZTA LÁSZLÓ: A pozsegi káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. Századok 1998. (a továbbiakban: KOSZTA 1998a) 21.; KOSZTA LÁSZLÓ: Írásbeliség a pécsi egyházmegyében 1353-ig. A hiteleshelyek. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. SÜMEGI JÓZSEF, ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 1998. (a továbbiakban: KOSZTA 1998b) 179.; KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Tanulmányok Pécs történetéből 4. Pécs 1998. (a továbbiakban: KOSZTA 1998c) 79–95.

⁷ Árpád-kori hatókörére l. HUNYADI ZSOLT: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1998. (a továbbiakban: Capitulum I.) 61.

⁸ Werbőczy István Hármaskönyve. Szerk. KOLOSVÁRI SÁNDOR, ÓVÁRI KELEMEN. Bp. 1897. 283. II. rész, 21. cím.; KOMJÁTHY MIKLÓS: A hiteleshelyek. História 1982/2. 29.

mellett némiképp kilóg a sorból a XIV–XV. század fordulóján – a törökkel kötött fegyverszünetek ellenére – határmenti villongásoknak leginkább kitett szerémségi részekben, a Valkó megyei Diakóváron⁹ székelő boszniai káptalan országos hatásköre. Nem véletlenül. Az 1498/12. tc. említi először a boszniai káptalan országos hatáskörét, melyet a budai káptalan mintájára kaptak kanonokjaik elszegényedése miatt.¹⁰ A döntést tehát égető szükség szülte. A boszniai káptalan azonban hiteleshelyi tevékenysége kezdetekor sem volt rózsásabb helyzetben, mint a Mohács előtti évtizedekben. Sőt, az igazi erőpróbát éppen ekkor kellett kiállnia.

MISSZIÓS PÜSPÖKSÉG A DÉLVIDÉKEN

A XII. század végétől a magyar állam hódító déli expanzív külpolitikája hatására a magyar egyház nagytömegű máshitű megtérítésének feladata elé került. A térítést missziós püspökségek felállításával oldották meg. Ezeknek feladata az adott terület vagy nép keresztény hitre térítése volt, megelőzve és megalapozva az állandó egyházszervezet majdani kiépítését. A fénykorát élő pápai hatalom nem csekély ösztönzésére a XIII. század második negyedében a magyar egyházszervezet égisze alatt egymás után állították fel a déli határvidék szomszédságában a missziós püspökségeket, így a szerémi és a kun püspökséget is.¹¹ Szintén e folyamatba tartozott a magyar segítséggel létrehozott boszniai egyházmegye felállítása.¹²

⁹ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. (a továbbiakban: CSÁNKI) II. 281.

¹⁰ „De capitulo Bosznensi statutum est: quod ex quo ejus canonici totaliter destructi esse dignoscuntur, pro reformatione illius ecclesiae (quae in honorem sancti Petri constructa est) habeant facultatem ubique per totum regnum, pro testimonio capitulari ambulare: ad instar capituli Budensis.” Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. Bp. 1899. 602–603. (1498/12. tc.)

¹¹ KOSZTA LÁSZLÓ: Missziós püspökségek. In: Korai magyar történelmi lexikon. (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 458–459.

¹² A nyugati kereszténységnek már korábban is voltak Boszniára vonatkozó igényei, térítés is folyt ezen a területen, de az elzárt hegyes vidék nem tette lehetővé a nyugati típusú kereszténység tartós megtelepedését. A XII. század folyamán Bizáncban feltűnt eretnek bogumilok az üldözések elől

1233. március 30-án XXII. János pápa Johannes Wildeshausen eretneküldöző domonkos szerzetest nevezte ki magyar Bosznia első püspökévé. A püspökség megerősítésére IV. Béla király öccse, Kálmán herceg 1237–39 között keresztes hadjáratot vezetett az érintett területre. 1238-ban a kun püspök szentelte fel az első magyar származású boszniai püspököt, Pósa domonkos rendi szerzetest. Az új püspök székesegyház építésébe kezdett Brdóban, a mai Szarajevo környékén. A Szent Péter tiszteletére alapított székeskáptalan szintén az ő működése alatt létesült, a püspökséget dotáló adományok nagy részéhez is ekkor jutottak.¹³

Az eretnekség elharapózása miatt azonban forró lett lábuk alatt a talaj, 1247-ben a püspök és káptalanja menekülésre kényszerült. Az 1250-es évektől ideiglenes jelleggel Kálmán hercegtől kapott birtokukra, a magyarországi Valkó megyei Diakóvárra tették székhelyüket, ugyanakkor joghatóságukat megtartották Boszniában, és az 1244. évi privilégium alapján kiterjesztették azt Valkó megyei birtokaikra is.¹⁴ A század második felében még időnként visszatértek Brdóba, de a XIII–XIV. század fordulójától végleg Diakóváron maradtak. A Bosznia feletti joghatóság a térítő domonkosok kezébe került, a boszniai püspökök pedig kivált-

---

Szerbiába és Boszniába menekültek, ezért a hatalomra törő pápaság clérkczettnek látta az időt, hogy a Magyar Királyság katonai védőszárnyai alatt beavatkozzon Bosznia vallási viszonyaiba. L. a témáról bővebben HODINKA ANTAL: Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Bp. 1898. (a továbbiakban: HODINKA 1898.); M. E. GAŠIĆ: Brevis conspectus historicus dioecesis Bosniensis-Diacovenss et Sirmiensis. Essekini 1944.; GYETVAI PÉTER: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München 1987. (a továbbiakban: GYETVAI 1987.) 51–54.; ROKAY PÉTER: Boszniai püspökség. In: KMTL 124–125.

¹³ A püspökség korai időszakának jövedelmeiről az 1244. július 20-án kelt privilégium tartalmaz adatokat, amely megerősíti a püspökség összes addigi birtokait, amelyek Ozorában és Valkóban fekszenek. A jövedelmek ez alapján döntően négy jól elkülöníthető forrásból származtak. Az első forrás Kálmán szlavón herceg adománya, amely a valamikor 1235 és 1239 között kapott Valkó megyei Diakóvár és Belezna birtoktesteket foglalta magában. A második rész Ninoszlav bosnyák bán adománya, a harmadik – Hodinka Antal szerint – az 1234-es újraalapításkor kapott törzsvagyon, a negyedik forrás pedig a sói, ozorai és más zsupákbeli tized. A püspökség területe ugyanakkor megnőtt, hiszen a privilégium a Kálmán által korábban adományozott valkói birtokokon teljes lelki és világi joghatóságot adományozott nekik, csorbítva ezzel a pécsi püspökség jogait. HODINKA 1898. 6–8.

¹⁴ Az adomány valóságos kis megye volt Valkó megye délnyugati részén. A valkói birtokok pontos feltérképezésére l. CSÁNKI DEZSŐ: Boszniai püspökség Magyarországon. Századok 1893. 467–477.

ságukkal élve egyházmegyévé fejlesztették Valkó megyei birtokaikat, és ezzel sikerült a főpapság között maradniuk.¹⁵

ÚJ SZÉKESKÁPTALAN A PÉCSI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN

Új székhelyén a káptalan már nem foglalkozott térítő feladatokkal, hanem az új körülményeknek megfelelően bekapcsolódott azon székes- és társaskáptalanok, valamint konventek sorába, melyek az írásbeliség iránt a XIII. századtól megnövekvő igények kielégítésére hiteleshelyi tevékenységet folytattak. Ezen tevékenységük ugyan már 1293-tól adatolható,¹⁶ okleveleik azonban csak 1300-tól maradtak fenn.¹⁷

Az egyetlen problémát az jelentette, hogy Boszniaába nem tudtak visszatérni, ugyanakkor a pécsi egyházmegye területéből kiszakított magyarországi területük egy az egyben a boszniai püspökség magánbirtokát képezte. A hiteleshelyek a visszaélések elkerülése és a gyanú elhárítása érdekében saját ügyben ritkán állítottak ki oklevelet,¹⁸ így tevékenységük első pillanatától, a XIII–XIV. század fordulójától arra voltak kárhoztatva, hogy a hozzájuk legközelebb eső pécsi püspökség területeit próbálják hatóköriükbe vonni. Ez egyedülálló a magyarországi székeskáptalanok hiteleshelyi gyakorlatában.

¹⁵ HODINKA 1898. 11.; GYETVAI 1987. 52.

¹⁶ A pécsi káptalan szeptember 29-i oklevele említi a boszniai káptalan nótáriusát, aki Szentemágozs nembeli Tamás boszniai püspököt képviselte a hiteleshely előtt. M. KOSTRENCIĆ–T. SMICIKLAS: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I–XVII. Zagreb 1904–1981.* (a továbbiakban: Smič.) VII. 153–154.

¹⁷ István alországbiro 1300. április 30-i oklevele említi, hogy bemutatrák az alországbiro előtt perben a boszniai káptalan idézőlevelét. Smič. VII. 379.; Az első eredetiben fennmaradt oklevelük 1303. augusztus 6-i keltezésű. Df. 289192. Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I–V., VII–XI., XXIII. Szerk. ALMÁSI TIBOR, BLAZOVICH LÁSZLÓ, GÉCZI LAJOS, KRISTÓ GYULA, PITI FERENC. Bp.–Szeged 1990–2000. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) I. 432. sz.; A hiteleshelyi oklevéladásban korszakhatárként értelmezhető 1353-ig 75 oklevelük maradt fenn.

¹⁸ SZENTPÉTER 1930. 127.

A XIII. század utolsó évtizedében, mikor a boszniai káptalan megkezdte hiteleshelyi tevékenységét, közvetlen közelében, a pécsi egyházmegye területén már több káptalan és konvent folytatott hiteleshelyi tevékenységet. Elsőként a pécsi káptalan 1214-től, a jelentős székeskáptalanokkal (Veszprém, Esztergom, Győr, Várad) és a nagy királyi prépostságokkal (Székesfehérvár, Buda, Arad) egyidőben. Az Anjou-korra az írásbeliség és oktatás központjaként működő püspöki székhely az ország egyik legnagyobb káptalanjává nőtte ki magát, a Dél-Dunántúl legnagyobb, az ország egyik legforgalmasabb hiteleshelye lett belőle.¹⁹

A Dráván túli területeken az 1220-as években a pozsegaszentpéteri társaskáptalan kapcsolódott e tevékenységet folytatók sorába, bár rendszeres működésükre csak a XIII. század közepétől került sor, igazi lendületet munkájuk azonban az 1280-as évektől kapott.²⁰ A bencés konventek később léptek fel hiteleshelyi tevékenység végzésével, így a pécsváradi konvent első oklevele 1254-ből, a szekszárdi konventé 1279-ből való, bár ez utóbbi már a XIII. század elejétől részt vett ilyen jellegű feladatokban.²¹

E négy nagyobb jelentőségű hiteleshely mellett öt időlegesen működő, az uralkodó család kegyurasága alá tartozó szerzetesrendi konvent is tevékenykedett mint hiteleshely közvetlen környezetük számára,²² de az igazán jelentősek a pécsi székeskáptalan, a pozsegai társaskáptalan, illetve a pécsváradi és szekszárdi konvent voltak. A pécsi káptalannak, vagyis az egyházmegye székeskáptalanjának volt a legnagyobb hatóköre. Főleg Baranya megyére terjedt ki, de Zágráb, Körös, Verőce, Somogy, Bács, Bodrog megyei, továbbá szerémségi birtokok és birtokosok is előfordulnak okleveleiben. A pozsegaszentpéteri káptalan törzsterülete Pozsega megye volt, de Valkó, Somogy és Verőce megyék területén is tényke-

¹⁹ KOSZTA LÁSZLÓ: Hiteleshelyek a pécsi egyházmegyében 1353-ig. Baranya 1991. (a továbbiakban: KOSZTA 1991.) 57–58.; KOSZTA 1998c 79–95.

²⁰ KOSZTA 1991. 59–60.; KOSZTA 1998b 172.

²¹ KOSZTA 1991. 61–62.; KOSZTA 1998b 174–175.

²² Hiteleshelyi tevékenységet végzett a cikádori ciszterci kolostor 1270-től, a gotói vagy tisztesvölgyi ciszterci monostor (egy oklevele maradt fenn 1282-ből), a dunaföldvári bencés apátság, amely nagyjából a boszniai káptalannal egyidőben jelentkező hiteleshelyi tevékenység végzésével (1299-ből és 1303-ból maradt fenn oklevele) és végül két johannita konvent, az okuri Szt. Lőrinc egyház (az 1275 körüli évekből maradt fenn három oklevele), illetve a Pozsega megyei Pakrác (1250, illetve 1266 körül). KOSZTA 1991. 63–64.; KOSZTA 1998b 175–178.

dett. A pécsváradi konventnek főleg Baranya megye, kisebb részben Tolna,²³ a szekszárdi konventnek ezzel szemben Tolna, és kevésbé Baranya volt tevékenységi körzete.²⁴

A Dráva–Száva közének keleti részén, így a pécsi püspökséghez tartozó kelet-alkáni részeken a szomszédos kalocsai érsekség bácsi, illetve a szerémi püspökség kőki káptalanja is végzett hiteleshelyi feladatokat.²⁵

A XIV. század elején a boszniai káptalan személyében egy új hiteleshely jelent meg a pécsi egyházmegye területén. Egy hiteleshely tevékenységének fontos jellemzője hatóköre, vagyis egyrészt annak a területnek a nagysága, ahonnan ügyfelei érkeznek, másrészt az a terület, ahol külső hiteleshelyi munkát (határjárás, iktatás, vizsgálat, idézés) végez. A boszniai káptalan hiteleshelyi tevékenységének első két évtizedéből kevés adat maradt fent. Az 1310-es évvel bezárólag a káptalan egyetlen külső hiteleshelyi munkáját egy István alországbíró által elrendelt idézés jelenti a Valkó megyei Tolmány birtokot érintő ügyben,²⁶ a többi oklevele fele-fele részben alkáni és pozsegi birtokátruházásokról szól.²⁷

Hasonló tendencia figyelhető meg az 1310-es években: itt is egyetlen külső hiteleshelyi munkával találkozunk. Az 1313. június 11-i keltezésű oklevél egy hatalmaskodási ügy kivizsgálását jelentette I. Károly királynak: alkáni nemesek elmondása szerint ozorai nemesek Garai István fia Kozol (dict.) Pál mester 23 faluját, továbbá házait és épületeit is felégették, javait elrabolták, s mindezt azzal tetézték, hogy Pál mester feleségére házát is rágyújtották.²⁸ A korszak többi okirata elzálogosításról, birtokosztályról, hitbér és jegyajándék kiadásáról, illetve

²³ Árpád-kori hatókörére l. KÖFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban (1254–1301). In: *Capitulum* I. 147–148.

²⁴ SZAKÁLY FERENC: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* I. Szekszárd 1968. 29.; KOSZTA 1991. 65–66.

²⁵ A bácsi káptalan törzsterülete az Árpád-korban Bács megye nyugati és Valkó keleti részét foglalta magában. PARLAGI MÁRTON: A bácsi káptalan hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. Szeged 1999. (kézirat) 40. Az Anjou-kor eleji előfordulásukra l. Anjou-oklt. I. 44–45., 360., 512. sz.

²⁶ Garai István mester királyi ember a boszniai káptalan hitese emberének jelenlétében megidézte Lampert fia Márkot a királyi jelenléti színe elé testvére, Lampert fia Rozboyd ellenében egy közönytörtént birtokosztályról szóló oklevél bemutatása végett. Smič. VII. 379.

²⁷ Dl. 1692., Dl. 86898., Df. 265823., Dl. 1758.

²⁸ Anjou-oklt. III. 537. sz.

pátens oklevelek átírásáról szól.²⁹ Egyben azért hasonlítanak: mindegyiket Valkó megyei birtokok ügyében adták ki, és a korábbiakhoz hasonlóan az oklevelekben fellelhető valkói birtokok többsége Diakóvár közvetlen közelében található.

Az 1320-as években mintegy ötszörösére nő a fennmaradt oklevelek száma. Főként a hitbér és jegyajándék, illetve leánynegyed kiadásáról, továbbá eltiltásról szóló iratok aránya ugrik meg az adásvételek kárára.³⁰ Ugyanakkor a külső hiteleshelyi vizsgálatról szóló adatok csupán egy-egy idézésről,³¹ vizsgálatról és iktatásról³² szólnak. Hatalmaskodás kivizsgálásáról tesz jelentést a királynak egy 1323. október 5. előtti oklevél: Domokos egykori nádor fiai, Vörös János és Mihály a király iránti hűtlenségüket Imre fia Pál Ireg, illetve Phile mester fiai Pál és Miklós Szentmárton nevű valkói birtokainak kifosztásával és lerombolásával tették. A birtokokon hat, illetve hét embert meg is öltek, és ezzel 1000 marka kárt okoztak.³³

Már az előző évtized végén kezdődik, de erőre éppen az 1320-as évekre kap az a tendencia, hogy a káptalan Valkó megye keleti részeiből is egyre többen felkeresik. Főleg a megye Duna menti, északkeleti részéből. A XIV. század második évtizedének végétől a délkeleti terjeszkedésre is vannak adatok. A káptalan Valkó megyei térfoglalása egyenesen következett abból, hogy a káptalan székhelye a püspökséggel együtt a Valkó megyei Diakóváron volt, a püspökség birtokai is a megye délnyugati területein feküdtek. A boszniai káptalan hiteleshelyi tevékenységének megindulásával a Dráván túli vidék hatáskörileg megoszlott. A boszniai káptalan valkói térhódításával a pozsegi káptalan kiszorult ezekről a területekről, ezzel szemben a nyugati területek felé fordulva Verőce megyére, illetve

²⁹ Smič. VIII. 265. és 281.; Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. NAGY IMRE, NAGY GYULA. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) I. 486.; Smič. VIII. 581.; AO I. 534–535.

³⁰ Dl. 72267., Dl. 2170.; AO II. 85. és 87–88.; Smič. IX. 153. és 169–170.; AO II. 156–157.; Anjou-oklt. IX. 347., 361. és 362. sz.; Dl. 72267.; AO II. 236–237.; Dl. 91206.; Anjou-oklt. XI. 430. sz.; AO II. 333–335.; Dl. 2464., Dl. 86241.; AO II. 431.; Dl. 91249.

³¹ 1329. november 18-i oklevél szerint a Valkó megyei Bogdánfalván idézték meg Márton bán fia Miklóst Isyp fia János fia István ellenében. AO II. 477.

³² 1321. február 21-i jelentőlevél szól a valkói királyi várföld határjárásáról és iktatásáról Gylctus comes fia János mester számára.

³³ Smič. IX. 159–162.

Körös megye keleti és középső területeire is kiterjesztette hatókörét. A pécsi káptalan ugyanakkor Pozsega megyéből szorult ki, Valkó megyei jelenléte is rohamosan csökkent, észak felé azonban új területeket tudott hatáskörébe vonni.³⁴

A boszniai káptalan térfoglalása azonban itt nem állt meg. Külső hiteleshelyi munka végzésére az 1330-as évek elején Szerém megyébe, a következő évtized elején Baranyába is eljutott. 1330. szeptember 12-én I. Károly parancsára Dénes fia István mestert akarták beiktatni a Szerém megyei Solt birtokrészébe, ez azonban ellentmondás miatt megghiúsult.³⁵ 1332. március 20-án szintén a király megbízásából a Szerém megyei Pachey birtokot mentek ki felbecsülni ugyancsak Dénes fia István számára.³⁶ De a Szerémség keleti részéből is nagy tömegben keresték fel otthonában a káptalant mint hiteleshelyet 1333. március 10-én tanúbizonyítás végett. Nagymartoni Pál országbíró parancsára Dénes fia István érdekében három szóvivő (*prolocutor*), majd negyven szerémségi nemes tanúsította, hogy Pachey egy birtokrésze, amit az oklevél kibocsátásakor a szerémi illetőségű János fia Éliás birtokolt, valójában István öröklött birtoka, és mindezt 190 közrendű ember is megerősítette. Az Árpád-kori alaki tanúbizonyításnak XIV. századi maradványa, hogy a fél tanúi közül csak hármat hallgattak ki személyesen, a többiek azok állítását csupán kezeik felemelésével és helyeslő kiáltásukkal erősítették meg.³⁷

Az 1333. július 3-i privilégium szerint maga I. Károly király is – ugyan nem személyesen, hanem Alsáni János macsói bán (1328–34) által képviselve – a káptalanhoz fordult. A később nagy karriert befutott Becsei Töttössel³⁸ cserélte el a Baranya megyei Majsa³⁹ és Babocsa birtokokat.⁴⁰

³⁴ KOSZTA 1998c 79–95.; KOSZTA 1991. 90–94.

³⁵ VARJÚ ELEMÉR–IVÁNYI BÉLA: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez I–II. Bp. 1908–1928. (a továbbiakban: Bánffy) I. 62–63.

³⁶ Bánffy I. 69–70.

³⁷ Smič. X. 86–87.; HAJNIK IMRE: Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. (a továbbiakban: HAJNIK 1899.) 282–285.

³⁸ Becsei Imre és fiai, Töttös (István) és Vesszős (György) karrierjére l. SZEGFÜ LÁSZLÓ: György, Crisafán fia, aki megjárta a túlvilágot. Irodalomtörténeti Közlemények 1986. 1–21.

³⁹ A XIII. sz. végén a Héder nem birtoka volt. 1333-ban már a király rendelkezik róla. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: GYÖRFFY) I. 338.

⁴⁰ Smič. X. 111–112.

A macsói bán⁴¹ – aki ebben az időszakban már egyben több délvidéki megye ispáni tisztét is viselte – első megjelenése új hatalmi tényező felbukkanását jelzi a boszniai káptalan oklevelezési gyakorlatában. Ezentúl nemcsak a király vagy az országbíró parancsára jártak el,⁴² hanem a macsói bán is egyre sűrűbben jelenik meg *relatio*ikban. Így a báni címben Alsáni Jánost követő Ostfi Miklós macsói bán (1335–1339) megbízásából a harmincas években kétszer vonultak ki. Az első alkalommal, 1338 júliusában a pozsegai Pukor és Vizkuz birtokokat becsülték fel és iktatták be zálogként Tuz (dict.) Lőrinc fia Pál mester számára.⁴³ Egy 1339. július 3-i oklevél szerint pedig a Valkó megyei Terpenye birtokon végeztek határjárást és iktatást egy birtokvita kapcsán a bácsi káptalan privilégiuma alapján, amit az oklevél szövege szerint ott be is mutattak.⁴⁴ Ez az egyetlen adat a káptalan gyakorlatában (és egyben az okirati bizonyítás szép példája), mikor birtokvita kapcsán egy már létező oklevél segítségével állapították meg a vitatott terület határát, és a jelentésben a tájfelszín azon módosulásait is jelezték, amelyek a bácsi privilégiumlevél kiadása után következtek be.

Az 1330-as,⁴⁵ illetve 40-es évek okleveleinek⁴⁶ alapján a káptalan vonzás-körzetének némi változását tapasztalhatjuk. A 30-as évek elején megfigyelt kelet felé nyitást egy azzal ellentétes irányú, Valkó megye északnyugati része, illetve az ezzel szomszédos Dráván túli Baranya megye felé való elmozdulás váltja fel.

Egy 1341. március 9-én kelt oklevél szövege szerint pedig már a Drávát is átlépve I. Károly király parancsára a Baranya megyei Gétmonostora birtokába

⁴¹ 1317-ben I. Károly megszerezte II. Uros szerb királytól Macsó várát és vidékét, két év múlva Nándorfchérvár várát is. Az új tartomány élére 1320 körül macsói bán címmel helytartót állított, aki egyúttal Valkó és Bodrog megyéknek is ispánja maradt. Később a báni méltósághoz csatolták a szcerémi (1323), baranyai (1328), bácsi (1333) ispáni tiszteket is. PESTY FRIGYES: A macsói bánok. Századok 1875. 361–377.; ROKAY PÉTER–TAKÁCS MIKLÓS: Macsó. In: KMTL 421.; ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp. 1996. 27. Okleveleik nagyobb számban az 1330-as évek közepétől maradtak fenn.

⁴² Az 1330-as évekre vonatkozóan I. 35., 36. lábjegyzet, illetve 1330. szept. 21-i keltezéssel egy újabb idézés Nagymartoni Pál országbíró parancsára a 31. lábjegyzetben már említett ügyben.

⁴³ Dl. 99971.

⁴⁴ Anjou-oklt. XXIII. 398. sz.

⁴⁵ Dl. 87956.; Smič. X. 86–87.; Smič. XI. 508–517.; Dl. 87956., Dl. 33586.; Anjou-oklt. XXIII. 97. és 280. sz.; AO IV. 21–23.; Dl. 40845.

⁴⁶ Smič. X. 645–646.; AO IV. 413–414.; Dl. 9121.; Smič. XI. 415–416.

iktatták be Szécsényi Tamás erdélyi vajdát (1321–1342), Nagy Lajos későbbi országbíróját.⁴⁷ A felkérésre azért kerülhetett sor, mivel a nevezett birtok határtársai a környék nagy hiteleshelyei, a pécsi székeskáptalan, a székszárdi és a pécsváradi konvent voltak, akik – mivel érdekelve voltak az ügyben – nem végezheték el az iktatást.

1345-től távolabb fekvő megyék birtokairól is állítottak ki okleveleket, így a Somogy megyei Pata helység ügyében egy eltítást,⁴⁸ illetve a Sopron megyei Család és Csepreg birtokokról egy elzálogosítást.⁴⁹ Utóbbi kiadására azért kerülhetett sor, mivel a zálogba vevő fél a délvidék új ura, Ostfi Miklós testvére, a báni székben őt követő Domonkos (1340–1353) volt.

Az 1340-es évekre megnő a külső hiteleshelyi munka aránya. Idéztet, illetve per végén iktatást több esetben az országbíró parancsára rendelték el.⁵⁰ Egy alkalommal iktattak a király megbízásából,⁵¹ egy másik esetben pedig a fentebb említett Ostfy Domokos macsói bán parancsára jelöltek ki határt.⁵²

Az 1350. január 22-i oklevél Apáti "Keszei" Miklós esztergomi prépost, kápolnaispán és titkos kancellár által elrendelt földre tett esküről (*iuramentum super terram*) tudósít. A legünnepélyesebb eskü volt, birtokperekben került rá sor, ha a bíró az oklevelek és a tanúk bizonyága alapján nem tudott dönten, és az esküt a vitás földdarabon kellett letenni. Az eskünek ez a fajtája arra az Európá-szerte elterjedt pogány kori gondolatra épült, hogy a hamisan esküvő beleesik a megásott sírba és elfedi a föld. Ennek megfelelően az eskütevőnek sírszerű gödörbe kellett állnia fedetlen fővel, egy szál öv nélküli ingben (ahogy ekkoriban a halottakat temették), és feje fölött rögöt tartva tette le az esküt, melynek szövegét az esetleges eskütársak a sír szélén állva ismételték.⁵³

⁴⁷ Dl. 87118.

⁴⁸ 1345. május 7. Dl. 71955a. Az érdekelt felek szintén Somogy megyeiek voltak. Kapla és Gede helynevekre l. CSÁNKI II. 607., 616.

⁴⁹ 1347. november 1. Smič. XI. 416–417.

⁵⁰ AO V. 144–145. és 143–147.; Smič. XI. 508–517.; Df. 265824.

⁵¹ L. 47. lábjegyzet.

⁵² 1347. október 8. Smič. XI. 401–402.

⁵³ HAJNIK 1899. 334–335.; ECKHART FERENC: Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 2000. 333.

A Nekksei Denk és Kórogyi Lőrinc fia Phylpus közti birtokper kapcsán lezajlott Baranya megyei határjárásról és Denk mester földre tett esküjéről a két fél érdekében eljárók eltérő jelentést tettek, és ezzel az oklevél kiállítását nehéz helyzetbe hozták.⁵⁴ Ennek tulajdonítható, hogy mindkét fél jelentését külön-külön is írásba foglalták. Míg azonban az esküt tevő felperes érdekében eljárók szövegében csak magát az eskü letételét említik, addig az alperes érdekében eljárók azt is jelentették, hogy Denk mester kétszer is meggondolta, hol tegye le az esküt, ezért két árkot is készíttetett. A hamis eskü megtorlására való figyelmeztetésként pedig az eskü szövegét is rögzítették a *relationak* ebben a részében.⁵⁵

A káptalan hatóköre így az 1350-es évekre a Dráva–Száva közét, különösen Valkó, Pozsega és a Dráván túli Baranya megyét ölelte fel. Külső hiteleshelyi munka során egyetlen egyszer lépték át a Dráva vonalát Gétmonostora birtok beiktatásakor, erre azonban csak a fentebbi kényszerítő körülmények hatására került sor.

A külső hiteleshelyi munkáról és az abban résztvevő káptalani személyekről kevés adat maradt fent. Legkorábbi név szerinti említésük az 1320-as évekből való. Az 1329. november 18-i⁵⁶ és az 1330. szeptember 21-i⁵⁷ idézésben egyaránt Fábián kóruspapot küldik ki egy megismételt idézésre Bogdánfalvára. Kevés káptalani kiküldött nevét találjuk meg kétszer is (ennél többször sosem) az oklevelekben, de ezek minden esetben nagyjából azonos helyre és hasonló feladatok elvégzésére lettek rendelve. Míg az előbbi Fábián kóruspapot kétszer is Bogdánfalvára küldték ki, addig Benedek kanonok kétszer Szerém megyében, Solt és Pachey birtokokon végzett iktatást az 1330. szeptember 12-i és 1332. március 20-i oklevelek alapján.⁵⁸ Ugyancsak kétszer küldték ki egy meghíúsult,

⁵⁴ Ezt jelzi, hogy az okiratba először a tanúk egyetértő jelentéséről szóló formulás részt írták be szinte automatikusan, ezt azonban az oklevél szövegéből ki kellett húzni. Dl. 4108.

⁵⁵ „... *idem magister Denk ... tale deposuisset iuramentum, quod si deum cum adiuuet et terra eius ossa sic assumpmat, ac semen suum semini suo sic relinquere possit, quod predicte terre, quas reambulando circuisset, pertinerent ad possessiones prenotatas...*” Smič. XI. 568–570.

⁵⁶ AO. II. 477.

⁵⁷ Dl. 91249.

⁵⁸ Bánffy I. 62–63., 69–70.

majd végül mégis megtörtént iktatásra Lőrinc kanonokot Koprivna és Zelna Pozsega megyei birtokokra, valamiféle funkciómegosztás tehát a káptalani tagok helyismerete és szakmai felkészültségük alapján lehetett – annál is inkább, hiszen a határjárások, birtokosztályok esetén mértani, földmérési ismeretekre is szükség volt –, de a ránk maradt kevés számú oklevél alapján további következtetéseket erre vonatkozóan nem lehet levonni.⁵⁹

István éneklőkanonokot szintén két esetben küldték ki hiteleshelyi munkára, elsőként 1341-ben Tamás erdélyi vajdát iktatta be a Baranya megyei Gétmonostora birtokába.⁶⁰ Mint már említettük ez az egyetlen eset, mikor a káptalan embere átlépi a Dráva vonalát, erre azonban csak a birtokszomszédok, a pécsi, pécsváradi, valamint szekszárdi hiteleshelyek érdekeltsége miatt kerülhetett sor. A kivételes megtiszteltetés miatt küldhettek egy tisztségviselőt, s feltehetően az ügy kényessége miatt bízták meg őt 1347-ben is.⁶¹ A káptalani kiküldöttekre jellemző, hogy szinte kivétel nélkül kanonokok közül kerültek ki.⁶² Kényesebb, nagyobb körütekintést igénylő ügyekben jelentek meg a tisztségviselők, az előbbi István éneklőkanonok két esetben is, illetve Bene olvasókanonok egy 1346-os határmegújításnál.⁶³

Mindezek figyelembevételével elmondható, hogy dacára a rossz körülményeknek, amelyek a boszniai káptalan alapítását kísérték, Boszniából való menekülésük után képesek voltak szívós munkával Valkó megye délnyugati részén megkapaszkodni, sőt hiteleshelyként az 1320–30-as években északkelet

---

⁵⁹ Iktatásokról a királynak és az országbírónak 6–13 nap múlva írtak vissza, a közelben lévő macsói bánnak pedig 2–5 nap közötti időintervallumban, a közvetlen régióval tehát sokkal intenzívebb volt a kapcsolat.

⁶⁰ Dl. 87118.

⁶¹ 1347. október 8-i oklevél említi, hogy Domonkos macsói bán utasítására Radvány és Koroča birtokok közötti határkijelölésre István éneklőkanonokot küldték ki. Smič. XI. 401–402.

⁶² Kanonokokon kívül mások nem igazán voltak a boszniai káptalanban. Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék alapján az adott időszakban a káptalanban 12 kanonoki állás lehetett, a középső, illetve alsó papi réteg teljesen hiányzott, így legkisebb taglétszámú székeskáptalanjaink közé tartozott. Ez a létszám azonban nem lehetett teljes, mert kóruspapra már az 1329–1330-as évekből van példa (a már említett Fábián kóruspap). Igaz, hogy rajta kívül csak egy 1339-es határellenőrzés során említene még egy kóruspapot, Demetert, de a 12 kanonokon felül egy-két kóruspappal mindenképpen számolhatunk. Smič. X. 60–62.

⁶³ Smič. XI. 271–272.

Valkó, illetve Szerém megye irányában terjeszkedni. A század negyvenes éveitől hatókörük kissé északra tolódott, miközben a vizsgált korszak egészén át Pozsega megye nyugati területeiről is többször fordultak hozzájuk. Hatósági megbízást az 1330-as évekig csak Valkó megye területén végeztek, de ezt követően egy-egy alkalommal Szerém, Baranya és Pozsega megyékben is jártak el királyi, országbírói, vagy épp a korszak végén titkoskancellári parancsra. Megbízásaik fő színtere azonban Valkó megye maradt, ezt a melléjük rendelt valkói hatósági emberek nagy száma is bizonyítja.

Új lakóhelyükön való megtelepedésük tehát sikeres volt, ugyanakkor déli behatolásuk a pécsi egyházmegye területére megváltoztatta az ottani hiteleshelyek hatókörét. Valkóból kiszorulva a pozsegai társaskáptalan nyugatra, a pécsi székeskáptalan pedig északra kezdett terjeszkedni. A Boszniából kiszorult káptalannak ugyanakkor legalább két évszázadra sikerült megkapaszkodnia a Királyi Magyarország déli peremén.

MELLÉKLET

A hiteleshelyi oklevelekben előforduló helynevek azonosítása és lokalizálása

DÁTUM	MUNKA JELLEGE	HELYNÉV	MEGYE	SEGÉDKÖNYV
1300. április 30. előtt	külső	Tolmány	Valkó	CSÁNKI II. 357. HELLER: Szerém 186–187.
1305. október. 13.	belső	Štitnjak	Pozsega	CSÁNKI II. 425. HELLER: Pozsega 208.
1306. július 6.	belső	Cirkvenik	Pozsega	CSÁNKI II. 404. HELLER: Pozsega 40. ENGEL: Pozsega 8–11.
1307. december 6.	belső	Tolmány Lanka	Valkó Valkó	CSÁNKI II. 357. HELLER: Szerém 186–187. CSÁNKI II. 328. HELLER: Szerém 99–100.
1310. október 9.	belső	Bolkslecke (Boleszlótelki?)	Valkó	HELLER: Verőce 18.
1311. május 10. előtt	belső	Draksa Boleszlótelki	Valkó Valkó	CSÁNKI II. 306. HELLER: Verőce 51. CSÁNKI II. 296. HELLER: Verőce 18.
1311. május 15.	belső	Draksa Boleszlótelki	Valkó Valkó	CSÁNKI II. 306. HELLER: Verőce 51. CSÁNKI II. 296. HELLER: Verőce 18.
1313. június 11.	külső	Ozoriás	Valkó	CSÁNKI II. 291., 339. HELLER: Verőce 138.
1318. november 11.	belső	Dombó	Valkó	CSÁNKI II. 305. HELLER: Szerém 48–49.
1319. július 23.	belső	Dombó	Valkó	CSÁNKI II. 305. HELLER: Szerém 48–49.
1319. október 11.	belső	Dombó	Valkó	CSÁNKI II. 305. HELLER: Szerém 48–49.
1321. február 22.	külső	Valkói vár	Valkó	CSÁNKI II. 277. HELLER: Szerém 200–201.
1322. május 30. előtt	belső	Pochl: Hermány tartozéka	Valkó	CSÁNKI II. 316.
1323. június 24.	belső	Bics	Valkó	CSÁNKI II. 295.
1323. szeptember 1.	belső	Jama	Valkó	CSÁNKI II. 320. HELLER: Verőce 80.
1323. szeptember 28.	belső	Vajda	Valkó	CSÁNKI II. 360. HELLER: Szerém 203.

DÁTUM	MUNKA JELLEGE	HELYNÉV	MEGYE	SEGÉDKÖNYV
1323. október 5. előtt	külső	Ireg Szentmárton	Valkó Valkó	CSÁNKI II. 319. HELLER: Szerém 74–75. CSÁNKI II. 352.
1323. december 10. előtt	belső	Dombó	Valkó	CSÁNKI II. 305. HELLER: Szerém 48–49.
1323. december 10. előtt	belső	Dombó	Valkó	CSÁNKI II. 305. HELLER: Szerém 48–49.
1324. január 10.	belső	Roholc	Pozsega	CSÁNKI II. 424. HELLER: Pozsega 183. ENGEL: Pozsega 59–60.
		Dobolc	Pozsega	CSÁNKI II. 395. HELLER Pozsega 62–63. ENGEL: Pozsega 14–17.
1324. szeptember 10.	belső	Nevna	Valkó	CSÁNKI II. 285. HELLER: Verőce 105–106.
		Szelce	Valkó	CSÁNKI II. 350. HELLER: Verőce 168–169.
		Nevna vára	Valkó	CSÁNKI II. 273. HELLER: Verőce 105–106. FÜGEDI 171.
1325. augusztus 1.	belső	Asszonyfalva	Valkó	CSÁNKI II. 291.
		Kovászdi	Valkó	HELLER: Szerém 5. CSÁNKI II. 326.
1325. augusztus 16.	belső	Szarvas	Valkó	CSÁNKI II. 350. HELLER: Verőce 166.
1325. augusztus 16.	belső	Szarvas	Valkó	CSÁNKI II. 350. HELLER: Verőce 166.
1326. január 16.	belső	Pochl: Hermány tartozéka	Valkó	CSÁNKI II. 316.
1326. február 6.	belső	Polgár	Valkó	CSÁNKI II. 344. HELLER: Szerém 146.
1326. február 26.	belső	Radvány	Baranya	CSÁNKI II. 519. GYÖRFFY I. 372.
1327. szeptember 8.	belső	Petend	Valkó	CSÁNKI II. 342. HELLER: Szerém 134–135.
1327. november 18.	belső	Ireg	Valkó	CSÁNKI II. 319. HELLER: Szerém 74–75.
1327. december 1.	belső	Bolk (Bolcszlótelki?)	Valkó	HELLER: Verőce 18.
1328. szeptember 13.	belső	Petend	Valkó	CSÁNKI II. 342. HELLER: Szerém 134–135.

DÁTUM	MUNKA JELLEGE	HELYNÉV	MEGYE	SEGÉDKÖNYV
1329. szeptember 18.	belső	Polgár	Valkó	CSÁNKI II. 344. HELLER: Szerém 146.
1329. november 18.	külső	Bogdánfalva	Valkó	CSÁNKI II. 296. HELLER: Szerém 23.
1330. szeptember 12.	külső	Solt	Szerém	CSÁNKI II. 252. HELLER: Szerém 168.
1330. szeptember 21.	külső	Bogdánfalva	Valkó	CSÁNKI II. 296. HELLER: Szerém 23.
1331. augusztus 24.	belső	Szarvas	Valkó	CSÁNKI II. 350. HELLER: Verőce 166.
1332. március 20.	külső	Pachey	Szerém	CSÁNKI II. 250. HELLER: Szerém 134.
1333. március 11.	belső	Pachey	Szerém	CSÁNKI II. 250. HELLER: Szerém 134.
1333. július 3.	belső	Majsa Babocsa	Baranya Baranya	CSÁNKI II. 504. GYÖRFFY I. 338. CSÁNKI II. 469. GYÖRFFY I. 275.
1333. szeptember 15.	belső	Koprivna Zelna	Pozsega Pozsega	CSÁNKI II. 414–415. HELLER: Pozsega 108. ENGEL: Pozsega 31–33. HELLER: Pozsega 251. ENGEL: Pozsega 73–74.
1335. július 13.	belső	Szarvas	Valkó	CSÁNKI II. 350. HELLER: Verőce 166.
1338. február 3.	belső	Horváti	Pozsega	CSÁNKI II. 411. HELLER: Pozsega 85.
1338. július 13.	külső	Vizköz Pukor	Valkó (?) Pozsega	CSÁNKI II. 363. CSÁNKI II. 423. HELLER: Pozsega 175.
1339. február 21.	belső	Barlaba	Valkó	CSÁNKI II. 297. HELLER: Szerém 25.
1339. május 13.	belső	Tordics Diminc	Pozsega Pozsega	CSÁNKI II. 429. HELLER: Pozsega 229. ENGEL: Pozsega 68. CSÁNKI II. 405. HELLER: Pozsega 64. ENGEL: Pozsega 13.

DÁTUM	MUNKA JELLEGE	HELYNÉV	MEGYE	SEGÉDKÖNYV
1339. július 3.	külső	Tecpenyc	Valkó	CSÁNKI II. 357. HELLER: Szerém 190.
1340. május 10.	belső	Derczfalva	Baranya	CSÁNKI II. 480. GYÖRFFY I. 297. HELLER: Verőce 52.
		Fenékfalva	Baranya	CSÁNKI II. 302. GYÖRFFY I. 302. HELLER: Verőce 57.
		Malomszeg	Baranya	CSÁNKI II. 505. GYÖRFFY I. 338. HELLER: Verőce 121.
		Villámtelke	Baranya	CSÁNKI II. 536. HELLER: Verőce 93.
1340. október 25.	belső	Erdőszád	Valkó	CSÁNKI II. 307. HELLER: Szerém 51.
1341. március 9.	külső	Gétmonostora	Baranya	CSÁNKI II. 485. GYÖRFFY I. 309.
1341. november 11. előtt	belső	Predisinc	Pozsega	CSÁNKI II. 423. HELLER: Pozsega 174–175. ENGEL: Pozsega 54–56.
1341. november 11.	belső	Predisinc	Pozsega	CSÁNKI II. 423. HELLER: Pozsega 174–175. ENGEL: Pozsega 54–56.
1344. május 1.	belső	Gradiska	Baranya	CSÁNKI II. 486. GYÖRFFY I. 310. HELLER: Verőce 69.
1345. január 8. előtt	külső	Marót	Valkó	CSÁNKI II. 284. HELLER: Szerém 116–117.
1345. május 7.	belső	Pata	Somogy	CSÁNKI II. 580–581.
1346.	belső	Polgár	Valkó	CSÁNKI II. 344. HELLER: Szerém 146.
1346. február 16.	külső	Somos	Valkó	CSÁNKI II. 349. HELLER: Szerém 169.
		Gyánfalva	Valkó	CSÁNKI II. 304. HELLER: Szerém 50.
		Zelenzad	Valkó	CSÁNKI II. 346. HELLER: Szerém 210.
1347. október 8.	külső	Radvány Koroča		
1347. október 25. előtt	belső	Mikcfalva		

DÁTUM	MUNKA JELLEGE	HELYNÉV	MEGYE	SEGÉDKÖNYV
1347. november 1.	belső	Család Csepreg	Sopron Sopron	CSÁNKI III. 603. CSÁNKI III. 591.
1348. március 13. után	külső	Koprivna Zelna	Pozsega Pozsega	CSÁNKI II. 414–415. HELLER: Pozsega 108. ENGEL: Pozsega 31–33. HELLER: Pozsega 251. ENGEL: Pozsega 73–74.
1348. május 15. után	külső	Koprivna Zelna	Pozsega Pozsega	CSÁNKI II. 414–415. HELLER: Pozsega 108. ENGEL: Pozsega 31–33. HELLER: Pozsega 251. ENGEL: Pozsega 73–74.
1348. december 8. után	külső	Koprivna Zelna	Pozsega Pozsega	CSÁNKI II. 414–415. HELLER: Pozsega 108. ENGEL: Pozsega 31–33. HELLER: Pozsega 251. ENGEL: Pozsega 73–74.
1350. január 22.	külső	Szentlászló Luka Jagodna Prevlaka Ledeník Liacsan	Baranya Baranya Baranya Baranya Baranya Baranya	GYÖRFFY I. 388. HELLER: Verőce 103. GYÖRFFY I. 337. HELLER: Verőce 109. GYÖRFFY I. 320. HELLER: Verőce 79. CSÁNKI II. 518. HELLER: Verőce 152. CSÁNKI II. 502. HELLER: Verőce 104. CSÁNKI II. 503. HELLER: Verőce 106–107.
1353. február 27. előtt	külső	Lanka	Valkó	CSÁNKI II. 328. HELLER: Szerém 99–100.

A táblázatban található további rövidítések:

ENGEL: Pozsega = ENGEL PÁL: Pozsega megye történeti földrajza. Bp. 1988. (kézirat)
 FÜGEDI = FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977.
 HELLER: Pozsega = G. HELLER: Comitatus Poscgancensis. München 1975.
 HELLER: Szerém = G. HELLER–K. NEHRING: Comitatus Sirmiensis. München 1973.
 HELLER: Verőce = G. HELLER: Comitatus Veroecensis. München 1976.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Szövetség vagy vazallitás?

(Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz)

E tanulmány a honfoglalás előtti magyar–kazár kapcsolatokat vizsgálja, s arra a címben felvetett kérdésre próbál választ adni, hogy a Magyar Törzsszövetség és a Kaganátus viszonya mely fogalommal jellemezhető. Vajon két független, többé-kevésbé egyenrangú hatalom szövetségét tételezhetjük-e fel, vagy alá- és fölérendeltség, vazallitás jellemezte-e ezt a kapcsolatot, illetőleg ezek mellett konfrontációval, ellenséges viszonytal is számolnunk kell-e?¹

A felállított elméletek túlnyomó többsége szerint a kazár–magyar érintkezés változásokon ment keresztül, több fogalommal írható le. E viszony változásai a kapcsolat időtartamának is függvényei lehetnek. Míg a magyarság IX. század végi kényszerű kárpát-medencei honfoglalása vitathatatlanul véget vetett az intenzív kazár–magyar érintkezésnek (a magyarokkal együtt elköltöző kavarokat leszámítva), addig e kapcsolatok kezdeteit, s vele együtt az időtartamot jóval nehezebb meghatározni. Elterjedt feltevés szerint a magyarok korán bekerülhettek a kazár birodalomba, ahol száz–háromszáz évig éltek kazár fennhatóság alatt. A magyarok feletti kazár uralmat számították a türk birodalom létrejöttétől (569-től);² a kazár kaganátus megalapításától (630 vagy 650 körül);³ a Kuvrat-féle onogur-bolgár birodalom felbomlásától, vagy kazár megdöntésétől (a 670-es

---

¹ A IX. századi kazár–magyar kapcsolatok összefoglalására, egy korábbi verzióra vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998. 130–144.

² 569-től számította BARTHA ANTAL: *A IX–X. századi magyar társadalom*. Bp. 1968. (a továbbiakban: BARTHA 1968.) 82–83.

³ 650-től számolt kazár uralommal NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp. 1930. 151., 176–177., 181–182., 215–216.; HALASI-KUN TIBOR: *A magyarság kaukázusi története*. In: LIGETI LAJOS (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Bp. 1943. (a továbbiakban: HALASI-KUN 1943.) 98.

évektől);⁴ s feltételezték azt is, hogy a magyarok 700 körül vagy 750 táján kerültek Kazária szomszédságába s fennhatósága alá.⁵ A fenti, 100–300 éves kazár vazallitást feltevő elméletek közös vonása, hogy a 800-as évek elejére, vagy inkább a 830-as évekre teszik a magyarok függetlenedését a hosszú kazár uralom alól, s ezután legfeljebb alkalmi szövetkezéssel számolnak.⁶ Újabb, ide vonható radikális nézet értelmében nem beszélhetünk függetlenedésről sem a 830-as, sem pedig a 870-es években, a magyarok csak a honfoglalással váltak önállóvá, ezért végig a vazallitás fogalmával jellemezhetjük a hosszú kazár–magyar viszonyt.⁷

A 800 vagy 830 körüli időben északról (Magna Hungáriából vagy Baskíriából) való magyar levándorlást feltételező hipotézisek évszázadnál rövidebb, évtizedekben mérhető és változó tartalmú kazár–magyar kapcsolatokkal számolnak. E modell szerint a 830-as években ellenséges magyar–kazár viszony volt, majd a 850-es években kazár fennhatóság érvényesült, s csak a 870–880-as években szakadtak el a magyarok. Az egyik felfogás szerint végleges függetlenedést tételezhetünk fel, míg a másik szerint a 880-as évek második felében újra

⁴ A 670-es évektől vö. HÓMAN BÁLINT–SZEKFÜ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1928. (a továbbiakban HÓMAN–SZEKFÜ 1928. I.) 45., 65–66.; MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv 1930. 100–108.; VÁSÁRY ISTVÁN: A régi Belső-Ázsia története. Szeged 1993. (a továbbiakban: VÁSÁRY 1993.) 153.; RÓNA-TAS ANDRÁS: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. (a továbbiakban: RÓNA-TAS 1996.) 257.

⁵ 700-tól l. FODOR ISTVÁN: A magyarság születése. Bp. 1992. 102.; 750 és 850 közti kazár fennhatóságra vö. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. Bp. 1975. (a továbbiakban: FODOR 1975.) 171., 173–174., 186., 192–195.

⁶ A 800 körüli önállósodásra l. RÓNA-TAS 1996. 258–259.; 800 és 830 közti függetlenedésre l. HALASI-KUN 1943. 98–99.; 810–830 közötti időre vö. BARTHA ANTAL: A magyar honalapítás. Bp. 1987. (a továbbiakban: BARTHA 1987.) 39.; 830 körülre vö. GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegegyig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1959.) 79.; BARTHA 1968. 98–99.; DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Bp. 1978.³ 9.

⁷ VÁSÁRY 1993. 153.; ZIMONYI ISTVÁN: A kazárok szerepe Kelet-Európában. Magyar Tudomány 1996/8. 956–957.; a 830-as vagy 870-es elszakadást elvetette UŐ.: Préhistoire hongroise: méthode de recherche et vue d'ensemble. In: Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration. Paris–Szeged 1999. 41.

ideiglenes, három évig tartó kazár fennhatóság következett.⁸ Van olyan felfogás is, amely szerint a magyarok szövetségesei voltak a Kaganátusnak, s nem vazallusai.⁹

A kazár–magyar kapcsolatokra vonatkozóan mindössze két forrás áll rendelkezésünkre. Ibn Ruszta egyetlen mondatban utal e viszonyra, míg Konsztantinosz császár jóval részletesebben számol be erről feltehetően magyar informátorai alapján a DAI 38. fejezetében.

Ibn Ruszta híradása szerint „azt mondják, hogy a kazárok korábban körülsáncolták magukat a magyarok és más ellenséges népek támadásaival szemben.”¹⁰ Egyes feltevések e passzust – amely a muszlim források közül kizárólag Ibn Rusztánál szerepel – interpolációnak tekintették, tartalmát illetően toposzt említettek, ezáltal hitelességét megkérdőjelezték.¹¹ A keltezésről nem tudjuk, hogy a „korábban” kitétel a mű megírásának idejéhez (930-as évek), vagy a tudósítás idejéül feltételezett 870–880-hoz képest értendő-e. Így feltételeSEN

⁸ A 830-as évtől 850-es évekig való szorosabb kazár függésre, majd lazább függésre, s 870–880 körüli függetlenedésre vö. KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. (a továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 83–96., 116.; KRISTÓ GYULA: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Bp. 1996. (a továbbiakban: KRISTÓ 1996.) 46–48., 65., 73–75.; GYULA KRISTÓ: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged 1996. (a továbbiakban: Kristó 1996.) 131–138., 173.; MAKK FERENC: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged 1998. (a továbbiakban: MAKK 1998.) 31–33., 215–216.; a 850-es években, s 886–889 között kazár fennhatóságra l. CZEGLÉDY KÁROLY: *Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához)*. In: Uő.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp. 1985. (a továbbiakban: CZEGLÉDY 1985.) 119–120.

⁹ A kazár–magyar ellenséges viszony és a magyar vazallitás tagadására vö. BAKAY KORNÉL: *Őstörténetünk régészeti forrásai II.* 125–131.; *rokon-szövetségi viszonyra* Uő.: *Kik vagyunk, honnan jöttünk?* Szombathely 1994. 88.; *Az onogur-magyarok Lebediában kazár fennhatóság alatt álltak 889-ig, míg a szabír magyarok függetlenek voltak Dentü-Magyariában: e nézetre vö. PADÁNYI VIKTOR: Dentü-Magyarai. Veszprém 1989. (Reprint) 132–142.*

¹⁰ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.* Szeged 1995. (a továbbiakban: HKÍF) 34. (CZEGLÉDY KÁROLY fordítása); vö. még WIET, G.: *Ibn Rusth. Les autours precieux. Le Caire 1955.* 160.; KMOŠKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.* Szerk. ZIMONYI ISTVÁN. Bp. 1997. (a továbbiakban: KMOŠKÓ 1997.) 209.

¹¹ Az interpolációra és a körülárkolás mohamedán toposzára vö. ZIMONYI ISTVÁN: *A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsaaháni-hagyomány.* In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel.* Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1996. 57.; l. még Uő.: HKÍF 34., 50. jegyzet

gondolhatunk a kazár határerőd, Sarkel építése miatt a 830-as évekre, a 870–880-as évekre, esetleg más időszakra is.¹² Véleményem szerint nem vethetjük el Ibn Ruszta adatát, bár nem tudjuk, honnan vette értesülését, valóban utólagos beszúrásnak tekinthetjük-e, pontosan mikorra vonatkozik. Híradása ellenséges kazár–magyar viszonyról emlékezik, s éles ellentétben áll a konfrontációról semmit nem tudó, szövetségesi vagy vazallusi viszonyt tükröző konsztantinoszi elbeszéléssel. Utalnom kell azonban arra, hogy Ibn Ruszta egy korábbi állapotként ábrázolja a konfrontációt és a kazár védekezést. Így a tudósítás „jelen” idejében, amelyet általában 870–880-ra vagy esetleg a 920-as évekre szoktak tenni, ez az ellenségesség bizonyítékul nem állt már fenn.¹³ A muszlim források e passzus kivételével hallgatnak a kazár–magyar viszonyról. Ezt általában – *argumentum e silentio* érvként – a magyar törzsszövetség 870–880 körüli önállósága jeleként szokták értelmezni, jöllehet a kazároknak való alávetés vagy a nekik való adózás nem említése nem zárja ki eleve a kazár vazallitás lehetőségét.

A kazár–magyar érintkezésről jóval részletesebben számolt be Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében. A *caput* időrendi értelmezésével kapcsolatban három fő álláspont említhető. A régebbi felfogás szerint a Konsztantinosznál olvasható történet a honfoglalást közvetlenül megelőző időszakról, a IX. század utolsó évtizedeiről szól.¹⁴ Más hipotézis szerint a DAI 38. fejezete jóval korábbi, VII–VIII. századi időszakra is visszanyúlik, illetve tömörítve beszél el a magyarság hosszú, kazár uralom alatti korszakát.¹⁵ A fenti két álláspont között

¹² A 830-as évekre l. PAULER GYULA. A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. (a továbbiakban: PAULER 1900.) 14., 132., 30. jegyzet; MARQUART, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903. (a továbbiakban: MARQUART 1903.) 28.; MACARTNEY, C. A.: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1930. (a továbbiakban: MACARTNEY 1930.) 74–75.; KRISTÓ 1980. 20–21.; GOLDEN, P. B.: Khazar Studies I–II. Bp. 1980. I. 19., 76–77.; NOVOSZELCEV, A. P.: Hazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii vostočnoj Evropy i Kavkaza. Moszkva 1990. (a továbbiakban: NOVOSZELCEV 1990.) 206–208.; MAKK 1998. 31.

¹³ A Dzsajhání-hagyomány 870–880-ra keltezésére vö. CZEGLÉDY 1985. 118–119.; KRISTÓ 1996.^a 101–106.; RÓNA-TAS 1996. 69–70.; a 920-as évekre vö. KMOŠKÓ 1997. 199–202.

¹⁴ Vö. pl. PAULER 1900. 153., 61. jegyzet; HÓMAN–SZEKFÜ 1928. I. 68–69., 115–117.; HARMATTA JÁNOS: Lebedia és Atelkuzu. Magyar Nyelv 1984. 430.

¹⁵ L. pl. DEÉR JÓZSEF: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 1945–1946. 6–7., 9.; SZÜCS JENŐ: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Magyar Östörténeti Könyvtár 3. Szerk. ZIMONYI ISTVÁN. Szeged 1992. (a továbbiakban: SZÜCS

helyezhető el az a nézet, amely szerint e fejezetben Konsztantinosz a magyarok IX. századi történetéről tájékoztatott a 830-as évektől a honfoglalásig.¹⁶ Véleményem szerint a levediai letelepedést kivéve a század második feléről, vagy inkább utolsó harmadáról szólhat a konsztantinoszi tudósítás, hiszen a besenyő támadásra bizonyosan ekkor került sor, a fejedelmválasztás pedig feltehetően ekkor történhetett. Ezt támaszthatja alá, hogy a történeti emlékezethatár 70 év körül van, így Konsztantinosz 948 táján magyar informátoraitól 870–880-ig visszamenő eseményekről értesülhetett.¹⁷ A történeti kutatás zömében úgy értelmezi a 38. *caput*-ot, hogy a bizánci császár az időben legkorábbi eseményektől haladt saját koráig. E „lineáris” értelmezéssel szemben „párhuzamos” szerkesztésűnek vélem a 38. fejezetet, amelyben – leszámítva a Besenyőország, illetve az egykori magyar szállásterület folyóit felsoroló záró részt (38/66–71.) – két forrást vagy jelentést szerkesztettek egybe, pontosabban írtak le egymás után. Ennek megfelelően két magyar szállásterület (Levedia, Etelköz), két besenyő támadás, két „Levedi-epizód” vagy „kazár történet” található.¹⁸ Ezek kétségtől értelmezhetők egymást követő, de többé-kevésbé önálló, bár egymással bizonyos pontokon érintkező vagy fedő történetekként is.

A DAI 38/3–19. passzusát tekinthetjük az **első kazár történet**nek. Ebben először a magyarok Kazáriához közeli, levediai letelepedéséről olvashatunk, majd arról, hogy „együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal,”¹⁹ végezetül pedig Levedi gyermektelen

1992) 180–189., 210.

¹⁶ KRISTÓ 1980. 55–59.

¹⁷ A 70 éves történeti emlékezethatárra l. GYÖRFFY GYÖRGY: Levedia és Etelköz kérdéséhez. Magyar Nyelv 1984. 383.

¹⁸ Arra, hogy a DAI 38. fejezete két fő részre (38/3–65.; 38/66–71.) tagolódik és az első, jóval hosszabb rész egy vagy több magyar forrásból származik, vö. JENKINS, R. J. H. (ed.): Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary. London 1962. (a továbbiakban: JENKINS 1962.) 145–146. (a vonatkozó részt MORAVCSIK GYULA írta); két elbeszélésre tagolta az első fő részt MACARTNEY 1930. 98–99.; két jelentést említett GRÉGOIRE, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1937. 632–633.

¹⁹ Vö.: Bíborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzása. A görög szöveget magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp. 1950. (a továbbiakban: MORAVCSIK 1950.) 170–171.; MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF) 42–43.

kazár házasságáról. Jóllehet rövid időtartama miatt erősen vitatott a mindössze három éves szorosabb kazár–magyar kapcsolat, önkényes ezt jóval nagyobb, 100–300 éves időszakra érteni.²⁰ Nézetem szerint a bizánci császár által leírt kazár–magyar szövetség a IX. század második felére vonatkoztatható, hiszen Árpád kortársa volt Levedi, aki az együttműködés jutalmául kazár feleséget kapott. A hármas szám nem feltétlenül szó szerint értendő, de mindenképpen rövid időtartamot sejtet.²¹

A kazárokkal való együttlakás (*szümoikia*) és együtttharcolás (*szümmakhia*) mindenképpen összetartozó mozzanatok. A történeti kutatásban mindkettőt a kazár uralom és a magyar vazallitás jeleként értelmezték. Az együttlakást illetően felvetették, hogy a magyarokat valamikor kazár területre költöztették, ahol katonai segédnépként együtt kellett harcolniuk a kazárokkal.²² A Kazáriához közeli magyar letelepedéséből következhet az, hogy katonai együttműködés esetén korlátozott ideig együtt lakhattak és együtt küzdöttek. Ha a kazárok a magyar szállásterülethez is közeli ellenfél ellen vonultak, az együttlakás színhelye nemcsak Kazária, de a magyar szállásterület is lehetett.²³ Az együttlakásból, illetve az együtttharcolásból nem feltétlenül következik a magyarok katonai segédnépi kötelezettsége; harcolhattak felbérelt szövetségesként is, miként gyakran megtették ezt IX–X. századi kalandozásaik során.²⁴

A katonai együttműködés keltezéséhez fel kell térképeznünk a kazárok és magyarok lehetséges közös ellenfeleit. A Konstantin-Cyrrill legenda 861-re utaló leírása kazár–magyar szövetségre enged következtetni. Ekkor egy bizánci követtség a Krím-félsziget érintésével Kazáriába ment. Útjuk során elérték, hogy a kazárok egy ostromolt krími város alól elvonuljanak, s később a rájuk rontó

²⁰ Az időtartam javítására általában vö. JENKINS 1962. 148.; az idevonható elméletekre vö. 1–4. jegyzetek.

²¹ Az időmeghatározás bizonytalanságára l. KRISTÓ 1980. 89–90.

²² KRISTÓ 1980. 94–96., 116.; KRISTÓ 1996.^a 134–135.; CZEGLÉDY 1985. 119–120., 122.

²³ E felvetésre l. TÓTH SÁNDOR: A kabarok a IX. századi magyar törzsszövetségben. Századok 1984. (a továbbiakban. TÓTH 1984.) 98.

²⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: in: Magyarország története tíz kötetben I/1–2. A kezdetektől 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY, szerk. BARTHA ANTAL. Bp. 1984. (a továbbiakban: Magyarország története I/1.) I/1. 653–654.

magyarok (*ungri*) is sértetlenül engedték őket továbbhaladni.²⁵ A kazárok Krím-félszigeti hadjáratuk során magyar szállásterületen éppúgy keresztül vonulhattak, mint a Kaganátus felé haladó bizánci követség. A 861 előtti években ugyanolyan joggal tételezhetünk föl kazár–magyar katonai együttműködést, mint 861 után. E közös akciók irányulhattak a magyarokhoz közel lakó szláv törzsek ellen. A Dnyeper és a Don között lakó szláv törzsek (poljánok, radimicsek, szeverjánok és vjaticsok) előbb kazár uralom alatt voltak, nekik adóztak mókuszprémme, majd később rusz fennhatóság alá kerültek.²⁶ A kazár–magyar közös hadjáratokra sor kerülhetett Kazáriától nyugatra, a magyar szállásterülettől délre és észak–északkeletre levő ellenfelek, tehát Bizánc krími birtokai és a keleti szláv törzsek ellen. A szlávok kazár adóztatása és a Krím-félszigeti kazár hadjárat alapján lehetséges a kazár–magyar együttharcolást a 850-es évekre és a 860-as évek elejére tenni.²⁷ Későbbi idő is gyanúba fogható. Konsztantinosz a kazár–magyar szövetség és Levedi kazár házassága után említi, hogy a kangar-besenyők ellen a kazárok és a magyarok is háborúztak. A 870–880 körüli korszakra utaló muszlim források szerint a kazárok „minden esztendőben portyázó hadjáratot vezetnek a besenyők ellen.”²⁸ A két forrás kombinációja alapján a 870–880-as évekre is tehető a Volgától keletre lakó besenyők elleni kazár–magyar katonai együttműködés.²⁹ A

²⁵ A forrásra vö. HKÍF 160.; kazár–magyar szövetségre következtetett ARTAMONOV, M. I.: *Isztorija Hazar*. Leningrád 1962. (a továbbiakban: ARTAMONOV 1962.) 345.; VAJAY, SZ.: *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933)*. München 1968. (továbbiakban: VAJAY 1968.) 12–13.; KRISTÓ 1980. 92.; CZEGLÉDY 1985. 119.

²⁶ Vö. MACARTNEY 1930. 111–112.; BOBA, I.: *Nomads, Northmen and Slavs in the Ninth Century*. The Hague 1967. 56–57.; KRISTÓ 1980. 121., 145.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Birodalmak, államok, és népek a IX. századi Kelet-Európában*. Életünk 1996/6–7. (a továbbiakban: TÓTH 1996.) 581–582., 584.; Uő.: *A magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai*. In: *Ötvenéves a szegedi szlavisztika*. Szerk. BIBOK KÁROLY, FERINCZ ISTVÁN, H. TÓTH IMRE. Szeged 1999. 154–158.

²⁷ 840–860 közti kazár–magyar szövetségre l. MARQUART 1903. 33.; MACARTNEY 1930. 11–112.; 850–860 körülre l. ARTAMONOV 1962. 345.; VAJAY 1968. 12–13., 88.; TÓTH 1984. 98.; 850 körülre l. CZEGLÉDY 1985. 119–120., 122.

²⁸ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. 1986.⁴ (a továbbiakban: MEH) 90. (CZEGLÉDY KÁROLY fordítása); vö. még KMOŠKÓ 1997. 204.

²⁹ Kazár–magyar együtt harcolásra a Volga mentén a 850-es években l. KRISTÓ 1980. 85–100.; KRISTÓ 1996.³ 138., 143–145.; 886–889 között l. CZEGLÉDY 1985. 120.

Kazáriához közelebb lakó, Dnyeper és Don közötti szállásterülettel bíró keleti magyar törzsek (például Levedi törzse) vehettek részt ezekben az akciókban.

A magyar törzsek katonai szövetségét a kazár kagán elsősorban politikai eszközökkel igyekezett biztosítani. Az egyik ilyen módszert éppen az „első kazár történetből” ismerjük. A kazár uralkodó a magyarok vitézségéért és szövetségéért jutalmul előkelő kazár hölgyet adott feleségül Levedinek, hogy „tőle gyermeket szüljön”. A kagán e házassággal tartós dinasztikus kapcsolatot akart létesíteni Kazária és a Magyar Törzsszövetség között. A házasság e korszakban egyaránt szolgálhatott vazallusi vagy szövetségi kapcsolat kifejezésére. Az orkhoni türk feliratok szerint a türk kagán saját hűgát adta feleségül a legyőzött az nép uralkodójának, Barsz bégnek.³⁰ II. Justinianus 695-ben, majd III. Leó bizánci császár fia, a későbbi V. Konstantin 732-ben, valamint IV. (Kazár) Leó császár (775–780) hasonlóképpen a kagáni családból kapott feleséget.³¹ A fenti, ellentétes jogi státusra utaló példák jelzik, hogy pusztán a házasság ténye alapján nem állapítható meg, hogy Levedi önkéntes szövetségese vagy alárendelt vazallusa volt-e a kazár kagánnak. Egy feltevés szerint a kazár diplomácia különbséget tett volna a bizánci uralkodók és a magyar törzsfő között, hiszen míg korábban a bizánci császárok a kagáni családból, addig Levedi csak a kazár arisztokráciából kapott feleséget.³² E feltételezés azonban nem bizonyítható, hiszen a feleségül adott kazár nőt ugyanúgy nemesnek vagy előkelő születésűnek nevezi Konsztantinosz, mint egy későbbi passzusban, a második kazár történetben magát Levedit is.³³ Ezért azt tételezhetjük fel, hogy Levedi hozzá méltó feleséget kapott a kagán vagy más kazár előkelő rokonságából. A házasság azonban terméketlen maradt, Levedi nem tudott dinasztíát alapítani, a kagán kísérlete tehát sikertelennek bizonyult.

³⁰ Vö. MEH 63.

³¹ Vö. pl. DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954. (a továbbiakban: DUNLOP 1954.) 171–179.; TOYNBEE, A.: *Constantine Porphyrogenitus and His World*. London 1973. 435.; NOVOSZELCEV 1990. 122.

³² Erre I. LIGETI LAJOS: *Levédia és Etelköz*. Magyar Nyelv 1985. 9.

³³ „nemes kazár nőt” (*Kazaran eugené*), vö. DAI 38/17.; Levedirc mondja a kagán, hogy „nemes származású” (*eugenész*), vö. DAI 38/37. In: MORAVCSIK 1950. 170–173.

Ha az első kazár történet egyes összekapcsolódó motívumait együtt vizsgáljuk, a következőket állapíthatjuk meg. Bár külön-külön mind az együtttharcolás, mind pedig az ennek fejében Levedinek adott kazár feleség ugyanúgy feltételezhet szövetségi viszonyt, mint vazallitást, együttesen ezek inkább az utóbbira engednek következtetni, különösképpen, ha figyelembe vesszük a kazár kagán célját magyar dinasztia létrehozására. E motívumok összességükben inkább Kazária fennhatóságát vagy legalábbis a kagán fennhatósági törekvéseit sejtetik.

A második kazár történetben (DAI 38/31–46.) is Kazária a kezdeményező fél.³⁴ A kagán magához hívatta a magyar törzsek első vajdáját, Levedit. A magyar hagyománynak azt a részét, hogy a kazár szakrális uralkodó személyesen tárgyalta Levedivel, a történeti kutatás néhány kivétellel elfogadta.³⁵ Ibn Fadlán szerint Kazária második fejedelmének, a bégnek vetik alá magukat a szomszédos fejedelmek.³⁶ Levedi tehát előkelőbbnek számított, mint az említett fejedelmek, hiszen vele nem a bég, hanem maga a kagán tárgyalta. Igaz, a megbeszélésre Levedi ment el Kazáriába, mivel a kagán nem hagyhatta el országát, lévén szakrális uralkodó. Távoli párhuzamként utalhatunk arra, hogy a magyar törzsszövetség két fejedelme, a gyula és a *karkhasz* is felkereste 948 táján székhelyén, Konstantinápolyban Konsztantinosz császárt.³⁷ Az a tény, hogy Levedinek kellett elmennie a kagánhoz, arra mutat, hogy kapcsolatukban nem lehet egyenrangú felek viszonyát keresnünk, ez egyébként beszélgetésükből is kiténik.

A tárgyalás során Levedi megkérdezte a kagántól, hogy miért hívatta magához. A kazár uralkodó közölte Levedivel, hogy népe fejedelmévé akarja tenni, aminek fejében engedelmeskednie kell az ő parancsainak. A kagán célja a fejedelmi cím adományozásával nyilvánvalóan az lehetett, hogy a törzsszövetség

³⁴ A második kazár történetre vö. MORAVCSIK 1950. 172–173.; ÁMTBF 44–45.

³⁵ A kagán tárgyalta Levedivel: l. pl. MACARTNEY 1930. 96–97., 102–103.; KRISTÓ 1980. 131–132.; CZEGLÉDY 1985. 121.; a bégre gondolt BURY, J. B.: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 862–867)* London 1912. 424.; a kagánra vagy a bégre vö. PAULER 1900. 24.

³⁶ Vö. MEH 96–97.

³⁷ Bulcsú *karkhasz* és a gyula konstantinápolyi látogatására l. pl. MORAVCSIK GYULA: *Bizánc és a magyarság*. Bp. 1953. 45.

vezetőjén keresztül a magyar törzseket vazallusi státussal a Kaganátushoz kapcsolja. A lényeg tehát a kazár kagántól személyileg függő, általa kijelölt, neki engedelmeskedő fejedelem kinevezése. A „kagáni ajánlatra” feltehetően valamilyen politikai kényszerűségből került sor.³⁸

Levedi reakciója a kagán ajánlatára ambivalens volt. Egyrészt rendkívül udvariasan megköszönte a kazár uralkodó kegyét, ugyanakkor személyére vonatkozólag elutasította annak elfogadását, arra hivatkozva, hogy nincs elég ereje a felkínált tisztséghez. Levedi azt nem zárta ki, hogy a törzsszövetség más vezetői ne tölthessék be a kazár tisztséget, sőt két személyt javasolt is maga helyett: Álmost, avagy annak fiát, Árpádot. Egy hipotézis szerint a magyar törzsszövetség fejét Kazária uralkodója nevezte ki vagy erősítette meg hivatalában.³⁹ Konsztantinosz alapján úgy tűnik, ez volt Kazária egyetlen intervenciója a magyar törzsszövetségi hierarchiát illetően, így kialakult, rögzült szokásról nem beszélhetünk.

A fejedelemválasztás értékelése vitatott kérdés. A hagyományos, az anonymusi vérszerződés-történetet követő felfogás szerint a magyar törzsfők választották fejedelemmé Álmost vagy Árpádot. Eszerint a Kazáriától való elszakadás, az önállóság jeleként értelmezhetjük ezt az eseményt.⁴⁰ Más nézet szerint kazár vazallusi fejedelmi tisztség lévén a fejedelemválasztásban nem kereshetjük az önállóság megnyilatkozását, később függetlenítette magát a magyar fejedelem.⁴¹

³⁸ A „kagáni ajánlat” Perjés Géza „szulcjmáni ajánlat” fogalma analógiájára született. A kagáni ajánlat lehetséges okai: Kazária meggyengülése, a magyarok és a kavarok kiválásának veszélye, nyugat felé a kazár terjeszkedés segítése; vö. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. (a továbbiakban: KRISTÓ 1995.) 118–119.; l. még KRISTÓ 1996. 62–63.

³⁹ E feltevésre l. GYÖRFFY 1959. 79., 142., 159.; FODOR 1975. 191.; Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Főszerk. LIPTAI ERVIN, szerk. BORUS JÓZSEF. Bp. 1984. 15. (A vonatkozó rész BOROSY ANDRÁS munkája.)

⁴⁰ Árpáddal kapcsolatban így értelmezte ezt pl. PAULER 1900. 23–25.; HÓMAN-SZEKFÜ 1928. I. 71–72.

⁴¹ Erre vö. CZEGLÉDY 1985. 121., 124., 127–128.; KRISTÓ 1980. 142–144.; KRISTÓ 1996.³ 166–167., 173.

Nézetem szerint a fejedelmválasztásból a kazároktól való függőségre és a magyar törzsszövetség bizonyos fokú önállóságára egyaránt következtethetünk.⁴² A fejedelmválasztást a kagán kezdeményezte, aki fejedelmi címet ajánlott fel és megbízottait elküldte a magyarokhoz, akik „megbeszélték ezt [ti. a választást – T. S. L.] a türkökkel.”⁴³ Ugyancsak része volt ebben Levedinek, aki elutasította a méltóság elfogadását, de maga helyett két jelöltet is javasolt s a választásban részt vett. Végezetül maguk a törzsfőknek is korlátozott szerep jutott, akik a két jelölt közül Árpád mellett döntöttek.⁴⁴ Kazár függőségre utal az, hogy a kagán ajánlotta fel a fejedelmi méltóságot. Hangsúlyozottan szerepelt mind a Levedinek szóló kagáni „felkérésben”, mind pedig Levedi diplomatikus válaszában, hogy a leendő magyar fejedelem engedelmeskedni köteles a kagán szavának. A kazár uralkodót képviselték a választásnál megbízottai, akik megbeszéléseket folytattak a magyar törzsfőkkel a megválasztandó fejedelem személyéről. A kagánnak lényegében mindegy volt, ki tölti be a méltóságot, de ragaszkodott ahhoz, hogy létrehozzák a tisztséget. Először Levedinek ajánlotta fel; nem annyira toposz-szerűen említett kiváló tulajdonságai (nemes, értelmes, vitéz), hanem inkább a hierarchiában betöltött első helye, s talán kazár felesége miatt.⁴⁵ Elfogadta azonban Levedi szabadkozását, az általa említett jelölteket; végeredményben a magyarok döntésére bízta a fejedelmi cím viselőjének kiválasztását. Ha szoros alárendeltségi viszony létezett volna a magyarok és Kazária között, a kagán helytartót nevezett volna ki vagy legalábbis ragaszkodott volna az általa kiszemelt Levedihez.

⁴² A fejedelmválasztásra újabban TERPLÁN ZOLTÁN: Az etelközi fejedelmválasztás és vérszerződés kérdéseiről. Századok 1996. 969–978.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar fejedelmválasztás. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára.* (a továbbiakban: *Studia varia.*) Szerk. MAKK FERENC, TAR IBOLYA, WOJTILLA GYULA. Szeged 1998. (a továbbiakban: TÓTH 1998.) 141–147.

⁴³ Vö. DAI 38/47–48., vö. MORAVCSIK 1950. 172–173.

⁴⁴ Három tényezőre a fejedelmválasztásban l. TÓTH 1998. 144–145.

⁴⁵ Levedi és Árpád jellemzésére Konsztantinosznál vö. ZIMONYI ISTVÁN: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Studia varia.* (a továbbiakban: ZIMONYI 1998.) 161–163.; l. még TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Levedi és Árpád személyisége. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatac. Acta Historica.* Tomus CVII. Szeged 1998. 11–15.

Nézetem szerint a magyar törzsszövetséget laza függőségi szálak köthették a Kaganátushoz.⁴⁶ Ezt igazolja az is, hogy a konsztantinoszi történet szerint a kagán egyrészt dinasztikus házassági kapcsolattal, másrészt méltóság adományozásával igyekezett magához kötni a törzsszövetség vezetőit. Szembetűnő az, hogy az előkelő kazár hölgy feleségül adása és a fejedelmi cím adományozása nem kapcsolódik össze a Konsztantinosznál megőrzött magyar hagyományban, hanem két külön idősíkhöz vagy inkább két különböző „történethez” kötődik. Az orkhoni türk felirat szerint a türkök által legyőzött az nép vezetője, Barsz bég nemcsak a türk kagán hűgát nyerte el feleségül, hanem ugyanakkor kagáni címmel is felruházták.⁴⁷ Konsztantinosznál nemcsak nincs a két „ajánlatnak” egymáshoz semmi köze, de végeredményben más-más személy is részesül ezekből, még ha eredetileg mindkettőt Levedinek is szánta a kagán. Gyanítható, hogy a kazárok nem győzték le a magyarokat, mint a türkök az az népet, ebből adódhat az eltérés. Barsz bégnek el kellett fogadnia a feleséget és a méltóságot; Levedinek módjában állt, hogy csak az előbbit fogadja el és az utóbbit elutasítsa, illetőleg más személyeket javasoljon. Míg Barsz bég egyértelműen a hódító nép uralkodója jelölte ki, Árpádot megválasztották. Ugyanakkor közös az orkhoni türk és a konsztantinoszi történetben az, hogy mind a türk, mind pedig a kazár kagán elfogadta az az, illetve a magyar törzsszövetség hierarchiájának élén álló vezetőt, s neki kínálta fel a vazallus fejedelmi címet, illetve előkelő feleséget adott hozzá. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a vazallus nép belső szervezetét hagyták változatlanul, hanem régi vezetését sem feltétlenül változtatták meg, de a régi vezetők szuverenitása kívülről, a türk és a kazár kagántól származott.⁴⁸

A kazár kagán eleve jóváhagyta az Etelközben megválasztandó személyt, s küldöttei révén képviseltette magát a választásnál. A kazár fennhatóságot jelképezte az is, hogy Árpádot a „kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén” tették fejedelemmé.⁴⁹ A pajzsra emelés bizonyos eltérésekkel nyugaton

⁴⁶ A kazároktól való laza függésre következtetett ZICHY ISTVÁN: Magyar őstörténet. Bp. 1939. 10.; 862 táján említette ezt KRISTÓ 1980. 93–94.

⁴⁷ MEH 63.

⁴⁸ A türk analógiára l. KRISTÓ 1995. 115–123.; Barsz bég példáját említi SZÜCS 1992. 210.

⁴⁹ Kazár szokásként említi Konsztantinosz, vö. DAI 38/52–53. In: MORAVCSIK 1950. 172–173.; ÁMTBF 45.

és keleten egyaránt fellelhető szertartás volt.⁵⁰ Feltevés szerint a pajzs a Nap jelképeként szerepelt, s a pajzsra emelés a nagyhatalmak uralkodóinak beiktatási szertartása volt.⁵¹ Bizonyos távoli török párhuzamokra is utalt a történeti kutatás. Kínai források szerint a VI. századi türköknél nemeztakaróra emelték a megválasztott kagánt és kilencszer megforgatták a nap irányát követve. Hasonló szokás élt a mongol-kori, XIV. századi Aranyhordában is. Ugyanakkor a kazároknál e szokás meglétét kizárólag a magyar fejedelmválasztás kapcsán ismerjük.⁵² A pajzsra emelést alapvetően nem török, hanem római, bizánci, iráni és germán beiktatási szertartásként szokták említeni.⁵³ Az Árpád megválasztásánál alkalmazott „kazár” ceremóniát a korábbi kutatás nyugati, germán eredetűnek vélte, és a kései Római Birodalomban, illetve annak utódában, a Kelet-Római vagy Bizánci Birodalom korai szakaszában mutatta ki e beiktatási forma meglétét.⁵⁴

Ha ismert előfordulásait tekintjük, már Kr. u. 69-ben beszámolt a germánoknál e ceremóniáról Tacitus.⁵⁵ A frankoknál a Kr. u. V. században a Meroving-család is alkalmazta e szertartást, kis kerek pajzsra emelték a megválasztott feje-

---

⁵⁰ A kérdéskörre általában vö. TREITINGER, O.: Die oströmischer Kaiser- und Reichsidee. Jena 1938. 20–23.; ENSSLIN, W.: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. Klio. Beiträge zur alten Geschichte 1942. (a továbbiakban: ENSSLIN 1942.) 268–298.; OSTROGORSKY, G.: Zur Kaiserhebung und schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell. Historia. Zeitschrift für alte Geschichte 1955. (a továbbiakban: OSTROGORSKY 1955.) 246–256.; VÁRADY, L.: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Byzantinische Zeitschrift 1989. (a továbbiakban: VÁRADY 1989.) 28.; TÓTH 1998. 146.

⁵¹ Vö. BARTHA ANTAL: A magyar nép őstörténete. Bp. 1988. 349.

⁵² THURY JÓZSEF: A régi magyar és török hadviselés. Hadtörténelmi Közlemények 1888. 584–585.; LUDWIG, D.: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster 1982. (a továbbiakban: LUDWIG 1982.) 132.; VÁSÁRY 1993. 131.

⁵³ Rómát és Bizáncot említette e szokás kapcsán JENKINS 1962. 149., csak Bizáncot ERDÉLYI ISTVÁN: A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986. 78.; bizánci és iráni szokásként BARTHA 1987. 59.; BARTHA ANTAL: in: Magyarország története I/1. 532.; germán szokásként is utalt rá GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 114.

⁵⁴ Vö. 50. jegyzet.

⁵⁵ A canninefas törzs Brinnot választja meg e szertartással: vö. Tacitus, Historiae IV. 15. In: Tacitus összes művei I–II. Fordította BORZSÁK ISTVÁN. Bp. 1980. 313.; vö. még VÁRADY 1989. 28., 10. jegyzet

delmet, ahogy arról Toursi Gergely és mások is beszámoltak.⁵⁶ E germán szokást átvették a római uralkodók a kései császárkorban. Ammianus Marcellinus történetíró leírása szerint 360-ban Iulianust császárrá kiáltották ki Galliában a germán segédc csapatok, s „egy gyalogos katonai pajzsra helyezve a magasba emelték.”⁵⁷ A Kelet-Római Birodalomban I. Leó (457–475) megválasztásánál 457-ben alkalmazták a szertartást.⁵⁸ Ezután 491-ben Anastasius császár (491–518) beiktatásánál szerepelt a pajzsra emelés.⁵⁹ A harmadik kelet-római vagy bizánci császár, akinek megválasztásánál előfordul a beiktatási forma, I. Justinus (518–527) volt.⁶⁰ E három, egymáshoz időben közeli szertartás után Justinianus császár utóda, II. Justinus (565–574) esetében tudunk arról, hogy 565. évi beiktatásakor „négy izmos ifjú pajzsra emelte őt”.⁶¹ Végül 602-ben Niképhoros Phokast hadserege császárrá kiáltotta ki. Ezt a történeti kutatás már az előző császárválasztási ceremóniáktól különbözőnek vélte.⁶²

Ezután a pajzsra emelés ceremóniája mindenképpen háttérbe szorult, ennek megfelelően a kutatás a korai bizánci időszak beiktatási formájaként tartotta számon. Elfeledésére közvetett bizonyíték, hogy Árpád pajzsra emelését Konsztantinosz kazár szokásként tartja nyilván egyik munkájában, a *De administrando imperio*-ban.⁶³ Érdekes ugyanakkor, hogy eközben másik művében (*De Cerimoniis*) két V. századi bizánci császár megválasztásánál is említette a beiktatási formát. E szertartás különös módon csak a kései bizánci korban, a XIII.

⁵⁶ Vö. GIBBON, E.: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. (Reprint in 3 volumes) 1995. (a továbbiakban: GIBBON 1995.) II. 329–330.

⁵⁷ Ammianus Marcellinus: *Róma története*. (XX. 4., c. 17.) Fordította SZEPESY GYULA. Bp. 1993. 218.; vö. ENSSLIN 1942. 268.; *The Cambridge Medieval History I*. Ed. GWATHIN, H. M., WHITNEY, J. P. Cambridge 1975. (Reprint) 73.

⁵⁸ A szertartásra I. Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinac libri duo. Rec. REISKE, I. I–II. Bonnac 1829–1830. (a továbbiakban: *De Cerimoniis*) I. 94. c. (p. 431.); vö. ENSSLIN 1942. 272.

⁵⁹ *De Cerimoniis* I. 92. c. (p. 423.); vö. ENSSLIN 1942. 272.; BURY, J. B.: *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. (in 2 volumes, reprint) New York 1958. I. 431.

⁶⁰ ENSSLIN 1942. 273., 285., 287.

⁶¹ Corippus tudósítása alapján vö. GIBBON 1995. II. 846.

⁶² Phokas pajzsra emelésére vö. ENSSLIN 1942. 297.; OSTROGORSKY 1955. 252–253.

⁶³ Vö. OSTROGORSKY 1955. 254.

század közepén éled újra több mint hatszáz év eltelte után, amikor 1254-ben II. Theodorosz Laszkariszt pajzsra emelik.⁶⁴ Ezek után különösnek hat, hogy a történeti kutatás természetesnek vélte a pajzsra emelés kazár szokásának bizánci eredeztetését.⁶⁵ Problémát jelenthet, hogy 602-ben tudunk az utolsó ilyen jellegű bizánci szertartásról, amikor a kazárok még bizonytalán türk fennhatóság alatt éltek. A kazárok már Herakleiosz császár uralkodása idején (610–641), 627-ben a türkök segédcsapataiként a perzsák ellen harcoltak Bizánc szövetségeseiként.⁶⁶ A kazár–bizánci érintkezések kétségtelenül a kazár kaganátus megalakulása után, a VII. század végétől, s a VIII. században váltak szorosabbá, ahogy ezt a kelet-római császárok kazár házasságkötései is jelzik.⁶⁷ Ekkor azonban Bizáncban már nem alkalmazták a pajzsra emelés ceremóniáját. Így okkal merülhet fel a kérdés, hogyan vehettek át a kazárok egy olyan beiktatást, amely már nem volt meg a bizánci szertartásrendben.

Egy lehetőséget tudok elképzelni: ha a türkök vették át ezt a szokást még a VI. században a bizánciaktól, s ők adták tovább valamiképpen birodalmuk örököseinek, a kazároknak. Az átvétel, ha valóban erről van szó, mindenesetre olyan jól sikerült, hogy a IX. századra egyértelműen kazár szokássá, törvénnyé vált a VI. századi türköknél még nemezlepedőben való forgatásként említett, a magyaroknál pedig kerek pajzsot (*szkutarion*) alkalmazó szertartás. Egy hosszú folyamat eredményeképpen tehát a barbarizálódó, késő-császárkori Római Birodalom nyugati felében feltűnő germán törzsfői-fejedelmi beiktatási szokást előbb átvette a birodalom keleti (bizánci) része, majd ez tovább adhatta az északi nomád birodalmaknak: elsőként a türköknek, akiktől a kazárok örökölhették, s tőlük végül a magyarokhoz jutott el ez a beiktatási forma. Források hiányában nem tudjuk, hogy Árpád X. századi utódait hasonlóképpen pajzsra emelték-e, s így magyar szertartássá vált-e ez a beiktatási forma, vagy pedig egyedül Árpád

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Vö. 53. jegyzet; vö. még BOGYAY TAMÁS: Magyarország története távlatból. Bécs–Bp.–München 1993. 7.

⁶⁶ Vö. DUNLOP 1954. 28–31., 171.

⁶⁷ Uo. 171., 177–179.

esetében alkalmazták kazár szokásként.⁶⁸ Az etelközi magyar fejedelemválasztás minden lényeges eleme (a tisztséget a kagán ajánlotta fel, feltételül az engedelmességet kötötte ki, s kazár küldöttek jelenlétében, kazár ceremóniával iktatták be a megválasztott személyt) a kazár fennhatóságot, s a magyar vazallitást támasztja alá.⁶⁹

Laza függésre enged következtetni a magyar törzsszövetségi hierarchiához való kazár alkalmazkodáson kívül az is, hogy a IX. század folyamán rendre kimutathatóak nyugati irányú magyar kalandozások, amelyek egyértelműen nem kazár szövetségben folytak.⁷⁰ Ráadásul muszlim források szerint 870–880 táján a magyarok 20 ezer, a kazárok pedig 10 ezer vagy 12 ezer fős sereggel rendelkeztek, ami inkább magyar katonai fölényre engedne következtetni.⁷¹ Igaz, hogy az állandó, részben zsoldos haderőn kívül a kagán számíthatott a birodalomhoz tartozó vazallus népek haderejére. Ezek közül csak a burtaszok 10 ezer lovast tudtak kiállítani.⁷² Összességében tehát a hanyatló kazár birodalom hadereje is valamivel felülmúlhatta a magyarokét, de jelentős túlerővel bizonyosan nem rendelkezett. Ezért a kagán nem katonai, hanem politikai eszközökkel próbálta alárendelni a magyar törzsszövetséget. Megkönnyítette a kazár uralkodó dolgát az a körülmény, hogy a régóta fennálló Kaganátus fejeként olyan tiszteletet élvezett a magyar törzsszövetségben, mint a IX. és a X. században a bizánci császár. Ráadásul a magyar törzseknek is érdekében állhattak a kazár szövetségben végzett portyák, hiszen ezek zsákmányt hoztak. A kazár–magyar szövetség

⁶⁸ Géza nagyfejedelem esetében feltételezi a pajzsra emelés „ősi szokását” MAKK FERENC: A királyság első százada. Magyarország krónikája 2. Bp. 1992. 19.

⁶⁹ A kazár fennhatóságra következtetett a kazár szokás és törvény (*törü*) alapján ZIMONYI 1998. 163–164.

⁷⁰ A nyugati kalandozások és az önállósodás között kapcsolatot tételezett fel pl. KRISTÓ 1980. 143–150.; a IX. századi nyugati kalandozásokra vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. Hadtörténelmi Közlemények 1996/4. 4–19.

⁷¹ A magyarok 20 ezer, s a kazárok 10 ezer harcosára vö. MEH 87., 91.; 12 ezer kazár harcosra l. Isztahri, vö. LUDWIG 1982. 290–291.; a magyar túlerőre vonatkozó következtetésre l. TÓTH 1996. 580.

⁷² A kazár haderőre általában LUDWIG 1982. 286–298.; l. még KRISTÓ GYULA: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Uő.: Honfoglalás és társadalom. Bp. 1996. 113.; a burtaszok 10 ezer katonát állítanak ki a kazár uralkodó parancsára: vö. Ibn Ruszta és Gardízi. In: PAULER GYULA–SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900. 158.

a IX. század második felében jöhetett létre, amikor a magyar törzsek Sarkel felépítése és a kazár erődítményrendszer általános megerősítése után jelentős ellenállásba ütköztek. Ezek a közös vállalkozások egyszerre szolgálták a harcias magyar törzsek energiáinak lekötését, nyugaton a kazár adóztatás és befolyás megerősítését, illetőleg keleten a besenyők visszaszorítását, zsákmányszerzést.

Véleményem szerint a honfoglalás előtti, IX. századi kazár–magyar kapcsolatot – eltekintve esetleges, feltehetően kezdeti ellenséges viszonytól – alapvetően laza magyar vazallitás, illetve kazár fennhatóság jellemezte.⁷³ A konsztantinoszi történet egyes momentumai (együttharcolás, kazár feleség dinasztikus célokkal, a kagánnak engedelmeskedő fejedelem beiktatása) alapján kazár befolyásra, a kagán hatalmának elismerésére következtethetünk. Számításba kell vennünk azt is, hogy a kagánnak való alárendeltségi viszonyról nem kazár forrásból, hanem X. század közepén lejegyzett, Konsztantinosz által közvetített magyar hagyományból értesülünk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Kaganátus vonzási szférájában levő, tágabb értelemben vett birodalmi kereteibe lazán beletartozó, annak perifériáján élő nép szemszögéből látjuk e kapcsolatot. A kagán a nomád birodalmak logikája szerint járt el, amikor a magyar törzsszövetség szervezetét érintetlenül hagyva csak annak mindenkori vezetőjét (előbb Levedi, majd Árpád) igyekezett alárendelni magának, engedelmisséget követelt tőle, amely magában foglalhatta a kazár háborúban való magyar közreműködést. A kagán és a törzsszövetség vezetője közti hűbérúri–vazallusi viszonyt a magyarok nem érezhették terhesnek, hiszen katonai akciókban való részvételen kívül más, pl. adózási kötelezettséggel nem járt.⁷⁴ A Magyar Törzsszövetség urai megtisztelőnek tekinthették a kazár nagyhatalom vezetőjével való személyes kapcsolatot, amely bizonynyal emelte presztizsüket a törzsszövetségen belül. Levedi tekintélyét kétségkívül növelte a kazár feleség, míg Árpád hatalomra kerülését köszönhette a kagáni „ajánlatnak”.⁷⁵

⁷³ Változó tartalmú kazár–magyar viszonyt tételezett fel a IX. században pl. MACARTNEY 1930. 96–97, 101.; CZEGLÉDY 1985. 119.; KRISTÓ 1980. 22–23., 91–96., 118–121., 142–143.

⁷⁴ Egyes keleti szláv törzsek és a volgai bolgárok prémadóval tartoztak a kazároknak, míg a burtaszok segédcsapatokkal, erre vö. pl. TÓTH 1996. 574., 583.

⁷⁵ A kazár legitimáció fontosságára, de a konsztantinoszi történet megkérdőjelezésével l. RÓNA-TAS 1996. 323.

Egészében véve a Kaganátus és a Magyar Törzsszövetség kapcsolatait pozitívan értékelhetjük. Kazária saját védelme és elsősorban nyugati expanziója érdekében szolgálatába állította a Magyar Törzsszövetséget, amelynek struktúráját érintetlenül hagyta, ugyanakkor vezetési rendszerének felülről való formálásával segítette annak politikai fejlődését. E laza hűbéresi viszony nem korlátozta a magyar törzsek mozgásterét, amelyet a nyugati kalandozások egyértelműen bizonyítanak.

TRINGLI ISTVÁN

Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye

Az alább ismertetendő események a Gödöllői-dombság és az Alföld határán, Pest megyében történtek. A középkorban nem egyszerűen két táj, hanem két különböző birtokszerkezetű terület találkozott e vidéken. Itt ért véget a megye egyetlen tartós nagybirtoka, amely az Ákos nemzetségnek, majd a Rozgonyiak idősebb ágának kezén volt. A birtoktest a megye délkeleti határaitól kezdődött, onnan tartott nyugat felé. Nógrád és Pest megye határa mentén és ettől délre, a megye középső részén az egyfalvastól a maximum 4-5 falu nagyságúig terjedő középbirtokok voltak a jellemzők. E részen a XIV–XV. században többször változtak a birtokosok, akik hol több, hol kevesebb falut egyesítettek hatalmuk alatt. A közép- és nagybirtok vidéke egybeesett Pest megye dombos, erdős, ligetes vidékével és az ahhoz közvetlenül csatlakozó alföldi településekkel. A megye déli, alföldi övezete a kisbirtok és az egytelkes kismemesi birtok hazája volt. A kisbirtokos – mint pl. Dabasi, Gyóni, Péteri – és az egytelkes – pl. Alberti, Besenyői, Bugyi, Farnasi, Lébi, Inárcsi stb. – családok közt alig lehet különbséget tenni. Zálogolásokról, kisebb birtokrészek adásvételéről ugyan bőséggel értesülünk, de a királyi birtokpolitika a kései középkorban alig érintette e birtoktípust. Királyi kézre háramlás csak ritkán történhetett, hiszen mindig akadt túlélő nemzetségtag. Adományozni részben ezért nem volt mit, részben azért, mert e családok tagjai csak ritkán jutottak olyan szerephez, ami nagyobb kegyre érdemesítette volna őket. A török hódításig itt őrződtek meg legtovább a régi birtokviszonyok.

Eleinte nem sokban különbözött e kismemesektől az a család sem, amelyik a XIV. század elején jelent meg a dombok közt fekvő Pécelen. Talán eredetileg is idevalósiak voltak, rövid idő múlva mindenesetre ők lettek az a Péceli nevű famí-

lia, amelyik országos ismertségre tett szert.¹ A család a többi Pécelitől tanultságában tért el. A litterátus-hagyomány megteremtője, Péceli Péter mester a Drugetek familiájában a nádori ítélőmesterségig vitte. Hogyan szerezhetett birtokot az, aki nem hadakozással, hanem kúriai szolgálattal foglalatzkodott? Kihasználta mindama hatalmat és információkat, amelyeknek csak ő volt birtokában. Péceli Péter nem az a fajta ember volt, aki az efféle lehetőségeket elszalasztotta volna. Amikor 1338 körül bizonyos Péceli Mihály és Herke utódok nélkül meghaltak, falubelijük, Péter, első kézből értesítette urát, aki a birtokrészt mint magvaszakadt birtokot felkérte és megkapta Károly királytól. A nádor és ítélőmestere már korábban döntöttek a föld további sorsáról. A Drugeteknek semmi szükségük nem volt a törzsbirtokaiktól távol fekvő falurészre. Az adományozás után a nádor a péceli birtokrészt „a király hozzájárulásával és beleegyezésével, hűséges szolgálataiért” Péter mesternek adta. A nagyhatalmú nádorral a szegény atyafiak nem mertek szembeszállni. Sem amikor a nádort, sem amikor ítélőmesterét beiktatták, nem mondtak ellent, utóbb azonban pert indítottak. Az elfogulatlannak aligha nevezhető vizsgálat azzal a korban jól ismert formulával zárult, hogy mivel a nemzetség más ágába tartoznak, ezért nem illeti meg őket a birtokrész, így azt Péternek ítélték.² A további birtokszerzésnek azonban határai is voltak. A teljes falut nem szerezhették meg, azon osztozni kellett a többi Pécelivel, a környékbeli lakott településekben pedig erősen ültek birtokosaik. Péter mester ezért a közeli puszták (prédiumok) felé terjeszkedett, ezeket ráadásul lehetőség szerint egy tömbben egyesítette. 1435-ben már hat pusztta volt a Péceliek kezén: Zsira, Dusnok, Nándorfölde, Körtvélyes, Tivadar és Dialdóc. Ekkorra ezek a puszták már nem éltek önálló életet. Beolvadtak a falu

---

¹ DRASKÓCZY ISTVÁN: Litterátusok egy Pest környéki nemes családban a XIV–XV. században. In: Magyar Herold I. Bp. 1984., valamint BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. passim.

² DF 251694. Az oklevél tartalmi átírásban – DL 75374. (1338) – is megtalálható, ahol azonban Druget Vilmos helyett tévesen Kont Miklós nádort írtak. Az Ákosok és a Péceliek közti konfliktus elsőrangú forrása ez az oklevél, amelyben több mint egy tucatnyi más oklevelet is átiráltak. Ha nem a törzsoklevélet idézem, akkor a továbbiakban e módszerrel hivatkozok az egycs oklevelekre. Az oklevelek egy részének regesztái megtalálhatók BAKÁCS ISTVÁN: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp. 1982. (a továbbiakban: BAKÁCS) is.

határába, Pécel gazdálkodásának elengedhetetlen részeivé lettek. Kivételt közülük csak Tivadar képezett. Az Inárccsal és Besenyővel határos prédiум majd harminc kilométerre feküdt Péceltől, határuk nemcsak hogy nem ért egybe, hanem több falu feküdt köztük.³

A puszták megszerzése igen változatos módon történt, történetünk szempontjából azonban csak Dusnok és Körtvélyes jelentős. 1340-ben Péceli Péter a Pécel és Locsod közt fekvő Dusnoktelek nevű földet bérbe vette a fehérvári káptalantól, a következő évben beiktatták a birtokba, 1344-ben pedig megjárták határait.⁴ A név és a korábbi birtokos sokat elárul a hely történetéről. Egykoron valamelyik közelben lakó nemes a káptalannak adományozta egyik prédiумát a rajta élő szolgálkkal együtt, hogy a káptalan papjai lelki üdvéért misét mondjanak, halála napján pedig lakomát tartsanak. A prédiум népei így dusnokok lettek, a település eredeti neve – amit nem ismerünk – pedig megváltozott, ezt követően lakói után Dusnoknak hívták.⁵ A XIII. századi nagy társadalmi átalakulás megváltoztatta a mezőgazdasági művelési rendszert és a településképet. Épp az ilyen kicsiny prédiумok váltak lakatlanná, népeik elszéledtek, vagy a közeli faluba költöztek és telkes jobbágyok lettek.⁶ Dusnok pusztává lett, ami semmi hasznót nem hozott a távol székelő fehérvári prépostnak, nem így azonban a közeli birtokosnak.

Az éves bérleti díj fejében (*sub annuali censu ac conditionibus et obligationibus in feudum*) történő adomány a magyar nemesi jogban szinte teljesen ismeretlen fogalom volt. A bérletet hiába keressük Verbőczy Hármaskönyvében. Próbaképpen átnéztük a Szent-Ivány, a Balassa, a Justh, az Abaffy, a Hanvay, a Dancs, a Perényi családok ránk maradt középkori okleveleit.⁷ Ezek közt igen változatos

³ DL 17108. Tivadar fekvésére: BAKÁCS 662. sz.

⁴ DL 75374. (1340, 1341, 1344)

⁵ SOLYMOSI LÁSZLÓ: Dusnok helyneveink előfordulása. In: Szavak – Nevek – Szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR, ZAICZ GÁBOR. Bp. 1997.; Uő.: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 1987.

⁶ SZABÓ ISTVÁN: A prédiум. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle 1963.

⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN: A Szent-Ivány család levéltára 1230–1524. Bp. 1988.; FEKETE NAGY ANTAL–BORSA IVÁN: A Balassa család levéltára 1193–1526. Bp. 1990.; BORSA IVÁN: A Justh család levéltára 1274–1525. Bp. 1991.; ILA BÁLINT–BORSA IVÁN: Az Abaffy, Dancs,

birtokelidegenítési formákkal találkozunk, de hogy nemesek adtak volna bérletbe másik nemesnek földet, azzal egyszer sem. Nem így az egyházi testületeknél. Egy másik jelentős fehérvári egyházi intézménynek, a keresztes konventnek csak a Fejér megyei birtokait érintő, 1542-ig terjedő oklevelei között hat alkalommal találkozunk bérbeadással. A bérbevevők minden esetben világiak voltak.⁸ Dusnok, illetve az előbb említett, a keresztesek által a XV–XVI. században bérbe adott földek között azért volt egy jelentős különbség. Az előbbi örök időkre (*perpetuo*) szereztek meg a Péceleiek, az utóbbiakat azonban csak meghatározott időre adták bérbe a keresztesek. Az örökbérlet volt a régebbi forma. Így volt ez máshol is az országban, a bérlet csak a városokban és az egyházi testületeknél volt szokásban.⁹ Néha találkozunk ugyan egy formálisan a bérleti szerződéshez sorolható megoldással, amivel nemesek is éltek egymás közt, ám ezt valójában helyesebb telepítési szerződésnek hívni. Ilyet akkor kötöttek, ha a telepítés munkáját hozzáértő birtokosra akarták bízni, aki ezért ellenszolgáltatásképpen általában tíz évig a birtok minden jövedelmét szabadon beszedhette. Álljon itt egy közeli példa az Anjou-korból: 1360-ban Péceli Bojtorján János és Péter péceli birtokrészei jobbágyok nélkül maradtak, ezért egy másik péceli birtokossal, Petermann fia Jakussal, aki éppen saját részét készült betelepíteni, megegyeztek, hogy tíz évre átengedik neki birtokukat, hogy benépesítse. Ez alatt az idő alatt a birtokrész minden jövedelme Jakust illette.¹⁰

Hanvay család levéltára. Bp. 1993. A Percényi család anyagát e sorozat számára készült saját regeszták alapján összesítettem.

⁸ ÉRSZEGI GÉZA: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában 1193–1542. Fejér megyei történeti évkönyv 1971. 85. (Varasd, 1406); 127. (Iszka, 1431); 134. (Archa, 1433); 139. (Felcsút, 1434); 256 (Szabókafölde, 1476); 340–341. (Szabókafölde, 1536). A malombérletet nem számítottam ide, az ugyanis a malom üzemeltetésének normális módja volt. A keresztesek Pest megyében is adtak bérbe birtokot, így pl. 1353-ban diódi részüket élete tartamára Tellmann fiának, Péternek, az egykori budai bírónak. Ekkor azonban azt is hozzátették, hogy ez a bérlet úgy történt, mint a rend más hűségesei prédiálisainak esetében. GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829–1844. IX/2. 254.

⁹ LÉDERER EMMA: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Bp. 1932. 46.

¹⁰ DL 37250. A telepítés bérleti formájára: SZÉKELY GYÖRGY: Újratelepítés. In: Uő. (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953.; SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966. 12.

Körtvélyes megszerzésének körülményeit nem ismerjük. E pusztát a Rákospatak mellett feküdt, Pécellel, Dusnokkal, Locsoddal és Isaszeggel volt határos, Péter mester 1344-ben iktatta be magát ennek birtokába.¹¹ Akárcsak az ország több ezer prédiának túlnyomó többségéről, a Pécel környéki pusztákról sem tudjuk, mikor, milyen körülmények közt váltak lakatlanná. Hogy a tatárjárásnak mekkora szerepe lehetett a pusztásodásban, azt sem tudjuk eldönteni. Az Alföld és a dombvidék találkozásánál mindenesetre feltűnően sok pusztával találkozunk. Lehetséges magyarázatként szolgálhat e tényre, hogy e vidék az Árpád-korban is magánföldesúri kézen volt, a prédiukok pedig a világiak gazdálkodásában játszottak fontos szerepet.¹² Dusnok egy erdő, később egy völgy nevében az újkorban is fennmaradt, még a XIX. században is ismerték.¹³ Körtvélyes emléke a törökkor viszontagságai között, amikor a tatár pusztítás Pécelt rövid időre teljesen elnéptelenítette, nyomtalanul eltűnt.

A történet másik szereplője az Ákos nemzetség. Egyik águk az Anjou-korban a megye egyetlen nagybirtokát mondhatta magáénak.¹⁴ Valójában Ákos nemről ez idő tájt már nem beszélhetünk. A Pest megyében birtokos ág éppen ekkor hagyta el a *de genere Akus* megjelölést és váltott a Mikcsfi névre. Alább idézendő okleveleinkben már kivétel nélkül e néven szerepelnek. Mikcs I. Károly hűségese híve, majd két évtizeden keresztül szlavón bán volt.¹⁵ Nem ez volt az egyetlen névváltás ebben az évszázadban. Néhány évtizeddel később a Mikcsfiak utódainak egy része Prodaviz helységéről már Prodavizinek hívta magát.

A Mikcs-ág birtokainak két felsorolását ismerjük. Az első nem teljes, ráadásul kései időpontból, 1394-ből származik. Ákos fia László özvegye – aki ekkor Szécsényi Frank erdélyi vajda felesége volt – néhai Mikcs bán összes birtokainak

¹¹ DL 75374. (1344)

¹² GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: GYÖRFFY, ÁMTF) Pest megye.

¹³ BOROSY ANDRÁS: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok I. 1589–1660. 49., 56. sz.; PESTY FRIGYES kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye. Szentendre 1984. 275.

¹⁴ WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–II. Temesvár 1891–1892. I. 54.; KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig. Bp. 1900. 109.; RÁCZ GYÖRGY: Az Ákos nemzetség címcere. Turul 1995.

¹⁵ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996.

harmadrészét hitbér, jegyajándék és hatalombajban való elbukás címén magának foglalhatta le. E harmadrész Bag és Tura, a turai vám, Szentlászló és Oszlár, Hartyán és Hévíz, Ákosmonostora kegyúri joga felére, az újfalui birtokrészek és a nógrádi Oncs pusztá felére terjedt ki. E birtokok közül Hartyán és Hévíz éppen mások kezén volt zálogban.¹⁶ A második, immáron teljes felsorolás a történelmi emlékezet különös fintora folytán az utolsó pillanatban készült, akkor, amikor a nemzetség leszármazói több évszázadnyi birtoklás után búcsút mondtak Pest megyei jószágaiknak. Prodavizi Ördög Miklós 1425-ben ugyanis elcserélte Zsigmond királlyal a szlavóniai Szentgyörgy várára és uradalmára az ősi javakat. A csereoklevél Oszlár, Szörény, Nyír, Valkó, Szentlászló, Tura, Hévíz, Monostorfalva, Bag, Némedi, Hartyán falvakat nevezte meg.¹⁷ Ennek a felsorolásnak az a hiányossága, hogy csak az akkor lakott vagy lakatlan birtokokat vették számba, a pusztákat nem; ezek nevét csak korábbi elszórt említésekéből, vagy más birtokokkal összesítve egy későbbi korból ismerjük, amikor e birtoktest a Rozgonyiak kezére került. Az egyetlen kivétel Bag, amelynek minősítése változó volt, hol birtoknak, hol meg pusztának nevezték.

A birtokok nem feküdtek összefüggő tömbben. Az északi Vác környékieket (Némedit, Hartyánt) több falunyi távolság választotta el a Galga-völgyiektől. Itt, a patak jobb partján Bagtól kezdődően Turáig sem volt megszakítatlan a sor, Györk (a mai Hévizgyörk) ugyanis nem volt az Ákosoké. Turánál derékszögben megtörve a dombok déli lejtői alatt folytatódott a birtoktest. E részen az Ákosok Mikcs hatalmának köszönhetően komoly birtokgyarapításba fogtak. 1312-ben kihasználva a nyúlzigeti apácák szorult helyzetét, megvették tőlük Sülyt és Oszlárt 70 márkáért, Szörényi Lászlótól pedig 60 márkáért Szörényt.¹⁸ 1363-ban Sáp egy része is a kezükön volt; földtulajdonaik ekkor voltak a legnagyobbak.¹⁹ Itteni terjeszkedésük során kerültek összeütközésbe a Péceliekkel.

1360-ban a pest-pilisi közgyűlésen Péceli Péter eltiltotta szomszédait Körtvélyes és Dusnok elfoglalásától. A két évvel későbbi eseményekből az is kiderül,

---

¹⁶ DL 7934.

¹⁷ DL 43654.

¹⁸ DL 40341., 40342.

¹⁹ DL 75374. (1363)

kik zavarták meg birtoklását. Mikcs bán unokája: István, a család idősebb tagjainak: atyjának, Istvánnak, Ákos nevű nagybátyjának és a szintén Ákosnak hívott bátyjának parancsára 1362 augusztusának közepén familiárisaival együtt Körtvélyesről elhajtotta Péter mester marháit, egy szekerét meg egy lovát, és az ott talált szénát elhordatta. Másnap aztán sápi és nyíri jobbágyaival Körtvélyes egyik hegyére (*in quodam promontorio*) ment, ott egy kúriát s házakat kezdett építtetni. Még ugyanezen évben, november végén új kúriájában lakó szolgálai a Körtvélyessel határos Dusnok területéről elhajtottak egy kétökrös szekeret, az ottani erdőt és gyümölcsfákat pedig vágni kezdték, a Péceliek egy emberét elfogták és kegyetlenül meggyötörték.²⁰

A Péceliek nem hagyták annyiban a dolgot. 1372-ben a nádori törvényszéken Péceli Iván fia, András és Péter mester fia, Miklós pert indítottak Mikcs unokája, István mester ellen. A két fél teljesen különböző módszerrel pereskedett. Az egykori ítélmester rokonai nem kevesebb, mint 19 oklevelet mutattak be a nádor előtt, amelyektől azt várták, hogy igazukat megerősítik. István mester ezzel szemben a szóbeli hagyományra és a szomszédok emlékezetére épített, oklevelei nem voltak, hisz ősi birtokról volt szó, aminek hovatartozását eleddig senki sem vitatta. Mindjárt a per elején kinyilvánította, hogy ő nem zárta ki hatalmasul a Pécelieket semmiféle földjeikből, hanem neki e területen számos földje és birtoka van (*ibi quamplures terras et possessiones haberet*), ha a Péceliek törvényesen akarják saját jogaikat visszaszerezni, ám tegyék; ha azonban másként, akkor ő annak ellent fog mondani.

Két héttel később, amikor a két pusztá birtokába a nádori ember be akarta a Pécelieket iktatni, a szomszédok elmondták, hogy e jószágokat évek óta István mester éli, Körtvélyes nagyságát kettő, Dusnokét hat ekealjnyira becsülték. Ekkor azonban István mester kijelentette, hogy e helyet néhai Ákos sátorhelyének nevezik (*ibi locus tentorii condam Akus vocaretur*). Hasonlóképpen nyilatkoztak Pest megye nemesei is, akik Szentertzsébetfalván közgyűlésre jöttek össze. Ők a kúriaépítő István és ugyanilyen nevű apja kérésére eskü alatt kijelentették, hogy mindig is látták s tudták, hogy az Ákosülése nevű föld Mikcs bán említett fiaié valamint ezek fiainak örökös birtoka volt, mindig Ákosülésének hívták, nem

²⁰ DL 75374. (1360, 1363, 1369)

pedig Körtvélyesnek (*ipsi hoc semper audivissent et scirent, ut terra Akus Ilyse vocata predictorum filiorum Mikch bani et filiorum ipsorum hereditaria fuisset ac semper Akos Ilyse et non Kurthuelies nominata extitisset*). Mivel az ügyet határjárás nélkül nem lehetett eldönteni, ezért a nádor utasítást adott ennek elvégzésére. Körtvélyes határait 1373-ban próbálták megállapítani, ámde István mester ellene mondott a határok emelésének. Azt állította, hogy a körülhatárolt föld Ákosudvara birtokhoz tartozik (*ad possessionem Akoswdwara vocatam pertinere*), ami az ő kezén volt, most pedig atyjáé és Ákosé. E földön két kúriát is építettek, amelyeket Ákosudvarának neveznek (*in quibus etiam terris duas curias edificatas, quas Akus-wduara nominasset*), ezenfelül gabonát vetettek és arattak itt.²¹

A több évig folyó ügy valamikor 1375 végén jutott el az ítélethirdetésig. Két lehetőség közül választhatunk: vagy az igazság győzött, vagy pedig a Pécelieknek még mindig volt némi befolyásuk a nádori bíróságon. Péceli András, aki ekkor már egyedül állt szemben Istvánnal, „ajtótartóként” a királyi palotában szolgált. Lackfi Imre nádor bírósága az egykori Ákos-nembéli leszármazóról megállapította, hogy Körtvélyest és Dusnokot hatalmasul és jogtalanul foglalta el, arra hivatkozva, hogy az Ákosudvarhelye birtokhoz (*ad possessionem Akusuduarhelye*) tartozik, ezért hatalmaskodásért elítélte. Lajos király Istvánt az ítélet után lefogatta és börtönbe vettette. Az ügy nem kis port verhetett fel, hiszen az ország egyik legtekintélyesebb családjáról volt szó. Az eset a királyi tanács elé került, ahol végül békét szereztek a felek közt, amelyet az új nádor elé terjesztettek.²² Péceli András és ellenfele egy nyolcpontos egyezséget kötöttek. Péceli Ajtótartó András ezzel kétségtelenül a per végleges győztese lett. Ő megbocsátotta István hatalmaskodását, az apa s a lefogott István pedig 130 aranyforint készpénzt

²¹ DL 75374.

²² A mintegy fogott bíróként eljáró előkelőkben kétségtelenül a királyi tanácsot kell látnunk. János csztergomi érsek, Bálint pécsi püspök, alkancellár, Dömötör erdélyi, Péter győri, László veszprémi, Pál knini püspökök, Benedek csztergomi prépost képviselték a prclátusokat, Szepesi Jakab országbíró, Cudar Péter szlavón, Treutel János szörényi bán, meg három korábbi bán: Szécsi Miklós, Csúzi János, Himfi Benedek; István erdélyi vajda, Liszkói Pál asztalnokmester, Bebek György királynéi tárnokmester a bárókat. Rajtuk kívül mások is részt vettek az egyezség meghozatalában, így a tanácsülésen is, akiket azonban személy szerint nem neveztek meg. A nádor azért hiányzik a felsorolásból, mert az ő bírósága elé terjesztették határozatukat.

fizettek neki. A Mikcsfiek átengedtek a másik félnek minden birtokot és jogot, amelyet eddig Körtvélyesen és Dusnokon ők birtokoltak. A két pusztát érintő oklevelek hatályukat veszítették. A Mikcsfiek kifizették bírságaikat, az idősebb és az ifjabb István vállalták, hogy saját rokonaik esetleges támadásával szemben a Pécelieket a két pusztá birtokában saját munkájukon és költségükön megvédik. Időközben egy másik atyafiuk, Ákos fia, Mikcs mester is pert kezdett Péceli Andrással szemben. Most ezt is megszüntették, végül rendezték összes fennálló bírságaik fizetését.²³ Ákosudvarhelye ezzel egyszer s mindenkorra elveszett a nemzetség számára. Területe beolvadt Körtvélyesbe, nevével sem a későbbi oklevelekben, sem más helyneves anyagban nem találkozunk többé.

Az üggyel foglalkozó oklevelek mindegyike eredeti, hitelükhöz kétség sem férhet. A pár éven belül háromféleképpen is, hol néhai Ákos sátorhelyének, hol Ákosülésének, hol meg Ákosudvarának vagy Ákosudvarhelyének nevezett hely kétségtelenül ugyanazt a területet jelentette. Hasonló párhuzamos névváltozatok és helynévváltozások nem voltak ritkák az uradalom más falvaiban sem. Ákos-monostorát 1425-ben Monostorfalvának, 1438-ban és 1446-ban Liget-egyháznak, 1462-ben Monostornak nevezték.²⁴ Nyír is hol Ákosnyírként, hol meg egyszerűen csak Nyírként szerepel az oklevelekben. Az Ákos nem elköltözése után már mindig csak Nyírként említették.²⁵

A néhai Ákos sátorhelyének nevezett hely nem volt Ákosssátorhelye. Az oklevél írója e kifejezést nem a helynevek esetében szokásos magyar alakban írta, hanem latinul. Közszó és tulajdonnév között még az Anjou-korban sem volt akkora különbség, mint manapság, itt mégis mást akartak kifejezni e megjelöléssel.²⁶ Ne feledjük, Istvánnak a perben elhangzott minden kijelentése annak bizonyítására szolgált, hogy elődeinek emberemlékezet óta e területen voltak birtokai.

Az egykori sátorverés emlegetésének a korabeli magyar nemesi tudat számára egyértelmű jelentése volt. Első emlékeit a krónikás hagyomány tartotta fenn

²³ DL 6348.

²⁴ DL 43654., 13163., 13967., 3022.

²⁵ GYÖRFFY, ÁMTF IV. 533. Nyír nevére l. az előző jegyzet okleveleit.

²⁶ MARKÓ IMRE LEHEL: Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. Nyelvtudományi Értekezések 1970.

számunkra, ennek a honfoglalásról írt részei állandó fordulatként – nyugodtan mondhatjuk, toposzként – alkalmazták. A Névtelen Jegyzőnél csak egyetlen esetben szerepel a sátorverés a honfoglalás szimbólumaként. Szerinte a Szerencs-ről elvonuló Árpádék az Eger vizéig vonultak tovább, „ahol kunyhókat építve több napig időztek. A hegyet, amelyen levelekből színt emeltek (*foliata fecerunt*) a fejedelemnek, Színhalomnak nevezték el...”²⁷ A fejedelmi honfoglalásnak volt történeti alapja: Szíhalom a XI. században királyi, illetve hercegi birtok volt.²⁸ A XIV. századi krónikakompozíció így írt arról, mint foglalt Árpád vezér területet magának Pannóniában: „Mikor hát Árpád a többi magyarokkal – miképpen fentebb elmondottuk – legyőzte és megölte Szvatoplukot, tábort ütött (*castra fixit*) Fehérvár közelében a Noé hegyén; ezt a helyet választotta magának először Árpád Pannóniában...” A Kun László korában író Kézai Simon ugyanezt így adta vissza: „maga Árpád azon a helyen állította föl sátrait (*in eo loco fixit tabernacula*), ahol majdan Fehérvár városa épült. Ez a hely lett Árpád vezér első szállása.” A Csák nemzetség honfoglalása imígyen történt: „A második sereg kapitányát pedig Szabolcsnak hívták, aki azon a helyen ütötte fel táborát (*in eo loco fixit sua castra*), ahol később a ma már elnéptelenedett Csákvára feküdt.” A krónikakompozíció ebben az esetben azt írta, hogy „ama mezőségen és helyen telepedett meg (*descendisse dicitur in ipso campo et loco*)”. A Kaplony nemzetség hagyományát a következőképpen mondta tollba a krónikakompozíció írója: „A negyedik kapitány neve Kund volt... a Nyír mellett ütött tábor (*fixere sua castra*), ahol a keresztség fölvétele után monostort alapítottak.” Az Őrsúr nemzetség őse sátorverésének emlékére Kun László gesztairója tartotta fenn: „A negyedik sereg kapitányának a neve viszont Örs volt. Ő a hagyomány szerint a Sajó folyó mentén állította föl sátrait (*sua tabernacula fixisse perhibetur*).” A krónikakompozíció e nemzetség esetében beírta a színtelenebb „Sajó körül volt helye (*circa Seyo locum habebat*)” kifejezéssel. A krónikakompozíció még két

²⁷ Anonymus: *Gesta Hungarorum. Scriptores rerum Hungaricarum* I. Bp. 1937. (a továbbiakban: SRH) 32. cap. Fordítása: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. (Milleniumi magyar történelem. Források) Bp. 1999. (a továbbiakban: Anonymus) A 17. fejezetben emlegetett szerencsi táborverésnek nem volt ilyen jelentősége. Ez az elbeszélés szerint egyszerű hadi pihenés volt.

²⁸ GYÖRFFY, ÁMTF I. 807.

nemzetség esetében emlegette a tábor- és sátorverést. A Zovárd nem őse, Lél sokáig Galgóc vidékén táborozott (*ibique diutius castra metatus fuisse perhibetur*), Vérbulcsú pedig a Balaton mellett ütötte fel sátrait (*sua thabernacula fixisse probatur*).²⁹

A későbbi leszármazók számára a Kárpát-medencébe érkező magyarok sátorverése szimbolikus tetté lett. A honfoglalók nemcsak maguk, hanem utódaik számára is így szereztek birtokot. A legrégebbi ránk maradt magyar népi verses emlék, amelyet a honfoglalás történetét megörökítő névtelen gesztairó hagyott az utókorra, ugyanezt akarta kifejezni: „Ugyanis Tétény a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni, mint ahogy a regöseink mondják: »Mindnyájuknak ők földet szerezének, és maguknak hírt, nevet nyerének.«”³⁰ Ez tehát ugyanaz a hagyomány volt, amelyet 1219-ben a Szolnok megyei Nyír faluban élő szabadok válaszában fellelhetünk, akikről más falubeliek, a szolnoki vár kenyérsütői azt állították, hogy földtelenek. A szabadok erre ugyanis azt mondták, hogy nekik nemzetségük első foglalása óta (*a prima occupatione sui generis*) közös földjeik vannak a várnépbeliekkel.³¹ Ezek után nem lehet kétséges az sem, hogy ki lehetett az a bizonyos néhai Ákos, aki sátorhelyét a dombvidék egyik legutolsó, Alföldre néző emelkedőjén választotta ki: a honfoglaló magyarok egyik előkelője, a későbbi Ákos nemzetség egyik őse.

A megyebeliek által emlegetett Ákosülése kétségtelenül helynév volt, ráadásul régóta használatban levő név. Az ülés a latin *sessio* fordítása, amelyet más kontextusban általában teleknek szokás fordítani. *Sessio* és telek közt Lajos király korában nagy különbség már nem volt. Ákos sátorhelye mégsem Ákosteleke lett, mint az egykor dusnokok által lakott hely, pedig ekkorra már egyformán jórészt erdővel borított prédiumpok voltak. A különbséget a hely másik névalakja, az Ákosudvara – Ákosudvarhelye világítja meg. Ákosudvara esetében először egy

²⁹ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. SRH I. 290. skk.; Simonis de Keza Gesta Hungarorum. SRH I. 166.; Fordításuknál GERÉB LÁSZLÓ – Képcs krónika. Bp. 1964. – és BOLLÓK JÁNOS – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. (Millencumi magyar történelem. Források) Bp. 1999. – szövegét vettem alapul.

³⁰ Anonymus 25. cap.

³¹ Regestrum Varadiense. Curis et laboribus JOANNIS KARÁCSONYI et SAMUELIS BOROVSZKY editum. Bp. 1903. (a továbbiakban: VR) 235.(Nr. 220.)

kronológiai kérdést kell tisztázni. A többször idézett oklevél szövege elég egyértelműen fogalmaz, Ákosudvarhelye csak azután lett Ákosüléséből, miután ott István ott kúriákat épített. Csakhogy a két helynév gyakorlatilag egymás mellett élt. Pest megye nemesei azután is Ákosüléseként emlegették, hogy István újra birtokba vette a területet. Az ülés és az udvarhely ily módon egymás szinonímájaként állnak előttünk, párhuzamosan használták őket, talán fel is cserélték néha a két nevet.

A latin *sessio* kétféle fordítása ugyanannak a fogalomnak két jellemző aspektusát emelte ki. A *sessio* telek volt, ami egykor olyan trágyázott földet jelentett, amelyet a ház körül tartott állatok trágyáztak meg, a XIV. századra azonban már a házat és az ahhoz tartozó, rögzített nagyságú földeket értették alatta.³² Az ülés szó pedig arra utalt, hogy e területet használják és lakják, azaz megülik. Nem mindegy azonban, hogy ki üli meg. Ha az egykori honfoglaló Ákos ott vert sátrat, ott ült meg, s ebből leszármazói, akik közt szinte minden generációban akadt egy Ákos nevű, állandó rezidenciát ott alakítottak ki, akkor a hely Ákosülése lett. Neve ezután nem csak a lassan távoli ködbe vesző egykori Ákos emlékét tartotta fenn, hanem a nemzetség folyamatoságának szimbólumaként az utána következő többi Ákosét, az Ákos nemzetségét is, akik mind a Körtvélyessel határos földön ültek. Az országban a személynév vagy nemzetség-név + ülése összetételű pusztáknál, falvaknál jóval nagyobb számban találkozunk személynév, nemzetség-név + telke összetételű helynevekkel. Nem véletlen, hiszen úri lakóhely, azaz ülés jóval kevesebb volt, mint a szolgák által lakott prédiüm. Abban nem volt különbség, hogy a személynév a telekkel összetett névformában ugyanúgy a birtokos nevére utalt, mint az ülés esetében. Ha más nem, hát a birtokos rag pontosan elárulja, kiről nevezték el e területeket. A Pest megyei Albertföldre éppúgy egykori birtokosa után kapta nevét, mint a Csepel-szigeti Szentábrahámtelek (a mai Ráckeve). Ezek a helyek nem a rajtuk élő Albert és

---

³² BOLLA ILONA: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. (A „curia” és a „mansio” terminusok jelentésváltozásai az Árpád-korban) Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica. Tomus III. Bp. 1961.; FÖLDES LÁSZLÓ: „Telkek” és „költözőkődő” falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. TÓKEI FERENC. Bp. 1983.

Ábrahám nevű szolgák nevét őrizték meg, hanem amaz egy Albert nevű világi birtokosáét, emez pedig Szent Ábrahám monostoráét.³³

István kúriaépítésének semmi köze nem volt a fentebb már idézett péceli újratelepítési üggyhöz. Pécelen a falu belterületén fekvő pusztatelkeket akarta birtokosa jobbágyokkal benépesíteni, amelyek talán a nagy pestis következtében váltak üressé. István azonban egy lakatlan területen nem falut telepített, hanem két kúriát emelt. Igaz ugyan, hogy a kúriák környékét megműveltette, azonban nem jobbágytelkeket hasított ki körülöttük, hanem *famulusai* szántottak, vetettek rajta. Helyválasztása önként kínálkozott. Ami egykor jó volt Ákosülésének, az most is jó lesz Ákosudvarhelyének – gondolhatta. Azt nem tudta előre, hogy nemzetsége ősi földjét éppen ezzel a tétével veszti el a feltörekvő Péceliekkel szemben. Ott, ahol nemesember számára kúriát emelnek, ott udvarház épül. Így lett Ákosülése Ákosudvarhelye.

A fogalmak változását mi sem mutatja jobban, mint a magyar nyelvű jogi írásbeliség egyik legbecsesebb emléke, a Hármaskönyv 1565-ös fordítása. A könyvnek igen következetes szóhasználata van. A latin *praedium* szót – amit mi ’puszta’ jelentéssel adtunk vissza – *telek*nek fordította. Joggal tehette, mert a XVI. századi puszták – ebben az Anjou-kori koriaktól semmiben nem különböztek – egykori trágyázott földek, azaz telkek voltak. A *sessiot* Veres Balázs *ülés*nek mondta, ha nemes lakott rajta, *nemes ülés*nek, ha jobbágy, *jobbágy ülés*nek. Az ülés számára azt a házból, belső, külső területekből álló gazdálkodási és jogi egységet jelentette, amit mi manapság teleknek fordítunk. A név etimológiája egyszerű: eredetileg minden ilyen egységen lakott, azaz ült valaki. Azt, amelyik később lakatlanná vált, a *puszta ülés* névvel illette. Az ülésnek tehát nem az volt a lényege, hogy nemes lakja, igaz, lakhatta az is. A nemes által lakott ház és a hozzá tartozó birtok, a *curia nobilitaris* azonban külön nevet kapott: a *nemesi udvart*.³⁴ Ülése a telekrendszer kialakulása után tehát bárkinek lehetett; udvara, udvarháza azonban

³³ GYÖRFFY, ÁMTF IV. 204., 509.

³⁴ „...*avagy erössygeth, avag mezew warosth vagy falwth akar kedyglen telek legyen*” I. 21.; „*falwkath, fewldeketh, erdewketh és thelekeketh*” I. 24.; „*egy nemes ewles... egy iobbagy ewles*” I. 133.; „*nemes wdwarok, iobbagy ewlesek*” I. 134. Magyar decretum, kyt Veres Balas a deakbol tudni illyk a Werbewczy Istwan decretomabol, melyet tripartitomnak neweznek magyarra fordított. Debrecen 1565.

csak a nemesembernek. Ákosudvara volt tehát az az elnevezés, amely az újonnan felépített kúriákra illett. Az udvar nem egyszerűen egy nagyobb házat jelentett, hanem jogi egységet is. Az Árpád-kori előkelők mindig is vezettek kisebb vagy nagyobb udvartartást, volt saját udvarispánjuk is.³⁵

A „néhai Ákos sátorhelye” kifejezés tehát egyszerre jelentette a birtok honfoglalás óta fennálló ősiségét, szállásbirtok mivoltát és utalhatott egyben a birtok jellegére is, arra, hogy ott a nemzetség egyik udvarháza állott. Vajon valóban volt ilyen ősi hagyományuk az Ákosoknak, vagy a XIII. századi, régi tettekben legitimációt kereső korszellem megnyilvánulásaiból maradt az utódokra a honfoglaló hagyomány?³⁶ A kérdés annál is inkább jogosultnak látszik, hiszen a nemzetségnek minden valószínűség szerint akadt egy tagja, az V. István korában alkotó Ákos mester, akinek révén a *genus* más tagjai is megismerhették a honfoglalás hagyományát.³⁷ Vajon az Ákos mester által átdolgozott geszta szavai visszhangzottak Mikcsfi István fülében, amikor néhai Ákos sátorhelyét emlegette, talán éppen annak a gesztaírónak a mondatai, aki a hét kapitány után elsőként az Ákos nemzetség nevét illesztette a honfoglalók közé?³⁸ Vajon a sátor- és táborverés mint szimbolikus tett csak a XIII. század második felében divatba jött fordulat volt, amelynek egyik elterjesztője éppen Ákos mester volt?

A középkori gesztaíró az Árpád-kori Magyarországon aligha teremthetett hagyományt, sokkal inkább ő követte azt. Másként még minden valószínűség szerint igen kis létszámú olvasói sem értették volna meg. Az amúgy is erősen jogias gondolkodású Kézai pl. azért fejezte ki a táborverés, a sátorállítás képével a kapitányok honfoglalását, mert ezt hallotta mindazoktól, akik nemzetségük és birtokuk ősi mivoltát bizonygatták.

³⁵ A Várad-i regisztrum *curialis comesci* közt nemcsak megyésispánok udvarispánjaival, hanem más előkelők, mondjuk így: „magánszemélyek” udvarispánjaival is találkozhatunk. VR 329. Csak a magyar elnevezés volt ilyen rigorózus, az udvarház latin megfelelője, a *curia* jobbágyporta értelemben is használatos volt a középkori magyar latinságban. SZABÓ ISTVÁN: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 13.

³⁶ GYÖRY JÁNOS: *Gesta regum – gesta nobilium*. Bp. 1948.

³⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp. 1993.; MÁLYUSZ ELEMÉR: *Az V. István kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.)* Bp. 1971.

³⁸ SRH I. 292.

A magyar középkori történetírásból bizonyos, nyugaton meglevő műfajok teljesen hiányoznak. Magyarországon alig írtak városi krónikát, szegényesek az *annalesek*, nincsenek püspök-életrajzok és családi krónikák. Nemzetségi hagyomány pedig bőséggel lehetett. Mit tartalmazhatott? Röviden: a birtokoknak és azoknak a hadjáratoknak a történetét, amelyekben a nemzetségtagok részt vettek. A birtokok megszerzésének körülményeit az örökösnek fontos volt tudnia, ugyanúgy, ahogy magát a birtokot és határait is ismerni kellett. A nemesek fiai még gyermekkorukban hallhatták ezt az idősebbektől, akárcsak a háborús történeteket. Egy Lajos-kori előkelő férfi, aki végigharcolt számtalan háborút, aligha beszélhetett esténként másról családjának, mint a hadjáratok eseményeiről, meg a termésről. A tulajdon és a harc egyébként számos ponton kapcsolódott egymáshoz. Egy-egy derekasabb hatalmaskodás a szomszédal, amikor meg kellett védeni annak támadásától a vélt vagy valós jogokat, az utána következő perek, párbajok a nemzetség számára nem egyszerűen szórakoztató történetek voltak, hanem praktikus információk. Mindenek felett azonban ki kellett hogy emelkedjék az emlékezetből a birtok eredetének múltja. Bizonyára hosszadalmas, kiszínezett történetek forogtak erről, amelyek idővel összemostak ősoket és csatákat, ám a lényeg változatlan maradt. Előbb idézett példánk szerint: az első foglalás óta éli a nemzetség a birtokot, illetve a honfoglaló előd ülte meg először azt. Írásba foglalni, a bíróság előtt elmondani ennyi is elég volt, a többi a jokulátor vagy a múltba révedő, mesélő nagyapa dolga volt. Ilyen hagyomány tehát nagyon is létezett. Anonymus honfoglalás-történetének egyik fontos rétegét jelentették a nemzetségi hagyományok.³⁹ A történetírás ezeknek csak a töredékét tartotta fenn. Anonymus csak azon nemzetségek hagyományát közölte erősen lerövidítve, akiket politikai és családi okok miatt erre érdemesnek tartott. Kézai sok esetben alig írt többet, mint amennyit Mikcsfi István mondott a nádori embernek.

Adataink alkalmasak egy olyan feltevés megkockáztatására, ami talán István udvarházépítő-akciójának okát is magyarázhatja. A Pest megyei Ákos-birtokok között három olyan helynevet találunk, amelyek hosszabb-rövidebb ideig nevében

---

³⁹ SZILÁGYI LORÁND: P. magister forrásai és módszere I–III. Magyar Nyelv 1947. A szerző 17 úri nemzetség hagyományát lelte fel a gcsztában.

hordta a nemzetség nevét is: Ákosmonostort, Ákosnyírt és Ákosülése– Ákosudvarhelyt. Miért éppen ezek a települések vették fel a nemzetségnevet? Ákosmonostornál viszonylag egyszerű a helyzet, az Ákos nem Mikcs-ágának monostoráról volt szó.⁴⁰ Ákosülése valószínűleg azért kapta nevét, mert eleinte itt állt a nemzetség egyik, talán legelső udvarháza. A birtokoknak a korai Árpád-korban voltak központjai, rezidenciái ezek az udvarházak. A Névtelen Jegyző számára ez olyan természetes volt, hogy a maga szokásos etimologizáló módszerével így adta elő a Baracska nem honfoglaló hagyományát: „Azon a helyen Őd, meghódoltatván a vidék népét, várat épített, amelyet köznyelven Szekcsőnek mondtak, mert ott magának székhelyet és állandó tartózkodási helyet alapított (*sedem et stabilitatem constituit*).”⁴¹ A Szekcső névalakjában szerinte rejlő ’szék’ szóból következett Anonymus a székhelyre, arra a helyre, amely az úr bírói székére vonatkozott és amely egybeesett az állandó lakhellyel.⁴²

A Pest megyei Ákos-birtokok központjára egyetlen biztos adatunk sincs. Még a későbbi analógia sem segít, mert azt sem tudjuk, hogy a Rozgonyiak honnan igazgatták e falvaikat. Ők maguk biztosan nem sokat tartózkodtak itt, mivel sem várat, sem kastélyt nem emeltek ennek az uradalomnak a területén. Ákosülése ismeretlen okból történt elpusztulása vagy lakatlanul hagyása után a Pest megyében élő Ákos-nembéliek Nyíren rendezhették be rezidenciájukat. Ezt csupán egyetlen bizonytalan adat támogatja. 1372-ben a birtokfoglalással vádolt István Ákosnyíri birtokán (*in possessione sua AkosNyry*) idézték meg a nádori jelenlét elé. Idézni ugyan lehetett jobbágy, familiáris, vagy plébános útján is, a leghelyesebb volt azonban mégis azt személyesen és olyan birtokról elvégezni, ami a megidézett személy kezén volt.⁴³ A nádori ember valószínűleg azért Ákosnyírről idézett, mert ott volt a Mikcsfiek és különösen István udvarháza. A többiek – az apa és a nagybácsi – ugyanis ekkor már az újonnan épített két kúriában laktak Ákosudvarhelyén. Azt is tudjuk István elmondásából, hogy

⁴⁰ FÜGEDI ERIK: Sepelicerunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. Századok 1991.

⁴¹ Anonymus 47. cap.

⁴² Etimológiáját lásd: KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988.⁴ 398.

⁴³ HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 189.

eleinte ő élt ott. A Péceliek panaszlevele szerint 1362-ben Körtvélyest István apja, nagybátyja és bátyja parancsára (*per edictum et commissionem*) foglalta el. Igaz ugyan, hogy ez a kifejezés formulaszámba ment, ezt alkalmazták minden hatalmaskodásnál abban az esetben, ha pl. jobbágyok vagy familiárisok követték el a tettet. Őket nem lehetett perbe hívní, a hatalmaskodási ügyekben a birtokosok és nem birtokos és a másik jobbágyai álltak szemben egymással. Ez a felfogás azért alakulhatott ki, mert az ügyek túlnyomó többségében valóban a földesúr parancsára hatalmaskodtak emberei. Így történhetett ez István esetében is, a felelősség mégis őt terhelte, a későbbiek során ugyanis nem rokonait vonták perbe emiatt, hanem csak őt. 1362-ben tehát a Pest megyei Mikcsfi birtokok központja Nyíri, helyesebben Ákosnyíri lehetett. Vagy az történt, hogy István megelégtelte az apjával és többi atyafiával a közös fedél alatt lakást, vagy az idősebbek kerestek és építettek maguknak új udvarházakat. Akár így, akár úgy, Istvánra várt a feladat, a régi Ákosülése birtokbavétele és a házépítés. István azonban csak rövid ideig lakott a régi-új székhelyen, utána cserélt a többiekkel, ők költöztek Ákosudvarhelyre, István pedig vissza Ákosnyírré.

Az Ákos nemzetségben és leszármazóiknál a XIII–XIV. század folyamán töretlenül élt egy hagyomány, amely a nemzetség múltját a honfoglalásig visszavezette. Vajon nem csalta meg őket az emlékezet? Bármennyire is próbálkozunk az ellenpéldákkal, semmi sem indokolja azt, hogy ne higgyünk Ákos mesternek és Mikcsfi Istvánnak. Ezek után újra célszerű lenne feltenni a kérdést, mennyiben folyamatosak a honfoglaló nemzetségek a XIII–XIV. századi, ún. úri nemzetségek némelyikével.⁴⁴ Nem szorul-e újragondolásra Karácsonyi János lassan egy évszázados dogmája, amely szerint semmiféle ilyen közösség nem mutatható ki? Vajon fenntartható-e az a részben spekuláción, részben pedig egy olyan besenyő analógián alapuló elképzelés, amit talán mindeddig rosszul értelmeztünk? Ha több *de genere* típusú nemzetség a honfoglalás kora óta úgy birtokolt bizonyos területeket, hogy azon senkivel nem osztottak, akkor továbbra is beszélhetünk-e arról, hogy a honfoglalás korának nemzetségei az egész társadalmat átfogták?

---

⁴⁴ KRISTÓ GYULA: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. In: Uő: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983.; ZSOLDOS ATTILA: Nemzetségek és honfoglalók. In: Honfoglaló őscink. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 1996. A további irodalom c tanulmányokban megtalálható.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

„Latrunculi, cursatores, hussarones”.

Megjegyzések Kézai latinságához

Kézai Simon latinsága, annak német, magyar, de leginkább olasz nyelvi hatásokkal átitatott nyelvezete mindmáig termékeny területe a tudománynak. Kézai irodalmára, amelyet Makk Ferenc is fontos észrevételekkel gyarapított,¹ a nyelvi kutatások meghatározó jelentőségűek, Madzsar Imre és Szűcs Jenő nyomán a kései krónikavariánsok és a Kézai-mű bonyolult viszonyában, az egyes szövegrészek elsőségének kérdésében iránymutatóak. E dolgozat arra a jelenségre szeretné felhívni a figyelmet, hogy Kézai szóhasználatának egyes, a hazai latinsággal nehezen magyarázható elemei nem feltétlenül közvetlen itáliai hatást mutatnak, hanem legközelebbi párhuzamai a dalmát-horvát latinságban fedezhetők fel.

Általánosságban legyen elég a „*reserare*” ige használatára utalni, ami Kézai gestájának 19. fejezetében fordul elő. Krimhild csatája kapcsán jegyzi meg a krónikás, hogy „ha a németek szegyenükben nem titkolnák, hajlandók volnának nyíltan bevallani” hatalmas veszteségeiket. A „*reserare*” már a klasszikus latinságból ismert, azonban figyelemre méltó, hogy hivatalos, közigazgatási, jogi használatával dalmát területen találkozunk a XIV. század első felében „közzé tesz, nyilvánosságra hoz, tudtára ad” értelemben. A horvát középlelatin szótár példái közül csak a Iadrai *statutumok* 1305. évi egyik mondatszerkezetére utalunk: „*volumus presentis statuti pagina reserare...*”²

Ezen a ponton térünk rá dolgozatunk tulajdonképeni tárgyára, Kézai „*cursitare*” igéjének az értelmezésére. A krónikában kétszer fordul elő, a 18. fejezetben

---

¹ MAKK, FERENC: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp. 1989. 172.

² Lexicon latinitatis medii aevii Jugoslaviae. Érdekes, hogy már Bartal délszláv példát hoz. BARTAL ANTAL: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Bp. 1901. (reprint: 1983.) 574. Erdélyi László magyarázatokkal bőven ellátott fordításában azonban nem érti, s helyette a „*referre*” alakot javasolja. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink magyarul. Szeged 1943. 78.

(„*cursitare*”), és a 41. fejezetben („*cursitando*”). A hazai középlatin szótár tanúsága szerint csak ’szaladgálás’, ’rohangálás’, illetve ’lüktetés’ jelentéssel fordul elő,³ ily módon Kézainál joggal kereshetünk valami egyéni, csakis rá jellemző sajátsgot. A 41. fejezetben a szó jelentése egyértelműen ’nyargalás’, így fordítja Bollók János is: „midőn a mezőn vágatva utolérte” (ti. a magyar sereg a német sereget).⁴ Erdélyi László még inkább a mi értelmezésünk szerint fordítja: „Ezt a mezőn portyázással összeterelve” (ti. a magyar sereg a németeket). A 18. fejezetben jelentése már nem ilyen egyértelmű, Bollók és Erdélyi szó szerint nem is fordítja: („a királyi palota ajtajához csődítették az összes őrszemet”), s az örök valószínűleg gyalogosan, szaladva érkezhettek.

Véleményünk szerint a 41. fejezetben előforduló „*cursitando*” ama jelentésfejlődés egy korai példája, amely a XIV. század folyamán a magyar határoktól délre, majd a XV. század során a hazai latinságban is elvezetett a huszár szó feltűnéséhez, meghonosodásához. Sajátos módon az 1930-as években Kézai krónikáját név szerint is megemlítik, mint olyan forrást, aminek semmi köze sincs a huszárság előtörténetéhez.⁵

Szarvas Gábor Magyar Nyelvőr-beli cikkei⁶ óta a ’huszár’ szó délszláv eredete eldöntöttnek tekinthető. Prikkel Marián hozzászólásából szinte Szarvas cikkeivel egyidőben értesülhetett a nagyközönség, Verancsics Antal 1587-es szótárában e szót tárgyalva utalt már a délszláv változatra.⁷ Ezt az azóta, különösen Tóth Zoltán 1934. évi, a huszárság eredetéről írott remek tanulmánya nyomán kibontakozott, nem túl magasszínvonalú vita csak megerősítette.⁸ A délszláv eti

³ Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungaricae. Vol. 2. Szerk. BORONKAI IVÁN. Bp. 1991. 454.

⁴ A magyarok viselt dolgai. Ford. BOLLÓK JÁNOS. In: A magyar középkor irodalma. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp. 1984. Javított fordítása: Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Bp. 1999. (Milleniumi magyar történelem.)

⁵ ZSUFFA SÁNDOR: A huszárprobléma. Bp. 1939. 37.

⁶ SZARVAS GÁBOR: A magyar nyelvbeli idegen szók. Magyar nyelvőr 1873. 487.; Uő: Huszár. Magyar Nyelvőr 1877. 24–27.

⁷ RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN: Huszár. Magyar Nyelvőr 1899. 342–344.

⁸ TÓTH ZOLTÁN: A huszárok eredetéről. Hadtörténelmi Közlemények 1934. 129–196.; Uő: A huszárság eredetmagyománya 1936-ban. Magyar Szemle 1936. 387–396., 1937. 93–104. A turáni felfogás híveire l. Nemes-Dedinai ZSUFFA SÁNDOR: A huszár szó és a magyar huszárság eredete. Bp. é.n. [1935]; Uő.: Magyar eredetű-e a huszár szó? Bp. é.n. [1937]. A legszínvonalasabb

mológián belül az már nyelvészeti megfontolások tárgya lehet, hogy a szláv *chosa*–’lopás’, ószerb *chusa*–’rablás, *insidiae*’ alakra mennyiben hatott a latin *cursarius*, az olasz *corsaro*, a görög *khószáriosz*⁹, és így tovább.¹⁰

Ami a „*cursitare*” szót illeti, annak korai alakjai a horvát középlatin szótárnak köszönhetően jól megragadhatók. Latin szövegben 1282 óta dokumentálható: „*Cum Bogodanus...vastat cursizando iuxta partes Farre et Brazze*”, amit 1430-ra és 1454-re datált példák követnek. Jelentésére a „*corsarius*” volt meghatározó, „*piraticam facere, more piratico invadere*” értelemben.¹¹ Kézainál ez már felveszi a későbbi századokban megszokott és közönségesseé váló „gyorsan végrehajtott portya” jelentést. Maga a huszár szó a horvátoknál is jóval később jelenik meg, legkorábbi előfordulása 1390-ből a szakirodalomban sokszor idézett és ismert „*Clemens dictus Huzar*” szókapcsolat. Tudjuk azonban, hogy pl. Raguzában adatolt a „*cursizare*” ige ’rablás után járni, fosztogatni’ jelentésű használata. Előfordulására kései példa található a raguzaiak egy 1430-as, Thallóczi Máté szreberniki bánhoz intézett levelében („*cursizare et depredari*”).¹²

A már említett, az 1930-as években lefolyt vita során Tóth Zoltán helyesen utalt arra, hogy hadtörténeti szempontból a huszárság előzményei régóta léteztek, amennyiben az irreguláris, rendkívül gyorsan mozgó, ezáltal nagy pusztításra képes csapategységek már a XI. század első felétől adatolhatók. A krónikában lejegyzett események és a megszövegezés időpontja jócskán eltérhet,

---

DARKÓ JENŐ: A magyar huszárság eredete. Hadtörténelmi Közlemények 1937. 148–183. (Önállóan I. Debreceni Tisza István Tudományos Társ. Kiadványai VII/7.)

⁹ Különösen részletesen tárgyalták a szó lehetséges bizánci előzményeit. GÁLDI LÁSZLÓ: Huszár szavunk bizánci kapcsolatairól. Magyar Nyelv 1939. 160–166. A horvát közép-latin szótár és Kézai adatai tükrében megállapítása, miszerint a latin „*cursare*” szóval a Balkánon nem számolhatunk (164.), nem állja meg a helyét. Emellett ő is a különböző eredetű szavak keveredésére következtet (165.).

¹⁰ A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. II. Bp. 1970. 174–175. A szláv alakokra KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. Bp. 1974.² 219–220.

¹¹ Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae I. 329–330.

¹² GELCHICH JÓZSEF–THALLÓCZY LAJOS: Diplomatarium Ragusanum. 339–340. és 918. Idézi TÓTH Z.: Huszárság, i.m. 141. Az olasz „*cursitare*” szónak az etimológiai szótár nem ismeri a jelentését, csak a „*corseggiare*”-nak tulajdonít „*more piratico invadere*” jelentést. Dizionario etimologico Italiano II. Ed. CARLO BATTISTI, GIOVANNI ALESSIO. 1124–1125.

mindazonáltal azok mindenképpen korábbiak tekinthetők Kézainál, vagyis a XIII. század 80-as éveinél. A krónikás szöveg következetesen használja rájuk a „*latrunculi*” terminust. Ez első jelentésben mindenképpen negatív értelmű, ’rabló, haramia’, mögötte határozottan kiérezhető a nem lovagi, könnyűfegyverzetű lovascsoportok harci tevékenységét minősítő megítélés. Ezzel a Krónikaszerkesztés 104. fejezetében találkozunk (*latrunculi Bissenorum*), a 134. fejezetben (*latrunculi Cumanorum*), majd szempontunkból a legjellemzőbb hely: az 50. fejezetben magának a királynak, I. Andrásnak a „*latrunculus*”-airól olvashatunk. Ha ebben a kortársak vagy a kései szerkesztők egyszerűen csak valami becsmérlőt találtak volna, kihagyták volna, mégis átkerült az újabb és újabb kéziratokba.

Kézainál e helyek nincsenek meg, csak a Krónikaszerkesztés 76. fejezetében található, az Abát elhagyó magyar urakra vonatkozó „*praedones et latrunculi*” szókapcsolatot veszi át munkája 50. fejezetébe „*praedones et latrones*”-ként. A Krónikaszerkesztés 90. fejezetében olvasható hely problémás voltát már Szabó Károly felismerte, s mivel magyar ember létere a király rablóit nem írhatta, portyázóként magyarította a vonatkozó kifejezést. Ezt a különböző fordítások mindmáig átvették, ezt a megoldást választotta Bollók János és Bellus Ibolya is. Ugyanakkor érdekes, hogy a 104. és 134. fejezetek kunjai és besenyői esetében egyszerűen haramiákat és rablókat látnak, noha egy ’portyázó’ fordításnak ezekben az esetekben is lenne létjogosultsága.

A krónikás szóhasználatból e jelenséghez további kifejezések kapcsolhatók. A kutatás a besenyők és székelyek ’hitvány’, ’alávaló’ (*pessimi, vilissimi*) jelzője mögött már korábban felismerte, hogy a jelző fegyverzetbeli sajátságukra, a nehézfegyverzetűekhez viszonyított csekély harcértékükre utalhat, s ebben megnyilvánul a portyázó harcmodorral kapcsolatos dúló, pusztító, gyűjtogató viselkedés morális elítélése is.¹³ Hasonló kifejezést találunk Anonymus 25. fejezetében a vlachokról és szlávokról szólva: „*viliores homines*”, fordításban: „A vidéket a földkerekség leggyengébb népei lakják: vlachok és szlávok, ugyanis

¹³ Die Gesta Hungarorum des Anonymen Notars. Die Älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Hg. GABRIEL SILAGI. Sigmaringen 1991. 162. és korábban I. TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Hagymány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 1945–1946. 50–51.

egész fegyverzetük íjból és nyilakból áll...”¹⁴ Az értékelés mögött Anonymusnál *expressis verbis* a fegyverzetbeli különbség áll, ami nem egyszerűen az íjak használatára utal, hiszen ez a magyaroknak is kedvelt fegyvere; ítéletét csak a hadviselés és fegyverzet, a hadviselés katonai és morális összefüggéseinek a komplexitását szem előtt tartó szemlélet jegyében érthetjük meg. Meglehet egyébként, hogy ez esetben az íjakat a magyarok fegyverként emlegetett „*balista*”-val állítja szembe (51. fejezet). E „*balista*”-val kapcsolatban többen, így magunk is utaltunk annak esetleges, lehetséges ’számszerűj’ jelentésére. Ezt látszik támogatni a Névtelen szóhasználat, miszerint műve 46. fejezetében a nomádok fegyverként „*more paganismo*” az íjat (*arcus, sagitta*) jelöli meg, aminek csak akkor van értelme, ha a szerző az íj modern megfelelőjeként a számszerűja gondol.¹⁵

Egy kortárs külföldi forrás, Arnoldus „*Chronica Slavorum*” c. műve (VI, 12) Fülöp német király magyar-kun segédnépeiről szólva hasonlóképpen fogalmaz: „*ubi aderant innumeri de Ungarorum finibus, contrahens secum auxilia pessimorum, qui Valve dicuntur*” („ott voltak számtalanul a magyarok vidékeiről, magukkal hozva a leghitványabb segélyhadakat, akiket kunoknak hívnak”; 1208. év).¹⁶ Hasonló megfontolások lehetnek a Krónikaszerkesztésben előforduló ilyesfajta megjegyzések mögött is, így a 125. fejezetben: „*vilissimi Bisseni*”, a 153. *caput*-ban: „*Bisseni atque Siculi vilissimi*”, valamint a 165. fejezetben: „*Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi*”.

A könnyűfegyverzetűek negatív jelzővel való felruházása a történeti, fegyvertörténeti változások ellenére is mutat állandóságot. A huszárokkal kapcsolatban is először azok rabló voltát, prédáló viselkedését emelik ki. Így említik őket Dusán cár (1349–1356) törvényei (*gusar*), majd korai dél-magyarországi feljegyzések is. A számtalan kínálkozó párhuzam közül csak Thallóczi Frank kevei főispán 1432-es oklevelére utalunk, amelyben a Duna partján „huszárok és más

¹⁴ Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1995. 310. Javított fordítása: Anonymus: A magyarok cselekedetei. Bp. 1999. (Millenniumi magyar történelem.)

¹⁵ VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. Hadtörténelmi Közlemények 1993/2. 9–17.

¹⁶ I. TÓTH Z.: i.m. 50.

gonosztevők” ellen telepítettekről szól.¹⁷ Miként Mátyás jól ismert 1486:31. törvénycikkelyében is világosan megfogalmazódik: „a katonaság közül a huszároknak nevezett könnyűlovasság okozza a lakósoknak a legtöbb kárt és gyötrelmet”. A kifejezésben a rablás, pusztítás mellett leggyakrabban a gyorsaságra, a többieket megelőző harci alakzatukra utalnak.

A példákat hosszan lehetne sorolni. Egy 1480-as oklevél szerint: „*levis armaturae precursores*”; hasonlóan említik János király debreceni huszárait 1536-ban „*precursores equites*”-nek, akik körbeszárguldozták („*circumcursarunt*”) a tokaji várat; Mátyás 1481-es Veronai Gábornak írott levelében: „*Equites levis armaturae, quos husarones appellamus*”.¹⁸ Majd az 1492:20 tc. szól róluk: a bandériumok másik fele álljon huszárokból. A Mátyás király seregében említett *praecursores* megjelölés is az uralkodó rác huszáraira vonatkozik. Heltai Gáspár kivonatos Bonfini-fordításában a Lengyelországot támadó huszárokról a következőket írta: „Huszárokkal beszárguldnának Lengyelországba és beszárguldnak mind országot és felgyújtának mind falukat mind városokat.” Hasonlóan fogalmaz Mátyás Ausztria elleni háborújakor: „Onnét az táborból elbocsátá az rácokat az könnyű lovakkal és azok beszárgulák az innenső Bécsországot és levágának mindent és felgyújták mind az országot és elkóborlának nagy kegyetlenséggel mindenket és nagyobb kegyetlenséggel cselekedének, mind a törökök.”¹⁹ Ugyancsak gyorsaságukat emelik ki német nyelvterületen: 1515-ben *renner*-nek, *ringe*, *geringe pferd*-nek hívják őket. Takáts Sándor idéz egy korabeli jelentést Török Bálint seregéről: eszerint 1537-ben az említett sereg Körmend várát megszárguldotta („*megh zagoldottak*”), míg a „*levis armaturae*”-t a források általában a „könnyű szerrel való” kifejezéssel magyarázták. Igen közel állt egymáshoz a korabeli magyar levelekben a „szárguldoiban járni” és a „rablóban járni”.²⁰

¹⁷ THALLÓCZY LAJOS–ÁLDÁSY ANTAL: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 92.: „*contra huzerones et alios nonnullos malefactores*”. Idézi már TAKÁTS SÁNDOR: A huszár, a szárguldo és a jargaló. In: Emlékezzünk cleinkről. Bp. é.n. [1928.] 86.; FEHÉRTÓI KATALIN hívta fel a figyelmet egy korai, eddig figyelemre nem méltatott 1391. évi oklevél helyére: „*latro et huzzas* (sic!)”. (Zichy-Okmánytár IV. 469.) Magyar Nyelv 1970. 83.

¹⁸ FRAKNÓI VILMOS: Mátyás levelei II. 107.

¹⁹ TAKÁTS S.: i.m. 92.

²⁰ Uo. 90.

A huszárok tetteinek megítélése, etnikumhoz kötése, elmagyarosodása már a XVI. századiak között vitákra adott alkalmat, Cuspinianus ellenében már Brodarich és Brutus védelmébe veszi a magyar huszárokat.²¹ Az 1930-as években éppen arra történtek próbálkozások, hogy a magyar huszárságot közvetlenül az ősmagyar, kalandozó lovasságig vezessék le, kikapcsolva a fejlődési fokozatok közül a délszláv területek nyelvi és hadtörténeti hatását. A „*cursitare*” kalandozások hadmozdulataiban való alkalmazása Kézai krónikájában éppen a déli hatás létjogosultságát igazolja, s egy, a hadtörténelemben magától értetődően mindig is meglévő könnyen mozgó, könnyű fegyverzetű harcmodor nyelvi megragadásához segít hozzá. A viták lényegében nem is a szó etimológiájára vonatkoztak (a másik táborból Darkó is elismerte a latin-szláv eredetet), hanem arról: hordozott-e valami sajátosat a délszláv lovasság a magyarországi könnyűlovassággal szemben a XIV–XV. században, azaz volt-e valamit eltanulni a magyaroknak tőlük?

Másodszor: történtek-e lényeges szervezeti, taktikai, fegyverzeti változások a magyar könnyűlovasságban a középkor századai alatt, vagy igaz az, amit Darkó a következőképpen fogalmaz meg: „az ősmagyar taktikával harcoló könnyű íjászlovasság nemcsak, hogy nem tűnt el a királyság korában a magyar seregből, hanem zömét és gerincét alkotta annak még a XIV. században is, anélkül hogy fegyverzetében és taktikájában valami lényegesebb módosulás történt volna.”²² Nem oly régen Borosy András szép tanulmányában bizonyította, hogy az Árpád-kori lovagi, nehézfegyverzetű réteg mellett milyen tömeges arányban élt tovább a könnyűlovas harcmodor. Azonban, s ez egyértelműen kiderül, e kettő természetes kombinációja révén eredeti hadi feladatai átalakultak, s pusztán könnyűfegyverzetű csapatok ritkán léptek harci érintkezésbe.²³ Már a XIII. századtól megfigyelhető, hogy a könnyűlovas feladatokra legszívesebben kun és székely csapatokat vetnek be. A bevetések fejében a kunok sem követeltek ke-

²¹ Brutus, 7. Könyv. 243. Idézi TAKÁTS i. m. 95.

²² DARKÓ J.: i. m. 158.

²³ BOROSY ANDRÁS: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. BALÁZS ÉVA, FÜGEDI ERIK, MAKSAY FERENC. Bp. 1984. 47–58.

vesebbet mint kései utódaik, fáradozásait busásan meg kellett fizetni, aminek a keresztény hadifoglyok problémáját illetően a magyar és a pápai udvar közti vitában Kézai krónikájában is nyoma maradt. A magyarok természetesen nem felejtettek el lovagolni vagy az íjukat használni, valószínűleg egyszerűen nem voltak hajlandók – még zsákmányszerzés reményében sem – azokra az elhúzódo, sokszor bizonytalan kimenetelű hadjáratokra. A török előrenyomulás éppen a gyorsan mozgó, a zsákmány és rablás reményében önfeláldozó és minden feladatra bevethető harci csapatokat értékelte fel, s tette a déli térségben megismert „huszárokat” katonai szempontból követendő, meghonosítandó példává. Nem helyes különös hangsúlyt helyezni az etnikumra, hiszen magyar földön majd ugyanaz a folyamat zajlik le mint tőlünk délre. A török előrenyomulás nagyszámú birtokost földönfutóvá tesz, akiknek nem marad más választása, mint a hivatás-szerűen űzött katonáskodás. Mátyás idején, pl. a sziléziai hadjáratban ezeknek sokszor már magyarok a parancsnokaik, majd a XVI. század folyamán e fegyvernem etnikumában is tovább magyarosodik.

A könnyűlovas hagyomány folyamatossága ily módon mégsem volt teljesen töretlen, az évszázadok feladataiban, taktikai megoldásaiban sok szempontból különbözőtt honfoglaláskori elődjétől, e fegyvernem egyik erőssége épp a folyamatos alkalmazkodás és változás volt. A huszár szó nyelvészetileg bizonyított etimológiájától függetlenül a „*cursitare*” hazai korai megjelenése a magyarországi latinságban előkészítette és megkönnyítette a XIV–XV. században a huszár („*hussarones*”) befogadását és magyar szóvá válását. Jelen fejtegetések egyáltalán nem cáfolják meg, hogy „minket a nagy nyugati nemzetek lovagias nemzetnek, ’la nation chevaleresque’, csak azért neveznek, mert elődeink nemcsak lovasok, hanem a szó legtisztább értelmében lovagiasak is voltak.”²⁴

---

²⁴ ZSUFFA SÁNDOR: Magyar volt-e a huszárság európai őse? Bp. [é.n.] 24.

WEISZ BOGLÁRKA

Zsidók a budai jogkönyvben

A budai jogkönyv két kéziratban maradt fenn: a lyceumi és a Cromer-féle kódexben. A forrás a prologust követően 441 artikulust tartalmaz. A prologust, amely a tartalomjegyzéket is magában foglalja, a bevezetés követi (1–19. §). Az első rész a város kormányzatáról rendelkezett (20–64. §). A második, harmadik rész a kereskedőkről, az iparosokról és egyéb foglalkozást űzőkről emlékezett meg (65–422. §). Az utolsó fejezet az idegen kereskedők és Buda viszonyát szabályozza (423–441. §). A mű végén pedig függelék található.

A jogkönyv különböző korokból származó részeinek egybefoglalására 1405 és 1421 között, több szakaszban került sor. Úgy tűnik, hogy nem jogi, hanem magánhasználatra készült gyűjtemény. Szerzője János, akit Mollay Károly Siebenlinder János budai bíróval azonosított.¹ Kubinyi András azonban egy János nevű városi jegyzőt lát a szerkesztőben.² A szerző műve három forrást említett: a magdeburgi jogot, a városi szokásjogot és a királyi kiváltságleveleket. Ugyanakkor más német városi jog hatása is kimutatható a gyűjteményben. A forrásként felhozott budai szokásjog és a jogkönyv viszonyát nem ismerjük, a privilégiumokat viszont szinte szó szerint idézi a szerkesztő. A munka német nyelven íródott, de latin és magyar kifejezéseket is tartalmaz.³

Budán a zsidók nagyobb tömegben a tatárjárást követően telepedtek le. A régi Zsidó utca a Fehérvári vagy Zsidó kaputól indult ki, és a mai Szent György utca

---

¹ Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von KARL MOLLAY. Bp. 1959. (a továbbiakban: MOLLAY 1959.) 21–22.

² Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von KARL MOLLAY. Bp. 1959. Ism.: KUBINYI ANDRÁS. Tanulmányok Budapest Múltjából 1961. 643–645.

³ Bővebben I. DAVORI RELKOVIĆ NÉDA: Buda város jogkönyve. Bp. 1905. 16–30.; Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. GEREVICH LÁSZLÓ, KOSÁRY DOMOKOS. Bp. 1973. 79–81.; MOLLAY 1959.

nyugati oldalának felelt meg. A kapu közelében épült fel az első zsinagógájuk.⁴ Ezen a területen éltek egészen Nagy Lajos (1342–1382) által végrehajtott kiűzetésükig. József há Kóhen Siralom völgye című művében egy 1348. (5108.) évi kiűzetésről írt.⁵ Ezt az adatot egyesek hitelesnek fogadják el, mások azonban egy későbbi időponthoz kapcsolják.⁶ Az 1350-es években⁷ végbement kiűzetésről több forrás is fennmaradt.⁸ A zsidók kivonulása békés úton zajlott le. Ingóságait magukkal vihették, sőt valószínűleg ingatlan vagyonukat is értékesíthették.

⁴ SCHEIBER SÁNDOR: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetstáblákon. Bp. 1969. (a továbbiakban: SCHEIBER 1969.) 110. A zsinagógát a Budai Krónika 1307-ben említette először: „*per portam que iuxta synagogam iudeorum est*”. Magyar-zsidó Oklevéltár (a továbbiakban: MZSO) IX. 15.

⁵ KOHN SÁMUEL: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp. 1881. (Facsimile kiadás: Bp. 1990.) (a továbbiakban: KOHN 1881.) 98.

⁶ Büchler Sándor és a Zsidó Budapest szerint felléptek ekkor a zsidókkal szemben. BÜCHLER SÁNDOR: A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig. Bp. 1901. (a továbbiakban: BÜCHLER 1901.) 27; A zsidó Budapest I. Szerk. KOMORÓCZY GÉZA. Bp. 1995. (a továbbiakban: Zsidó Bp.) 16. Kohn Sámuel azonban elírásnak tekinti az évszámot. KOHN 1881. 98.

⁷ HAJNIK IMRE szerint a kiűzésre 1353 és 1361 között került sor. Kohn Sámuel 1881-ben 1368-ra, 1884-ben azonban már 1360 k. helyezte az eseményt. KOHN 1881. 98.; KOHN SÁMUEL: A zsidók története Magyarországon a legrégebbi időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884. (a továbbiakban: KOHN 1884.) 170. A kiűzésnek leginkább elfogadott dátuma 1360. Vö.: POLLÁK MIKSA: A zsidók története Sopronban a legrégebbi időktől a mai napig. Bp. 1896. 17.; ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története. Pozsony 1898. (a továbbiakban: ORTVAY 1898.) 279.; BÜCHLER 1901. 27–28.; SEBESTYÉN KÁROLY: A magyar zsidók története a vegyesházból származó királyok alatt (1301–1526). In: A zsidók egyetemes története V. Szerk. SZABOLCSI MIKSA. Bp. 1908. (a továbbiakban: SEBESTYÉN 1908.) 571.; KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásokban 970-től 1900-ig. Nagyvárad 1915. 54.; VENETIANER LAJOS: A magyar zsidóság története. Bp. 1986. (a továbbiakban: VENETIANER 1986.) 38.; ZOLNAY LÁSZLÓ: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Bp. 1987. (a továbbiakban: ZOLNAY 1987.) 28.; SZABOLCSI BENCE: A zsidóság története Magyarországon. In: SIMON DUBNOV: A zsidóság története. Bp. 1991. (a továbbiakban: SZABOLCSI 1991.) 232.; KUBINYI ANDRÁS: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 1995. (a továbbiakban: KUBINYI 1995.) 10.; ERÉNYI TIBOR: A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Bp. 1996. (a továbbiakban: ERÉNYI 1996.) 15. Dán Róbert Giannino di Guccio francia trónkövetelő emlékiratát felhasználva arra a megállapításra jutott, hogy 1353. május 7. és 1357. október 1. között került sor a zsidók kiűzésére. DÁN RÓBERT: Mikor űzték ki I. Lajos a zsidókat? Tanulmányok Budapest Múltjából 1991. 11.

⁸ Az eseményt Küküllői János, Bonfini, Petrus Ransanus, Thuróczy János és a Budai krónika is megemlíttette. Vö.: MZSO V/1. 15–16.

A nem értékesített ingatlanokat Nagy Lajos eladományozta.⁹ A száműzetés az 1360-as években befejeződött.¹⁰ Visszatérésüket követően új helyen kellett letelepedniük. Az új Zsidó utca a mai Táncsics utca Bécsi vagy Szombat kapu felé eső részén alakult ki.¹¹ Ezen a területen két zsinagógájuk is állt, a régebbi a XIV. században, míg a Nagyzsinagóga a XV. században épült fel.¹² Buda zsidósága a Magyar Királyságban élő zsidóságnak Zsigmond király (1387–1437) uralkodása alatt vált a vezetőjévé. Ugyanis Budán az első magyar rabbiról az ő országglása alatt (1436) hallunk.¹³ Ezt a pozíciót csak tovább erősítette az, amikor Mátyás király (1458–1490) beszüntetve az országos zsidóbírói hivatalt¹⁴ létrehozta a zsidóprefektúrát (*praefectus omnium judaeorum*)¹⁵ az 1470-es években. A prefektúra hivatalát mindvégig a valószínűleg nürnbergi eredetű, Budán lakó Mendel család tagjai töltötték be: Jakab (1480 körül), Jakab Júda (1502–kb.

⁹ Pl. 1361-ben a pozsonyi zsinagógát eladományozta Ferenc *magister*nek. MZSO V/1. 16.

¹⁰ KOHN 1884. 154. szerint 1364-ben a zsidók egy része hazatért. Ugyanezen évszámot fogadja el: Magyar zsidó lexikon. Szerk. ÚJVÁRI PÉTER. Bp. 1929. (a továbbiakban: MZSL) 487.; VENETIANER 1986. 39.; SZABOLCSI 1991. 233.; ERÉNYI 1996. 16. SEBESTYÉN 1908. 572. szerint 1365-re tértek vissza a zsidók az országba. KUBINYI 1995. 10. véleménye szerint legkésőbb 1367-ben hazatértek a zsidók.

¹¹ KOHN 1884. 193. az új *Judengasse* kialakulását Zsigmond uralkodásának korára tette.

¹² Magyarországi zsinagógák. Főszerk. GERŐ LÁSZLÓ. Bp. 1989. 215.

¹³ „*Der Jude Josef Rabbi zu Ofen*”. MZSO IX. 16.

¹⁴ Az országos zsidóbírói hivatalt az 1370-es évek elején állította fel Nagy Lajos. A zsidóbírók keresztény emberek voltak. Kezdetben a tárnokmester, majd pedig a nádor, illetve egyéb méltóságok töltötték be ezt a hivatalt. A zsidóbíró feladata volt a zsidók és a keresztények viszonyának a szabályozása, a zsidók jogainak a védelme, a zsidóadó beszedése, illetve a zsidók és a városi hatóságok közötti ügyek intézése. Vö.: KOHN 1884. 162–164.; BALOG SZIDÓNIA: A magyarországi zsidók kamaraszolgátsága és igazságszolgáltatása a középkorban. Bp. 1907. 66.; VENETIANER 1986. 40.; KUBINYI 1995. 11–12.

¹⁵ A prefektus mindig zsidó személy volt. Feladata elsősorban a zsidóadó kivetése, illetve behajtása volt. Védelmezte a zsidók jogait, kapcsolatot tartott fenn a zsidók és a keresztények között. Önálló börtönnel rendelkezett, melynek egyik helységében őrizték a budai zsidók zálogtárgyaikat. Beavatkozhatott a hitközségek autonómiájába, pl. a főrabbi kinevezésének a jogát 1516 c. Mendel Jakab megkapta. (MZSO V/1. 130–131.) Vö.: KOHN 1884. 212–222.; BÜCHLER 1901. 48–51.; VENETIANER 1986. 42.; KUBINYI 1995. 16–18.

1512), Jakab (1512–1523), Izrael (1523–1526). Budát a zsidók 1526-ban hagyják el, amikor a törökök kihurcolják őket Konstantinápolyba.¹⁶

E dolgozat a jogkönyv zsidókra vonatkozó rendeleteit veszi sorra. Megvizsgáljuk ezek viszonyát az országos törvényekkel, valamint a pozsonyi zsidó jogkönyv ugyanezen tárgyban kiadott rendelkezéseivel. Az országos törvények között elsősorban a zsidók jogviszonyait szabályozó IV. Béla-kori privilégiumra irányítjuk figyelmünket. E szabadságlevelet – amely Babenberg II. Frigyes osztrák herceg (1230–1246) 1238. évi, illetve kissé módosított változatában az 1244. évi ausztriai privilégiumnak magyar adaptációja volt – IV. Béla (1235–1270) 1251. december 5-én bocsátotta ki.¹⁷ Az oklevél első királyi megerősítésére 1436. november 4-én került sor, amikor Zsigmond öt újabb cikkellyel ki is egészítette azt.¹⁸ Ezt követően egészen 1526-ig érvényben volt. A három paragrafust tartalmazó pozsonyi zsidó jogkönyv 1371-ben készült, amit 1376-ban egy újabb cikkellyel bővítettek ki.¹⁹

A budai jogkönyvben a zsidókkal elsőként az ötvenedik cikkely foglalkozott, amely a városi írnoknak fizetett díjakat határozta meg. A zsidók záloglevelének jegyzékbe iktatásáért az írnok mindig a kétszeresét kapta annak, mint amit a keresztény zálogleveléért járt neki. A jogkönyv a keresztények záloglevele esetén tizenkét dénárt biztosított az írnoknak, fontosabb ügyekben azonban száz dénárt írt elő.²⁰ A záloglevél a Kálmán király által elrendelt *cartula sigillata*-ra emlékeztet

---

¹⁶ A budai zsidóság történetére l. bővebben: BÜCHLER 1901.; ZOLNAY 1987.; SCHEIBER 1969.; Zsidó Bp.

¹⁷ MZSO I. 23–30. Átiratai: 1256. március 16. MZSO I. 31.; 1396. február 24. MZSO I. 108–109.; 1406. szeptember 7. MZSO I. 124–125.; 1422. augusztus 10. MZSO I. 165.; 1431. október 18. MZSO I. 168.

¹⁸ Budapest Történetének Okleveles Emlékei III. 281–282. Zsigmondot követően több átiratra került sor, illetve a zsidóság minden uralkodóval megerősítette a privilégiumot: 1438. május 26. MZSO I. 174–176.; 1453. február 9. MZSO I. 190–192.; 1458. június 19. MZSO I. 198–200.; 1464. június 4. MZSO I. 202–204.; 1493. július 26. MZSO I. 234–236.; 1494. január 10. MZSO I. 238–239.; 1516. k. MZSO I. 301.

¹⁹ KIRÁLY JÁNOS: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. (a továbbiakban: KIRÁLY 1894.) 371–372.

²⁰ MOLLAY 1959. 79.

bennünket.²¹ Kálmán király kereskedelmi és meghatározott érték fölötti kölcsönügyletek esetén rendelte el ennek kiállítását (II/3–4. §).²² A zálogleveleket Budán a városi könyvbe iktatták be. Ez arra mutat, hogy itt valószínűleg nem létezett az ún. zsidókönyv,²³ amelyet Pozsonyban és Sopronban is használtak.²⁴ A városkönyv vezetését Buda német városoktól vagy a hazai hiteleshelyi gyakorlatból vette át. A városkönyv használatát a jogkönyv 52. paragrafusa azzal magyarázta, hogy az eredeti városi oklevelek elvesztése vagy elége után pótolni tudják ennek segítségével mind a keresztények, mind a zsidók diplomáját.²⁵

A zálog két típusát különböztetjük meg a középkorban: kézi és fekvő zálog. Kézi zálogként a zsidóknál ékszereket, ruhákat, okleveleket helyeztek el.²⁶ Fekvő zálog ház vagy egyéb ingatlan lehetett.²⁷ Mindkét zálogtípussal találkozunk Budán.

A 191. cikkely a következő, mely a zsidókkal foglalkozik. A paragrafus címe szerint a zsidók ruházkodásáról és boráról fog intézkedni. Azonban az oklevél

²¹ A *cartula sigillata* létezésével kapcsolatban eltérő nézetekkel találkozunk a történészek körében. A pecsétes írás használatának megkérdőjelezése egyrészt a források hiányán, másrészt az írástudás elterjedtségének megkérdőjeleződésén alapszik. Használatát Hajnik Imre és Szentpétery Imre megkérdőjelezte. HAJNIK IMRE: Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. Bp. 1886. 6–7.; SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 46. A történészek többsége azonban elfogadja ennek létezését a XII. században. Bővebben l. KUMOROVITZ L. BERNÁT: Szent László vásártörvénye és Kálmán király pecsétes *cartulája*. In: *Athleta Patrie. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. MEZEY LÁSZLÓ. Bp. 1980. 83–111.

²² MZSO I. 3–4.

²³ A zsidókönyvet eredetileg Franciaországban hozták használatba a XII. században, ezt követően terjedt el a német és osztrák területeken. Magyarországon Nagy Lajos korában kezdték használni. ORTVAY 1898. 343.

²⁴ A zsidókönyvet a pozsonyi zsidó jogkönyv első paragrafusa említi. KIRÁLY 1894. 371. A pozsonyi zsidókönyv 1498 és 1503 közötti része töredékesen fennmaradt. MZSO IV. 412–428. Sopronban az Első telekkönyv (1480–1553) 1531. január 20-ai bejegyzésénél találkozunk vele. MOLLAY KÁROLY: Első telekkönyv, Erstes Grundbuch (1480–1553). Sopron 1993. 82.

²⁵ „Auf das, ob einem menschen sein prief verloren oder verprandt oderr sunst vnder, christen oderr Iuden entpförmbt worden, so sol man dem selbigen menschen ob er des pegert, des rechten helfen mit anderen statbriefen nach inhaltung vnd ausweisung der ob geschriben vermerkung.” MOLLAY 1959. 80–81.

²⁶ Kézi zálogra Budán l. MZSO V/1. 48–49.; MZSO VIII. 101.

²⁷ Ingatlan elzálogosítását Budán l. MZSO I. 66–67.; MZSO V/1. 50–51., 118–119.; MZSO IX. 71–72.

tartalma ettől eltér, ugyanis a zsidók viseletéről ez a cikkely hallgat. Az erre vonatkozó intézkedést majd csak a 193. §-ban találjuk meg. A boradóról, amelyet a zsidók nem csak a termelt, de a vásárolt boruk után is fizettek, azonban rendelkezett a paragrafus. Mind a kereszténytől, mind a zsidótól vett borukra vonatkozott a rendelkezés.²⁸ Az országos törvényekben nem találkozunk ezzel az adóval, sőt a pozsonyi zsidó jogkönyv sem emlékezett meg róla. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy Pozsonyban is szedték ezt az adót egészen 1371-ig, amikor ennek kifizetését megtagadták a zsidók. Nagy Lajos azonban kötelezte őket arra, hogy ezt továbbra is kifizessék.²⁹

A következő, 192. cikkely eltiltotta a zsidókat a kamatszedéstől. A törvény a tilalmat azzal magyarázta, hogy a keresztényeknek sem szabad kamatot szedniük.³⁰ A rendelkezés megfogalmazásában nem szigorúan tiltja a zsidóknak az uzsoráskodást, hiszen annak büntetését az ítélet napjára bízta.³¹ Az oklevelek tanúsága szerint a budai zsidók az ország többi kölcsönügylettel foglalkozó zsidóságához hasonlóan szedtek kamatot.³² A kamatszedést sem az országos törvények, sem a pozsonyi zsidó jogkönyv nem tiltotta. Sőt azzal, hogy a kamat mértékét meghatározták, megengedték azt. Zsigmond király rendelkezése értelmében egyezmény nélküli kölcsönzés esetén száz dénár után hetente két dénárt kellett fizetni (4. §).³³ Ez hetenként két százalékos, illetve évenkénti

²⁸ MOLLAY 1959. 126.

²⁹ MZSO I. 78–79.

³⁰ Az országos törvények között az csztergomi zsinat 62.§-a megtiltotta az egyháziaknak a pénzkölcsönzést. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. (a továbbiakban: ZÁVODSZKY 1904.) 204. A kánoni rendelkezések a kamatra kölcsönzést tiltották a keresztényeknek. MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp. 1896. 391.

³¹ MOLLAY 1959. 126. A jogkönyv 349. artikulusa rendeletet hozott a kamatról, de ennek tartalmát nem ismerjük. MOLLAY 1959. 175.

³² 1410. május 27-én kelt diploma egy budai zsidó számára egy forint után két dénár kamatot állapított meg. MZSO IV. 51–52. 1417. március 1-jén kiállított oklevélben az adós vállalta, hogy ha egy részlettel adós maradna egy budai zsidónak, akkor a kölcsön után a törvényesen megállapított zsidókamat szedhető. MZSO I. 144–145. L. még MZSO V/1. 52–54.; MZSO VIII. 74–75.; MZSO XIII. 58.

³³ IV. Béla 1251. évi privilégiumában II. Frigyes azon törvénycikkét nem vette át, amely

száznégyszázalékos kamatot jelentett. A törvény azonban ezzel nem a kamatláb maximumát állapította meg, mivel megegyezés esetén az ennél alacsonyabb, illetve nagyobb kamat szedését is megengedte. Ennél alacsonyabb maximált kamatlábat írt elő a pozsonyi jogkönyv első paragrafusa (egy font felett 43%, egy font alatt 86%). A kamat nagyságának oka a „levélölés” gyakorlata volt, amellyel az uralkodó elengedte a keresztények számára a kamat kifizetését. Ezzel találkoztunk Budán is, ami szintén mutatja a kamatszedés gyakorlatát a városban.³⁴

A kölcsönügyleteknek a kamatszedés mellett egy másik típusával is találkozunk az országban. Ezek szerint a kölcsönt az adósnak egy bizonyos hatánapig meg kellett fizetnie és kamatot nem kellett adnia. De ha nem egyenlítette ki az adósságot, akkor egy előre meghatározott napon a kölcsönkért összeg kétszeresét kellett megfizetnie. Gyakran előfordult, hogy az adós még ekkor sem tudott fizetni, akkor újabb hatánapon már a kétszeres kétszeresét kellett visszafizetnie. Ez a típusú kölcsönadás szintén gyakorlatban volt Budán.³⁵

A 193. cikkely a zsidók kötelező ruházatáról rendelkezett, ami után a keresztények felismerhették őket. Ezek szerint a többi ruhájuk felett vörös köpenyt kellett hordaniuk, amelyen egy sárga foltot kellett viselniük. A megkülönböztető jelet tilos volt a zsidóknak eltakarniuk.³⁶ Az ismertetőjel használatáról elsőként a 1233. évi beregi egyezmény rendelkezett, aminek viselését az izmaelitáknak is

---

meghatározta a szedhető legnagyobb kamatot. Az osztrák törvény egy *talentum* után heti nyolc dénár kifizetését írta elő (31. §). Ez éves szinten 170 százalékos kamatot jelentett. A XIII. században a törvényes szabályozás hiányának az oka az lehetett, hogy országunkban ennél alacsonyabb kamat szedése volt szokásban.

³⁴ MZSO V/1. 112–113.

³⁵ 1511. június 6-án kelt oklevél szerint Csáky Gábor 200 forint kölcsönt vett fel Fekete Mendel lányától, Bihar megyei birtokokat kötve le nála. MZSO V/1. 118–119. A hatánapon, 1511. augusztus 13-án Csáky nem egyenlítette ki adósságát, ezért 1511. szeptember 10-én már 400 forintot kellett volna adnia. Azonban ezt az összeget sem fizette ki, így egy újabb hatánap elteltevel már 800 forinttal tartozott a zsidó nőnek. Mivel Csáky az adósságot ezután sem tudta rendezni, ezért 1511. december 18-án Fekete Mendel lánya Csáky Gábor lekötött birtokait elzálogosította Bakócz Tamásnál 800 forint ellenében. MZSO IX. 64–67., 69–70.

³⁶ MOLLAY 1959. 126–127. A jogkönyv tartalomjegyzéke ezt a paragrafust nem jelöli.

előírta (2. §).³⁷ Azt azonban nem állapította meg, hogy ennek a jelnek milyennek kell lennie.³⁸ Az 1279. évi budai zsinat már konkrétabban rendelkezett, amikor a felső ruha bal oldalán viselt vörös posztóból készült kört írta elő. A jelet a zsinati határozat értelmében csak a nyilvánosság előtt kellett hordaniuk. Egy közelebbről meg nem határozott időpontot is megállapított a törvény, amelynek eltelte után a jelet nem hordó zsidókat, illetve a velük kapcsolatba lépő keresztényeket megbüntette (125. §).³⁹ A zsidó megkülönböztető ruha viselése alól egyes zsidó személyek mentességet kaptak.⁴⁰ 1520-ban II. Lajos király az országban lakó minden zsidó számára elengedte ennek viselését.⁴¹ A budai jogkönyv a budai zsinattal ellentétben sárga folt használatát rendelte el. Sárga folt viseletét írta elő a jogkönyv a kéjhölgyek számára is, azzal a kitétellel, hogy nekik azt a fejkendőjükön kellett hordaniuk (186. §; 289. §).⁴² A jogkönyv megemlékezett a zsidók hegyes kalapjáról is, amelyet a boszorkányok fejére tettek megszegyénítésképpen. A kalapra angyalokat kellett festeni (331. §).⁴³ Mivel a kötelező viseletnél erről a kalapról nem volt szó, ezért feltételezhetjük, hogy ennek viselése szokásban volt a budai zsidóság körében.

A 193. cikkely nemcsak a megkülönböztető jelről rendelkezett, hanem megszorításokkal engedélyezte a zsidók kereskedelmét is. Egyedül a zálogtárgyak árusítását engedte számukra, amelyeket hetente egyszer a Zsidó utcában bocsáthattak áruba.⁴⁴ A zálogtárgyak árusítását már az 1251. évi törvény is engedélyezte a zsidóknak. Ezek szerint ha a zálogtárgy már egy éve a zsidónál volt, és értéke

³⁷ ERÉNYI 1996. 14. tévesen arról írt, hogy a zsidó megkülönböztető öltözet viseléséről már a szabolcsi zsinat rendelkezett.

³⁸ MZSO I. 14.

³⁹ A zsinat előírta ilyen jel viselését a szaracónoknak, az izmaclitáknak és a nem keresztényeknek is azzal a különbséggel, hogy sáfrányszínű jelet kellett hordaniuk. MZSO I. 52–53.

⁴⁰ Pl. 1517. március 20-án Mendel Jakabot és családját felmentette a zsidó viselet hordása alól. MZSO I. 295–296.

⁴¹ MZSO I. 307–308.

⁴² „*Dy armen durfftigen sullen eyn gelbs fechl zum mynsten eyner handt prait tragen auf iren hauptuchern*”. (186.§) MOLLAY 1959. 124., 155–156.

⁴³ „*eynen gespysten Iu dem [Juden] huet sol er haben auf dem haupt, Daran dy heiligen engil seyn gemalt, da mit er ummb get*”. MOLLAY 1959. 169.

⁴⁴ MOLLAY 1959. 126–127.

a kölcsönzött pénz és a kamat értékét nem haladta meg, akkor azt be kellett mutatnia a zsidóbírónak, és ezután szabadon eladhatta (26.§). Ha pedig a kiváltásra szabott határidőn túl egy év és egy nap elteltével nem tett senki tanúságot a zálogtárgy mellett, akkor a zsidó ezután nem tartozott senkinek felelősséggel a zálogot illetően, azaz akár áruba is bocsáthatta azt (27.§). A budai jogkönyv ezzel ellentétben nem határozta meg, hogy mikortól árusítható egy zálogtárgy. Ennek oka feltételezhetőleg az volt, hogy az 1251. évi privilégium volt érvényben Budán is. A pozsonyi zsidó jogkönyv szintén engedélyezett korlátozott kereskedelmet a zsidók számára, de csak az általuk meg nem evett húsról szólt.⁴⁵ Itt olyan húsról kell gondolnunk, amelyet a zsidók vallási tilalmaik miatt nem ehetek meg.⁴⁶ Pozsonyban az árusítást csak a házuk előtt bonyolíthatták le, de nem korlátozták az üzleti tevékenységük idejét (4. §). A zsidók kereskedelmét a XI. századhoz képest a középkor folyamán fokozatosan visszaszorították. Amíg Kálmán király szabályozta a zsidók és a keresztények közötti üzleti kapcsolatot (II/4–7. §),⁴⁷ addig a XV. században már Zömlén Gábor által Zsigmond király nevére hamisított privilégium készítésére volt „szükség”, amelyben a zsidók szabad kereskedelmét engedélyezte a „király”.⁴⁸ A törvény ellenére a budai zsidók foglalkoztak kereskedelemmel, amit az is mutat, hogy az 1492. évi budai szabók céhszabályzata tiltotta a zsidók számára viszonteladás céljából a ruhák készítését.⁴⁹

A következő két cikkelynek csak a címét ismerjük, a tartalmát nem. A 194. paragrafus a zsidó piacról rendelkezett.⁵⁰ Valószínűleg a zsidó piac helye a Zsidó

⁴⁵ Már az esztergomi zsinat (64. §) tiltotta a keresztényeknek az ilyen hús megvételét. ZÁVODSZKY 1904. 205. Az egyház elsősorban azért tiltotta ezt, mert olyan húst bocsátottak áruba a zsidók, amelyet maguk tisztátalannak tartottak.

⁴⁶ A zsidó embernek nem szabad ennie marha, vad, vagy szárnyas húsát, ha azokat nem a vallási törvényeknek megfelelően vágta le. A „rituális vágást” a *sóhét* (*sakter*) végzi, akinek meghatározott szabályokat be kell tartania. Ha azokat megszegi, akkor az állatot nem szabad megenni. JÓLÉSZ KÁROLY: Zsidó hitéleti kislexikon Bp. 1993. 206.

⁴⁷ ZÁVODSZKY 1904. 195–196.

⁴⁸ Werbőczy II/14. c. 74. §; MZSO IX. 72–73.

⁴⁹ MZSO XII. 62–66.

⁵⁰ MOLLAY 1959. 127.

utcában volt és a zsidók egymás közötti kereskedelmi kapcsolatának a színtere lehetett.

A 195. cikkely a keresztényekkel szembeni érvényes zsidó esküről emlékezett meg.⁵¹ A zsidó eskü szövegének a Werbőczy István által közölt eskümintával történő azonosítása lehetséges, de nem bizonyítható. A Tripartitum⁵² III/36. paragrafusában előírta az eskünél viselt ruházatot, valamint az eskü szövegét, amelyet a Tórára kellett letenni.⁵³ A Werbőczy által közölt esküminta megegyezik az erfurti esküvel, melyet 1160–1200 körül Konrád mainzi érsek rendelt el. Két helyen azonban Werbőczy kiegészítette ezen szöveget a löwenburgi „vörös könyv”-ben található eskü szövegével.⁵⁴ A Tórára letett esküre az 1251. évi törvény szerint csak a király előtt lehetett kötelezni zsidó személyt (18. §). Ehhez hasonlóan a pozsonyi törvény a Tórára letett esküt csak tíz font feletti zálog esetén írta elő, míg ennél kisebb értéknél a zsinagóga kapuján lévő gyűrűre kellett esküdniük a zsidóknak (2. §).⁵⁵ Ez a gyűrű tulajdonképpen egy kör alakú fogantyú, amellyel a zsinagóga kilincs nélküli ajtaját kinyitották, illetve becsukták. A gyűrű a Tórát helyettesítette.

Rendeletet hozott a jogkönyv a záloglevelek évenkénti bemutatási kényszeréről a 196. cikkelyben. Ezt a zsidónak a városházán kellett megtennie évente egyszer, melynek elmulasztása esetén a levél érvényét veszítette. Az írás tartalmát ilyenkor a bírónak tudatnia kellett az adóssal.⁵⁶ Mint ez a cikkely is mutatja, a zsidók kölcsönügyleteit keresztény ellenőrzés alatt kívánták tartani.

A jogkönyv az elveszített záloglevelekről is hozott intézkedést a 385. paragrafusában. Ilyenkor a zálogadónak egyrészt esküt kellett tennie arra, hogy nem tudja, hol van a levél, másrészt az adósát egy másik levéllel biztosítania

---

⁵¹ MOLLAY 1959. 127.

⁵² II. Lajos uralkodása alatt készült el Werbőczy István (1458–1541) a magyar szokásjog kodifikációjával. Munkája, amelyet röviden csak Hármaskönyvnek neveznek, 1517-ben jelent meg nyomtatott formában.

⁵³ Werbőczy István Hármaskönyve. Ford. KOLOZSVÁRI SÁNDOR, ÓVÁRI KELEMEN. Bp. 1894. 315–316.

⁵⁴ KOHN 1884. 260.

⁵⁵ A gyűrűre tett eskü pogány germán szokás volt. KIRÁLY 1894. 342.

⁵⁶ MOLLAY 1959. 127.

kellett arról, hogy lemond a kölcsönzött összegről.⁵⁷ Erre az esetleges visszaélések elkerülése végett volt szükség. A IV. Béla-kori törvény értelmében az önhibáján kívül elveszített zálogok esetén, ha az ügy közismert volt, akkor a zsidót esküje letétele után fel kellett menteni (7. §). A pozsonyi jogkönyv szerint, ha a zsidó a zálogtárgyat valaki más miatt veszítette el, akkor elesett a kölcsöntől, ha azonban saját hanyagsága miatt következett ez be, akkor a keresztényt kétszeresen kellett kártalanítania (3. §). Mindkét törvénykezési emlék a zálog elvesztését vette alapul, ellentétben a budai jogkönyvvel. Ez egyrészt megkönnyítette a zsidók helyzetét, másrészt azonban lehetőséget nyújtott a keresztények visszaélésére. Ezért is hozott rendeletet az 1251. évi törvény a zsidó zálogvevők védelmére. Ezek szerint ha egy keresztény azt állítja, hogy egy zsidónak zálogot adott és a zsidó azt tagadja, akkor a zsidót esküje által mentesíteni kellett a vád alól (2. §).

A jogkönyv 197. cikkelye tiltotta a zsidóknak az egyházi tárgyak (miseruhák, kelyhek, könyvek stb.), valamint a lopott áruk zálogba vételét.⁵⁸ A templomi javak zálogként való elfogadását már IV. Béla 1251. évi privilégiuma is tiltotta olyan kikötéssel, hogy egyházi eljárótól elfogadhatták zálogként ezeket is (5. §).⁵⁹ Ezen tárgyak elfogadását a rabbik is tiltották a zsidóknak, mivel ezek alkalmat adhattak a templomi edények megfertőzésének vádjára.⁶⁰ A „lopott vagy rabolt holmik” zálogként való elfogadását mind az 1251. évi törvény (6. §), mind a pozsonyi zsidó jogkönyv (3. §) tiltotta. De IV. Béla a zsidó által letett eskü után – mely arra vonatkozott, hogy a zsidó nem tudta, hogy az lopott volt – elrendelte a zálogadó kereszténynek a kölcsön visszafizetését.⁶¹ A pozsonyi rendelkezés szintén biztosította a zsidó számára az eskü letételét, de arra vonatkozólag nem rendelkezett, hogy ilyen esetben a kölcsönt meg kell-e fizetni. A budai jogkönyv e két törvénykezéssel ellentétben nem rendelkezett arról, hogy mi

⁵⁷ MOLLAY 1959. 184.

⁵⁸ MOLLAY 1959. 127–128.

⁵⁹ Pl. 1354-ben a győri prépost jelentette I. Lajosnak, hogy Henrik nevű plébánosuk a zsidóknál kelyheket és egyházi felszereléseket zálogosított el. HÁZI JENŐ: Sopron királyi város története I/1. Sopron 1921. 102–104.

⁶⁰ KOHN 1884. 104.

⁶¹ II. Frigyes privilégiuma a kereszténnyel nemcsak a tőkét fizetette ki, hanem a kamatot is (6. §).

történik akkor, ha a zsidó nem tudta, hogy lopott tárgyat ajánlottak fel neki zálogul.

A 240. cikkely a zsidókra vonatkozó rendelkezések sorában az utolsó azok között, amelyeknek tartalmát nem ismerjük. Ez a zsidó toronyról hozott rendeletet.⁶² A budai zsidó tornyot a Zsidó kapura építették. Feltevések szerint I. Ulászló uralkodása alatt a várkapu megerősítésére emelték. Az építés idejekor azonban a zsidók a várnak már nem ezen a területén laktak. A torony nevét mégis a Zsidó kapuról kapta.⁶³ A jogkönyv tartalomjegyzéke is megjegyzi, hogy a régi Zsidó utcánál álló toronyról fog rendelkezni.⁶⁴

A jogkönyv eddig ismertetett cikkelyei a zsidók kötelezettségeiről szólnak. Egyetlen olyan rendelkezést találunk a jogkönyvben, amely a zsidók élethez való jogát ismeri el. A 258. paragrafus szerint nem lehet ok a gyilkosságra az, hogy valaki zsidó, eretnek, vagy pogány. Ha valakit ilyen gyilkossággal bevádoltak, akkor annak tanúkat kellett állítania és velük esküt kellett letennie. Ha valaki elrontotta az eskü szövegét, akkor a gyilkosnak a fejét vették.⁶⁵ A IV. Béla-kori privilégium szintén fellépett a zsidókkal szembeni erőszak ellen, melynek különböző fokát különböztette meg. Ezek szerint ha egy keresztény személy megütött egy zsidót, akkor egyrészt bírságot kellett fizetnie, másrészt meghatározott összeget kellett adnia a sértettnek (11. §). Ha sebet ejtett egy zsidó emberen, akkor ugyanezt rendelte a király (9. §). Ha zsidó nőn követett el egy keresztény erőszakot, akkor méltó büntetés kirovását biztosította a törvény (20. §). Ha egy izraelitát titokban megöltek, és valakit a gyilkosság elkövetésével meggyanúsítottak, akkor párbajjal kellett eldönteni, hogy bűnös-e vagy sem (19. §). Ha pedig nyilvánosan megöltek egy zsidót, akkor egyrészt méltó büntetéssel sújtotta a tettest az uralkodó, másrészt ingó s ingatlan vagyona a királyra szállt (10. §).

A jogkönyv zsidókkal foglalkozó utolsó cikkelye a zsidók és a külföldi kereskedők viszonyát szabályozta. A 425. § megtiltotta a külföldi és vendég keres-

---

⁶² MOLLAY 1959. 141.

⁶³ MZSL 1018.

⁶⁴ „Item Von huet des tores vnd turnes pey der alten Iuden gassen”. MOLLAY 1959. 46.

⁶⁵ MOLLAY 1959. 169. A jogkönyv tartalomjegyzéke nem említette ezt a fejezetet.

kedőknek az üzleti kapcsolat létrehozását a zsidókkal. Ha erre mégis sor kerülne, akkor az árus elveszítette az áruba bocsátott portékáját.⁶⁶ Ilyen korlátozással sem országos, sem partikuláris törvényekben nem találkozunk.

A budai jogkönyv végzései egyetlen törvényes megélhetést biztosítottak a zsidók számára, a pénzügyletet. A kereskedelemben való részvételt korlátok közé szorította, kézműves tevékenységeiket pedig nem is említette. Valószínűleg iparos tevékenységet is végeztek a budai zsidók, ugyanis az 1492. december 17-én kelt budai szabók céhszabályzata tiltotta, hogy a zsidóknak a szabómesterséget megtanítsák.⁶⁷ Ellenséges hangvétellel szólt a zsidókról, ugyanis hitványaknak, bűdöseknek, istenteleneknek nevezte őket.⁶⁸ Ez is mutatja a velük szembeni ellenséges magatartást, ami az időnkénti pogromokban is megnyilvánult.⁶⁹

A magyar városprivilegiumok nem szóltak ilyen elítélően a zsidókról. Időben elsőként az 1291-es pozsonyi kiváltságlevél említi a zsidókat, amelyben III. András (1290–1301) ugyanazokat a szabadságokat biztosította számukra, mint amit a város lakói élveznek.⁷⁰ A soproni privilegium, amelyet Károly Róbert (1301–1342) az 1324. évi tűzvészt követően bocsátott ki, a betelepülő keresztényeket és zsidókat vette pártfogásába.⁷¹ 1388 előtt a budai és soproni zsidók ugyanolyan szabadsággal rendelkeztek, ugyanis 1388-ban ezt a kismartoniak is megkapták. Zsigmond oklevele szerint ez a szabad vallásgyakorlatot, a zálogvevést és a zálogokkal történő szabad kereskedést foglalta magában.⁷²

A *statutumok*, amelyek közé a városi jog is tartozott, lokális érvényűek voltak. Az élet azon területeit szabályozták, amelyek a közösség együttéléséhez szükségesnek tűntek. Mivel a helyi problémákat állították előtérbe, olyan eseteket is érintettek, amelyekkel az országos törvényekben nem találkozunk, így pl. Buda esetén a boradó, a záloglevelek bemutatása, és a külföldi kereskedők és a zsidók

⁶⁶ MOLLAY 1959. 197. A jogkönyv tartalomjegyzéke nem szól erről a cikkelyről.

⁶⁷ MZSO XII. 62–66.

⁶⁸ „*Dye Juden, dye meiden, hort Nackygen, stinkunden, gotis verreter*”. (191. §) MOLLAY 1959. 126.

⁶⁹ Az 1405. évet budai Izsák sírköve az „átok évének” nevezte. BÜCHLER 1901. 42.; 1495-ben zsidók elleni támadással találkozunk Budán. Bonfini: *Decades V.*, lib. 5.

⁷⁰ MZSO I. 55–58.

⁷¹ MZSO I. 61–62.

⁷² MZSO I. 448–450.

viszonyának szabályozása. Egyes esetekben kiegészítette a jogkönyv az országos törvények rendelkezéseit (pl. egyházi tárgyak zálogba vétele), míg más helyeken ellentétes azzal (pl. kamatszedési tilalom). A budai jogkönyvben található zsidókra vonatkozó rendeletek mind az országos, mind a pozsonyi zsidó jogkönyvhöz képest szigorításokat tartalmaztak.

ZIMONYI ISTVÁN

Volgai bolgárok és a volgai út

Kelet-Európában a legfontosabb vízvázlatzó a Valdaj-hátságban van, ahonnan Kelet-Európa nagyobb folyói kiindulnak: kelet felé a Volga, dél felé a Dnyeper, észak felé a Msta, Ilmeny-tó és a Volhov, nyugat felé a Dvina. A Bjelaja és a Káma folyóhálózatát is beleszámítva egy összefüggő víziútszisztéma képe bontakozik ki a kelet-európai erdővidéken, amely mentén a VIII–IX. században finnugor nyelvű népek éltek: mordva, mescsera, muroma, merja, vesz, csud. Feltételezhető, hogy az erdővidéken a folyók jelentették a legfontosabb közlekedési útvonalakat, így a finnugor nyelvű népcsoportok széttrajzása pontosan követi a kelet-nyugati irányt az Urál-hegységtől a Baltikumig. A Skandináviából kiinduló varég kalandozások ugyanenezeket az utakat használták, csak nyugat-keleti irányba. Emellett a Volga menti finnugor népek között nemcsak varég telepek alakultak ki, hanem a szláv nyelvű szlovének, krivicsek és vjaticsok a IX–X. század folyamán. A Dnyeper és a Volga azonban az erdővidéket elhagyva a steppén keresztül éri el a tengert. A nomádoknál is közismerten alapvető fontossággal bírnak a folyók, amelyek mentén nomadizálnak.

A Volga képezte Kelet-Európa egyik fő kereskedelmi útőrerét. Ez az út volt a összekötő kapocs a Baltikum, Kelet-Európa és a bagdadi kalifátus között. A Volga folyó egy-egy stratégiai pontja körül fontos hatalmi központok keletkeztek: A Volga forrásvidékén a Valdaj-hátság közelében jött létre az első Rus' politikai centrum a IX. században, amelynek központja a Ladogánál található. A XII. század közepére a Kijevi Rus' egyik legerősebb részfejedelemsége a Vlagyimir-Szuzdáli a Volga és Oka közötti területen jött létre, amelyből majd a moszkvai fejedelemség is kialakult. Ezután következtek a Volga-Káma összefolyásánál élt volgai bolgárok, végül pedig a Volga alsó folyásánál volt a kazár birodalom központja.¹

---

¹ I. V. DUBOV: *Vclikij Volzskij put'*. Leningrad 1989.

A volgai bolgár birodalom kialakulásában a muszlim világ Kelet-Európával folytatott kereskedelme fontos szerepet játszott.² A IX. század elejétől meginduló kereskedelmi kapcsolatok hatására felértekelődött a Volga-Káma vidék, ahová több hullámban török csoportok érkezhettek a Volga mindkét partján a kazár kereskedelmi érdekek biztosítása céljából. Ekkor a muszlim kereskedők elsősorban a kalifátus központi területéről jöttek a Kaukázuson vagy a Kaszpi-tón keresztül a Volga alsó folyásánál lévő kazár fővárosba.

A X. század ebben a vonatkozásban döntő változást hozott, ugyanis a Kelet-Európába eljutó dirhemeket a Szamanida dinasztia területéről szállították elsősorban szárazföldi úton a Volga-Káma vidékre. Ezt az új kereskedelmi helyzetet, illetve a besenyő vándorlás következtében a kazár birodalom nagyhatalmi státuszának megingását használta ki a volgai bolgárok uralkodója arra, hogy önállósodjon a kazároktól, amelyet leginkább az iszlám felvétele jelzett, amit 922-ben a bagdadi kalifa követsége tett hivatalosan is elfogadottá.³

A Volga alsó folyását ellenőrző kazárok birodalma egészen 965-ig fennállt, amikor Szvjatoszláv először a vjaticsokat tette adófizetőjévé, majd magát a kazár fővárost is bevette.⁴ Ezután a Volga alsó folyása fölötti ellenőrzést a horezmiek, illetve a volgai bolgárok vették át.

A kijevi Rus' és a volgai bolgárok között a X–XI. században a kisebb összeütközésektől eltekintve békés kereskedelmi viszony állt fenn. Azonban a XII.

---

² H. W. HAUSSIG: *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in islamischer Zeit*. Darmstadt 1988.; J. MARTIN: *Treasure of the Land of Darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge 1986.; R. M. VALEEV: *Volžskaja Bulgarija: torgovlja i dencžno-vcso- vyc sistemy IX–načalo XIII vckov*. Kazan' 1995.; A. NAZMI: *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th–11th centuries)*. Warsawa 1998. 101–114., 151–164.; *Meždunarodnye svjazi torgovyje puti i goroda srednego povolž'ja IX–XII vckov*. Red. M. A. USMANOV. Kazan' 1999.

³ TH. NOONAN: *Why Dirhams Reached Russia: the Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the earliest Islamic Trade with Eastern Europe*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* IV. 1984. 151–282.; TH. NOONAN: *Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: the numismatic perspective*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* V. 1985. 179–204.; I. ZIMONYI: *The Origins of the Volga Bulgars*. Szeged 1990. 79–82., 182–183.

⁴ R. G. FAHRUTDINOV: *Očerki po istorii Volžskoj Bulgarii*. Moskva 1984. (a továbbiakban: FAHRUTDINOV 1984.) 43–44.

században a Vlagyimir-Szuzdáli fejedelemség megerősödésével új hatalom jelentkezett, amely megpróbálta monopolizálni a Volga menti kereskedelmet, amelynek következtében a XII. század második felétől gyakoriak a hadjáratok a két fél között. Az orosz hadjáratok közül a legjelentősebbek: az 1164-es, amikor Brjahimov (*Ibrahīm*) nevű várost elfoglalták. Ezt általában *Bulgār* (a mai Bulgary a Volga-Káma összefolyásának közelében) várossal azonosítják. Egyes vélemények szerint ennek a hadjáratnak a következtében kerülhetett át a birodalom központja Bilär-ba (a mai Biljarsk). 1184-ben polovec segítségével ostromolták Velikij Gorod-ot („Nagy Város” = Biljarsk). Végül 1220-ban a Volga jobb partján fekvő legjelentősebb volgai bolgár várost, Ošel-t vették be. A Vlagyimir-Szuzdáli fejedelemség és a volgai bolgárok között élő mordvinok fokozatosan orosz fennhatóság alá kerültek, és 1221-ben Nižnij Novgorod alapítása is jelezte, hogy az erőviszonyok az oroszok javára billentek.⁵

Az eddigi bevezető után a Volga folyó török nevének változataival, illetve azok történeti-kereskedelmi hátterével kapcsolatos új eredményekről adok számot.⁶ A Volga folyó török neve *Ātil*, amelyet a VII. századtól bizánci szerzők adatoltak *Til*, *Astel*, *Atel* alakokban.⁷ Ezzel tökéletesen egybevágna a korai örmény adatok, illetve a IX–X. századi héber és muszlim források említései: *Atil*.⁸ A mongolkor forrásai szintén jól ismerik: Dzsuvaini, Rasid al-Din adatai a korábbi muszlim hagyománnyal megegyező alakot használnak, a latin forrásokban is feltűnik *Etil* alakban, de a mongolok titkos történetében is feljegyezték.⁹ A mai török nyelvekben azonban csak a Volga vidéki török nyelvek, azaz a tatár, baskír és csuvas, valamint a kazak őrizte meg, a mongol nyelvek közül pedig a kalmükben maradt meg. A ma gyakran használatos *Itil* alak először Fraehn

⁵ FAHRUTDINOV 1984. 87–93.

⁶ A Volga folyó iráni, török és szláv alakjáról vö. A. PODOSINOV: O nazvanii Volgi v drevnosti i rannem srednevekov'e: Meždunarodnye svjazi torgovye puti i goroda srednego povolž'ja IX–XII. vekov. Kazan' 1999. 36–52.

⁷ GY. MORAVCSIK: Byzantinoturcica. Berlin 1983.³ II. 78–79.

⁸ P. B. GOLDEN: Khazar Studies. An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Bp. 1980. 224–227.

⁹ Vö. LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. (a továbbiakban: LIGETI 1986.) 479.

munkáiban tűnt fel és onnan terjedt el. Ez az alak a kazányi tatár *Idil* forma archaizált változatának tekinthető. Az ó- és középtörök forma az írott források és török nyelvtörténet rekonstrukciója alapján is *Ätil*, tehát jobb lenne ehhez a formához visszatérni a történeti tárgyú munkákban.¹⁰

A folyónévből másodlagosan 'folyó' jelentésű közszó lett a csagatájban, tatárban és baskírban. Emellett már a legkorábbi bizánci forrásokban jelentkezett egy jelzős szerkezet: 'fekete Ätil', amely megtalálható a csagatájban, kazányi tatárban, baskírban és csuvasban. Ez az összetétel a Volga folyót jelenti, megkülönböztetve a 'fehér Ätil' kifejezéstől, amely a Káma és Bjelaja folyókra vonatkozik és szintén megvan Volga vidéki török nyelvekben (baskír, tatár, csuvas). A tatárban pedig még a 'nagy Idil' (Volga) és 'kis Idil' (Káma-Bjelaja) pár is megtalálható. Ez azt jelenti, hogy a Volga vidéki török népek körében a Volga-Káma összefolyásától lefelé a Volgát *Ätil*-nek nevezték, azonban onnan felfelé az északnyugati irányba tartó Volgát 'fekete vagy nagy Ätil' néven, míg a Káma-Bjelaja folyószakaszt pedig 'fehér vagy kis Ätil' néven tartották számon. Emellett másodlagosan a tulajdonnév *Ätil* 'folyó' jelentésű közszóvá is vált az itteni törökség nyelvében.

Ha ezek után számba vesszük, hogy a korai forrásokban milyen folyókat neveztek *Ätil*-nek, akkor a következő képet kapjuk. A Dzsajháni hagyomány 870-es évekre vonatkozó adatai szerint a magyarok szállásának egyik határa a Róm-tenger, amelybe két folyó szakad, s e két folyó közt vannak lakhelyeik; a nagyobbik és keleten fekvő neve *Ätil*, s a szlávok és kazárok felől folyik; a másik a *Duba* (Duna), amelynek partjáról a nándorokat (dunai bolgárokat) látják.¹¹ A nyugati határfolyó nagy valószínűséggel csak a Duna lehet. Az *Ätil* egyeztetése kérdéses, ugyanis ez a folyónév a Dzsajháni hagyományban általában a Volgát jelenti, amely a Kazár- (Kaszpi-)tengerbe ömlik. Ebben az esetben azonban a Don is felmerülhet, mivel az adott folyó a Róm-tengerbe ömlik, s a középkori muszlim hagyományban antik előképre visszamenően a Volgát és Dont egy folyónak gondolták, amelynek két torkolata van.

¹⁰ Z. V. TOGAN: Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leipzig 1939. 173–174.; LIGETI 1986. 479.

¹¹ B. N. ZAHODER: Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj Evropce. Tom II. Bulgary, mad'jary, narody Severa, pečenegi, rusy, slavyanc. Moskva 1967. 51–52.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1995. (a továbbiakban: HKÍF.) 36–37., 44., 47–48.

Ehhez a témakörhöz tartozik még a magyar Etelköz, a magyarság honfoglalás előtti szállásterületének elnevezése, amely Konstantinos császárnál maradt fenn. Ez egy szóösszetétel, melyet a Volga folyó török neve, az *Ätil* és a magyar *-köz* szó alkot. A magyar régiségben a *-köz* utótagú összetett helynevek tipológiailag két csoportba oszthatók: 1. 'víz, folyó' jelentésű közszó és *-köz*, pl. Tóköz, Vízköz; 2. vizet megnevező tulajdonnév és *-köz*, amely általában nagyobb kiterjedésű vidékre vonatkozik, s a területet egy nagyobb és egy kisebb folyó határolja s mindig a befolyó, kisebb folyóról szokták az egészet elnevezni, pl. Csallóköz, Vágköz; a két folyónév azonosságának esete is ide sorolható, pl. Körösköz, Temesköz. Az összetétel első tagja, az *Etel* honfoglalás előtti török jövevényszavaink valószínűleg kazárból kölcsönvett csoportjába tartozik. Az átvett alak *Ätil* volt, amely már a magyar nyelvben lett szabályosan *Etel* a X. század közepére.

A török *Ätil*, mint láttuk, a Volga neve. Ez a török alak eredeti jelentésben megtalálható Anonymusnál és Julianusnál is. Kézai és a XIV. századi krónikák *Etel* adatai, melyek egy magyar nyelvi *Etil* alakot tükröznek, szintén az *Ätil* névből magyarázhatók, s a Don folyóra vonatkoznak. Ezek szerint a XIII. században a Donnal kapcsolatban is felmerül a magyarországi forrásokban az *Ätil* név használata, azonban hogy ez a honfoglalás előtti időkben is így lett volna, nem adathozható. Újabban előkerült az *Ethel* alak a Prutra vonatkozóan is.¹²

Az *Ätil* folyónév közszói funkcióban három török nyelvben (tatár, baskír, csagatáj) található meg 'folyó' jelentésben. E török jelentésfejlődés analógiájára elképzelhető, hogy a magyar nyelvben is lezajlott ilyen változás, azonban adatok híján a kérdés nem eldönthető. Konstantinos tudósítása szerint a – korábban kangarnak nevezett – besenyők támadása miatt a magyarság Levedi vezérletével nyugatra, Etelközbe ment lakni, azokra a helyekre, amelyen Konstantinos idején (950 k.) a besenyők népe lakik. A besenyők lakhelyéről Konstantinos azt mondja, hogy régebben a türkök (magyarok) lakták, s az ott lévő folyók neve szerint hívták, majd megad öt folyónévet, amelyet a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret folyamokkal lehet azonosítani.¹³ Utoljára a honfoglalást kiváltó besenyő

¹² KRISTÓ GY.: *Levedia és Etelköz*. Magyar Nyelv 1998. 150.

¹³ HKÍF. 126.

támadás kapcsán említi a császár, hogy „azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéől Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják.”¹⁴ Az Etel és Küzü nyilvánvalóan torzulás eredményeképpen jöhetett létre az Etelköz névből.

Egyfelől a besenyő és a korábbi magyar szállásterület azonosságának a feltételezése és a besenyő törzsek elhelyezkedésének és nomadizálási útvonalainak leírása analógiaként felhasználható a magyarság esetében, másfelől az azonos terület gondolata bizonytalanságot is takarhat, ugyanis míg a 38. fejezetben a türk–besenyő szállásterület két szélső folyója a Dnyeper és a Szeret, addig a 37. (besenyő) fejezetben a császár azt mondja, hogy a 8 besenyő törzsből 4 a Dnyepertől keletre lakik, ami azt sugallja, hogy a besenyők keleti határa a Don lehetett. Mindenesetre a magyar hagyományban megőrződött *Etil* folyónév valószínűleg a Donra, vagy esetleg valamelyik másik Fekete-tengerbe ömlő folyamra vonatkozott.¹⁵

A Balhī hagyomány megőrzött egy leírást az *Ātil* folyóról: „Ami az Atil folyót illeti, ez értesülesem szerint a *Hīrhīz* közelében ered, s a *Kīmākīya* s a *Ġuzzīya* között elterülő vidéken át folyik, s a *Kīmākīya* és *Ġuzzīya* között határt képez. Utána nyugati irányban halad Bulgār hátán, majd visszafordulva a kelettel szomszédos vidékek felé veszi útját, míg végre ar-Rūs-t átszelve Bulgār majd Burtās mentén halad el, míglen a Kazár-tengerbe szakad. E folyó állítólag hetven és egynéhány folyóágra ágazik el, a folyó főoszlopa azonban al-*Hazar* mellett marad folyva, míglen a tengerbe szakad.”¹⁶ A leírás első része messze keletre visz ben

¹⁴ HKÍF. 129.

¹⁵ KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 116–150.; GYÖRFFY GY.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. In: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 172. Bp. 1985. 3–7.; BENKŐ L.: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Leved* és *Etelköz* kapcsán. In: uo. 7–37.; HARMATTA J.: Lebedia és Atealkuzu. In: uo. 38–49.; KIRÁLY P.: Levedi-Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. In: uo. 49–57.; LIGETI L.: Levedia és Etelköz. In: uo. 57–76.; VÉKONY G.: Levedia meg Atele és Kuzu. Magyar Nyelv 1986. 41–53.

¹⁶ Al-Istakhri: Kitāb Masālik al-Mamālik/Viae Regnorum. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. (a továbbiakban: BGA) Ed. M. J. DE GOEJE. I. Lugduni Batavorum 1870. 222.; Ibn Haukal: Opus geographicorum auctore Ibn Haukal. BGA II.² Ed. J. H. KRAMERS. Lugduni Batavorum 1939. 393.; KMOŠKÓ M.: Mohamedán írók a steppe népciről. Földrajzi irodalom. I/2. Szerk.

nünket. Azonban a második rész könnyen értelmezhető, hiszen nyilvánvalóan arról van szó, hogy a volgai bolgárok háta mögötti rész a Bjelaja-Káma, majd utána következik a Volga és Káma összefolyása feletti rész, végül pedig az ettől délre lévő Volga menti szakasz, amely a muszlim kereskedők számára már közismert. Az egész leírás a Volga vidéki török népek *Ātil* folyónevei alapján világosan értelmezhető.

A további kérdés az, hogy a Bjelajától keletre lévő *Ātil* nevet hogyan értelmezzük. A Hudūd al-Ālam ebben a vonatkozásban újabb felvilágosítást nyújt, ugyanis megmondja, hogy az *Ātil* ugyanonnan ered ahol az Irtis és ez utóbbi az *Ātil*-be torkollik.¹⁷ Ha a történeti földrajz szempontjából értelmezzük a szöveget, akkor a kirgizek földjén eredő folyó, amely az oguzok és kimekek között képez határt, nem lehet más, mint maga az Irtis. A leírás pedig egy olyan kereskedelmi célú útleírást tartalmaz, amely az Altáj hegységből az Irtis folyón haladva megy nyugat felé, majd a Tobol folyón felfelé eljut az Urál hegység déli részére, ahol a Bjelaja forrásvidéke található, s onnan a Kámán keresztül el lehet jutni a Volgáig. Mindenesetre ez a szöveghely a prémútnak egy pontos leírását adja, amely kelet felé a folyami rendszeren keresztül egészen az Altáj-hegységig nyomon követhető.

Talán ugyancsak ehhez a prémúthoz kapcsolható egy Gardízínál megőrzött történet a kirgizek eredetéről. Eszerint a kirgizek őse egy Saqlab, azaz szláv nevű ember volt, aki megölt egy bizánci követet, ezért menekülnie kellett és a kazároktól kért menedéket. Majd Gardízi így folytatja a történetet: „A *Hazar Hāqān* megbecsülte őt, amíg meg nem halt, de mikor másik *hāqān* került trónra, rossz szívvvel volt irányában, s így nem volt más hátra, mint hogy onnan is el kellett mennie, s Bašgirt-hoz ment. Ez a Bašgirt a *hazar*-ok nagyjai közül volt egy férfi; lakóhelye a *hazar*-ok és a *kīmāk*-ok között volt, kétezer lovassal. Ezután a *hazar hān* Bašgirt-hoz küldött valakit azzal az üzenettel, hogy azt a Saqlāb-ot pedig úzd el. Ő a Saqlāb-bal beszélt és a Saqlāb *Hrzi* (Toguz oguz?) tartományba ment, mert közte és köztük rokonság volt. Midőn útközben egy helyre ért, amely a

---

ZIMONYI I. Magyar Őstörténeti Könyvtár. Bp. 2000. 29., 77.

¹⁷ V. MINORSKY: Hudūd al-Ālam. 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D. GMS XI. London 1937. 75., 216., 305.

Kīmāk s Toguz oğuz között volt, a hāqān saját törzsével a viszony rosszra fordult. Hogy dühét rajtuk kitöltse, leöldösték őket. Ők szétszóródva egyesével kettesével Saqlāb-hoz mentek. Ő valamennyit magához fogadta és tartózkodási helyükön jól bánt velük, míg meg nem sokasodtak. Ekkor Bašgirt-hoz küldött valakit, és vele kötött barátságot, míg meg nem erősödött. Utána a Ğuzz-ok ellen hadjáratot indított, sokakat közülük lemészárolt, sokakat foglyul ejtett, és nagy vagyonra tett szert részben a portyázásokból, részben a foglyok révén, akiket mind eladott. Annak a törzsnek, amely körülötte szerveződött, a hirhiz nevet adta. Mikor híre eljutott a Saqlāb-[ok]hoz, a Saqlāb[-ok] közül sok ember ment hozzá hozzátartozóival és ingóságaival, és azokkal összekeveredtek és szövetséget kötöttek, hogy mindannyian egy [néppé] lesznek. A Saqlāb-ok külső jele a hirhiz-ek között vörös hajukban és fehér bőrükben nyilatkozik meg.”¹⁸

Eltekintve a legendás elemektől, a történet hőse kazár területről valószínűleg a prém útján haladt kelet felé egészen a kirgizek országáig, tehát a Balhī hagyománnyal ellenkező irányban, de ugyanazt a folyórendszert követte.

Ez utóbbi két forráshely azért fontos, mert olyan információt őrzött meg, amely a volgai bolgárok története és kelet-európai kereskedelmi kapcsolatainak szempontjából egy eddig elhanyagolt területre hívja fel a figyelmet. A volgai bolgár kereskedők tehát eljutottak egészen az Altájig és figyelemmel kísérhették Belső-Ázsia politikai mozgásait, tehát mindig tisztában voltak a várható politikai fejleményekkel ebből az irányból is.

---

¹⁸ V. V. BARTOLD: Sočinenija I–IX. Moskva 1963–1967. VIII. 29.; HKÍF. 25–26.

ZSOLDOS ATTILA

Az Árpádok követei

IV. Béla magyar király 1269-ben birtokot adományozott Márk fia Miklósnak. Az erről szóló oklevél indoklasként ugyan rutinszerűen felelmegeti Miklós „országunk különböző hadjárataiban” (*in diversis regni nostri expeditionibus*) szerzett érdemeit, ám a szövegből az is kiderül, hogy ez alkalommal valójában más körülmények hatottak ösztönzőleg a királyi bőkezűsége. Az oklevél ugyanis előadja, hogy Miklós volt az, aki IV. Bélának meghozta Uroš szerb király legyőzésének és fogságba ejtésének hírért, mégpedig a lehető legszerencsésebb pillanatban: éppen a magyar uralkodó udvarában tartózkodtak a francia király, a görögök, a bolgárok, a csehek és a tatárok követei, s ráadásul Béla orosz, illetve lengyel fejedelmekhez feleségül adott három leánya – Konstancia, Kinga és Jolánta – is ugyanezen időben érkeztek apjuk meglátogatására kíséretükkel együtt. A harcmezőkön egyébként kudarcot kudarcra halmozó öreg király¹ nem is próbálta meg eltitkolni afeletti örömét, hogy seregei diadaláról ily módon haladéktalanul értesülhetett a nagyvilág (*accrevit nobis nova materia gaudiorum, quia famam nostre victoriae sine aliquo intervallo ortus et occasus aquilo percepit et auster*).²

Az eset félreérthetetlen bizonyosságát adja annak, hogy IV. Béla teljes mértékben tisztában volt a mai fogalmaink szerinti diplomácia jelentőségével. Ugyanez lehetett a helyzet a többi Árpád-házi királlyal is, mindenesetre az a tény, hogy az

---

¹ A valóságot némileg megszépíti az a jellemzés, amelyet a XIV. századi krónikakompozíció ad Béláról: „*Erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus*”. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY*. Bp. 1937–1938. I. 469.

² Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják IPOLYI ARNOLD, NAGY IMRE, PAUR IVÁN, RÁTH KÁROLY, VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Bp. 1865–1891. (= HO) VIII. 96–97., keltére I. Az Árpád-házi királyok okleveleinak kritikai jegyzéke I–II. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, BORSA IVÁN. Bp. 1923–1987. (= RA) 1604. sz.

Árpád-kor teljes időszakából – még a keresztény királyság megalapítását megelőző X. századból is³ – rendszeresen vannak adataink a magyarok által küldött vagy fogadott követekre, erre utal. Minden okunk megvan tehát annak feltetelezésére, hogy az Árpádok királyságát élénk „diplomáciai tevékenység” jellemezte, még ha a részletekről a kíváncsónál jóval kevesebbet is tudunk. Az ismeretek hiányát, mint az Árpád-kor történetének annyi más vonatkozásában is, forrásaink elégtelensége magyarázza: az írásbeli ügyintézés az Árpád-kor folyamán még éppen csak kialakulófélben volt Magyarországon. A közhelyszerűen „szerény kezdetek”-re mi sem jellemzőbb, mint hogy az Árpád-kor három évszázadából fennmaradt oklevelek számát épp úgy tízezer körülre szokás becsülni, mint a XIV. század első három évtizedének oklevéltermését.⁴ Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozni azon, hogy a XIII. század utolsó évtizedeiben rendkívül élénk nápolyi–magyar diplomáciai kapcsolatokról összehasonlíthatatlanul több nápolyi adat tájékoztat,⁵ mint magyar.⁶

A diplomáciai tevékenység, bármely más korszakhoz hasonlóan, az Árpád-korban is az ország éppen aktuális külpolitikai törekvéseinek szolgálatában állott. Az Árpádok külpolitikája mindig ott szerepelt a magyar történetírás témái között,⁷ az utóbbi évtizedekben pedig kifejezetten felélénkült a kérdéskör tanulmányozása, elsősorban a szegedi egyetem professzorának, Makk Ferencnek kö-

³ L. pl. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK GYULA. Bp. 1984. 36–37., 45., 49, 85.; *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* I–III. Collegit ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. Bp. 1937–1938. (= CF) I. 92., 140–141., III. 2189., 2203.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 10.

⁵ Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I–III. Szerk. WENZEL GUSZTÁV. Bp. 1874–1876. (= MDEA) I. 3–74.

⁶ Vö. PATEK FERENC: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése. Századok 1918. 453–456.

⁷ Már az Árpád-kor történetének klasszikus összefoglalása is bővelkedett az ország külkapcsolataira vonatkozó részekben, l. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.² (reprint: 1984.) passim, l. még pl. DEÉR JÓZSEF: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928.; BALOGH JÓZSEF: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok 1932. 152–168.; HÓMAN BÁLINT: Külpolitikai irányok a magyar történetben. In: Uő: Magyar középkor. Bp. 1938. 639–662., stb.

szönhetően, aki tanulmányok egész sora mellett két monográfiát is szentelt az Árpád-kori magyar külpolitika kutatásának.⁸ A külkapcsolatok történetének vizsgálata során ugyanakkor – a dolog természetéből adódóan – elsősorban az egyes diplomáciai akciók céljaira és eredményeire koncentrált a kutatás, miközben kevesebb figyelem jutott azoknak a személyeknek, akiknek a külpolitikai döntések végrehajtásában jutott szerep. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem az Árpádok „diplomáciai szolgálat”-ában tevékenykedett személyek jellemzőinek néhány főbb vonását.

A magyar királyi oklevelek egyik szembetűnő sajátossága, hogy a *destinarius* érdemeiről, az általánosságokra szorítkozó utalások helyett, esetenként hosszabb-rövidebb elbeszélések megfogalmazására vállalkozva számolnak be. Nem számítva a kis számú és csekély terjedelmű elbeszélő források és a néhány fennmaradt levél (*missilis*) utalásait, az oklevelek ezen részei, az ún. *narratiók* szolgálnak témánk fő forrásaiul.⁹ Túlságosan sok információ azonban ezekről sem várható, hiszen egy jelentős hányaduk csupán a követség tényét rögzíti, amikor megemlíti, hogy a *destinarius* „az országon belül és kívül követségekre menvén” (*in legacionibus nostris in regno et extra regnum deferendis*) szerzett érdemeket.¹⁰ Az olyan alapvető

⁸ A monográfiákra l. FERENC MAKK: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Bp. 1989. és Uő: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1993. (1996.²), míg a tanulmányok egy része kötetbe gyűjtve is megjelent, l. Uő: *A tanulmányoktól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged 1998.

⁹ A *narratiók*ra összefoglalóan l. MÁLYUSZ ELEMÉR: *Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Irodalomtörténeti füzetek 79. Bp. 1973., vö. még a Középkori históriák oklevelekben (1002–1410) c. kötetéről (A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Szeged 1992.) írt ismertetésemet (Magyar Tudomány 1994. 879–882.).

¹⁰ 1255: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. NAGY IMRE, DEÁK FARKAS, NAGY GYULA. Bp. 1879. 29., l. még 1245: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae* II–XV. Ed. TADE SMIČIKLAS. Zagreb 1904–1934. (= CDCr) IV. 284.; 1247: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* I–II. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislava 1971–1987. (= CDES) II. 190.; 1252: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I–VII. Bearb. von FRANZ ZIMMERMANN, CARL WERNER et al. Hermannstadt 1892–1991. (= UGDS) I. 78.; 1254: BÉKEFI REMIG: *A pilisi apátság története* I–II. Pécs 1891–1892. (= Pilis) I. 317.; 1257: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg* I–IV. Bearb. von HANS WAGNER, IRMTRAUT LINDECK-POZZA. Graz–Köln–Wien

kérdésekre azonban, hogy az illető hová, mikor, milyen ügyben ment követségbe, s a követségnek vajon vezetője vagy egyik tagja volt-e, ezektől az adatoktól nem remélhetünk választ. A kép tehát, amely az alábbiakban kirajzolódik, szükségképpen vázlatos lehet csupán, s nem csak a rendelkezésemre álló terjedelem szűkre szabott volta miatt.

Azok az adatok, amelyekből kiderül, hogy a követség hová indult, nem szolgálnak különösebb meglepetésekkel. Az ismert esetek nagy többségében a pápai udvart keresték fel a magyar király küldöttei,¹¹ s az, hogy a latin Nyugat egyik királyságának legfontosabb diplomáciai partnere a pápaság, valóban természetesnek tekinthető.¹² Az a körülmény ugyanakkor, hogy Magyarország a Nyugat peremén helyezkedik el, szintén tükröződik adatainkban: Lengyelországba, Bajorországba és Itáliába épp úgy mentek követek, mint Oroszországba, Bulgáriába és a tatárokhoz.¹³ Az országnevek, amelyek sorozata kiegészíthető még

1955–1985. (= UB) I. 260.; 1259: CDCr V. 149.; 1266: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. GEORGII FEJÉR. Budae 1829–1844. (= CD) IV/3. 314.; 1270: HO VIII. 130–131.; 1277: CD VII/2. 56.; 1280: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest–Bp. 1860–1874. (= ÁÚO) IX. 271., stb.

¹¹ L. pl. 1199: ÁÚO VI. 200.; 1219: CD III/1. 254.; 1225: Vctera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. I–II. Romae 1859–1860. (= VMHH) I. 54.; 1232: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. FERDINANDUS KNAUZ, LODOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii 1874–1924. (= MES) I. 284.; 1254: VMHH I. 229–230.; 1257: HO VII. 64.; 1263: CDCr V. 243–244. (hitelére l. RA 1335. sz.); 1264: MES I. 501., vö. MES I. 517. és 1266: MES I. 534–536.; 1265: VMHH I. 279–280.; 1266: VMHH I. 282–283., stb.

¹² Az Árpád-kori pápai–magyar kapcsolatokra legújabban l. GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: A Szentszék és a magyar állam a 11. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 1996. 9–20.; SZOVÁK KORNÉL: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. Uo. 21–46.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Egyházi–politikai viszonyok a pápai hegemonia idején (13. század). Uo. 47–54.

¹³ (Lengyelország:) 1244: ÁÚO VII. 174–175., RA I/2. 229.; 1256: CDES II. 382., stb.; (Bajorország:) 1250: RA I/2. 279.; (Itália:) 1267: CDCr V. 435.; 1276: A veszprémi püspökség római levéltára I. 1103–1276. Bp. 1896. (= VPRO) 379.; 1279: CDCr VI. 329–330.; (Oroszország:) 1251: RA I/2. 296.; 1256: CDES II. 382.; 1259: ÁÚO VII. 505.; 1273: ÁÚO IX. 31. (az oklevél hamis, l. RA 2438. sz.), stb.; (Bulgária:) 1214: Bulgarian Historical Review 1975. 96.; 1244: ÁÚO VII. 174–175., RA I/2. 229.; (a tatárok:) 1265: HO VIII. 99., vö. 1268: HO VIII. 111., RA II/1. 42. (az utóbbi hamis, l. RA 1890. sz.); 1270: CDCr V. 569.

„Görögország”-gal,¹⁴ Csehországgal¹⁵ és Ausztriával,¹⁶ egyúttal azt is elárulják, hogy az Árpádok külpolitikájában – a józan realizmus egyfajta megnyilvánulási formájaként – a szomszédoknak jutott a főszerep. A kifejezetten távolinak mondható országok legfeljebb a dinasztia házasságpolitikája révén kerülhettek előtérbe – mint történt az például Aragónia esetében¹⁷ –, de ez is ritkaságszámba ment, mivel az Árpádok általában a szomszédos vagy legalábbis közeli országokból házasodtak.¹⁸

Az ügyekről, amelyek miatt a követség kiküldése szükségessé vált, szinte soha nem tartalmaznak utalásokat az oklevelek. Ha mégis, akkor rendre, bár nem kivétel nélkül,¹⁹ a dinasztia valamely tagjának tervezett házasságáról van szó.²⁰

Az egyik XI. századi magyar törvény elrendeli, hogy a királynak jelentést tevő hírvivők útiköltségeit a királyi udvar fedezze,²¹ okkal feltételezhető tehát, hogy a külföldi követségbe indulók költségeit is az uralkodó állta. Az erre vonatkozó adatok ugyan teljességgel hiányoznak, de megerősíti a feltételezést, hogy az oklevelek külön érdemként említik meg, ha a követ saját költségén utazott.²² Bizonyos ugyanakkor, hogy az ország határain túlra induló követek, útjuk magyarországi szakaszán, igénybe vehették a király alattvalóinak erőforrásait: a Frangepánok őseiről például IV. László király egyik oklevele elárulja, hogy

---

¹⁴ 1250: CDCr IV. 433.

¹⁵ 1271: ÁÚO III. 247.; 1272: UB II. 13., 18.

¹⁶ 1284 k.: HO II. 16.; 1288: CD V/3. 417–418.

¹⁷ 1235: Századok 1897. 584., vö. THALLÓCZY LAJOS: Árpádházi Jolán, Aragon királynője. Századok 1897. 577–592. és VAJAY SZABOLCS: Dominac reginac milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. BALÁZS ÉVA, FÜGEDI ERIK, MAKSAI FERENC. Bp. 1984. 395–414.

¹⁸ WERTNER MÓR: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. passim; ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen 1997. (= ZSOLDOS) 64–65.

¹⁹ 1265: VMHH I. 281.; 1271: ÁÚO III. 247.; 1272: UB II. 13.

²⁰ 1214: Bulgarian Historical Review 1975. 96.; 1235: Századok 1897. 584.; 1250: RA I/2. 279.; 1254: VMHH I. 229–230.; 1263: CDCr V. 243–244.; 1274: ÁÚO IV. 42., CDCr VI. 93.

²¹ Colomanni regis decretorum I. 36. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. (= ZÁVODSZKY) 188.

²² 1267: CDCr V. 435.; 1271: UB III. 277.; 1286: ÁÚO IX. 441.

rendszeresen vendégül látták a pápai és a szicíliai udvarba küldött királyi követeket.²³

Vegyük szemügyre mármost azokat a személyeket, akik követként szolgálták királyukat!

Jelentős részük egyházi személy volt, ami aligha kelthet meglepetést. Ők ismerték a középkor internacionális közvetítő nyelvét, a latint, s ha külföldi egyetemeken tanultak – ami a legtöbbször esetében bizonyos vagy feltehető²⁴ –, akkor ismerhettek más nyelveket is, s rendelkezhettek külföldi kapcsolatokkal. Az ideális követ megtestesítője a burgundiai születésű Bertalan pécsi püspök lehetett, aki a Latin Császárságból II. András magyar király második feleségének, Jolántának a kíséretében érkezett Magyarországra. Ő készítette elő II. András leányának, Jolántának az I. Jakab aragóniai királlyal kötött házasságát – több ízben járt ez ügyben Aragóniában –, s II. András fia és utóda, IV. Béla is rendszeresen adott neki diplomáciai megbízatásokat.²⁵ Bár az Árpádok magától értetődő természetességgel tartottak igényt püspökeik szolgálataira az államkormányzatban,²⁶ a püspököket rendszerint csak különösen fontos ügyekben küldték követségbe.²⁷ Adataink szerint inkább az egyházi középréteg tagjai – prépostok, főesperesek és kanonokok – voltak azok, akik gyakrabban kaptak diplomáciai feladatokat,²⁸ de tudunk követségbe küldött apátról,²⁹ ferences szerzetesről³⁰ és királyi káplánról³¹ is. Volt ugyanakkor az egyháziaknak egy olyan csoportja, amelynek tagjait kiváltképp gyakran bízta meg a királyok diplomáciai feladatokkal.

²³ 1289: CDCr VI. 653., vö. még Sancti Ladislai decretorum III. 28. ZÁVONDSZKY 180.

²⁴ L. pl. 1272: „magister Anthonius doctor decretorum archidiaconus de Sasvar”. UB II. 18.; 1286: „magister Paulus Wesprimiensis prepositus legum doctor”. ÁÚO IX. 440., de a többiek is rendszerint *magister* címmel.

²⁵ KOSZTA LÁSZLÓ: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). Actas 1994/1. 64–86.

²⁶ ZSOLDOS 96–97.

²⁷ 1235: Századok 1897. 584.; 1271: ÁÚO III. 247.; 1288: CD V/3. 417–418.

²⁸ 1199: ÁÚO VI. 198.; 1219: CD III/1. 254.; 1250: RA I/2. 279.; 1254: VMHH I. 229–230.; 1272: UB II. 13.; 1274: CDCr VI. 93., stb.

²⁹ 1254: Pilis I. 317.

³⁰ 1265: VMHH I. 281.

³¹ 1283: HO V. 67.

A királyi kancelláriában foglalkoztatott klerikusok, mert hiszen róluk van szó, valóban különösen alkalmasak lehettek ezen szerepre, mivel személyükben a klerikus mivoltból fakadó előnyök mellé az is társult, hogy a kancellária alkalmazottaiként mindennapi kapcsolatban álltak az államkormányzat központjával, a királyi tanáccsal. Érthető tehát, hogy a követségbe küldöttek között rendszeresen találkozzunk a királyi kancellária³² – olykor pedig az uralkodócsalád más tagjai mellett működő kancelláriák³³ – szervezetében különböző posztokat betöltő személyekkel.³⁴

Azokat, akik követként kivívták a király elismerését, a jelek szerint rendszeresen foglalkoztatta az Árpádok diplomáciája, mint például Syxtus esztergomi *lectort*, aki többször (*frequenter*) és több éven át (*per multos annos*) volt követ a pápai udvarban,³⁵ vagy László esztergomi prépostot, aki a pápai kúria mellett több királyi udvarban (*multorum regum curia*) képviselte királya érdekeit,³⁶ s élete során figyelemre méltó könyvtárat gyűjtött.³⁷

Szembetűnő, de aligha szorul magyarázatra, hogy a pápai udvarba mindig egyháziakat küldtek követségbe a magyar királyok. A követként szereplő világiak viszont rendszerint valamely világi uralkodóhoz indultak. Közöttük is találunk olyanokat, akik több ízben teljesítettek diplomáciai megbízatásokat,³⁸ egyiküknek pedig IV. Béla kifejezetten elő is írta, hogy a jövőben is köteles ilyen módon szolgálni (*in deferendis legacionibus in Russciam nobis, sicut hactenus, fideliter servire teneatur*).³⁹

³² 1214: Bulgarian Historical Review 1975. 96.; 1265: VMHH I. 279–280.; 1266: CD IV/3. 313–314.; 1283: ÁÚO XII. 384–385. (vö. 1285: RA II/2-3. 350–351.)

³³ 1250: RA I/2. 279.; 1263: CDCr V. 243–244. (az oklevél hitelére l. RA 1335. sz.); 1265: VMHH I. 281.; 1266: VMHH I. 282–283.

³⁴ Vö. még FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 55., 57–58., 65.

³⁵ 1264: MES I. 517., vö. még MES I. 501. és 1264: MES I. 534–536.

³⁶ 1274: ÁÚO IX. 70.; 1277: ÁÚO XII. 202.

³⁷ 1277: MES II. 71., vö. IVÁNKA ENDRE: László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theologia 1937. 216–226.

³⁸ 1244: ÁÚO VII. 174–175., vö. még RA I/2. 229–230.; 1250: CDCr IV. 433.; 1256: CDES II. 382.; 1270: CDCr V. 569.

³⁹ 1259: ÁÚO VII. 505.

Míg az egyháziak sajátos képzettségük és ismereteik birtokában könnyen megfelelhettek a követi szerepnek, a világiak esetében különösebb tanultságot aligha lehet feltételezni. Jellemző e tekintetben, hogy Sándor ispán, aki az Anjouk szicíliai udvarában volt követ, a IV. Béla király leányának, Margitnak a szentté avatása ügyében lefolytatott vizsgálat során tanulatlanul vallotta magát, jóllehet ő volt az egyetlen a megkérdezett világi tanúk között, aki latinul tudott válaszolni a pápai vizsgálóbiztosok kérdéseire.⁴⁰ A világiakat nyilván valamiféle más körülmények tették alkalmassá a követi feladatok ellátására. Hogy pontosan mifélék, arra nézve adataink egy része megbízhatónak tűnő rámpontot szolgáltat. A lengyelországi és oroszországi követségekkel kapcsolatban szereplő világiak között ugyanis feltűnően nagy számban vannak képviselve a Magyarország északi és északkeleti részein birtokos személyek.⁴¹ Ennek ismeretében indokoltnak látszik arra gondolni, hogy esetükben olyan személyekről van szó, akik az országhatár közelében élve nyelv- és helyismeretükkel, esetleg kapcsolataikkal tehették hasznossá magukat egy-egy követség alkalmával.⁴² Ugyanez a körülmény magyarázhatja, hogy István soproni polgár (*civis*) éppen a lakóhelyével szomszédos Ausztriába, az Albert herceghez indított követség kapcsán szerepel.⁴³

Az már inkább elgondolkodtató, hogy a világiak közül kikerülő követek szinte kivétel nélkül a kor magyar társadalmának alacsonyabb rangú rétegeihez tartoznak, s kiáltó az Árpád-kor előkelő – s többnyire nagybirtokos – tradicionális nemességét képviselők hiánya. A követek, ha földbirtokosok, szerény vagyonúak, s társadalmi tekintetben egy világ választja el őket az előkelőktől, de találunk a

⁴⁰ 1276: VPRO 380.

⁴¹ 1244: ÁÚO VII. 174–175., RA I/2. 229.; 1251: RA I/2. 296.; 1256: CDES II. 382.; 1259: ÁÚO VII. 505.; 1267: RA I/3. 476. (az oklevél hamis, l. RA 1559. sz.); 1273: ÁÚO IX. 31. (az oklevél hamis, l. RA 2438. sz.); 1278: Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez 1914. 351.; 1285: A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. NAGY IVÁN, NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ, KAMMERER ERNŐ, LUKSICS PÁL. Bp. 1872–1931. (= Zichy) I. 81., keltére l. KÁLLAY UBUL: Új adatok keltezetlen oklevelek időpontjának meghatározásához. Századok 1931. (= KÁLLAY) 125.; 1291: CD VI/1. 124.

⁴² FONT MÁRTA: Felvidéki kismesek királyi szolgálatban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. (= FONT) 171., 180–181.

⁴³ 1284 k.: HO II. 16.

követek között városlakókat,⁴⁴ sőt, a királyi szolgálónépek különféle csoportjaiból kikerülő személyeket is.⁴⁵ Hasonló a helyzet azok esetében, akiknek követi megbízatásáról királynéi oklevelek tanúskodnak: tekintélyes, de a világi elithez nem sorolható birtokosok⁴⁶ mellett felbukkannak közöttük például királynéi szőlőművesek.⁴⁷ Ezek a – politikai szempontból – jelentéktelen emberek megfelelő tagjai lehettek egy követ kíséretének, de hogy a presztízszükre oly kényes Árpádok méltónak találták volna őket egy-egy követség vezetésére, az nehezen lehető.⁴⁸

Valószínűleg nem is erről van szó. Megítélésem szerint azon világiak túlnyomó többsége, akiket a magyar királyok a követségek kapcsán szerzett érdemeikért jutalmaznak, valójában nem a tulajdonképpeni követek voltak, hanem a követségek vezetőinek tolmácsai, útikalauzai, netán tanácsadói, vagy a követek kíséretének egyszerű tagjai. Hogy valóban ez lehet a helyzet, az néhány esetben egyértelműen kiderül adatainkból. Szemléletes példája ennek a karakói várjobbágyok közül való Márton esete, aki az V. István király által a II. Ottokár cseh királlyal kötendő béke ügyében küldött követség kapcsán szerepel, miközben ismeretes, hogy a követség vezetői valójában a király bárói voltak. E tényt történetesen a Márton javára kiállított oklevél is tartalmazza,⁴⁹ s az eset arra bátorít, hogy a hozzá hasonlóan szerény társadalmi állású „követek”-et szintén valamiféle, a követ kíséretéhez tartozó személynek gondoljuk.

A követek ugyanis – természetesen – nem egymagukban keltek útra, elkísérték őket azok, akiket a kor magyarországi latinsága *familiaris*oknak vagy *serviensek*nek mondott. A familiaritás a nyugat-európai hűbériségre némiképp emlékeztető, de azzal nem azonos, sajátos magyar társadalmi intézmény volt, mely egy-egy tekintélyesebb és gazdagabb *dominus* és az őt önként szolgáló familiárisok (vagy

⁴⁴ 1257: CDCr V. 53., UB I. 260.; 1279: CDCr VI. 329–330.; 1284 k.: HO II. 16.; 1288: ÁÚO IV. 310.

⁴⁵ 1251: RA I/2. 296.; 1272: UB II. 13.; 1275: RA II/2-3. 136.; 1280: ÁÚO IX. 270–271.

⁴⁶ 1259: CDCr V. 148–149.; 1268: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár. (= MOL DL) 63898.; 1271: UB III. 276–277.; 1284: CD V/3. 215.

⁴⁷ 1273: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 200681.

⁴⁸ Vö. ellenben FONT 170–171.

⁴⁹ 1272: UB II. 13., vö. még 1271: ÁÚO III. 247.

szerviensek) között létesített kapcsolatot. Ilyen familiáris volt az említett Márton is a követség egyik tagjának, Karachinus mester titeli olvasókanonok szervienseként,⁵⁰ s ugyanez a viszony fűzte az előkelő származású, de a valódi „nagyurak” (*hoheste uramen*)⁵¹ közé nem tartozó Gutkeled nembéli Aladár fia Lászlót az utóbb egész Északkelet-Magyarországot a maga hatalma alá kényszerítő későbbi oligarchához, Aba Amadéhoz, akit elkísért annak lengyelországi követségére.⁵² Alighanem szokványos lehetett tehát, hogy amikor IV. László király Paschasius nyitrai püspököt az osztrák herceghez küldte követként, a főpappal tartottak „testvérei és más rokonai, valamint familiárisai” (*fratribus eius ac aliis suis consanguineis et familiaribus*).⁵³

Az érem másik oldalán azt a sajátos jelenséget találjuk, hogy az előkelő bárók esetében szinte soha nem találkozunk a követségekkel kapcsolatos érdek emlegetésével. Teljesen indokolatlan lenne azt feltételezni, hogy valami különös oknál fogva ők ki voltak zárva a követek sorából – ennek adataink ellent is mondanának⁵⁴ –, mégis kivételszámba megy Miskolc nembéli Panyit esete, akivel kapcsolatban az oklevelek rendre megemlítik, hogy követségben járt – mégpedig több ízben – a tatároknál.⁵⁵ Az általános gyakorlatot sokkal inkább az előbb említett Aba Amadé példája képviseli: a IV. László uralkodása alatt királyi szolgálatban szerzett érdemeit III. András király egyik oklevele aprólékosan felsorolja ugyan, ám a lengyelországi követségről szó sem esik.⁵⁶ A nem kevésbé előkelő Hahót nembéli Panyit fia Jakab szintén eljár IV. László király és Erzsébet anyakirályné követségében, ám jellemző módon erről annak kapcsán értesülünk, hogy Jakabot az a vád érte, miszerint a követség során hűtlenséget követett el (*non debita fidelitate... in legacionibus nostris... servivisse*), vizályt támasztván

⁵⁰ 1272: UB II. 13.

⁵¹ CF III. 1865.

⁵² 1285: Zichy I. 81. (keltérce I. KÁLLAY 125.), vö. még KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² 529.

⁵³ 1288: CD V/3. 417–418., vö. még pl. 1284: CD V/3. 210–211.

⁵⁴ L. pl. 1232: MES I. 284.; 1271: ÁÚO III. 247–255.; 1272: UB II. 13.; 1289: HO VIII. 265.

⁵⁵ 1265: HO VIII. 99–100.; 1268: HO VIII. 111. és RA II/1. 42. (mely utóbbi azonban hamis, l. RA 1890. sz.); 1270: CDCr V. 568–569., vö. még 1279: HO VIII. 201.

⁵⁶ 1290: ÁÚO XII. 496–498.

(*discordiam seminavit et suscitavit*) IV. László és édesanyja között, s ezért egyik adománybirtokát elkobozták, majd a vád alaptalanságának kiderülte után visszaadták neki.⁵⁷ Egy másik esetben Erzsébet idősebb királyné az Aba nembéli Lőrinc fia Lőrinc számára kiállított adománylevelében ugyan az oklevél *narratio*-jában emlékezik meg arról, hogy Lőrinc a követe volt a korábbiakban, ám az oklevél az adomány – egyik – indokául mégsem a követség tényét emeli ki, hanem azt, hogy Lőrinc a diplomáciai feladat teljesítése során „válogatott lovaiban” kétszáz márkányi kárt szenvedett el (*cum in nostris legacionibus iverat, in electis equis dampnum circa valorem ducentarum marcarum est perpessus*).⁵⁸ Szembetűnő az a tartózkodás, amellyel az előkelők számára kiállított oklevelek a követségekben szerzett érdemek tárgyalása, vagy akár csak pusztá említése iránt viselkednek: a jelenség magyarázatát magam abban a XIII. század folyamán mind erőteljesebben kikristályosodó magyarországi felfogásban látom, mely „valódi” – s így az előkelő nagybirtokosok társadalmi státusához egyedül illő – érdemnek a király fegyveres szolgálatát tekintette.⁵⁹

A király követeként útra kelni mindazonáltal esetenként épp oly veszélyes lehetett, mint a katonáskodás: nyilván nem ok nélkül látta jónak a követként Itáliába küldött Adalbert sem, hogy elindulása előtt rendelkezék javairól.⁶⁰ Az oklevelek olykor általánosságban utalnak mindazon veszélyekre, amelyekkel a követeknek szembe kellett nézniük,⁶¹ s alkalomadtán e veszélyek nagyon is valóságosakká váltak. Az ausztriai követségből visszatérő Paschasius nyitrai püspököt például lázadó kunok támadták meg: kísérői egy részét leölték, őt magát bántalmazták,⁶² s a II. Ottokár cseh királyhoz küldött vecsei Bertalan ispánnak is kis híján az életébe került a követi megbízatás teljesítése.⁶³ A Zágráb történe-

⁵⁷ 1286: CDCr VI. 574–575. és 1288: CDCr VI. 627.

⁵⁸ 1290: CDCr. VII. 9.

⁵⁹ ZSOLDOS ATTILA: „Igaz szolgálattal szerzett birtok”. (sajtó alatt)

⁶⁰ 1153 k.: Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp. 1994. 59–60.

⁶¹ 1250: CDCr IV. 433.; 1254: Pilis I. 317.; 1267: CDCr V. 435.; 1274: RA II/2-3. 69.; 1288: ÁÚO IV. 310., stb.

⁶² 1288: CD V/3. 417–418.

⁶³ 1268: MOL DL 63898.

tében fontos szerephez jutó Perchinus ispánt pedig, amikor Károly szicíliai király udvarából tartott hazafelé, útonállók (*latrones*) megölték.⁶⁴ A követek többsége azonban bizonytalanságban határozta el, hogy tovább szolgálja – követként vagy más módon – királyát.

---

⁶⁴ 1279: CDCr VI. 329–330., személyére l. még NADA KLAJČ: Zagreb u srednjem vijeku (Povijest Zagreba I.) Zagreb 1982. 96–99. Talán ő lehetett az a „*nobilis vir Petrus comes trium camporum*”, akit egy 1278. évi nápolyi feljegyzés a magyar király követeként említ (MDEA I. 56.), vö. 1277: „*Perchinus comes trium camporum*”. CDCr VI. 204.; az időpontok egyezése mindenesetre támogatni látszik a feltevést.

MAKK FERENC SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

*A bibliográfia a 2000. augusztus 31-ig megjelent munkákat foglalja magában.
Nem terjed ki a felsőoktatással, egyetemmel, közélettel kapcsolatos írásokra, valamint
a kézíratos és sajtó alatt levő szakmunkákra.*

Rövidítések:

AH	=	Acta Historica
AUSz	=	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae
o.	=	oldal
szerk.	=	szerkesztő, szerkesztette
SzKK	=	Szegedi Középkortörténeti Könyvtár

I.

Könyvek, önálló kiadványok

- Sallustius: De coniuratione Catilinae. Auctores Latini XII. Bp. 1970. 127 o. (társ-szerző: Tar Ibolya)
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. AUSz AH XLIV. Szeged 1973. 96 o. (társszerzők: Kristó Gyula, Szegfű László) Reprint: 1977.
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II. AUSz AH XLVIII. Szeged 1974. 55 o. (társszerzők: Kristó Gyula, Szegfű László) Reprint: 1977.
- Traduction et commentaire de l’homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. Opuscula Byzantina III. Szeged 1975. 121 o.
- Magyar–bizánci kapcsolatok a XII. században. Kandidátusi értekezés tézisei. Szeged 1978. 20 o.
- III. Béla emlékezete. Bp. 1981. 214 o. (társszerzők: Kristó Gyula, Marosi Ernő)
- Károly Róbert. [minikönyv] Bp. 1983. 377 o. (társszerző: Kristó Gyula)
- III. Béla. [minikönyv] Bp. 1985. 381 o. (társszerző: Kristó Gyula)
- Magyarország a 12. században. Magyar História. Bp. 1986. 231 o.
- Károly Róbert emlékezete. Bp. 1988. 259 o. (társszerzők: Kristó Gyula, Marosi Ernő)
- Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 309 o. (társszerző: Kristó Gyula)
- I. Andrástól I. Gézáig. [minikönyv] Bp. 1988. 427 o. (társszerző: Kristó Gyula)
- II. Istvántól III. Istvánig. [minikönyv] Bp. 1988. 397 o.
- The Árpáds and the Comneni. Bp. 1989. 213 o.

- Magyar külpolitika 896–1196. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Szeged 1990. 20 o.
- A királyság első százada. Magyarország krónikája 2. Bp. 1992. 156 o.
- Magyar külpolitika 896–1196. SzKK 2. Szeged 1993. 204 o.
- Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. SzKK 6. Szeged 1994. 262 o. (társszerzők: Blazovich László, Kristó Gyula)
- Az Árpád-ház uralkodói. [Bp. 1995.] 291 o. (társszerző: Kristó Gyula)
- Magyar külpolitika 896–1196. SzKK 2. Szeged 1996.² (bővített, átdolgozott kiadás) 243 o.
- A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 247 o.
- Die erste Könige Ungarns. Herne 1999. 481 o. (társszerző: Kristó Gyula)
- Ungarische Außenpolitik (896–1196). Herne 1999. 147 o.
- A tizenkettedik század története. Magyar évszázadok. Bp. 2000. 221 o.

II.

Szerkesztések

- Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. (egyetemi jegyzet) Bp. 1981. 220 o. (további, változatlan kiadása 1995-ig 7 alkalommal)
- Fejezetek a régebbi magyar történelemből II. (egyetemi jegyzet) Bp. 1985. 208 o. (további, változatlan kiadása 1995-ig 7 alkalommal)
- AUSz AH LXXXII. Szeged 1985. 65 o.
- AUSz AH LXXXVI. Szeged 1987. 59 o.
- AUSz AH XC. Szeged 1990. 83 o.
- AUSz AH XCVI. Szeged 1992. 73 o.
- Korai magyar történeti lexikon (IX–XIV. század). Bp. 1994. 753 o. (főszerk. Kristó Gyula, társszerk. Engel Pál)
- AUSz AH CII. Szeged 1995. 79 o.
- Árpád előtt és után. Szeged-könyvek 2. Szeged 1996. 179 o. (társszerk. Kristó Gyula)
- Studia varia. Tanulmánykötet Szádeczky-Kardoss Samu professzor 80. születésnapjára. Szeged 1998. 185 o. (társszerk. Tar Ibolya, Wojtilla Gyula)
- AUSz AH CVII. Szeged 1998. 83 o.
- Európa és Magyarország Szent István korában. Dél-alföldi évszázadok 12. Szeged 2000. 403 o. (társszerk. Kristó Gyula)

- Magyarország és szomszédai az első ezredfordulón. (tanulmány sorozat) A Szeged c. folyóiratban, annak 2000/6. számától kezdődően. (társ-sorozatszerk. Kristó Gyula)

III.

Tanulmányok, cikkek

- A Clodius-per. Acta Iuvenum. Szeged 1963. 19–37.
- A békéscsabai múzeum kiemelkedő értékű 16. századi címereslevele, az Omaszta-család armalisa. Békési Élet 1969. 592–595.
- Megjegyzések II. Béla történetéhez. AUSz AH XL. (1972) 31–49.
- Krónikáink keletkezéstörténetéhez. Történelmi Szemle 1972. 198–203. (társszerző: Kristó Gyula)
- Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973. 639–660. (társszerzők: Kristó Gyula, Szegfű László)
- Megjegyzések II. István történetéhez. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János, Székely György. Memoria Saeculorum I. Bp. 1974. 253–259.
- Megjegyzések II. Géza történetéhez. AUSz AH LXIII. (1978) 3–23.
- Megjegyzések III. István történetéhez. AUSz AH LXVI. (1979) 29–43.
- Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. AUSz AH LXVII. (1980) 21–31.
- Megjegyzések a II. Géza-kori magyar–bizánci konfrontáció kronológiájához. AUSz AH LXVII. (1980) 41–56.
- Magyarország külpolitikája a XII. században. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. (egyetemi jegyzet) Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1981. 97–115.
- Relations hungaro-byzantines au 12e siècle. Homonoia 1980. 21–31.
- A XII. századi főúri csoportok értékeléséhez. AUSz AH LXXI. (1981) 29–35.
- Contributions à l'histoire des relations hungaro-byzantines au 12e siècle. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1981. 445–456.
- K dostovernosti odnogo iz soobšenij Kijevskoj letopisi. AUSz Dissertationes Slavicae. Supplementum. 1981. 9–13.
- Contributions à la chronologie des conflits hungaro-byzantins. Zbornik Radova Vizantološkog Instituta. (Beograd) 1981. 25–40.
- Byzantium and the Struggles for the Throne in Hungary in the Twelfth Century. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 1981–1982. 49–54.
- III. Béla és Bizánc. Századok 1982. 33–61.

- Der ungarische Staat und Byzanz in der heimischen Forschung des letzten Jahrzehntes. AUSz Acta Antiqua et Archeologica XXIII. Fasciculus 1. (1983) 33–63.
- Les relations hungaro-byzantines entre 1156–1162. Homonoia 1983. 161–217.
- K ocsenke vengersko–russkih svjazej XII v. AUSz Dissertationes Slavicae 1984. 21–29.
- Kiknek az élén állott Levente? (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez) AUSz AH LXXXII. (1985) 3–9.
- Relations hungaro-byzantines à l'époque de Béla III. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1985. 3–22.
- Struggles for the Crown in the Twelfth Century. In: István Petrovics (ed.): Chapters from Hungarian History I. Szeged 1986. 27–44.
- Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez. AUSz AH LXXXIV. (1987) 31–44.
- Borisz, egy XII. századi trónkövetelő. AUSz Acta Antiqua et Archeologica. Supplementum 6. (1987) 61–65.
- Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 81–89.
- Megjegyzések I. András történetéhez. AUSz AH XC. (1990) 23–41.
- Boris, un prétendant du XIIe siècle. AUSz Dissertationes Slavicae 1990. 43–53.
- Les relations hungaro-byzantines aux Xe–XIIe siècles. In: Ferenc Glatz (ed.): Études Historiques Hongroises IV. Bp. 1990. 11–25.
- Szent István és Bulgária. AUSz AH. Különszám. (1991) 3–8.
- Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. AUSz AH XCII. (1991) 3–15.
- Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. AUSz AH XCVI. (1992) 13–24.
- Adalék a II. Géza-kori aranypecsét használatához. AUSz AH XCVIII. (1993) 29–35.
- Contributions à l'histoire des relations hungaro-russo-polonaises à l'époque d'Étienne II. In: Magyarok és szlávok. Szerk. Fejér Ádám, H. Tóth Imre et alii. Szeged 1993. 337–345.
- Saint Ladislav et les Balkans. In: Terézia Olajos (ed.): Opuscula Byzantina IX. Szeged 1994. 59–67.
- Relations hungaro-bulgares au temps du roi Étienne Ier. In: Hungaro–Bulgarica V. Szerk. H. Tóth Imre. Szeged 1994. 25–33.
- Külföldi források és a korai magyar történelem. AUSz AH CII. (1995) 25–41.
- Csaba és Alpár. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 351–365.

- A turulmadártól a kettőskeresztig. (A korai magyar–bizánci kapcsolatok) Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 1996/2. 153–170.
- A turulmadártól a kettőskeresztig. (A korai magyar–bizánci kapcsolatok) In: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza 1996. 153–170.
- Egy érdekes évszázad. In: Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged-könyvek 2. Szeged 1996. 133–144
- Le Hongrie au milieu du XIe siècle. Cahiers d'études hongroises 1996/8. 59–70.
- Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Aetas 1997/2–3. 161–188.
- Megas arkhon. AUSz AH CVII. (1998) 17–28.
- Árpád, a nagyfejedelem. In: Studia varia. Tanulmánykötet Szádeczky-Kardoss Samu professzor 80. születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. Szeged 1998. 99–102.
- Le Hongrie et les Balkans au XIIe siècle. In: György Kukovecz (ed.): La Méditerranée et l'Europe. Histoire et politique. Szeged 1998. 45–54.
- A magyarok Ungri nevéről. In: Szolnoki Tudományos Közlemények I. Szerk. Kádár Zoltán, Kertész Róbert. Szolnok 1998. 94–101.
- Gondolatok a megjegyzésekhez (Viszontválasz Róna-Tas András válaszára). Aetas 1998/2–3. 227–237.
- Filológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1998. 216–232. (társszerző: Kristó Gyula)
- Megjegyzések a kalocsai érsekség korai történetéhez. In: Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szerk. Döbör András et alii. Szeged 1998. 77–83.
- L'arrière-plan historique d'un lieu de chronique. In: Violeta Barbu (ed.): In honorem Paul Cernovodeanu. București 1998. 49–53.
- Etelközi magyarok francia forrásban. Belvedere 1999/1–2. 124–127.
- Une époque décisive: La Hongrie au milieu du XIe siècle. In: Sándor Csernus, Klára Korompay (réds.): Les Hongrois et L'Europe. Conquête et intégration. Paris–Szeged 1999. 313–325.
- Levedi, a fővajda. In: A középkor szeretete. Történelmi tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. 189–196.
- Szent István és utódai. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Dél-alföldi évszázadok 12. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged 2000. 319–348.
- Géza nagyfejedelem külpolitikájáról. In: Gizella királyné. Szerk. Homonnai Sarolta, Koszta László. Veszprém 2000. 31–34.

IV.

Ismeretterjesztő írások, fordítások, szócikkek, előszók

- Középkori és kora újkori források fordításai. In: Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba 1967. 53., 55–56., 57–59., 64., 66–67., 68., 69., 74–76., 81–84., 92–93., 94.
- VI. (Bölcs) Leó; VII. (Bíborbanszületett) Konstantin; György barát krónikájának folytatása; későbbi profán jellegű történeti munkák. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2. Szerk. Hajdú Péter, Kristó Gyula, Róna-Tas András. (egyetemi jegyzet) Bp. 1976. 149–156., 159.
- Bizánci források fordításai. Archeologiai Értesítő 1978. 82–83.
- Bizánci források fordításai. Archeologiai Értesítő 1979. 110., 111.
- Karystios; Kharax; Kebes. In: Világirodalmi lexikon VI. Bp. 1979. 83–84., 143., 232.
- Történész szemmel a Kálmán király c. drámáról. História 1980/3. 10.
- Középkori és kora újkori források fordításai. In: Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Békéscsaba 1981. 61–65., 67–68., 74–75., 76–78., 88., 90–93., 99., 100–101., 104., 109–110., 115–116., 117–118., 133–134., 135–136., 173–176.
- Zsoldhiány Gyulán. (Forrásfordítás) In: Szülőföldünk, a Tiszántúl II. Összeállította Gácsér József. Bp. 1985. 61–63. (társszerző: Kristó Gyula)
- Bizánci források fordításai. Archeologiai Értesítő 1986. 106–107., 108., 111.
- VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos. In: A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Próbafüzet. Főszerk. Bökönyi Sándor, Kristó Gyula. Bp. 1987. 14–15.
- I. Béla, Salamon. Interpress Magazin 1987/4. 10–23.
- I. Géza, I. László. Interpress Magazin 1987/ 5. 12–23.
- Kálmán. Interpress Magazin 1987/6. 12–25.
- II. István, II. Béla. Interpress Magazin 1987/7. 12–25.
- II. Géza, III. István. Interpress Magazin 1987/8. 12–25.
- II. László, IV. István, III. Béla. Interpress Magazin 1987/9. 12–25.
- Az Árpád-házi uralkodók. Kárpáti Igaz Szó (Ungvár) 1991–1992. (számos folytatásban; társszerző: Kristó Gyula)
- Bizánci források fordításai. In: Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai I. Munkatársak: Borsos Márta, Csillik Éva, Farkas Csaba, Makk Ferenc, Olajos Teréz. Magyar Őstörténeti Könyvtár 5. Szeged 1992. 15–16., 40., 41.,

- A hatalom árnyékában. Egy 12. századi magyar trónkövetelő kalandos története. *História* 1992/9. 10–12.
- Preface; Előszó. In: Steven Tötösy de Zepetnek: A Zepetneki Tötösy-család adataira. *Records of the Tötösy de Zepetnek Family*. Szeged–Edmonton 1992. 1., 29.
- A Szent István-i külpolitika. *Délmagyarország* 1992. augusztus 19. 7.
- Oklevélfordítások. In.: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szerk. Kristó Gyula. *SzKK* 1. Szeged 1992. 32–36., 132–133.
- Az Árpád-házi uralkodók. *Vasárnapi Magazin*. (Pozsony) 1993–1994. (számos folytatásban; társszerző: Kristó Gyula)
- New York a Balkánon. In: Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. Katona Imre. Bp. 1994. 38–39.
- Ármány a trónért. In: Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. Katona Imre. Bp. 1994. 42–43.
- Magyar–cseh kereskedelmi egyezmény, 1336. (oklevélfordítás) In: Középkor, kora újkor. Történelmi olvasókönyv. Szerk. Várkonyi Gábor. Bp. 1994. 24., 48–50.
- Ademar Cabannensis; Alexios; Álmos (herceg); Ampud; (Antiochiai) Anna; Anna (magyar hercegnő); Anna Komnéné; aradi gyűlés; aragón–magyar kapcsolatok; arkadiupolisi csata; Árpádok (genealógiai táblázat; társszerző: Kristó Gyula); Bágyon; bazilisszák; I. Béla; II. Béla; III. Béla; belgrádi egyezmény; Belus; Bernát; bizánci egyház; bizánci–magyar kapcsolatok (társszerző: Szádeczky-Kardoss Samu); bizánci–magyar perszonális unió; bizánci nyelvű források; Borisz (magyar trónkövetelő); Dénes (hadvezér); despotés; dömösi összeírás; Fischa menti csata; Georgios Akropolités; Georgius Continuatus; I. Géza; II. Géza; Géza (herceg); guastallai zsinat; hercegség; Ilona (királyné); Imre (király); Ioannés Kinnamos; Ioannés Skylitzés; Ioannés Zonaras; II. István; III. István; IV. István; itáliai királyok; kaisar; Kalán; kalandozások; Kálmán (király); Kalojan; keresztes hadjáratok; kerlési csata; Konstantinia; VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos; Lampert (herceg); Lampert (főember); I. (Szt.) László; II. László; Liüntika; Manfréd; Margit (királyné); Margit (hercegnő); Mária (királyné); Mikhaél; Mikhaél Attalaités; Mikhaél Rhétor; Mikó; mogyoródi csata; nápolyi királyok; Nikétas Khoniatés; normann–magyar kapcsolatok (társszerző: Kovács László); olsavai csata; Piroška; Rurikok (genealógiai táblázatok); Sajó menti csata; Salamon; sebastos; székesfehérvári csata; Vid; zimonyi csata. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 29., 36., 40., 42., 47., 50., 54., 54–55., 58., 61–65., 75., 86., 90–92., 94., 96., 99., 109–111., 111–114., 120–121., 165., 167., 173., 220., 232–233., 235–236., 240., 261., 281., 282–283.,

- 284–285., 292–294., 296., 312–314., 314–315., 319–320., 344–345., 366–367., 367–368., 393., 394–396., 413., 441., 443., 444., 456., 457., 461., 481–482., 493., 495–496., 505., 546., 584–589., 590–591., 596., 628., 729., 746.
- Oklevélfordítások. In: Magyar középkor. (Forrásgyűjtemény) Szerk. Nagy Gábor. Debrecen 1995. 164., 166–174.
  - Zsákmányért, foglyokért Európában. Népszabadság 1996. augusztus 17. 29.
  - „És erővel elfoglalta egész Pannóniát” (A honfoglalás korának írott forrásai). Irodalmi Szemle. (Pozsony) 1996/7–8. 148–153.
  - „És erővel elfoglalta egész Pannóniát” (A honfoglalás korának írott forrásai). Tiszatáj 1996/10. 75–80.
  - Árpád előtt és után. A kötet társszerzőjének gondolatai. Szeged 1996/10. 10–11.
  - Egy érdekes évszázad. Szeged 1996/11. 4–9.
  - New York a Balkánon. In: Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. Katona Imre. Bp. 1997.² (átdolgozott kiadás) 38–39.
  - Ármány a trónért. In: Száz rejtély a magyar történelemből. Szerk. Katona Imre. Bp. 1997.² (átdolgozott kiadás) 42–43.
  - Oklevélfordítások. In: Györffy György: Árpád-kori oklevelek. Bp. 1997. 139., 143.
  - A III. Béla-kori jövedelemösszeírás. In: A magyar bányászat évezredes története I. Szerk. Benke István. Bp. 1997. 63. (fordítás; társszerző: Kristó Gyula)
  - A görög és a latin kultúra szegedi tudósa. Szádeczky-Kardoss Samu professzor nyolcvanéves. Szeged 1998/1. 32–33.
  - Árpád előtt és után. A kötet társszerzőjének gondolatai. A Dugonics Társaság Évkönyve 1995–1997. Szeged 1998. 74–76.
  - Hat évtized az oktatás és a tudomány szolgálatában. Előszó. In: Studia varia. Tanulmánykötet Szádeczky-Kardoss Samu professzor 80. születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. Szeged 1998. 3–7.
  - Oklevélfordítások. In: Levéltárak–kincstárak. Szerk. Blazovich László, Érszegi Géza, Turbuly Éva. Bp.–Szeged 1998. 59–60., 65–66., 98., 231., 257–259.
  - A magyarok Ungri nevééről. Magyar Tudomány Napja megyei rendezvény, Szolnok. (az előadások kivonatai) Szolnok 1998. 2–3.
  - Az Árpádok külpolitikája. Rubicon 1998/9–10. 29–34.
  - Ungri, az ismeretlen ellenség. Szeged 1998/12. 12–15.
  - Az Árpádok családfája. In: Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. 304–308. (társszerző: Kristó Gyula)
  - Bizánci források fordításai. In: Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Társszerző: Farkas Csaba. Munkatársak: Borsos Márta, Csillik Éva,

- Makk Ferenc, Olajos Teréz. Magyar őstörténeti könyvtár 12. Bp. 1998. 15–16., 40., 41., 164–165., 166. 169., 174–177., 178–179., 184–185., 186–189., 191–192., 204., 205.
- Latin nyelvű elbeszélő források fordításai. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. SzKK 15. Szeged 1999. 163–169., 226–228., 237–256.
  - Oklevélfordítások. In: Magyar Kódex I. Az Árpádok világa. Főszerk. Szentpéteri József. Bp. 1999. 212., 301., 305., 379. (társszerző: Kristó Gyula)
  - Előszó. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged 1999. 7–9.
  - Szilárd kapocs, összekötő híd. Délmagyarország 1999. augusztus 19. 9.
  - Folyótól folyóig. Szeged 1999/12. 156–157.
  - Arpaden I–II. (genealógiai táblázat) In: Lexikon des Mittelalters IX. Anhang. Stammtafeln, Herrschen- und Papstlisten. München 1999. 754–756. (társszerző: Kristó Gyula)
  - Oklevélfordítások. In: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szerk. Kristó Gyula. SzKK 1. Szeged 2000.² (átdolgozott kiadás) 35–44., 194.
  - Az ezredik év Európája. Szeged 2000/5. 13–14.
  - A Szent István-i Magyarország. Szeged 2000/7. 2–5.
  - A Szent István-i külpolitika. Bajai Honpolgár 2000/7. 2–5.
  - Merseburgi Thietmar krónikája. (részletfordítás) In: Bertényi Iván (szerk.) Magyar történeti szöveggyűjtemény. Bp. 2000. 163.

V.

Ismertetések, hozzászólások

- Nélkülözhetetlen kézikönyv. (Maróti Egon–Horváth István Károly–Castiglione László: A régi Róma aranykora. Bp. 1967.) Szegedi Egyetem 1968/17. 4.
- Grzegorz Leopold Seidler: A politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. Bp. 1967. Századok 1969. 1234–1236. (társszerző: Kristó Gyula)
- Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. Tiszatáj 1974/6. 83–84.
- Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. Békési Élet 1975. 631–633.
- Rajmund Kerbl: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkonigreich. Wien 1979. Századok 1981. 224–226.

- Rajmund Kerbl: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkö nigreich. Wien 1979. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1982. 157–159.
- Deux livres sur l'époque arpadienne. (Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983.; Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983.) Le Livre Hongrois 1984/1. 8–11.
- Bücher über die Arpadenzeit in Ungarn. (Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983.; Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983.) Bücher aus Ungarn 1984/1. 8–11.
- Z. J. Kosztolnyik: Five Eleventh Century Hungarian Kings: their Policies and their Relations with Rome. New York 1981. Századok 1984. 1040–1042. (társszerző: Petrovics István)
- Középkori történelmünkről. (AUSz AH LXXV. Szeged 1983.) Délmagyarország 1984. március 27. 4.
- Z. J. Kosztolnyik: Five Eleventh Century Hungarian Kings: their Policies and their Relations with Rome. New York 1981. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1985. 423–426. (társszerző: Petrovics István)
- Könyvek az Árpád-korról. (Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983.; Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983.) Honismeret 1986/6. 66–68.
- Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1986. 179–185.
- Acta középkori históriáinkról. (AUSz AH LXXXVI. Szeged 1988.) Délmagyarország 1988. május 11. 4.
- Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. Tiszatáj 1989/1. 92–95.
- Z. J. Kosztolnyik: From Coloman the Learned to Béla III. (1095–1196) Hungarian Domestic Policies and their Impact upon Foreign Affairs. New York 1987. Századok 1991. 158–161. (társszerző: Petrovics István)
- Hozzászólás Kristó Gyula: A korai magyar államról c. előadásához. In: Kristó Gyula: A korai magyar államról. Előadások a történettudomány műhelyeiből 8. Bp. 1996. 31–32.

VI.

Interjúk

- Válasz az Actas körkérdésére a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrend-szeréről. Actas 1993/4. 199–201.
- A szegedi középkorkutatásról. Szeged 1993/5. 9–13. (Kristó Gyulával)
- Megcsonkítani középkorunkat. Délvilág 1994/165. 7.
- Szent István öröksége. Délvilág 1994. augusztus 19. 8.
- Ami Istvánnak sikerült, az előtte senkinek. Délmagyarország 1997. augusztus 19. 6.

